

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
TREBALLS DE LA SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS, XXX

ACTES DE LA «II TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»

Edició a cura de
JOSEP PERARNAU

BARCELONA
2005

ACTES DE LA «II TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
TREBALLS DE LA SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS, XXX

ACTES DE LA «II TROBADA
INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»

Edició a cura de
Josep PERARNAU

BARCELONA
2005

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova (2a : 2004 : Barcelona)

Actes de la "II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova".

— (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials ; 30)

Textos en català, francès, anglès i italià. — Referències bibliogràfiques. Índexs

ISBN 84-7283-789-0

I. Perarnau, Josep, ed. II. Institut d'Estudis Catalans III. Títol

IV. Col·lecció: Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials ; 30

1. Vilanova, Arnau de — Crítica i interpretació — Congressos

1Vilanova, Arnau de(061.3)

Els treballs acollits en el present volum són també publicats
dins «ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS», XXIII-XXIV (2004-2005).

Sota el patrocini de la

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència

© «ARXIU DE TEXTOS CATALANS ANTICS» i els autors

© D'aquesta edició: Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya

Primera edició: juny de 2005

Tiratge: 500 exemplars

Compost per Editorial Claret, SAU

Roger de Llúria, 5. 08010 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-789-0

Dipòsit Legal: B. 27224-2005

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

PRESENTACIÓ

Fa deu anys, amb motiu de la celebració de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», les seves actes eren publicades no sols dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», ans també en forma de dos volums independents dins la col·lecció «Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XVIII i XIX» de l'Institut d'Estudis Catalans.

Aquella «I Trobada...» i les seves Actes... centraren l'atenció dels col·laboradors entorn el problema de l'autenticitat d'obres doctrinals o mèdiques d'aquell gran català de València i en canvi, sense oblidar-les, restaren en un discret segon terme els tractats alquímics, d'inautenticitat no dubtosa, encara que fossin a ell atribuïts amb tanta d'abundància en els dos segles medievals i fins ben entrada l'edat moderna; per això, la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova (Barcelona, 30 setembre - 3 octubre 2004)» ha concentrada l'atenció dels estudiosos participants en el tema de l'origen d'aquells tractats i de llur possible relació amb Arnau de Vilanova.

En presentar ara el conjunt format per la crònica i les investigacions d'aquella «II Trobada...», és d'estricta justícia remerciar en primer lloc les institucions oficials i acadèmiques, que amb llur generositat econòmica o prestigi científic la feren possible i tot seguit els col·laboradors que per llur presència i intervencions d'aquells dies han fet possible el resultat que ara el lector té a les mans; no cal dir que de forma ben especial mereixen gratitud els autors dels estudis per la generositat amb què han posat a l'abast dels interessats el resultat de llurs investigacions. Seria imperdonable no esmentar de forma personal el nom de la prof. dra. Michela Pereira, de la Universitat de Siena, al prestigi i a la dedicació de la qual és degut el resultat de la «II Trobada...», en el qual se sumen tant la feina dels anys de preparació com l'interès dels dies de celebració.

Com que, d'acord amb allò que acabem de dir, els estudis ara publicats també són fruit dels suggeriments que els respectius autors reberen de l'intercanvi d'idees, de què tan pròdigues foren les sessions de la «II Trobada...», si algun estudiós estigués mai interessat a precisar l'evolució que certs temes experimentaren en la ment dels estudiosos durant aquells dies, pot trobar una base per a la

dita constatació en el conjunt de les preedicions repartides entre els futurs participants a la dita trobada ja a començaments d'estiu del 2004; ultra els assistents, posseeixen exemplars d'aquell conjunt l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans i la Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona.

Esperem que crònica i estudis aplegats en el present volum representin una bona contribució al coneixement d'una de les facetes més importants de l'herència cultural europea de mestre Arnau de Vilanova.

Barcelona, abril 2005

CRÒNICA

Jaume de PUIG I OLIVER

CRÒNICA DE LA
«II TROBADA INTERNACIONAL D'ESTUDIS
SOBRE ARNAU DE VILANOVA»
(Barcelona, 30 IX - 3 X 04)

Introducció

En la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», celebrada a Barcelona els dies 6-8 d'abril del 1994, i centrada en el tema de l'autenticitat d'obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, les de matèria alquímica hi van ésser competentment al·ludides, encara que sense rematar, parlant amb propietat, cap dels problemes que aleshores es plantejaren, car en general no era acceptable ni la hipòtesi de llur autenticitat arnaldiana. Per aquesta causa la «II Trobada...» ha estat consagrada íntegrament a esbrinar, fins on és actualment possible, el problema de l'atribució de textos alquímics a Arnau de Vilanova i la seva relació real o possible amb l'alquímia. D'aquesta manera el problema de l'autenticitat de les obres mèdiques, espirituals i d'altra matèria originals o atribuïdes a Arnau, quedarà examinat en tots els seus aspectes.

Des d'un bell principi va semblar que era condició essencial de l'èxit de la «II Trobada...» que la professora sra. Michela Pereira, de la Universitat de Siena, avantatjadament coneguda pels seus estudis decisivament aclaridors sobre l'atribució d'obres alquímiques a Ramon Llull i per l'edició del *Testamentum* (1999), volgués responsabilitzar-se de la part científica de la dita «II Trobada...». L'octubre del 2001, a Pistoia, el dr. Josep Perarnau li va fer la proposta i obtingué el seu acord de principi.

Durant l'any 2002, el Degà-President de la Facultat de Teologia de Catalunya va fer les gestions oportunes prop la Generalitat de Catalunya per assegurar la financiació del projecte, que es materialitzà en una Resolució del Departament de la Presidència del 25 de març del 2003; i per a concertar el lloc on se celebraria, el centre dels salesians «Martí Codolar», de Barcelona, que ja havia acollit la «I Trobada...». Més tard, i també a Pistoia, el gener del 2003 eren establertes les línies generals de la nova edició. Igualment aquell any es van fer els primers tempteigs per a determinar qui hauria de participar-hi. El febrer del 2003 hi havia una primera llista de 8 col·laboradors, i l'expectativa d'allargar-la a d'altres quatre. La llista definitiva no fou tancada fins al març del 2004, per imponderables diversos. El primer de març del 2003, el dr. Josep Perarnau enviava les invitacions als oients o participants actius pressentits. També es va anar clarificant la metodologia de la «II Tro-

bada...», que no havia d'ésser diferent de la de la Primera: els col·laboradors científics enviarien llur text amb antelació suficient a fi que pogués ésser distribuït entre tots els participants (col·laboradors i oients actius) abans de la Trobada, i perquè servís de text base per a la discussió; després, els autors disposarien d'un temps prudencial per a lliurar la redacció definitiva del text, que seria publicat en el volum XXIII-XXIV d'«ATCA». Cal remarcar que la direcció científica portada des d'Itàlia i l'organitzativa portada des de Barcelona donaren lloc a més d'un entrebanc informatiu i a dificultats de contacte, que van ésser satisfactòriament superats gràcies a l'escreix de disponibilitat demostrada per la dra. Pereira i el dr. Perarnau.

El juliol del 2004 ja havien estat pre-impresos i tramesos des de Barcelona als col·laboradors científics i als participants actius deu del dotze textos previstos per a la «II Trobada...» Els dos darrers foren rebuts i tramesos posteriorment per correu electrònic, degut a circumstàncies tempestives.

Paral·lelament a la preparació de tots els aspectes organitzatius de la «II Trobada...», apareixia la *Bibliografia arnaldiana* (1994-1995), de Jaume Mensa i Valls i Sebastià Giralt, publicada dins «ATCA», XXII (2003), 665-734, instrument oportú per a orientar-se en els estudis arnaldians recents. I a la vegada el dr. Josep Perarnau ultimava l'edició del volum *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia. Introductio in librum {Ioachim} De semine scripturarum. Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton* (AVOTHO III), primer títol del «Corpus Scriptorum Cataloniae. Series A: Scriptores», que fou repartit entre els col·laboradors de la «II Trobada...» el mateix dia de la inauguració: era també el primer títol de l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, que l'Institut d'Estudis Catalans s'havia responsabilitzat el seu dia davant l'«Union Académique Internationale» de dur a terme en la seva totalitat.

I. La Sessió inaugural

Així, el dia previst, dijous 30 de setembre del 2004, a les 18 h., va tenir lloc a Barcelona, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, la inauguració de la «II TROBADA INTERNACCIONAL D'ESTUDIS SOBRE ARNAU DE VILANOVA».

Obrí la sessió l'Honorable Sr. Dr. Josep LAPORTE, President de l'IEC, el qual va pronunciar el parlament de salutació i benvinguda que segueix:

«M'és molt plaent d'iniciar la inauguració de la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova». Abans de res més, naturalment, voldria donar la benvinguda als assistents i a totes les persones que ens honoren amb la seva presència: *Soyez les bienvenus, benvenuti, welcome* a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, on tindrà lloc aquesta reunió. Dit això, vull expressar, ja ho he dit abans, la satisfacció de l'Institut pel fet de poder realitzar aquesta Trobada pels motius que de seguida es veuran. Però permetin-me que a títol

personal —molts de vostès saben segurament que jo sóc metge— els digui que jo sóc un admirador d'Arnau de Vilanova per motius que no seran discutits avui, evidentment. És clar que Arnau va ser un dels grans metges del segle XIII, que va fer contribucions importants a la història de la medicina i que va ésser metge de personalitats destacades, alguns papes i diversos reis. Però avui, tal com diuen, això no toca; avui el que toca és parlar d'un altre tema, d'un altre aspecte de la seva obra. I per això, repeteixo, la satisfacció de l'Institut: haver pogut complir de manera notable la petició unànime de la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», instant «l'Institut d'Estudis Catalans perquè reemprenguéss... l'edició de les obres espirituals d'Arnau de Vilanova, iniciativa sense la qual l'estudi d'aquesta figura-clau del món medieval no es podrà abordar sobre base segura» (ATCA, XIII (1994), 21). Com vostès saben, d'acord amb aquesta petició, han estat fetes successives edicions de texts dins l'«Arxiu de Textos Catalans Antics», encara té la tinta fresca el volum que conté la traducció grega de vuit dels tractats ,espirituals' d'Arnau (Barcelona, IEC 2002), i ara mateix, el primer volum editat de les *Arnaldi de Villanova opera theologica omnia*, del qual dintre breus moments parlarà el prof. dr. Josep M. Terricabras.

Vull aprofitar l'ocasió per a donar les gràcies a tots els qui hi han contribuït i d'una manera molt especial a mn. Perarnau, que ha estat l'ànima no solament d'això, sinó de la continuïtat de la publicació de l'«ATCA», una de les grans aportacions de l'Institut d'Estudis Catalans. I vull agrair també, no cal dir, la col·laboració de la Facultat de Teologia de Catalunya, representada aquí pel seu degà, dr. Josep O. Tuñí.

Bé, dit això, ara cal parlar d'un altre tema menys agradable. Dissortadament, alguns dels mestres en els estudis arnaldians, vinculats a la «I Trobada...», no podran ara col·laborar amb nosaltres perquè (diguem-ho amb l'eufemisme medieval), «sunt viam universae carnis ingressi». És de justícia que els evoquem, bo i reconeixent tot allò que seguim rebent de llurs treballs. En aquest aspecte, en primer lloc té la paraula el sr. Joan Botam, que parlarà sobre el P. Miquel Batllori».

No havent pogut assistir a l'acte fra Joan Botam, llegí les seves paraules el dr. Josep Perarnau:

Miquel Batllori i Munné en el record (1909-2003)

«Als dos anys del doctorat ,honoris causa' que li atorgaren les Universitats dels Països Catalans (2002) i als set de les Jornades científiques que li dedicà la secció històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (1997), la deixa del pare Miquel Batllori, historiador de la cultura catalana dins el marc europeu, creix cada dia més en credibilitat. Serà difícil de trobar mestratges d'igual qualitat al que ell exercí, tan magnànim, intel·ligent i receptiu, i,

d'altra banda, tan referendat per una obra escrita que va, com a camps d'interès, de l'edat mitjana fins als nostres dies. Més si valorem, com així ha d'ésser, la seva volguda imprecisió i, alhora, concreció, a propòsit de la cultura, com a dimensió inherent a l'experiència humana, amb la llengua, la literatura, l'art, el pensament, la ciència i la religió, des d'actituds positivament crítiques en cerca del sentit de la vida i de la història. Un testament, el del pare Batllori, del qual tanmateix haurem d'extreure —ell no ens ho ha donat fet—, les línies mestres de la metodologia de treball que necessitem per a aprendre, ensenyar i, junts, construir.

Com a mestre, a Miquel Batllori no el condicionaren els prejudicis, ni li agradaren els tòpics, ni, menys encara, l'afalagaren els elogis. Hagué de suportar dues dictadures, la guerra civil i l'exili. Gràcies a les arrels, robustes i fortes, mai no es tancà a res. Vivia al dia i, tot i els coneixements tan vastos que posseïa, era lúcidament conscient dels obstacles que patim per a aprendre la realitat com és. Amb sornegueria havia afirmat que al damunt d'uns mateixos fonaments som capaços de configurar vides paral·leles. Potser per això fruïa tant amb la comunicació oral, a vegades torrencial, sempre aguda i desenfadada. Quan l'any 1953, com alumne de la Universitat Gregoriana de Roma, vaig anar a trobar-lo per enfocar la meua tesi a la Facultat de Teologia, tot i que ni aquesta era la seva Facultat ni jo era alumne de les seves classes, m'acollí cordialment amb plena sintonia amb allò que jo li proposava. El meu era un projecte de recerca franciscana, elaborat de temps a l'escola dels caputxins de Catalunya, amb noms tan significatius a la seva gènesi com Miquel d'Esplugues, Martí de Barcelona, Basili de Rubí i Evangelista de Montagut, que m'aprovà. M'havia format a redós de l'espai que havia estat seu, i ho era encara en part, de publicacions com «Estudis franciscans» i «Crítèrion», la primera revista catalana de filosofia. Un exponent notable del món cultural de l'Església a Catalunya que, pel que vaig entendre, Miquel Batllori no coneixia prou, qui sap si, també ell, tributari al temps de la seva joventut dels cercles barcelonins que, tot i les coincidències, a propòsit, per exemple, dels poetes Jaume Bofill i Mates, Josep M. López Picó i Carles Riba, acusaven sensibilitats diverses quant a adscripcions espirituals. Malgrat tot o, potser per això mateix, de deixeble a mestre, es féu present tot d'una la joia d'un retrobament que dia a dia anà a més. Estudiaria jo l'obra mèdica i espiritual d'Arnau de Vilanova, les dues vessants de la seva obra escrita, com a hipòtesi de treball, amb vista al rerefons ètico-moral que una i altra pressuposen.

El fet d'haver-me orientat vers una temàtica, a primer cop d'ull, suspecta —Arnau de Vilanova era tingut per arrauxat i en no poques afirmacions doctrinals per heretge—, mai no ens espantà. En tot cas, a l'època, per manca d'edicions dels escrits, alguns inèdits, i de rigor crític, el problema eren les fonts. Calia ésser agosarat, però prudents, com, d'altra banda, en les seves recerques sempre havia estat Miquel Batllori, tal com li ha estat reconegut. I a fe que en el cas d'Arnau de Vilanova, ambdues actituds havien

d'anar sempre unides. Arnau era un clergue pràcticament laic, metge d'una enorme influència, tant per l'exercici de la seva professió com de la docència, i, endemés, reformador, guia i amic dels espirituals franciscans, promotors de la pobresa evangèlica més radical. A cavall de visions apocalíptiques, volgudament o no, fou, com a ell li agradava dir, l'anafil' o pregoner d'un ampli programa de reformes socials i eclesials que, presentades amb llenguatge dur, més d'un cop insolent i tot, avui encara ens admiren. Amb ell, i el seu contemporani Ramon Llull, aquest sí ben laic, ambdós als orígens de la cultura catalana més universal, prenia embranzida de fet l'anomenat moviment laic, de signe integrador, humanista i lliure que, com a música de fons, presidí els llargs intercanvis que sobre temes de tota índole vaig compartir dies i dies amb Miquel Batllori, sense saber, aleshores, —ho he après ara—, que justament en les experiències com la meua s'amagava el secret del seu mestratge. El de l'amistat no l'he descobert encara, però hi era, i persisteix».

Després el sr. President de l'Institut donà la paraula a l'Il·lm, sr. Pere Lluís Font, membre del mateix IEC:

Eusebi Colomer i Pous (1923-1997). In memoriam

«Entre la primera i la segona Trobada internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova, alguns dels qui avui ens haurien d'acompanyar han arribat a la fi del seu pelegrinatge. Un d'ells és el malaguanyat P. Eusebi Colomer, la figura del qual he estat encarregat d'evocar aquí, sense cap mèrit per part meua (ja que no sóc medievalista i encara menys arnaldòleg), emparat només en l'amistat que m'unia amb ell i en la confiança que m'ha fet Mn. Josep Perarnau.

Eusebi Colomer era jesuïta i filòsof, un savi distingit, bondadós i discret. S'havia format a Catalunya i en diverses universitats alemanyes i s'havia doctorat a la de Colònia el 1957 amb una tesi sobre Ramon Llull i Nicolau de Cusa. Des del 1958 va ser professor d'història de la filosofia, successivament, a la Facultat de Filosofia del seu orde a Sant Cugat del Vallès, a la Facultat de Teologia de Catalunya i a la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull i, simultàniament, des del 1967 a la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació de la Universitat de Deusto. Era membre de l'Institut d'Estudis Catalans i de diverses societats científiques d'àmbit internacional, com ara la «Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale». La seva bibliografia voreja els tres-cents títols, entre els quals hi ha una bona quinzena de llibres importants.

Fou un gran professor, mestre de professors, amb una metodologia exigent, amb una capacitat d'anàlisi i de síntesi difícil d'igualar, vitalment interessat en la temàtica antropològica, metafísica i teològica dels autors que estu-

diava i explicava. Ja he dit alguna altra vegada que, per la seva amplitud temàtica i per la seva pluralitat de registres, Colomer és l'historiador de la filosofia més complet que ha sorgit als Països Catalans. Va morir sobtadament a Barcelona als setanta-quatre anys, en un moment d'esplèndida i productiva plenitud, el 27 de novembre del 1997, festa del beat Ramon Llull, quan acabava d'alçar-se per intervenir en un simposi sobre aquest a la ,seva' Universitat Ramon Llull.

Va ser un gran medievalista, però també un gran coneixedor de la filosofia moderna i contemporània, especialment de la filosofia alemanya (com ho acredita sobretot la seva compacta obra en tres volums *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger*), i un dels millors especialistes en Teilhard de Chardin (al qual va dedicar no menys de cinc llibres). Però aquí ens interessa sobretot la seva vessant d'estudis del pensament medieval català, sempre en el marc del pensament europeu.

Sense que ell acceptés de ser considerat un especialista en Arnau de Vilanova, hi va fer incursions significatives i era capaç de fer aportacions lluminoses a l'estudi de l'arnaldisme. Escau recordar, per exemple, el seu treball del 1981 *La interpretació del tetràgramma bíblic en Ramon Martí y Arnau de Vilanova*, però sobretot la seva participació en la «I Trobada internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» el 1994, amb una ponència titulada *L'antropologia en els escrits espirituals d'Arnau de Vilanova*, publicada al volum XIV de l'«Arxiu de textos catalans antics» (que inclou també una excel·lent ressenya seva de la primera part dels treballs d'aquella Trobada, publicats al volum XIII).

No es tracta pas ara de fer el resum d'aquest treball d'Eusebi Colomer, presentat com de costum amb la seva eminent mestria didàctica. Però potser sí que resulta pertinent recordar-ne ni que sigui només unes ratlles, ben representatives de la seva manera de fer història de la filosofia: «El mètode de la meua exposició —escriu Colomer— serà, en la mesura del possible, alhora cronològic i sistemàtic. Més concretament, intentaré de fer camí amb el nostre autor i d'anar constatant, per dir-ho així 'sobre el terreny', com creix i es desenvolupa el nucli central de la seva concepció antropològica.» I això és el que fa magistralment en l'esmentat estudi.

Eusebi Colomer, però, no parava de reelaborar els seus escrits. Així trobarem una versió més madurada dels seus treballs sobre Arnau de Vilanova, i en particular sobre l'antropologia i l'epistemologia arnaldianes (que ell considerava indistricteblement unides), en el seu darrer llibre, *El pensament als països catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement*, publicat l'any mateix de la seva mort i que recull la seva visió més actualitzada del pensament català medieval i renaixentista. Tot un exemple de feina ben feta i d'amor al país.

Que descansi en pau el mestre i l'amic».

Finalment la paraula fou donada al dr. Jon Arrizabalaga:

Evocació de Luis García Ballester (València 1936 - Puente Arce, Cantàbria 2000)

«Aviat, el proper 10 d'octubre, farà quatre anys que ens va deixar per sempre Luis García Ballester. La mort el sorprengué prematurament, en plena maduresa intel·lectual i ple també de projectes, bona part dels quals havia aconseguit concloure durant el seu últim any de vida, potser intuïnt una urgència que malauradament es confirmà. El nombre i la rellevància dels seus treballs publicats des d'aleshores, i que esmentaré al llarg d'aquesta breu evocació seva, és la millor mostra de l'absència de retòrica en les meves paraules.

En el limitat temps de què dispo, no m'és possible de glossar ,in extenso' la dilatada i prolífica trajectòria professional de García Ballester. Confio que els diversos treballs sobre la seva personalitat i obra apareguts en els últims anys —i, molt especialment, el dossier recollit a les pàgines de la revista «Dynamis» (21 (2001), 435-478; i 22 (2002), 473-494), m'eximeixin aquí d'aquesta responsabilitat. Així doncs, em limitaré a destacar aquells aspectes més estretament relacionats amb l'objecte del present col·loqui i, més en general, amb els estudis sobre l'Edat Mitjana i el Renaixement, en els quals aquesta «II Trobada...» s'inscriu.

La figura d'Arnaú de Vilanova —«el nostre científic més universal amb anterioritat a Santiago Ramón y Cajal», com a Luis insistentment li agradava de recordar (García Ballester 2001: 13)— constituï el punt de partida de les seves investigacions històriques sobre la medicina medieval. La coincidència d'interessos, l'afinitat de plantejaments i la sintonia personal féu forjar una aliança professional amb Juan Antonio Paniagua (Universidad de Navarra) i amb Michael R. McVaugh (University of North Carolina at Chapel Hill), la qual possibilità la publicació a partir de 1975 de les *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* (AVOMO), sota la direcció general de tots tres i el patrocini de la Universitat de Barcelona —al qual en la dècada dels noranta s'afegí el de la Fundació Noguera. Aquest projecte internacional d'edició crítica i estudi de l'obra científica d'Arnaú de Vilanova inicià el seu camí amb els *Aphorismi de gradibus*, de l'edició i estudi dels quals s'encarregà el mateix McVaugh. En el moment de la mort de Luis, el projecte «AVOMO» feia els seus primers vint-i-cinc anys i travessava l'equador en termes de resultats: dels vint volums programats, se n'havien publicat nou (en onze toms), fruit de la col·laboració d'un ampli planter internacional d'historiadors de la medicina medieval.¹

En la seva condició d'historiador de la medicina, García Ballester sempre insistí en la necessitat que «l'edició dels escrits mèdics d'Arnaú no sols fos rigorosa des del punt de vista de la crítica textual, sinó que abordés la proble-

1. L'any 2001 es va escollir un nou comitè editorial executiu integrat per Michael R. McVaugh, Pedro Gil Sotres (Universidad de Navarra), Fernando Salmón (Universidad de Cantàbria) i Jon Arrizabalaga (Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona). Les AVOMO reemprenen el vol amb la publicació, prevista per a finals d'aquest any, d'un nou volum (el núm. XVII), dedicat a la *Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus*.

màtica de la medicina europea llatina del moment a través del corpus arnaldià» (García Ballester 2001: 15). Per aquest motiu, des de la dècada dels setanta, la seva recerca s'enfocà de forma creixent cap a l'estudi del context historicomèdic en el qual s'inscrivía l'obra d'Arnau de Vilanova, amb particular atenció a l'entorn de Montpeller, a la Corona d'Aragó i a les minories religioses (sobretot, la musulmana i morisca) dels regnes ibèrics. Els vuitanta i noranta foren anys de creixement imparable de la seva producció científica i d'aprofundiment en les línies de recerca que havia anat obrint, sol o en col·laboració amb McVaugh i amb diversos deixebles seus. Els treballs d'aquests anys se centren en aspectes d'història intel·lectual, unes vegades, i d'altres, d'història social, si bé aquest dualisme metodològic, tan característic de la historiografia mèdica i científica anterior a 1980, experimentà en les darreries del segle XX una dissolució gradual en favor d'una història 'contextual', integradora d'ambdues perspectives, que Luis acabà per assumir i incorporar al seu propi discurs històric. Per tal d'apreciar aquesta evolució del seu pensament, n'hi ha prou amb repassar el contingut dels tres volums compilatoris dels seus treballs, que han aparegut en els últims anys: els dos integrants de la prestigiosa col·lecció britànica *Variorum Collected Studies Series: Medicine in a multicultural society. Christian, Jewish and Muslim practitioners in the Spanish Kingdoms, 1222-1610* (Aldershot, Ashgate, 2001, xii+374 pp.), i *Galen and Galenism. Theory and medical practice from Antiquity to the European Renaissance* (Aldershot, Ashgate, 2002, xii+320 pp.); i el recentment publicat per la Universidad de Granada —de la qual Luis fou professor entre 1971 i 1982— amb el suggerent títol *Artifex factivus sanitatis. Saberes y ejercicio profesional de la medicina en la Europa pluricultural de la Baja Edad Media* (Granada, Universidad de Granada, 2004, 556 pp.).

En la biografia científica de Luis García Ballester, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval* (Barcelona, Ediciones Península, 2001, 718 pp.) representa la culminació de la seva evolució intel·lectual. Constitueix el resultat de les recerques pròpies sobre la medicina a la Castella medieval desenvolupades durant la dècada dels noranta, a la seva tornada a Cantàbria després del parèntesi d'un trienni (1987-1990) a Barcelona. Com el propi Luis destacà en el pròleg, l'origen immediat d'aquesta extensa monografia, a la redacció de la qual es dedicà intensament durant l'últim any de la seva vida, fou l'encàrrec per dirigir, juntament amb José Mª López Piñero i José Luis Peset, la *Historia de la ciencia y de la técnica en la Corona de Castilla* (Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002, 4 vols., 936 + 790 + 719 + 861 pp.), una ambiciosa síntesi dins la qual Luis García Ballester coordinà un ampli equip internacional d'especialistes responsable dels dos primers volums, dedicats a l'Edat Mitjana.

En efecte, a *La búsqueda de la salud* conflueixen i s'integren de forma madura els diferents temes i problemes (galenisme llatí, relacions entre medicina i filosofia natural, educació i pràctica mèdiques, desenvolupament de les ocupacions sanitàries, exercici professional de sanadors universitaris i no uni-

versitaris, medicina en les minories jueva i morisca, etc.) que caracteritzaren el conjunt de les investigacions històriques de García Ballester sobre la medicina medieval. La reeixida construcció històrica resultant il·lustra palmàriament la superació efectiva de vells debats historiogràfics (internalisme vs. externalisme, història intel·lectual vs. història social) i d'una història 'disciplinària' que feia dels seus temes de recerca compartiments separats, abordats des de premisses anacròniques. I més enllà de l'atractiva visió panoràmica sobre la realitat de la medicina a la Castella baixmedieval que dibuixa, *La búsqueda de la salud* també brinda als estudiosos de la medicina a l'Europa medieval (i, més en general, a les societats preindustrials) un model d'aproximació en el qual es cartografia una àrea d'estudi àmplia i complexa, s'inventarien apassionants problemes històrics, i es plantegen preguntes estimulants, moltes de les quals, com a Luis tant li agradava de fer— romanen, a tall d'incitació, obertes a ulteriors recerques.

La moguda vida de Luis i la seva prematura mort ens han privat de la gran monografia sobre la medicina a la Corona d'Aragó durant l'Edat Mitjana, que durant anys planejà d'escriure. El seu contagiós entusiasme, però, perviu en el record dels que en fórem deixebles o col·legues, i ens serveix d'estímul a prosseguir les nostres recerques amb l'ajuda del valuós llegat intel·lectual que ha deixat en les nostres mans».

Acabades les evocacions dels estudiosos d'Arnau traspassats entre la I i la II Trobades, i com a ulterior punt de l'ordre del dia, prengué la paraula el dr. Josep Perarnau per tal de valorar l'oportunitat de celebrar la «II Trobada...»:

De la I a la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»

«D'entre les paraules de benvinguda acabades de pronunciar per l'Honorable President de l'IEC, em considero en deute d'insistir en la de gratitud envers tots els qui d'alguna manera han acceptat d'oferir la seva col·laboració a la present «II Trobada...», de manera especial als autors dels estudis, i sobretot a la prof.ssa Michela Pereira, responsable de la part acadèmica pròpiament dita, concentrada des de demà al matí en la tradició alquímica atribuïda a Arnau de Vilanova.

En ella confluïen el fet d'haver assistit a la «I Trobada...», el d'avaluar amb nota molt positiva el marc de treball proporcionat pel complex de Martí Codolar, i, per damunt de tot, el seu (que em perdoni l'atreviment de qualificar la seva competència científica) indiscutible domini del tema, tant com fa referència als dos nostres màxims noms, que són Ramon Llull i Arnau de Vilanova. No crec equivocar-me en considerar que fou el seu prestigi científic allò que decidí alguns almenys dels altres col·laboradors a acceptar la invitació d'embarcar-se en la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova».

La presència avui ací d'un esplet de reconeguts especialistes en l'estudi de tractats o temes alquímics atribuïts o relacionables amb Arnau de Vilanova, completa la llista d'estudiosos d'arnaldisme, encetada fa deu anys amb els noms dels qui exposaren i debateren problemes d'autenticitat de títols, tant espirituals com mèdics. Benvinguts, doncs, a la 'família arnaldiana', que així resulta més enriquida i permet d'esperar resultats importants de la col·laboració que en resulti.

A tall d'exemple, posaré dos casos, que afecten directament el prof. MacVaugh i un servidor, però que tenen abast general. En el seu estudi ofert a la «II Trobada...» i és a les mans dels col·laboradors, l'amic prof. McVaugh recorda que en els mesos de la seva, en el pla personal tan poc feliç ambaixada davant el rei de França els anys 1299-1300, el nostre metge oferí a Felip el Bell les *Medicationis parabola* cap a final del 1300 (p. 3). El desconeixement d'aquesta dada devalua el meu estudi *Sobre la primera crisi entorn el De adventu antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300* (ATCA, XX (2001), 349-402), que l'hauria haguda de tenir en compte. Però, d'altra banda, les dades i dates aportades per aquell estudi, no semblen permetre de retardar la dita presentació «at the end of 1300», perquè mestre Arnau, escaldat de la seva incursió teològica parisenca, res no sedejava tant, ja l'octubre d'aquell any, com «iter statim arripere et finem imponere legationi» (p. 363 de l'article).

Un altre petit detall confirma la conveniència d'establir camins d'intercomunicació entre els diversos camps dels estudis arnaldians: el mateix prof. McVaugh troba un ,diu' (p. 6), però no sap com quantificar-lo, és a dir, quant de temps enrere s'amagava darrere aquell adverbi temporal; segurament l'ajudaria el fet de saber que aquell mot fou emprat per Arnau de Vilanova el 24 d'agost del 1305 en la *Praesentatio facta Burdegaliae*, i que en aquella ocasió el temps escolat entre els fets recordats i el moment de rememorar-los pujava, almenys, a tretze anys, un mes i dos dies: 22 de juliol del 1292 (data de l'*Allocutio... super tetragrammaton*), tal com hom pot veure en les pàgines 31-32 del meu estudi ofert a aquesta «II Trobada...».

Aquestes consideracions desemboquen en una proposta concreta per a la «III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova». Si les dues primeres han estat separades per una distància de deu anys, la tercera pot constituir l'excepció que confirma la regla, atès que el 2011 s'escaurà el setè centenari de la mort de mestre Arnau de Vilanova. La dita escaiença m'impulsa a proposar que aquella «III Trobada...» se celebri d'ací a set anys i que hi confluïxin per primera vegada les tres branques de l'arnaldisme; la mèdica, la religiosa i l'alquímica, amb un únic tema: la cronologia tant de la trajectòria personal de mestre Arnau com de cada una de les seves obres, tant de les autèntiques com de les atribuïdes o les d'altres autors que hi facin referència. El resultat podria ésser una base molt segura per a una futura biografia força completa de mestre Arnau. Si aquesta florida assemblea donés el seu vist-i-plau, caldria embestir la feina ben prest. Un bon pas previ podria consistir a

posar a l'abast dels col·laboradors una pre-edició del *Diplomatarium Arnaldi de Villanova*, que amb tanta de condícia prepara el dr. Josep Alanyà.

I així ens hem col·locat a les portes de la « III Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 2011 » .

A la bestreta, grans mercès per la col·laboració!»

El quart punt de l'ordre del dia preveia una introducció més pròpiament de caràcter científic a la II Trobada, amb un doble vessant: una valoració de l'exposició de literatura arnaldiana preparada en el pati de l'Institut i la presentació del volum tercer de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOThO)». S'encarregà de la part bibliogràfica l'Il·lm. sr. dr. Josep O. Tuñí, degà-president de la Facultat de Teologia de Catalunya:

Introducció a la part bibliogràfica

«L'ordre lògic voldria que ara sortíssim d'aquesta sala i féssim la visita col·lectiva a l'exposició de literatura arnaldiana preparada en el veí pati per a aquesta ocasió. Però és preferible que ara escoltem allò que el prof. dr. Josep M. Terricabras, membre numerari de l'IEC i catedràtic de Filosofia de la Universitat de Girona, ens voldrà dir sobre el primer volum de texts de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (AVOThO), i després eixirem al pati, on, vista l'exposició de literatura arnaldiana, l'Hon. President de l'Institut d'Estudis Catalans ens proporcionarà l'ocasió d'una primera relació personal dins el marc de la nostra «II Trobada...», i ens obsequiarà tal com l'IEC sap fer amb els seus hostes.

Permeteu-me, doncs, que seguint l'ordre lògic, digui una paraula sobre l'exposició de literatura arnaldiana. És digne d'esment el fet que, establert l'IEC el 1907, dos anys després ja compareixien en els «Estudis Universitaris Catalans», les primeres pàgines dedicades a Arnau de Vilanova. Superat el parèntesi de les guerres 1936-1945, el 1947 arribava un primer pas molt important amb l'edició de les obres catalanes, a cura de Joaquim Carreras Artau i Miquel Batllori, l'aportació dels quals, conjunta o separada, s'allargaria fins a l'edició de les vuit traduccions gregues el 2002.

Mentrestant, un cop de sort d'aquells que no es repeteixen, en una setmana de juliol del 1976 posava a les mans de Josep Perarnau cinc traduccions italianes i castellanes medievals d'obres d'Arnau de Vilanova, algunes de les quals fins aleshores considerades perdudes. Començava així la lenta formació d'un grup de col·laboradors (Francesco Santi, Jaume Mensa, Cosimo Reho, Xavier Romero, Marcel Coromines), una nova línia d'edicions en la col·lecció «Studia, Textus, Subsidia» o en l'«Arxiu de Textos Catalans Antics» i la celebració de les dues trobades internacionals d'estudis sobre Arnau de Vilanova el 1994 i ara mateix. El darrer fruit és justament el volum terç (primer de texts), amb el qual neix dins el «Corpus Scriptorum Cataloniae» la ja esmen-

tada sèrie de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOT-hO)», sobre el qual ara té la paraula el prof. dr. Josep M. Terricabras».

Finalment, doncs, l'Il·lm. Dr. Josep M. Terricabras, membre de l'Institut d'Estudis Catalans i catedràtic de Filosofia, tal com acabava d'anunciar el dr. Josep O. Tuñí, prengué la paraula per al darrer discurs de la inauguració:

Presentació del volum III de les «Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia (AVOT-hO)»

«Honorable President de l'IEC, il·lustres col·legues, amics:

Per a mi és un honor prendre la paraula en aquest acte solemne de presentació del primer volum de l'obra teològica d'Arnau de Vilanova. Jo crec que tots els honors són sempre, per definició, immerescuts; aquest, però, ho és molt especialment. Sense mèrits objectius que m'acreditin —ni sóc medievalista ni, és clar, prou coneixedor de l'obra d'Arnau—, em trobo, tanmateix, prenent la paraula davant d'una concurrència que reuneix alguns dels coneixedors més destacats de l'obra i del pensament arnaldians. Heus aquí, doncs, un honor que ha estat correspost amb l'atreviment. L'atreviment és ben meu. L'honor, en canvi, me'l fa el meu amic i col·lega, mossèn Josep Perarnau que, a l'hora de convidar-me, deu haver tingut en compte sobretot que sóc, com ell, membre numerari d'aquest Institut, que és qui acull l'acte i qui copromou l'edició de l'obra. Com que, sigui com sigui, 'les jeux sont faits', voldria centrar el meu breu parlament en dos punts.

El primer és, certament, el més important, ja que consisteix a congratular-me amb tots vostès del fet extraordinari de la presentació del primer volum de l'obra teològica d'Arnau de Vilanova, que més endavant quedarà completada amb dotze altres volums. Aquest, però, és el primogènit i l'hem de celebrar adequadament: pel que és i pel que anuncia. Certament, l'obra teològica d'Arnau ha quedat més oblidada, a l'ombra de la seva obra mèdica, científica. I el que avui anunciem és que algun dia no pas massa llunyà l'acabarem tenint tota. El volum d'avui n'és l'avançament i la penyora. Aquest és un gest d'estricta normalitat intel·lectual i cultural. Al capdavant, avui que es parla tant de 'catalans universals' —sovint sense saber per què són universals alguns dels personatges de la llista—, no es pot oblidar que Arnau és de debò un dels personatges més universals de la ciència i la cultura catalanes.

L'edició, doncs, d'un «Corpus Scriptorum Cataloniae» és una notícia extraordinària que, per sort, aviat deixarà de ser-ho perquè, amb aquesta iniciativa i amb volums com el que avui presentem, aviat s'anirà omplint de manera regular i ordinària una de les llacunes més vidents en la història de la cultura catalana. Com és sabut, els textos, un cop recuperats i restaurats, són sempre l'element principal d'un 'Corpus'; al capdavant, en són l'únic element imprescindible. Aquest volum edita les dues primeres obres teològiques d'Ar-

nau de Vilanova: *la Introductio in librum De semine scripturarum* i l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*. De fet, no és gens usual que un 'Corpus' vagi precedit d'un estudi introductori. En aquest primer volum, però, mossèn Perarnau ha fet una excepció i l'ha precedit d'un treball analític i interpretatiu complex i complet de més de setanta pàgines. L'estudi mateix i les notes que l'acompanyen no solament mostren els coneixements i l'erudició reconeguts de mossèn Perarnau, sinó que són sobretot un incentiu afegit perquè els estudiosos debatin i aprofundeixin els propers anys molts dels punts que s'hi toquen. Al capdavant, el sentit últim d'aquest estudi privilegiat és el de mostrar que els textos s'aguanten per si mateixos, que el que és bàsic i fonamental és tenir-los a l'abast —això és el que avui celebrem— i que, quan es disposa dels textos, tot just llavors comença la feina immensa, inacabable, d'endinsar-s'hi i d'estudiar-los.

Ja he insinuat fa un moment que jo no estic pas en disposició de fer cap contribució rellevant a aquesta reflexió i a aquest estudi. Per això ara, en la segona part de la meva intervenció, em limitaré a considerar, des de la meua pròpia perspectiva —com qui diu, des de fora—, alguns aspectes que em semblen particularment atractius en el pensament d'Arnau de Vilanova i també, és clar, en les dues obres publicades avui. Ja es veu, doncs, que tinc un objectiu ben modest. Tanmateix, com que les coses sempre acostumen a ser força més complexes que no semblen a primera vista, potser també serà bo que comenci justificant aquest objectiu tan modest de mirar des de fora alguna de les propostes d'Arnau. L'he de justificar senzillament perquè jo sóc professor de filosofia, i ho sóc a la Universitat de Girona.

M'afanyo, però, a prevenir un possible malentès provocat per aquesta afirmació, sobretot en la seva part final. Perquè la necessitat de justificar la meua reflexió no ve pas del fet d'ésser gironí, sinó del de ser professor de filosofia. I és que no em sento en cap cas afectat per l'agra controvèrsia mantinguda per Arnau de Vilanova amb l'il·lustre dominic gironí Bernat de Puigcercós, encara que aquest també ensenyés a Girona, exactament en el mateix edifici que ara acull la Facultat de Lletres de la meua Universitat, edifici en el qual tinc la satisfacció d'impartir docència. (Al cap de pocs anys també va viure en el mateix edifici un il·lustre, poderós i temut inquisidor, Nicolau Eimeric). Certament, el gironí Bernat de Puigcercós era un personatge intemperant i, si es vol fer una rima amb el seu cognom, fins i tot es pot dir que era bel·licós. També ho era, però, Arnau. I es van ben trobar. És prou sabut que Bernat va denunciar repetidament, trones avall, els suposats errors doctrinals d'Arnau. Aquest, és clar, s'hi va tornar i el 1302 va arribar a adreçar tres denúncies seguides al bisbe de Girona, demanant-li empara contra les agressions del frare dominic. També és sabut que la cosa va acabar com acostumaven a acabar moltes baralles de l'època quan els disputants tenien les forces anivellades: acabaven en no res, és a dir, esbravant-se tots ells en la disputa fins que la mateixa disputa s'esbravava.

Això que acabo de recordar, però, només és una anècdota, esdevinguda fa 700 anys, que indica com el pas del temps canvia certes coses, algunes fins i

tot per a bé. El fet, doncs, de poder veure i tocar cada dia quan vaig a classe algunes de les pedres que també tocava Bernat de Puigcercós no m'intimida gens ni mica, ni em fa sentir gens solidari amb les baralles antiarnaldianes que ell va protagonitzar en el Convent que ara acull la meua Facultat. No és pas per això que vull justificar la meua reflexió sobre el pensament d'Arnau, sinó pel fet de dedicar-me jo mateix a la filosofia, tant si és a Girona com a qual-sevol altre lloc del planeta. Perquè sóc professor de filosofia —amb l'esperança d'arribar a ésser filòsof algun dia— i, quan m'acosto a Arnau de Vilanova, em trobo amb el fet, per a mi lamentable, que ell és un membre destacat de la llarga nòmina de personatges públics que, en el transcurs dels segles —i no sempre per les mateixes raons—, han abominat de la filosofia, l'han criticada i l'han tinguda per inútil i perniciosa.

Certament, Arnau considera com a enemics alguns filòsofs que jo valoro com la flor del pensament occidental, des d'Aristòtil i Anselm fins a contemporanis tan diferents d'Arnau com Tomàs d'Aquino o Duns Escot. Conseqüent amb el seu rebuig, ell condemna el mètode filosòfic en l'explicació de la teologia i opina que els teòlegs que se'n refien no poden ésser tinguts per tals, sinó que són falsos teòlegs: van com de creguts, però no són creients, més aviat són primitius, un xic animals, com bòvids remugants (*theologi bubulcares*). Sempre que els sent, Arnau surt amb expressions com *'hic non theologizavit, sed bovizavit'*. Els dominics, els tomistes i els doctors de la Universitat de París són els principals objectius de les seves invectives.

Val, doncs, la pena d'examinar el pensament d'un personatge així, tan allunyat del meu sentir general? Sí, val la pena: vull dir que és una pena haver de constatar que em resulta en gran part foraster, però que s'ho val que entri en diàleg amb ell. Fins i tot em sembla que val molt la pena fer-ho. No valia tant la pena, segurament, per als seus contemporanis —sobretot per als més damnificats per les seves invectives—, però sí que val molt la pena des de la perspectiva actual, almenys des de la visió que jo mateix defenso de la filosofia, la teologia i, en general, el saber. A mi —i aquí sí que només puc parlar en primera persona, sense adquirir compromís en nom de cap grup o escola—, l'actitud hostil d'Arnau de Vilanova m'ajuda a entendre una colla de coses que em semblen literalment bàsiques, fonamentals. I és que estem davant un personatge contradictori, carregat d'ombres, que té, però, algunes llums potents, algunes intuïcions bàsiques. A Arnau li sobren intuïció i energia; li manca, però, un mètode per elaborar les seves intuïcions amb rigor. El que ara jo voldria mostrar breument és justament això: que les intuïcions són el seu mèrit i la manca de mètode, el seu error. És, doncs, aquest contrapunt de llums i ombres en el pensament d'Arnau allò que fa que, tot i les discrepàncies, em pugui acostar a la seva figura amb profit.

Per argumentar la meua posició, em referiré només a tres grans intuïcions seves, interessants però contradictòries. Aquí en faré una lectura progressiva, com si la primera portés realment a la segona i la segona, a la tercera. En la meua interpretació, gairebé les podria presentar com una sola gran intuïció,

desplegada en tres fases. Només donaré, però, unes pinzellades indicatives de cadascuna, sense perfilar-ne ni les implicacions ni les conseqüències. Les tres intuïcions d'Arnau que ara presentaré són: 1, la seva defensa de la importància del coneixement empíric; 2, la seva defensa de la importància del llenguatge; 3, la seva defensa de la importància d'adoptar una perspectiva global.

1. *La importància del coneixement empíric*

Arnau de Vilanova és, segurament, el metge més reconegut de la seva època. El seu predicament professional el porta a servir diversos reis i tres Papes consecutius (Bonifaci VIII, Benet XI i Climent V), que el protegeixen quan li cal, i li cal de tant en tant. Arnau és un home d'escassa formació filosòfica i teològica que té, en canvi, una bona —fins i tot molt bona— formació mèdica. Se l'entén millor quan es veu que ell representa una alternativa a la medicina promoguda per l'escola Salernitana, que podem representar en Petrus Hispanus, contemporani seu. Salern va ser una escola que no solament va tenir una destacada producció —per exemple, la famosa obra col·lectiva *Flos sanitatis* o *Flos medicinae Salerni*, de 3.520 versos llatins amb aforismes—, sinó que va desenvolupar un mètode terapèutic amb pretensió de rigor. A Arnau, en canvi, li interessaven les dades, però no el mètode. Ni el filosòfic ni, pròpiament, el científic. En aquest sentit, no anticipa la modernitat, sinó que és un pre-modern. En canvi, la seva insistència en la importància del coneixement empíric, no especulatiu —ni en medicina ni en teologia—, el converteixen en un precedent d'un corrent modern molt important.

Perquè Arnau defensa que les qualitats de les coses es descobreixen per experiència o per revelació. Entengui's que la revelació és un mode de l'experiència: el que es veu és el que es veu; i el que es manifesta es manifesta també en allò que es veu. La seva cèlebre afirmació «*omnis vera cognitio a sensu [oritur] et ab his quae sensibilia sunt [habet] ortum*» (*Regulae Generales Curationis Morborum*, doctrina VI) podria ser reivindicada per qualsevol empirista encara quatre-cents anys després. El que no li acceptaria, és clar, cap empirista és la continuació de la frase: «*Unde per sensibilia venit intellectus ad cognitionem insensibilium et oculorum et arduorum et subtilium, ut declaratur per totum processum theologiae et per totum processum medicinae*». Perquè és justament aquesta continuació de la frase allò que el porta —a ell que es manifesta constantment contra l'especulació— a construir un immens edifici doctrinal i especulatiu.

Ben cert, tot i les seves al·legacions i les seves crítiques als altres, Arnau, també, és un especulatiu. En defensa seva es podria dir que ell només accepta l'especulació quan arrenca de dades, no quan es construeix sobre si mateixa, i que per això només accepta l'especulació en la medicina i en la teologia, que poden partir de dades fiables. Aquestes són, al capdavant, les dues úniques ciències que accepta i les úniques que, segons ell, han d'ocupar un espai pree-

minent en la formació moral de les persones. Ja es veu, però, que el seu concepte de 'dada' resulta extraordinàriament discutible: de debò les dades de la malaltia es poden separar del diagnòstic de la malaltia o, fins i tot, del mètode terapèutic amb què algú s'hi acosta? I, si les dades de la teologia es troben a la Sagrada Escriptura, no es podria dir que les dades del dret positiu es troben en els codis que històricament s'han compilat? Arnau, doncs, fa professió de fe empírica, però no té els instruments teòrics adequats per desplegar conseqüentment el seu plantejament empíric.

2. La importància del llenguatge

Justament les dues obres que es publiquen en aquest primer volum de la seva producció teològica toquen de manera central el darrer punt que acabo d'esmentar. La Sagrada Escriptura és la dada bàsica. Aquest text revelat és fet de paraules, les paraules es componen de síl·labes i les síl·labes, de lletres. Les lletres són les dades veritables, les dades últimes. Ara bé, a partir d'aquí Arnau es posa a buscar, com ens ha dit abans, «insensibilia et occulta et ardua et subtilia», i s'enfila en interpretacions numèriques cabalístiques, partint del principi que «totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris» (*De semine scripturarum*, línies 254-256).

Fixem-nos que Arnau es torna a trobar en una altra cruïlla: les seves consideracions sobre el llenguatge el podien haver portat a desenvolupar —com ja havia fet, amb un altre estil, sant Agustí en el *De Magistro*— una teoria del llenguatge o hauria pogut formular una teoria hermenèutica que l'hauria convertit en un precedent d'Ockham i dels moderns. Galileu mateix va dir tres-cents anys després, a *Il Saggiatore*, que el món era com un llibre escrit amb signes matemàtics, que podia ser llegit i interpretat d'acord amb aquests signes. Altra vegada, Arnau intueix la modernitat, però no hi entra. Es queda en la premodernitat: sorprenentment, abona una interpretació literal de l'Escriptura i opta, alhora, per una lectura numèrica per a la qual disposa d'un mètode debíllissim, que el fa caure en l'al·legoria preconcebuda, en el caprici psicologista i en el càlcul cabalístic casual i canviant. Arnau, doncs, torna a fer afirmacions que podien haver tingut una gran transcendència. No s'adona, però, de les possibilitats amagades en la seva intuïció i encarrila un camí ben diferent de l'empres pel seu contemporani Ramon Llull, que mostra un interès profund pel càlcul rigorós, mecànic, afany que —en un sentit no previst pel mateix Llull— es va acabar revelant com a extraordinàriament modern i fecund.

3. La importància de tenir una perspectiva global

El tarannà inicialment empirista d'Arnau i el caràcter significatiu i místic que ell atribueix a l'Escriptura —i, doncs, a la revelació divina—, confor-

men la tercera intuïció que aquí li atribueixo. Perquè és d'aquests elements anteriors que ell treu les principals conclusions sobre les quals muntarà la seva polèmica teològica. Amb raó diu que, si el coneixement es basa en l'experiència, el coneixement —també el coneixement teològic—, estarà obert, per principi, a tothom, rics i pobres, homes i dones, joves i vells. A partir d'aquí fa una crítica als estaments que tenen segrestada la doctrina i una crida al laicatat perquè s'organitzi pel seu compte en comunitats que vulguin viure segons la regla de l'Evangeli. Arnau és, doncs, un espiritual. De fet, segons ell, és tot l'univers el que ha de desplegar la seva autèntica realitat que és, alhora, el seu misteri.

Arnau apunta encara idees extraordinàriament interessants sobre la interconnexió cos-ànima i sobre la integració de la persona en la natura. En aquest sentit, hi ha molts elements en la seva obra que fan pensar en les idees globalistes o holistes que el pensament modern i contemporani han acabat propo-sant amb força. Altra vegada, però, Arnau s'atura i no dóna el pas endavant. Ell no defensarà el globalisme, perquè no pot acceptar la idea bàsica del globalisme, segons la qual les diferents parts d'un tot tenen sentit en funció del conjunt. Arnau defensa, en canvi, una cosmologia clàssica, jeràrquica, i un animisme còsmic. De fet, doncs, no li interessa el conjunt, sinó que només vol assenyalar el predomini d'alguns elements predeterminats i inevitables. Així també s'explica, en part, el seu profetisme apocalíptic.

Fins aquí he volgut mostrar, insinuant-ho només, que Arnau desplega algunes de les seves intuïcions fonamentals —i en podríem haver triat d'altres— gairebé sempre en la direcció oposada als vents i als temps que començaven a bufar en la seva època. Per això Arnau no és un precursor de la modernitat sinó que és, estrictament parlant, un pre-modern. Gairebé es podria dir que ell és el principal enemic dels seus bons plantejaments empirista i hermeneu-tic. Però, potser tampoc no s'hagi de dir això, i només s'hagi de dir que les seves intuïcions, que eren potents i tenien possibilitats, no van tenir, en canvi, sort, ni tan sols amb qui les va concebre. Perquè van acabar essent només guspíres que no van agafar, que no van calar foc, guspíres amb les quals ni el mateix Arnau no es va acabar de cremar, intuïcions que ell no va aprofitar prou per obrir camins a un saber realment compartit.

A Arnau li va faltar mètode i li van sobrar imaginació i gust per l'obscurantisme i la màgia. Per això, tot i tenir magnífiques intuïcions, no va poder arribar a obrir camins nous al pensament modern. Ell es va quedar sempre en el llinar. És com si Arnau mateix no hagués acabat d'entendre la potencialitat d'algunes de les seves afirmacions i perspectives. I potser és això precisament, això que lamento, allò que me'l fa especialment proper. Perquè és això que el fa particularment feble, particularment humà.»

Acabats els discursos, els assistents van poder visitar l'exposició de bibliografia arnaldiana organitzada en el Pati siscentista de la Casa de Convalescència i participar en el refresc de recepció ofert a tots ells per l'Institut d'Estudis Catalans.

A les 20,30 hores tots els participants van trobar-se al centre «Martí Codolar» per al sopar, presidits pel degà president de la Facultat de Teologia de Catalunya, atès que el sr. President de l'Institut d'Estudis Catalans hagué d'excusar la seva assistència.

II. LES SESSIONS D'ESTUDI

L'endemà divendres 1 d'octubre, a les 9,30 h., començaren les sessions d'estudi de la «II Trobada». Els participants eren col·laboradors científics, als quals hom havia demanat un estudi escrit, o oients actius, dels quals hom esperava intervenció oral en els diàlegs de les sessions d'estudi:

Col·laboradors científics:

Antoine CALVET (París), *Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?*

Lluís CIFUENTES I COMAMALA (Barcelona), *Les obres alquímiques ,arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana*

Chiara CRISCIANI (Milano), *Aspetti del dibattito sull'umido radicale nella cultura del Tardo Medioevo*

Giovanna FERRARI (Milano), *Il trattato De humido radicali di Arnaldo da Villanova*

Sebastià GIRALT I SOLER (Premià de Mar/Barcelona), *Un alquimista medieval per als temps moderns: les edicions del corpus alquímic d'Arnau de Vilanova en llur context (c. 1477-1754)*

Michael McVAUGH (Chapel Hill/USA), *Chemical Medicine in the medical Writings of Arnau de Vilanova*

Josep PERARNAU (Barcelona), *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per atribuir-lo a ell?*

Michela PEREIRA (Pistoia/Siena), *Maestro di segreti o caposcuola contestato: presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani*

Maria Aparecida PILEGGI (Brasil/París), *O medium neutrum: uma possível ligação entre a medicina arnaldiana e a alquimia pseudo-lulliana*

Barbara SPAGGIARI (Génève), *Due trattati alchemici in lingua d'oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione*

Suzanne THIOLIER-MÉJEAN (Saint Hilaire-Saint Mesmin/París), *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme ,auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boysset d'Arles*

Nicolas WEILL-PAROT (París), *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie*

Oients actius

Mn. Josep ALANYÀ
Tortosa

Jon ARRIZABALAGA
Barcelona

Lola BADIA
Barcelona

Pascale BARTHÉLEMY
Latouille-Lentillac/París

Joan BOTAM
Barcelona

Montserrat CABRÉ
Santander

Prof. Josep CHABÀS
Barcelona

Jaume de PUIG I OLIVER
Barcelona

Jaume MENSA I VALLS
Igualada/Barcelona

Juan Antonio PANIAGUA
Pamplona

Agostino PARAVICINI-BAGLIANI
Lausanne

Fernando SALMÓN MUÑIZ
Santander

Julio SAMSÓ
Barcelona

Francesco SANTI
Prato/Lecce

Susanna VELA PALOMARES
Andorra la Vella

Prof.ssa Graziella VESCOVINI FEDERICI
Firenze

Gianni VINCIGUERRA
Lanciano

Joseph ZIEGLER
Haifa/Israel

La sessió del divendres, 1 d'octubre al matí, fou presidida per la sra. Michela Pereira, que l'obrí evocant la riquesa de perspectives que el tema comportava, a desgrat de la seva concretesa aparent, a causa de les relacions complexes de tota la cultura baix-medieval amb l'univers de l'alquímia. La «II Trobada...» parteix de la convicció que Arnau de Vilanova no fou un pràctic de l'alquímia, però determinats aspectes farmacològics de la seva obra mèdica hi tenen un cert veïnatge. En tot cas, els estudis dels quals tot d'una es presenten els resultats han obert noves línies de recerca.

1. Prengué immediatament la paraula el dr. Sebastià GIRALT, el qual resumí el seu estudi, que tal com acabem de dir, s'intitula *Un alquimista medieval per als temps moderns: Les edicions del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova en el seu context (c. 1477-1754)*, d'aquesta manera:

«Durant els primers moments de la impremta són relativament escasses les edicions de textos alquímics. Tot i això s'ha de comptar almenys un incunable arnaldià: el *De aqua vite simplici et composita*, editat entre 1477 i 1480, que no tindria cap més edició.

Cinc escrits alquímics es troben en la primera edició general, impresa a Lió el 1507: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. Aquests títols es repetirien a la resta de les edicions generals d'Arnau que anirien apareixent al llarg del segle XVI: Venècia 1505; Lió 1509; Lió 1520; Venècia 1527; Lió 1532; Basilea 1585, i Lió 1586. En només dues edicions posteriors (1520 i 1532) s'afegiria el *De philosophorum lapide* i en la *Praxis* de 1586 la *Cathena aurea* i el *Testamentum*.

La publicació dels escrits esmentats dins les edicions generals no impedeix que els seus prefacis esdevinguin escenari ja aleshores d'una precoç polèmica sobre l'obra i l'activitat alquímiques d'Arnau.

Durant la primera meitat del segle XVI s'estengué la preparació i l'ús dels medicaments destil·lats gràcies als llibres de destil·lació, entre els quals els d'Ulstadt i Gesner. El *Coelum philosophorum* (1525) de Phillip von Ulstadt, i el *De remediis secretis* (1552) de Gesner (1516-1565) tenen entre les seves fonts declarades el pseudo-Arnau. No ha d'estranyar, doncs, que alguna de les edicions de tots dos fossin complementades amb escrits arnaldians: es tracta de dues edicions originàriament publicades a Lió i Venècia.

Malgrat aquestes excepcions, des de mitjan segle XVI la iniciativa editorial a l'entorn de l'alquímia pseudoarnaldiana, com va passar amb el gruix dels textos alquímics, va traslladar-se fonamentalment als territoris germanò-

fons i reformats, sobretot als centres editorials que eren les ciutats de Frankfurt, Basilea i Estrasburg.

S'inicia llavors el període caracteritzat per l'aparició de les col·leccions d'escrits alquímics arran de l'esclat del paracelsisme i la quemiatria. Es presentaven com a:

- textos pretesament editats amb més cura;
- responenent a l'interès dels lectors no sols per l'aplicació pràctica sinó també pel vessant teòric i espiritual;
- i al nou interès per la divulgació alquímica;
- habitualment sorgits en medis extraacadèmics: editors com Perna i Zetzner van aconseguir atreure's al seu voltant la col·laboració dels intel·lectuals, i prínceps i nobles promovien el conreu de l'alquímia a les seves corts —en les edicions de Jakob, Mylius, Maldiny. Només tardanament entraria en l'àmbit universitari de la mà de la quemiatria.

La primera compilació exclusivament alquímica on apareix íntegra una obra del corpus arnaldià és el *De alchimia opuscula* (Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550), en el qual s'imprimeix per primer cop la *Semita semitae* sota inspiració paracelsiana.

On resulta més palesa la confluència entre l'activitat editorial entorn del paracelsisme i l'alquímia arnaldiana és a Basilea la segona meitat del segle XVI. El nucli de la seva divulgació seria el taller dels impressors-editors Perna i Waldkirch, al voltant del qual es reunirien, en qualitat de consellers i col·laboradors intel·lectuals, paracelsistes destacats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn o Theodor Zwinger, tots tres implicats en l'edició de textos arnaldians.

En efecte, el primer imprès de l'alquímia arnaldiana a Basilea es deu a Adam von Bodenstein. Aquest relata la seva iniciació a l'alquímia en la llarga lletra adreçada als Fugger que encapçala la seva *Isagoge* al *Rosarius* arnaldià del 1559. Segons declara, el *Rosarius* va tenir un paper fonamental en la seva conversió.

Tanmateix serà l'editor Pietro Perna la pedra angular de la divulgació editorial de l'alquímia i el paracelsisme durant uns vint anys, tot i que inicialment se suma a la iniciativa de Petri del recull alquímic titulat *Verae alchemiae...* (Basilea 1561), edició que encarreguen a Guglielmo Grataroli.

Grataroli corregeix el *Flos florum* dels *Opera* a partir d'un manuscrit, tal com especifica en el prefaci, mentre que els altres escrits arnaldians ofereixen un text força més similar al de les *Opera*. Les novetats senceres són la *Practica ad quandam papam* i uns *Succosa carmina*. El mateix any 1561 Grataroli publica en una altra col·lecció un tercer inèdit: l'*Epístola de sanguine humano distillato*.

A la mort de Perna, el seu programa alquímic i paracelsià va tenir un fidel continuador en el seu gendre i successor al capdavant de la impremta, Kon-

rad Waldkirch. Aquest, a més de continuar publicant l'alquímia arnaldiana en altres compilacions, va completar el seu projecte de ressuscitar les *Opera* generals d'Arnau impreses el 1585. El context ens convida a pensar que aquesta resurrecció fou causada pel mateix interès que despertava el pseudo-Arnau alquimista.

A més de Basilea, al tombant vers el segle XVII trobem la tradició alquímica arnaldiana impresa a Frankfurt i a Estrasburg. El *Speculum alchimiae* va aparèixer per primera volta imprès en una edició realitzada i impulsada econòmicament pel filòleg i historiador Hieronymus Megiser (1553-1618). L'any següent el mateix Megiser es fa càrrec d'una nova edició del *Speculum* en una recopilació que pretesament publica tota l'alquímia arnaldiana, però que tan sols afegeix les obres ja publicades als *Opera*.

Qui representa sens dubte la successió de Perna i Waldkirch en la publicació de textos d'alquímia i Paracels són els editors Zetzner. Des d'Estrasburg, Lazar Zetzner treu a la llum el 1602 una gran recopilació de textos alquímics sota el nom de *Theatrum chemicum*, que reedita alguns textos arnaldians. En les successives impressions en compareixen alguns més.

Fins ara hem vist l'impuls impressor de l'alquímia arnaldiana fonamentalment provinent dels mateixos entorns editorials. Però el conreu de l'alquímia a les corts europees va originar també iniciatives com la *Philosophia reformata* de Mylius (Frankfurt, 1622), quemiatre al servei del landgravi Moritz de Hessen-Kassel (1572-1637), la cort del qual va ser un dels principals centres d'arts alquímiques, mèdiques i màgiques del segle XVII. En aquesta edició, coneguda sobretot pels seus gravats, el *Rosarius* arnaldia és una de les víctimes del plagi sense escrúpols perpetrat per Mylius.

L'última gran recopilació alquímica en llatí va ser la *Bibliotheca chemica curiosa* de Jean-Jacques Manget (Ginebra 1702), que arriba a reunir onze escrits sota el seu nom, el nombre més elevat dels inclosos en una mateixa col·lecció, a desgrat que queda lluny d'ajuntar la vintena de les obres alquímiques arnaldianes impreses al llarg de l'era moderna.

L'última edició llatina d'una obra alquímica sota el nom d'Arnau són uns *Experimenta* inserts en un llibret intitulat *Mirabilia mundi* de Ioannes Iacobus de Maldiny (Braunschweig, 1726).

No hi ha dubte que l'ampli corpus de textos mèdics i alquímics, heretat de la tradició manuscrita medieval sota el nom d'Arnau de Vilanova, va gaudir d'una continuïtat ben llarga i abundant en la impremta moderna. Ara bé, els ritmes i els àmbits d'introducció i de producció varien molt segons si es tracta dels escrits mèdics o dels alquímics, perquè les edicions dels uns o dels altres estan relacionades amb corrents clarament distints de la medicina moderna. Mentre que els impresos mèdics no químics sorgeixen normalment de medis interessats a perpetuar el galenisme, els alquímics s'han de vincular, en canvi, a l'expansió del paracelsisme i la quemiatria. El període d'esplendor editorial del corpus mèdic arnaldia se situa en la impremta primerenca —l'últim terç del segle XV i el primer del XVI. En canvi, durant aquesta etapa les

impressions alquímiques independents sota el nom d'Arnau són molt esporàdiques, i en realitat els escrits alquímics tenen el seu principal vehicle de difusió en les voluminoses edicions generals d'Arnau. És a partir de mitjan del cinc-cents que es produeix l'esclat editorial de l'alquímia amb el gir vers la medicina química impulsat en gran part per l'impacte de Paracels i per l'expansió del paracelsisme i de la quemiatria. Des de mitjan segle XVI, doncs, les compilacions de textos alquímics d'autors diversos succeeixen les *Opera* arnaldianes en la difusió de l'alquímia arnaldiana, que coneix la seva daurada època editorial durant els tres darrers decennis del segle XVI i els tres primers del XVII. Certament veiem que sovint els mateixos tallers imprimeixen tant les compilacions alquímiques on s'inclouen els escrits arnaldians com les obres de Paracels, i els editors i col·laboradors intel·lectuals que hi participen solen ésser paracelsistes o quemiatres reconeguts. En aquest marc s'ha de situar l'edició de l'obra alquímica de pseudo-Arnau, al costat d'altres autoritats alquímiques a les quals hom recorria per fonamentar en un passat pretesament remot una filosofia natural i unes terapèutiques trencadores amb la tradició natural i mèdica predominant.

La segona meitat del cinc-cents els impresos alquímics tenen el seu principal centre editorial a Basilea, sobretot al taller de Perna i Waldkirch. A inicis del segle XVII Zetzner, a Estrasburg, prengué el relleu de les premses de Basilea en la difusió de l'alquímia i el paracelsisme amb noves grans recopilacions.

Mentrestant tenien lloc altres iniciatives menys ambicioses per editar els 'alchimica' arnaldians a Frankfurt i a d'altres ciutats, quasi sempre del món protestant.

Després del tercer decenni del sis-cents s'espaien les edicions, en especial en llatí. En canvi el ritme és diferent en les edicions en llengües vernacles: comencen a fer-se veure al darrer quart del segle XVI —en anglès, francès i italià— i augmenten des del canvi de segle, quan trobem en la impremta les primeres versions alemanyes, que acabaran per ser les més nombroses i les que seguiran amb una certa regularitat fins a mitjan set-cents, com a lògica contrapartida de la precedent producció editorial dels textos llatins en el món germanòfon. Pel que fa a les edicions en llatí gairebé es limitaran a la reedició del recull de Zetzner i l'última gran compilació de Manget. El segle XVIII els metges deixen d'interessar-se en l'alquímia i aquest saber queda esbandit del món científic i editorial. En el cas que ens ocupa el pseudo-Arnau alquimista s'esvaeix de la impremta en llatí a principis de segle, amb la petita excepció de Maldiny, i finalment a mitjan segle també en alemany.

Durant els gairebé tres segles d'impremta alquímica arnaldiana sobressurt l'èxit editorial del *Rosarius philosophorum* seguit de prop pel *Flos florum*, entre els quatre escrits editats més vegades, al llarg de més temps i en diverses versions, en els quals també s'inclouen el *Novum lumen* i l'*Epistola super alchimia*. Tots quatre foren ja impresos dins les edicions generals, fet que, més enllà de

la difusió prèvia manuscrita que poguessin haver tingut, demostra la influència decisiva que van exercir aquestes en configurar la fortuna no solament del corpus mèdic arnaldià sinó també de l'alquímic. L'ascendència de les *Opera* es constata també en el mateix origen dels textos impresos, que solen remuntar-s'hi directament o indirecta, amb més o menys modificacions o correccions, llevat d'uns pocs casos concrets en què hom recorre a manuscrits. Això no obstant, d'altres 'alchimica' arnaldians, no inclosos en les *Opera*, van tenir també una difusió destacable, tot i que més reduïda en el nombre i en el temps.

2. A continuació prengué la paraula el dr. Lluís CIFUENTES, professor al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, que resumia així el seu estudi *Les obres alquímiques 'arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana*:

«No és la meua pretensió entrar en les discussions, que actualment semblen tancades, sobre l'autenticitat arnaldiana d'algunes de les obres del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova, ni sobre les seves vinculacions amb l'obra mèdica i espiritual autèntica. Els col·legues especialistes en història de l'alquímia, entre els quals he de dir que no em compto, són els qui tenen la paraula en aquests afers.

L'objectiu de la meua aportació és únicament oferir un panorama de la circulació, durant els segles XIV, XV i XVI, d'obres alquímiques a nom d'Arnau de Vilanova traduïdes en llengua catalana. És un fet que s'inscriu en un procés més ampli, de difusió del saber, en particular del saber científic i tècnic, en llengua vernacular; procés que convencionalment anomenem de vernacularització.

Una tendència encara excessivament internalista en els estudis d'història de la ciència sovint oblida que l'anàlisi d'un text, per aprofundida que sigui, mai no exhaurirà les possibilitats de la recerca si no es conjuga amb la descoberta del context social que li donà vida. Si això és cert per a tota mena d'obres, encara ho és més per a l'allau d'escrits en llengua vulgar que, pertanyents a totes les àrees del saber, començà a donar-se a l'Occident medieval a partir del segle XIII.

La necessitat de traçar la història social de l'alquímia en paral·lel a l'anàlisi de la seva literatura tècnica batega ja en algunes obres clàssiques especialitzades. Més recentment, amb metodologies i interessos actuals, d'altres investigadors han insistit en aquest camí, que els estudiosos dels textos i les teories alquímiques sovint no han descurat. La feina que resta per fer, però, és encara molta.

La difusió de l'alquímia en llengua vulgar a partir del segle XIV és un fenomen que tot just darrerament ha començat a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos. Tímidament encara, els historiadors s'han adonat de l'existència d'un patrimoni més ampli i complex del que es pensaven. Un

major interès pel context social de l'alquímia medieval ha portat a valorar uns textos que abans eren menystinguts en favor dels textos llatins 'canònics', objectiu prioritari, únic, d'aquella història intel·lectual internalista.

Més que amb un —d'altra banda, més que improbable— desig de 'vulgaritzar'/'popularitzar' la matèria per part dels alquimistes, com en ocasions s'ha pretès, el fenomen cal relacionar-lo amb el caràcter extraacadèmic de l'alquímia i dels alquimistes medievals (amb uns models de formació, de pràctica i de transmissió del coneixement diferents) i amb l'interès que desvetllà entre sectors socials ben diversos, que majoritàriament preferien accedir al saber en vulgar més que no pas en llatí. En efecte, trobem els textos alquímics en vulgar en mans d'alquimistes (entre els que potser cal cercar els anònims traductors o, si més no, els promotors de les traduccions) i de 'laics' en general (reis, nobles, burgesos). Per als primers, els alquimistes, constituïen valuoses guies pràctiques que incidien en un incipient procés de professionalització, manifestat a la Corona d'Aragó per la concessió de llicències reials paral·leles a les que s'atorgaven als metges pràctics; un procés tutelat i controlat precisament pels segons, aquells 'laics', parapetats rere les institucions monàrquica i municipal, i molt sensibles als coneixements que implicaven un descobriment i un domini de les forces de la natura.

He dit que, com en el cas de l'alquímia pretesament lul·liana, l'autenticitat de l'atribució a Arnau de l'important corpus d'escrits alquímics que circulà a nom seu és una qüestió que sembla tancada amb unanimitat a favor del caràcter apòcrif de tots aquests textos. En general, tant en el cas d'Arnau com en el de Llull, sembla que som davant un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval.

Hem conservat únicament tres textos traduïts al català amb una atribució d'autoria a Arnau de Vilanova. Aquests tres textos se sumen als escrits pertanyents al corpus lul·lià, als de Joan de Rocatalhada, i als d'altres autors alquímics, clàssics (Geber o Hermes) o medievals (Jaume Lustrach), amb testimonis conservats o circulació documentada en vulgar català durant el període medieval. Tots plegats demostren que l'alquímia, al costat de la medicina i l'astrologia, fou una de les àrees 'científiques' que més interès despertaren entre els lectors en vulgar. Per això sorprèn encara molt més que cap d'aquests tres textos no formi part del corpus alquímic 'arnaldia' fins ara conegut, almenys tal com ha estat transmès pels manuscrits medievals estudiats i la tradició impresa renaixentista.

Un manuscrit miscel·lani amb textos alquímics en llatí i en català, copiat a Nàpols a finals del s. XV, conté un *Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal*, amb una clara atribució de l'obra a Arnau de Vilanova. Al *Problema* inicial s'exposen els objectius de l'obra: oferir una pràctica alquímica completa en set 'proposicions' o capítols. Els set breus capítols, els títols dels quals ens han arribat en llatí, descriuen, no sense certs tocs de mis-

ticisme, les ‚propositions’ o ‚preparations’ alquímiques anunciades, i clou l’obra una *Conclusió de les propositions*.

Sabem des de fa temps que, malgrat l’atribució esmentada, l’autor d’aquest text fou l’alquimista anglès John Dastin, que va viure durant la primera meitat del segle XIV, les obres del qual tenen molts punts de contacte amb les del corpus arnaldià, fins al punt que algunes foren adscrites indistintament a ell i a Arnau. Aquest fou el cas del *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*, que no és altra cosa que una traducció del *Rosarius abbreviatus* de l’anglès. La traducció catalana molt probablement heretà la transposició d’autoria del manuscrit llatí que utilitzà l’anònim traductor català. D’altra banda, una anàlisi lingüística superficial d’aquesta traducció catalana sembla indicar que no és anterior a finals del segle XIV.

El mateix manuscrit napolità ens ha conservat un altre opuscle alquímic atribuït a Arnau de Vilanova: el *Llibre dels dotze capítols*. Aquest text tampoc no consta a cap dels inventaris del corpus alquímic arnaldià i, a diferència de l’anterior, no en puc avançar cap identificació alternativa. La dedicatòria de l’obra a un deixeble l’aproxima a altres textos del corpus arnaldià, singularment els *Secreta naturae*, amb els quals, però, no sembla tenir relació.

Després d’un proemi explicatiu dels motius de l’obra, que recorda el de l’*Art intel·lectiva* pseudolul·liana, un capítol introductori ofereix uns breus consells deontològics al principiant i, a continuació, els dotze capítols anunciats exposen, una vegada més, una pràctica alquímica completa. Tot seguit, però, hi ha dotze capítols suplementaris, aparentment pertanyents a la mateixa obra, també atribuïts a Arnau en un elaborat postfaci en el qual torna a aparèixer la figura del deixeble del mestre.

Aquest postfaci conté justificacions certament molt tòpiques en la literatura alquímica medieval, en les quals, però, és possible que s’amaguin informacions més precioses del que sembla. En ocasions, hom ha cercat connexions entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i les seves obres mèdiques o espirituals autèntiques per mirar de provar l’autoria arnaldiana d’una part d’aquest corpus alquímic. Sense més documentació que la de caire internalista, no sembla que els resultats que pot oferir aquesta via portin a proves concloents, d’altra banda sempre explicables amb una altra hipòtesi més econòmica però igual d’incerta per ara: la del deixeble d’Arnau que, almenys en una part del corpus, amaga el nom sota el més cèlebre del mestre.

Alguns aspectes del contingut —didactisme, caràcter de manual bàsic— i de les justificacions finals —l’autor hi ‚explanava’ la doctrina del *Llibre dels dotze capítols*— fan pensar en la literatura tècnica ‚intermèdia’, sovint adreçada a suposats ‚pobres’: obres amb finalitat pràctica, però també pedagògicodidàctica, adreçades a un públic que se situa «nell’intersezione tra università e professione», amb una formació acadèmica més o menys avançada, que li permet llegir en llatí; i, afegeixo, també a un públic culte però extraacadèmic que prefereix llegir en llengua vulgar i que valora especialment les guies pràctiques de caràcter general o bàsic.

Exactament les mateixes característiques que té també el darrer dels textos alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova que conservem en traducció catalana.

És el *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*, que apareix en una altra miscel·lània alquímica, ara del segle XVI i només en català. Aquesta obra tampoc no apareix en cap catàleg de les obres alquímiques pseudoarnaldianes i no en puc oferir, per ara, cap identificació alternativa.

Malgrat la datació del manuscrit i que el text que interessa hi fou afegit en un moment encara més avançat del segle XVI per un dels posseïdors del volum, la traducció sembla ésser prou anterior: l'autor de la còpia hi féu constar, efectivament, que l'havia obtinguda d'un llibre 'molt antich', que era a la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agostí.

Es tracta d'un breu opuscle, probablement un extracte com els altres textos presents en aquest volum, que consta de vuit capítols, en els quals s'ofereix una pràctica alquímica adreçada a la preparació de l'elixir, i il·lustrada amb diversos dibuixos d'instruments i mètodes de cocció.

En resum, doncs, conservem tres obres alquímiques en català atribuïdes a Arnau de Vilanova, una de les quals pertanyent, en realitat, a un altre autor, i les altres dues absents dels llistats a l'abast del corpus alquímic pseudoarnaldianà. Sembla una quantitat massa exigua si tenim en compte la difusió i la transcendència d'aquest corpus. Les raons poden ésser diverses.

En primer lloc, és probable que no fossin les úniques obres alquímiques a nom d'Arnau que circularen en català entre els segles XIV i XVI. No hem de perdre mai de vista que el que conservem no és més que una petita part del patrimoni bibliogràfic i documental medieval que realment existí, que sovint ens ha pervingut per les circumstàncies més atzaroses. Els inventaris de béns i altra documentació notarial, quan consignen llibres, sovint no ajuden gaire en una matèria com l'alquímia, que circulava en volums gens valuosos o en textos que restaven ocults en manuscrits miscel·lanis, i que els autors d'aquests documents notariais no consideraven interessant o no tenien costum de fer constar.

En segon lloc, podem pensar, com també s'ha avançat abans, que som davant d'una selecció de textos. Una selecció dels que més servien els interessos formatius i informatius del doble públic, de pràctics i de laics, de les obres en vulgar, ja que eren les que més constituïen una guia pràctica clara i ordenada, accessible. És la mateixa impressió que fa l'obra mèdica autèntica arnaldiana, que circulà en traducció catalana: el *Regimen sanitatis*, els *Aphorismi de memoria*, la seva traducció del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt de Dénia i, adobat pòstumament per un deixeble, l'*Antridotarium*.

En definitiva, són uns textos en vulgar que com més va més se'ns apareixen amb unes característiques que per res minven la seva importància als ulls de l'historiador, ans al contrari».

3. Després s'escaigué el torn del dr. Josep PERARNAU, director d'«ATCA» i de la «II Trobada...», el qual resumí el seu estudi *L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell?*, en aquest estil:

«A partir del recompte cronològic de l'autor alemany del *De semine scripturarum*, i sense cap referència ni al nombre de generacions ni a la partició trinitària, característiques de Joaquim de Flore, en la *Introductio in librum de semine scripturarum* Arnau de Vilanova presenta la seva visió no tant del final del temps, com de la plenitud de la història humana, és a dir, de la ‚plenitudo temporis‘ prevista per a mitjan segle XVI.

Sota l'omnicausalitat de Déu, la línia vers aquella plenitud és presentada com a depenent (només) de la col·laboració humana intramundana en un doble pla: el del descobriment teòric de les possibilitats de la creació-redempció, i el de la realització pràctica dels successius perfeccionaments de la dita realitat intramundana.

Arnau de Vilanova qualifica de ‚profecia‘ aquell doble treball de descobriment i d'acompliment, i de ‚profetes‘ els seus protagonistes, «tant si són bons com dolents». Recordaré que el títol de la dita *Introductio...*, arnaldiana porta l'afegitó: *sive de prophetis dormientibus seu de dormientium prophetiis*.

Aquesta és la doctrina general que, però, Arnau mai no aplica al treball de recerca de certes virtualitats de la realitat intramundana realitzada pels alquímics, en un moment en què els teòlegs contemporanis no tenien objeccions de fons contra la pràctica alquímica: i aquesta és una de les preguntes que es presenten espontànies a mesura que hom coneix aquella visió històrica arnaldiana: existí realment un silenci arnaldia en relació a l'alquímia i en tal cas, com s'hauria d'explicar?

Hi ha encara una altra pregunta, que es desdobra en dues: els autors de tractats alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova conegueren aquella doctrina? I suposant que almenys algun o alguns d'ells l'haguessin coneguda, deixaren alguna dada en virtut de la qual ara puguem dir que ells mateixos es consideraren profetes, ni que fos adormits?

Aquestes eren les preguntes que, en preparar l'edició de la *Introductio in librum de semine scripturarum*, veia que els assistents a aquesta «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova» tindrien més coneixements per a donar-hi resposta.

Moltes mercès, doncs, a la bestreta».

4. Tocà el torn al professor Michael McVAUGH, el qual féu una síntesi del seu estudi *Chemical medicine in the medical writings of Arnau de Vilanova*, començant amb precisions sobre la cronologia dels escrits mèdics d'Arnau durant la darrera dècada de la seva vida i assenyaladament sobre el *Speculum medicine*, possiblement començat el 1301 i acabat el 1308. L'*Antidotarium*, obra inacabada, dóna testimoni dels coneixements mèdics de l'època sobre receptes, tèc-

niques de fabricació i conservació de les medecines, procediments de sublimació i destil·lació, tot i que alguns eren coneixements nous no fàcils d'integrar en les concepcions tradicionals de la medicina i de la farmacopea. Alguns procediments i fàrmacs nous s'havien originat en la pràctica quirúrgica.

Arnau defensarà les novetats per llurs resultats pràctics i es distanciarà dels químics que utilitzen productes perillosos des del punt de vista de la praxis mèdica normal. Se sap que Arnau s'interessà per productes químics, com és ara el sublimat d'arsènic, i per l'aiguardent, producte destil·lat. En canvi, no és evident que en fés ús entusiasta en la seva praxis mèdica. La raó podria ésser la dificultat per al metge d'obtenir aquests productes a finals del s. XIII, perquè eren medecines 'de laboratori', que empraven materials 'standard', no a l'abast de tothom. D'altra banda, hi ha una mena de distància entre el metge i el cirurgià; el primer és pròpiament un científic, el segon és un pràctic. Finalment, no cal subestimar el factor edat: sense ésser hostil a les innovacions, Arnau no s'hi adherí amb armes i bagatges. Devia permetre que d'altres experimentessin amb les novetats, bo i restant ell addicte a les seves i àmpliament experimentades medecines.

5. Prengué llavors la paraula Nicolas WEILL-PAROT, del Departament d'Història de la Universitat de Paris VIII, que resumí així el seu estudi *Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie*:

«I. Arnaud de Villeneuve et le sceau du Lion. Bilan

Définition: Le sceau astrologique désigne un talisman astrologique d'un type particulier: il s'agit d'un sceau, d'une médaille, gravée à l'image d'une entité astrale au moment où cette entité astrale était dominante. Cette entité astrale (planète, signes du zodiaque ou autre constellation) est censée avoir imprimé à l'instant de la fabrication sa vertu dans ce sceau.

Arnau de Villeneuve est (avec Pietro d'Abano) l'un des deux 'introduc-teurs' des sceaux astrologiques dans la médecine médiévale.

Arnau est quadruplement associé aux sceaux astrologiques, et, en particulier, au sceau du Lion.

– En premier lieu, un certain nombre de témoignages sont connus. D'abord, la lettre de Guerau d'Albalat, envoyé du roi d'Aragon, rapportant l'anecdote de la guérison du pape Boniface VIII par le médecin catalan en 1301 grâce au sceau du Lion. Ensuite, l'inventaire des biens après décès d'Arnau où sont mentionnées plusieurs petites médailles d'or à l'effigie du Lion.

– Ensuite, Arnaud fait plusieurs fois mention de divers sceaux astrologiques dans ses oeuvres indubitablement authentiques:

- *Speculum medicinae* et *De parte operativa*: sceau du Lion contre le calcul rénal et les douleurs des reins.
- *Aphorismi particulares*: allusion indirecte au sceau des Poissons contre la podagre.

– Partie authentique de l'*Antidotarium*: sceau du Serpentaire (une des 48 constellations) contre les poisons.

Ainsi que la mention que l'on trouve dans l'*Astrologia* (d'attribution discutée).

Ces mentions ne sont pas faites généralement dans un contexte pratique, mais elles servent à illustrer un développement à portée théorique. Néanmoins, leur importance est déterminante: c'est par elles que le sceau astrologique est entré dans la médecine savante — même si cette place n'a jamais été massive.

Un opuscle tardivement attesté dans les manuscrits et les citations (pas avant le xve siècle), le *De sigillis*, est attribué à Arnaud de Villeneuve. Ce texte est rempli de rituels et inscriptions. C'est de toute évidence un apocryphe.

Enfin, le nom d'Arnaud est associé à deux textes hermétiques qui ont souvent fusionné dans les manuscrits: Ces deux textes sont dépourvus de rituels, invocations, inscriptions destinés à une intelligence. Ce sont des talismans purement astrologiques ou non destinatifs, ce qu'on appelle (depuis le *Speculum astronomiae*) des 'images astrologiques'.

– Le premier texte, porte divers titres: *Liber electionum secretorum superiorum*, *Ymages signorum contra infirmitates corporis*, *Liber formarum duodecim imaginum...* Je l'appelle *De duodecim imaginibus Hermetis*. Il décrit douze figures à fabriquer dans de l'or. Elles doivent être fabriquées chacune sous la configuration astrologique où l'un des signes du zodiaque domine. Leur but est thérapeutique.

– Second texte: qui commence par *Accipe aurum purum* ou *Recipe aurum purum...* et qui décrit un sceau du Lion ainsi qu'un récit à la première personne expliquant que ce sceau a été utilisé avec succès. J'ai appelé ce texte *LION I* pour le différencier de la section du *De duodecim imaginibus Hermetis* consacrée au sceau du Lion (et que j'appelle *LION II*). *Lion I* décrit la fabrication du sceau du Lion sous la configuration astrale appropriée. Il faut le porter à la ceinture. L'auteur raconte qu'il a vu un médecin le fabriquer en l'imprimant dans de l'oliban qu'il donnait ensuite à boire à un patient avec succès. Lui-même l'a imprimé dans des trochisques de sang de bouc.

Dans les sept manuscrits que j'ai consultés le nom d'Arnaud est associé à ce complexe de textes et, le plus souvent, à *LION I* (c'est le cas dans quatre manuscrits dont l'un du xive siècle). Une analyse astrologique tentée par Jean-Patrice Boudet rend, du reste, plus probable l'utilisation de *LION I* que celle de *LION II* dans l'épisode de la guérison de Boniface VIII en 1301. Or une tradition manuscrite fait de ce texte *LION I* une lettre adressée à un pape du nom de Grégoire et rédigée soit par Jean de Séville soit par un certain André d'Espagne ou de Cordoue.

L'analyse des manuscrits et d'autres indices m'ont conduit à penser que *LION I* est bien le texte qu'Arnaud de Villeneuve a eu sous les yeux lorsqu'il a utilisé le sceau du Lion; il a dû également connaître le *De duodecim imaginibus Hermetis* pour le sceau des Poissons. Joseph Shatzmiller avait souligné le

rôle du milieu juif de Montpellier vers 1300 dans la promotion de ce que j'ai appelé le *De duodecim imaginibus Hermetis*.

II. Le sceau du Lion et la distorsion mélothésique: un sceau solaire?

La mélothésie désigne la correspondance entre chaque signe du zodiaque et les différents membres du corps humain: le Bélier commandant la tête et les Poissons les pieds.

Or le signe du Lion correspond ordinairement (et y compris dans l'*Astrologia* attribuée à Arnaud) à la poitrine et au cœur.

Sebastià Giralt pense qu'on pourrait éventuellement rapporter le lien entre le Lion et les reins à la relation entre ce signe et les flancs que l'on trouve parfois dans la mélothésie antique (Manilius et Sextus Empiricus). Mais cette mélothésie n'était guère en usage chez les auteurs du XIVe siècle qui utilisèrent *LION I* et *LION II*. La distorsion mélothésique était criante et elle ne pouvait pas avoir échappé à Arnaud lui-même.

Arnaud lui-même manifeste confusément qu'il a conscience de cette distorsion. L'explication la plus détaillée de l'action du sceau du Lion se trouve dans le *De parte operativa*, dans le passage où il est question des maladies mentales, de l'*'alienatio'*. Le sceau du Lion a la faculté d'empêcher de percevoir les douleurs rénales. Je m'étais donc demandé si dans l'esprit d'Arnaud il n'y avait pas l'idée empruntée à Alchabitius, selon laquelle le soleil dans le signe du Lion domine la tête. La solution arnaldienne conduirait ainsi vers une explication où le rôle déterminant est joué, non par le Lion, mais par le soleil.

Lorsque Pietro d'Abano présente le sceau du Lion comme efficace pour enlever la douleur des reins, il insiste, lui aussi, sur la position privilégiée du soleil (au Milieu du ciel avec le Cœur du Lion, Jupiter et Vénus étant en aspect). Le sceau du Lion apparaît ici comme un sceau solaire puissant, mais rien ne le rattache apparemment directement aux reins.

En 1496 le médecin catalan Jérôme Torrella dans la *secunda pars* de son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, où il énumère les arguments 'contra' des 'thomistes', c'est-à-dire des détracteurs des 'images astrologiques', formule clairement cette objection (et pourtant Manilius est bien connu à l'époque où il écrit): ce devrait être un sceau de la Balance et non celui du Lion, puisque le sceau vise à soulager les reins. La réponse de Torrella consiste à faire du sceau du Lion un sceau solaire, un sceau où l'élément important est le soleil. Le soleil en effet «introduit vie et lumière dans toutes les forces naturelles»: or lorsqu'il se trouve dans le signe du Lion, il est doublement favorisé, puisque ce signe est son domicile et appartient à la même triplicité que lui. Cette explication est cohérente mais ne permet évidemment pas de replacer le sceau dans la liste générale des sceaux thérapeutiques zodiacaux que Torrella évoque à la fin de son traité, et qui suit la mélothésie zodiacale.

Conclusion: Le sceau du Lion fut expliqué comme un sceau solaire. Le Lion n'était là que pour exalter les vertus de l'influence du soleil. Aucune justification précise de son lien privilégié avec les reins ne fut fournie par les médecins médiévaux, y compris Arnaud de Villeneuve, le tout premier à l'introduire dans la médecine scolastique. Remarquons bien que je m'intéresse ici seulement à la façon dont *LION I* a été interprété, non aux sources mêmes de *LION I*.

III. Pierre rénale et pierre philosophale?

Récemment Danielle Jacquart a la première perçu la piste qui se dessinait à l'horizon de ce lien entre sceau du Lion en or et reins: un horizon peut-être alchimique.

Ce glissement a pu s'effectuer grâce aux trois caractéristiques du sceau du Lion:

- Son caractère solaire
- Son matériau en or
- On sait que «soleil» des alchimistes est l'or

Le mal visé par ce sceau: la pierre rénale – pont vers la pierre philosophale.

A. Le pape, le sceau du Lion et l'alchimie

Un tel lien entre le sceau du Lion et l'alchimie n'est pas directement attesté dans l'oeuvre authentique d'Arnaud de Villeneuve.

1. Chez Arnaud de Villeneuve, on ne peut trouver que de maigres indices très hypothétiques. Chiara Crisciani dans un livre récent a rapproché le récit de la guérison du pape Boniface VIII à l'aide du sceau du Lion de deux indications sur une activité alchimique attribuée à Arnaud de Villeneuve à la curie pontificale. L'ouvrage alchimique intitulé *Correctio fatuorum* attribué à Ricardus Anglicus rapporte en effet que le médecin catalan avait guéri grâce à de l'or alchimique le pape Innocent d'une maladie qui n'avait pas pu être soignée par les autres médecins. Le canoniste Giovanni d'Andrea (Jean André), de son côté, dans ses *Additiones* au *Speculum iudiciale* de Guillaume Durand, relate la fabrication par Arnaud de Villeneuve, à la curie romaine, de deux barrettes d'or (*virgulas auri*). Juan Antonio Paniagua avait, lui aussi, vu dans cette histoire relatée par le canoniste presque contemporain d'Arnaud une possible déformation de l'épisode du sceau du Lion. Si c'était le cas, ce serait bien (avec la lettre de Guerau d'Albalat) les deux seules allusions médiévales à la guérison de Boniface VIII par le sceau du Lion.

2. L'étude des 'contextes codicologiques' dans lesquels intervient le *De duodecim imaginibus Hermetis* associé au *Lion I* et au nom d'Arnaud de Villeneuve ne donne pas non plus de résultats en faveur d'un lien avec l'alchimie.

B. *L'étrange témoignage d'Angelo Aquila*

Pour trouver un témoignage sûr d'une association entre le sceau du Lion et l'alchimie il faut se référer à un témoignage de près d'un siècle postérieur à Arnaud de Villeneuve, témoignage sur lequel récemment Danielle Jacquart a attiré l'attention.

Au début du XVe siècle, le médecin italien vivant à Paris, Angelo de Aquila, dans son *Regimen* contre le calcul rénal destiné au marchand lucquois Dino Rapundi qui souffre de ce mal, mentionne à l'extrême fin du texte le sceau du Lion en se référant à Arnaud de Villeneuve et à Pietro d'Abano et en reprenant pour l'essentiel *LION I*. En fait, le passage ressemble mot pour mot à celui de la *Chirurgia magna* de Gui de Chauliac. Le traité d'Angelo de Aquila comprend de nombreuses allusions à l'alchimie: allusion à la conservation de la jeunesse, mention d'un mystérieux alchimiste Bariston dont les trochisques ont la vertu de 'briser la pierre', etc. Danielle Jacquart a relevé toutes ces allusions plus ou moins directes et suppose que le texte est crypté, et nous avons entrepris une recherche commune sur ce sujet. Il y a manifestement dans cet opuscule un parallèle, et peut-être même une superposition, entre la pierre rénale et la pierre philosophale.

C. *Art talismanique et alchimie*

'A priori' la magie talismanique et l'alchimie sont deux champs bien différents. Certes, les spéculations qui voulaient faire de ces disciplines des disciplines naturalistes choisirent des solutions analogues en essayant d'articuler l'art et la nature.

Mais les alchimistes Petrus Bonus de Ferrare et Guillaume Fabri (étudié par Chiara Crisciani) montrent la volonté des alchimistes de se démarquer de l'art talismanique. Il n'en demeure pas moins que, dans l'esprit de Guillaume Fabri, s'opère une superposition entre l'or utilisé pour les talismans et l'or visé par l'oeuvre alchimique.

Cette comparaison ambiguë entre l'art talismanique et l'alchimie est exprimée à la fin du xve siècle par Jérôme Torrella d'une autre manière. Parmi les arguments opposés par les «Thomistes», c'est-à-dire les détracteurs de l'image astrologique qu'il énumère dans la *Secunda pars* de son ouvrage, figurait celui-ci:

«... il vaudrait mieux, tandis que le Soleil se trouve dans le Lion, graver la figure du Lion dans une racine ayant la vertu curative des reins plutôt que dans de l'or. Étant donné que ce n'est pas ce que l'on fait, il semble que l'efficacité de cette figure ne peut en aucune manière être réduite à une opération naturelle.»

À cela Torrella, dans la partie qu'il consacre aux réponses que les 'Alberlistes', c'est-à-dire les partisans des 'images astrologiques', feraient à ces arguments:

«À cet autre argument formulé à partir de la racine, que l'on réponde en refusant toute comparaison, car 'l'or non alchimique ou eurizon' est une matière mieux disposée à recevoir et retenir cette image du Lion que ne l'est une racine; et par conséquent la vertu est produite davantage par les corps célestes dans cet or ainsi mis sous une figure que dans une racine tout entière, quand le soleil se trouve dans le Lion, "dans la mesure où l'or est appelé soleil par les alchimistes et les philosophes". [...]»

Dans son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, voilà le seul passage où Torrella évoque l'alchimie. Il le fait, on le voit, d'une bien curieuse manière. D'abord, l'argument de la racine n'appelait pas 'à priori' une contre-argumentation se référant à l'alchimie. De plus, la première allusion (celle qui renvoie à l'or non alchimique) a un sens très différent de la seconde (le rappel du sens que prend 'Sol' chez les alchimistes). Ces deux allusions n'ont apparemment aucun lien logique et semblent procéder d'une forme d'association d'idées. Leur signification paraît même contradictoire, puisque, d'un côté, l'or alchimique est écarté de l'oeuvre talismanique, et que, d'un autre côté, le fait que 'Sol' signifie or chez les alchimistes est avancé pour justifier l'utilisation de ce métal pour la fabrication du sceau du Lion.

Conclusion

Cet exemple, certes tardif, montre que la focalisation sur l'or et sur le soleil conduisait inévitablement à poser la question de l'alchimie. Cette question dépasse apparemment la seule figure d'Arnaud. Pourtant c'est bien à lui qu'elle nous ramène:

– D'abord, parce qu'il est (avec Pietro d'Abano) le premier introducteur de l'art des sceaux astrologiques, et en particulier de celui du Lion, au sein de la médecine savante;

– ensuite, parce que lui-même a eu conscience de l'inadéquation de la destination du sceau du Lion au regard de la mélothésie alors dominante.

Dans ces conditions, le sceau du Lion devait conduire ses successeurs sur la piste de l'alchimie: le matériau travaillé (l'or), l'astre déterminant en dernière analyse (le soleil) et le mal visé (la pierre rénale) offraient un irrésistible écho aux préoccupations des alchimistes; respectivement, la recherche de la

transmutation de l'or ou recherche de l'or-elixir, l'assimilation ,Sol'-or et le parallèle entre pierre rénale et pierre philosophale. Ce dernier point sans doute est une voie qu'il conviendrait d'explorer pour elle-même au-delà même de la seule question du sceau astrologique du Lion. Danielle Jacquart a montré la voie. De fait, entité aux confins de l'organique et du minéral, la pierre rénale semblait inviter au coeur des mystères de la génération. N'attribuait-on pas, du reste, un extraordinaire pouvoir thérapeutique et antidotaire aux pierres engendrées dans les organes de certains animaux, pierres qu'on appela de plus en plus souvent ,bézoards'?»

6. Giovanna FERRARI sintetitzà la seva ponència *Il trattato De humido radicali di Arnaldo de Vilanova*, situant el llibre d'Arnau al costat de dues altres obres seves escrites amb el propòsit d'ajudar el progrés de la medicina, el *De intentione medicorum* i el *De considerationibus operis medicine sive de flebotomia*, i en va destacar els passos polèmics. Arnau tracta en la seva obra de la naturalesa i de la reconstitució de l'humit radical. La primera qüestió és una discussió del ram de la ciència natural. La segona és un problema que interessa el metge. Giovanna Ferrari va descriure amb detall la posició d'Arnau entorn de ,l'humit radical': hi ha tres humits, el continu, el nodrimental i el radical; l'humit radical és el fonament de la calor amb la qual l'ànima exercita instrumentalment els actes de la vida; pot ésser restaurat durant el procés de la vida mitjançant la matèria alimentària, però només fins a un cert punt, perquè hi ha una pèrdua irreparable d'humit radical que, en el seu moment, determina la mort natural. La duració de la vida essent determinada per la proporció de la calor vivificant respecte de l'humit passiu en ordre a restaurar-lo i informar-lo adequadament, proporció que varia d'un individu a un altre i que només Déu coneix, el metge no pot intervenir sobre el procés de la mort natural, que no és causada per la complexió o altres elements del cos, ans pel col·lapse d'aquella proporció. La complexitat del coneixement de les dades que intervenen en el procés de l'evolució d'aquella proporció és la causa per la qual ningú no pot controlar mai el procés de la mort natural individual. En canvi, si la mort natural no pot ésser retardada, la ciència mèdica té moltes possibilitats en el camp de l'allunyament de la mort accidental, és a dir, la mort derivada dels accidents de la complexió, de la fallada d'un òrgan, d'un règim equivocat, de la inadequació dels aliments, de la vellesa prematura. El rol del metge és tenir cura de la calor natural en les seves millors disposicions i ajudar a viure de la millor manera possible. D'aquesta guisa Arnau refermària la seva adscripció a la tradició longevitista, ja present en el *De conservanda iuventute et retardanda senectute* i en el *De vita philosophorum* (obres atribuïdes), tradició iniciada pel llibre *De retardatione accidentium senectutis* i el *Liber de conservatione iuventutis* atribuïts a Roger Bacon.

Exposats el pensament i el punt de vista estrictament mèdics d'Arnau, Giovanna Ferrari va apuntar les relacions que es poden rastrejar entre Arnau i l'Avicenna metge, concretades en el tema de l'origen en l'esperma de l'hu-

mit radical i en el de la seva restauració. També es va referir a les relacions amb Bernat Gordon, autor del *Tractatus de Marasmode secundum intentionem Galieni*, amb Pere Hispà, Albert el Gran i Pietro d'Abano, del qual el separen moltes diferències, per bé que tots dos valoren de forma semblant la importància de la 'virtus naturalis' en la seva funció de reconstruir la quantitat d'humit radical en proporció corresponent a les pèrdues, i la importància dels elements estranys que són assumits en el procés nutritiu. Pietro d'Abano, per la seva banda, és partidari d'una astrologia potent, amb la qual el metge ha de comptar. En el cas d'Arnau, l'astrologia només és testimoniada per l'ús que va fer d'un segell d'or forjat sota la influència de la constel·lació del Lleó per tal de guarir el mal de pedra de Bonifaci VIII, amb resultats positius. Però potser estudis més aprofundits acabaran de precisar aquest aspecte.

7. Chiara CRISCIANI va resumir en cinc apartats el seu estudi *Aspetti del dibattito sull'umido radicale nella cultura del tardo medioevo (secoli XIII-XV)*:

«Questo mio contributo ha molti difetti: principalmente lacune, da un lato, e sovrabbondanza dall'altro. Ciò è dovuto in buona parte al fatto che mi sono trovata davanti e l'ampio spettro di applicazione del concetto di umido radicale, anche solo tra XIII e XIV secolo. Perciò non ho effettuato per ora una selezione critica, ma ho riportato i dati che mi sono parsi interessanti. Probabilmente non sono i più significativi, certo non sono tutti, e vanno comunque selezionati.

A parte gli specifici problemi dottrinali, e sono molti, che quasi in ciascuna pagina possono venir sollevati, mi limito qui a segnalare problemi generali che io stessa sono in grado di individuare, ma non pienamente di risolvere.

In primo luogo, si tratta di valutare il rapporto tra ricerche teologiche e biologico-mediche in epoca universitaria. È un tema assai vasto e problematico, cui sono stati dedicati recentemente molti sforzi (su cui io stessa mi sono basata): ricordo tra i più convincenti lavori quelli di Ziegler (che infatti ho usato ampiamente), i saggi di Cova, una raccolta italiana di atti di convegno (*Parva Naturalia*), e ultimamente il libro di Maitke van der Lugt sulle generazioni straordinarie (che, nelle sue conclusioni, presenta una serie di problemi e questioni simili a quelle che io mi pongo).

Certo questo mio contributo è di carattere complessivo, ma non scordiamo che precisamente un nesso di questo tipo (tra medicina-scienza e teologia-religiosità) è presente ed è significativo nella produzione proprio di Arnaldo da Villanova. Già molti anni fa mi aveva colpito la presenza — benchè in fasi diverse della vita — di ricerche medico-scientifiche e prospettive religiosoteologiche nel corpus autentico di Arnaldo, e avevo cercato di darne conto; i successivi studi di Mark Jordan, di Ziegler in particolare, e di altri hanno molto contribuito ad approfondire la questione, e a sottolineare se non altro la complessità del problema.

Sicuramente questo rapporto va ancora molto studiato, e questo mio saggio è solo un contributo ancora informe e grossolano. Tuttavia, la questione che, benchè su questa base fragile, ancora mi pongo è la seguente. In che misura si può parlare di una effettiva conoscenza di problematiche mediche da parte dei teologi? A quale livello si colloca questa eventuale competenza? E soprattutto a cosa serve? Stando ai dati che sul tema dell'umido radicale si presentano, io sarei propenso a parlare di una conoscenza certo diffusa ma superficiale (a parte eccezioni, nel caso specifico, quella di Nicola di Occam); è una conoscenza che è tenuta —mi pare— a livelli generici, forse proprio perché così può essere meglio piegata eventualmente agli usi teologici, o di aggiornamento scientifico nell'affrontare temi teologici, che è l'orientamento utile per i teologi.

So che Ziegler ha una convinzione diversa al riguardo, pensa a conoscenze meglio padroneggiate, e soprattutto ipotizza documentatamente la presenza di correnti —per esempio i Francescani di scuola inglese— che più chiaramente fanno riferimento a queste prospettive scientifiche anche in relazione a scontri teologici e di corrente dottrinale tra e negli Ordini. Io personalmente non so invece se siamo ancora in grado di dare una valutazione d'insieme e formulare ipotesi così puntuali. Per esempio, Luciano Cova, sulla base più o meno degli stessi testi che ho maneggiato io e che ha studiato Ziegler, è più propenso a parlare di una conoscenza dei teologi su prospettive dei medici estremamente generica, che sarebbe solo di supporto, e sarebbe solo in certi casi usata per l'elaborazione di dottrine teologiche. Questo dunque mi pare un problema consistente ed aperto.

Legato a questo problema, e rimanendo sempre in un contesto generale, mi pongo il seguente quesito, che —come dicevo— anche van der Lugt considera per il suo campo di ricerca. Come ho accenato all'inizio del mio saggio, rare, anzi eccezionali, sono (nei pensatori medievali che ho considerato) le connessioni tra un livello e un altro di trattazione dell'umido radicale. Insomma, ciascuno sembra considerare l'umido radicale dalla sua specialistica angolatura, nella sua propria area disciplinare; anche se è evidente che molti hanno pur dovuto guardare anche in altre aree e leggere altri testi, se non altro per acquisire le informazioni dottrinali che poi usano. Arnaldo non fa eccezione, in questo caso. Tipico ed esemplare di questa tendenza è il caso di Alberto Magno. Egli tratta di umido radicale in tutti i contesti possibili; sicuramente è al corrente dei risultati che nei vari ambiti sono stati conseguiti; si muove con abilità ad ogni livello, da quello teologico a quello biologico e anche medico. Mai però offre un approccio d'insieme, o si pone il problema di un collegamento tra le varie trattazioni, e i diversi —apparentemente— significati che i diversi sguardi disciplinari producono. Tutto vien tenuto rigorosamente nel proprio livello disciplinare di appartenenza. Perché?

All'opposto, eccezionale è il caso di Ruggero Bacone, l'unico, a quel che mi pare, che tiene unite organicamente le fila e le più profonde istanze della prospettiva teologica, della conoscenza medico-biologica, e infine della ope-

rattività alchemica, pagando il prezzo però di una presentazione non scientificamente dettagliata delle nozioni che usa. Perché comunque Bacone?

Sarei tentata di rispondere alle due domande nella linea che segue anche van der Lugt, almeno in prima istanza e in attesa di approfondimenti certo necessari. È qui all'opera la tipica —veramente strutturale— tendenza al frazionamento di ambiti, alla definizione di confini, di specialismi (non solo istituzionali in senso stretto) che caratterizza lo stile di razionalità 'scolastico'.

Tale stile, mi pare, getta una qualche luce anche sul primo problema che ho posto, cioè sui rapporti tra teologi e conoscenze medico-biologiche. E spiega anche perché Bacone, cioè la diversa attitudine di uno studioso non certo in linea perfettamente con questo stile, anzi non poco critico nei suoi confronti; uno studioso certo se non marginale eccentrico nelle sue proposte e sicuramente 'rapsodico' nella influenza che esercita successivamente, tramite canali e in ambiti non istituzionali. Infine —ma il discorso qui andrebbe molto meglio articolato— si spiegherebbe perché il progetto alchemico di fatto, anche se non sempre esplicitamente, è alla fine quello che tiene insieme, fa condensare più elementi tra quelli che in altre discipline sono stati enucleati. Gli alchimisti dell'elixir infatti propongono —anche sulla base di uno sviluppo del concetto e di una lavorazione concreta della 'res', 'umido radicale'— un progetto di trasformazione medico e soteriologico insieme. Non a caso, anche qui, siamo di fronte ad una ricerca certo molto integrata negli sviluppi delle conoscenze scientifiche, non isolata e ripiegata su se stessa (come si pensava), ma altrettanto sicuramente non strutturata in forme istituzionali di scrittura, di trasmissione, di elaborazione del suo sapere. Di qui anche una specie di scarto cronologico, per cui al calo di interesse teorico di medici e teologi per l'umido radicale corrisponde il più tardo impegno di alcuni alchimisti proprio su questo tema. Tutto questo però mi pare da discutere e verificare.

Infine, vorrei segnalare una pista di lavoro promettente, più determinata, che io non ho potuto approfondire. Si tratta del rapporto tra umido e spirito. I nessi tra i due fluidi appaiono spesso *que e là*; sarebbero anche più evidenti se io avessi sviluppato l'ultima parte del mio saggio, quella relativa ai medici-alchimisti del sec. XV.

Per costoro, infatti, il problema è quello di individuare nell'organismo l'oggetto di influenza fisiologico dell'elixir/oro potabile. Si nota che per alcuni è il sangue, per altri l'umido radicale, per altri ancora appunto lo spirito o meglio gli spiriti vitali. Tra questi fluidi viene a realizzarsi una sorta di sovrapposizione, giustificata da certe analogie di funzione. Sovrapposizione che viene però anche promossa da una specie di perdita di specificità appunto disciplinare. Quasi che gli steccati tra discipline —nel sec. XV— siano diventati meno rigidi e più permeabili. È vero? Occorre poi aggiungere che l'alchimia farmacologica di Giovanni di Rupescissa, così dipendente esplicitamente dallo ps.-Arnaldo, così legata anche a istanze 'francescane' eterodosse, proprio sullo spiritus ha il suo fucus: sia per quanto riguarda l'agente di trasformazione, la quintessenza; sia per quanto riguarda l'aspetto organico

su cui questa agisce. Se pensiamo allo sviluppo umanistico (non solo ficiniano, e non solo medico) del concetto di spiritus, questa prospettiva di lavoro mi pare meriti attenzione.

8. Michela PEREIRA, autora de la ponència *Maestro di segreti o caposcuola contestato? Presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani*, va centrar la seva exposició en la possible influència d'Arnau de Vilanova sobre tres obres del corpus pseudo-lull·lià: el *Testamentum*, el *Liber de intentione alkimistarum* i l'*Ars operativa medica*. Començant per aquesta darrera obra, centrada en l',aqua vitae', en el pròleg de la qual l'autor diu que va rebre la seva doctrina del rei Robert, el qual l'havia rebuda al seu torn d'Arnau de Vilanova, «qui fons scientiae vocari meruit», Pereira suggereix que pot haver estat escrita per un deixeble d'Arnau o per un que vol fer-se passar com a tal. Ara bé, confrontada amb textos farmacològics arnaldians (*De aquis medicinalibus*, *De vinis*), resulta que l'obra no té res d'arnaldià. El reclam del magisteri d'Arnau al pròleg no és res més que una temptativa de donar autoritat a unes receptes elaborades o divulgades per l'autor, cosa que corroboraria la indicació de la transmissió d'aquest saber pel rei Robert. D'altra banda, el caràcter pre-alquímic de les preparacions fa pensar que l'*Ars operativa medica* pertany a aquella zona grisa on farmacologia i alquímia continuen barrejades, i seria un indicatiu tant d'una escassa inclinació a la puresa metodològica com d'una intenció pròpiament arcaïtzant, que faria classificar aquest tractadet com una obra tardana, de finals del s. XIV o principis del XV. Per tant, l'*Ars operativa medica* no aporta cap il·lustració sobre el lligam entre doctrina arnaldiana i alquímia pseudolull·liana; en tot cas, només es podria considerar un testimoni d'aquest lligam i una anella en la formació de la llegenda del Llull alquimista, en la qual el nom d'Arnau de Vilanova juga un paper fonamental.

El tractat *De intentione alkimistarum* pot haver estat escrit com una imitació o un homenatge al *De intentione medicorum* d'Arnau (McVaugh). Escrit probablement pel mateix autor del *Testamentum*, i amb molt poques característiques lul·lianes pròpiament dites (alfabet, figures, correlatius), no permet de fer cap progrés en el coneixement de la relació entre el pseudo-Llull i la medicina arnaldiana. Ara bé, si el lèxic i els continguts del *De intentione alkimistarum* confirmen el seu lligam estretíssim amb el *Testamentum*, cal adreçar-se a aquest text per veure si hi ha elements que provenguin del *De intentione medicorum*.

Per començar, cal dir que l'autor del *Testamentum* parteix d'unes posicions epistemològiques decidivament allunyades de les d'Arnau. En el *Testamentum* la recerca alquímica és entesa com una recerca de medicina i de filosofia natural, reivindicant les posicions de Roger Bacon en l'*Opus maius* i l'*Opus Tertium*; però, a més, proposa l'alquimista com el metge perfecte, en polèmica amb l'ambient medical del seu temps. Si aquest ambient es pot identificar amb Montpeller, és possible fer la hipòtesi que la crítica de l'autor del *Testamentum*

respon a la confusió, que impregnava l'ensenyament a Montpeller els anys que la nova medicina —el nou Galè— hi era introduïda per obra d'alguns mestres i assenyaladament d'Arnau de Vilanova. Aquesta seria la causa per la qual l'autor del *Testamentum* s'allunya de l'ambient on s'havia format i esdevé sensible a l'alquímia i a l'hermetisme. Potser la idea, d'origen baconià, que hi ha equivalència entre alquímia, filosofia natural i medicina, ha determinat la seva opció en la controvèrsia entre metges i filòsofs, desplegada a partir del 'status' de la medicina en les obres de Galè i la definició de ciència vigent en l'Escolàstica, en virtut de la qual el reconeixemnet arnaldià de la naturalesa i limitació de la certesa mèdica podia semblar fins i tot una amenaça a la seva dignitat institucional. Si l'instrumentalisme' mèdic arnaldià era moneda corrent a Montpeller, s'explicaria a la perfecció no solament que s'haguessin aixecat veus contràries, sinó àdhuc el to molt aspre de la polèmica desfermada en el *Testamentum* contra els metges moderns i joves.

Arnau i l'autor del *Testamentum* s'ocupen del mateix problema: la incidència del coneixement teòric en la pràctica. En el *Testamentum* aquest problema és posat en relació amb la preparació dels fàrmacs, que és un tema ben arnaldià. Ara bé, la resposta donada en l'obra alquímica no pot ésser més divergent de la resposta d'Arnau. La caracterització del fàrmac alquímic sembla compendiar miraculosament les exigències primàries d'eficàcia que demana la medicina arnaldiana; però si Arnau treballa sobre les qualitats elementals controlables en els fàrmacs, l'autor del *Testamentum* propugna la preparació d'un fàrmac que actuï en virtut dels camins secrets de la naturalesa. Si, en definitiva, en l'epistemologia arnaldiana el test del judici del metge orientat a la pràctica és l'eficàcia del tractament, no podria sorprendre ningú que un metge format en aquest clima pogués entusiasmar-se amb les promeses de l'elixir, sobretot després d'obtenir algun resultat pràctic; al capdavant, pocs segles més tard Paracels va arribar a guaricions 'miraculoses' utilitzant fàrmacs destil·lats i preparats d'una manera semblant als fàrmacs alquímics.

No és, doncs, inversemblant que la recerca farmacològica, tanmateix central en les activitats d'Arnau i dels seus deixebles, s'encreués amb la recerca alquímica de l'elixir, que ja es difonia per Catalunya i Occitània els primers decennis després de la mort d'Arnau. Fins i tot podem pensar que es feien la competència, vist el debat aspríssim del *Testamentum* amb els textos mèdics arnaldians. Per això Michela Pereira va acabar expressant el seu convenciment que l'autor del *Testamentum* devia ésser algú molt acostat als ambients arnaldians, ja que en coneixia bé alguns principis, bo i estant disposat a refutar-los en tota la línia.

Igualment, i sense voler llançar hipòtesis prematures, Pereira es pregunta si les indicacions filtrades en la tradició alquímica no serien indicis de l'existència d'un Vilanova (germà, nebot, simple homònim?), actiu a Montpeller en data incerta, curiós o practicant de l'alquímia, en la qual hauria buscat o cregut de trobar la resposta a alguns dels problemes centrals de la recerca mèdica i farmacològica practicades en l'ambient del Vilanova més cèlebre, Arnau,

escometent-los, això sí, des d'uns punts de vista i amb uns resultats radicalment diferents.

9. Maria A. PILEGGI, autora de l'estudi *O medium neutrum: uma possível ligação entre a medicina arnaldiana e a alquímia pseudo-lulliana*, partint de treballs anteriors de Michela Pereira, posa de manifest que Arnau de Vilanova i l'autor del *Testamentum* coincideixen en el concepte del 'medium neutrum', i es preguntava fins a quin punt aquesta coincidència podia ésser considerada un lligam entre la medicina arnaldiana i l'alquímia. Per a Arnau, en efecte, el 'medium' és substància material, de naturalesa ambígua, però no de naturalesa purament lògica; i en el *Testamentum* el 'neutrum' és definit com el substrat que permet als elements de passar d'un extrem a l'altre, un estat confús i indeterminat de la matèria, difícil de definir, però en tot cas dinàmic. Concepte d'origen mèdic, el 'medium neutrum' és un element que facilitaria l'intent d'incorporació del coneixement alquímic en l'univers de l'Escolàstica, perquè integraria la realitat tangible a la qual fa referència i la teoria alquímica que a través de l'elixir busca la 'prolongatio vitae'. Semblantment, en Arnau de Vilanova la neutralitat de les medecines teriacals s'adaptaria a la disposició corpòria neutra. A més, l'obtenció de les unes i de l'altre s'esdevé per la tècnica de la fermentació. En suma, les medecines teriacals reuneixen, segons Arnau, les tres principals virtuts terapèutiques de l'elixir esmentades en el *Secretum secretorum* baconià: són antidòts depuratiu, preservatiu i restitutiu de la força vital. Arnau i l'autor del *Testamentum* coincidirien en punts de vista que suggereixen una proximitat intel·lectual estreta entre ambdós. La noció de 'medium neutrum' tal com l'havia adoptada Arnau en el seu *De intentione medicorum* i en l'*Epistola de dosi teryacalium medicinarum* sembla haver estat fonamental perquè se l'apropriés l'autor del *Testamentum*, enderiat a trobar un suport teòric i filosòfic a l'alquímia. D'altra banda, la transposició del principi mèdic patològic del 'medium neutrum' al domini de la farmacologia operada per Arnau pot haver pres connotacions i dimensions diverses en l'especulació alquímica. Com sigui, neix la sospita que la farmacologia arnaldiana estudiada des del biaix del possible alumne alquímic d'Arnau que va escriure el *Testamentum* pot ajudar a comprendre aspectes de l'obra del mestre que fins ara no han estat presos en consideració.

10. Antoine CALVET, autor de la ponència *Quest-ce que le Corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?*, resumia en un primer punt l'estat de la qüestió històrica, des de l'acceptació acrítica d'un Arnau de Vilanova alquimista (s. XVI), passant pels dubtes dels il·lustrats del s. XVIII i dels erudits del XIX, fins a les crítiques radicals de J.-A. Paniagua i la posició de Michela Pereira, que, bo i refusant l'autenticitat arnaldiana dels tractats alquímics que li foren atribuïts, raonava amb fonament que la relació d'Arnau amb l'alquímia era ben antiga, que aquesta reputació havia nascut a redós de les seves activitats a la Cúria Romana, i que s'havia de contextualitzar en l'inte-

rès demostrat a la mateixa Cúria per les recerques sobre l',or potable' i per la ,medecina universal', cridada a garantir als magnats una vida llarga i sanitosa. En un segon punt, Calvet abordava la qüestió bibliogràfica, és a dir, quins llibres d'alquímia havien estat atribuïts a Arnau de Vilanova, quan, per quins editors i/o erudits i per quines raons, amb el propòsit de revisar i corregir aquesta llista, i arribar a comprendre, mitjançant criteris fiables, com i perquè s'havia format un tal corpus. En el tercer punt, Calvet establia la seva llista depurada d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau: 19 tractats i 9 receptes, és a dir, 28 textos. Un nucli d'aquests escrits transmet l'alquímia clàssica, la teoria del ,mercuri sol'; un altre comprèn textos d'aire profètic; un tercer grup transmet obres mèdico-alquímiques; un altre grup són receptes de transmutació i manipulació d'elements químics diversos; finalment, hi ha un tractat d'iniciació a l'alquímia. El primer grup, doctrinalment coherent, no pot ésser posat en relació objectiva amb el pensament científic arnaldia. El grup de textos profètics i el d'obres mèdico-alquímiques hi tenen relació en la mesura que Arnau fou un espiritual engatjat, un metge famós i un autor d'obres mèdiques (*De vinis*) que foren extractades en algun títol del corpus alquímic. En el punt quart i final, Calvet presentava les seves hipòtesis sobre la formació del corpus alquímic atribuït a Arnau. Un primer aspecte a tenir en compte és l'interès dels metges montpellerins per la destil·lació i les panacees, interès en el qual Arnau participà; el seu cercle d'alumnes, possiblement també el seu nebot Pere de Vilanova, és responsable del *De aqua vitae simplici et composita*, si ja no és que Arnau en sigui l'autor directe. Guillem de Perissà, secretari d'Arnau, és l'autor versemblant d'un *Liber experimentorum* que va escriure en occità per a un públic de nobles i va atribuir al seu mestre. A Nàpols hi ha un altre nucli d'alquimistes admiradors d'Arnau, d'on surt, cap al 1309, el *Rosarius philosophorum*, que li serà atribuït vers mitjan segle XIV. En una paraula, l'entorn i el primer discipulat són les claus de la formació de la llegenda de l'Arnau de Vilanova alquímic, ajudant-hi la seva fama de metge que guarí meravellosament el mal de pedra de Bonifaci VIII, i l'activitat dels centres des d'on es difonia l'obra, autèntica o no, d'Arnau: Montpeller, Nàpols, València. Si Arnau va prendre posició en les seves obres mèdiques autèntiques contra l'aplicació mèdica indeterminada de l'alquímia, els seus successors immediats van explotar aquest domini, dada que estimula la curiositat de la investigació, i que hauria d'ésser aprofundida.

11. Suzanne THIOLIER-MÉJEAN no pogué assistir a la Trobada per malaltia. Barbara Spaggiari resumí la seva ponència *Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme ,auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boyssset d'Arles*, centrant-la en els punts següents:

Cap a finals del segle XIV la llegenda d'un Arnau de Vilanova, famós mestre reconegut a Montpeller, Avinyó i Itàlia és ben viva a la Provença i influeix poderosament un burgès d'Arles, topògraf de professió, Bertran Boyssset. L'autoritat de mestre Arnau encara era reforçada pel fet que hom li havia atri-

buït obres alquímiques, algunes traduïdes i divulgades en occità, i aquest fet no el desvinculava pas, al contrari, de la seva relació amb la Universitat com a mestre famós. Boysset amplia la fama científica d'Arnau assenyalant-lo com un matemàtic expert, que hauria escrit a Itàlia, a la cort del rei Robert, una ,practica' aritmètica. Finalment, Boysset veu en l'espiritual que fou Arnau de Vilanova un mestre ideal i un model de sensibilitat franciscana, i s'hi identifica en la mesura que ell també és un home profundament espiritual.

12. Per acabar, Barbara SPAGGIARI, autora de l'estudi *Due trattati alchemici in lingua d'Oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione*, que, de fet, és una competent i erudita recensió de l'obra de Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Oc* (1999), on són editats l'*Obratge dels Philosophes* i la *Soma* de Bernat Peyre, va deixar clar que les dues obres foren atribuïdes a Llull i que la *Soma* de Bernat Peyre depèn d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova.

* * *

S'obrí tot seguit la discussió. A la vista dels temes tractats en les ponències i de les portes que havien quedat obertes, aquesta va prendre l'aire d'un diàleg entre els diversos participants, gairebé en termes de preguntes i respostes, sovint en termes d'autointerrogació. Les diverses qüestions plantejades es poden agrupar en tres centres d'interès.

El primer esguarda les qüestions epistemològiques. Fou debatuda la concepció diferent que de la medicina tenien els metges i els alquimistes, tant en el context universitari, on la medicina té un status científic i l'alquímia no, com en el camp de la pràctica, on ambdues activitats coincideixen almenys en la recerca de resultats. Es posà en relleu que la medicina podia interessar-se per les novetats lligades a la propagació de les tècniques químiques de destil·lació i sublimació, sense que això comportés canvis en la seva perspectiva teòrica, científica, pròpia. Si els alquimistes o els partidaris de la medicina alquímica buscaven un públic, també el metge, i en aquest cas Arnau, havia de convèncer el malalt que els remeis que ell li dispensava eren els bons i els més pràctics i eficaços. Bo i restant molt empíric, Arnau no es desprèn mai dels principis de la ciència mèdica, encara que una possible relació seva amb el món de l'alquímia (*Testamentum*) es pugui rastrejar en el *De intentione medicorum*. Caldria precisar en el futur si l'actitud arnaldiana de distanciament conscient del món de l'alquímia és simplement cautelar, a tot estirar irònica, o si vindria determinada també pel resultat de la lluita anticàtar, atès que l'alquímia pressuposa una valoració en principi positiva de la matèria. Perquè sembla impossible no admetre que Arnau hagi conegut l'alquímia, encara que només s'hagi interessat per les seves possibles aplicacions medicinals, davant les quals, atesa llur novetat i els problemes de llur justificació científica, adopta una actitud circumspecta.

Un altre problema relacionat amb els anteriors és l'actitud de determinats col·lectius, com és ara l'orde dominicà, contra l'alquímia, o les crítiques que els filòsofs dedicaven als alquimistes. Sense oblidar que en l'orde dominicà els primers professors de teologia també solien ésser metges, el problema escolàstic de la divisió i de la subalternació de les ciències en la seva incidència sobre l'alquímia no és un problema tancat. El framenor Robert Grosseteste considera l'alquímia una ciència natural. En canvi, hi ha molta producció alquímica que s'orienta exclusivament a la pràctica, mèdica o no només mèdica, i entre tanta recepta transmutatòria hom troba poca base per a descobrir els elements especulatius sobre els quals la pràctica es desplega.

Resten, doncs, a propòsit d'Arnau, i ben dretes, les barreres disciplinars que separen medicina i alquímia. Si més no, l'argument del silenci, el fet que Arnau mai no parla de l'alquímia, és colpidor. No sempre, en canvi, les divisions interdisciplinars es mostren talment insuperables. Sant Bonaventura equipara els sagraments del baptisme i l'eucaristia al *'lignum vitae'*, referència que per ventura no podia passar per alt a un alquimista. Aquest, per la seva banda, si troba l'elixir, confecciona un veritable sagrament, una realitat soteoriològica. El problema és determinar els mecanismes que permetien la intercomunicació entre horitzons i interessos tan diversos com poden ésser els de la teologia, la medicina i l'alquímia. En aquest aspecte, potser seria il·luminador rellegir els reculls de sermons de l'època. El predicador, efectivament, partint sempre d'un text o d'una figura escripturària, i treballant-la amb el procediment hermenèutic dels quatre sentits del text sagrat (històric o literal, tropològic, anagògic i al·legòric), tenia davant seu un camp ben ample, on podia posar en contacte realitats i dominis que la ciència separa metodològicament, i que, en canvi, la predicació pot acoblar, sense escrúpols d'ordre científic —com a predicador el clergue en té d'altres—, en una operació sintètica i potent de producció de sentit.

Un segon centre d'interès esguardava la perspectiva cronològica i conceptual dels continguts. D'una banda es constataren les grans diferències entre Arnau i d'altres pensadors contemporanis seus que van ésser sensibles a l'alquímia, com és ara Roger Bacon. No es podria negar que Arnau se situa, com Bacon, en la tradició longevitista del seu temps, i d'aquí el seu interès per les qüestions relacionades amb l'humit radical, per bé que en tant que metge només s'interessa per la funció que pot exercir a l'esguard de la mort accidental, retardant-la tant com sigui possible, mentre que la mort natural és un fet ineluctable i improrrogable. Arnau no és sensible, com Pietro d'Abano, a la prognosi astrològica de la mort, ni a cap mena de profecia sobre la mort personal, encara que com a teòric del sentit de la història mundial, almenys en un primer moment, admetia que tothom qui treballa en el perfeccionament de la realitat mundana exerceix d'alguna manera una funció profètica, i en aquest sentit hauria pogut admetre, fins i tot, que l'alquímia pogués ésser considerada una forma de profecia. Ara bé, no hi ha indicis positius del més mínim interès d'Arnau per l'alquímia transmutativa, per molt

que la relació entre medicina i alquímia sigui complexa. Un camp d'estudi futur i prometedor podria consistir a determinar en què coincideixen i en què discrepen a l'esguard de l'alquímia Arnau de Vilanova, Roger Bacon, Pietro d'Abano, Robert Grosseteste i encara d'altres. Problemes particulars, com és ara la relació d'Arnau amb l'astrologia i les seves possibles coincidències en aquest aspecte amb Pietro d'Abano, manifestes en l'ús del segell astrològic, han d'ésser aprofundits. Igualment caldria estudiar amb lupa l'actitud de la Cúria Romana d'aquell temps a l'esguard de l'alquímia i dels procediments nous de guarició, de manteniment de la bona salut i de perllongament de la vida. Què demanava Bonifaci VIII a Arnau de Vilanova? Com és que aquest papa no serà relacionat amb l'alquímia quan els Colonna li obriran procés? Tampoc ningú no bescantà Climent V perquè prenia or líquid...

Tot això no obstant, l'alquímia, al costat de la pràctica, persegueix el propòsit teòric de perfeccionar la naturalesa, i en aquest sentit va molt més enllà de la perspectiva científica mèdica. Al capdavant, l'home sa no té necessitat de la medicina. En canvi l'alquimista, potser partint d'un horitzó gnòstic, i sense oblidar mai la realitat del pecat, persegueix el perfeccionament i la transformació de la matèria, té unes ambicions més grans i un públic que no és el d'Arnau. I en la mesura que a través de la transmutació els alquimistes buscaven l'or, l'alquímia també se situava en un horitzó social, d'eliminació-transformació de la pobresa. Contra això, atesa l'espiritualitat d'Arnau i la seva pregona convicció que Jesús havia realitzat la naturalesa humana d'una manera perfecta, hom va remarcar que res no el podia dur a acceptar que amb mètodes alquímics un qualsevol cos humà pogués acostar-se a la perfecció natural.

Un tercer centre d'interès va recaure en les qüestions de mètode per tal d'encarar les recerques del futur. Semblà adequada la proposta de Francesco Santi de distingir dos aspectes diferents en la formació de la llegenda i del corpus alquímic arnaldia: hi hauria hagut un post-arnaldisme i un pseudo-arnaldisme. El primer consistiria en tots aquells elements alquímics vinculats de manera positiva o polèmica a l'obra autèntica, mèdica o profètica, d'Arnau de Vilanova. El segon comprendria les obres d'alquímia atribuïdes a Arnau. Aquesta distinció va obrir el debat sobre com caldria definir el corpus alquímic pseudo-arnaldia. De bell antuvi, caldria precisar quins haurien estat els criteris que determinaren l'atribució de tractats alquímics a Arnau de Vilanova. Barbara Spaggiari n'assenyalà quatre: a) quins manuscrits reporten l'atribució a Arnau, b) datacions dels manuscrits, c) llengua de l'autor, d) llengua del copista. La tradició manuscrita és quasi tota quatrecentesca pel que fa als textos llatins, mentre que pel que fa a textos en català n'hi ha d'anteriors. A més, el testimoniatge de Joan Andreu (Giovanni Andrea) sobre Arnau, potser en relació amb el segell del Lleó, és antic. En el primer ms. llatí del *Rosarius philosophorum* no hi ha atribució a Arnau de Vilanova, que es trobarà en un ms. francès de la Bibliothèque de l'Arsenal d'entorn el 1360, mentre que en la versió occitana tampoc no hi ha atribució. En l'estadi actual de la recerca no

hi ha encara criteris ben definits, sinó més aviat pistes, senyals, indicis. Sembla clar que en el corpus alquímic atribuït a Arnau hi ha un nucli i uns textos que volten entorn d'aquest nucli. En un moment anterior s'havia pogut creure que el nucli era atribuïble a Arnau. Si avui hi ha unanimitat sobre el caràcter pseudo-arnaldí de totes les obres alquímiques que li han estat atribuïdes, no deixaria d'ésser interessant verificar com i en quin moment s'ha format l'estrat primari de les mateixes; si deriva només de les edicions impreses o si s'ha format abans.

L'endemà dissabte 2 d'octubre del 2004, abans de l'inici de la sessió, el dr. Josep Perarnau comunicà als participants que tenien temps d'enviar les correccions que vulguessin introduir en llurs ponències fins al 15 de novembre. Al mateix temps, i reprenent una pregunta formulada en el «I Trobada...», féu avinent a l'assemblea que els últims deu anys havien aparegut elements nous entorn de la biografia d'Arnau: a) el nom grafiat "Arnaldus de Noua Villa", quan és anomenat per altres, mentre ell s'autoanomena 'de Villa noua'; b) un personatge anomenat "Geraldus de Nova Villa", 'cantor de Tyarno', que és al costat d'Arnau quan el processen a París, c) al ms. Sloane hi ha un text dedicat a "Petrus fratrem magistri", estudiant de medicina, d) les seves relacions amb Jacme Blanc, canonge de Digna, a la Provença, suggeriria (al costat de la tolosana) la hipòtesi que la família d'Arnau de Vilanova podria ésser-ne originària, la raó del seu trasllat a València havent estat la croada de conquesta d'aquell regne en temps de Jaume I.

Tot seguit Michela Pereira va resumir els punts principals apareguts en el debat del dia anterior i va reobrir la discussió.

Aquesta es tornà a centrar en la qüestió dels contactes d'Arnau amb l'alquímia. Francesco Santi insistia que Arnau, més enllà de dificultats psicològiques, havia pensat a fons les intencionalitats epistemològiques de l'alquímia i, d'acord amb les seves idees espirituals, se n'havia d'apartar. L'estudi d'allò que pensava Arnau sobre el cos de Crist faria comprendre que la seva opció de distanciar-se de l'alquímia era deguda al coneixement pregon que se n'havia procurat. A banda d'aquesta reflexió, hipotitzava que, ultra el postarnaldisme i el pseudoarnaldisme, calia fer atenció a un pararnaldisme lligat a les edicions modernes de Perna d'obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova.

Paravicini-Bagliani es preguntava si era lícit parlar d'Arnau de Vilanova i l'alquímia quan tothom està convençut que les obres que li han estat atribuïdes són d'un pseudo Arnau. El tema de l'alquímia mèdica és present en Roger Bacon, però el problema és determinar qui va llegir Bacon abans que la seva influència es detecti en el *Testamentum*? D'altra banda, tampoc no hi ha textos baconians que hagin estat atribuïts a Arnau. Donat, doncs, tot això, no es pot anar més enllà de la influència que haurien tingut sobre Arnau els textos *De retardanda morte*. A més, el rastre d'elements alquímics en l'obra autèntica d'Arnau és tan minsa que no justifica que es parli d'ell com a alquimista.

Només l'existència del corpus alquímic posat al seu nom dona origen a una pregunta que ara ja tothom té per contestada en sentit negatiu.

Emergia, doncs, altra volta, el per què de l'atribució d'un corpus alquímic a Arnau, com se n'havia atribuït un altre a Lull. En l'enquesta per a arribar a comprendre la concatenació de fets i causes, Crisciani va remarcar el testimoni de Joan de Rocatalhada sobre Arnau com a alquimista i la possible influència de Roger Bacon a través del *Secretum secretorum*, el qual va tenir, com és sabut, una influència certa sobre els textos *De retardanda morte* fins a Ficino.

Michela Pereira feia notar que si el *De vinis* és d'Arnau, es confirmaria que va tenir coneixements de tècniques alquímiques. Amb aquesta premissa, caldria en un segon moment explicar historiogràficament perquè determinades obres sobre alquímia passen al corpus pseudoarnaldià. La producció de tals obres, a més, demana que hi hagi hagut una escola d'alquímia. Qui són, en tal context, els fills d'Hermes?

Federici Vescovini també s'interrogava per l'origen de la llegenda de l'Arnau de Vilanova alquimista. També hi ha una llegenda similar en els casos de Roger Bacon i Pietro d'Abano, metge com Arnau. Però Arnau de Vilanova fou condemnat per la Inquisició i d'Abano no, a desgrat de la qual cosa Ficino els recuperarà tots dos. Hi ha diferències pel que fa a la concepció del saber, de la medicina i de la teologia que haurien d'ésser posades en relleu.

Francesco Santi feia notar que la condemna de Tarragona (1316) va tenir com a conseqüència la defensa d'Arnau per part dels qui li eren més acostats, família i deixebles. Potser és aleshores quan la seva figura comença a ésser repensada i quan comencen a aparèixer elements nous, aportats des de fora.

El dr. Perarnau assenyalava que el *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de Aduentu Antichristi* podia i havia d'ésser estudiat també com un altre dels elements bibliogràfics que s'afegeixen a la construcció de la llegenda sobre Arnau.

Altres punts encara van ésser tocats: les rares al·lusions al Rasés alquímic o al tema de l'allargament de la vida que es troben en el tractat *De humido radicali* d'Arnau; el tema de la relació entre alquímia i profecia, documentat en el *Tractatus parabolicus*, en el *Testamentum*, en Joan de Rocatalhada, Pietro Bono de Ferrara, Constantino Pisano i altres. Una i altra vegada reapareixia el problema de la influència de Roger Bacon, directa o indirecta, tant sobre l'Arnau autèntic com sobre el pseudo-Arnau. La mola de treball bàsic que resta potent va impulsar Lluís Cifuentes a proposar, com a fruit de la «II Trobada...», que es constituís un equip internacional d'especialistes dedicat a promoure els estudis arnaldians que en el futur haviem de continuar la tasca, inacabable, de comprendre el personatge en totes les seves facetes.

La sessió del diumenge dia 30 al matí fou dedicada a formular les conclusions de la Trobada. L'encàrrec recaigué sobre Agostino Paravicini Bagliani i Francesco Santi.

Paravicini-Bagliani insistí que els resultats de la «II Trobada...» obligaven a estudiar la llegenda de l'Arnau de Vilanova com autor d'obres alquímiques a la llum d'una recerca codicològica exhaustiva, que resta per fer. El nom d'Arnau de Vilanova interessa un filó textual que no és només l'alquímic, sinó també un altre que neix entorn del *De retardatione mortis*, atribuït a Roger Bacon, a Llull, a Arnau, aquesta darrera atribució potser més antiga que la primera, tot i que la recerca reserva sorpreses: en dos mss. anglesos la paternitat d'Arnau és adjuntada substituïnt la de Bacon.

Encara que les atribucions a Arnau siguin tardanes, la tradició és forta, i en la mesura que l'estudi de tots els mss. oferiria elements relativament clars d'història objectiva, es podria seguir l'iter' d'aquesta tradició.

Finalment, cal avançar una hipòtesi de treball sobre l'atribució d'un corpus alquímic a mestre Arnau. Els primers testimonis sobre l'Arnau alquímic provenen de Joan Andreu (Giovanni d'Andrea) i de Joan de Rocatalhada i, encara que en circumstàncies ben diverses, tots dos parlen des de la Cúria Romana. Això ens pot dur a comprendre que tots dos intenten protegir l'alquímia, aixoplugant-la sota el nom prestigiós d'Arnau de Vilanova, que havia estat metge de reis i de tres papes. Hi havia una memòria avinyonesa positiva d'Arnau. D'altra banda, ell mateix s'havia refugiat sistemàticament en el papat quan experimentava dificultats. El cas d'Arnau té paral·lels, com és ara el de Pietro d'Abano. Es tractaria, per tant, d'una operació interessada i conscient, el lligam directe de la qual amb l'Arnau històric acabarà algun dia d'ésser precisat.

Francesco Santi assenyalava que la «II Trobada...» havia fet emergir quatre perspectives netament diferenciades: a) l'Arnau de Vilanova històric, creatiu com a metge i com a autor d'obres espirituals; b) el post-arnaldisme, fenomen de la primera meitat del s. IV; c) el pseudoarnaldisme, d) el paraarnaldisme, a partir de l'edició de Murchi, fenomen essencialment tudesc.

L'Arnau històric només hauria tingut contactes ocasionals amb el món de l'alquímia i s'hauria interessat per algun aspecte tècnic (medicinal) que en provenia, romanent ell escèptic respecte al fons i a les virtualitats de la proposta alquímica.

En canvi els col·laboradors immediats d'Arnau senten un interès més accentuat que el d'ell a l'esguard de l'alquímia (Pere de Vilanova).

La temptativa d'explicar aquesta diferència no s'acaba evocant la ,noverat' relativa de l'alquímia com a pretesa ciència, o l'especialització dels alquimistes, ni encara els aspectes més frapants de l'epistemologia alquímica en matèria de filosofia natural. El problema resta obert.

Potser la «II Trobada...» ha fet emergir algunes de les causes que expliquen l'evolució que es dona des de les posicions molt cautelars i negatives de l'Arnau històric cap a l'interès per l'alquímia que es manifesta en els cercles

dels seus col·laboradors i deixebles, interès anterior al que apareix en el *Testamentum*.

Les causes accidentals, és a dir, exteriors als textos, serien tres:

a) La relació entre Arnau i la cultura ,antagonista'. La memòria d'Arnau perviu en grups que es troben en situació d'antagonisme respecte a la mentalitat eclesiàstica oficial. Així la seva figura pot ésser llegida com una xarnera que uniria aquests grups amb l'ortodòxia o com un personatge de ruptura.

b) Una segona causa pertany a la història literària. No és estrany que els textos es posin a circular sense ésser ben compresos. A vegades hi ha juxtaposicions i barreges que no tenen justificació teòrica. El mateix pot haver passat en el cas dels deixebles d'Arnau: molt probablement aquest no hauria acceptat llur aproximació a l'alquímia.

c) Els textos poden ésser transportats de significat per un lector que tingui una cultura diferent de la de l'autor.

Causes formals, és a dir, inherents als textos:

d) Des de finals del s. XIII a finals del s. XIV s'opera un canvi en el concepte de ciència. La ciència havia estat tradicionalment definida en relació amb els universals, les coses que no canvien, les essències, les veritats eternes; mentre que l'art es referia a les coses mudables, singulars. En canvi, es dona una evolució cap a un concepte més científic de les arts, fins al punt que serà possible que l'artista, mitjançant la seva intervenció en la matèria, l'elevi a la seva perfecció. Si això és possible en el camp matemàtic, perquè no ho hauria d'ésser en l'alquímic?

e) Arnau de Vilanova és un dels responsables de l'elevació de la medicina des del camp de les arts al domini científic. En aquest canvi, que n'arrossega d'altres per ventura no contemplats ni volguts, s'hi inscriuria el nou interès demostrat pels seus col·laboradors cap a l'alquímia, interès que no podia ésser considerat aleshores una devaluació, ans un reforç de posicions arnaldianes vistes en un altre context.

La tasca de l'avenir serà la de precisar i, si cal, corregir, aquestes línies aquí a penes esbossades.

* * *

Acabades aquestes dues intervencions, la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 30 setembre - 3 octubre 2004», es va donar per conclosa, havent estat convidats tots els qui hi havien pres part a participar en la «III Trobada...», celebradora l'any 2011, any del setè centenari de la mort d'Arnau de Vilanova.

ESTUDIS

Sebastià GIRALT

UN ALQUIMISTA MEDIEVAL PER ALS TEMPS MODERNS:
LES EDICIONS DEL CORPUS ALQUÍMIC
ATRIBUÏT A ARNAU DE VILANOVA EN LLUR CONTEXT
(c.1477-1754)¹

«M'exalta el nou i m'enamora el vell».
J.V. FOIX, *Sol, i de dol*.

D'ençà del segle XIV circulà un nombre creixent d'escrits alquímics apòcrifament atribuït a Arnau de Vilanova, alhora que el seu nom anava adquirint injustificadament una gran fama d'alquimista fins a esdevenir una de les màximes autoritats de la literatura alquímica medieval en llatí. Aquesta, juntament amb la de profeta i nigromant, fou una de les tres tradicions que configuraren el mite d'Arnau i que confluïren al renaixement en una encarnació de la figura arquetípica de metge-mag, tan cara al neoplatonisme.² Arrecerat sota la imatge llegendària del seu pretès autor i en paral·lel al conjunt d'escrits mèdics no

1. El present estudi s'inscriu en un projecte de recerca més ampli sobre "Les edicions particulars i parcials d'Arnau de Vilanova en l'edat moderna", per al qual l'Institut d'Estudis Catalans m'ha concedit la borsa d'estudis "Ramon d'Àlòs-Moner" del 2003, que m'ha permès realitzar dues estades a París i a Londres per examinar directament els exemplars que es troben en les biblioteques d'aquestes ciutats. Des d'aquí agraeixo la institució i qui ha estat el meu tutor, Josep Perarnau. El tema havia estat ja tractat específicament per Antoine CALVET, *Les alchimica d'Arnau de Villeneuve à travers la tradition imprimée (XVIe-XVIIe siècles). Questions bibliographiques*, dins D. KAHN - S. MATTON, *Alchimie. Art, histoire et mythes. Actes du premier colloque international de la Société d'Étude de l'Histoire de l'Alchimie, Paris, Collège de France, 14-15-16 mars 1991*, París - Milà, S.É.H.A.- Archè, 1995, 157-190 —un estudi que ha estat un excel·lent punt de partida per al present treball—, i també, dins el marc del conjunt de la transmissió impresa moderna del corpus arnaldian, pel meu llibre *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona - Mútua Manresana, 2002. He d'advertir que en el present treball faig servir l'adjectiu 'arnaldian' *lato sensu* per referir-me al conjunt de les obres pertanyents al corpus atribuït a Arnau de Vilanova i, per tant, l'aplico també a aquells escrits d'autoria apòcrifa o dubtosa com són els alquímics. Un cop deixada clara la meua opinió que tots els textos alquímics atribuïts a Arnau són espuris, no em sento en la necessitat d'insistir-hi, ni tampoc aquest estudi no és el lloc oportú per tractar la qüestió.

2. Entorn de la llegenda arnaldiana es podrà veure la meua comunicació *El mite d'Arnau de Vilanova, de l'Edat Mitjana al Renaixement*, dins IV Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga, Història i llegenda al Renaixement, Girona, 8-11 de juliol del 2002, Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes (en premsa), i la meua introducció al *De reprobacione nigromantice fictionis* d'Arnau de VILANOVA (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, VII), Barcelona, Universitat de Barcelona - Fundació Noguera (en premsa).

químics arnaldians, el corpus alquímic fou objecte de nombroses impressions al llarg de quasi tres segles de l'edat moderna, que no solament perpetuaren sinó que també multiplicaren el renom d'Arnau com a alquimista. Mentre que el corpus mèdic i l'alquímic circularen quasi sempre independents entre si en la transmissió manuscrita medieval, en la tradició impresa, en canvi, mantenen alguns punts de contacte, sobretot en coincidir parcialment dins les edicions generals del segle XVI (*Opera*). Tanmateix entre l'un i l'altre s'observen divergències notables en la cronologia, els circuits i els àmbits editorials, sens dubte perquè responien a corrents i a interessos ben diferents dins la medicina moderna. Una altra diferència és la menor proporció d'escrius alquímics que van arribar a la impremta respecte del total que formava el corpus: Michela Pereira ha comptat fins a 52 escrius en el conjunt de la tradició alquímica, amb una gran varietat d'extensió i de gèneres, mentre que els impresos només arriben a una vintena.³ Val a dir que hi ha un cert dubte sobre l'adscripció alquímica d'algun d'aquests escrius: per exemple Pereira posa en dubte el caràcter alquímic de l'*Epistola de sanguine humano distillato*. El meu criteri ha estat incloure dins la categoria d'alquímics aquells escrius que van ser vistos com a tals per la tradició impresa i en conseqüència recollits dins les recopilacions alquímiques modernes. Tot i així, el *De sigillis*, per bé que posat pels editors dels *Opera* dins la secció alquímica, l'he exclòs no solament pel seu contingut, en realitat astrològic, sinó perquè no es va transmetre dins la tradició alquímica.

Cal advertir també que la tradició textual del corpus alquímic arnaldia és particularment complexa i proteica. Prova de la capacitat transmutativa dels textos que hi pertanyen són les metamorfosis patides pel *Flos florum*, del qual la *Semita semitae* i la *Practica ad quendam papam* són dues derivacions: la primera n'és un abreujament, mentre que la segona es limita a la seva part pràctica.⁴ És significatiu de la manera de treballar dels editors el fet que sovint dues o tres variants del mateix text s'imprimeixin inadvertidament en el mateix recull. Altres trets de les edicions alquímiques assenyalats per Robert Halleux són l'hàbit d'aplegar textos antics, medievals o contemporanis sense preocupar-se per les diferències cronològiques, i la tendència, compartida per l'alquímia amb altres sabers, a basar l'*editio princeps* en un sol manuscrit i anar-la reproduint en les posteriors. Per tant no és fàcil trobar textos veritablement renovats, més

3. Michela PEREIRA, *Arnaldo de Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, dins J. PERARNAU (ed.), «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, II, pp. 95-174. Per la meua part he recollit 21 escrius impresos: vegeu *infra* l'apèndix 1.

4. Vegeu Jacques PAYEN, *Flos florum et Semita semite. Deux traités d'alchimie attribués à Arnald de Villeneuve*, dins «Revue d'histoire des sciences et de leurs applications», 12 (1959), 289-300; Antoine CALVET - Sylvain MATTON, *Quelques versions de la Flos florum pseudo-arnaldienne* Le Livre de Roussinus, Liber perfecti magisterii, Opus magisterii, Perfectum magisterium, Parvum rosarium per O. Fineum transcriptum, dins «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 207-271. En aquest darrer treball es recull la tradició impresa de tots tres escrius.

enllà de correccions superficials, igual que en el corpus mèdic arnaldia, on els anuncis d'esmena textual en les obres mèdiques solen ser força exagerats i es van repetint inalterats en reedicions successives.⁵ Així mateix el sentit pràctic domina sobre la fidelitat al text medieval i, en conseqüència, en arribar a la impremta els textos s'esmenen, se'n modernitza el lèxic i fins i tot s'amplien amb passatges d'altres escrits per aclarir-ne el significat.⁶ A banda de la transmissió pseudoepigràfica heretada de temps anteriors, alguns dels escrits del corpus van tenir una mínima o nul·la tradició manuscrita sota el nom d'Arnau i, per tant, és possible que la falsa adscripció hagi sorgit en les edicions modernes o s'hagi propagat gràcies al seu efecte multiplicador. En aquest sentit he de dir que, en centrar-me en la tradició impresa, no m'ha calgut distingir els diferents estrats de la formació del corpus, tal com en el seu moment va distingir Michela Pereira dins el corpus pseudol·lul·lià,⁷ però certament es podria discernir entre un nucli format per aquelles obres que presenten una atribució llarga i més o menys coherent al llarg dels segles i les capes exteriors compostes per les obres que apareixen atribuïdes a Arnau ocasionalment o només en la impremta moderna. En darrer lloc cal assenyalar que la història dels impresos arnaldians demanaria una anàlisi atenta de la transmissió textual de les diverses edicions per tal d'examinar la relació entre elles i la relació d'elles amb la tradició manuscrita. Malauradament aquí tan sols estic en condicions d'oferir una primera aproximació, centrada exclusivament en la transmissió impresa i encara no del tot sistemàtica.

Per últim he d'advertir que la meua intenció no és solament recollir les diverses impressions de les obres pertanyents al corpus arnaldia sinó veure, en la mesura del possible, com s'insereixen en els medis editorials i intel·lectuals d'on van sorgir.

5. Luis GARCÍA BALLESTER - Eustaquio SÁNCHEZ-SALOR - Michael McVAUGH - Anna TRIAS (1985), *Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova: su valor para la edición crítica de sus obras médicas*, dins «Asclepio», 27, (1989), 39-66; Juan Antonio PANIAGUA, *La obra médica de Arnau de Vilanova. Introducción y fuentes*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina», 9 (1959), pp. 351-401.

6. Robert HALLEUX, *Les textes alchimiques*, Turnhout, Brepols, 1979, pp. 91-97. Quant a la tradició alquímica impresa vegeu, de més a més, Rudolf HIRSCH, *The invention of printing and the diffusion of alchemical and chemical knowledge*, dins «Chymia», 3 (1950), 115-141, reeditat dins *The printed word: its impact and diffusion primarily in the 15th-16th centuries*, Londres, Variorum reprints, X, 1978; en el marc més general de l'alquímia moderna Bernard JOLY, *La rationalité de l'alchimie au XVIIe siècle*, París, Librairie philosophique J. Vrin, 1992, esp. 28-32, i Michela PEREIRA, *Arca na sapienza. L'alchimia dalle origini a Jung*, Roma, Carocci editore, 2001, esp. 189-271.

7. Michela PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, The Warburg Institute, 1989, 61-96. Quant al valor mèdic de l'alquímia lul·liana, similar al de l'arnaldiana, i la seva recepció moderna vegeu Michela PEREIRA, *Alchemical writings attributed to Raimon Lull*, dins P. RATTANSI - A. CLERICUZIO (eds.), *Alchemy and chemistry in the 16th and 17th centuries*, Dordrecht - Boston - Londres, Kluwer Academic Publishers, 1994, 1-15.

El context intel·lectual

Des del darrer terç del XV trobem un interès envers el corpus arnaldià per part dels cercles influïts pel neoplatonisme hermètic, del qual és un exemple notable Marsilio Ficino. FICINO cita el pseudo-Arnau alquimicomedic en diverses de les seves obres com el *De vita libri tres*, el *Consiglio contro la pestilentia* i el comentari de les *Ennèades* de Plotí.⁸ D'altra banda es va estenent l'ús dels remeis destil·lats entre finals del segle XV i la primera meitat del XVI, com es reflecteix en la impressió d'alguns escrits arnaldians relacionats amb la destil·lació.

Tanmateix l'impuls decisiu a la quemiatria o ús de remeis químics es degué al revulsiu que va suposar per a la medicina moderna l'obra i la pràctica professional del metge i reformador suís Paracels (1493-1541), que fonamentà la terapèutica química en una filosofia natural plena de misticisme i influïda pel neoplatonisme i l'alquímia. Walter Pagel ha assenyalat un bon nombre de paral·lelismes entre Paracels i la tradició arnaldiana, tant l'autèntica com l'espúria: el recurs a la màgia natural i a l'astrologia, la creença en dimonis, el rebuig de la superstició dels endevins i fetillers, l'acceptació de remeis empírics del poble, que es pot observar sobretot en l'apòcrif *Breviarium practice*, les motivacions religioses per a la pràctica mèdica i l'interès envers la teologia —aquest darrer camp és l'únic en el qual Paracels, igualment influït per les idees escatològiques de Gioacchino da Fiore, reconeix un crèdit explícit al metge català. L'obra alquímica arnaldiana, igual que la resta de la tradició alquímica medieval orientada a combatre la malaltia i perllongar la vida —pseudo-Llull, Joan de Rocatalhada (Ioannes de Rupescissa)...—, també va exercir una forta influència en Paracels, el qual va contribuir decisivament a desplaçar el centre d'interès de l'alquímia cap a l'aplicació mèdica. És evident que Paracels va anar molt més enllà en les seves innovacions, fins al punt de rebutjar la doctrina humoral galenista. Però, malgrat la dificultat de destriar en quina mesura exacta a causa del seu costum de no donar citacions, el corpus arnaldià va ser sens dubte una de les fonts del metge suís, que l'hauria pogut llegir en alguna de les edicions generals d'inicis del segle XVI. Per un altre costat l'esmentada influència de les autoritats alquímiques tradicionals no és obstacle perquè Paracels sigui molt sovint crític amb elles en aspectes específics de la tècnica alquímica.⁹

8. Sylvain MATTON, *Marsile Ficin et l'alchimie. Sa position, son influence*, dins J.-C. MARGOLIN - S. MATTON (eds.), *Alchimie et philosophie à la Renaissance*. «Actes du colloque international de Tours (4-7 déc. 1991)», París, Vrin, 1993, 123-192; GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 70-71.

9. Sobre Paracels: Walter PAGEL, *Paracelsus*, dins P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV: *Medicina moderna*, Barcelona, Salvat, 1972, 107-118; Allen G. DEBUS, *The chemical philosophy. Paracelsian science and medicine in the sixteenth and seventeenth centuries*, Nova York, Science History Publications, 1977, 45-61; IDEM, *Man and Nature in Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978, 51-73 de la traducció castellana: *El hombre y la naturaleza en el renacimiento*, traducció de S. LUGO, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1985, i sobretot

La major part de l'obra de Paracels va restar inèdita a la seva mort i no va ser fins a la segona meitat del cinc-cents quan es va produir la primera onada de recopilació, d'impressió pòstuma i de traducció al llatí dels seus manuscrits, disseminats en nombroses ciutats durant la seva vida nòmada, en el marc del moviment que Lynn Thorndike va anomenar *Paracelsan revival*, que es va estendre per destacats cercles intel·lectuals europeus, sobretot suïssos, alemanys i francesos.¹⁰ De tota manera cal matisar la petja deixada pel reformador suís. Malgrat els conflictes que continuen tenint amb les autoritats universitàries, l'impuls rupturista i antiacadèmic de Paracels queda força més atenuat en els seus continuadors, els quals sovint són o han estat professors universitaris, de vegades pretenen conciliar la doctrina del mestre amb la tradició hipocratico-galènica, solen escriure en llatí i reverencien els alquimistes del passat. A partir dels paral·lelismes esmentats entre el corpus arnaldià i Paracels, molts paracelsistes i quemiàtres es mostren menys reticents a veure Arnau, igual que els altres pretesos alquimistes medievals —Llull, Rocatalhada o Bacon— com les seves fonts i els seus antecessors, segurament empesos per la necessitat de presentar-se com a hereus d'una tradició que es remunta al mític Hermes Trismegist i de trobar l'aval d'uns precedents de prestigi per a una medicina innovadora en el seu enfrontament amb l'ortodòxia aristotelicogalenista imperant.

Walter PAGEL, *Paracelsus. An introduction to philosophical medicine in the era of the Renaissance*, Basilea, Karger, 1958 (1982²). Aquest darrer llibre inclou dos apartats sobre els paral·lelismes amb les tradicions arnaldià i alquímica: *Paracelsus and Arnald of Villanova*, 248-258, i *Paracelsus and the alchemy*, 258-273 (i encara 370-371). Vegeu també Walter PAGEL, *Religious motives in the medical biology of the XVIIth century*, dins «Bulletin of the Institute of the History of Medicine», 3 (1935), 97-128, i, en l'àmbit religiós, IDEM, *Paracelsus and the neoplatonic and gnostic tradition*, dins «Ambix», 8 (1960), pp. 125-166 (reedició d'ambdós articles dins *Religion and neoplatonism in Renaissance medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1985); Massimo BIANCHI, *The Visible and the Invisible. From Alchemy to Paracelsus*, dins el citat RATTANSI - CLERICUZIO (eds.), *Alchemy and chemistry...*, 17-50; Wolf-Dieter MÜLLER-JAHNCKE, *Paracelso*, dins Claus PRIESNER - Karin FIGALA (eds.), *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, Munic, C.H. Beck, 1998, 369-373 de la traducció castellana de C. Rubies: *Alquímia: enciclopèdia de una ciencia hermética*, Barcelona, Herder, 2001.

10. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, Nova York, The Macmillan Company, 1923-1958, V, 617-651. Sobre el paracelsisme i d'altres corrents més o menys afins vegeu: Allen G. DEBUS, *The French Paracelsians. The chemical Challenge to medical and scientific Tradition in early modern France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; IDEM, *La medicina chimica nella prima età moderna*, dins M. D. GRMEK (dir.), *Storia del pensiero medico occidentale. II: Dal Rinascimento all'inizio dell'ottocento*, Bari, Laterza, 1996, 51-92; IDEM, *El mundo médico de los paracelsistas*, dins P. LAÍN ENTRALGO (dir.), *Historia universal de la medicina*, IV, 118-126; IDEM, *The chemical philosophy*, 63-293; IDEM, *Iatrochemistry and the chemical revolution*, dins Z. R. W. M. von MARTELS (ed.), *Alchemy revisited: «Proceedings of the International Conference on the History of Alchemy at the University of Groningen, 17-19 April 1989»*, Leiden, Brill, 1990, 51-66; IDEM, *Paracelsianism and the diffusion of the chemical philosophy in early modern Europe*, dins Ole Peter GRELL (ed.), *Paracelsus: the man and his reputation, his ideas and their transformation*, Leiden, Brill, 1998, 225-244; Stephen PUMFREY, *The Spagyric Art; Or, The Impossible Work of Separating Pure from Impure Paracelsianism: a historiographical analysis*, *ibidem*, 21-51.

D'aquí, doncs, la voluntat de recuperar-los en noves edicions. D'altra banda la manera com foren rebuts el corpus doctrinari i pràctic de Paracels i la seva influència foren molt variades, de tal manera que sovint resulta ben difícil distingir els límits entre el paracelsisme i d'altres corrents de la quemiatria que rebutjaven una part més o menys gran del llegat paracelsià.

Així doncs, són ben diversos els corrents de la medicina moderna que reivindiquen l'alquímia arnaldiana i hi recorren: paracelsistes declarats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn, Jacques Gohory (Leo Suavius); autors que intenten harmonitzar la medicina paracelsista i la tradicional com Theodor Zwinger, Johann Albert von Wimpfen o Robert Fludd, així com alguns dels galenistes que anaven acceptant progressivament un cert nombre de remeis químics al costat dels tradicionals.¹¹

La vinculació amb el paracelsisme i la quemiatria fou el motiu pel qual la impressió d'obres alquímiques arnaldianes tingué lloc en general en territoris protestants. L'expansió d'aquests corrents pels estats reformats s'explica perquè els paracelsistes, igual que els altres quemiastes, foren recolzats per nombrosos prínceps i teòlegs protestants, que menyspreaven l'aprenentatge mèdic tradicional tant com l'Església tradicional i que fomentaven els nous corrents per afermar la seva identitat davant un poder imperial catòlic. Per contra, en certs estats catòlics el paracelsisme s'associava amb heretgia, raó per la qual trobà una hostilitat molt més profunda no solament en l'establishment i en les facultats de medicina sinó també en la Inquisició. En efecte, el Sant Ofici, més enllà del conflicte amb l'escolàstica galenista i aristotelista, veia una amenaça en la cosmovisió, la filosofia natural, la interpretació bíblica i la fe majoritàriament protestant dels paracelsistes. En conseqüència el mateix Paracels i els seus seguidors, com Oporin, Bodenstein, Dorn i Zwinger, van ser objecte de prohibició en els territoris hispànics des de 1583, endurida i ampliada en els següents índexs.¹²

11. Sobre Gohory: Daniel P. WALKER, *Spiritual and demonic magic. From Ficino to Campanella*, Londres, Notre Dame Press, 1958 (1975³), 100-106; sobre Wimpfen i Fludd: DEBUS, *The chemical philosophy*, 217 i 135; de Zwinger, Bodenstein i Dorn en parlaré més endavant. Vegeu encara DEBUS, *The French paracelsians...*, 40-41 i 115.

12. A més de la bibliografia citada *supra* a la nota 10, vegeu Bruce T. MORAN, *The alchemical world of the German court. Occult philosophy and chemical medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572-1632)*, Stuttgart, Franz Steiner 1991, 171-176, i Laurence BROCKLISS - Colin JONES, *The medical world of early modern France*, Oxford, Clarendon Press, 1997 122. La persecució inquisitorial espanyola del paracelsisme en la impremta està tractada per José PARDO TOMÁS, *Ciencia y censura. La Inquisición española y los libros científicos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1991, 220-227. De tota manera és perillós generalitzar-lo a tot arreu del món catòlic. Així, en ocasions es cultiva l'alquímia en el cercle protegit de la cort i les possessions centroeuropees dels Habsburg van conèixer un notable conreu de l'alquímia i del paracelsisme fins i tot entre eclesiàstics: Robert J. W. EVANS, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700. An Interpretation*, Oxford, Clarendon Press 1979, 316-347 de la traducció castellana de J. L. GIL ARISTU, *La monarquía de los Habsburgo (1550-1700)*, Barcelona, Labor 1989.

L'interès despertat en el món protestant per Arnau no es va limitar a l'obra mèdica i alquímica sinó que va arribar a l'obra teològica, vista com un precedent d'antipapisme, amb la impressió repetida d'un dels seus escrits espirituals i un possible conat d'edició general teològica.¹³

Les primeres edicions

Durant el primer moment de la impremta són escasses les edicions de textos alquímics. Tot i així entre les primeres impressions alquímiques realitzades a Venècia s'ha de comptar almenys un incunable arnaldià: el *De aqua vite simplici et composita*, editat per Adam de Rottweil entre 1477 i 1480, però que no tornarà a aparèixer de nou (1)¹⁴. En canvi un altre imprès que s'ha considerat un incunable, la versió veneciana del *Rosarius philosophorum* arnaldià, cal retardar-lo probablement fins als primers anys del segle XVI. Per aquells temps el metge genovès Tommaso MURCHI va incloure cinc escrits alquímics en la primera edició general, impresa a Lió el 1504, de caràcter mèdic però amb un aparent esbiaixament neoplatònic: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Recepta electuarii mirabilis preservantis ab epidimia* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. Aquests títols es repetirien a la resta de les edicions generals d'Arnau que anirien apareixent al llarg del segle XVI: Venècia, 1505; Lió, 1509; Lió, 1520; Venècia, 1527; Lió, 1532; Basilea, 1585, i Lió, 1586. En només dues edicions posteriors (1520 i 1532) s'afegiria el *De philosophorum lapide* i en la *Praxis* de 1586 la *Cathena aurea* i el *Testamentum*¹⁵. La publicació dels dits escrits dins les edicions generals no impedeix que els seus prefacis esdevinguin escenari ja aleshores d'una precoç polèmica sobre l'autencitat de l'obra i l'activitat alquímiques d'Arnau, en el marc del debat renaixentista sobre la validesa intel·lectual de l'alquímia. En efecte, Murchi reivindica Arnau com a autor alquímic des de la primera edició de 1504, mentre que Symphorien CHAMPIER, a l'*Arnaldi vita* de 1520, es mostra escèptic davant les preteses consecucions alquímiques d'Arnau i relega la seva dedicació a l'alquímia a un pecat de joventut, tot posant en dubte que se'n conservin obres perquè, segons alguns, les va lliurar al

13. GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 61-62; Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basilea - Frankfurt, Verlag Helbing & Lichtenhahn 1985, 115-116 i 513.

14. Inc.: "Humanum corpus, cum sit positum per ingressionem contrariorum. s. elementorum non est permanens". Sobre aquest breu text apòcrif, que exposa les aplicacions de l'alcohol i recorre a la melotèsia zodiacal, i les seves relacions amb altres textos, vegeu Antoine CALVET, *Mutations de l'achimie médicale au XVIe siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dins «Micrologus», 3 (1995), 185-209, i IDEM, *Le De secretis naturae du Ps.-Arnaud de Villeneuve. Édition, traduction et présentation*, dins «Chrysopoeia», 6 (1997-99), 155-206. Els números entre parèntesis fan referència a la descripció de les edicions particulars de l'apèndix 2.

15. Pel que fa a les edicions generals arnaldianes vegeu PANIAGUA, *La obra mèdica de Arnau de Vilanova...*, a més dels dos estudis citats a la nota 1.

foc quan va abandonar l'art. Més endavant el curador de l'edició de Basilea (1585), Theodor ZWINGER, defensa l'alquimista Arnau de l'atac de Champier¹⁶.

Durant la primera meitat del segle XVI s'estengué la preparació i l'ús dels medicaments destil·lats, que eren normalment considerats alquímics, gràcies als 'llibres de destil·lació' de Hieronymus von Brunschwig, Ulstadt i Gesner. El *Coelum philosophorum* (1525) de Phillip von ULSTADT, metge de Nuremberg i professor a la ciutat suïssa de Friburg durant la primera meitat del segle XVI, i el *De remediis secretis* (1552), escrit pel naturalista i filòleg suís Conrad GESNER (1516 - 1565), sota el pseudònim d'Evonymus PHILIATER, tenen entre les seves fonts declarades pseudo-Arnau, a més d'altres noms d'alquímia medieval, com pseudo-Llull o Joan de Rocatalhada, i sens dubte van contribuir en bona mesura a la fama d'alquimista d'Arnau.¹⁷ No ha d'estranyar, doncs, que alguna de les edicions de tots dos fossin complementades amb escrits arnaldians. El *Coelum philosophorum*, elaborat explícitament a partir d'extrets dels autors esmentats, va tenir un extens èxit editorial i aviat va esdevenir el principal difusor de medicaments destil·lats, gràcies a una gran accessibilitat per a un públic molt ampli deguda a la seva aclaridora destresa per seleccionar els passatges més pràctics i defugir els aspectes més esotèrics, així com als seus il·lustradors gravats tècnics¹⁸. Dues de les nombrosíssimes edicions (Lió, 1572, i Estrasburg, 1630) afegeixen en apèndix el *Rosarius philosophorum*, el *Novum Lumen*, el *Flos florum*, el *De philosophorum lapide*, l'*Epistola super alchimia* i la *Recepta electuarii mirabilis*, títols que coincideixen amb tots els escrits alquímics que havien estat impresos dins els *Opera* gòtics (12 i 25). Ara bé, la confrontació del text d'aquestes dues edicions amb el dels *Opera* dona un resultat divers segons les obres. En efecte, l'*Epistola super alchimia* i la *Recepta electuarii mirabilis* presenten el mateix text, llevat d'alguna correcció, mentre que el *Rosarius philosophorum* ofereix un grapat de diferències rellevants, si bé en la meua opinió imputables a criteris editorials

16. GIRALT, Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista, 34-35 i 44-48. Al voltant de la polèmica sorgida entorn de l'alquímia al renaixement vegeu Sylvain MATTON, *L'influence de l'humanisme sur la tradition alchimique*, dins «Micrologus», III (1995), 279-345, amb abundant recurs a les fonts. El debat medieval es remunta a Avicenna: Chiara CRISCIANI - Michela PEREIRA, *L'arte del sole e della luna. Alchimia e filosofia nel medioevo*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1996, 24 i 38-53.

17. Sobre ambdós autors vegeu sengles articles dins Ch. C. GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, Nova York, Charles Scribner's Sons 1970-1980: P. E. PILET, *Gesner, Conrad*, V, 378-379, i Martin FICHMAN, *Ulstad, Philipp*, XIII, 534-535, així com DEBUS, *The chemical philosophy...*, 22-23, i Robert P. MÜLTHAUF, *The significance of distillation in Renaissance medical chemistry*, dins «Bulletin of the History of Medicine», 30 (1956), 329-346.

18. En la dedicatòria d'Ulstda a Felix de Gennasio queda clara la seva voluntat de síntesi i clarificació: «...Tametsi breve admodum ac succinctum fit, id tamen te maxime oblectaturum non dubito, cum quod novarum medicinarum et antiquarum sit velut repositum, tum quod perobscure a Ioanne de Rupescissa, Raymundo Lullio, Arnoldo de Villanova, Alberto Magno, secretarum Naturae rerum summis indagatoribus scripta sint, tam philosophica, quam medica et alchymica pleraque, atque adeo ut a paucis imo quasi nullis nostra aetate intelligi possunt...», *Coelum philosophorum*, Lió, Guillaume Roville 1572, 6-9.

i estilístics. En canvi, el *Novum lumen*, el *Flos florum* i el *De philosophorum lapide* resulten bastant divergents. A parer meu, doncs, hi ha pocs dubtes que els dos primers escrits esmentats procedeixen de les edicions generals, però els tres últims sí donen motius per a pensar que s'hi va recórrer a nous manuscrits, d'acord amb els indicis revelats per Antoine CALVET¹⁹: el *Flos florum* imprès amb el *Coelum philosophorum* presenta un 'explicit' que es troba en la tradició manuscrita i el *De philosophorum lapide* és ple d'interpolacions que l'allunyen del tractat transmes pels manuscrits amb el títol de *De secretis naturae*, reproduït per contra de manera molt més fidel pels *Opera*. De tota manera, en tant que no es faci un estudi més aprofundit i confrontat amb la tradició manuscrita, no s'ha de descartar del tot la possibilitat que els canvis hagin estat deguts a una intervenció editorial agressiva. Pel que fa al *De remediis secretis* de GESNER, la seva segona part, publicada pòstumament el 1569 a cura de Hans Kaspar WOLF, insertà el *De sanguine humano distillato* en l'edició de 1572 (Lió, Barthélémy Vincent) (13).

Una versió del *Rosarius* arnaldià és inclosa pel calabrès Giano Lacinio en una tria o 'collectanea' que afegeix rere la seva paràfrasi de la *Pretiosa margarita novella* de Pietro BONO, impresa a Venècia pels fills d'Aldo Manuzio el 1546 i el 1557. La intenció de Lacinio és demostrar l'acord essencial dels alquimistes més enllà de les seves aparents contradiccions. Segons Calvet el text del *Rosarius* resulta poc canviat i prové no pas del ja publicat en els *Opera* sinó de la tradició manuscrita (2 i 4)²⁰.

Malgrat algunes excepcions com les que hem vist, des de mitjan segle XVI la iniciativa editorial a l'entorn de l'alquímia arnaldiana, com va passar amb el gruix dels textos alquímics, va traslladar-se fonamentalment als territoris germanòfons i reformats, sobretot als centres editorials que eren les ciutats de Frankfurt, Basilea i Estrasburg. S'inicia llavors el període caracteritzat per l'aparició de les col·leccions d'escrits alquímics, que tendeixen a acumular-ne una quantitat progressivament creixent.

La primera compilació exclusivament alquímica on apareix íntegra una obra del corpus arnaldià és el segon recull alquímic dels diversos que s'aniran publicant entre els segles XVI i XVIII: *De alchimia opuscula* (Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550), on és imprès per primer cop la *Semita semitae* arnaldiana entre els nou escrits d'autors diversos presents en el primer volum (3).²¹ No s'especifica el

19. Cfr. CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 163; CALVET, *Le De secretis naturae...*

20. *Pretiosa margarita novella de thesauro [...] Artis huius diuinae typus et methodus: collectanea ex Arnaldo, Rhaymundo, Rhasi, Alberto, et Michaele Scoto*. Vegeu la introducció de Chiara CRISCIANI a Pietro BONO, *Preziosa margarita novella*, Florència, La nuova Italia, 1976, I-II, i CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 174. S'hi introdueix el *Rosarius* amb aquestes paraules: «Quamobrem, quia Arnaldus de Villanova in suo *Rosario philosophorum*, satis practice tractat de lapide philosophorum ideo ipsius dicta nunc commemorabo ea colligendo secundum hunc ordinem capitulorum», 136r.

21. El segon volum dels *Opuscula* del 1550, ocupat íntegrament per un *Rosarium philosophorum* anònim diferent de l'arnaldià (per bé que pseudo-Arnau és una de les seves principals fonts), ha estat editat com a facsímil: *Rosarium philosophorum. Ein alchemisches Florilegium des Spätmittelalters*, amb un estudi de Joachim TELLE i la traducció alemanya de Lutz CLAREN i Joachim

curador dels dos volums que el componen però l'impressor Jakob –actiu a Frankfurt des de 1539 fins a la seva mort el 1551–, en la dedicatòria a Ottheinrich, comte del Palatinat, afirma que li han arribat per atzar els escrits i ha decidit publicar-los pel profit que en poden treure els investigadors coetanis. A banda de l'habitual reivindicació de l'alquímia com a art veritable i de traspuar una motivació essencialment mèdica per a l'edició, el que resulta més interessant de les paraules de l'impressor és que justifica la publicació dels escrits d'alquimistes de temps més reculats pels èxits “miraculosos i quasi divins” que han tingut en una època recent les terapèutiques revolucionàries de Paracels, sobretot per combatre el poagre, la lepra i l'epilèpsia, a desgrat bé que hagin trobat la mateixa incomprensió que havien sofert els metges i filòsofs antics en el seu moment.²² L'al·lusió a Paracels en la dedicatòria al comte Ottheinrich (1502-1559) no és en absolut gratuïta, atès que aquest aristòcrata no solament es va envoltar d'alquimistes i es va dedicar ell mateix a l'alquímia, sinó que també es mostrava obert al paracelsisme. A més de llibres alquímics, va posseir i utilitzar obres de Paracels, i futurs paracelsistes notoris com Adam von Bodenstein o Toxites van trobar les portes d'Ottheinrich obertes. És més, va estimular Bodenstein, quan aquest era el seu metge, a estudiar els manuscrits inèdits de Paracels (1553). No és sorprenent, doncs, que li fossin dedicades amb posterioritat altres edicions alquímiques.

Aquest és el primer indici de la relació de les impressions d'escrits alquímics medievals, com els atribuïts a Arnau, amb el paracelsisme, en un període molt primerenc del *Paracelsan revival* que tindria la seva eclosió editorial durant la

HUBER, Weinheim, VCH, 1992. Pel que fa a les circumstàncies de la seva edició, així com a la seva relació amb el paracelsisme, vegeu l'estudi citat de TELLE (II, pp. 165-171) i MORAN, *The alchemical world...*, 175-176. Sobre l'impressor Jakob: Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1982, 121-122.

22. «...Vidimus enim plerosque huius nostrae aetatis eidem labori insudare, qui praeterquam quod rei familiaris grandi dispendio non carent, etiam id quod quaerere tentant non assequuntur: Ita ars quae per se est certissima, falsa indoctorum opinione depravata, in contemptum abiit, quod plerumque rebus melioribus contingere solitum est. Sed longe aliud et maius quaevisit vetustas, quae naturalem rerum nascentium et crescentium intuens ordinem id ipsum quod cuncta vegetat atque producit, in nobilissimis quibusque perfectissimisque metallis, ceu limitibus suis inclusum, conata est arte deprehendere, idque deinde gravioribus corporis humani morbis adhibens, magna cum laude quam plurimos in speciem etiam incurabiles profligavit. Hinc est quod plerique veteres medici, ut Galenus, Avicenna, naturaeque oculatissimus indagator Aristoteles, suis temporibus vulgi iudicio prodigiosa potius quam admiratione digna effecerunt. Ferunt quibus est recens rei memoria non longe ante haec tempora fuisse Theophrastum quendam Transilvanum, qui deprehensis huius artis mysteriis penitioribus materiam invenerit, quam absque omni dubio antiqui illi naturae scrutatores philosophi suis parabolis atque velaminibus quasi tegentes significare voluerunt, eamque corporibus humanis applicando mirabilia et fere divina perfecit. Ausus est enim eiusdem rei opera curare tres gravissimos morbos: podagram, videlicet, lepram et epilepsiam, praeter caetera omnia quae et his multo maiora praestitit. Eam igitur ob causam, cum huius rei sit maximus aliquis usus, nosque inciderimus in aliquot eiusmodi veterum philosophorum lucubrationes, publico studiosorum commodo inservire cupientes, evulgandas esse duximus, bona spe ducti hanc nostram operam cuius secretioris philosophiae studioso non improbatam iri», *De alchimia opuscula*, Frankfurt, Cyriacus Jacob, 1550, iir-iiiv.

segona meitat del segle XVI, al cap d'uns anys de la mort de Paracels el 1541. N'anirem trobant diversos exemples, però alhora veurem que no per això els textos arnaldians deixarien pas de ser apreciats, utilitzats i editats per altres corrents atrets per l'alquímia però allunyats o fins i tot enfrontats amb el paracelsisme.

L'alquímia arnaldiana a Basilea

On resulta més palesa la confluència de l'activitat editorial entorn del paracelsisme i l'alquímia arnaldiana és a Basilea a la segona meitat del segle XVI. Aquesta ciutat, en plena efervescència política i religiosa, va esdevenir un dels principals centres impressors del territori protestant, on el neoplatonisme d'origen italià, amb els seus interessos hermètics, cabalístics i màgics, entrà en contacte amb un grup de metges atrets per la medicina, l'alquímia i la filosofia natural de Paracels.²³ A Basilea el mateix Paracels havia exercit la medicina i havia impartit un curs als estudiants universitaris en la seva tempestuosa estada entre 1527 i 1528, la qual, malgrat que breu, havia deixat sens dubte una influència fonda i duradora en determinats cercles. El nucli de la divulgació alquímica i paracelsiana seria el taller dels impressors-editors Perna i Waldkirch, al voltant del qual es reunirien, en qualitat de consellers i col·laboradors intel·lectuals, paracelsistes destacats com Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn o Theodor Zwinger. L'oncle d'aquest darrer, Johann Oporin, hel·lenista, metge deixeble directe de Paracels i impressor de Basilea, havia estat un dels transmissors i impulsors del moviment, que va alimentar passant manuscrits del mestre a Bodenstein i a d'altres.²⁴

Així doncs, retrobem Adam von Bodenstein (1528-1577) instal·lat a Basilea després d'estar al servei d'Ottheinrich. En aquesta ciutat publicaria petits escrits alquímics, esdevindria intèrpret i editor de Paracels i ensenyaria a la facul-

23. Carlos GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation. Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit*, dins «Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde», 77 (1977), 57-137, esp. 63-65; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 163-164; Frank HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, dins Heinz SCHOTT - Ilana ZINGUER (eds.) *Paracelsus und seine internationale Rezeption in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des Paracelsismus*, Leiden - Boston - Colònia, Brill 1998, 36-57. Dóna una relació de les impressions arnaldianes a la Basilea del segle XVI GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 448-452. A part dels treballs citats a la nota 1, es pot veure la meua primera aproximació, *Las ediciones renacentistas de Arnau de Vilanova en Basilea: entre el paracelsismo y el protestantismo*, dins J. M. MAESTRE - J. PASCUAL - L. CHARLO (eds.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico*. «Homenaje al profesor Antonio Fontán (Actas del III Congreso internacional de humanismo y pervivencia del mundo clásico, Alcañiz, Instituto de Estudios Humanísticos, del 8 al 13 de mayo de 2000)», Alcañiz - Madrid 2002, Instituto de Estudios Humanísticos - Laberinto - CSIC, V, 2357-2366.

24. Oporin (1507-1568), impressor des de 1536 i professor de grec a la universitat de Basilea, va publicar Vesal (1543) i va escriure el millor retrat de primera mà que resta de Paracels: PAGEL, *Paracelsus...*, 29-31, i BENZING, *Die Buchdrucker...*, 38-39.

tat de medicina fins a ser-ne expulsat pel seu radical paracelsisme (1564). Havia passat del galenisme a ser apòstol de la medicina paracelsiana estimulat pel seu senyor Ottheinrich, per bé que l'impuls determinant, segons declararia ell mateix en el prefaci d'una edició de Paracels, va ser un remei extrem paracelsià amb què un metge amic seu va guarir-lo d'unes perilloses febres que no es curaven pels mitjans tradicionals (1556). La seva evolució cap a l'acceptació de l'alquímia fou un procés en què, segons confessió pròpia, el *Rosarius* arnaldià va tenir un paper fonamental. Ell mateix relata detalladament la seva iniciació a l'alquímia des de la incredulitat i menyspreu previs en la llarga lletra adreçada als Fugger amb la qual encapçala la seva *Isagoge* al mateix *Rosarius*, impresa el 1559 (5).²⁵ L'interès que podia tenir la riquíssima família dels Fugger per l'alquímia s'ha de vincular amb les seves fortes inversions en indústries mineres a Àustria i Hongria, sigui com un mitjà de cercar or en un moment de declivi de la productivitat de les seves mines o simplement per la complementarietat que hi havia entre l'activitat minera-metal·lúrgica i la dels alquimistes, que solien oferir noves tècniques per millorar la producció minera en els processos d'extracció i refinament.²⁶

A l'epístola Bodenstein declara haver-se sentir-se atret des de la infantesa pel món natural, ocult o manifest, i per investigar-ne les causes, de manera autodidacta. Per casualitat va ensopegar amb un llibre d'alquímia, matèria que fins llavors li havia semblat suspecta d'amagar molt de mal. El tractat va resultar tan caòtic i ple de contradiccions, enganys i enigmes inintel·ligibles que no va fer més que confirmar-li els seus prejudicis. Alhora els pretesos alquimistes que ensopegava el foragitaven de les seves activitats com si fos un il·lús. La descripció que en dona resulta molt gràfica i viva:

«Aquesta meua opinió, concebuda no pas a la lleugera, era confirmada per uns quants alquimistes impostors, homes miserables [...]. D'aquí que em causés una fonda estranyesa que prínceps i altres autoritats permetessin a uns homes d'aquella mena restar dins els seus estats, quan, deixant de banda i tot les seves mentides, aparten i allunyen els homes bons i senzills de les feines honestes i de debò per atreure'ls vers les coves, els fums, el sutge, les cendres, les tenebres i les ferums de la pitjor espècie, on es perden com en el Tàrtar, encunyen monedes falsificades, com servidors de Plutó, fabriquen falsos metalls i balafien els recursos de l'estat; en

25. *Isagoge in excellentissimi Arnoldi de Villanova Rosarium chymicum*, Basilea, Gabriel Ringysen, 1559, 3-60. La carta està dedicada a Anton, Johann Jakob, Georg i Ulrich Fugger. Vegeu també CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 175-176; HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 40, i Pearl KIBRE, *Adam of Bodenstein*, GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, I, 49-50. Sobre Bodenstein, a més: GURLT (1929-35²), *Biographisches Lexicon...*, I, 586; ELOY, *Dictionnaire historique...*, I, p.366, i GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128; PAGEL, *Paracelsus...*, 126-127.

26. Tara E. NUMMEDAL, *Adepts and artisans. Alchemical practice in the Holy Roman Empire, 1550-1620*, tesi doctoral, Stanford University, 2001 (University Microfilms International, 2002), 68-88.

comptes d'or i de plata lliuren no pas carbons sinó fums que couen als ulls de la manera més llastimosa i que trastornen el cervell, ferums insuportables, immundícies i malalties inguaribles; les seves cares mostren el color de l'or falsificat, com si s'avergonyissin sempre de la seva art i els rosegués la consciència; fan grans promeses i amb la màxima fatxenderia asseguruen que faran riquíssimes altres persones, per bé que ells mateixos no tenen ni tan sols per comprar-se un llaç —si no és que ocasionalment han aconseguit alguna cosa per mitjà dels seus enganys. 'Oh estranya ceguesa i dissort' —pensava força sovint».²⁷

Tanmateix la seva dedicació tan absorbent a una tasca que li semblava repulsiu i vana, atesa la impossibilitat per a l'home de transformar les substàncies naturals, l'encuriosia i l'inspirava ni que fos un bri de credibilitat. Per fi un home de gran erudició i noblesa li va parlar de la veritat de l'alquímia. Per tal de vèncer la impetuosa reacció negativa de Bodenstein va preguntar-li com podia pensar que homes tan excel·lents, filòsofs, teòlegs, metges il·lustríssims mentirien en afirmar que era una art veritable. Va posar l'exemple d'Arnau:

«Què diré, per exemple, d'Arnau, que al seu *Rosarius* i a l'*Epistola ad regem Aragonum* sens dubte descrigué correctament la pedra filosofal, com un expert, i transmeté perfectament la manera de preparar-la. Algú per qui tens tanta consideració en medicina i en el conjunt de la filosofia certament no has de considerar-lo pas un impostor i un mentider.»²⁸

Aquesta conversa el deixà dubtós, fins que li'n parlà de nou un altre amic seu, un astròleg de Basilea anomenat Iohannes Acronius Phrysius. L'explicació que li donà el féu reflexionar i finalment l'empenyí a interessar-se per l'alquímia i fins a practicar-la. Sota el guiatge arnaldià reeixí a realitzar molts experiments alquímics, si bé la manca d'experiència i la dispersió en altres ocupacions, a més de la falta d'altres requeriments, li impediren arribar a les últimes conse-

27. «Hanc meam non temere conceptam opinionem aliquot impostores Alchymistae, homines miseri [...] confirmabant [...]; unde vehementer mirabar principes reliquosque magistratus tales homines retinere in suis Rebuspublicis, qui praeter id hoc, quod mentiantur, homines bonos et simplices revocant et abstrahunt a veris honestisque laboribus ad speluncas, fumos, fuligines, cineres, tenebras et foetores pessimos, ubi veluti in tartaro pereunt; cudunt nummos adulterinos, ut Plutonis ministri; falsa metalla conficiunt opesque Reipublicae perdunt; qui loco auri et argenti non carbones reddunt, verum fumos miserrime oculos pungentes, cerebrum perturbantes, foetores intolerabiles, squalores morbosque incurabiles; in quibus ostendunt facies ipsorum auri adulterini colorem, quasi artis semper et pudeat et conscientia mordeat ipsos, profitentur magna et summa ostentatione asserunt se alios effecturos ditissimos, quum tamen ipsi non tantum habeant (nisi aliquando suis praestigiis aliquid adepti fuerint) unde laqueum sibi comparent. "O miram caecitatem et miseriam" cogitabam saepius...», *Isagoge in Rosarium chymicum*, 7-9.

28. «Quid exempli gratia dicam de Arnaldo, qui in suo *Rosario* et *Epistola ad Regem Aragonum* sine dubio Lapidem philosophorum recte (ut expertus) descripsit, rationemque praeparandi ipsum diligentissime tradidit, cui in medicina totaque philosophia multum tribuis, non debes certe in hac re, ipsum existimare impostorem et mendacem», *ibidem*, 15-16.

qüències.²⁹ Llavors conegué un ancià foraster, que resultà ser un alquimista expert, i l'acollí a casa seva. Allí aquest continuà instruint-lo en l'alquímia i li permeté contemplar una transformació alquímica: en 24 hores un metall es transformà en un de millor. Era ja dels poquíssims que coneixia la pedra dels filòsofs i l'art de transformar els metalls, un procés extremadament difícil i llarg, només accessible a persones excepcionalment dotades, posseïdors d'unes qualitats que contrasten amb els defectes d'aquells altres falsos alquimistes amb qui havia ensopegat al principi:

«...no és obra d'un o dos mesos sinó que requereix indubtablement un filòsof pacient i constant, expert en l'harmonia universal i temerós de Déu, capaç de dur a terme en un temps no massa llarg el que la natura sola realitza en molts anys. Per tant aconsello als inexperts, als inconstants i als impius que defugin aquesta art, com si els fos un verí mortífer. Alguns d'ells estan falsament persuadits que aquesta pedra transmuta en or qualsevol cosa que toqui, com Midas: i ara! que idiotes! ai, admirable follia!». ³⁰

Bodenstein justifica la reelaboració que fa del *Rosarius* per mitjà del resum d'unes parts o la paràfrasi d'unes altres perquè el considera l'escrit que millor explica quin és el procés de fabricar la pedra filosofal i quin és el fonament dels seus efectes, tal com ha pogut comprovar ell mateix per pròpia experiència. Però és justament la seva mateixa experiència el que li fa veure la necessitat d'aclarir els passatges foscos i abreujar aquells que resulten massa llargs:³¹

«He escrit un epítom del *Rosarius* d'Arnau amb tanta cura com he pogut, perquè per experiència trobava que molts passatges eren obscurs i en la major part es podien exposar amb més brevetat. Per tant alguns dels continguts els he parafrasejat, i si bé hi he introduït addicions que han estat provades per mi, altres continguts els he exposat resumidament, tot i que de manera ben entenedora, sense evitar

29. «Haec Arnoldus et vera ipsum scribere ausim asserere. Nam admovi ipsum igni praecepta Arnoldi sequens multaque expertus sum; immo omnia invenio ipsi convenire quae praefati philosophi ei tribuunt in regula ut cognoscatur. Extrema non sum expertus, quod mihi, huius alchymiae imperitissimo, variis negotiis occupato, hactenus plurima defuerint, quae ad hanc rem requiruntur», *ibidem*, 44.

30. «Optarem quandam eius partis chymiae expertum et pium adesse, qui totum ordinem absolveret, ipsumque lapidem ad perfectissimum statum perduceret: progressio est mirabilis, digressiones sunt complurimae, nec opus unius aut duorum mensium et requirit virum philosophum, patientem, industrium, in totius mundi harmonia peritum et Deum metuentem, qui dubio procul non longo tempore talia, qualia sola natura multis annis efficit, absolvere posset. Quare imperitis, inconstantibus et impiis consulo ut hanc artem fugiant, tanquam ipsis venenum mortiferum, quorum nonnulli sunt falso persuasi hunc lapidem quasi Midam quicquid tangat commutare in aurum: papae, papae, heu idiota, ah admiranda insania...», *ibidem*, 49-51.

31. «Modum autem preparandi lapidem, qui natura rudis et impolitus est effectus et quare ratione suos effectus nobilissimos praestet videtur omnium diligentissime Arnoldus de Villanova in suo *Rosario* tradere, quem in epitomen sive paraphrasin, qua potui diligentia redegei. Quaecumque enim probavi ea ipsum fideliter et recte docuisse video», *ibidem*, 49-51.

servir-me d'expressions enigmàtiques que ja empraven antiquíssims filòsofs i poetes empesos tant per l'obscuritat de la matèria com per un lleuger desdeny envers la gent corrent. [...] En canvi, en allò que no he provat he seguit l'opinió de l'autor, raonant amb cura a partir de l'anterior, per tal que no manqués res en tot l'estudi, però tot hi fos més manifest i més ben adaptat a la pràctica. Puix que l'artífex distingeix l'ordre del progrés com en una pintura, he respectat el mètode de l'autor, que segueix l'ordre de la natura –en la mesura que és possible. El mètode és a voltes resolució, altres vegades composició o també divisió, perquè aquesta art té alguna cosa de peculiar en el mètode a causa de les diverses operacions i especulacions.»³²

Bodenstein arriba a escriure un prefaci que posa sota el nom d'Arnau, que suposadament parla en primera persona però en realitat deu ser obra del metge alemany, tal com traspuen l'estil i les al·lusions propis de l'humanisme.³³

El de Bodenstein és un relat d'iniciació força típic en un art com el de l'alquímia que es divulgava al marge dels circuits acadèmics, de vegades de manera més o menys secreta, passant de mestre a novici en iniciació exclusiva, però alhora demostra la progressiva importància que va adquirint la impremta per donar-lo a conèixer. En efecte, a partir sobretot des de mitjan segle XVI la indústria editorial proporciona una via més fàcilment accessible i permet que una més gran quantitat de persones s'iniciï en l'alquímia, en especial a l'Europa central. D'altra banda el recurs al corpus arnaldià com a primer graó per iniciar-se en l'alquímia, il·lustrat per Bodenstein, no era pas un fet excepcional. El 1573 l'alquimista Philipp Sömmerring aconsellava al seu patró, el duc Julius de Braunschweig-Wolfenbüttel, començar amb la lectura d'Arnau abans de continuar amb la d'altres autoritats medievals.³⁴

L'edició de Bodenstein és el primer imprès de l'alquímia arnaldiana a Basilea, ciutat que n'esdevindria el més gran focus d'irradiació editorial durant la segona meitat del cinc-cents. Malgrat que el nom d'Arnau no apareix a la primera antologia alquímica (*De alchemia*, Nuremberg, Johann Petreius, 1541) a cura d'un editor ocult sota un pseudònim que, segons apuntaria anys més tard Grataroli, hauria pogut ser el reformador Andreas Osiander,³⁵ el seu impressor ja és conscient de la importància de la tradició arnaldiana en l'alquímia. Això resulta palès

32. «Epitomen *Rosarii* Arnoldi, quam potui diligentissime, conscripsi, quod experientia invenirem multa esse obscura et pleraque brevius doceri posse; quare alia paraphrasticè explicavi, iisque a me probata additis, alia compendiose, plane tamen aperte, docui, aenigmatibus etiam cum antiquissimis tam philosophis quam poetis usus et propter rerum obscuritatem et propter levem vulgi contemptum. [...] In hiis vero quae non probavi sum authoris sententiam sequutus ratiocinando diligenter ex praecedentibus, ne quid deesset in tota tractatione sed omnia forent manifestiora meliusque ad praxim accommodata; quo artifex tanquam in tabula dispiciat ordinem progrediendi, methodum authoris retinui, quae ordinem naturae (quoad fieri potest) sequitur. Ea est interdum resolutio, aliquando compositio, tum etiam divisio: quia haec ars habet in methodo aliquid peculiare, propter diversas operationes et speculationes», *ibidem*, 54-55.

33. *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide* (1-5 de la *Isagoge*).

34. NUMMEDAL, *Adepts and artisans...*, 29-31.

35. *Verae alchemiae...*, Basilea, H. Petri-P. Perna, 1561, f. *3r.

quatre anys més tard, quan Petreius llença una crida per trobar exemplars millors dels que té al seu abast, molts dels quals en males condicions o mal impresos, per portar a la impremta una magna recopilació alquímica. Entre els 33 títols o autors de què disposa cita el *Rosarius* i les *Quaestiones* arnaldianes.

Tanmateix Petreius va morir el 1550 sense haver dut a la pràctica el projecte i sense que li arribés a temps l'oferta epistolar feta per un canonge de Pavia de lliurar-li un conjunt de 53 manuscrits. Tot i així la carta va a parar a les mans d'un familiar de Petreius, també impressor, Heinrich Petri, el qual sí que reeixirà a acomplir el projecte d'una gran compilació alquímica, amb la col·laboració d'un altre impressor, Pietro Perna, que esdevindrà fonamental per a la divulgació editorial de l'alquímia i el paracelsisme.³⁶ Encarreguen l'edició científica del recull, titulat *Verae alchemiae artisque metallica, citra aenigmata, doctrina, certusque modus* (Basilea, 1561), a Guglielmo Grataroli (7). Grataroli (1516-1568) era un metge nascut a Bèrgam però que, perseguit i condemnat a mort arran de la seva conversió al calvinisme, es va exiliar des del 1552 a Basilea, on va ensenyar i practicar medicina i va desenvolupar el seu interès envers l'alquímia. Al contrari del que s'havia pensat, no és l'autor del diàleg anònim titulat *Chrysorrhoas*, que, tanmateix, inclou en el recull i en el qual apareix Paracels defensant l'alquímia per curar malalties desesperades i prolongar la vida, sinó que, per contra, va ser un detractor del moviment paracelsista.³⁷

A la dedicatòria al comte Ferran d'Ortenburg, que l'havia hostatjat a Augusta, i al prefaci adreçat als estudiosos Grataroli dona a entendre que ha anat recopilant manuscrits per terres italianes i germàniques i que ja és hora de donar-los a la impremta abans que la seva mort els dispersi i els faci perdre. Cal aclarir que, tot i les pretensions públiques de Grataroli, qui havia tingut la iniciativa de la recopilació havien estat els editors i havien estat ells mateixos qui tenien a les seves mans la gran majoria dels escrits que s'hi publicaven. El mateix Gra-

36. El procés editorial de les compilacions alquímiques a Basilea està narrat en diversos treballs: Frank HIERONYMUS, 1488 *Petri - Schwabe* 1988. *Eine traditionsreiche Basler Offizin im Spiegel ihrer frühen Drucke*, Basilea, Schwabe & Co., 1997, II, 1194-1199; HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 48-50; Carlos GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum di L. Zetzner a Strasburgo*, dins C. GILLY - C. VAN HEERTUM (eds.), *Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700. L'influsso di Ermete Trismegisto / Magic, alchemy and science 15th-18th centuries. The influence of Hermes Trismegistus*, Florència, Centro Di, 2002, I, 417-453; Didier KAHN, *Présentation*, dins *Medic@, Collection de rééditions de textes anciens: sources de l'alchimie*, Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, París (<http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica/alchimie.htm>). Sobre Petreius, Perna, Petri i Henricpetri: BENZING, *Die Buchdrucker...*, 355, 41, 35 i 43 respectivament.

37. Sobre Grataroli vegeu, a més de la bibliografia esmentada a la nota anterior, THORNDIKE, *A history of magic...*, V, 600-616; GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 834; ELOY, *Dictionnaire historique...*, II, 380-382; ROTONDÒ, *Pietro Perna...*, 283-286, i A. PASTORE, *Grataroli (Gratarolo), Guglielmo, Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, LXVIII (2000), 731-735. La seva defensa aferrissada i fins agressiva de l'ortodòxia de Calvi, amb el qual tenia vincles estrets, i a qui com a metge va tractar d'hemorroides, li van provocar greus conflictes a Basilea. El fet que Perna patís la seva intransigència calvinista no va impedir que publicués en el seu taller.

taroli ho reconeixia en privat i especificava que només posseïa nou dels 53 textos impresos.³⁸

A parer meu el prefaci de Grataroli és molt il·lustratiu del punt d'inflexió que experimenta la tradició alquímica impresa a mitjan segle XVI, moment de la seva eclosió, quant al canvi de composició del públic lector i al canvi d'actitud en la transmissió de l'alquímia i dels seus textos. En primer lloc hom cerca satisfer la demanda d'un lector relativament nou: al públic de les primeres edicions, compost fonamentalment per alquimistes artesans, apotecaris i escriptors de secrets, orientats a la pràctica i, per tant, poc escrupolosos envers la manipulació dels textos, s'afegeixen, amb retard respecte dels altres sabers i de la mateixa tradició alquímica manuscrita, el que Pereira anomena 'els alquimistes de biblioteca'.³⁹ Es tracta d'un públic en creixement gràcies a les noves edicions, més interessat en la transmissió escrita dels textos, no solament per la utilitat que puguin aportar a la pràctica de l'art sinó també per poder complementar la pràctica amb un vessant espiritual o fins i tot per permetre una aproximació simplement teòrica, erudita, a la filosofia alquímica. Aquests són els principals destinataris contemplats per Grataroli, segons es desprèn del prefaci adreçat "als estudiosos de la física secreta, erudits i pius alquimistes". D'altra banda l'esclat editorial trenca la tendència al secretisme que havia existit fins llavors al voltant de l'alquímia i que havia estat un dels factors del retard de la seva entrada massiva a la impremta. Un canvi de mentalitat tan important en la transmissió de l'alquímia es manifesta quan Grataroli admet que la publicació implica refusar l'opció de mantenir en secret per a si mateix, amb l'expectativa d'enriquir-se, els sabers molt profitosos que poden aportar els escrits. Alhora espera, en canvi, que, a banda dels beneficis que pugui aportar a d'altres persones la divulgació d'uns escrits que altrament restarien inútils, la publicació el rescabali dels anys d'hostilitat i de dificultats econòmiques provocades per la persecució religiosa, l'enveja i l'animadversió de què ha estat objecte.

Finalment canvia també l'actitud envers la tasca editora: els nous editors intel·lectuals i el nou públic, més cultes i influïts per l'humanisme, exigeixen uns textos més acurats. En efecte, Grataroli declara que la intenció del recull és proporcionar textos sobre alquímia, fiables i intel·ligibles, inèdits o de millor qualitat que els impresos anteriorment:

«Sense témer la dent de cap Mom he volgut fer-vos públics, fidelment i íntegrament, tal com m'han arribat, alguns escrits excel·lents i antics de física oculta i d'art secreta no impresos abans, per bé que molt més corregits, amb la finalitat de fer-vos a mans una guia segura per al camí i un mitjà per resoldre els enigmes. Sóc conscient de quants i quins llibres, que he pogut veure, s'han editat fins ara en aquest camp d'estudi secret. Malgrat que alguns d'ells són prou bons en si mateixos, si bé obscurs, d'altres són centons aplegats o fragmentaris, i n'hi ha que són tan

38. GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 419. Cfr. *Verae alchemiae...*, f. *3r.

39. PEREIRA, *Arcana sapientia...*, 200.

concisos o plens d'enigmes i paràboles que caldria un Èdip per entendre'ls. Però no em pertoca ara blasmar-los explicitant-ne els títols. A aquests manuscrits hem afegit les obres d'Arnau de Vilanova, home superior en aquesta art, en gran mesura més corregits que les anteriors impressions, sobretot aquell opuscle del *Perfectum magisterium* que s'anomena *Lumen luminum* i *Flos florum*, el qual ha estat tan esmenat a partir d'un antic exemplar manuscrit que resulta molt més clar i fiable.»⁴⁰

És possible que la seva crítica al·ludeixi a compendis més utilitaris com la *Collectanea* de Lacinio o el *Coelum philosophorum* d'Ulstad. Precisament al cap de ben poc el mateix Grataroli, en el prefaci de l'edició que dona a conèixer la versió íntegra del *De consideratione quintae essentiae*, recorda de manera explícita l'obra d'Ulstad per haver publicat extractes del dit tractat de Joan de Rocatalhada.

Tanmateix hem de recordar que la proclama que els textos han estat corregits respecte dels impresos anteriorment s'ha de posar sempre en qüestió. Tot i així, en el cas de Grataroli sí que resulta del tot creïble que hagi corregit en gran mesura el *Flos florum* seguint un manuscrit, tal com especifica en el prefaci, perquè el text que publica és sensiblement diferent del publicat per les edicions generals d'Arnau. En canvi, els altres escrits arnaldians –*Rosarius philosophorum*, *Novum lumen*, *Epistola super alchimia*– ofereixen un text força més similar al dels *Opera*, tot i que amb un cert nombre de variants, a parer meu simples correccions del curador sobre el text de les edicions generals. N'hem d'exceptuar, és clar, la *Practica ad quandam papam* i uns *Succosa carmina* traduïts de l'italià, que són les novetats fins llavors inèdites que incorpora.⁴¹ Per concretar més la font textual de les tres obres esmentades cal descartar les edicions generals de 1520 o 1532, atesa la no inclusió de l'escrit alquímic *De philosophorum lapide* que apareix només en aquestes dues impressions.

El mes de maig del mateix any 1561 Grataroli firmava una epístola nuncupatòria adreçada al metge Stephanus Lauraeus Amorfortius en un altre recull alquímic que encapçalava el *De consideratione quintae essentiae* de Joan de Roca-

40. «Volui, lectores charissimi, nullius Momi dentem reformidans, optima quaedam et vetusta abstrusioris physicae et secretioris artis scripta typis antea non vulgata, sincere et integre, ut ad me Dei voluntate pervenerunt, longe tamen correctiora, vobis communia facere, quo tandem certum viae ducem et aenigmatum enodationem haberetis. Neque enim sum nescius quot et quales hactenus, quos videre licuerit, editi sint in hac secreta facultate libri; quorum, etsi quidam satis in se boni sint, licet obscuri, aliqui tamen cohaerentes centones sunt aut fragmentosi, nonnulli tam breves vel aenigmatibus ac parabolis pleni, ut Oedipo sit opus, quo intelligantur; quos nominatim perstringere nunc meum non est. His manuscriptis adiecimus Arnaldi Villanovani, summi ea in arte viri, scripta longe correctiora quam quae antea impressa, praesertim illud *Perfecti magisterii opusculum* quod *Lumen luminum* et *Flos florum* nominatur, quod equidem ex antiquo exemplari manuscripto ita emendatum est, ut vulgatis multo clarius ac certius fit», *Verae alchemiae*, f. *3r. Mom és el déu grec de l'escarni.

41. *Succosa carmina quaedam Arnaldo attributa ex Italico in Latinum versa* (Inc. «Solvite corpora in aquam, omnibus dico...»). Malgrat que el títol encapçala una secció de poemes que arriba a la p. 298, només els dos primers semblen els atribuïts a Arnau (295), perquè el tercer du el títol *Vetusta quaedam carmina* i els altres són atribuïts a d'altres autors (Artur, Pitàgoras, Geber, Hermes, Marcellus Palingenius Stellatus) o semblen anònims.

talhada (Iohannes de Rupescissa), imprès a Basilea, probablement aquell mateix any i al taller del mateix Perna (8), que seria reeditat pel seu successor el 1597 (16). Es tractava d'una recopilació de caire mèdic, orientada vers la destil·lació i aparentment més personal. El text que la dedicatòria presenta com el principal és el de Rocatalhada, que Grataroli afirma que va arribar a les seves mans fa un any i del qual ofereix la primera edició després d'haver-lo corregit dels errors del manuscrit.⁴² Hi afegeix altres textos, entre els quals l'arnaldiana *Epistola de sanguine humano distillato* i dos del mateix Grataroli, a banda de l'*Ars operativa medica* pseudolul·liana.

Malgrat que la iniciativa de la primera recopilació havia eixit de Petri, en endavant seria Perna qui apostaria per una línia editorial decidida a publicar escrits d'alquímia i de Paracels fins a convertir-se'n un dels primers i més constants divulgadors de l'expansió de l'una i de l'altre. En efecte, Pietro Perna, impressor-editor entre 1558 i 1582,⁴³ a més de la producció editorial habitual en l'època com història, clàssics antics o astronomia, va exercir un paper capdavanter en un doble vessant: el debat religiós i el saber natural i mèdic més innovador. Havia començat per contribuir, juntament amb altres impressors com Sebastian Henricpetri, a fer de Basilea un dels centres de la difusió europea del platonisme i l'hermetisme per mitjà de l'edició de la traducció llatina feta per Marsilio Ficino de les *Ennèades* de Plotí (1559), reblada anys més tard per l'edició princeps' del seu text grec (1580). Des de 1560 publicava textos alquímics i de Paracels. En efecte, aquell any apareixen en el taller de Perna la primera edició paracelsiana a Basilea, els *Libri quatuor de vita longa*, traduïts al llatí per Johann Oporin, i el recull titulat *Compendium alchemiae*, encapçalat per la *Tabula Smaragdina* hermètica, juntament amb els comentaris de John of Garland o Hortulanus sobre ella, afegint-hi per primera vegada l'explicació dels esmentats comentaris atribuïda a Arnau (*In Commentarios Hortulani expositio*) (6). La seva inclusió és justificada en la lletra nuncupatòria del seu editor Basilius Johann Herold al bisbe Melchior de Basilea, perquè amb ella Arnau va omplir la necessitat d'il·luminar la concisió de Garland amb una exposició més llarga per fer-ne entendre millor el sentit.⁴⁴ Precisament en una reedició ampliada del citat recull de 1571 (9) és on apareix un prefaci de l'impressor en el qual Perna exposa el seu propòsit de portar a la impremta alguns dels autors fonamentals en alquímia «seguint el consell d'homes molt savis» com a introducció per als qui

42. Lletra nuncupatòria de Grataroli (ed.), Joan de ROCATALHADA, *De consideratione quintae essentiae*, Basilea, [Pietro Perna, 1561], a2r-a5r.

43. Pietro Perna, originari de Lucca i establert a Basilea des de 1542, va col·laborar diverses vegades amb Heinrich Petri i amb el seu fill Sebastian Henricpetri. Va publicar amb T. Dietrich el *Nou Testament* políglota comentat per Matija VLACICH (1570). Vegeu sobretot els ja citats ROTONDÒ, *Pietro Perna...* i GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*, a més de la bibliografia citada *supra* a la nota 36.

44. «Sed cum brevitati studuisset, ut ea dilucidior atque magis perspicua esset, Arnoldus de Villa Nova explicationem fusiorem adiecit, ex qua sensus authori perciperetur», de la lletra de Basilius Johann Herold, dins John of GARLAND, *Compendium alchimiae*, Basilea, P. Perna, 1560, 2-8.

s'hi vulguin iniciar. Alhora hi defensa aquesta art advertint que els qui la consideren un esforç va no se n'han ocupat i, en canvi, els filòsofs naturals que s'hi han dedicat i en tenen experiència, entre els quals cita Geber, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, la consideren possible.⁴⁵

Només cal esperar l'any següent perquè Perna dugui a la pràctica el seu programa: al llarg del 1572 treu a la llum cinc reculls de textos alquímics, dos dels quals en doble volum, que recuperen no solament els escrits que havien estat publicats per Grataroli sinó altres de nous. Les obres arnaldianes apareixen en dues d'aquestes recopilacions: d'una banda la titulada *Alchemiae, quam vocant, artisque metallica, doctrina, certusque modus* (10)—que inclou *Flos florum*, *Practica ad quandam papam*, *Epistola de sanguine humano distillato* i *Succosa carmina*— i, de l'altre costat, l'anomenada *Auriferae artis quam chemiam vocant* —que reuneix *Semita semitae*, *Rosarius philosophorum*, *Novum lumen*, *Flos florum* i *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum* (11). Resulta curiós fixar-se en el diferent origen textual dels escrits en l'un o l'altre recull. El primer deriva del titulat *Verae alchemiae*, si bé els seus 53 escrits queden minvats a 27 —i encara veiem que afegeix el *De sanguine humano* que havia estat publicat poc després en una altra col·lecció—, i, per tant, els textos provenen dels preparats per Grataroli. En canvi el segon dona aparentment una edició corregida dels textos dels *Opera*, llevat de la *Semita semitae*, impresa en els *De alchimia opuscula* de 1550.⁴⁶

Al prefaci de l'*Auriferae artis*, Perna insisteix en el seu programa alquímic: la bona acollida que va tenir la recopilació alquímica de Grataroli entre els estudiosos de l'alquímia —diu— l'ha empès a seguir divulgant aquesta art. Per això ofereix al cap d'uns anys una nova selecció, elaborada amb materials nous i amb l'ajut d'amics doctes, que li haurien proporcionat manuscrits i haurien contribuït a la tria, en dos volums més manejables i econòmicament més assequibles, alhora que projecta oferir noves edicions en el futur. Amb la present edició Perna pretén publicar obres dels principals autors de l'alquímia i declara que són inèdites o han estat millorades i ampliades respecte de les edicions precedents a partir de manuscrits. Torna a insistir a defensar aquesta art amb l'argument que hi han cregut homes de tan alt prestigi com els principals autors alquímics —Geber, Avicenna, Razés, Arnau de Vilanova, Ramon Llull, entre molts altres—, malgrat reconèixer que hi ha pogut haver impostors. Tanmateix Perna no gosa aprofundir en la demostració de la veritat de l'alquímia perquè ja ho han fet homes més doctes del passat i del present. La tasca que li correspon, com a impressor-editor, es limita a posar els mitjans per afavorir la discus-

45. GILLY, *Spanien...*, 35-37; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 165-166. El recull s'inicia aquesta volta amb el *De ratione conficiendi lapidis philosophici* de Lorenzo VENTURA, amb dedicatòria datada del 1557 adreçada al mateix Ottheinrich del Palatinat a qui anaven dirigits els *De alchimia opuscula* de 1550 i inclou extractes de VINCENT DE BEAUVAIS.

46. Em baso en l'*Artis auriferae* de 1610, que n'és la successora a través de la de 1593 i que és el text que he pogut revisar. Si, com és de suposar, el text del 1572 és el mateix, algunes correccions que haurien estat introduïdes per algun dels col·laboradors anònims de Perna serien recuperades per ZWINGER en preparar els *Opera* de 1585.

sió entre els savis perquè les espurnes de la veritat surtin «com d'un xoc de pedres». ⁴⁷ I en efecte Perna no solament publica Paracels i els seus seguidors sinó també els quatre volums de l'obra polèmica antiparacelsiana d'un dels seus principals detractors, Thomas Erastus (Liebler). ⁴⁸

Per fi el programa paracelsià de Perna culmina amb una recopilació de 26 obres de Paracels en dos volums (1575), en el prefaci de la qual declara la seva intenció d'editar en llatí i alemany l'obra completa del metge suís recollint-ne els escrits inèdits dispersos per tot arreu. ⁴⁹

Així mateix Perna pensava a editar una nova recopilació de textos alquímics encara més completa, una *Turba magna alchimistarum* en foli, que a l'*Index librorum* que va presentar a la fira de Frankfurt de 1578 apareixia com de pròxima publicació, però la seva mort el 1582 va truncar el projecte. Malgrat que el programa de Perna en la seva doble línia alquímica i paracelsiana va tenir un fidel continuador en el seu gendre i successor al capdavant de la impremta, Konrad Waldkirch, aquest no va portar a la conclusió la *Turba*, sinó que es va limitar a reimprimir l'*Artis auriferae* a expenses de Marne i Aubry de Frankfurt dues vegades el 1593 i 1610 (15 i 22). A la darrera s'afegiria un tercer volum que contindria dos inèdits arnaldians –les *Quaestiones tam essentielles quam accidentales* i el *Novum testamentum*– i que apujaria el nombre de textos inclosos a 46.

En el mateix catàleg de Perna es poden veure, a més de nombrosos volums d'alquímia i *Paracelsica* publicats o previstos, els *Opera* generals d'Arnau anunciats 'en premsa'. En aquest cas Waldkirch sí va dur a terme el projecte, amb els comentaris de Nicolaus Oechslein, incomplets, i el prefaci, l'ordenació i la

47. "Ante annos aliquot, amice lector, edidimus volumen satis iustum variorum autorum περί χημείας tractantium opera Guglielmi Grattaroli medici collectum. Id cum non male nobis cecisset gratumque fuisse huius Philosophiae studiosis animadverteremus, animam ad eam artem magis excolendam et illustrandam, quod in nobis fuit, appulimus. Itaque iuvantibus amicis, viris doctis, plura collegimus et ex eis collectis meliora, ut puto, selegimus, duobusque hisce voluminibus, forma commodiori nec sumptuosa, distribuimus cogitamusque adhuc praestantiora, si Deus nobis otia fecerit amicique iuverint, in lucem dare, quibus homines huius praestantissimae utilissimaeque artis cupidi uti fruique possint. [...] Quibus cum a praestantibus doctissimisque philosophis certis demonstrationibus satis superque responsum sit probataque huius artis veritas [...], nihil mea responsione opus est, cum praesertim meum non sit docere aut partes defendere, sed bonarum literarum et artium doctores in publicum ad communem utilitatem edere et inter se eos committere, ut veritas tanquam ex silicum collisione excutiat. [...] Non possum tamen in animum inducere meum, tot doctos philosophos et magni nominis viros, imo etiam illustres reges huius artis praecipuos scriptores, quorum scripta etiam proferimus, deceptos fuisse aliosque decipere voluisse, cum alias nomen praestantissimum apud omnes doctos iam per tot saecula consecuti sint, uti Geber, Avicenna, Rasis, Villanovanus, Raymundus et alii paene infiniti. [...] Autores viros doctos et vere philosophos tibi, amice Lector, nunc proponimus huius artis praecipuos autores. [...] omnia vero ex manuscriptis exemplaribus vel nunquam edita prius vel meliora et auctiora damus», *Auriferae artis quam chemiam vocant...*, Basilea, Petrus Perna, 1572, 1-5. El mateix prefaci es repeteix a les dues edicions d'*Artis auriferae* de 1593 i 1610.

48. Thomas ERASTUS, *Disputationes de medicina nova Philippi Paracelsi*, Basilea, P. Perna 1571-1573.

49. ROTONDÒ, Pietro Perna..., 364. Sobre la seva línia editorial paracelsista i alquímica vegeu *ibidem*, 337-391, i HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*.

correcció dels escrits per Theodor Zwinger, la feina del qual resta anònima.⁵⁰ Zwinger (1533-1588), metge humanista i estudiós de les llengües clàssiques, home d'amplis interessos i inquiet activista intel·lectual, va intentar conciliar la tradició hipocaticogalènica i el paracelsisme en la seva *Physiologia medica Theophrasti Paracelsi* i va ser un dels primers a parlar lliurement de Paracels en la universitat.⁵¹ Ja havia estat col·laborador i instigador de diverses edicions eixides del mateix taller des dels temps de Perna i immediatament publicaria una edició de la *Cheirurgia* de Paracels (1585-1586) en la impremta ja en mans de Waldkirch, pocs anys abans que aquest dugués a la pràctica el somni del seu sogre: la primera edició general de Paracels, realitzada per Johann Huser en deu volums en quart (Waldkirch, 1589-1591).

En la meua opinió, doncs, i atès el context, en què van reaparèixer, el que atragué de nou l'atenció sobre l'obra d'Arnau fins al punt de reeditar els *Opera* el 1585 va ser la confluència de l'interès per l'alquímia i per la medicina de Paracels. Tanmateix els indicis que podem rastrejar d'aquest interès en el contingut del volum imprès són mínims: tan sols resulta significatiu que l'única afirmació compromesa del prefaci anònim de ZWINGER, sigui a favor de l'alquímia arnaldiana enfront de l'opinió contrària de CHAMPIER. Per contra, les innovacions, per bé que nombroses, són més aviat formals i, de fet, l'edició general de Basilea es caracteritza per un clar conservadorisme en el manteniment de la mateixa selecció d'obres que les gòtiques, en concret la del 1527, que sembla ser-ne la font –la qual cosa explica la manca del *De philosophorum lapide*, tractat alquímic agregat a les lioneses de 1520 i 1532. Sorprenen que no s'hi afegís cap escrit no publicat en les edicions generals gòtiques, tot i haver-se imprès mentrestant algunes altres obres alquímiques atribuïdes a Arnau, i al mateix taller de Perna i Waldkirch. Les úniques empremtes de l'anterior activitat editorial d'aquesta oficina detectables en els *Opera* de 1585 són, potser, algunes correccions coincidents amb l'*Auriferae artis* que Zwinger va fer en els pocs textos alquímics inclosos. Tampoc no es va eliminar un text considerat conflictiu per Zwinger, el *De sigillis*.⁵² Més enllà de la inèrcia pròpia de la impremta moder-

50. El curador anònim es descobreix en la correspondència entre Oechslein i Zwinger: GILLY (1977), *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*, esp. 65, 92 i 134, a més de GILLY (1985), *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128. Pel que fa Oechslein, llatinitzat en Taurellus (Montbéliard, 1547-Altendorf, 1606), va estudiar a Tübingen i a Basilea. En aquesta ciutat i a Estrasburg va exercir la medicina. Va ensenyar moral a Basilea i medicina a Altendorf. Va escriure no solament obres mèdiques sinó també filosòfiques, que van provocar controvèrsies amb col·legues i teòlegs: GURLT, *Biographisches Lexicon...*, V, 521-522, i N. F. J. ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, 364-365.

51. GILLY, *Zwischen Erfahrung und Spekulation...*; GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600...*, 126-128. Zwinger estudià llengües clàssiques a París i medicina a Basilea i Pàdua. A Basilea exercí de metge i ensenyà a la universitat grec, ètica i medicina teòrica. Escrigué comentaris de Galè i Hipòcrates. Sobre ell vegeu a més GURLT, *Biographisches Lexicon...*, V, 1056; ELOY, *Dictionnaire historique...*, IV, 622-623; ROTONDÒ, *Pietro Perna...*, *passim* i esp. 286-294.

52. Zwinger expressa la por que la inclusió d'aquest breu tractat sobre segells mèdics no agradi a tothom, potser per certes aplicacions pròximes a la nigromància que s'hi troben i perquè ha estat expurgat per la Inquisició, però el deixa per respecte al bon criteri del lector: «Lectori

na, un tal conservadorisme és atribuïble a la por de no perjudicar-ne la circulació i el possible mercat, tant perquè anés destinat a tots els públics, no solament els atrets pel paracelsisme i la quemiatria sinó també els tradicionals, estudiants i professors universitaris, segons assenyala Calvet,⁵³ com per tal d'evitar trobar nous obstacles provinents de la censura inquisitorial. En efecte, la no inclusió de nous textos alquímics, el prefaci poc compromès o l'anonimat de la tasca editora de Zwinger –un paracelsista destacat el nom del qual havia estat inclòs en diversos índexs de llibres expurgats o prohibits,⁵⁴ – podrien explicar-se per la censura inquisitorial, així com la divisió en dos toms.

En efecte, hom ja ha assenyalat que l'edició lionesa de 1586 parteix estratègicament en dos volums, probablement per esquivar la censura inquisitorial i per aconseguir tothom: els escrits mèdics van en el primer, mentre que els esotèrics en el segon, adreçat als «estudiosos de l'art alquímica i dels secrets de la natura».⁵⁵ De fet segurament segueix el model de l'anterior –de la qual és un derivat, almenys en la part alquímica–, perquè la de 1585 també estava dividida en dos toms per un criteri molt similar, tot i que reunits en un mateix volum. De tota manera és possible que en fos distribuït un cert nombre d'exemplars sense el segon tom que contenia els escrits esotèrics, segons em fan pensar alguns indicis observats en l'examen de l'exemplar present a la Universitat de Barcelona, expurgat per un inquisidor, que va ratllar el *De remedis maleficiorum* i el *De somniorum interpretatione* del primer tom. El segon tom podria haver estat simplement arrencat, perquè el rellegat està tallat just en aquest punt, però en l'última pàgina del primer tom es detecten algunes petites diferències tipogràfiques significatives respecte d'altres exemplars sencers: acaba amb les paraules «Finis tomi» en comptes de «Finis I tomi» dels exemplars complets i no hi apareix el 'tomus' com a guia de compaginació per a indicar que el fascicle següent és el començat per «Tomus secundus».

salutem. Non omnibus operam nostram in Arnaldi editionem collatam omnino probatum iri minime dubitamus. Omnibus enim quis unquam satisfacit? Sed cum non inepti lectoris iudicio Arnaldi scripta omnia subicere voverimus, neque hoc *De sigillis* tractatu, quem non sine rationibus expungere potuissemus, defraudare quenquam voluimus. Suo quilibet recte et in hoc et in aliis utatur iudicio. Vale», *Opera*, Basilea, 1585, c. 2037. La mateixa nota es repeteix a la *Praxis* de 1586, II, 30. Sobre l'edició de 1585 i el prefaci de ZWINGER vegeu GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 32-33 i 152-156.

53. CALVET, *Les alchimica d'Arnau...*, 172.

54. El *Theatrum vitae humanae*, obra iniciada per Conrad LYCOSTHENES (Wolfhart) i acabada per ZWINGER (Basilea, Johann Oporin-Ambrosius i Aurelius Froben, 1565), va ser expurgat per l'índex espanyol de 1583 per la raó de ser d'autor herege' en la seva tercera edició (París 1572) i condemnat pel d'Anvers de 1570 i el portuguès de 1581. Vegeu Jesús MARTÍNEZ DE BUJANDA (dir.), *Index des livres interdits*, Ginebra, Centre d'Études de la Renaissance (Université de Sherbrooke, Québec) - Librairie Droz., IV (1995), 461-462, VI (1993), 57, 265, 867-868, i VII (1988), 233-234. Al segle XVII va continuar expurgat: Bernardo de SANDOVAL Y ROJAS, *Index librorum prohibitorum et expurgatorum*, Madrid, Luis Sánchez, 1612, 687-721.

55. Pel que fa a aquesta edició i a la censura inquisitorial que va afectar en general les edicions arnaldianes vegeu PANIAGUA, *La obra médica de Arnau de Vilanova...*, 397-400, i GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 33-35 i 49-54.

El 1583, encara sota el nom d'hereus de P. Perna, Waldkirch va publicar el *De chymico miraculo* atribuït a Bernardus TREVISANUS, preparat per Gerhard Dorn, traductor i editor de Paracels⁵⁶ (14). Al final dels *Annotata quaedam* de Nicolas FLAMEL trobem el brevíssim *Testamentum* atribuït a Arnau, imprès per primer cop, i a continuació les *Aliae quaedam annotationes ex variis auctoribus*, entre els quals hi ha nombrosos extractes de pseudo-Arnau. L'edició es repetiria l'any 1600 idèntica, però ja sota el segell editorial de Waldkirch (18).

Frankfurt, al tombant del segle XVII

Hem vist, per tant, que la impressió de les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i l'edició general de 1585 van lligades a la difusió del paracelsisme. De tota manera els partidaris de Paracels no són els únics a interessar-se per l'alquímia arnaldiana: Andreas Libau o Libavius (c. 1560-1616), detractor del metge suís perquè es decanta vers una quemiatria desproveïda de l'embolcall místic i màgic paracelsià, interpreta el *Rosarius* d'una manera més pràctica en el seu *Novus de medicina tam veterum hippocratica quam hermetica tractatus* (Frankfurt, 1599), on sembla moure's entre la paràfrasi i el comentari, en especial amb nombroses al·lusions a la *Clavicula* de Llull, que edita a la mateixa segona part del volum (17). En el prefaci d'aquesta, Libau addueix que recorre a Llull i Arnau, «màxims artífexs de l'art», per fer front a la falsa praxi dels paracelsistes i anuncia que, amb la finalitat que el lector la pugui entendre, complementa la doctrina d'ambdós amb algunes addicions seves que ha contrastat «amb la raó i l'experiment» i n'aclareix el llenguatge críptic.⁵⁷ Així mateix en la introducció al seu *Commentariolum alchimiae* (1606) divideix els metges en els galenistes, els *chemiatri* —dels quals distingeix entre els que intentaven afegir la química farmacològica a la matèria mèdica tradicional, com ara Arnau, i els hermètics—

56. Dorn (Dornaeus), metge nascut a Malines, prop Brussel·les, va viure a Frankfurt, Estrasburg i Basilea, i va escriure diversos texts polèmics a favor de Paracels contra Erastus: THORNDIKE, *A history of magic...*, V, 630-635; GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 297; Jean-François MARQUET, *Philosophie et alchimie chez Gerhard Dorn*, dins el ja citat MARGOLIN - MATTON (eds.), *Alchimie et philosophie à la Renaissance...*, 215-221; Didier KAHN, *Les débuts de Gérard Dorn d'après le manuscrit autographe de sa Clavis totius Philosophiae Chymisticae (1565)*, dins Joachim TELLE (ed.), *Analecta Paracelsica. Studien zum Nachleben Theophrast von Hohenheims im deutschen Kulturgebiet der frühen Neuzeit*, Stuttgart, F. Steiner, 1994; IDEM, *Dorn, Gerhard*, dins PRIESNER - FIGALA (eds.), *Alchemie...*, 181-184 de la versió castellana, i Alfred RIBI, *Gerhard Dorn: ein verkannter Fortsetzer paracelsischer Alchemie und paracelsischer Philosophie: das Problem von Drei und Vier*, dins «Nova Acta Paracelsica, Neue Folge», 16 (2002), 61-92.

57. «Sed praxi fictae per Lullium et Arnoldum, artifices in ea summos, nec absolutos tantum, sed etiam synceros et fidelesque occurrendum iudicavi. Adieci illi mea nonnulla, quae ratione et experimento iudicavi esse solida, itaque dogmata artificum illustrare sum conatus, ut facillime eorum sensum posses assequi...», dins el prefaci al lector de la segona part (249-252), que inclou la *Clavicula Raymundi Lullii* (253-450) i les *Periochae et paraphrases capitum Rosarii quod Arnoldo ascribitur* (456-565). Vegeu també CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 177.

i els paracelsistes, per concloure a la fi que tant els metges hermètics com els paracelsistes són condemnable, mentre que troba valuosos els quemiatsres no hermètics com Arnau.⁵⁸

El *Speculum alchimiae* va aparèixer per primera volta imprès en una edició realitzada i impulsada econòmicament per l'alemany Hieronymus Megiser (1553-1618), filòleg i historiògraf de l'arxiduc Carles d'Àustria (Frankfurt, Hereus de Romanus Beatus, 1602) (20).⁵⁹ Entre els seus múltiples interessos i les seves nombroses publicacions no es troba cap altra incursió fora de l'àmbit de les humanitats –ni a l'alquímia ni a la medicina– més que les dues edicions arnaldianes de les quals parlaré. Acompanya el *Speculum* amb una *Vita* d'Arnau que resumeix la de Champier inclosa en les edicions generals a partir de 1520⁶⁰ i un *Carmen* atribuït a Arnau (*inc.* «Mercurium retinens...») amb altres poemes alquímics més breus –dos d'anònims i un de Iohannes Ticinensis.

L'any següent el mateix Megiser es fa càrrec d'una nova edició de diverses obres alquímiques sota el títol *Arnaldi de Villanova [...] Omnia, quae exstant, opera chymica: Rosarius philosophorum, Lumen novum, Flos florum, Speculum alchimiae* (Frankfurt, Joachim Brathering, 1603) (21). A més dels escrits esmentats en el títol també hi és impresa l'*Epistola super alchimia ad Regem Neapolitanum*, tot i que és oblidada novament en l'enumeració de les obres arnaldianes de la mateixa *Vita* d'Arnau que torna a publicar Megiser al costat del *Speculum* i dels poemes de la seva edició. Cal dir que, a l'interior del recull, el *Speculum* té portada

58. Allen G. DEBUS, *The paracelsians and the chemists: the chemical dilemma in Renaissance medicine*, dins «Clio Medica», 7 (1972), reimpressió: *Chemistry, alchemy and the New Philosophy, 1550-1700: studies in the history of science and medicine*, Londres, Variorum Reprints, 1987, II, p. 194, i PUMFREY, *The Spagyric Art...*, 28. Sobre Libau vegeu l'article *Libavius* de Włodzimierz HUBICKI, dins GILLISPIE, *Dictionary of scientific biography*, VII, 309-312, i Bruce T. MORAN, *Medicine, alchemy, and the control of language: Andreas Libavius versus the Neoparacelsians*, dins el ja citat GRELL (ed.), *Paracelsus...*, 135-149; Wolf-Dieter MÜLLER-JAHNCKE, *Libavius, Andreas*, dins PRIESNER - FIGALA (eds.), *Alchemie...*, 296-298 de la versió castellana.

59. *Allgemeine deutsche Biographie*, Munic, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1875-1912, 56 vols. (reedició: Berlin, Duncker & Humblot, 1967-1971), i *Deutsche biographische Enzyklopädie*, ed. Walther KILLY, Munic - Londres, K.G. Saur, 1995-1999, s. v. *Megiser, Hieronymus*. Pel que fa als tres impressors de Frankfurt que publiquen ambdues edicions: BENZING, *Die Buchdrucker...*, 130-131.

60. «*Vita Arnaldi de Villa Nova: Arnaldus de Villanovanus, philosophus insignis et medicus excellens, et si cultus literarum accessisset humaniorum, et antiquis conferendus: fuit natione Gallus, ut testatur Symphorianus Campegius. Natus est enim in Provincia Narbonensi, in oppido quodam appellato Villa Nova circa annum Christi 1300, eo ferme tempore quo Petrus Apennensis dictus Conciliator et Raymundus Lullius claruerunt. Reliquit multa opera in Theologia et Philosophia, plura autem in arte Medica. In Alchimia tantus fuit Artifex, ut Raymundi Lullii in ea arte Magister exstiterit, et laminas quoque fecerit aureas, non cedentes perfectissimo auro. Secreta enim naturae adeo rimatus est, ut altius post ipsius etatem fere nemo penetraverit. Unde a rege Sicilie Friderico in magno habitus est honore, a quo, cum ad Romanum pontificem sanandum esset missus, in eo tandem itinere diem obiit, et Genuae fuit sepultus. Opera Arnaldi Chymica, quae ad nostram aetatem pervenere, haec fere sunt: *Rosarius philosophorum, Lumen novum, Flos florum* et *Speculum Alchimiae*: quorum hoc postremum nunquam ante in lucem fuit editum».*

i paginació pròpies, però no es tracta pas d'una simple reimpressió de l'edició de 1602, ja que ni coincideixen en el nombre de pàgines ni en l'impressor, el qual d'altra banda resulta també diferent del de la primera part del mateix recull (Frankfurt, Matthäus Becker, 1603). D'altra banda, malgrat que pretén aplegar totes les obres alquímiques arnaldianes, en realitat només aprofita la descoberta del *Speculum* i dels poemes com a textos inèdits per afegir aquelles incloses a les edicions generals, de les quals reproduceix el text i resumeix la *Vita*, probablement a partir de la de 1585. És possible que, com a profà de l'alquímia, no conegués d'altres escrits editats. De tota manera, ni que sigui per la seva pretensió d'oferir l'obra alquímica arnaldiana en el seu conjunt i en exclusiva, aquesta edició resulta única i força notable, així com per la continuïtat que tindrà en algunes edicions posteriors.

El Theatrum chemicum

Qui representa sens dubte la successió de Perna i Waldkirch en la publicació de textos alquímics són els editors Zetzner. L'activitat editorial de Lazar Zetzner, que s'estengué de 1582 fins a la seva mort el 1616, es desenvolupà tant a la seva seu central d'Estrasburg com a les seves filials de Colònia i Frankfurt, i no es basava en una impremta pròpia, sinó que donava a imprimir els seus llibres a tallers situats en aquestes ciutats i a Oberursel, Montbéliard i Basilea.⁶¹ La seva producció fou ben diversa i abraçava des de la *Bíblia* de Luter i des del servei a l'acadèmia d'Estrasburg, amb l'edició de clàssics i textos tant jurídics com mèdics, fins a matèries i autors extraacadèmics com l'alquímia, el paracelsisme i Ramon Llull. Zetzner començà a editar textos alquímics el 1598 amb la col·laboració, com a curador en algunes edicions, de Johann Friedrich Jung, un jurista i artista estrasburguès que s'interessà per l'alquímia i el paracelsisme. És probable que Jung contribuís a definir la línia editorial en aquests dos vessants quan Zetzner prengué el relleu del taller de Perna i Waldkirch. Així, el 1603 Zetzner adquirí de Waldkirch els drets per imprimir l'edició *in folio* dels *Opera, Bücher und Schrifften* de Paracels, realitzada per Huser i que, segons hem vist, havia estat publicada per primer cop en quart per Waldkirch. Zetzner el féu imprimir a Basilea al taller d'aquest mateix, que era un dels que utilitzava habitualment. També imprimí altres escrits de Paracels, entre els quals les obres quirúrgiques en alemany preparats també per Huser però refusats per Waldkirch en la primera edició.

61. Quant a Zetzner vegeu Rita STURLESE, *Lazar Zetzner*, Bibliopola Argentinensis. *Alchimie und Lullismus in Strassburg an den Anfängen der Moderne*, dins «Sudhoffs Archiv», 75/2 (1991), 140-162; GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, on explica amb detall la formació del *Theatrum chemicum*; i Anthony BONNER, *El lul·lisme alquímic i cabalístic i les edicions de Llätzer Zetzner*, dins «Randa», 27 (1990), 99-117, resumit dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XI (1992), 668, núm. 7697.

La recopilació de textos alquímics aplegada per Zetzner va rebre el nom de *Theatrum chemicum* i va reunir una vuitantena de textos en els tres volums de la seva primera edició (Oberursel, Cornelius Sutor, 1602) (19). Era dedicada al duc Friedrich de Württemberg, un noble tan interessat en l'art que solia contractar els alquimistes més cèlebres, però si no responien a les seves expectatives arribava a executar-los. En el prefaci s'afirma que, seguint el model d'altres ciències i arts, no s'han estalviat treballs ni diners per aplegar en una mateixa edició els textos alquímics més importants escrits en totes les èpoques i presentar-los com un 'theatrum' perquè els estudiosos de la filosofia química els tinguin a l'abast sense haver de perdre temps i esforços i puguin confrontar-los i estudiar-los.⁶² Els textos arnaldians publicats en aquesta primera edició són el *Testamentum*, el *Flos florum* i la *Practica ad quendam Papam*, els dos darrers en la versió de Grataroli. S'ho val d'assenyalar que el *Testamentum* apareix dues vegades, però en dues versions amb profundes diferències textuais entre elles: la versió més llarga publicada per DORN a la fi dels *Annotata quaedam* de Nicolas FLAMEL i una altra de més breu apareguda per primer cop a la *Praxis* de 1586.⁶³

El *Theatrum chemicum* es va publicar dues vegades més, i en cada una s'ampliava amb nous textos. A aquestes ampliacions hi va contribuir Benedikt Töpfer (Benedictus Figulus). Figulus no havia estudiat formalment medicina i, malgrat que es descrivia ell mateix com a deixeble de Paracels, l'interès principal envers la seva obra era teològic i alquímic.⁶⁴ Tot i així havia col·laborat amb Zetzner a editar dos escrits de Paracels sobre medicina pràctica i planejava fer publicar pel mateix editor un *Chrysotheatrum novellum* per completar el *Theatrum chemicum*. Entre els autors o títols que hi pensava inserir trobem tres cops el nom d'Arnau: *In Commentarios Hortulani expositio*, *Quaestiones tam essentiales quam acci-*

62. «Ea plerisque in facultatibus bonisque artibus per annos iam aliquot ab artificialibus adhibita fuit diligentia [...] ut singuli tractatus et libri de singulis materiis a diversis elaborati auctoribus et distinctis in lucem temporibus seorsim editi, unum in corpus et volumen coacti, singularum artium et facultatum cultoribus exhiberentur. Quae sane res in eum potissimum suscepta finem esse videtur: ut quae scripta in singulis scientiis dissipata lateque dispersa iacerent: nec sine molestia et sumptu passim conquisita legerentur: ea in unum volumen ad hunc modum redacta, omnem totius artis vel sane praecipuum apparatus, veluti pulcherrimo quodam in theatro cum voluptate intuendum spectandumque studiosis proponerent [...]. Et quoniam permulti praestantes summisque ingeniis praediti et singulari sapientia ornati homines, tam nostro hoc tempore quam seculis superioribus de hac arte multa praeclare ac divinitus quasi diversis in locis scripserunt: ego illorum opera, quotquot indagari quidem potuerunt magno sumptu et labore undique conquisita, unum in corpus et quasi theatrum quoddam digeri disponique curavi. Spe optima ductus fore ut hac mea opera studiosis philosophiae chemicae non iniucundum ingratumve praestarem officium: qui hac occasione diversis auctoribus inter se collatis, alia ex aliis colligere facilius atque hoc modo propositi sui metam contingere possent commodius», *Theatrum chemicum*, Estrasburg, 1559, I, a2r-2v.

63. Crida l'atenció que un text tan breu presenti divergències tan notables. I encara en serà publicada una tercera versió el 1641 (vegeu *infra* i l'apèndix 1).

64. Sobre Figulus vegeu, a més dels treballs citats a la nota 60, MORAN, *The alchemical world...*, 141-144, i Carlos GILLY, *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer*, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica 1994, 93-105.

dentales i *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide* —un títol que coincideix exactament amb el prefaci que Bodenstein posa a la seva *Isagoge in Rosarium chymicum*—, a més d'un *Lumen iuvenis experti* anònim. Però el projecte de Figulus va ser avortat pel seu empresonament per motius religiosos durant cinc anys (1612-1617), tot i que algun dels tractats proposats va aparèixer finalment en el volum quart que es va afegir a la reedició del *Theatrum chemicum* del 1613, impresa aquesta volta a Estrasburg (23). És el cas de les esmentades *Quaestiones*, amb un text que devia provenir d'un manuscrit, perquè és molt diferent de l'imprès el 1610. Així mateix el volum incorpora de principi a fi l'edició del *Speculum alchimiae* de Megiser, publicat el 1602, precedit igualment per la breu *Vita* d'Arnau i seguit del *Carmen* arnaldia i els altres poemes que l'acompanyaven.⁶⁵ Justament la incorporació de les *Quaestiones* i del *Speculum* són perfectes exemples del doble origen que Zetzner reconeix en el prefaci del volum quart per als escrits que aplega, això és: textos provinents d'antics manuscrits inèdits o bé impresos anteriorment però de manera dispersa i poc accessible a la majoria. Zetzner continua dient que no ha estalviat esforços i ha maldat a desxifrar les més dificultoses escriptures dels manuscrits però que ha renunciat a esmenar-los —com per contra hem vist que havien procurat altres editors—, per inculta que sigui la seva llengua o encara que puguin induir a lectures errònies, a partir de la consideració que el lector i el recercador alquímics no busquen l'elegància del llenguatge sinó extreure la veritat de l'indret recòndit on s'oculti.⁶⁶

Segons Rita Sturlese el contingut del primer volum, que és més coherent que la resta, i el prefaci del quart indiquen que la recol·lecció dels materials pre-

65. Així, a la proposta de Halbrecht per a la reedició del volum quart del *Theatrum chemicum* es llegeix: «Speculum alchimiae in lucem editum opera et impensis Hieronymi Megiseri...», segons es pot veure a GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 430.

66. «En quartum nunc tibi, amice lector, trado tomum, qui duo scriptorum genera continet: unum quidem illorum quae ante hoc tempus licet publice prostabant, sigillatim tamen illa, et variis locis ac successivis temporibus, quia erant edita, nec distracta ad plurimorum manus pervenire poterant, hoc meo libro singula coegi [...]. Alterum genus vetustissimorum manuscriptorum est, quae hucusque publica facta numquam sunt et paucissimis, nullis imo dixerim, nostrae aetatis hominibus visa. Quibus comparandis ac divulgandis sumptus feci et labores posui. Ita enim antiqua et obsoleta litera ex illis nonnulla erant perscripta, illorum ut nuda lectio saltem non parum nostros exercuerit. In quibus tamen vel emendandis vel mutandis manus abstinuimus, quamcunque etiam in dicendo barbariem nonnunquam prae se ferrent aut etiam literae errorem inferrent, lectori modo et gravissimae huius artis indagatori satisfaceremus, qui nequaquam sermonis spectat elegantiam, sed abstruso loco positae veritati potius eruendae cognoscendaeque satagit. [...] Cum vero nonnulla alia quoque scripta chemica in manibus habeam, quae praeli beneficio publici iuris facta hactenus non sunt, pro viribus enitar, ut quintus quoque (aut forsitan plures) tomus chemicus prodeat. Ad quam rem gerendam, omnes illos, quibus philosophiae chemicae studia curae cordique sunt, cuiuscunque status aut conditionis existant, obnixè rogatos volo, ut, si penes se huius generis scripta habeant, benigne communicent ac, si in hoc laudabilibi meo proposito, me iuvare possunt, iuvent communeque bonum in medium conferant. [...] Tandem notum lectori volo, posteaquam hactenus in illis, quae rem metallicam spectant, operam nostram impendimus contulimusque, post haec Theatrum quoque Chemicomedicum ex officina nostra, Deo dante, proditum, praestantissimorum remediorum farragine instructum, quod te monere volumus», *Theatrum chemicum*, Estrasburg 1559, IV, ff. a2r-a3r.

tén donar crèdit i prestigi a la medicina i la filosofia de Paracels i cercar antiguitat i una base ferma per al paracelsisme en la tradició alquímica. En el mateix sentit aniria el projecte d'un *Theatrum chemicomedicum* que anuncia el prefaci però que s'acabaria frustrant.⁶⁷ En canvi, sí que es complirà el compromís d'editar un cinquè volum, o fins i tot més, a partir dels manuscrits que encara li resten. A tal finalitat demana la col·laboració dels lectors i especialistes per mitjà del lliurament dels nous i millors manuscrits.

Els papers de Figulus relatius al *Chrysotheatrum novellum* van restar en poder de Zetzner fins que, després de la seva mort escaiguda el 1616, els hereus de l'editor els van passar al metge Isaac Habrecht, a qui van encarregar la preparació del cinquè volum del *Theatrum chemicum* que sortiria el 1622. La seva primera proposta abraçava 26 autors —incloses tres obres de pseudo-Arnau: *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Epistola super alchimia*—, però després va suggerir una nova proposta basada en els dos primers volums de l'*Artis auriferae*. Tanmateix, com que aquests encara eren disponibles i en venda, va haver de refer la tria, aquesta volta sense cap text arnaldià. Per fi l'última edició de 1659, promoguda pels hereus d'Eberhard Zetzner i impresa a Estrasburg, torna a publicar els mateixos escrits arnaldians entre els 209 textos que acaba per aplegar (27). A més, Carlos Gilly identifica amb el *Novum lumen* arnaldià l'anònim *Lumen iuvenis experti* que, d'acord amb les llistes donades pel mateix Gilly, apareixeria com una de les novetats afegides a la fi del volum quart de 1659.⁶⁸ En efecte, es tracta de l'obra normalment atribuïda a Arnau, a desgrat que l'editor no degué adonar-se'n, però el text no coincideix amb els impresos a Basilea, com suggereix Gilly, ni amb cap altre de publicat anteriorment en reculls alquímics o en els *Opera*. Tanmateix el títol és el mateix que havia encapçalat la seva primera edició, als *Opera* de 1504, però que desapareixeria en edicions successives. Per tant, el text del *Novum lumen* imprès dins el *Theatrum chemicum*, abreujat al prefaci i al final i amb variants notables, deu provenir, a parer meu, directament de la tradició manuscrita, si tenim en compte les diferències textuais, el títol i l'anonimat. Probablement l'origen seria un manuscrit recollit per Figulus, ja que constava en el seu projectat *Chrysotheatrum novellum*. Finalment dos volums que completarien el *Theatrum chemicum* dos anys després (1661) no aportarien cap novetat arnaldiana.

De la cort a la universitat

Fins ara hem vist l'impuls impressor de l'alquímia arnaldiana fonamentalment provinent dels mateixos entorns editorials. Però el conreu de l'alquímia a les corts europees va ser també l'origen d'algunes iniciatives com els *De alchimia*

67. STURLESE, *Lazar Zetzner*, Bibliopola Argentinensis..., 156.

68. GILLY, *Sulla genesi del Theatrum Chemicum...*, 439.

opuscula que hem vist dedicats al comte Ottheinrich o la *Philosophia reformata* de MYLIUS. Johann Daniel Mylius (1584?-1628?), nascut a Wetterau (Hessen), va estudiar teologia i medicina a la universitat de Marburg. Malgrat que s'autodefineix com a estudiant de quemiatria, no consta que arribés a graduar-se com a metge, perquè en alguna de les seves obres es presenta com a *theologus et medicinae candidatus*. Entre 1610 i 1620 va impartir docència no formal a la recentment fundada universitat luterana de Giessen per després entrar com a quemiatre a la cort del landgravi Moritz de Hessen-Kassel (1572-1637), situada a Kessel, un dels principals centres d'arts alquímiques, màgiques i màgiques del segle XVII. Mylius va estar vinculat a la germandat dels Rosa-Creu. Va escriure diverses obres sobre teologia reformada i quemiatria, però no destaca com un pensador original, sinó que més aviat adaptava o plagiava materials d'autors precedents. N'és un exemple clar la seva obra més famosa, la *Philosophia reformata*, publicada el 1622 pel seu habitual impressor Lucas Jennis de Frankfurt, especialitzat en textos alquímics i rosa-creu (24). L'obra és coneguda sobretot pels 60 gravats de Balthasar SCHWANN o Matthieu MERIAN.⁶⁹ Consta de dos llibres: el primer és un compendi dels principis generals de l'alquímia i, sense reconèixer-ne l'origen, integra diversos escrits d'alquimistes anteriors. Així, el *Rosarius philosophorum* arnaldià constitueix la tercera part del llibre I (60-95) sota l'epígraf *Pars tertia de scientia divina abbreviata*, sense advertir enlloc del nom de l'autor ni del títol de l'obra, com ja va observar Calvet. El text és el mateix que el d'*Artis auriferae*, amb canvis que són lleugers –introducció o eliminació d'il·latius, supressió dels capítols, els títols dels quals es deixen als marges com les altres notes marginals, etc.–, excepte que se suprimeix tot el proemi, l'índex i les darreres línies, segurament amb la finalitat d'adaptar-lo al llibre primer i fer-ho passar com a material propi. Segons denuncia Sylvain Matton, una altra víctima del plagi de Mylius és el tractat *De arte chymica*, publicat unes vegades anònim –per exemple dins l'*Artis auriferae*– i altres sota el nom espuri de Marsilio Ficino, ja que Mylius el situa a la primera part del llibre I, tot esborrant-ne les referències biogràfiques de l'autor inconegut. Igualment, segons adverteix Adam McLean, la quarta part del mateix llibre és una reelaboració del poema *The twelve gates*, que forma part de l'obra *The compound of alchimy* (1471) de l'alquimista anglès George Ripley, mentre que la setena part és resum del *Rosarium philosophorum* anònim.

Per contra la segona part ja es presenta obertament com un elenc de tractats de les autoritats alquímiques tradicionals, en general sota el seu nom: Bacon, Trevisanus, Morienus, Calid, Arnau i Llull. D'Arnau recull els tractats següents: *Lumen novum* –proemi i, amb alguns canvis en la divisió del text,– *Flos*

69. Mylius va ser també músic llautista. Sobre Mylius i la seva *Philosophia reformata* vegeu *Deutsche biographische Enzyklopädie*, s. v. Mylius, *Johann Daniel*; MORAN, *The alchemical world...*, 111-114; MATTON, *Marsile Ficini et l'alchimie...*, 130; CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 173 i 189-190; i ADAM MCLEAN, *Introduction*, dins Johann Daniel MYLIUS, *The alchemical engravings of Mylius*, Edimburg, Magnum Opus Hermetic Sourceworks 1984, 1-4. Moran i McLean divergeixen en l'autoria dels gravats: Schwann segons el primer o Merian segons el segon.

florum, Epistola super alchimiam, Novum testamentum, Semita semitae (anònim). El text que presenten aquests escrits i la tria de les obres fan pensar que la font és l'*Artis auriferae* del 1610.

Moritz no solament va impulsar el conreu de l'alquímia i el paracelsisme en el marc de la seva cort sinó també la seva introducció en la universitat de Marburg amb la contractació de nous professors i amb la creació de la primera plaça docent de quemiatria (1609). D'ençà d'aleshores, al llarg del segle XVII, els estudis de quemiatria aniran entrant a les universitats, sobretot a l'Europa central. Una modesta mostra que aquest procés va involucrar l'alquímia arnaldiana és la figura de Johann Gerhard (1598-1657), professor i rector de la universitat de Tübingen. Gerhard afegirà –tot comentant-lo versicle per versicle– una versió inèdita (la tercera) del *Testamentum* arnaldia al seu comentari del pseudolul·lià *Apertorium animae et clavis scientiae occultae*, publicat a Tübingen el 1641, amb una dedicatòria a diversos metges, professors i quemiatsres (26).⁷⁰ El petit volum es completa amb una de les obres de medicina alquímica que va escriure Gerhard: les *Quaestiunculae quaedam chymicae*.

El segle XVIII: les últimes edicions

La *Bibliotheca chemica curiosa* de Jean-Jacques Manget (Ginebra, 1702) fou l'última gran recopilació alquímica. Va aplegar 140 tractats en dos volums, amb la convicció en la veritat de l'alquímia encara viva i expressada en el prefaci: la transmutació és possible, com demostren alguns casos reeixits de transformació de plom en or, entre els quals recorda un dut a terme per Sidonius Scotus a casa de Theodor Zwinger i un altre de realitzat el 1685 per un desconegut en el laboratori de Robert Boyle.⁷¹ A més, el seu interès pràctic envers l'alquímia mèdica és testimoni per algunes de les obres de l'autor. Manget (1652-1742) va ser un metge de Ginebra que va compatibilitzar una carrera professional d'èxit amb unes molt voluminoses publicacions, caracteritzades pel seu infatigable afany compilador, sobre les diverses branques del saber mèdic: anatomia, cirurgia i farmacologia, inclosa la de caire químic.⁷² Fruit del seu treball incessant és també l'enciclopèdica *Bibliotheca scriptorum medicorum*. Pel que fa a Arnau, a banda de dedicar-li un article biogràfic en aquesta darrera obra, en el qual ressalta sobretot la seva presumpta dedicació a les arts ocultes i a l'alquímia –que

70. *Commentatio perbrevis et perspicua in Apertorium Raimundi Lulii*, Tübingen, Philibertus Brunn, 1641. Sobre Gerhard vegeu GURLT, *Biographisches Lexicon...*, II, 711; ELOY, *Dictionnaire historique...*, II, 334, i CALVET, *Les alchimica d'Arnaud...*, 177, n. 124.

71. *Bibliotheca chemica curiosa*, Ginebra, 1702, ff. 1v-2r.

72. Marie-Louise PORTMANN, *Jean-Jacques Manget, 1652-1742, médecin, écrivain et collectionneur genevois*, dins «Gesnerus», 32 (1975), 147-152; s. v. *Manget, Jean-Jacques*, dins *Biographie universelle, ancienne et moderne*, París, Michaud, 1811-1862; *Nouvelle biographie générale*, París, Firmin Didot Frères, Fils et Cie., 1857-1866.

hauria ensenyat a París—,⁷³ en la *Bibliotheca chemica* arriba a reunir onze escrits sota el seu nom, el nombre més elevat dels inclosos en una mateixa col·lecció, a desgrat que queda lluny d'ajuntar la vintena de les obres alquímiques arnaldianes impreses al llarg de l'era moderna (28). Són els següents: *Testamentum*, *Rosarius philosophorum*, *Lumen novum*, *Flos florum*, *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*, *Practica ad quendam papam*, *Semita semitae*, *Novum testamentum*, *Speculum alchimiae*, *Carmen* i *Quaestiones tam essentielles quam accidentales*. Apareixen en la secció tercera (subsecció quarta), destinada a explicar els termes tant dels elements en si com de les operacions que s'hi exposen. El text ofert per Manget és bàsicament el de l'*Artis auriferae* de 1610, tot i que hi introdueix algunes correccions puntuals —per exemple el *Rosarius* presenta algunes lliçons que semblen provenir dels *Opera* de 1585—, excepte les quatre obres que he esmentat en darrer lloc, el text de les quals prové del *Theatrum chemicum*, atès que tres d'elles no són presents en l'*Artis auriferae*, que en canvi sí dona un text de les *Quaestiones* molt diferent respecte del que trobem a les recopilacions de Zetzner i Manget. La secció primera, que pretén reportar la història de l'alquímia, és on s'insereix la primera revisió històrica completa de l'alquímia: el *De ortu et progressu chemiae dissertatio* del metge, químic i filòleg danès Olaus Borrichius (I, 25-37), publicat per primer cop a Copenhagen el 1668, complementat pel *Conspectus scriptorum chemicorum celebriorum* (38 i ss.). En cap de les dues aproximacions historiogràfiques no hi manca, per descomptat, la figura d'Arnau (32-33 i 42).

L'última edició llatina d'una obra alquímica sota el nom d'Arnau són uns *Experimenta* inserits en un llibret titulat *Mirabilia mundi* de Ioannes Iacobus de Maldiny (Braunschweig, 1726) (29). Maldiny es presenta com un cavaller piemontès que ha estat conseller del rei de Dinamarca. El volum, definit per l'autor com un llibre de secrets útils, experiments i meravelles d'alquímia i d'altres ciències, està encapçalat per una dedicatòria al rei Jordi I d'Anglaterra, en la qual li demana protecció, com la que li havia atorgat el rei de Dinamarca. El prefaci presenta els *Experimenta* arnaldians com un tractat inèdit, rar i de gran valor, que ajudarà els amants de l'art alquímica a fer grans progressos, si posen en pràctica els experiments que descriu,⁷⁴ i acaba dient que el llibre ha estat

73. «Villanova (Arnoldus de): Natus Villanovae, in oppido Galliae Narbonensis —ipse se dicit Mediolanensem, ab aliis creditur Catalanus— an. Christi 1300 (multo vetustior reputatur) patre plebeio; Petri Aponensis et Raymundi Lullii coetaneus. Medicinae praxim et alchymiam sive auri conficiendi methodum Parisiis publice docuit. Magicarum artium, quod sigillorum, characterum, divinationis et praedictorum astrologicarum facultatem approbaverit, nec non singularis cuiusdam haereseos suspectus, ad Siciliae regem, Federicum, perfuga se contulit. Hinc a rege Romam missus ad sanandum Summum Pontificem, in itinere A. C. 1363 (aliis multo prius) aetatis suae 63 obiit in mari, ex eoque Genuam translatus, ibi sepultus est, cum marmoreo monumento, quod adhuc ibi visitur» (Segueix la llista de les seves obres mèdiques i alquímiques), *Bibliotheca scriptorum medicorum*, Ginebra, Perachon i Cramer 1731, IV, 531-532)

74. «...Miraberis fortasse in tam parvo volumine, tot arcana, tot experimenta, et ut dicam tot mirabilia contineri: ea sunt Chymiae practicae elementa, quae a primis, simplicibus, iisque utilissimis experimentis ad summum et perfectum Artis opus dirigit. Nihil in hac arte certius,

imprès a les seves expenses i que reserva tots els exemplars als amics. Curiosament els dos exemplars que he consultat donen dates diferents a la portada –1725 el de la BL i 1726 el de la BNF–, malgrat que ambdós reclamen ser la primera edició. L'onzè capítol està íntegrament consagrat a aquests *Experimenta*.⁷⁵ El seu text es divideix en dotze figures, que remetien a dotze gravats que es troben a les primeres pàgines del llibre. El llibre seria reeditat a Augsburg (Hereus de Johann Jakob Lotter, 1754) (30).

Les edicions en llengües vernacles

La que té l'honor de ser la primera edició en una llengua vernacle és una versió veneciana del *Rosarius philosophorum* arnaldià que va eixir al tombant del segle XVI amb el títol de *Uno giardino de veritate. Rose de philosophie e de tutti secreti* (31). La seva data resulta dubtosa: Reichling l'havia situat al voltant del 1500, mentre que el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* el considera ja del segle XVI, atenent els seus tipus de lletra.⁷⁶ Actualment és molt difícil de trobar-ne exemplars. No és fins al cap de quasi un segle que el trobem novament traduït a l'italià, quan Giovanni Battista Nazari afegeix la traducció italiana dels quatre principals tractats arnaldians rere la segona edició, publicada a Brescia el 1599 (32), del seu *Della tramutatione metallica sogni tre* (1572) –la tercera, si es compta una edició amb només dos somnis (1564): *Concordantia de filosofi et practica figuradamente descrita* (*Rosarius philosophorum*), *Novo lume, Libro chiamato magisterio et allegrezza* (*Flos florum*) i l'*Epistola dell'autore al re di Napoli, nella quale parla dell'alchimia*. Tots quatre escrits apareixen anònims, malgrat que són enumerats en una bibliografia alquímica que surt prèviament entre els vint que s'hi atribueixen a Arnau, molts dels quals desconeguts per cap altra font.⁷⁷

En francès trobem dos tractats traduïts: el *Testamentum*, dins *De la transformation metallique*, imprès en tres ocasions (París, Guillaume Guillard i Amaury Warancore, 1561; Lió, Boveist Rigaud, 1589; Lió, Pierre Rigaud, 1618) (33,

nihil exploratus unquam habuimus. Illic inteximus Arnoldi de Villa Nova doctissimi celeberrimique Philosophi tractatum, monumentum sane pretiosissimum, rarum, ineditum, quod mihi visum fuit dignum hic in lucem edi: nec dubito quin huius abditissimae et reconditissimae Artis amatores, adiuti doctrina tanti magistri, magnum facturi sint iis in scientiis progressum, si vide licet manum operi admoveant», *Mirabilia mundi*, Braunschweig, 1726, 5 del prefaci.

75. *Arnoldi de Villanova rara, certa elaborataque experimenta, ad nonum usque Artis chymicae opus, auctoribus usu et annotationibus illustrata*. Inc: «Egregium illud opus continet duodecim figuras ad perfectam Artis chymicae officinam instruendam...», cap. XI (136-165).

76. D. REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, Munic, I. Rosenthal, 1905-1911, núm. 405; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1928 (2a edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968).

77. *Della tramutatione metallica sogni tre*, Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599, p. 135; THORNDIKE, *A history of magic...*, V, 625; la llista d'autors es reproduïx a l'apèndix 3, 679-695.

34 i 35), i la *Semita semitae*, en versió de Sieur GAUCHEZ (*Le sentier des sentiers*, París, Perier 1624) (36).

La versió anglesa de la primera part del *De remediis secretis* de Gesner (*Treasure of Euonymus*, Londres, 1559) va contribuir decisivament a la introducció dels remeis destil·lats. No és estrany, doncs, que, quan va sortir pòstumament la segona part (1569), Thomas Hill s'apressés a traduir-lo també a l'anglès, tot i que la mort li va impedir veure la seva feina publicada. Això no obstant, va llegar el manuscrit al destacat cirurgià George Baker (1540-1600), que el va treure a la llum amb el títol *The neue jewell of health* el 1576 (37), amb una versió anglesa de l'*Epistola de sanguine humano distillato* (*Epistle of mans blood distylled*). En el prefaci que hi va afegir Baker justifica l'edició per la necessitat de publicar en la llengua més extensament coneguda. La traducció no ha de ser –continua dient– paraula per paraula sinó menys literal, més flexible –tal com és la versió de Hill. Així mateix defensa els medicaments destil·lats perquè les seves propietats són superiors a les dels altres, malgrat que no per això deixa de defensar el galenisme en altres llocs.⁷⁸ Probablement l'epístola arnaldiana va ser tornada a publicar en la segona edició del mateix llibre, reeditada amb el nou títol de *The practise of the new and old phisicke* (Londres, Peter Short 1599), però no ho he pogut comprovar.

Per bé que existeix el precedent de l'èxit editorial del tractat arnaldià sobre vins, traduït per Wilhelm von Hirnkofen,⁷⁹ les versions en alemany del corpus alquímic arnaldià sembla que són les que comencen a publicar-se més tard, tot i que finalment també seran, amb diferència, les més nombroses, més reeditades i les que tindran una vida més llarga.⁸⁰ La primera edició d'alchimica' arnal-

78. «I would prove howe all Artes and sciences may be published in that tongue which is best understood. [...] if it were not permitted to translate but word for word, then I say, away with all the translations, which were great losse to the common weale [...]. And moreover, that by the Chymical Arte, those medicines which are harde and hidden, their forces and vertues are plainly manifested and proved...», *The neue jewell of health*, Londres, Henrie Denham 1576, iiii-iiiv. L'epístola arnaldiana ocupa la primera part del capítol 23 (168v-170r). Vegeu *The dictionary of national biography*, Leslie STEPHEN i Sidney LEE (eds.), Londres, Oxford University Press 1882, s. v. *Baker, George*; Robert P. MULTHAUF, *The significance of distillation in Renaissance medical chemistry*, dins «Bulletin of the History of Medicine», 30 (1956), 329-346; DEBUS, *The chemical philosophy...*, 176-177.

79. El text d'aquesta versió alemanya, que va arribar a quasi una trentena d'impressions, és en realitat producte de la fusió del *De vinis*, atribuït a Arnau, sobre vins terapèutics, amb un altre tractat sobre l'elaboració del vi. Vegeu la introducció de Henry E. Sigerist a la seva traducció anglesa (amb el facsímil de l'original alemany de 1478) dins *The earliest printed book on wine. By Arnald of Villanova*, Nova York, Schuman's 1943, i Thomas GLONING, *Der Weintraktat des Arnald von Villanova und die deutsche Bearbeitung durch Wilhelm von Hirnkofen* (1478). *Neue Beobachtungen zur Textgeschichte*, dins «Würzburger medizinhistorische Mitteilungen», 13 (1995), 199-208.

80. De tota manera no descarto que n'hi hagi alguna versió impresa anteriorment. En concret és possible que alguns escrits arnaldians hagin estat inclosos dins Hieronymus REUSNER, *Pandora: Das ist, die edelst Gab Gottes oder der werde und heilsame Stein der Weysen...*, Basilea, Sebastian Henricpetri 1582, ja que es tractaria d'una tria de textos atribuïts a Arnau, Llull, Tomàs i Rocatalhada amb un títol i una dedicatòria al·lusives a Paracels, d'acord amb HIERONYMUS, *Paracelsus-Druck in Basel*, 54-55.

dians du el títol d'*Opus aureum* (Frankfurt, Johann Spiess 1604) i anuncia en la portada el *Flos florum*, el *Rosarius* i el *Novum lumen*, per bé que a l'interior es descobreix també l'*Epistola super alchimia* (38). Malgrat que l'autor destacat en portada és Arnau, s'afegeixen obres alquímiques atribuïdes a d'altres autors: la profetessa Maria, Kallid i Aristòtil. La tria tant dels escrits arnaldians com de la resta fa pensar que és basada de l'*Artis auriferae* de 1593, que publica tots els textos que s'hi tradueixen. El traductor és Iohannes Hippodamus Cherusus. Al cap de quasi vuitanta anys (Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff 1683) es tornarien a imprimir totes aquestes versions d'Hippodamus sota el títol de *Chymische Schrifften* (43), amb l'afegit del *Speculum alchimiae*, a més dels poemes i la vida d'Arnau que havien aparegut plegats en l'edició llatina de Megiser (1603), sens dubte la font de la nova traducció. En efecte, igual que l'edició de Megiser, la part nova té portada pròpia que anuncia el *Speculum* i el prefaci de l'editor presenta el volum com una recopilació de totes les obres alquímiques d'Arnau, per a la qual es reimprimeixen les que havien estat ja publicades i s'afegeixen les que mancaven en alemany. La nova edició és plenament justificada per la necessitat de satisfer l'interès que Arnau encara desperta en els amants de l'alquímia.⁸¹ La traducció dels nous textos és signada amb les inicials J. L. M. C., que corresponen a l'anagrama que emprava Johann LANGE, *Medicinae Candidatus*, barber i cirurgià d'Hamburg (fl. 1670-1696), que va editar i traduir nombroses obres de medicina, alquímia i altres matèries.⁸² Els catàlegs de la British Library i de la National Library of Medicine identifiquen Hippodamus amb Lange, però de fet la dita equivalència resulta impossible si hom atén la data de la primera edició de la traducció d'Hippodamus. Al meu parer es tractaria d'una confusió induïda per l'afegit, en aquesta edició, de la versió feta per Lange del *Speculum* a les precedents d'Hippodamus. Tots aquests escrits s'imprimien altra volta el 1748 (Viena, Johann Paul Krauss) (48).

Un *Tractatus chemicus* sobre la pedra filosofal que no he sabut identificar va aparèixer en un petit volum imprès en un lloc indeterminat l'any 1611, tal com es reflecteix en un anagrama de la portada (39). El llibre annexa els *Succosa carmina* en llatí a l'última pàgina.⁸³ Poc després un desconegut Philipp Morgens-tern signava la traducció alemanya dels dos volums de l'*Artis auriferae* apareguts el 1593, publicada l'any 1613 amb el títol de *Turba philosophorum* per Ludwig Königs a la mateixa ciutat de Basilea de l'original (40), i reimpressa a Viena per Johann Paul Strauss el 1750 (49). Entre els 34 textos traduïts trobem els arnaldians *Semita semitae*, *Rosarium philosophorum*, *Novum lumen*, *Flos florum* i *Epistola super alchimia*. El prefaci de l'editor al segon volum posa de relleu el prestigi

81. Vorrede, de *Chymische Schrifften*, Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff 1683.

82. Vegeu *Allgemeine deutsche Biographie*, s. v. "Lange, Johann". Quant a Hippodamus (convertit en Hoppodamus per un error tipogràfic en les edicions posteriors de 1683 i 1750) no n'he trobat cap dada.

83. Inc.: «Hie hebt sich an Meister Arnoldi Tractat von dem Newndorff...». L'anagrama és «TV es saCerDos In aeternVM».

d'Arnau, recordant que va ser un metge molt apreciat per reis i papes —la qual cosa no és sorprenent perquè ho ressalta l'encapçalament apòcrif de molts dels escrits alquímics que se li atribueixen. Segueix dient:

«Aquí s'imprimeixen alguns dels seus petits opuscles que contenen el moll i l'essència de la veritable filosofia hermètica, a desgrat que cal reconèixer que exigeixen un lector amb una certa experiència en la pràctica química.»⁸⁴

Un altre text arnaldià traduït a l'alemany fou l'*In Commentarios Hortulani expositio*. Primerament aparagué dins un petit recull de quatre escrits alquímics titulat *Hermetischer Rosenkrantz*, imprès a Hamburg per Michael Pfeiffern per a Johann Naumans en dues ocasions, el 1659 i el 1682 (41 i 42). En fou curador David Herlitz o Herlicius (1557-1636), poeta llatí, professor de matemàtiques, metge i responsable d'edicions astrològiques i mèdiques. El 1730 tornà a publicar-se, just després de la *Tabula smaragdina*, en una recopilació en alemany molt més generosa, el *Deutsches theatrum chemicum* (Nuremberg, Felsceckern) que aplegà 52 textos alquímics, enriquets amb introduccions i anotacions originals per l'editor (46). Aquest fou Friedrich Roth-Scholtz (1687-1736) important llibreter i impressor establert a Nuremberg, que, malgrat la seva manca d'estudis, tenia la vanitat de passar per erudit i expert en alquímia.⁸⁵

En la primera meitat del segle XVIII encara es realitzaran noves versions de tractats alquímics arnaldians. Així el volum de Lacinio amb la *Pretiosa margarita* de Bono acompanyada de la *Collectanea* arnaldiana i d'altres autors és objecte d'una traducció per part de l'alquimista Wolfgang Georg Stollen (Leipzig, Johann Friedrich Braun 1714) (44). Finalment un tractat que no he sabut identificar fou inclòs dins el recull titulat *Fasciculus Unterschiedlicher alten raren und wahren Philosophischen Schrifften vom Stein der Weisen* (Leipzig - Bremen, Johann Andreas Grim 1719) (45). Qui presenta el llibre és Christoph von Hellwig (1663-1721), metge a Erfurt i autor de nombrosos escrits científics populars. En el prefaci Hellwig comença dient que li ha arribat un manuscrit llatí amb escrits de diversos autors entorn la pedra filosofal i que li ha semblat escaient traduir-lo a l'alemany perquè li plau i per a la gent que no entén el llatí. Alguns tractats són anònims, d'altres són d'autors poc coneguts. El dotzè dels tret-

84. «Welchem Anfänger der Alchimie ist wol der Name des grossen Päbstlichen Leib-Medici, und weltberühmten Chymici, des um seiner Weissheit und grossen Künste willen von vielen Königen geliebt und venerirten Arnoldi de Villa Nova unbekannt? von dessen kleinen opusculis allhier etliche inseriret sint, welche das Mark und den Kern der wahren Philosophiae Hermeticae enthalten, obschon nicht zu läugnen ist, dass dieselben einen in praxi chymica nicht ungeübten Leser erfordern», *Turba philosophorum*, Ludwig Königs, 1613, II, *Vorrede*, A2-A4. John FERGUSON, *Bibliotheca Chemica. A catalogue of the alchemical, chemical and pharmaceutical books in the collection of the late James Young of Kelly and Durris*, Glasgow, James Maclehose & Sons, 1906, II, pp. 106-107, suggereix que Philipp Morgenstern és probablement un pseudònim.

85. Vegeu *Allgemeine deutsche Biographie*, s. v. "Roth-Scholtz, Friedrich", i A2-A4, i FERGUSON, II, pp. 297-300.

ze escrits porta el títol *Arnoldi de Villa Nova Opus de arte maiori* i conté sis operacions de la pedra filosofal.⁸⁶

Conclusions

No hi ha dubte que l'ampli corpus de textos mèdics i alquímics heretat de la tradició manuscrita medieval sota el nom d'Arnau de Vilanova va gaudir d'una continuïtat ben llarga i abundant en la impremta moderna. Ara bé, els ritmes i els àmbits d'introducció i de producció varien molt segons si es tracta dels escrits mèdics o dels alquímics, perquè les edicions dels uns o dels altres estan relacionades amb corrents clarament distints de la medicina moderna.⁸⁷ Mentre que els impresos mèdics no químics sorgeixen normalment de medis interessats a perpetuar el galenisme, els alquímics s'han de vincular, en canvi, a l'expansió del paracelsisme i la quemiatria. El període d'esplendor editorial del corpus mèdic arnaldià se situa en la impremta primerenca –l'últim terç del segle XV i el primer del XVI. En canvi, durant aquesta etapa les impressions alquímiques independents sota el nom d'Arnau són molt esporàdiques, i en realitat els escrits alquímics tenen el seu principal vehicle de difusió a coll-i-bé de les voluminoses edicions generals d'Arnau, les quals, per bé que fonamentalment orientades a la medicina no química, deixen entreveure un cert biaix neoplatònic que les obre a un cert nombre d'escrits alquímics al costat dels pertanyents a d'altres arts ocultes com l'astrologia o la màgia. És a partir de mitjans del cinc-cents que es produeix l'esclat editorial de l'alquímia amb el gir vers la medicina química impulsat en gran part per l'impacte de Paracels i per l'expansió del paracelsisme i de la quemiatria en un llarg procés de dos segles i mig que acabaria per donar origen a la química moderna.⁸⁸ Des de mitjan segle XVI, doncs, les compilacions de textos alquímics d'autors diversos succeeixen els *Opera* arnaldians en la difusió de l'alquímia arnaldiana, que coneix la seva era daurada editorial durant els tres darrers decennis del segle XVI i els tres primers del XVII. Certament veiem que sovint els mateixos tallers imprimeixen tant les compilacions alquímiques on s'inclouen els escrits arnaldians com les obres de Paracels, i els editors i col·laboradors intel·lectuals que hi participen solen ser paracelsistes reconeguts. En aquest marc s'ha de situar l'edició de l'obra alquímica de pseudo-Arnau, al costat d'altres autoritats alquímiques, a les

86. *Inc.*: «Es ist aber die Materie unsers Steins ein Ding von schlechtem Werth; Ist allenthalben zu finden, weil es ein schleimicht Wasser, Aqua viscosa».

87. Vegeu l'evolució editorial del corpus alquímic arnaldià reflectida en la gràfica 1 de l'apèndix 3, i en confrontació amb el mèdic: GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, 85.

88. DEBUS, *Iatrochemistry and the chemical revolution*, proposa que la revolució científica en l'àmbit químic, imbricat amb el mèdic, va començar al segle XVI amb Paracels i no va culminar fins a finals del segle XVIII.

quals es recorria per fonamentar en un passat pretesament remot una filosofia natural i unes terapèutiques trencadores amb la tradició natural i mèdica predominant. Tal era l'ambivalència de la impremta moderna, que editava materials antics, susceptibles tanmateix de lectures renovadores. D'altra banda, no s'ha de menystenir la influència de l'humanisme en la recuperació dels autors alquímics medievals, davant les exigües restes de l'alquímia antiga. Un dels companys més constants del nom d'Arnau en les edicions alquímiques és el nom del seu coetani i conterrani Ramon Llull, al qual s'atribueix també apòcrifament un no menys important corpus alquímic. A tots dos catalans els uneix, a més, una llegenda que els fa mestre i deixeble.

A la segona meitat del cinc-cents els impresos alquímics tenen el seu principal centre editorial a Basilea, sobretot al taller de Perna i Waldkirch. Degué ser el mateix interès que despertava el pseudo-Arnau alquimista el que explica ara la resurrecció allà mateix dels *Opera* arnaldians el 1585 –a la inversa del que passà en les primeres dècades d'aquell segle–, que tingué ressò a la mateixa Lió on havien nascut amb la *Praxis* de 1586. Des del tombant del segle XVII Zetzner, a Estrasburg, prengué el relleu de les premses de Basilea en la difusió de l'alquímia i el paracelsisme amb noves grans recopilacions. Mentrestant tenien lloc altres iniciatives menys ambicioses per editar els 'alchimica' arnaldians a Frankfurt i a d'altres ciutats, quasi sempre del món protestant. És important destacar que, en la difusió de l'alquímia com a saber extraacadèmic que només tardanament entraria en l'àmbit universitari de la mà de la quemiatria, hi van tenir un paper cabdal els mateixos empresaris editorials com Perna o Zetzner, que van aconseguir atreure's al seu voltant la col·laboració dels intel·lectuals, així com els prínceps i nobles que promovien el conreu de l'alquímia a les seves corts. Després del tercer decenni del sis-cents s'espaien les edicions, en especial en llatí. En canvi el ritme és diferent en les edicions en llengües vernacles: comencen a fer-se veure al darrer quart del segle XVI –en anglès, francès i italià– i van en augment des del canvi de segle, quan trobem en la impremta les primeres versions alemanyes, que acabaran per ser les més nombroses i les que seguiran amb una certa regularitat fins a mitjan set-cents, com a lògica contrapartida de la precedent producció editorial dels textos llatins en el món germanòfon. Pel que fa a les edicions en llatí gairebé es limitaran a la reedició del recull de Zetzner (1559) i l'última gran compilació de Manget (1702). Al segle XVIII les explicacions químiques de la malaltia i dels fenòmens fisiològics cedeixen pas a les explicacions mecanicistes i vitalistes, si bé persisteix la farmacologia de base química, però deseixida dels elements místicocsmològics de l'alquímia tradicional. En conseqüència, els metges deixen d'interessar-se per l'alquímia i aquest saber queda esbandit del món científic i editorial. En el cas que ens ocupa el pseudo-Arnau alquimista s'esvaeix de la impremta en llatí a principis de segle, amb la petita excepció de Maldiny, i finalment a mitjan segle també en alemany.

Durant els gairebé tres segles d'impremta alquímica arnaldiana sobresurt l'èxit editorial del *Rosarius philosophorum* seguit de prop pel *Flos florum*, entre els

quatre escrits editats més vegades, al llarg de més temps i en diverses versions, en els quals també s'inclouen el *Novum lumen* i l'*Epistola super alchimia*.⁸⁹ Tots quatre foren ja impresos dins les edicions generals, fet que, més enllà de la difusió prèvia manuscrita que poguessin haver tingut, demostra la influència decisiva que van exercir aquestes en configurar la fortuna no solament del corpus mèdic arnaldià sinó també de l'alquímic. L'ascendència dels *Opera* es constata també en el mateix origen dels textos impresos, que solen remuntar-s'hi directament o indirecta, llevat d'uns pocs casos concrets en què es recorre a manuscrits. Així doncs, es poden considerar els textos de les edicions generals com els estàndards, a desgrat que sovint sofreixen modificacions o correccions. De tota manera d'altres 'alchimica' arnaldians, no inclosos en els *Opera*, van tenir també una difusió destacable, tot i més reduïda en el nombre i en el temps: *Semita semitae*, *Speculum alchimiae*, *Practica ad quendam papam*, *Carmen*, *In Commentarios Hortulani expositio* i *Epistola de sanguine humano distillato*.

No deixa de ser irònic el fet que Arnau, defensor aferriat de la introducció de Galè en les facultats de medicina baixmedievals, sigui reivindicat en l'era moderna pels paracelsistes i quemiatsres com un precedent en la seva lluita contra el galenisme imperant dins les universitats. Il·lustratiu d'aquesta paradoxa és el fet de trobar Arnau en el bàndol de la filosofia moderna en la lluita descrita en un relat al·legòric anònim intitulat *Le Parnasse assiéé ou La guerre déclarée entre les philosophes anciens et modernes* (1697): després de la mort d'Apol·lo el Parnàs és ocupat per Paracels i els seus partidaris com a posseïdors de la veritat que són, però, assetjats per l'exèrcit dels filòsofs antics, encapçalats per Aristòtil, entre els quals no hi manca Galè. Tanmateix Arnau de Vilanova apareix defensant el Parnàs a primera línia, juntament amb Salomó, Hipòcrates, Lull i altres alquimistes.⁹⁰

89. Vegeu el gràfic 3 l'apèndix 3.

90. El contingut del text és descrit per Allen G. DEBUS, *The Paracelsians in eighteenth-Century France: A Renaissance tradition in the age of the Enlightenment*, dins «Ambix», 28 (1981), 36-54, i DEBUS, *The French paracelsians...*, 164-165.

APÈNDIX I:

ESCRITS DEL CORPUS ALQUÍMIC ARNALDIÀ
IMPRESOS ENTRE ELS SEGLES XV I XVIII

Utilitzo els títols més comuns en la tradició impresa, sense reflectir les variants que presenten, malgrat que poden diferir dels més habituals en la tradició manuscrita. Les dates fan referència a les edicions relacionades dins l'apèndix 2.

- 1) *Carmen (Inc. «Mercurium retinens..»)*
edicions particulars en llatí: 1602b, 1603, 1613, 1659, 1702
en alemany: D-1683, D-1748
- 2) *Catbena aurea*
Opera 1586
- 3) *De aqua vite simplici et composita*
edicions particulars en llatí: 1477-1480
- 4) *De philosophorum lapide*
Opera 1520, 1532
edicions particulars en llatí: 1572c, 1630
- 5) *Epistola de sanguine humano distillato*
edicions particulars en llatí: 1561b, 1572a, 1572d, 1597
en anglès: E-1576
- 6) *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
edicions particulars en llatí: 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1603, 1610, 1622, 1630, 1702
en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
en italià: I-1599
- 7) *Experimenta*
edicions particulars en llatí: 1725-1726, 1754
- 8) *Flos florum / Perfectum magisterium*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a, 1572b, 1572c, 1593, 1602a, 1603, 1610, 1613, 1622, 1630, 1659, 1702
en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
en italià: I-1599
- 9) *In Commentarios Hortulani expositio*
edicions particulars en llatí: 1560, 1571
en alemany: D-1659, D-1682, D-1728, D-1747
- 10) *Novum lumen*
Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586
edicions particulars en llatí: 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1603, 1610, 1622, 1630, 1659, 1702
en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1748, D-1750
en italià: I-1599

- 11) *Novum testamentum* (Inc.: «Ego Arnaldus de Villanova incipio istum librum...»)

edicions particulars en llatí: 1610, 1622, 1702
- 12) *Opus de arte maiori*

en alemany: D-1719
- 13) *Practica ad quendam papam* (*Breviarius*)

edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a, 1602a, 1613, 1659, 1702
- 14) *Quaestiones tam essentielles quam accidentales* (Inc. «Non sublimantur corpora sublimatione vulgari...», només per a 1610; «Incipiunt quaestiones tam essentielles quam accidentales magistri Arnaldi de Nova Villa ad reverendum eo competente compositionis formam...»)

edicions particulars en llatí: 1610, 1613, 1659, 1702
- 15) *Recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*

Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586

edicions particulars en llatí: 1572c, 1630
- 16) *Rosarius philosophorum*

Opera 1504, 1505, 1509, 1520, 1527, 1532, 1585, 1586

edicions particulars en llatí: 1546, 1557, 1559, 1561a, 1572b, 1572c, 1593, 1599, 1603, 1610, 1622, 1630, 1702

en alemany: D-1604, D-1613, D-1683, D-1714, D-1748, D-1750

en italià: I-p. 1500, I-1599
- 17) *Semita semitae*

edicions particulars en llatí: 1550, 1572b, 1593, 1610, 1622, 1702

en alemany: D-1613, D-1750

en francès: F-1624
- 18) *Speculum alchimiae*

edicions particulars en llatí: 1602b, 1603, 1613, 1659, 1702

en alemany: D-1683, D-1748
- 19) *Succosa carmina* (Inc. «Solvite corpora in aquam, omnibus dico...»)

edicions particulars en llatí: 1561a, 1572a. D-1611
- 20) *Testamentum* (Inc. : T¹ = «Lapis philosophorum de terra scaturiens...»; T² = «Lapis generatus ortusque de terra...»; T³ = «Petra philosophorum surgens seu oriens de terra...»)

Opera 1586 (T²)

edicions particulars en llatí: 1583 (T¹), 1600 (T¹), 1602a (T¹ i T²), 1613 (T¹ i T²), 1641 (T³), 1659 (T¹ i T²), 1702 (T²)

en francès: F-1589, F-1618
- 21) *Tractatus chemicus*

en alemany: D-1611

Apèndix 2:

EDICIONS DEL CORPUS ALQUÍMIC ARNALDIÀ

Localització

- BC: Biblioteca de Catalunya, Barcelona (<http://www.gencat.net/bc>).
 BIUM: Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, París
 (<http://www.bium.univ-paris5.fr>).
 BL: British Library, Londres (<http://www.bl.uk>).
 BNF: Bibliothèque Nationale de France, París (<http://www.bnf.fr>).
 BNCR: Biblioteca Nazionale Centrale, Roma.
 BSB: Bayerische Staatsbibliothek, Munic (<http://www.bsb-muenchen.de>).
 BUB: Biblioteca de la Universitat de Barcelona (<http://www.bib.ub.es>)
 BUC: Universidad Complutense, Biblioteca Histórica “Marqués de Valdecilla”,
 Madrid (<http://www.ucm.es/bucm>).
 NLM: National Library of Medicine, Bethesda (<http://www.nlm.nih.gov>).
 WL: Wellcome Library, Londres (<http://www.wellcome.ac.uk>).

Catàlegs generals

- Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya*: <http://www.gencat.net/bc/virtua2/catalan/vtls-basic.html>
Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español: <http://www.mcu.es/ccpb>
COPAC University Research Library Catalogue (Gran Bretanya): <http://copac.ac.uk/copac>
Istituto Centrale per il Catalogo Unico (Itàlia): <http://opac.sbn.it>

Accés a exemplars digitalitzats

- Biblioteca digital ‘Dioscórides’, Biblioteca de la Universidad Complutense, Madrid: <http://cisne.sim.ucm.es>
 ‘Gallica’, Bibliothèque numérique de la Bibliothèque Nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/>
 ‘Medic@’, collection de rééditions de textes anciens, Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, París: <http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica.htm>

Repertoris bibliogràfics

John FERGUSON, *Bibliotheca Chemica. A catalogue of the alchemical, chemical and pharmaceutical books in the collection of the late James Young of Kelly and Durris*, Glasgow, James Maclehose & Sons 1906, 2 vols.

GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig, 1928 (2a edició: Stuttgart - Nova York, Hiersemann - Kraus, 1968ss.).

Ludovicus HAIN, *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart, J.G. Cotta, 1826-1838 (reimpressió: Milà, Görlich editore 1966).

D. REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum additiones et emendationes*, Munic, I. Rosenthal 1905-1911.

Elies ROSENTAL - Estanislau DURAN, *Bibliografia de les impressions lul·lianes*, proemi, addicions i índex de Ramon d'ALÓS-MONER, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1927 (facsimil en tres fascicles: Mallorca, Miquel Font, 1989).

EDICIONS PARTICULARS EN LLATÍ⁹¹

1) 1477-1480

Clarissimi et excellentissimi philosophi medicique magistri Arnaldi de Villanova de aqua vite simplici et composita tractatus pulcherimus incipit.

[Venetiis (=Venècia), Adam de Rottweil, 1477-1480]

4 °; [21 pp.].

> *De aqua vite simplici et composita*: pp. 1-20

altres escrits: *De virtutibus rosmarini*: pp. 20-21.

Localització: BL, BNF*.

Referències: HAIN, 1816 ; GW, 2520.

2) 1546

[Pietro BONO], *Pretiosa margarita novella de thesauro, ac pretiosissimo philosophorum lapide. Artis huius diuinae typus, et methodus: collectanea ex Arnaldo, Rhaymundo, Rhasi, Alberto, et Michaelae Scoto; per Ianum Lacinium Calabrum nunc primum, cum luculetissimo indice, in lucem edita.*

Colofó: Venetiis apud Aldi filios, 1546 [=Venècia, Fills d'Aldo Manuzio, 1546].

8°; [20], 202, [16] ff.

Curador: Giano Lacinio.

Prefaci de Lacini al lector: [pp. 3r-9r].

91. He indicat amb el signe > els escrits atribuïts a Arnau publicats en cadascuna de les edicions ressenyades, i amb un asterisc (*) les biblioteques on he consultat directament els exemplars. L'enumeració de les biblioteques no pretén ésser ni molt menys exhaustiva sinó que recull les que he visitat i algunes altres de referència. Pel que fa a les referències només recullo els repertoris citats en l'apartat anterior i no incloc la resta de la bibliografia emprada 'supra' en tractar cadascuna de les edicions per evitar repeticions innecessàries.

> *Collectanea Lacinii ex Arnaldo de Villa Nova quae practicae compositionem lapidis philosophorum continent et exquisite docent* [=Rosarius philosophorum]: pp. 136r-159r.

Localització: BL, BNF, BNCR, WL*.

Referències: FERGUSON, II, pp. 2-3.

3) 1550

De alchimia opuscula complura veterum philosophorum, quorum catalogum sequens pagella indicabit.

Francoforti, ex officina Cyriaci Iacobi, 1550 mense Iunio [=Frankfurt, Cyriacus Jakob, 1550].

4º; 2 vols, 1r vol: [4], 168 ff.

Dedicatòria al comte Ottheinrich del tipògraf Cyriacus Jakob, datada a Frankfurt, 1550.

> *Semita semitae*: I, pp. 69r-74v.

Localització: BL*, BSB, BUC, Università degli Studi di Milano.

Accessible a Dioscórides.

Facsimil (només del segon vol.): *Rosarium philosophorum. Ein alchemisches Florilegium des Spätmittelalters*, Weinheim, VCH, 1992.

Referències: FERGUSON, I, p. 19; ROGENT - DURAN 96.

4) 1557 (reedició de 1557)

[Pietro BONO], *Pretiosa margarita novella de thesauro ac pretiosissimo philosophorum lapide, artis huius divinae typus et methodus*, collectanea ex Arnaldo, Rhaymundo, Rhasi, Alberto et Michaelae Scoto, per Ianum Lacinium Calabrum nunc primum, cum lucupletissimo indice, in lucem edita.

Venetii, apud Aldi filios, 1557 [=Venècia, Fills d'Aldo Manuzio, 1557].

8º; [22] 202 [16] ff.

Curador: Giano Lacinio.

Prefaci de Lacini al lector: [pp. 3r-9r].

> *Collectanea Lacinii ex Arnaldo de Villa Nova quae practicae compositionem lapidis philosophorum continent et exquisite docent* [=Rosarius philosophorum]: pp. 136r-159r.

Localització: BNF*, BUC, WL*.

Accessible a Dioscórides.

5) 1559

Isagoge in excellentissimi philosophi Arnoldi de Villa Nova, Rosarium chymicum, per Adamum a Bodenstein artium et medicinae Doctorem, paraphrastice et magna diligentia tradita.

Epistola operi praefixa ad amplissimos et generosos dominos, dominos Fuggeros, in qua argumenta Alchymiam infirmantia et confirmantia adducuntur, quibus et eam artem esse certissimam demonstratur, lapisque vere inventus ostenditur.

Basilea, Gabriel Ringysen, 1559.

8º; 2 parts: 64, 71 pp.

Autor-curador: Adam von Bodenstein.

1ª part:

Epístola a Anton, Johann Jacob, Georg i Ulrich Fugger: pp. 3-60.

Prefaci al lector: p. 62.

2ª part:

> *Isagoge in Arnoldi de Villa Nova Rosarium chymicum*: pp. 1-71. Inclou *Arnoldi praefatio in tractatum De philosophorum lapide*: pp. 1-5.

Localització: BL*, BSB.

6) 1560

Compendium alchimiae Ioannis Garlandii, Angli philosophi doctissimi, cum dictionario eiusdem artis, atque de metallorum tinctura praeparationeque eorundem libello, ante annos DXX eodem auctore conscripto. Adiecimus eiusdem compendii per Arnoldum de Villanova explicationem. Cum tractatu de salium aluminumque varietate, compositione et usu, scriptoris incerti. Omnia nunc primum in lucem edita.

Basileae [Pietro Perna], 1560.

8º; [16] 174 [2] pp.

Curador: Johann Herold.

Lletra nuncupatòria de Basilius Johann Herold al bisbe Melchior de Basilea: pp. 2-8.

> *In Commentarios Hortulani expositio*: pp. 33-52.

Localització: Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (Bologna), BNF*, BSB, WL.

Referències: FERGUSON, I, p. 420.

7) 1561

Veræ alchemiae artisque metallica, citra aenigmata, doctrina, certusque modus, scriptis tum novis tum veteribus nunc primum et fideliter maiori ex parte editis, comprehensus: quorum elenchum a praefatione reperiens.

colofó: Basileae, Per Henricum Petri et Petrum Pernam, 1561 [=Basilea, Heinrich Petri - Pietro Perna].

in folio; 2 parts: [16] 244, 299 [1] pp.

Curador: Guglielmo Grataroli.

Epístola nuncupatòria de Grataroli al comte Ferran d'Ortenburg: pp.*2r-*2v.

Prefaci de Grataroli: «Secretioris physicae studiosis omnibus, eruditisque ac piis Alchemistis...»: pp. *3r-*3v.

Prolegomena de Grataroli: pp. *4v-*5r.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 35-59

> *Novum lumen*: pp. 60-65

- > *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 60-67
- > *Flos florum*: pp. 67-73
- > *Practica Arnaldi ad quendam papam*: pp. 73-78
- > *Succosa carmina quaedam Arnaldo attributa ex Italico in Latinum versa*: pp. 295.

Localització: BIUM*, BL, BNF, BSB, BUC, WL.

Accessible a Medic@ i Dioscórides.

Referències: FERGUSON, I, pp. 341-342; ROGENT - DURAN 99.

8) 1561b

Ioannis de Rupescissa, qui ante CCCXX annos vixit De consideratione quintae essentiae rerum omnium opus sane egregium. Arnaldi de Villanova Epistola de sanguine humano distillato. Raymundi Lullii Ars operativa et alia quaedam. Omnia ad selectissimam materiam medicam et morborum curationem vitaeque conservationem mirabiliter facientia. Nunc primum in lucem data. Accessit Michaelis Savonarolae libellus optimus de aqua vitae, nunc valde correctior quam ante annos 27 editus. Item Hieronymi Cardani libellus de aethere [...].

Basilea, [Pietro Perna, 1561].

8º; 341 [11] pp.

Curador: Guglielmo Grataroli.

Lletra nuncupatòria de Grataroli al metge Stephanus Lauraeus Amorfortio (datada el maig de 1561): pp. a2r-a5r.

- > *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 169-174.

Localització: Biblioteca Casanatense (Roma), BUC*, BNF, WL.

Accessible a Dioscórides.

Referències: FERGUSON, II, p. 306; ROGENT - DURAN 100.

9) 1571

Laurentii Venturæ De ratione conficiendi lapidis philosophici, liber unus. Huic accesserunt eiusdem argumenti Ioannis Garlandii Angli liber unus. Et ex Speculo magno Vincentii libri duo,

Basilea [Pietro Perna], 1571.

8º; 3 parts: [16], 203, [19], 121 [i.e. 119], [7], 173 pp.

Autor: Lorenzo Ventura.

- > *In Commentarios Hortulani expositio*: 2ª part, pp. 25-35.

Localització: Biblioteca Casanatense (Roma), BL*, BUC, WL.

Referències: FERGUSON, I, p. 420.

10) 1572a

Alchemiae, quam vocant, artisque metallica, doctrina, certusque modus, scriptis tum novis, tum veteribus, duobus his voluminibus comprehensus. Quorum elenchum a praefatione reperies [...].

Basileae, per Petrum Pernam, 1572 [=Basilea, Pietro Perna, 1572].

8º; 2 vols.; I: [16], 686, [32]; II: 733, [24] pp.

vol. I

Prefaci de Grataroli: «Secretioris physicae studiosis omnibus, eruditisque ac piis Alchemistis...»: pp. 2r-4r (numeració independent).

Prolegomena de Grataroli: [pp. 5r-8v].

vol. II

> *Flos florum*: pp. 209-228

> *Practica Arnaldi ad quendam papam*: pp. 228-241

> *Epistola de sanguine humano*: pp. 485-489

> *Succosa carmina*: pp. 717-732.

Localització: BNF, BUC, Merton College (Oxford)*, WL*.

Accessible a Dioscórides.

11) 1572b

Auriferae artis quam chemiam vocant, antiquissimi auctores sive turba philosophorum.

Basileae, apud Petrum Pernam, 1572 [=Basilea, Pietro Perna, 1572].

8º; 2 vols. I: [16], 672, [48] pp.; II: 468 [i.e. 560], [32] pp.

vol. I

Prefaci de Perna: «Typographus lectoribus»: pp. 1-5 (num. independent).

> *Semita semitae*: pp. 468-479.

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 419-496

> *Novum lumen*: pp. 497-512

> *Flos florum*: pp. 513-531

> *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 532-537.

Localització: BL, NLM, WL*.

Referències: ROGENT - DURAN 118.

12) 1572c

Coelum philosophorum; seu, Liber de secretis naturae per Philippum Ustaldium {sic}

Accessit Ioannis Antonii Campestii Directorium Summae Summarum Medicinae.

Nunc autem recens apposuius Rosarium philosophorum, Magistri Arnaldi de Villanova.

Lugduni, apud Gulielmum Rovillium, 1572 [=Lió, Guillaume Roville, 1572].

16º; 649 [23] pp.

Prefaci: «Ad lectorem»: pp. 3-5

Dedicatòria d'Ulstad a Felix de Gennasio, datada a Friburg, 1543: pp. 6-9.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 432-553

> *Novum Lumen*: pp. 553-557 (anònim)

- > *Flos florum*: pp. 578-608
- > *De philosophorum lapide*: pp. 609-631
- > *Epistola nova super Alkimia*: pp. 632-641
- > *Recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*: pp. 642-649.

Localització: BNF, NLM, WL*.

13) 1572d

Conradi Gesneri Evonymus sive de remediis secretis, nunc denuo studio et diligentia Caspari Wolphii, medici et physici singularis illustratus et in lucem editus. Adiecimus in Pharmacopolarum gratiam plurimas fornacum figuras, quo facilius haec materia et dilucidior habeatur. Pars secunda.

Lugduni, apud Bartholomaeum Vicentium, 1572 [=Lió, Barthélémy Vincent, 1572].

Epístola nuncupatòria de Caspar Wolf a Petrus de Grantye, datada el 1569: pp. 3-8.

Curador: Caspar Wolf

- > *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 289-304.

Localització: BL, BNF*, WL.

14) 1583

Trevisanus de chymico miraculo quod Lapidem philosophiae appellant. Dionysius Zecharius Gallus de eodem. Auctoritatibus variis principum huius artis, Democriti, Gebri, Lullii, Villanovani, confirmati et illustrati per Gerardum Dorneum.

Basileae, ex officina haeredum Petri Perna, 1583 [=Basilea, Hereus de Pietro Perna, 1583].

8°; [6], 198 pp.

Curador: Gerhard Dorn.

- > *Testamentum*: pp. 126-127

Aliae quaedam annotationes ex variis autoribus (entre els quals pseudo-Arnau): pp. 127-152.

Localització: BNF, BUC*.

Accessible a Dioscórides.

15) 1593

Artis auriferae quam chemiam vocant, volumen primum: quod continent Turbam Philosophorum aliosque antiquissimos autores.

Basileae, excudebat Conradus Waldkirch, expensis Claudii de Marne et Ioannis Aubry, 1593 [=Basilea, Konrad Waldkirch per a C. de Marne i J. Aubry].

8°; 2 vols; I: 631 pp.; II: 525 [1] pp.

vol. I

«Typographus lectoribus» (el mateix prefaci de Perna que 1572b): pp. 1-5 (num. independent).

> *Semita semitae*: pp. 437-448

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 385-455

> *Novum lumen*: pp. 456-470

> *Flos florum*: pp. 470-488

> *Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 488-493.

Localització: BL*, BNF, BSB.

Referències: ROGENT - DURAN 140.

16) 1597 (reedició de 1561b)

Ioannis de Rupescissa qui vixit ante CCCXX annos de consideratione quintae essentiae rerum omnium opus sane egregium. Accessere Arnaldi de Villanova Epistola de sanguine humano distillato. Raymundi Lullii Ars operativa et alia quaedam. Michaelis Savanarolae libellus optimus de aqua vitae nunc valde correctior quam ante annos LXX editus. Omnia ad selectissimam materiam medicam, et morborum curationem, vitaeque conservationem mirabiliter facientia.

Basileae, per Conradum Waldkirch, 1597 [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1597]. 8°; [8] 292 [4] pp.

> *Epistola de sanguine humano distillato*: pp. 145-149.

Localització: BIUM*, NLM, WL.

Accessible a Medic@.

Referències: FERGUSON, II, p. 306; ROGENT - DURAN 143.

17) 1599

Novus de medicina veterum tam hippocratica quam hermetica tractatus, in cuius priore parte dogmata pleraque inter utriusque professores recentes controversa, adversus ultimum per Iosephum Michelium Paracelsitarum conatum discutuntur; in posteriore universale alchymistarum, autoribus Lullio et Arnaldo, quam liquidissime exponitur. Aspersa sunt passim Peripateticorum dogmata nonnulla et a corruptelis vindicata, Auctore Andrea Livabio M. D...

Francoforti, 1599, Excudebat Ioannes Lechlerus, impensis Petri Kopffii [=Frankfurt, Johann Lechler per a Peter Kopf].

8°; [16] 567 [1] pp.

Autor-curador: Andreas Libau (Libavius).

Segona part: pp. 241-567

Dedicatòria a Adamus Geusio: pp. 243-248.

Ad lectorem: pp. 249-252.

> *Periochae et paraphrases capitum Rosarii quod Arnaldo asscribitur* [=Rosarius philosophorum]: pp. 456-565.

Localització: BL*, BNF, BNCR, NLM, WL.

Referències: ROGENT - DURAN 146.

18) 1600 (reedició de 1583)

Trevisanus de chymico miraculo quod Lapidem philosophia appellant. Dionysius Zecharius Gallus de eodem. Auctoritatibus variis principum huius artis, Democriti, Gebri, Lullii, Villanovani, confirmati et illustrati per Gerardum Dorneum [...].

Basileae, typis C. Waldkirchii, [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1600].

8°; [6] 198 [4] pp.

> *Testamentum*: pp. 126-127.

Curador: Gerhard Dorn.

Localització: BL*, BNF.

Referències: FERGUSON, I, p. 222.

19) 1602a

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum tractatus de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remedium messem facere poterunt) congestum, et in tres partes seu volumina digestum; singulis voluminibus, suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis: rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Ursellis, Ex officina Cornelii Sutorii, sumtibus Lazari Zetzneri bibliopolae Argentinensis, 1602 [=Oberursel, Cornelius Sutor per a Lazar Zetzner, 1602].

8°; 3 vols.; I: [8], 901, [23] pp.; II: [4], 630, [6] pp.; III: [4], 969, [11] pp.

Curador: Lazar Zetzner.

vol. I

> *Testamentum*: p. 26

> *Testamentum*: pp. 854-855.

vol. III

> *Flos florum*: pp. 118-128

> *Practica ad quandam Papam (Breviarius)*: pp. 129-136.

Localització: BNCR, WL*.

Referències: ROGENT - DURAN 151.

20) 1602b

Arnaldi de Villanova, medici et philosophi excellentissimi, Speculum alchimiae: quo videlicet artis chimicae mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et, quam maxima licet et potest fieri, perspicuitate explicantur: Liber, nunc primum in lucem editus, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankofurti, Officina Typographica haeredum Romani Beati, 1602 [=Frankfurt, Hereus de Romanus Beatus, 1602].

8º; 76 [4] pp.

Curador: Hieronymus Megiser.

Dedicatòria a Wolfgang Eberhard von Heussenstam: pp. 3-4.

Vita Arnaldi de Villa Nova: pp. 5-6

> *Speculum alchimiae*: pp. 7-74

> *Carmen* (i altres poemes): p. 75-76.

Localització: BSB, BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 43.

21) 1603

Arnaldi de Villanova, philosophi, medici et chymici excellentissimi, omnia, quae exstant, opera chymica: videlicet, Thesaurus thesaurorum, seu Rosarius philosophorum: ac omnium secretorum maximum secretum, Lumen novum. Flos florum, Speculum alchimiae. Quibus nimirum artis huius mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et quam maxima licet, et potest fieri perspicuitate explicantur. Nunc primum ita coniunctim edita, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankofurti, Typis Ioachimi Bratheringii, 1603 [=Frankfurt, Joachim Brathering, 1603].

8º; 120, 80 pp.

Curador: Hieronymus Megiser.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 3-79

> *Novum lumen*: pp. 79-95

> *Flos florum*: pp. 95-114

> *Epistola super alchimia ad Regem Neapolitanum*: pp. 115-120.

A continuació nova portada i paginació:

Arnaldi de Villanova, medici et philosophi excellentissimi, Speculum alchimiae: quo videlicet artis chymicae mysteria etiam secretissima, luculenter enodantur, et, quam maxima licet et potest fieri, perspicuitate explicantur: Liber, nunc primum in lucem editus, opera et impensis Hieronymi Megiseri, Co. P. Caesarii et Archidd. Austriae Historiographi.

Frankofurti, Officina Typographica Matthiae Beckeri, 1603 [=Frankfurt, Matthäus Becker, 1603].

Dedicatòria a Wolfgang Eberhard von Heussenstam: pp. 3-4.

Vita Arnaldi de Villa Nova: pp. 5-6

> *Speculum alchimiae*: pp. 7-79

> *Carmen* (i altres poemes): p. 79-80.

Localització: BSB, NLM, WL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 43.

22) 1610 (reedició ampliada de 1593)

Artis auriferae, quam chemiam vocant, volumina duo, quae continent turbam philosophorum aliosque antiquissimos auctores, quae versa pagina indicat. Accessit noviter volumen tertium, continens: {...} Arnaldi Quaestiones de arte transmutatione metallorum eiusque Testamentum. Omnia hactenus nunquam visa nec edita. Cum indicibus.

Basileae, Typis Conradi Waldkirchi [=Basilea, Konrad Waldkirch, 1610].

8º; 2 vols., I: [16], 405, [27] pp.; II: 346, [i.e. 342] [18] pp.; III: [2], 185, [5] pp.

vol. I

«Typographus lectoribus» (el mateix prefaci de Perna que 1572b): [pp. 2r-4v]

> *Semita semitae*: pp. 280-287

vol. II

> *Rosarius philosophorum*: pp. 253-298

> *Novum lumen*: pp. 298-311

> *Flos florum*: pp. 311-322

> *Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 323-326

vol. III

> *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 151-165

> *Novum testamentum*: pp. 176-185.

Localització: BNF*, BNCR, NLM.

Referències: FERGUSON, I, pp. 51-52; ROGENT - DURAN 164.

23) 1613 (reedició ampliada de 1602a)

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia, et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remediorum messem facere poterunt) congestum, et in quatuor partes seu volumina digestum; singulis voluminibus, suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis, rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Argentorati, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1613 [=Estrasburg, a expenses de Lazar Zetzner, 1613].

8º; 4 vols., I: [8], 869 [i.e. 871], [33] pp.; II: [4], 598, [6] pp.; III: [4], 911, [13] pp.; IV: [8], 1146, [34] pp.

Curador: Lazar Zetzner.

vol. I

> *Testamentum*: p. 23

> *Testamentum*: p. 825

vol. III

- > *Flos florum*, longe correctior et melior hactenus impressis: pp. 112-121
- > *Practica ad quendam Papam* (Breviarius): pp. 122-128

vol. IV

- > *Speculum alchimiae*: pp. 584-613
- > *Carmen*: pp. 614-615
- > *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 616-626.

Localització: BIUM*, BL (2 vols.), BNF, BNCR, Biblioteca Pública Episcopal del Seminari Conciliar de Barcelona, BUB (2 vols.), NLM, WL.

Referències: ROGENT - DURAN 174.

24) 1622

Ioannis Danielis Mylii t. et med. candidati Wetterani Hassi Philosophia reformatata continens libros binos: I. Liber in septem partes diuisus est. Pars 1. agit de generatione metallorum in visceribus terrae. 2. tractat principia artis philosophicae. 3. docet de scientia diuina abbreviata. 4. enarrat 12. grad. sapientum philosoph. 5. declarat amb. in hac diuina scientia. 6. dicit de recap. artis diuinae theori. 7. ait de artis diuinae recap. practica. II. Liber continet auctoritates philosophorum.

Frankofurti, apud Lucam Iennis, anno 1622 [=Frankfurt, Luca Iennis, 1622].

4°; [40], 703, [37] pp.

Autor-curador: Johann Daniel Mylius.

Prefaci: pp. d3-er.

- > *Pars tertia de scientia diuina abbreviata* [=Rosarius philosophorum (anònim)]: pp. 60-65
- > *Lumen novum*: pp. 447-454
- > *Flos florum*, pp. 454-464
- > *Epistola super alchimiam*, 464-467,
- > *Novum testamentum*, 467-477
- > *Semita semitae*: pp. 578-583 (anònim).

Localització: BL*, BNF*, BNCR.

25) 1630 (vegeu 1572c)

Philippi Ulstadii, patr. N. Coelum philosophorum, seu Liber de secretis naturae: id est, quomodo non solum e vino, sed etiam ex omnibus metallis, fructibus, carne, ovis, radicibus, herbis, etc. Quinta essentia, sive aqua vitae, ad conservationem humani corporis educi debeat, liber tum medicis ac chirurgis. Accessit Ioannis Antonii Campesii Directorium summae summarum medicinae. Nunc autem recens apposuius Rosarium philosophorum M. Arnaldi de Villanova. Editio emendatior et annotationibus locupletior.

Augustae Trebocorum, Typis Caspari Dietzelii, et Haeredum Christofori ab Heyden Bibliopol.

Anno 1630 [= Estrasburg, Kaspar Dietzel i hereus de Christof von Heyden, 1630].

p. 231 (una altra portada):

Rosarius philosophorum ac omnium secretorum maximum secretum. De verissima compositione naturalis philosophiae, qua omne diminutum reducetur ad Solificum et lunificum verum: per Arnaldum de Villanova. Nunc autem recens apposuimus Novum Lumen, eiusdemque autoris Magisterium perfectum et gaudium perfectum.

Augustae Trebocorum, Anno 1630.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 232-296

> *Novum lumen*: 296-309.

p. 311 (una altra portada):

Arnaldi de Villanova Perfectum Magisterium et Gaudium, quod quidem est Flos florum, Thesaurus omnium incomparabilis, Margarita, in quo reperitur vera compositio et perfectio Elixir, tam ad album quam ad rubeum componendum: videlicet ad Solem et Lunam comparatum, cui accessit eiusdem autoris libellus, De lapide philosophorum, Epistola nova super Alkimia, Electuarium mirabilis praeservantis ab epidemia et confortantis mineram omnium virtutum.

Augustae Trebocorum, Anno 1630.

> *Flos florum*: pp. 312-326

> *De lapide philosophorum*: 327-338

> *Epistola nova super Alkimia*: pp. 339-343

> *Electuarii mirabilis praeservantis ab epidemia*: pp. 344-347.

Localització: BL*, BSB.

Referències: FERGUSON, II, p. 482-483.

26) 1641

Commentatio perbrevis et perspicua in Apertorium Raimundi Lulii, verorum philosophorum facile principis, De lapide philosophorum cum adiecta interpretatione Testamenti novissimi Arnoldo de Villanova attributi De eodem lapide.

Autore Johanne Gerhardo d. et professore publico et ordinario in Academia Tubingensi [...]

Tubingae, Typis Philiberti Brunni, anno 1641 [=Tübingen, Philibertus Brunn, 1641].

8º; [24], 96 pp.

1v-2v: dedicatòria a 4 metges, profs. univ. i quemiastres, datada a Tübingen, maig de 1641: Iohannes Sebastianus Blossius, Iohannes Christophorus Ersenmenger, Iohannes Andreas Hessus, Fredericus Greiffius.

Curador-comentador: Johann Gerhard.

> *Testamentum*: pp. 81-82, amb comentari (pp. 82-89).

Escrips d'altres autors: *Apertorium Raimundi Lulii de lapide philosophorum* (pp. 1-80), *Quaestiunculæ quaedam chymicae* (pp. 90-96).

Localització: BL, WL*

Referències: FERGUSON, I, p. 311; ROGENT - DURAN 217.

27) 1659 (reedició ampliada de 1613)

Theatrum chemicum, praecipuos selectorum auctorum tractatus de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia, et operationibus, continens: in gratiam verae chemiae, et medicinae chemicae studiosorum (ut qui uberrimam inde optimorum remediorum messem facere poterunt) congestum, et in sex partes seu volumina digestum; singulis voluminibus suo auctorum et librorum catalogo primis pagellis, rerum vero et verborum indice postremis annexo.

Argentorati [=Estrasburg], sumptibus Heredum Eberhardi Zetzneri, 1659-1661 [=Estrasburg, a expenses dels Hereus d'Eberhard Zetzner, 1659-1661].

8º; 6 vols., I (1659): 794, [30] pp.; II (1659): 549, [7] pp.; III (1659): 859, [13] pp.; IV (1659): [8], 1014, [13] pp.; V (1661): [8], 912, [29] pp.; VI (1661): [18], 772, [25].

vol. I

Dedicatòria de Lazar Zetzner al duc de Württemberg: pp. A2-A3.

> *Testamentum*: p. 28

> *Testamentum*: pp. 753-4

vol. III

> *Flos florum*: pp. 128-136,

> *Practica ad quandam papam*: pp. 137- 143

vol. IV

Prefaci de Lazar Zetzner al lector: pp. A2-A3

Vita Arnaldi de Villanova: p. 514

> *Speculum alchymiae*: pp. 515-542

> *Carmen*: pp. 542-543

> *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 544-549

> *Novum lumen* (anònim): pp. 934-940.

Localització: BIUM, BL, BNF, BSB, Institut Botànic de Barcelona, NLM.

Facsimil: Torí, Bottega d'Erasmus, 1981, amb introducció de Maurizio BARRACANO.

Referències: FERGUSON, II, pp. 436-439; ROSENT - DURAN 239.

28) 1702

Bibliotheca chemica curiosa, seu rerum ad alchemiam pertinentium thesaurus instructissimus: quo non tantum artis auriferae, ac scriptorum in ea nobiliorum historia traditur; lapidis veritas argumentis et experimentis innumeris, immo et iuris consultorum iudicii evincitur; termini obscuriores explicantur; cautiones contra impostores, et difficultates in tinctura universali conficienda occurrentes, declarantur: Verum etiam tractatus omnes virorum celebriorum, qui in magno sudarunt elixyre, quique ab ipso Hermete, ut dicitur, Trismegisto, ad nostra usque tempora de Chrysopoea scripserunt, cum praecipuis suis commentariis, concinno ordine dispositi exhibentur. Ad quorum omnium illustrationem additae sunt quamplurimae figurae aeneae.

Genevae [=Ginebra], Sumptibus Chouet, G. De Tournes, Cramer, Perachon, Ritter et S. De Tournes, 1702.

In-folio, 2 vols.; I: [20] 936 pp.; II: [2] 904 pp.

Curador: Jean-Jacques Manget.

Vol. I

Olaus BORRICHIVS, *De ortu et progressu chemiae dissertatio*: p. 1 ss.

Olaus BORRICHIVS, *Conspectus scriptorum chemicorum celebriorum*: p. 38 ss.

> *Testamentum*: p. 389

> *Rosarius philosophorum*: pp. 662-676

> *Lumen novum*: pp. 676-679

> *Flos florum*: pp. 679-684

> *Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*: pp. 683-684

> *Practica ad quendam papam*: pp. 684-687

> *Speculum alchimiae*: pp. 687-698

> *Carmen*: p. 698

> *Quaestiones tam essentiales quam accidentales*: pp. 698-702

> *Semita semitae*: pp. 702-704

> *Novum testamentum*, pp. 704-707.

Localització: BIUM*, BL, BNF, Biblioteca Trivulziana (Milà), NLM, WL.

Facsimil: [Sala Bolognese], A. Forni, [1976].

Referències: FERGUSON, II, p. 68; ROGENT - DURAN 285.

29) 1725-1726

Ioannis Iacobi de Maldiny, equitis Pedemontani, sacrae regiae mai. Danicae et Norweg. Consilarii, Mirabilia mundi, sive de Scientiarum artiumque omnium origine et progressu tractatus, in quo perutilia reserantur arcana mathematica, mechanica, physica, medica et chymica. Accesserunt insuper rara, certa elaborataque Arnoldi de Villanova Experimenta, usque ad nonum artis chymicae opus, auctoris usu et annotationibus illustrata cum elegantibus manupictis figuris.

Editio prima, authoris impensis, anno 1726, Brunsvigae [=Braunschweig, a expensis de l'autor, 1726].

8°; 5 [7], 186 [6].

Autor-curador: Ioannes Iacobus de Maldiny.

Dedicatòria al rei Jordi I d'Anglaterra: pp.)(1-)(5.

Prefaci.

> *Rara, certa elaborataque experimenta, ad nonum usque Artis chymicae opus*: cap. 11, pp. 136-165.

N. B.: L'exemplar de la BL és igual que el de París, però la data és de 1725, malgrat que tots dos duen la llegenda 'editio prima'.

Localització: BL*, BNF*

30) 1754 (reedició de 1725-1726)

Ioannis Iacobi de Maldiny, equitis Pedemontani, sacrae regiae mai. Danicae et Norweg. Consiliarii, Mirabilia mundi, sive de Scientiarum artiumque omnium origine et progressu tractatus, in quo perutilia reserantur arcana mathematica, mechanica, physica, medica et chymica. Accesserunt insuper rara, certa elaborataque Arnoldi de Villanova Experimenta, usque ad nonum artis chymicae opus, authoris usu et annotationibus illustrata cum elegantibus manupictis figuris.

Augustae Vendelicorum, sumptibus Ioannis Iacobi Lotteri Haeredum, 1754 [=Augsburg, a expenses dels Hereus de Johann Jakob Lotter, 1754].

8°; [12] 135 [2] pp.

Autor-curador: Ioannes Iacobus de Maldiny.

Localització: WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 67.

Edicions en italià

31) I-p. 1500

(Q)uesto e uno libro succincto abreviato coe uno thesauro de tutti thesori terreni: uno çardino de veritate rose de philosophie et de tutti secreti lo maior secreto de una verace compositione de naturali philosophi {...}. Et io Arnoldo de Villa nova ho nominato questo libro uno çardino de veritate...

[Venècia, p. 1500].

4°; [22 ff.]

Referències: REICHLING; GW.

Localització: Duveen collection, University of Wisconsin-Madison, segons la referència procedent de la *Database of alchemical books* de *The alchemy web site* (<http://www.le-vey.com/alchemy>).

32) I-1599

Della tramutatione metallica sogni tre, di Giovanni Battista Nazari Bresciano; Nel primo de quali si tratta della falsa tramutatione sofistica: Nel secondo della utile tramutatione detta reale usuale: Nel terzo della divina tramutatione detta reale filosofica. Aggiuntovi di nuovo la concordanza de filosofi, e loro pratica; nellaquale, si vede i gradi, e termini di esso divino magistero, e della verissima compositione della filosofia naturale, con laquale ogni cosa diminuta si riduce al vero solifico, e lunifico. Con un copioso indice per ciascun sogno di gli auctori, e dell'opere c'hanno sopra di ciò trattato.

In Brescia, appresso P.-M. Marchetti, 1599 [=Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1599].

4°; [16] 231 [1] pp.

Autor-curador: Giovanni Battista Nazari.

> *Concordantia de filosofi et practica figuradamente descrita* [=Rosarius philosophorum]: pp. 169-210

> *Novo lume* [=Novum lumen]: pp. 211-219

- > *Libro chiamato magisterio et allegrezza* [=Flos florum]: pp. 220-228
- > *Epistola dell'autore al re di Napoli, nella quale parla dell'alchimia* [=Epistola super alchimia]: pp. 229-231.

Localització: BIUM, BL, BNF.

Facsimil: G. B. NAZARI DA SAIANO, *Della tramutatione metallica sogni tre*, Milà, Arché, 1967.

Els tractats arnaldians traduïts són transcrits dins *The alchemy web site* (<http://www.levity.com/alchemy/nazari.html>).

Referències: FERGUSON, II, pp. 131-132.

Edicions en francès

33) F-1561

De la Transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. Ascavoir La fontaine des amoureux de science, auteur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à L'alchymiste errant: avec la responce dudict Alchymiste par Jean de Meung. Ensemble un tracté de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense diceluy art et des honestes personages qui y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les oultrager.

A Paris, Chez Guillaume Guillard et Amaury Warancore [...] 1561 [=París, Guillaume Guillard i Amaury Warancore, 1561].
8°; [4] 75 ff.

- > *Testament attribué a Arnould de Villeneuve* [=Testamentum]: ff. 52r-52v.

Localització: BNF, BUC*.

Accessible a Dioscórides.

34) F-1589 (reedició de F-1561)

De la transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. Assavoir, La fontaine des amoureux de science, auteur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à l'alchymiste errant: avec la responce dudict Alchymiste par Jean de Mung. Ensemble un tracté de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense d'iceluy art et des honestes personnages que y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les oultrager.

À Lyon, par Benoist Rigaud, 1589 [=Lió, Benoist Rigaud, 1586].
12°; 86 [1] pp.

- > *Testament attribué à Arnault de Villeneuve*: p. 59 (Inc: «La pierre des philosophes sourdant de terre...») [=Testamentum].

Localització: BUC*.

Accessible a Dioscórides.

35) F-1618 (reedició de F-1589)

De la transformation metallique, trois anciens tractez en rithme François. À scavoir La fontaine des amoureux de science, auteur Jean de la Fontaine. Les Remonstrances de Nature à l'al-

chymiste errant: avec la response dudict Alchymiste par Jean de Meung. Ensemble un tracte de son Romant de la Rose, concernant ledict art. Le Sommaire Philosophique de N. Flamel. Avec la defense diceluy art et des honestes personages qui y vaquent: Contre les effortz que J. Girard met à les outrager.

Dernière edition.

Lyon, Chez Pierre Rigaud [...], 1618 [=Lió, Pierre Rigaud, 1618].

12º; 88 ff.

> *Testament attribué à Arnault de Villeneuve* [=Testamentum]: p. 59.

Localització: BIUM, BL*, BNF, NLM.

36) F-1624

> *Le sentier des sentiers*, París, Perier, 1624. Versió de Sieur Gauchez de la *Semita semitae*.

8º; 30 pp.

Localització: BIUM, BUC.

Edicions en anglès

37) E-1576 (traducció de 1569)

The neue jewell of health, wherein is containned the most excellent secretes of phisicke and philosophie, devided into fower bookes. In the which are the best approved remedies for the diseases as well inwarde as outwarde, of all the partes of mans bodie: treating very amplye of all dystillations of waters, of oyles, balmes, quintessences, with the extraction of artificiall saltes, the use and preparation of antimonie and potable gold. Gathered out of the best and most approved authors by that excellent Doctor Gesnerus. Also the pictures and maner to make the vessels, furnaces and other instruments thereunto belonging. Faithfully corrected and published in Englisbe, by George Baker, Chirurgian,

at London, by Henrie Denham, 1576 [=Londres, Henrie Denham, 1576].

4º; [12], 258 pp.

Autor: Conrad Gesner.

Traductor: [Thomas Hill].

Curador: George Baker.

> *Of the oyles out of Beastes or their parts, togytber with an Epistle of Arnoldus de Villanova of mans blood dystilled* [=Epistola super alchimia] (cap. 23): pp. 168v-170r.

Localització: BL*, WL.

Facsimil: Conrad GESNER, *The neue ieuell of health*. London 1576, Amsterdam - Nova York, Theatrum Orbis Terrarum - Da Capo Press, 1971.

Edicions en alemany

38) D-1604 (traducció de 1593?)

Opus aureum Medici Arnaldi de Villa Nova, Dess hoch und weit berühmten Philosophi und Medici, drey unterschiedliche Tractat von der Alchimey / Darinn der Schatz aller Schätzer / Der Philosophen Rosengarten / und das gröste Geheimnuss aller Geheimnissen / begrieffen. Nemlich: I. Rosarius philosophorum, II. Flos florum, III. Novum Lumen. Dessgleichen auss: IIII. Die edle Practicka der Prophetin Mariae {...}, V. Das Büch Calidis, des Sohns Iazibii, von den Geheimnissen der Alchimie, VI. Kallid Rachaidibi von den 3 Worten, VII. Aristotelis Tractätlein von der Practicken des philosophischen Steins, VIII. Ludus puerorum, das Kinderspiel und der Weiber Arbeit {...} aus dem Latein mit höchstem Fleiss in unsere Teutscher Sprach übersetzt und an Tag geben: durch Johannem Hippodamum Cheruscum [...]

Frankfurt-am Mayn durch Johann Spiess, 1604 [=Frankfurt, Johann Spiess, 1604].

Traductor: Iohannes Hippodamus Cheruscus.

Dedicatòria a Balthasar Ketb de Johann Spiess, datada a Frankfurt, 29 d'agost de 1604.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 1-81

> *Novum Lumen oder das Neue Liecht*: pp. 82-99

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...]* *Blume aller Blumen*: pp. 100-117

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben* [*Epistola super alchimia*]: pp. 118-123.

Localització: BL*, BSB.

39) D-1611

Tractatus chemicus des Altenbocherleuchten philosophi theologi und Medici Arnaldi de Nova Villa, so vor vierhundert Jahren gelebt. Vor niemals im druck gesehen jetz aber durch einen Liebhaber der Spagirischen kunst den Filiis doctrinae zu gut an tag geben.

TV es saCerDos In aeternVM [= (s. l.) 1611]

8°; [30] pp.

> *Tractatus chemicus*

> *Succosa carmina*: [p. 30].

Localització: WL, BL*.

40) D-1613 (traducció de 1593)

Turba philosophorum, das ist, das Buch von der gülden Kunst, neben andern Authoribus, welche mit einander 36 Bücher in sich haben, darinn die besten urältesten Philosophi zusammen getragen, welche tractiren alle einhellig von der Universal Medicin, in zwey Bücher abgetheilt vnnd mit schönen Figuren gezieret, jetzundt newlich zu Nutz vnd Dienst allen waren kunstliebenden der Natur (so der Lateinischen Sprach vnerfabren) mit besonderm fleiss, mühe vnnd arbeit treulich an Tag geben / durch Philippum Morgenstern Islebiensem.

Zu Basel, in Verlegung Ludwig Königs, 1613 [=Basilea, Ludwig Königs, 1613].

8°; 2 parts: [14] 560; [6] 455 [1] pp.

Traductor: Philipp Morgenstern

1^a part:

> *Semita semitae oder Fussteig des Fussteigs*: p. 378ss.

2^a part:

Das ander Theil, der Gůldeneyn Kunst, die sie sonst Chymia nennen {...}. Verteuscht durch Philippum Morgenstern [...]

Getruckt zu Basel, bey Johann Schröter, 1613 [=Basilea, Johann Schröter, 1613].

Traductor: Philipp Morgenstern

> *Schatz aller Schätze und das Rosarium philosophorum*: pp. 369ss.

> *Novum lumen oder Neues Licht*: pp. 393ss.

> *Blume aller Blumen* [=Flos florum]: pp. 407ss.

> *Epistel über die Alchimia an den König Neapolitanum* [=Epistola super alchimia]: pp. 422ss.

Localització: BL, NLM, WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 106

41) D-1659

Hermetischer Rosenkrantz, das ist vier schöne / ausserlesene chymische tractätlein / nemlich [...].

I. *Artephii* [...], II. *Johannis Garlandii seu Hortulani Angli, Compendium Alchimiae oder Erklärung der Smaragdischen Tafel Hermetis Trismegisti*, III. *M. Arnoldi de Villa Nova Erklärung den Commentarium Hortulani*, IV. *Bernhardi Comitis Trevis* [...] *Vom Stein der Weisen*. Allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten / aus dem Latein / ins Teutsche gebracht [...],

Hamburg, bey Michael Pfeiffen / in Verlegung Joh. Naumans / Buchh. 1659 [=Hamburg, Michael Pfeiffen, 1659].

Curador: David Herlitz.

> *Erklärung über Commentarium Hortulani*: pp. 81-97.

Localització: BL*, BSB.

Referències: FERGUSON, I, pp. 396-397.

42) D-1682 (reedició de D-1659)

Hermetischer Rosenkrantz, das ist vier schöne / ausserlesene chymische tractätlein / nemlich [...]

I. *Artephii* [...], II. *Johannis Garlandii seu Hortulani Angli, Compendium Alchimiae oder Erklärung der Smaragdischen Tafel Hermetis Trismegisti*, III. *M. Arnoldi de Villa Nova Erklärung den Commentarium Hortulani*, IV. *Bernhardi Comitis Trevis* [...] *Vom Stein der Weisen*. Allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten / aus dem Latein / ins Teutsche gebracht [...]

Hamburg, bey Michael Pfeiffen / in Verlegung Joh. Naumans / Buchh. 1682 [=Hamburg, Michael Pfeiffen, 1682].

Curador: David Herlitz.

> *Erklärung über Commentarium Hortulani*: pp. 81-97.

Localització: BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 397.

43) D-1683 (reedició de D-1604 ampliada)

Des Weiterriimten und Hoherfahrnen Philosophi und Medici Arnaldi de Villa Nova Chymische Schriffthen {...} Darinenn begriffen I. Der Schatz aller Schätzer, II. Der Philosophen Rosen-Garten, III. Das gröste Gebeimnuss aller Gebeimnissen, IV. Spiegel der Chymischen Kunst. Worbey zugleich mitangefügert: V. Die edle Practica der Prophetin Mariae {...} VI. Das Büch Calidis, des Sohns Jazibii, von den Gebeimnissen der Alchimie. VII. Kallid Rachaidibi von den 3 Worten. VIII. Aristotelis Tractätlein von der Practic des philosophischen Steins. IX. Ludus puerorum, das Kinder-Spiel und der Weiber-Arbeit. Allen Liebhabern der wahren Alchimie zu Gefallen aus dem Latein mit höchstem Fleiss in Teutscher Sprache übersetzt durch Johannem Hoppodamum,

Frankfurt - Hamburg, Georg Wolff, 1683.

8°; [8] 350, [1] pp.

Traductor: Iohannes Hippodamus Cherusus.

> *Rosarius philosophorum*: pp. 1-102

> *Novum Lumen oder das Neue Licht*: pp. 103-125

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...]* eine Blume aller Blumen: pp. 126-149.

p. 150 (nova portada):

Spiegel der Alchimie, nun zum ersten mahl in Hoch-Teutscher Sprache herausgeben durch J.L.M.C., Hamburg, Georg Wolff.

Traductor: Johann Lange.

Leben des Arnaldi de Villa Nova [=Vita]: pp. 151-152

> *Spiegel der Alchimie [=Speculum alchimiae]*: pp. 153-213

> *Gedichte des Arnaldi de Villa Nova [=Carmen, amb els altres poemes]*: pp. 214-216

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben [=Epistola super alchimia]*: pp. 217-224.

Localització: BL*, WL.

44) D-1714 (traducció de 1546)

Pretiosa Margarita, oder neu-erfundene köstliche Perle, von dem unvergleichlichen Schatz und höchst-kostbaren Stein der Weisen, in sich haltend den eigentlichen Grund-Riss und Lebr-Arth dieser göttlichen Kunst: ingleichen andere aus dem Arnoldo, Rhaimundo, Rhasi, Alberto und Michael Scoto zusammen gelesene Schriffthen durch Janum Lacinium aus Calabria zum erstenmahl in lateinischer Sprache, mit Freyheit Pabsts Pauli Tertii und des Raths zu Venedig, anno 1546, heraus gegeben, Anietzo aber um seiner fürtrefflichkeit Willen in das

Teutsche übersetzt und aus Licht gestellet von Wolffgang Georg Stollen, Liebhabern der edlen Chymie [...]

Leipzig, verlegt Johann Friedrich Braun, 1714.

4°; [24] 468 [36] pp.

Traductor: Wolffgang Georg Stollen.

> *Collectanea Lacinii aus Arnaldo de Villa Nova, welche die Composition des Steins der Weisen in sich begreifen und richtig lehren* [=Rosarius philosophorum]: pp. 331-378.

Localització: BL*, WL.

Referències: FERGUSON, II, p. 3.

45) D-1719

Fasciculus unterschiedlicher alten raren und wahren philosophischen Schrifften vom Stein der Weisen, aus einem alter Lateinischen Manuscripto übersetzt, nebst einer curiosen Epistel, von denen Duum Viris Hermeticis Foederatis, und einer Vorrede von einem wunderbaren vermischten uncorrosivischen Menstruo ex Macro- et Microcosmo die Metallen zu solviren [...] von lic. Christoph von Hellwig, med. pract. Erff.

Leipzig und Bremen, Verlegt Johann Andreas Grim, 1719 [Leipzig i Bremen, Johann Andreas Grim, 1719].

8°; [16], 302, [18] pp.

Curador: Christoph von Hellwig.

Prefaci de Christoph von Hellwig, datat a Erfurt el 15 d'abril de 1719: [pp. 3r-8v].

> *Opus de Arte maiori, oder das grosse Werck*: pp. 224-262.

Localització: BL*.

Referències: FERGUSON, I, p. 374-375.

46) D-1730

Deutsches theatrum chemicum, auf welchem der berühmtesten Philosophen und Alchymisten Schrifften, die von dem Stein der Weisen, von Verwandlung der schlechten Metalle in bessere, von Kräutern, von Thieren, von Gesund- und Sauer-Brunnen, von warmen Bädern, von herrlichen Artzneyen und von andern grossen Geheimnissen der Natur handeln, welche bisshero entweder niemahls gedruckt, oder doch sonst sehr rar worden sind, vorgestellt werden durch Friederich Roth-Scholtzen [...].

Nürnberg [=Nuremberg], bey Adam Jonathan Felsecker, 1728 (vol. I), 1730 (vol. II), 1732 (vol. III).

8°; 3 vols.; I: [2] 26 [2] 680 [32] 350; II: 22, 935 [1]; III: 46, 960 pp.

Curador: Friederich Roth-Scholtzen

> *Erklärung über den Commentarium Hortulani*: II, pp. 533-550.

Facsimil: Friedrich ROTH-SCHOLTZ, *Deutsches theatrum chemicum*, Hildesheim - New York, G. Olms, 1976.

Localització: BL*, BSB, WL.

Referències: FERGUSON, II, pp. 298-299.

47) D-1747 (reedició de D-1659)

Hermetischer Rosenkrantz, das ist: vier schöne, auserlesene Chymische Tractaetlein; allen Liebhabern dieser edlen Kunst zum besten aus den Lateinischen ins Teutsche übersetzt und nun zum zweytenmal in Druck gegeben.

Frankfurt am Mayn, Johann Friedrich Fleischer, 1747.

8°; 112 pp.

[Curador: David Herlitz]

> *Erklärung über den Commentarium Hortulani*: pp. 81-98.

Localització: WL*.

48) D-1748 (reedició de D-1683)

Chymische Schrifftten, darinnen begriffen I. Rosarius Philosophorum. II. Novum lumen. III. Flos florum. IV. Spiegel der Alchimie. V. Eine Epistel an den Neapolitanischen König. Worbey zugleich mit angefüget. VI. Der Prophetin Marien, Moysis Schwester Practica. VII. Ein Buch von der Alchimie Geheimnissen, durch Calid den Sohn Jazichii zusammen getragen. VIII. Ein Buch des philosophi Kallid Rachaidibi, von den dreyen Wörten. IX. Ein Tractätlein Aristotelis von der Practica des philosophischen Steins. X. Der Tractat, so der Weiber-Arbeit und der Kinder Spiel genennet wird. Allen Liebhabern der wahren Alchimie [...] in teutscher Sprache übersetzt, durch Johannem Hoppodamum.

Verlegts Johann Paul Krauss [...]

in Wienn, 1748 [=Viena, Johann Paul Krauss, 1748].

8°; [16] 411 pp.

Traductors: Iohannes Hippodamus Cheruscus i Johann Lange

> *Rosarius philosophorum*

> *Novum Lumen oder das Neue Licht*

> *Flos florum, Das allervollkommenste Magisterium [...] eine Blume aller Blumen*

> *Spiegel der Alchimie* [=Speculum alchimiae]

> *Gedichte des Arnaldi de Villa Nova* [=Carmen, amb els altres poemes]

> *Eine Epistel wegen der Alchimie an den Neapolitanischen König geschrieben* [=Epistola super alchimia]

Localització: BSB, Edinburgh, NLM

Referències: FERGUSON, I, p. 43

49) D-1750 (reedició de D-1613)

Turba philosophorum, dast ist Das Buch von der Güldeney Kunst, neben andern auctoribus, welche mit einander 36 bücher ausmachen, darinnen der besten urältesten Philosophorum Schrifften zusammen getragen, welche alle einbellig von der Universal Medicin handeln, in zwey Theile abgefasset, und mit schönen Figuren gezieret. Zu Nutz und Dienst aller Kunst- und Naturliebenden mit besonderem Fleiss, Mühe und Arbeit in die deutsche Sprache übersetzt und heraus- gegeben durch Philippum Morgenstern, Islebiensem,

Verlegt Johann Paul Strauss, Buchhändler
in Wienn, 1750 [=Viena, Johann Paul Strauss, 1750].
8°; 2 vols.; I: [12] 680 pp.; II: 551 [1] pp.

Traductor: Philipp Morgenstern.

vol I

> *Semita semitae oder Fussteig des Fussteigs*: pp. 460-472.

vol. II

Turbae philosophorum, oder der Güldenen Kunst, die sie sonst Chymia nennen, verschiedene Schriften [...] durch Philippum Morgenstern, Islebiensem,
Verlegt Johann Paul Strauss, Buchhändler in Wienn, 1750.

> *Schatz aller Schätze und das Rosarium philosophorum*: pp. 447-476

> *Novum lumen oder Neues Licht*: pp. 476-492

> *Blume aller Blumen* [= *Flos florum*]: pp. 493-511

> *Epistel über die Alchymia an den König von Neapolis* [= *Epistola super alchimia*]: pp. 511-517

Localització: BNF*, WL*.

Referències: FERGUSON, II, p. 107.

EDICIONS GENERALS (OPERA)⁹²

1) 1504

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova que in hoc volumine continentur, a cura de Tommaso Murchi, Lió, François Fradin per a Balthazard de Gabiano, 1504.
Accessible a Gallica.

2) 1505

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur, Venècia, Bonetto Locatelli per als Hereus d'Ottaviano Scoto, 1505.

3) 1509

Hec sunt opera Arnaldi de Villanova nuperrime recognita ac emendata diligentique opere impressa que in hoc volumine continentur, Lió, François Fradin, 1509.

92. Per a una descripció més completa de les edicions generals arnaldianes i del seu contingut vegeu GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, esp. 115-129.

4) 1520

Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recen-ter hic apposita. Additus est etiam tractatus De philosophorum lapide intitulus, Lió, Guillaume Huyon, 1520.

Accessible a Gallica.

5) 1527

Opera Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, nuper recognita et emendata..., Venècia, Hereus d'Ottaviano Scoto, 1527.

6) 1532

Arnaldi de Villanova, medici acutissimi, opera nuperrime revisa, una cum ipsius vita recen-ter hic apposita cumque tractatu De philosophorum lapide..., Lió, Jacques Myt per a Scipion de Gabiano, 1532.

Accessible a Gallica.

7) 1585

Arnaldi Villanovani, philosophi et medici summi, opera omnia. Cum Nicolai Taurelli medi-ci et philosophi in quosdam libros annotationibus. Indice item copiosissimo, [a cura de Theodor Zwinger], comentaris de Nicolaus Oechslein (Taurellus), Basilea, Conrad Waldkirch, 1585.

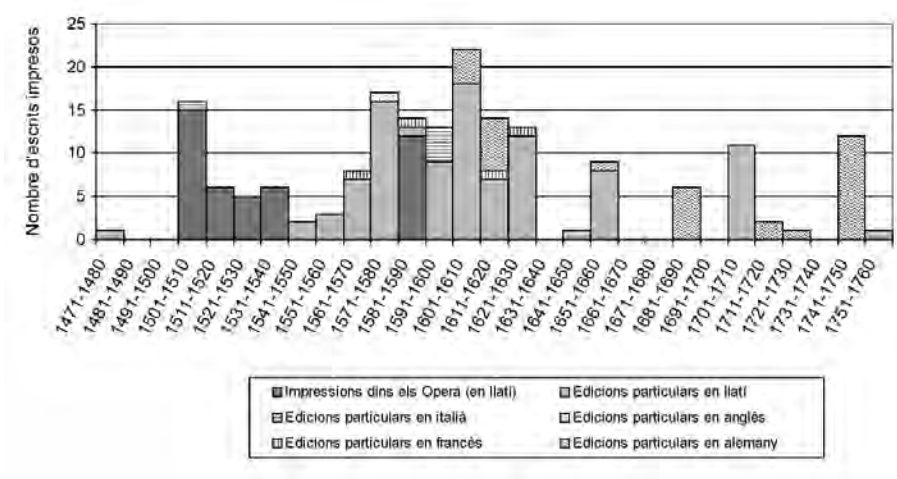
8) 1586

Arnaldi Villanovani, summi philosophi et medici excellentissimi, Praxis medicinalis. [...] + Tractatus varii exoterici ac chymici, Lió, Jean Stratius / Antoine Tardif, 1586.

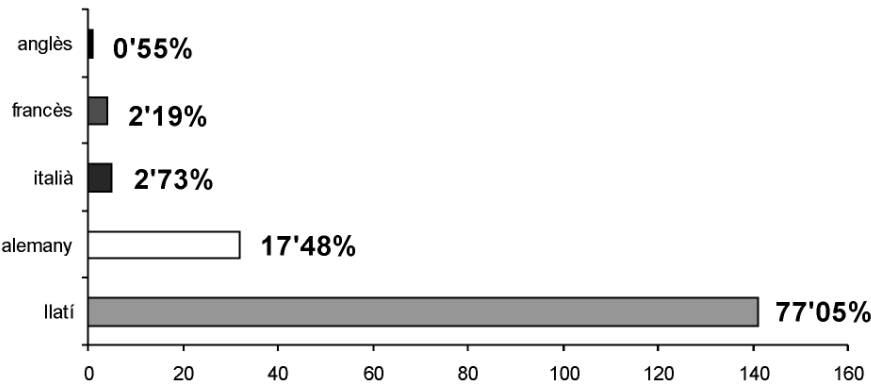
Accessible a Gallica.

Apèndix III: Gràfics

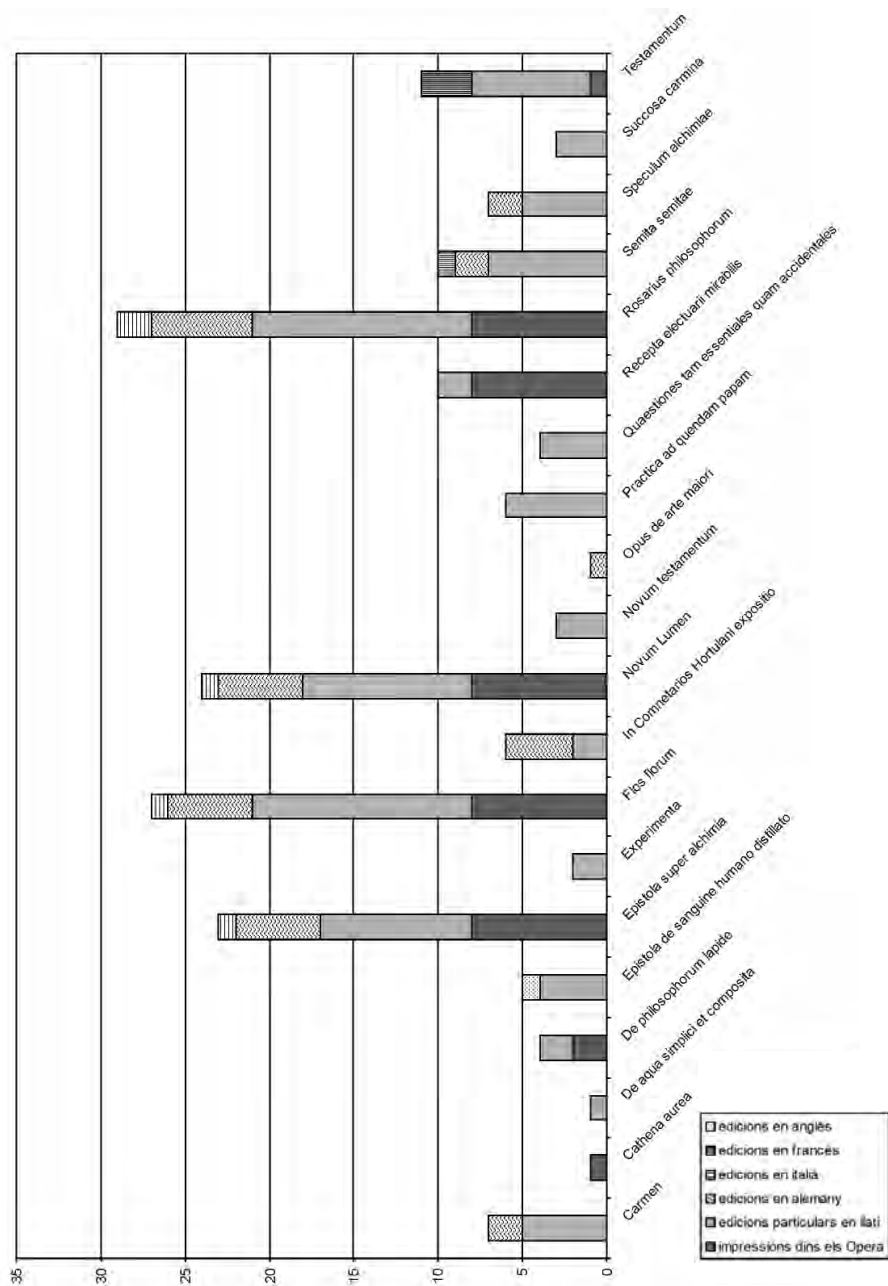
GRÀFIC 1:
EVOLUCIÓ DE LES EDICIONS ALQUÍMIQUES ARNALDIANES (PER DÈCADES)

GRÀFIC 2:
LES IMPRESSIONS ALQUÍMIQUES ARNALDIANES EN LES DIVERSES LLENGÜES

GRÀFIC 3:
TOTAL D'EDICIONS DE CADA TÍTOL

Lluís CIFUENTES

LES OBRES ALQUÍMIQUES 'ARNALDIANES' EN CATALÀ A FINALS DE L'EDAT MITJANA¹

No és la pretensió de l'autor d'aquesta col·laboració entrar en les discussions, actualment més o menys tancades, sobre l'autenticitat arnaldiana d'algunes de les obres del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova ni sobre les seves vinculacions amb l'obra mèdica i espiritual autèntica. Els col·legues especialistes en història de l'alquímia, entre els quals no em compto, són els que tenen la paraula en aquests afers.

L'objectiu d'aquestes pàgines és únicament oferir un panorama de la circulació, durant els segles XIV, XV i XVI, d'obres alquímiques a nom d'Arnau de Vilanova traduïdes en llengua catalana. És un fet que s'inscriu en un procés més ampli, de difusió del saber, en particular del saber científic i tècnic, en llengua vernacular; procés que convencionalment anomenem de vernacularització i que, pel que respecta al català, he tingut ocasió d'analitzar a fons recentment. Em limitaré, doncs, a ampliar i, si s'escau, a matisar, aquella anàlisi pel que fa a les obres alquímiques 'arnaldianes'.²

Introducció

Una tendència encara excessivament internalista en els estudis d'història de la ciència sovint oblida que l'anàlisi d'un text, per aprofundida que sigui, mai no exhaurirà les possibilitats de la recerca si no es conjuga fructíferament amb la descoberta del context social que li donà vida. Si això és cert per a tota mena d'obres, encara ho és més per a l'allau d'escrits en llengua vulgar que, pertanyents a totes les àrees del saber, començà a donar-se a l'Occident medieval a partir del segle XIII.

1. Aquest treball forma part de la línia de recerca de l'autor sobre la difusió vernacular de la ciència i de la tècnica en el marc ibèric medieval, finançada pel Programa Ramón y Cajal del Ministerio de Educación y Ciencia (MEC) espanyol. Igualment, s'inscriu en el marc del «Grup de cultura i literatura a la Baixa Edat Mitjana» (Grup de recerca consolidat SGR2001-00286), finançat pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació (DURSI) de la Generalitat de Catalunya; i en el projecte de recerca «Ramon Llull y el trasfondo cultural de las antiguas letras catalanas medievales II» (BFF2001-1200), del MEC, ambdós dirigits per Lola Badia (Universitat de Barcelona).

2. Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears 2002, 242-46.

La necessitat de traçar la història social de l'alquímia en paral·lel a l'anàlisi de la seva literatura tècnica batega ja en obres clàssiques especialitzades com la de José Ramón de Luanco, referida al context ibèric.³ Més recentment, amb metodologies i interessos actuals, altres investigadors han insistit en aquest camí,⁴ que els estudiosos de la literatura i les teories alquímiques sovint no han descurat.⁵

Malgrat tot, la història de l'alquímia a l'àrea de l'antiga Corona d'Aragó i, més en concret, als Països Catalans, des d'una perspectiva que tingui en compte alhora la història intel·lectual i la història social, encara està per fer. Està per fer, en el cas que sigui factible, una recerca documental sistemàtica que vagi més enllà del, d'altra banda lluit, florilegi que posseïm: a la documentació recollida per Luanco i altres erudits de la transició del segle XIX al XX,⁶ s'afegeix la continguda en alguns diplomataris d'història, de la cultura', singularment el de Rubió i Lluch,⁷ i també altres documents exhumats ací i allà, tant entre la rica documentació reial com, posem per cas, els inventaris de béns.⁸ Més enllà d'això, s'han assajat algunes exposicions generals, més o

3. José Ramón de LUANCO, *La alquimia en España: escritos inéditos, noticias y apuntamientos que pueden servir para la historia de los adeptos españoles*, 2 vols., Barcelona, Impr. Fidel Giró-Impr. Redondo y Xumetra 1889 i 1897 [reimpr. en un sol vol.: Barcelona, Altafulla 1998]. Sense novetats a la pretesa actualització de Juan GARCÍA FONT, *Historia de la alquimia en España*, Madrid, Editora Nacional 1976 [reimpr.: Barcelona, MRA 1995].

4. Vegeu, per exemple, W.H.L. OGRINC, *Western society and alchemy from 1200 to 1500*, dins «Journal of Medieval History», 6 (1980), 103-32.

5. Vegeu, particularment, algunes de les publicacions de Michela Pereira. Un valuós panorama dels estudis d'història de l'alquímia medieval a Barbara OBRIST, *Vers une histoire de l'alchimie médiévale*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 3-44.

6. Josep COROLEU i INGLADA (ed.), *Documents històrics catalans del segle XIV: col·lecció de cartes familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet y Johan I, premiada en los Jochs Florals de 1888*, Barcelona, Impr. La Renaixensa 1889, 72 i 132-35; Norbert FONT i SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro 1908 [reimpr.: Barcelona, Altafulla 1978], 129-32.

7. Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1908 i 1921 [reimpr. facs.: Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2000], vol. I, § CCXLIX, CCCLII, CCCLVII, etc.

8. Vegeu, entre d'altres, Joan MUNTANER i BUJOSA, *Un agua medicinal prodigiosa para el rey de Aragón (1417)*, dins «IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Mallorca, 25 septiembre-2 octubre 1955): actas y comunicaciones», vol. II, Barcelona, Diputación Provincial de Baleares 1970, pp. 417-28; David ROMANO, *En torno a Menabem, físico y alquimista judío de los reyes de Mallorca y Aragón (1344-1348)*, dins «XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 27 setembre-1 octubre 1987)», vol. II (Comunicacions), Palma, Institut d'Estudis Balearics 1990, pp. 95-102; i Antonio CONTRERAS MAS, *Astrología, alquímia y medicina en Mallorca medieval*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 56 (2000), 89-102. Per a les possibilitats dels inventaris de béns, vegeu, per exemple, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 232 i 251.

menys breus, l'objectiu de les quals no és, tanmateix, elaborar o suplir aquella història de l'alquímia encara pendent.⁹

La difusió de l'alquímia en llengua vulgar a partir del segle XIV és un fenomen que tot just darrerament ha començat a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos. Tímidament encara, els historiadors s'han adonat de l'existència d'un patrimoni més ampli i complex del que es pensava. Un major interès pel context social de l'alquímia medieval ha portat a valorar uns textos que abans eren menystinguts en favor dels textos llatins 'canònics', la nineta dels ulls d'aquella celibatària història intel·lectual internalista.

Més que amb un —d'altra banda, més que improbable— desig de 'vulgaritzar'/'popularitzar' la matèria per part dels alquimistes, com s'ha pretès, el fenomen cal relacionar-lo amb el caràcter extraacadèmic de l'alquímia i dels alquimistes medievals (amb uns models de formació, de pràctica i de transmissió del coneixement diferents) i amb l'interès que desvetllà entre sectors socials ben diversos que majoritàriament preferien accedir al saber en vulgar més que no en llatí. En efecte, trobem els textos alquímics en vulgar en mans d'alquimistes (entre els que potser cal cercar els anònims traductors o, si més no, els promotors de les traduccions) i de laics (reis, nobles, burgesos). Per als primers constituïen valuoses guies pràctiques que incidien en un incipient procés de professionalització, manifestat a la Corona d'Aragó per la concessió de llicències reials paral·leles a les que s'atorgaven als metges pràctics; un procés tutelat i controlat precisament pels segons, parapetats rere les institucions monàrquica i municipal, i molt sensibles als coneixements que implicaven un descobriment i un domini de les forces de la natura.¹⁰

9. Michela PEREIRA i Barbara SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano del manoscritto Oxford*, Corpus Christi College, 244, Florència, Sismel-Ed. del Galluzzo-Tavernuzze 1999, esp. XXI-XXIV; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55; Michela PEREIRA, «Alquímia», dins Ramon PARÉS i FARRÀS (coord.), *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. I (*Dels àrabs a la Revolució Científica*, ed. a cura de Joan VERNET, Julio SAMSÓ, José M^a. LÓPEZ PIÑERO i Víctor NAVARRO), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, en premsa.

10. Una primera aproximació a la difusió de l'alquímia en vulgar a Michela PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular language in the late Middle Ages*, dins «Speculum», 74 (1999), 336-56. Per al català, vegeu EADEM i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, p. XXIII; i en particular, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55. Els treballs d'Antoine Calvet, centrats en l'occità, constitueixen una altra valuosa mostra d'aquest creixent interès per l'alquímia en vulgar. Per a diverses iniciatives en l'àmbit occità, en part materialitzades en publicacions posteriors de l'autor, vegeu Antoine CALVET, *L'alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, dins Bernard RIBÉMONT (ed.), *Terres médiévales*, París, Klincksieck 1993, 21-33, a les 29-33. Per a les llicències reials, vegeu RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, vol. I, § CCCLII, i en part. vol. II, § CCCLVII.

El corpus llatí i el corpus català

El corpus d'escrits d'alquímia atribuïts a Arnau de Vilanova que circulà durant la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement, constituït per una cinquantena d'obres, fou un dels més amplis i difosos d'Occident. És un conjunt de textos que només darrerament està sent objecte d'una atenció important, de la qual n'és una mostra aquesta «II Trobada internacional».¹¹

L'autenticitat d'aquesta atribució en el cas d'algun d'aquests textos, en particular el *Rosarius philosophorum*, ha estat discutida fins fa poc.¹² Per contra, els estudiosos de l'obra mèdica d'Arnau han expressat des de temps enrere la seva opinió contrària a l'autenticitat de cap dels tractats alquímics;¹³ opinió contrària que ja se sumava a la d'altres historiadors de l'alquímia.¹⁴ Actualment, la qüestió sembla tancada amb unanimitat a favor del caràcter apòcrif de tots aquests textos.

Les característiques de tots aquests textos, que sovint contenen extrets d'altres obres corrents a l'Europa llatina de l'època, juntament amb la poca antiguitat dels manuscrits conservats —els més antics, que d'altra banda no són atribuïts a Arnau, daten de la segona meitat del segle XIV— ha fet sospitar un procés similar al que s'ha pogut observar en el corpus alquímic pseudolul·lià,

11. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, 8 vols., Nova York-Londres, Columbia University Press-Macmillan 1923-1958, vol. III, 52-84 i 654-78; i Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia: un'indagine preliminare*, dins «ATCA», 14 [= Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova, vol. 2] (1995), 95-174, esp. 135-49.

12. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle: à propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievale», 3 (1995), 185-207; IDEM (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier: 'Lo Rosari' (XIVe siècle). Textes, traduction, notes et commentaires par —*, París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne 1997. Calvet ha revisat recentment la seva opinió favorable a l'autenticitat arnaldiana d'alguns dels textos alquímics.

13. Juan A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de Alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 406-19 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1994, XIV]; i IDEM, *En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 9-22, esp. 19.

14. Jacques J. PAYEN, *Arnaud de Villeneuve et la version provençale du 'Rosarius philosophorum'*, Tesi doctoral inèdita de l'École des Chartes, 1957 [resum dins *Positions des thèses de l'École des Chartes*, París, École des Chartes 1957, 105-06]; IDEM, *'Flos florum' et 'Semita semitae': deux traités d'alchimie attribués à Arnaud de Villeneuve*, dins «Revue d'Histoire des Sciences et des leurs Applications», 12 (1959), 289-300; Giuliana CAMILLI, *L'opera alchemica di Arnaldo da Villanova*, Tesi di laurea inèdita, Università di Genova 1992; EADEM, *Il 'Rosarius philosophorum' attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del trecento*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 175-208; PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; i EADEM, recensió d'Antoine CALVET (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier*, cit. dins «ATCA», 18 (1999), 841-44.

amb el qual l'arnaldià té certs punts de contacte:¹⁵ la preeminència comuna d'una alquímia adreçada a la producció de l'elixir com a medicament universal –una idea contrària a la terapèutica d'Arnau– i el fet que l'autor de les primeres obres alquímiques pseudolul·lianes es consideri deixeble d'Arnau de Vilanova. S'ha avançat la hipòtesi que, almenys les obres centrals i més antigues del corpus arnaldià, en realitat fossin escrites per algun o alguns metges adeptes a l'espiritualisme franciscà, admiradors o qui sap si deixebles reals d'Arnau.¹⁶ La insistència que es fa en aquestes obres en la medicina i en subvenir, amb l'art de l'alquímia, «els pobres e els malalts» és certament notable, però no es pot parlar d'un misticisme generalitzat en tot el corpus. Ara bé, tampoc no s'ha de perdre de vista que l'alquímia interessà i molt alguns importants autors mèdics durant la segona meitat del segle XIII, que l'assumiren de resultes d'una autèntica evolució intel·lectual personal: són els casos, per exemple, de Pere Hispà, que féu ús de les destil·lacions del vi («aqua ardens» i «aqua vitæ») o de Teodoríc Borgognoni, que també les incorporà als seus tractats de cirurgia al costat dels sublimats d'arsènic i mercuri.¹⁷ Un ús de les destil·lacions que, al cap i a la fi, tampoc no és estrany a la terapèutica arnaldiana. En general, tant en el cas d'Arnau com en el de Llull, sembla que som davant d'un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica (alquímia de l'elixir) en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el cas del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval.

Hem conservat únicament tres textos traduïts al català amb una atribució d'autoria a Arnau de Vilanova. Aquests tres textos se sumen als escrits pertanyents al corpus lul·lià, als de Joan de Rocatalhada, i als d'altres autors alquímics, clàssics (Geber o Hermes) o medievals (Jaume Lustrach), amb testimonis conservats o circulació documentada en vulgar català durant el període medieval. Tots plegats demostren que l'alquímia, al costat de la medicina i l'astrologia, fou una de les àrees 'científiques' que més interès despertaren entre els lectors en vulgar. Per això sorprèn que els lectors catalans tan sols pousseu tres textos de l'alquímia 'arnaldiana'. Ara bé, sorprèn encara molt més que cap d'aquests tres textos no formi part del corpus alquímic 'arnaldià' fins ara conegut, almenys tal com ha estat transmès pels manuscrits medievals estudiats¹⁸ i la tradició impresa renaixentista.¹⁹

15. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 121-35.

16. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit.

17. PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xx; Michael R. McVAUGH, *Alchemy in the Surgery of Teodorico Borgognoni*, dins Chiara CRISCIANI, Agostino PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*, Florència, Sismel 2003, 55-75.

18. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 654-78.

19. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 135-49; i, en particular, Sebastià GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresana 2002. 224 pp.

En les planes que segueixen intentarem donar resposta a aquests aparents enigmes. Passarem revista a cadascun d'aquests tres textos, i posarem una especial atenció als manuscrits miscel·lanis que ens els han conservat en el seu conjunt, analitzant-los cadascun d'ells com un tot.

El Libell de les set proposicions de John Dastin

Un manuscrit copiat a Nàpols entre 1473-1490, sobre el que tornarem més endavant, conté un *Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal*,²⁰ amb una clara atribució de l'obra a Arnau de Vilanova tant a la rúbrica inicial (*De la compositió de la pedra philo<so>phal, com e de qual matèria se fa, segons mestre Arnau de Vilanova*) com a l'explicit («Explicit libellus septem propositionum Arnaldi de Villanova super compositione lapidis philosophorum»).

El text d'aquest breu tractat comença amb un «Prohemi», en el qual s'exposen els objectius de l'obra: oferir una pràctica alquímica completa en set «propositions» o capítols. Aquest proemi comença:

«En testimoni és a mi Déu, al qual yo no ment, que en aquestes .VII. propositions són los artificis de la alquímia. Qui los principis naturals sabrà e les causes totes dels minerals e la manera de la generatió, la qual en la intentió generatió [*sic*] de la natura està, e los dorsos de aquells hauran incurvats e no seran en molts implicaments ni en vàries [*sic* per vanes?] cogitacions e Déu hauran humilment pregat, lo final magisteri e lo secret e la intensió total de la pedra dels philosophs, sens diminutió alguna e superfluitat, per engín, en aquell de la sciència de la philosophia, sobre les quals coses los pensers de aquells fermament fondaran e reposaran, plenament trovaran. E sovín e pus sovín e trop pus sovín revolvetz e encerca des les dessusdites propositions e en lo cor bé scrutades el principi de aquelles e la fi, segons se poran, a la pràctica començar o acostar...»²¹

A continuació, vénen els set breus capítols, els títols dels quals ens han arribat en llatí, i que descriuen, no sense certs tocs de misticisme, les «propo-

20. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 129v_a-131v_b. Descripcions d'aquest ms. a Seymour de RICCI i William J. WILSON, *Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada*, 3 vols., Nova York, The H. W. Wilson Company 1935-1940, vol. II, pp. 1986-88; William J. WILSON, *An alchemical manuscript by Arnaldus de Bruxella*, dins «Osiris», 2 (1936), 220-405; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in the United States and Canada*, dins «Osiris», 6 (1939), 1-836, (473-514, § 57). Manca a la *Bibliografia de textos catalans antics* (BITECA), compil. per Vicenç BELTRÁN, Gemma AVENOZA i Beatrice CONCHEFF (†), una secció del projecte *PhiloBiblon* (<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbi.html>). Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

21. Al f. 129va.

sitions» o «preparations» alquímiques anunciades al títol de l'obra i al proemi. Les rúbriques d'aquests capítols fan així:

«La prima propositiō: de resolutione corporis magnesie in aquam seu argentum vivum.

La segona preparatiō o propositiō: de reductione aque in terram seu corpus.

La terça propositiō: de recatione terre cum aqua et igne seu calore.

La quarta propositiō: de gratificatione nature cum natura et sublimatione.

La quinta propositiō: quod in lapide sunt spiritus corpus et anima.

La sisena propositiō: de transmutatione colorum lapidis.

La settena propositiō: de reductione fixi in volatile et volatilis in fixum et fusione ipsius».

Clou l'obra una *Conclusiō de les propositiones*, amb el títol igualment en llatí (*Quod tota ars et scientia lapidis philosophorum consistit in prescriptis septem propositionibus et ita iurat*).

Malgrat que en la traducció catalana aquest tractat és atribuït a Arnau de Vilanova, sabem des de fa temps que és una obra que no forma part del corpus alquímic pseudoarnaldia. Les obres de l'alquimista anglès John Dastin, que va viure durant la primera meitat del segle XIV, tenen molts punts de contacte amb les que foren atribuïdes a Arnau. Dastin i l'autor de les obres alquímiques 'arnaldianes', potser per haver coincidit al focus montpellerí, semblen haver defensat teories alquímiques similars, fins al punt que algunes obres foren adscrites indistintament a ell i a Arnau.²² Aquest fou el cas del *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*, que no és altra cosa que una traducció d'un dels 'rosaris abreujats' de l'anglès, el que circulà precisament amb el títol de *Rosarius abbreviatus*. Als manuscrits llatins que foren exhumats per Thorndike aquest text, atribuït a Dastin, comença:

«Testis [est] mihi Deus, cui non mentior, quod in istis septem propositionibus artificialibus tota ars alchemia continetur...»²³

22. Sobre aquest autor i les seves obres, vegeu THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 85-102 i 676-78; George SARTON, *Introduction to the history of science*, 3 vols. en 5 toms, Baltimore, The Williams and Wilkins Co., for the Carnegie Institution of Washington 1927-1948 [reimpr.: Huntington, R. E. Krieger 1975], vol. III, 752-53; C.H. JOSTEN, *The text of John Dastin Letter to Pope John XXII*, dins «Ambix», 4 (1949), 34-51 [cfr. Mahmoud MANZALAOUI, *John Dastin and the pseudo-Aristotelian Secretum secretorum*, dins «Ambix», 9 (1961), 166-67]; Wilfred R. THEISEN, *John Dastin's Letter on the Philosophers' Stone*, dins «Ambix», 33 (1986), 78-87; IDEM, *John Dastin: the alchemist as co-creator*, dins «Ambix», 38 (1991), 73-78; i IDEM, *John Dastin's Alchemical Vision*, dins «Ambix», 46 (1999), 65-72.

23. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 94-95. Recullen aquest testimoni WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular*, cit., 473 i 499; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351-52; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244.

Tot i que en aquests manuscrits llatins l'obra és atribuïda a Dastin, l'original llatí a partir del qual treballà l'anònim traductor català ja la devia atribuir a Arnau de Vilanova.

Una anàlisi lingüística superficial d'aquesta traducció catalana sembla indicar que no és anterior a finals del segle XIV. Cal dir que la còpia inclou un cert nombre d'italianismes fonètics i morfològics que han transcendit a la grafia d'algunes paraules, sens dubte introduïts pel copista italià del manuscrit conservat —si és que no eren presents ja a l'antígraf que utilitzà—. És un fenomen que es dona també en altres textos catalans dels quals ens han pervingut testimonis que circularen a l'antic regne de Nàpols governat per una branca menor dels Trastàmara catalanoaragonesos.²⁴ Aquests italianismes són presents també als altres textos catalans copiats en aquest manuscrit, entre els quals un altre d'atribuït a Arnau de Vilanova.

El Llibre dels dotze capítols

El mateix manuscrit napolità ens ha conservat un altre opuscle alquímic atribuït a Arnau de Vilanova: el *Llibre dels dotze capítols*.²⁵ Aquest text tampoc no consta a cap dels inventaris preliminars del corpus alquímic arnaldia i, a diferència de l'anterior, no en podem avançar cap identificació alternativa.²⁶ La dedicatòria de l'obra a un deixeble recorda altres textos del corpus arnaldia, singularment els *Secreta naturæ*, però ni l'incipit ni l'extensió (sis capítols) d'aquest últim text no tenen relació amb l'opuscle català.²⁷

El títol de l'obra i la suposada autoria s'expressen a la rúbrica inicial:

«Aquest<s> .XII. capítols que segueixen are u féu e ordenà lo gran philòsof mestre Arnau de Vilanova, lo qual fon natural del loch de Cervera del Marquesat [*sic* per Maestrat] de Montesa, de les parts de Cathalunya».

24. Vegeu el cas del *Llibre de cetreria* del vescomte Felip Dalmau I de Rocabertí (ca. 1387-1392), conservat en un ms. napolità de la segona meitat del segle XV (CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 152-53; Jordi QUEROL SAN ABDON, *El Llibre de cetreria del vescomte de Rocabertí: edició i estudi d'un tractat de falconeria escrit a la Corona d'Aragó*, treball de recerca inèdit del «Programa de doctorat d'Història de les Ciències», Universitat Autònoma de Barcelona 2004, dir. Martí Pumarola i Lluís Cifuentes).

25. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 132a-144a. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

26. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368-69; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244-45.

27. Els *Secreta naturæ* comencen: «Incipit liber quem composuit magister Arnaldus de Villanova pro quodam famulo suo quem multum diligebat», al ms. Oxford, New College, 294, f. 56, i a l'edició de Lió de 1520, f. 303v (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, pp. 672-73).

A continuació, s'inicia el text del tractat amb un proemi explicatiu dels motius de l'obra. En aquest proemi, que recorda, en part, el de l'*Art intel·lectual* pseudolul·liana, es repeteix l'atribució a Arnau:

«En nom de Déu, rey de glòria, componam aquest libre e començem a parlar açí en la molt noble e molt alta sciència, la qual appellen los savis alkímia, per què molts hòmens van errants per cercar e per trobar en les obres què són minerals e no poden conseguir ninguna cosa. E dol-me lo cars d'ells e vull-los il·luminar en aquesta breu scriptura ab la qual se púscan aprofitar de les coses que són de les mineres de la terra sens peccat de les lurs ànimes. E que façen bé, per amor de Déu, als pobres e als malalts, e que regraciescan a Déus lo bé e la mercè que los fa, que yo, mestre Arnau de Vilanova, a honor d'Ell, la pos per capítols ordonadament».

Tot seguit, hi ha la taula dels capítols (*Distintió dels capítols*), en la qual és numerat com a capítol primer el que, en realitat, és un capítol introductori, que ofereix uns breus consells deontològics al principiant, i que pel seu interès reproduïm aquí:

«De les costumes e de vida que deu fer lo mestre

Aquell qui, fill, voldrà ésser de aquesta sciència cové que sia infra los bons e que sia dels millors acompanyat e quart-se de les males gens, e-n sos fets e-n sos paraules sia honest, e que tema molt a Déus e honre la sua semblança. Entendrà-la com pus nirettesament [*sic* per virtuosament] puscas, e sia açí com a la casa de oració, que deu ésser loch // de gran secret, de no mostrar ni manifestar aquesta sciència a tots hòmens, sinó tant solament a hom de bon enteniment lo qual entén que per trebal o per operations demostra que vol ésser fill de la molt alta e noble sciència, la qual nostre senyor Déus no volc mostrar sinó als seus amichs. E ells, ab voluntat de Déus, lasaren-la en tal manera escrita que no la aconseguen altres sinó aquells qui l'amassen e l'honrassen e loassen Déus, en amor e temor dels seus manaments, e seguissen la sua carrera. E per açò aital yo, mestre Arnau de Vilanova, inlumín e-ntegrament compon .XII. capítols a honor de Déus e dels .XII. apòstols seus que, axí com ells foren a manament seu, axí és mester que sia aquell qui de aquests .XII. capítols voldrà obrar».²⁸

Segueixen els dotze capítols anunciats, que exposen una pràctica alquímica completa. Aquests dotze capítols, segons les rúbriques que apareixen a la taula i al text,²⁹ tenen el següent contingut:

28. Als ff. 132b-132va.

29. Reprodueixo la lliçó de les rúbriques del text, eventualment corregida o ampliada entre claudàtors per la de la taula. Les incorporacions meves van entre parèntesis angulars.

1. «Per subimar los spirits [volàtils].
Primerament, del mercuri. Sublimatió del sofre. Sublimatió de arsènich. Sublimatió de rialguar. Sublimasió de sal armoniach.
2. De calcinar los corsos.
Primerament, de la Luna. Altra manera de calcinar la Luna. Sublimatió de Saturno. Calcinatió de Júpiter. Calcinatió del tàrtar. Calcinatió de les closques dels ous.
3. De fer les aygües corrosives e agudes per [dissolre].
<Aigua resolutive>. Altra aygua resolvent. Altra aygua resolvent.
4. Per [dissolre] e congelar.
<Definició de resoldre>. Altra resolució faràs d'esta guisa. Congelatió d'esta obra e d'altra. Altra congelatió. Altra congelatió. Del lut, del saber com se fa.
5. De fer los olis per enserir tes medicines.
<Oli del tàrtar>. Altra manera de fer oli del tàrtar. Axí faràs oly de anoxatir fi e rectificat, que és sal armoniach. En esta manera pots fer oly dels vermells d'ous.
6. De [enserrar] les medicines.
<Definició d'encerar>. Altra enseratió de medicina.
7. Per disligar los spirits sens sublimar.
<Dissolució del sofre>. Altra disolbatió de sofre. Dealbatió del arsènich.
8. De calcinar e de humydar los spirits.
<Definicions>. De calcinar mercuri e los spirits. De humidar los spirits calcinats.
9. Per saber qual és la marquesita natural ni com se deu obrar, ni sobre qual cors se deu lançar [la sua medicina].
10. De fer les sals e de preparar aquelles.
<Per fer sal d'orina d'homes>. Altra manera de fer sal d'orina. Com se fa sal armoniach. Com se fa sal alcalí.
11. De congelar [lo] mercuri cru [e qual spirit és pertanyent a ell].
<Definicions>. De congelar mercuri ab lo fum de Saturnus o Júpiter. Com se congela mercuri ab la herba.
12. Com faràs tos vassells per fondre qual cors te vulles, ni com hi gitaràs ta medicina quant serà fos ni en quina manera».

En acabat, una *Amonitió de l'auctor per aprovar la obra* clou els dotze capítols que li donen nom (f. 141ab):

«Ara són acabats los .XIII. [*sic*] capítols ordenats axí com reconta en lo començament d'aquest libre e han parlat naturalment e dretament per veritat cada una per sa natura. Deo gratias. Amen».

Però aquí no s'acaba el tractat. Després d'un espai en blanc, on potser era prevista una rúbrica (f. 141b), segueix un altre conjunt d'epígrafs que no consten a la taula inicial, raó per la qual podria pensar-se que som davant d'un text diferent. El to, idèntic a l'anterior, i la presència del nom d'Arnau al final semblen desmentir-ho. Aquests nous capítols són introduïts així:

«Ara parlem en les obres naturals que són stades aprovades per nostres predecessors, e per a tu metre en la carrera vull-te mostrar»,

tot enllaçant amb la rúbrica del primer dels nous capítols, dotze més en total (ff. 141b-144a):

- «1. Medicina per la obra ab blanch sobre Venus, un pes sobre 40.
2. Altra medicina per al coure.
3. Altra medicina per lo mercuri.
4. Amonició que fa lo auctor per declaratió de un gran secret que diu voler declarar.
5. Altra medicina per lo coure.
6. Obra de la marquesita natural.
7. Altra medicina e la multiplicatió.
8. De la conjunció del cors e de la ànima que's troben en los minerals, com se fa.
9. Medicina sobre Venus.
10. La purgatió de Venus, com se fa.
11. Obra sobre Venus qui's diu tarquina.
12. A petició de qui fonch composat lo libre».

Aquest darrer capítol (ff. 143va-144a) fa les funcions d'un postfaci en el qual s'afirma que aquest llibre fou «complit e explanat per mestre Arnau de Vilanova» i s'exposen les motivacions de l'autor a l'hora d'escriure'l. El fil argumental d'aquest interessant text, massa llarg per a transcriure'l aquí sencer, és el següent: (1) Arnau, que redactà el llibre «a honor de nostre senyor Déus e dels seus amats», el lliurà a un deixeble estimat per ell amb la condició que, si tenia èxit amb l'alquímia, compartís els beneficis «ab los pobres e ab los malalts»; (2) però Arnau no li donà fins que s'assegurà que el deixeble compliria aquell objectiu altruista, informant-lo que de «molts llibres naturals dels savis que foren saenrere» havia extret «lo mellor e-l pus vertader», el mínim necessari com per poder «obrar per tot lo món generalment», que per això li havia «posat e explanat [tot] en aquest libre [prevenint-lo] contra tota la orror en què se consumen los hòmens de aquest món qui d'aquesta sciència usen, car los savis ho amagaren e jo ho he descobert a tu»; (3) si, tot i amb això, no hagués temut que s'hagués perjudicat a si mateix, Arnau li hauria «scrita l'altra del sol, que val molt més», sense deixar d'advertir-lo que «no t'acostes ab negun hom del món que haja senyoria», perquè «los lurs coratjes arguillarien e porie'n se'n levar gran guerra e gran mal»; (4) el jove deixeble era fill «d'un gran rich hom qui havia molt gran riquesa e era hom qui treballava molt en haver aquesta sciència», però molts l'enganyaren amb «obres falses» i promeses, «e lo bon rich hom, crehent açò, despès tot quant havia»; (5) fou llavors que el jove conegué casualment «mestre Arnau de Vilanova», la vàlua del saber del qual reconegué, i «dix en si mateix: jo-m metré a servir ad aquest, que no-s porà fer que ell no-m do certanitat de açò per què mon

pare ha tant despès e no és pogut venir a fi»; (6) el jove «serví-lo ben cinch anys entrò que [Arnau] finà», i com que el mestre coneixia els antecedents familiars del seu deixeble, li agradà comprovar que «li plaïa molt tostemp de fer almoyna per amor de Déu», i per això «va-li scriure aquest libre, que li donà quant fonc après de la sua fin, perquè-n fes bé als pobres per amor de Déus».

Certament, som davant justificacions molt tòpiques en la literatura alquímica medieval, però és possible que ens aportin informacions més precioses del que sembla. En ocasions, hom ha cercat connexions entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i les seves obres mèdiques o espirituals autèntiques per mirar de provar l'autoria arnaldiana d'una part d'aquest corpus alquímic.³⁰ Sense més documentació que la de caire internalista, no sembla que els resultats que pot oferir aquesta via portin a proves conclouents, d'altra banda sempre explicables amb una altra hipòtesi més econòmica però igual d'incerta per ara: la del deixeble d'Arnau que, almenys en una part del corpus, amaga el nom sota el més cèlebre del mestre. Alguns aspectes del contingut —didacticisme, caràcter de manual bàsic— i de les justificacions finals —l'autor hi «explanà» la doctrina— del *Llibre dels dotze capítols* fan pensar en la literatura tècnica, 'intermèdia', sovint adreçada a suposats 'pobres': obres amb finalitat pràctica, però també pedagogicodidàctica, adreçades a un públic que se situa «all'intersezione tra università e professione», amb una formació acadèmica més o menys avançada, que li permet llegir en llatí,³¹ i, afegim, també a un públic culte però extraacadèmic, que prefereix llegir en llengua vulgar i que valora especialment les guies pràctiques de caràcter general o bàsic. Exactament les mateixes característiques que té també el darrer dels textos alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova que conservem en traducció catalana.

El Llibre del gran magisteri

En una miscel·lània alquímica del segle XVI apareix un *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*,³² el tercer text alquí-

30. CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit., 209, nota, esgrimeix les referències espirituals del *Llibre dels dotze capítols* en aquest sentit. Vegeu també, d'ell mateix, *Alchimie et joachimisme dans les 'alchimica' pseudo-arnaldiens*, dins «Alchimie et philosophie à la Renaissance. Actes du colloque international de Tours (4-7 décembre 1991)», París, Vrin 1993, 93-107.

31. Jole AGRIMI i Chiara CRISCIANI, *Edocere medicos: medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Nàpols, Guerini 1988, 167, tot analitzant els compendis mèdics. Vegeu també Chiara CRISCIANI, *Aspetti della trasmissione del sapere nell'alchimia latina: un'immagine di formazione, uno stile di commento*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 149-84.

32. París, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 289, ff. 198-203v. El títol consta a la rubrica inicial (f. 198): «Assy comensa lo llibre del gran magisteri de les preparacions e regiment de la pedra filosofal». Descripcions d'aquest ms. a Alfred MOREL-FATIO, *Catalogue des manus-*

mic traduït al català que coneixem fins ara amb una atribució a Arnau de Vilanova.³³ Com en el cas del *Llibre dels dotze capítols*, aquesta obra no apareix en cap catàleg de les obres alquímiques pseudoarnaldianes i tampoc no en puc oferir, per ara, cap identificació alternativa.³⁴

Aquest text no forma part del corpus inicial del manuscrit, sinó que fou afegit més tard —a la darrerria del segle XVI— per un dels posseïdors del volum que, molt probablement, hem d'identificar amb el Joan Josep Vela que féu constar el seu nom en el tercer foli.³⁵ La traducció, però, sembla ser prou anterior: l'autor de la còpia hi féu constar, al colofó, «que la tregué de un llibre que avia ,molt antich' que era de la llibreria de l'arcabisbe de Tarragona, Don Antoni Agustí»,³⁶ gran bibliòfil que ocupà la Seu tarragonina entre 1577-1586.³⁷

Es tracta d'un breu opuscle que, seguint la tònica d'altres textos presents en aquest manuscrit, possiblement no fou copiat sencer, sinó tan sols extratat. La còpia comença, després de la rúbrica que conté el títol, amb una taula dels capítols de l'obra («Divisir-t'é, donchs, lo present llibre en .VIII. capítols: en lo primer te mostraré la sublimació... — ... en què's demostre la substància d'ell»). Tot seguit, s'inicia el text amb el primer capítol («Lo primer capítol de lla pedra: És una qui sab hom de vil breu en qual...»). L'obra acaba amb el vuitè dels capítols anunciats («... segons lo elixir serà preparat. Explicar»), a continuació del qual el copista afegí l'esmentat colofó.

Tal com indica el títol, els vuit capítols ofereixen una pràctica alquímica adreçada a la preparació de l'elixir, il·lustrada amb diversos dibuixos d'instruments i mètodes de cocció.

crits espagnols et des manuscrits portugais, París, Imprimerie Nationale 1892, p. 36, § 106; LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 54-62; FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya*, cit., pp. 136-37; Pere BOHIGAS I BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a París*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 15 (1930), 92-139 i 197-230; i 16 (1931), 82-111 i 213-310 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Amadeu-J. SOBERANAS I LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, pp. 71-261, a la p. 108]; BITECA, manid 1959. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

33. Al colofó (omès a BITECA manid 1959): «Aquesta hobra és de mestre Arnau de Vilanova» (f. 203v).

34. Només a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 245-46, s'ha cridat l'atenció sobre aquest text.

35. Vegeu la descripció d'aquesta miscel·lània més endavant.

36. Tot aquest colofó (f. 203v) és omès a BITECA manid 1959.

37. Sobre Agustí, vegeu, entre altra bibliografia, l'aplegada a *Jornades d'història Antoni Agustí i el seu temps (1517-1586)*, 2 vols., Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias 1988-1990; Michael H. CRAWFORD, *Antonio Agustín, between Renaissance and Counter-reform*, Londres, The Warburg Institute 1993; M. Esther BALASCH amb la col·laboració de Joan Josep BUSQUETA, *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586): aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*, Lleida, Pagès-Amics de la Seu Vella 1995; i Marc MAYER, *Towards a history of the library of Antonio Agustín*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 60 (1997), 261-272.

Altres obres

No és descartable que haguessin circulat altres obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova en traducció catalana, que s'hagin perdut o bé que dormin encara en algunes biblioteques sense haver estat localitzades.

Convé desmentir, però, el cas d'un text 'arnaldià' que duu per títol *Theorica alkanomie*, que es conserva en un manuscrit copiat durant el segle XV³⁸ i que ha estat citat com una traducció catalana més, per bé que amb l'incipit en llatí («In nomine Dei, amen. Incipit *Theorica alkanomie...* »).³⁹ Al catàleg de Singer es transcriuen l'incipit i l'explicit d'aquest text, un i altre en llatí, i no s'especifica que el cos de l'obra –possiblement un extracte de la *Theorica et practica ad sanctissimum patrem*, que sí forma part del corpus alquímic pseudoarnaldià– sigui en vulgar.⁴⁰ Una verificació del manuscrit ha demostrat que aquest text, certament atribuït a Arnau, és una còpia en llatí i segurament efectuada a Anglaterra, si tenim en compte que hi va acompanyada d'altres obres en anglès.⁴¹ L'error té el seu origen, sens dubte, en una mala comprensió del cedulari que Pere Bohigas reuní per a l'elaboració del seu *Repertori de manuscrits catalans*, ara conservat a la Biblioteca de Catalunya (Barcelona), en el qual recollí no únicament manuscrits amb textos en català sinó també d'autors catalans.⁴²

Un manuscrit miscel·lani d'obres d'alquímia en llatí i en castellà copiat durant la segona meitat del segle XV pel notari, aparentment asturià, Gonzalo Rodrigo (o Rodríguez) de Passera, conté un tractat pseudoarnaldià en llatí (*Tractatus magistri Arnaldi de Villanova super lapidem philosophorum*, ff. 61-67, inc.: «Reverendo in Christo patri...»; «Sequitur *Practica* ipsius Arnaldi de Villanova», ff. 68v-71v) amb un poema en català interpolat (ff. 67v-68), que, tanmateix, no podem comptar entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau. En efecte, aquest poema va introduït per la rúbrica llatina «Item, Jacobus de Sant Saturnino, de ista terra, sic dicit». Aquest poema comença «En lo fems no és terra tornat / ya per nul temps no serà such gittat...», i acaba «... el sperver de Hermes és appellat / e-l seu cap d'or és tornat».⁴³

38. Londres, British Library, ms. Sloane 2479, ff. 77-80v.

39. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; i PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xxiv.

40. Dorothy W. SINGER, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in Great Britain and Ireland dating from before the XVI century*, 3 vols., Brussel·les, Union Académique Internationale 1928-1931, § 226.ii.

41. Agraixco la verificació d'aquest ms. a Carmen Caballero i a Sebastià Giralt.

42. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 246.

43. Aquest manuscrit es conservava a la Biblioteca de la Universidad de Oviedo i fou destruït durant la revolució d'Astúries de 1934 (Michela PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, Warburg Institute 1989, 16, n. 58). Abans, però, havia estat descrit per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. I, pp. 109-38, que també edità el poema català a 116-17. Luanco refereix (134-38) com Marcelino Menéndez Pelayo li prestà un altre ms. de

La nacionalitat d'Arnau al costat de l'expressió «de ista terra» i la llengua del poema podrien fer pensar que aquest autor, poc conegut però prou citat pels alquimistes del segle XIV, especialment els catalans i els occitans, era català. Jacobus de Sancto Saturnino és citat com a font pel carmelitè català Guillem Sedacer a la seva *Summa totius artis alchimie* (o *Sedacina*), escrita vers 1378,⁴⁴ i, en un llistat d'alquimistes cèlebres, per Arnau de Brussel·les.⁴⁵ Tanmateix, un manuscrit francès del segle XV és categòric sobre l'origen de l'autor: «James du Bourc Saint Sernin, philosophe de Toulouse».⁴⁶ Cal relacionar aquestes dades amb el «libre petit de mestre Jacme del Burch, de alquímie», que apareix, sense indicació de la llengua en què era escrit, a l'inventari de béns d'un argenter alquimista de Barcelona de 1419, el qual també posseïa un altre «libre de alquímia» en vers («metrificat») i en vulgar («en romanç»);⁴⁷ Encara més: si el tractat llatí atribuït a Arnau, de tan mal identificar, que interpola el poema català, no ha de ser exclòs del corpus alquímic pseudoarnaldià, som davant d'una dada de gran interès per provar un origen occità («de ista terra») de l'autor d'almenys una part d'aquest corpus? La prudència obliga, amb tanta recerca com hi ha per fer, a no mirar per ara cap a Tolosa de Llenguadoc.

Miscel·lànies alquímiques en català

Els manuscrits que contenen els textos pseudoarnaldians en català constitueixen sengles miscel·lànies alquímiques elaborades, respectivament, a finals del segle XV i principis del XVI, les quals contenen textos que –almenys en gran part– foren traduïts al vulgar prou abans. Considero d'interès aportar aquí una descripció de tot el seu contingut.

Abans, però, convé recordar, una vegada més, la importància d'estudiar els volums miscel·lanis sencers tal com ens han arribat, per a entendre la història d'un determinat text. Només així comprendrem els interessos dels seus pos-

principis del segle XV amb continguts idèntics, però incomplet o mutilat de la part que aquí interessa, i que tampoc no es troba a la Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander. El ms. d'Oviedo és desconegut de *BITECA* i del seu paral·lel castellà. El poema tampoc no apareix al recull exhaustiu de la poesia medieval en català del *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana* (RIALC), <http://www.riale.unina.it/>.

44. Pascale BARTHÉLEMY, *La Sedacina ou l'Œuvre au crible: l'alchimie de Guillaume Sedacer, carme catalan de la fin du XIVe siècle*, vol. I (*Études et outils*), París-Milà, S.É.H.A.-Archè 2002, en part. 43 (Sedacer en posseïa un llibre) i 342-43 (aplec de les dades disponibles).

45. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 348; BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 178-79. Sobre aquest personatge, vegeu a continuació.

46. París, Bibliothèque Nationale, Lat. 11201, f. 70v, citat per BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 343, que en consultà un tractat llatí intítulat *XII claves totius magisterii per magistrum Iacobum del Borg St. Saturnin* (Bolonya, Biblioteca Universitaria, 1444, ff. 153-55).

47. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251, on es desconeixen les dades anteriors.

seïdors, la percepció d'una obra o autors concrets, la seva difusió social, etc. Ocasionalment, en aquests volums miscel·lanis es compilaven obres d'una determinada temàtica o autor. Els manuscrits miscel·lanis que contenen obres d'alquímia són especialment unitaris quant a la seva temàtica, i se'n conserven en totes les llengües: en llatí, en vulgar o, com s'esdevé sovint, amb textos en la llengua sàvia i en la vernacular.⁴⁸ Entre les miscel·lànies alquímiques llatines d'origen català convé citar aquí la que copià de pròpia mà l'any 1462 Pere de Roselles, llicenciat en dret canònic i batxiller en medicina que fou vicari perpetu de l'església de Sant Joan del Mercat, a València, i que conté, entre altres textos, l'*Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* pseudoarnaldiana.⁴⁹

Ens han pervingut dues miscel·lànies alquímiques amb textos en català, i una i altra contenen obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, copiades tant en el nostre vulgar com en llatí. El manuscrit 1 de la biblioteca de la Lehigh University, a Bethlehem (Pennsylvania, EUA), és un volum miscel·lani d'escrits alquímics compilat per l'impressor establert a Nàpols Arnau de Brusselles (Arnaldus Lishout, Arnaldus de Bruxella)⁵⁰ durant l'últim terç del segle XV. Aquest volum (229 folis de paper de 283 × 209 mm) conté textos escrits en diferents llengües –llatí, català, italià i addicions posteriors en francès–, copiats a dues columnes. Alguns dels textos originals porten colofons datats entre 1473 i 1490. Malgrat aquestes datacions, un dels seus posseïdors francesos tardans afegí a la portada el títol i la data següents: *Le Trésor des Alchimistes compilé par Arnaud de Bruxel{les} à Naples en 1489*. Aquests mateixos posseïdors francesos són responsables del subratllat de moltes frases i, particularment, de l'afegit de traduccions interliniades al francès de molts mots dels textos catalans.

La significativa presència de textos en català en el volum (cinc, més algunes addicions menors) s'explica pel context napolità en el qual fou compilat, en ple regnat del fill i successor d'Alfons el Magnànim, Ferran I (1458-1494),

48. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 349 i ss.

49. Nàpols, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, ms. XV.F.54, colofó al f. 109: «Fuit completum presens volumen per me scriptum, Petrum de Rossellis, licentiatum in decretis, bacallarium in medicina, necnon vicarium perpetuum Sancti Iohannis de Mercato civitatis Valencie, vicesima prima mensis iulii anno domini nostri Ihesu Christi millesimo quadringentesimo sexagesimo secundo. Deo gratias». Roselles hi copià obres de Geber, Arisley, Giacomo da Siena, Alphidius, Hermes, un tractat doble aigües on és citat Ortolanus, i les preteses epístoles d'Aristòtil a Alexandre, d'Arnau de Vilanova al rei de Nàpols i de Rosinus a Eustatia. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. IV, 345-46.

50. Sobre aquest personatge, vegeu Mariano FAVA i Giovanni BRESCIANO, *La stampa a Napoli nel XV secolo*, 2 vols., Leipzig, R. Haupt 1911-1913 [reed. facs.: Nendeln, Kraus-Thomson Organization Limited 1969], vol. I, pp. 47-56; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 229-38; i Emmanuel POULLE, *La bibliothèque scientifique d'un imprimeur humaniste au XVe siècle: catalogue des manuscrits d'Arnaud de Bruxelles à la Bibliothèque nationale de Paris*, Ginebra, Droz 1963.

durant el qual, si bé la presència del català a Nàpols reculà a favor de l'italià i del castellà —llengua familiar de la dinastia i de bona part de la massa d'acòlits que atreia—, la circulació de materials catalans, portats per nobles i mercaders i adquirits per uns monarques amb amplis interessos culturals, fou ben intensa.

El manuscrit s'inicia amb una extensa taula de capítols (ff. Ia-XIIIb) i inclou un gran nombre de receptes soltes (ff. 18b-21b, 22b-24b, 26b-30b, 76a-78b, 102a-105b, 107a, 108a-120a, 144b, 149b-151a en català, 162a-163a, 199a-199va en català, 201a), i també diagrames (f. 163a), taules de símbols alquímics (ff. 25b-26a, 30b) i llistes d'autors d'alquímia (f. 163b), a més de prop de quaranta tractats, la majora breus. Deixant de banda aquells altres elements i també les addicions posteriors, aquests darrers, molt esquemàticament, són:⁵¹

1. ff. 1a-16b Ps.-Albert el Gran, *Semita recta in alkymia*.
2. ff. 17b-18a *Regimen et ex quibus componi debet lapis philosophorum*.
3. ff. 21b-22a *Relatio de philosopho Mauro et de fabro Erario aurifabro*.
4. ff. 24b-25a *Petitiones et responsiones facte per Agadinum a spiritu*.
5. ff. 30b-32b Hermes, *Obra de la alquímia* (en català i en llatí).⁵²
6. ff. 49b-64b Geber, *Summa minor*.
7. ff. 65a-68a Geber, *Testamentum*.
8. ff. 68a-71a Geber, *Triginta verba super practica servanda in arte alkimie*.
9. ff. 71b-72b Geber, *Duodecim verba*.
10. ff. 72b-73a Hermes, *Secreta*.
11. ff. 73b-74b Rasís, *Liber duodecim aquarum*.
12. ff. 74b-76a *Qualiter fit aqua fortis et virtutes eius*.
13. ff. 79a-96b Ps.-Ramon Llull, *Tertia distinctio de cura elementorum* (extracte del *De secretis naturæ seu de quinta essentia*).⁵³
14. ff. 99b-101b Ps.-Ramon Llull, *Epistola accurtatationis*.

51. Les acurades i extenses descripcions d'aquest manuscrit publicades per W. J. Wilson estalvien aquí més precisions (vegeu la nota 20). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 253-54. D'altra banda, agraïxo a Michela Pereira que n'hagi posat una reproducció a la meua disposició.

52. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 364-65 i 375-77, amb edició d'alguns fragments; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251.

53. Per a la possible circulació en català d'aquesta important obra pseudolul·liana, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 239-41. Text en llatí però amb un apèndix de notes, figures i taules en català al ms. Cambridge, Corpus Christi College, 395: cfr. Pere BOHIGAS i BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a Anglaterra*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 12 (1927), 411-57 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Àmadeu-J. SOBERANAS i LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, 20-70, a 42].

15. ff. 106ab *De compositione lapidis philosophorum doctrina elegans composita in infrascriptis centum versibus.*
16. f. 106b *Quomodo Mercurius convertitur in veram lunam.*
17. ff. 120b-126a *De doctrina compositionis medicine ad rubeum super argentum preparatum.*
18. ff. 126a-127b Ps.-Arnau de Vilanova, *Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* (amb el títol de *Flos regis*).
19. ff. 127b-128b *Dicta XII philosophorum.*⁵⁴
20. ff. 129b-131b John Dastin, *Libell de les set proposicions* (en català, però amb el títol en llatí, *Libellus septem propositionum*, i atr. a Arnau de Vilanova).
21. ff. 132a-144a Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre dels dotze capítols* (en català).
22. ff. 145a-149a Joan de Rocatalhada, *Llibre de la llum del gran magisteri de la composició de l'autèntica pedra filosofal* (en català).⁵⁵
23. ff. 151a-153a *Rigmi in ydeomate Catbalano circa compositionem lapidis ad rubeum et deinde ad album* (en català, quatre poemes anònims en versos octosíl·labs, el títol apareix a la taula inicial del volum).⁵⁶
24. ff. 154a-158a *Opus et magisterium lapidis philosophorum transmissum per Guillerum reverendo archiepiscopo Remensi.*⁵⁷
25. ff. 158a-162a *Questiones essentielles et accidentales.*⁵⁸
26. f. 163b Haly, *Liber de secretis secretorum* (extracte).
27. ff. 164a-170b Jaume Lustrach, *Liber Phenicis.*⁵⁹
28. ff. 171a-172b *Allegoriae sapientum supra librum Turbae* (dos extractes).
29. ff. 172b-173b *Parabola super lapide philosophorum.*
30. ff. 174b-175a *Visio senis.*⁶⁰

54. Aquests aforismes alquímics són atribuïts a Hermes, Arnau de Vilanova, Aristòtil, Astanus, Morienus, Plató, Albert el Gran, Eximenus, Daucius, Geber, Hermògenes, i Dedalus (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368).

55. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 337 i 369; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 249.

56. RIALC, § Rao Obis, inc.: «En nom de Deu, lo rey del cel...», «O! vosaltres, honrats senyors...», «Aujats, senyors, complits de saviesa...», i «Vejats què diu nostre pare Adam...», ed. Miriam CABRÉ i Michela PEREIRA, 2001.

57. En altres mss. llatins tot o part d'aquest text és atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 658-60 i 673-74; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 369-70).

58. També atribuït sovint a Arnau (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 370).

59. En altres mss., datat el 1399 i dedicat al rei Martí. En conservem traducció catalana al ms. Madrid, Biblioteca Nacional, 8790, ff. 249-258v, editada per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 126-31; vegeu PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., pp. XXI-XXII, i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 250-51.

60. En ocasions atribuït a Arnau de Vilanova (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 371).

31. ff. 175b-182b *Liber montis*, atr. a Felip, duc de Borgonya.
32. f. 182b *Testamentum Hermetis (Tabula Smaragdina)*.
33. ff. 183a-185a Ortulanus, *Expositio super Testamentum Hermetis*.
34. ff. 185b-196b Morienus Romanus, *Liber ad regem Calid*, tr. per Robert de Chester.
35. f. 197b Plini, *De virtute olei amigdolini* (extracte de la *Naturalis historia*).
36. ff. 199vb-201a Elia da Cortona, *Sonetti* (en italià).
37. ff. 204a-213a Sarne, *Lilium*.
38. ff. 213b-216a *Lilium abbreviatum*.

El manuscrit Espanyol 289 (olim Suppl. franç. 410) de la Bibliothèque Nationale de París constitueix un altre interessant volum miscel·lani d'escrits alquímics (205 folis de paper de 198 × 138 mm).⁶¹ El manuscrit, aparentment autògraf, fou compilat per un cert Jaume Mas, de la vila de Bagà (Berguedà), durant la primera meitat del segle XVI. Aquesta miscel·lània presenta dues importants diferències respecte de l'anterior: (1) tots els textos que conté són en català, un dels quals traduït pel compilador; i (2) més que obra d'un professional o amant dels llibres, com Arnau de Brusselles, sembla obra d'un alquimista, elaborada per al seu ús pràctic.

Encara que el nom de Jaume Mas apareix només al prefaci del primer text contingut al manuscrit (f. 3), sembla que ell mateix recopilà i copià els nou textos següents. Un Jaume Mas, estudiant a la Universitat de Lleida, fou detingut per promoure l'avalot estudiantil de 1456.⁶² Un altre Jaume Mas, d'Andratx (Mallorca), figura entre els clients habituals del llibreter mallorquí oriünd de Niça Tomàs Esquer en els anys 1543-1547.⁶³ Encara un altre Jaume Mas fou canonge degà de Tarragona, on es formà, i més tard fou bisbe de Vic (1674-1684).⁶⁴ Són noms espigolats d'ací i d'allà, sense cap garantia i, sobretot, amb datacions o localitzacions inconvenients.

Però el de Jaume Mas no és l'únic nom que apareix al manuscrit. A la part superior del f. 3, escrit per una mà posterior a la còpia original, hom hi anotà «Juan Jusep Vela». De la mateixa mà d'aquest Joan Josep Vela, que d'altra banda no he pogut documentar, apareixen algunes glosses marginals i altres notes esparses (ff. 1rv, 2rv, 204rv, 205rv) al llarg del volum i sembla corres-

61. Per a una descripció codicològica més detallada, vegeu especialment BITECA, manid 1559 (vegeu la nota 32). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 254-55.

62. Josep LLADONOSA I PUJOL, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1970, 77, 85, 96 i 104, sense indicar la facultat de pertinença.

63. J.N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, París, CNRS 1991, § 917, C 229, 273, 281, 287, 299, 303, 341, 410, 419, 438 i 469.

64. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 3 vols., Barcelona, Claret 1998-2001, vol. II, 577.

pondre-li la còpia de l'últim dels textos que conté (text 11) que, com ha estat dit, manifesta haver extret d'un manuscrit de la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí (1577-1586). El còdex conté moltes altres notes la mà autora de les quals és de difícil identificació, i també dibuixos d'instrumental divers.

Deixant de banda les notes breus afegides per Vela i potser per altres usuaris, el volum conté tres tractats extensos (texts 1, 2 i 11) i vuit extractes més o menys breus d'altres obres, la majoria de les quals de difícil identificació. Prescindint dels incipit i explícit dels tractats extensos, el contingut del manuscrit és el següent:

1. ff. 3-157 Ps.-Ramon Llull, *Testament alquímic*, tr. per Jaume Mas.⁶⁵
2. ff. 158-179 Joan de Rocatalhada, *Llibre de la demostració de la quinta essència extreta de totes les coses transmutables*.⁶⁶
3. f. 179rv *Imatge de vida*. Inc./expl.: «Lo tractat anomenat *Imatge de vida*, tret dels *Secrets dels filòsofs*, és a saber, de la *Flor d'alquímia primera*. Aquest llibre és escrit en pràctica e teòrica a mostrar a conèixer la siència... — ...et feta aquesta mixtió e unió sens alterasió que soltillat e redució dels cosos en forma d'esperit».⁶⁷
4. ff. 180-181 *Lapis filozoforum per sol et lune*. Inc./expl.: «A fer la pedra major, pren 6 unces de mercuri ben purgat... — ...de mercuri mundat ben calt e tornarà tot lluna fina millor que de minera. Finis».⁶⁸
5. ff. 181v-182 *La obra e tractat de Maser*. Inc./expl.: «Si vols prestament tornar lo sol o la lluna en aigua, pren .I^a. unça de qualtevol e amalga-

65. Inclou la *Cantilena* (ff. 149v-151). Traducció catalana feta a partir d'un ms. incomplet, segons declaració del mateix traductor, pertanyent a una família diferent dels que porten la traducció tres-centista editada a PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit. Sobre la traducció de Mas, vegeu PERARNAU, *Inventari d'obres lul·lianes en català*, dins IDEM, *Els manuscrits lul·lians medievals de la 'Bayerische Staatsbibliothek' de Munic*, vol. I (*Volums amb textos catalans*), Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona 1982, § II-7; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XLII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 238-39.

66. Per a la circulació en català d'aquesta obra, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 248-49.

67. El text llatí d'aquest tractat (*Imago vitae*) fou ocasionalment atribuït a Ramon Llull (PEREIRA, *The alchemical corpus*, cit., § II-27). Sabem que, almenys durant el segle XV, circulà en francès («le livre appellé Ymage de vie traitant des secrez des philosophes sur la fleur d'alquemie») i en castellà («un libro nombrado Ymagen de vida sacado de los Secretos de los filósofos sobre el arte de alquimia el cual es departido en treynta capítulos»), llengües en les quals hom n'ha conservat manuscrits complets (PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 86-89).

68. Fragment en català, malgrat la rúbrica llatina, d'algun dels tractats alquímics que circularen amb aquest títol (vegeu Lynn THORNDIKE i Pearl KIBRE, *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in Latin*, Londres, The Mediaeval Academy of America 1963 [reimpr.: Cambridge, Mass., Harvard University Press 1973], cols. 138, 275, etc.). Segueixen tres notes complementàries, que acaben «... com la cera blanca que aveu dit».

- ma ab mitja unça de mercuri... — ...en lo forn de filozofia e eixirà medesina per a blanch ho per a vermell segons que hirà compost».
6. f. 182 *Unna recepta per a congelar lo mercuri*. Inc./expl.: «Pren lo baladre, muta sa virtut, pica'l bé e posa'n... — ...lo qual sperit té cos e ànima e jamés se aparta».⁶⁹
 7. ff. 182v-192 *Dictats dels filòzofs segons Rosiano Constansi diu e altres filòzofs*. Inc./expl.: «La causa material de l'or perfet e philozòfico és l'aigua, perquè ab aquella y per aquella tota obra se acaba e no sense ella... — ... la qual dita assensió se deu fer après de la separasió dels elements».⁷⁰
 8. f. 192rv *Secrets de los secrets*. Inc./expl.: «Nota que quant lo cos... — ...quada dia un llum fins a tant que lo terç dia resto sens ningun».⁷¹
 9. ff. 192v-194 *Llibre de Enric Alamany*. Inc./expl.: «Nilius, filòzof, diu: aveu de saber que no aveu menester molts noms... — ... dar e lleixar molts proànbols, los quals pots llegir serquant lo seu llibre».
 10. ff. 194v-197v Ps.-Albert el Gran, *Llibre de les virtuts*. Inc./expl.: «Alguns dictats del *Llibre de les virtuts* de Alberto Magno. Primo, dién lo secret, con perquè als yndignes en ninguna manera se pot revetllar sinó dispansant la gràsia divinal... — ... Si lligs al *Llibre de les virtuts* de Albert, trobaràs molt més llargament cozes marevelloses».⁷²
 11. ff. 198-203v Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*.⁷³

Cloenda

Hem vist tres obres alquímiques en català atribuïdes a Arnau de Vilanova, una de les quals pertanyent, en realitat, a un altre autor, i les altres dues absents dels llistats tradicionals del corpus alquímic pseudoarnaldià. Sembla una quantitat massa exigua si tenim en compte la difusió i la transcendència d'aquest corpus. Les raons poden ser diverses.

69. Segueixen tres notes complementàries.

70. Potser cal identificar el «Rosiano Constansi» citat amb Rosinus o Rodianus, autor d'un *Liber trium verborum*, considerat un complement de la segona part («Practica») del *Rosarius* atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 43-44). Per altra banda, un manuscrit castellà del segle XV inclou un text intitulat *Las cuatro palabras de los filósofos antiguos* (edició a LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 90-98).

71. Extracte potser del *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic o bé d'alguna obra d'alquímia amb aquest mateix títol (THORNDIKE i KIBRE, *A catalogue of incipits*, cit., cols. 590 i 1398).

72. Un extracte del *Liber aggregationis*, seu *Liber secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam*, falsament atribuït a Albert el Gran, que circulà en traducció catalana completa (vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 285-86).

73. Vegeu més amunt la descripció d'aquest text.

En primer lloc, és probable que, tal com s'ha apuntat abans, no fossin les úniques obres alquímiques a nom d'Arnau que circularen en català entre els segles XIV i XVI. No hem de perdre mai de vista que el que conservem no és més que una petita part del patrimoni bibliogràfic i documental medieval que realment existí, el qual sovint ens ha pervingut per les circumstàncies més atzaroses. Els inventaris de béns i altra documentació notarial, quan consignen llibres, sovint no ajuden gaire en una matèria com l'alquímia, que circulava en volums gens valuosos o en textos que restaven ocults en miscel·lànies com les descrites, i que els autors d'aquests documents no consideraven interessant o no tenien per costum de fer constar.

En segon lloc, podem pensar, com també s'ha avançat abans, que som davant d'una selecció de textos. Una selecció dels que més servien els interessos formatius i informatius del doble públic, de pràctics i de laics, de les obres en vulgar, per ser les que més constituïen una guia pràctica clara i ordenada, accessible. És la mateixa impressió que fa l'obra mèdica autèntica arnaldiana que circulà en traducció catalana: el *Regimen sanitatis*, els *Aphorismi de memoria*, la seva traducció del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt de Dénia i, adobat pòstumament per un deixeble, l'*Antidotarium*.

En definitiva, són uns textos en vulgar que com més va més se'ns apareixen amb unes característiques que per res minven la seva importància als ulls de l'historiador, ans al contrari.

Josep PERARNAU I ESPELT

L'AUTOR D'UN TRACTAT ALQUÍMIC
PODIA TROBAR EN L'OBRA AUTÈNTICA
D'ARNAU DE VILANOVA
ALGUNA RAÓ PER A ATRIBUIR-LO A ELL?

ADVERTIMENT PREVI

*Tota la part expositiva —la més extensa— d'aquest article pertany a l'estudi introductori per a l'edició crítica de la *Introductio in librum* [Joachim] *De semine scripturarum*, volum terç de les *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* (AVOThO), detall que explica les freqüents referències al llibre complet; n'he feta aquesta publicació prèvia perquè el dit volum no serà a la disposició dels possibles lectors interessats a l'hora en què les col·laboracions a la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, 30 setembre - 3 octubre 2004» han d'ésser a les mans dels assistents a la dita Trobada, a fi que hi arribin amb ple coneixement d'allò que hi serà discutit.*

*Les referències a l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* o als seus complements (p. e., en la nostra nota 29 hi ha una referència a la nota 123, que pertany al dit text) remetent a la mateixa edició, aparats, línies i notes compreses.*

*M'he decidit a reproduir ací tota la dita introducció, també la part inicial relativa a l'influx que el *De semine scripturarum* tingué en Arnau de Vilanova a l'hora d'escriure la seva *Introductio*... al mateix llibre, perquè allò que hi és exposat contribueix a comprendre la posició doctrinal de l'autor estudiat en el tema de la «II Trobada...».*

*Les referències a les línies del text arnaldià al qual aquestes pàgines fan referència constant corresponen a l'edició d'AVOThO indicada més amunt, que encara no és a les mans dels lectors, tal com he dit. Però a fi que el lector d'aquesta 'preedició' tingui accés al text arnaldià de la *Introductio in librum* [Joachim] *De semine scripturarum*, publico en apèndix el dit text, sense, però, cap dels complements que l'acompanyen en l'edició esmentada.*

I. INTRODUCTIO IN LIBRUM DE SEMINE SCRIPTURARUM*

Encara que aquest volum s'ocupi dels dos primers textos arnaldians de naturalesa 'teològica', la present introducció ha de tenir present que, ja des de

*Ultra les lletres que remetent a les còpies manuscrites i a les edicions dels nostres texts fetes pels profs. Manselli, Carreras i Nadal, que consten al final del present estudi introductori, hom pot trobar en aquestes pàgines les sigles següents:

darreries del segle XIX per motius i en moments diversos, l'atenció dels estudiosos es concentrà d'alguna manera en el primer, raó per la qual també aquest estudi introductorí resseguirà aquelles primeres aportacions.

Aquestes responien a la necessitat de clarificar un punt bàsic per a la comprensió del primer dels dos tractats, el de la seva vinculació a la doctrina de Joaquim de Flore.

La *Introductio in librum {Ioa}chim} De semine scripturarum*, en efecte, recolza explícitament en un tractat que Arnau de Vilanova atribueix a Joaquim de Flore, el *De semine scripturarum*, tal com el nostre autor feia constar tant en el títol com dins el text de la seva *Introductio*.

En formular mestre Arnau aquestes referències a Joaquim de Flore no era pas la primera vegada que en la segona meitat del segle XIII hom citava aquell *De semine*...

Fra Roger Bacon, en efecte, el 1267 l'esmentava en l'*Opus tertium*;¹ però allò que ha tingut més repercussió en les investigacions dels darrers segles és

AT (o *Allocutio*...) = Arnaldi de VILLANOVA, *Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*.

ATCA = «Arxiu de Textos Catalans Antics», I (1982), i següents.

BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana.

DSS = Pseudo-IOACHIM DE FLORE, *De semine scripturarum*.

FC = Ferdinandus de Corduba (Annotationes in margine *Allocutionis super significatione nominis Tetragrammaton* in ms. Vat. lat. 3824).

IDSS (o *Introductio*...) = *Introductio in librum Ioa}chim} de semine scripturarum*.

L = Leipzig, Universitätsbibliothek, ms. 440, ff. 101-136r.

LCNVT = *Liber de concordia Novi et Veteris Testamenti*.

LEE = Harold LEE, *Scrutamine Scripturas. Jochimist Themes and Figuræ in the Early Religious Writings of Arnald of Vilanova*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», XXXVII (1974), 33-56.

RANDOLPH DANIEL = Emmet RANDOLPH DANIEL, *Abbot Joachim of Fiore Liber de Concordia Novi et Veteris Testamenti* (Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge, 73/8), Philadelphia, The American Philosophical Society 1983, LXII i 456 pp.

W = Wrocław, Biblioteca de la Universitat, Cod. I F 100, ff. 1a-25d.

1. «Deinde comparo linguarum utilitatem ad ecclesiam Dei, tum propter officium divinum, tum propter consecrationes ecclesiarum et huiusmodi, tum propter alia secretiora de cursu totius ecclesiae, secundum omnes status a principio usque ad finem, secundum potestatem litterarum. Quia iota unum aut unus apex non praeteribit a Lege donec omnia fiant. Et haec consideratio valet multum pro futuris periculis Antichristi et aliorum considerandis, sicut docetur libro De seminibus scripturarum» (Fr. Rogeri BACON, *Opus tertium*, cap. XXVI, in *Opera quaedam actenus inedita*. Vol. I containing I. *Opus tertium*. II. *Opus minus*. III. *Compendium philosophiae*, ed. by J. S. BREWER (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, [15]), London, Longman et alii 1859, 95); altres referències al *De semine scripturarum* els segles XIII i XIV són assenyalades per Herbert GRUNDMANN en l'article citat en la nota 5, 167, nota 2, i 168, nota 1.

Un altre paràgraf de fr. Roger Bacon pot cridar l'atenció entorn d'un tema que creuria mai no plantejat, el de la proximitat entre el framenor anglès i el nostre metge espiritual: «...si ecclesia vellet revolvere textum sacrum et prophetias sacras, atque prophetias Sybillae, et Merli-

el detall que l'alemany Alexander von Roes l'aprofités, sense però relacionar-lo amb l'abat Joaquim, en el seu *Memoriale de prerrogativa Romani imperii*,² escrit els anys 1280-1281 en un moment en què, com a conseqüència dels problemes provocats pel capteniment de l'emperador Frederic II Hohenstaufen davant el papat, l'Imperi Romano-Germànic anava perdent, substituït per la Casa de França, la fins aleshores relació privilegiada amb l'Església de Roma.³

La importància d'aquell moment per a la història d'Alemanya explica que des de darreries del segle XIX un interès constant d'historiadors germànics i de llur institució representativa que són els «Monumenta Germaniae Historica», es concentrés en el o els texts amb què en aquells moments crítics Alexander von Roes havia defensada la posició i funció del Sacre Imperi Romàgermànic al costat de la Seu de Roma. I si aquella atenció es concretà bàsicament en la ja citada edició dels escrits de l'esmentat Alexander,⁴ no po-

ni et Aquile, et Sestonis, Joachim et multorum aliorum, insuper et historias et libros philosophorum, atque iuberet considerari vias astronomiae, inveniretur sufficiens suspicio vel magis certitudo de tempore Antichristi», *Opus maius*, cap. *Mathematicae in divinis utilitas*, dins *The 'Opus maius' of Roger Bacon*, edited with introduction and analytical Table by John Henry BRIDGES, I, London, Williams and Norgate 1900, 269: no es pot trobar major recolzament a favor de la que seria la tesi central d'Arnau de Vilanova entre el 1299 i el 1305, concentrada en el *De adventu Antichristi*.

2. Els escrits d'Alexander von ROES foren editats dues vegades a mitjan segle XX: *Die Schriften des Alexander von Roes*, herausgegeben und übersetzt von Herbert GRUNDMANN und Hermann HEIMPEL (Deutsches Mittelalter. Kritische Studentexte der Monumenta Germaniae Historica, 4), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger 1949, 136 pp.; i ALEXANDER VON ROES, *Schriften*, herausgegeben von Herbert GRUNDMANN und Hermann HEIMPEL (Monumenta Germaniae Historica 500-1000. Staatsschriften des Späten Mittelalters, I), Stuttgart, Anton Hiersemann 1958, 208 i 24 pp. El *De semine scripturarum* és, no sols esmentat, ans parcialment copiat per Alexander von Roes en la seva *Notitia saeculi* tres vegades: 1) pàgina 151, línies 7-16; 2) de la pàgina 151, línia 24, a la pàgina 152, línia 13; i 3) pàgina 170, línies 3-15, de l'edició GRUNDMANN-HEIMPEL.

3. El lector s'haurà adonat de la implicació dels fets esmentats amb la història de Catalunya: el refús romà dels Hohenstaufen (l'emperador Frederic, el seu hereu Manfred, i la pubilla de l'hereu, Constança) repercutí en la política de la Seu Romana envers el nostre país, primer intentant que no fos realitat el matrimoni entre la pubilla Constança de Hohenstaufen i el nostre futur Pere el Gran, i, anys després de realitzat el matrimoni i com a conseqüència de les Vespres Sicilianes (en què eren reivindicats els drets de Constança a tot el Regne de Sicília, illa i Terra Ferma fins al límit amb els Estats Pontificis), excomunicant i depasant el nostre ja rei Pere II i provocant el gran tràngol de la Croada contra Catalunya, les conseqüències de la qual durarien fins almenys entorn el 1315, quant a les relacions amb les potències croades (Santa Seu i regnes de França i de Mallorca), i s'allargarien durant segles per la banda de Catalunya amb l'assentament de la dinastia de Barcelona en l'illa de Sicília, inicialment amb el títol reial de Trinàcria. Recordem la implicació d'Arnau de Vilanova en aquells esdeveniments inicials, ni que només fos pel fet d'ésser el metge del rei Pere II, present i actuant a Vilafraça del Penedès en els moments de l'agonia d'aquest, tan turmentada per la dita excomunió papal.

4. Cf. nota 2.

gué prescindir d'interessar-se per un text, al qual aquest havia atribuïda tanta d'importància.⁵

El resultat de les investigacions germàniques, en tant que ens afecten, es pot resumir en aquests punts:

- 1) el *De semine scripturarum* no fou escrit per Joaquim de Flore, ans els anys 1204-1205 possiblement a Bamberg per un monjo de Michelsberg fins ara anònim;⁶

5. Hom pot resseguir la seqüència d'estudis i de publicacions dedicats a Alexander von Roes a base dels dos títols assenyalats a continuació: Herbert GRUNDMANN, *Über die Schriften des Alexanders von Roes*, dins «Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters», 8 (1951), 154-237; i Beatrix HIRSCH-REICH, *Alexander von Roes Stellung zu den Prophetien. Unter besonderer Berücksichtigung des Traktates 'De Semine Scripturarum' in der 'Notitia saeculi'*, dins «Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung», LXVII (1959), 306-316 (cf. també 422-425); aquest títol té per a nosaltres un particular interès, car l'autora, en voler demostrar que Alexander von Roes tenia posada una atenció especial en la literatura contemporània de 'profecies', assenyalava el fet de coincidir amb Arnau de Vilanova en la lectura del *De semine scripturarum*, qui també s'hi hauria interessat en la nostra *Introductio...* i «vor 1292 ausführlich kommentierte» (309); es basa en el *Tractatus quidam in quo respondetur...*, que ella coneix per l'article de Miquel BATLLORI d'«Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955-1956), 45-70, i, considerant-lo autèntic d'Arnau, en dedueix que «Arnolds Bekanntschaft mit Joachim von Flores Lehren schon vor 1288 als sicher erwiesen» i que ell «auf eigenen Wegen auf Joachim stieß» (310). Però ni el nostre no va comentar (ni 'ausführlich' ni de cap manera, el *De semine...*, tal com veurem, ni l'esmentat *Tractatus...* és d'Arnau, tal com hom pot veure en els estudis signats per un servidor i per Jaume Mensa dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 7-348 i 403-451, i l'actual estudi confirma; precisament l'autor del dit *Tractatus quidam...* no hi demostrava un coneixement exhaustiu ni de la persona d'Arnau de Vilanova ni de la seva obra escrita, tal com hom pot veure en les pàgines 24-30 del volum acabat de citar; en aquest estudi introductori, text corresponent a les notes 37-44, hom pot trobar dades sobre el desconeixement o coneixement equivocat que el mateix autor tenia de la cronologia de les obres primerenques d'Arnau de Vilanova. Desconeixedor dels darrers resultats, exposa hipòtesis que en qualsevol cas haurien d'ésser demostrades, Rosario Andrea LO BELLO, *Arnaldo di Villanova dall'esegesi alla profezia*, dins «Firensia. Bolletino del Centro Internazionale di Studi Gioacchimiti», XVI-XVII (2002-2003), 169-214; cf. la nota 40.

Per l'article de GRUNDMANN, 161, nota 2, som informats que el 1951 ja era a punt l'edició crítica del *De semine scripturarum*, preparada pels dos autors acabats d'esmentar, la publicació de la qual era prevista en els «Monumenta Germaniae Historica». No em consta que hagi estat publicada. L'article de Hermann HEIMPEL, *Über den Pavo des Alexander von Roes*, dins «Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters», 13 (1957), 171-227, no sols completa la visió de l'activitat literària d'Alexander von Roes, ans de més a més, dedica algunes pàgines a les Vespres Sicilianes: 180-181 i en particular 185-189.

La manca d'edició crítica que permetés de referir-se a un text unitari del *De semine scripturarum*, m'ha obligat a recórrer ara a les anotacions textuais fragmentàries preses en el breu contacte amb les còpies manuscrites de Leipzig, Breslau/Wrocław i Graz. M'excuso d'aquesta multiplicitat.

6. L'atribució a Joaquim de Flore no devia ésser considerada per tothom com a segura, quan el mot 'Joachim' fou raspat del títol del tractat en el ms. de la BAV, Vat. lat. 3824, f. 1a; no m'atreveixo a dir quan fou raspat, però l'observació directa no permet de veure-hi proves d'intervenció recent; m'atreviria a dir que ja han passat segles. El caràcter espuri de l'atribució a Joaquim de Flore fou ja defensat per Franz KAMPERS, *Zur 'Notitia saeculi' des Alexander von Roes*, dins la «Festgabe für Karl Theodor von Heigel... gewidmet», 1903, 105-124, tesi acceptada

- 2) la transmissió manuscrita del tractat manifestaria que ultra el text complet, present en biblioteques alemanyes, n'existeix una versió reduïda, present en els països del sud d'Europa;⁷

pels autors posteriors en els respectius articles sobre Joaquim del «Dictionnaire de Theologie Catholique» VIII (1934), 1431 (E. JORDAN) i del «Dictionnaire de Spiritualité», VIII (1972), 1184 (Cebrià BARAUT), i per Friedrich STEGMÜLLER, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*. III, *Commentaria. Auctores H - M*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1951, 229, núm. 4034, ultra els autors citats en la nota anterior. La precisió relativa al monjo de Michelsberg es troba en l'article de B. HIRSCH-REICH també citat en la nota anterior, p. 306; hom pot trobar breus informacions sobre el monestir de Michelsberg en els respectius articles dedicats a Bamberg en el «Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques», VI (1932), 469-470 (H. BURKARD) i en el «Lexikon des Mittelalters», I (1980), 1399-1400 (A. WENDEHORST i F. GELDNER). Afegiré, perquè no veig que la dada hagi estat esmentada per cap dels qui s'han ocupat de l'atribució del DSS, que la còpia del Vat. lat. 3819, que, si no m'erro, és de començaments del segle XIV i, atesa la seva qualitat material (damunt pergamí, distribució de la pàgina, marc bicolor de la primera, uniformitat de les pàgines, lletra formada), qui sap si destinada al grup d'Alexander von Roes, protegit per un dels cardenals Colonna, acabat el text al f. 18^c, afegeix: «Explicit liber Joseph de seminibus scripturarum»: es deia Joseph el monjo de Michelsberg?

La datació és donada pel mateix text, en parlar del sentit de la lletra ,U': «Sub huius littere centenario, nos, qui iam sub anno gratie Dei M^o CC^o III° hec scribimus», en el manuscrit de Breslau/Wroclaw, Biblioteca de la Universitat, ms. I. E. 100, f. 15r; trobant-se a l'interior del text i no al final, no es pot descartar que fos acabat el 1205.

7. GRUNDMANN, *Über die Schriften...* (citat en la nota 5), 166, nota 3 i 4: la redacció primitiva i completa es trobaria en els manuscrits de Bamberg, Leipzig, en els dos de Breslau (Wroclaw), i en el de Praga; la redacció abreujada es trobaria en els dos manuscrits de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, i en els de Pàdua, Tours, Chalons-sur-Marne, Bruges i Cambridge. Hi hauria encara una redacció intermèdia en sengles manuscrits de Saint-Omer i de Brussel·les; i fragments en el ms. 442 d'Assís, del 1312.

Però la comparació textual dels dos manuscrits vaticans, els Vat. lat. 3819, ff. 1ss., i Vat. lat. 5732, ff. 71-75, presenta dues versions tan allunyades, que difícilment es deuen poder considerar pertanyents a la mateixa redacció: heus-ne una mostra:

Vat. lat. 3819, f. 2d:

«At quia Romanorum opera sub densissimis peccatorum tenebris per eosdem septingentos annos fuerunt fundamentum eruditionis sue non in celo sed in terra profundissime posuerunt; unde et hee .vij. littere quid singulariter in se mysticum minus michi pre ceteris literis sequentibus patet; unde hic, quia prospicue patere non potest quidquid sub terra latet, attamen pictores pingere volentes persepe colorem nigrum substernunt ut postmodum preciosi colores appareant venustiores (!)»

Vat. lat. 5732, f. 71;

«At quia Romanorum opera tenebris dempsissimis peccatorum pro eosdem septingentos annos fuerunt fundamentum eruditionis ipsorum non in celo, sed in terra posuerunt pro easdem septem. Set pictores pingere volentes persepe nigrum colorem substernunt ut postmodum preciosi colores appareant venustiores».

De més a més, en el darrer dels manuscrits citats, l'últim text esmentat s'acaba en el f. 75^d amb la paraula ,deiciat', que és la final de l'explicació de les lletres pròpiament llatines; el text del Vat. lat. 3819, en canvi, després de la dita paraula, que es troba en el f. 16^c, afegeix en els ff. 16^c-18^c l'explicació de les dues lletres manllevades de l'alfabet grec (y/z), i altres últimes consideracions.

- 3) en el decenni de 1280-1290 i cal suposar que a Montpeller, un exemplar, segurament de la versió reduïda, es trobava a les mans de mestre Arnau de Vilanova, qui, d'alguna manera, intentà de justificar amb aquell 'precedent' el seu intent de descobrir els possibles sentits amagats darrere les lletres, sobretot les bíbliques, que són els *'semina scripturarum'*.⁸

Segons Arnau, aquesta seria la doctrina del DSS:

Per revelar, Déu es pot servir de molts mitjans; i la tesi de l'autor de *De semine scripturarum* és que Déu en els elements de les coses ha posat significacions que permetin a l'home de contemplar el futur, quan la significació li és revelada pel beneplàcit de Déu; aquesta tesi és aplicable als elements de l'escriptura i de la Sagrada Escripura, que tota ella i els seus elements són de Déu (105-123).

La tesi s'aplica a les tres llengües bíbliques (hebreu, grec i llatí), en què era clavada a la creu la sentència de mort de Jesús, l'alfabet de les quals hauria estat inventat per inspiració divina (124-132) i per això, en l'alfabet, arrel i llavor de l'escriptura per voluntat divina, s'hi amaga una capacitat de significació del futur en relació als secrets de Déu, tal com Jesús afirmà en l'Evangeli que no passaria ni la lletra més petita ni el mínim signe gràfic de l'Escripura (124-154).

L'afirmació de Jesús significa que de la boca de Déu no en surt res d'inútil ni sense sentit i que, doncs, tots els misteris de la Revelació bíblica s'han d'a-

8. Localització i datació són deduïdes del fet que el mateix Arnau de Vilanova consignà que havia posat punt final al *De significatione nominis Tetragrammaton* (lfn. 958-959) el 22 de juliol del 1292 a Meullion, raó per la qual el tractat precedent pot ésser datat d'entorn el 1290; i en aquell moment ell era professor de Medicina a la Facultat de Montpeller. Manselli assenyalà la hipòtesi que hagi estat justament Arnau de Vilanova qui hagi atribuït el *De semine...* a Joaquim de Flore: «...noi avanziano l'ipotesi che Arnaldo da Villanova sia colui che ha attribuito l'opera a Gioacchino», *La religiosità...* (cit. nota 9), 12; hipòtesi que accepta HIRSCH-REICH, *Alexander von Roes...* (cit. en la nota 2), 310-311; però per ventura és doctrinalment més important i significatiu que en aquells anys de la dècada del 1280 coincidissin per Occitània, potser a Montpeller mateix, Arnau i fra Pèire Joan (Oliu), el qual també coneix el *De semine...*, l'esmenta en la seva *Postilla in Apocalypsim*, bo i atribuint-la a l'abat calabrès: «Ioachim vero in libro *De seminibus scripturarum* dicit quod...» (*Ibid.*, 13); acabem de veure que el Vat. lat. 3819 atribueix el *De semine...* a un tal 'Joseph'; si la còpia coneguda i utilitzada a Montpeller per Pèire Joan (Oliu) i per Arnau de Vilanova hagués abreujat aquell antropònim en una 'J.', seria explicable que algú de l'ambient espiritual occità hagués transformat la dita inicial en 'Joachim'.

Hi pot haver, almenys, una hipòtesi sobre la presència del *De semine scripturarum* a Montpeller, ciutat, fins al 1275 sota senyoria del comte de Barcelona i rei d'Aragó, Jaume I, on el 1262 s'havia celebrat el casament del futur Pere el Gran de Catalunya-Aragó amb Constança de Hohenstaufen. És impensable que els responsables del viatge de la núvia no haguessin dipositat a les mans del senyor de Montpeller, comte de Barcelona i rei d'Aragó, tota la documentació i literatura que podia justificar una possible reivindicació de les possessions i dels drets de la família de la núvia, ara concentrats en ella. I Arnau de Vilanova fou metge de la casa reial des del 1281. Per aquest o per algun altre camí, HIRSCH-REICH, *art. cit.*, 8, creu que Arnau de Vilanova hauria rebut d'Alexandre de Roes, de forma directa o indirecta, el *De semine scripturarum*.

complir (167-170) i que, per tant, cada lletra de l'alfabet porta una càrrega significativa en la funció didàctica divina en relació sobretot a la comunitat dels escollits, car només per al compliment d'aquesta finalitat didàctica Déu volgué que existís el temps i per tant l'evolució de la realitat creada, tal com afirma l'*Apocalipsi*, confirmant les prediccions dels profetes (171-195).

L'Escriptura, doncs, conté tants misteris com paraules, però el llibre dels misteris divins, segons l'*Apocalipsi* és escrit per dins i per fora i només li pot desfer els segells el Lleó de Judà, Jesucrist; cal, doncs, demanar-li-ho, tal com féu l'autor del *De semine Scripturarum*, li fou atorgat i desvelà misteris de l'abecedari llatí. I com que tot signe significa per allò que ell mateix és, tota lletra té tres propietats: la figura (grafia), la força (accent) i l'ordre (col·locació dins la paraula), extrems explicats per l'autor del *De semine scripturarum*, quant a l'accent i a la col·locació d'una lletra dins l'alfabet (196-229).

Però, en canvi, no va exposar la significació d'una lletra en el misteri de Déu per la seva col·locació en la paraula o en la síl·laba, segurament perquè no li fou revelat, car la revelació es realitza de forma successiva, cosa que també s'esdevé amb tots els elements bàsics de totes les ciències, car tot, per dintre i per fora, és ple de significacions i de misteris, tancats fins que Déu els revela. I així, una lletra pot tenir significació en tant que és signe del misteri, cosa que l'autor del *De semine...* explicà exposant la significació mística de les lletres en tant que també signifiquen nombres relacionats amb el temps o amb les seves parts, fins que la totalitat de la revelació sigui completa i complerta (230-328); extrem que demostra per raons, signes i 'autoritats'.

La tesi del *DSS* és que si hom pot parlar de l'hebreu com de llengua de la revelació a través dels profetes, no hi ha raó per negar que la llengua llatina pot oferir el mateix servei a través de les prediccions de les Sibils (la significació de les set primeres lletres de l'alfabet inclou un reconeixement de les sibil·les: «Nonne iste .vij. littere per omnem annorum et mensium computum, qui in ipso urbis Rome exordio, seu etiam in kalendario, intitulatus est, quasi .vij. prophetisse in testimonium sue prophetie inscribuntur. Dedit namque Deus hiis .vij. prophetissis annorum centenaria .vij.... Et quia per septenarium numerum universitas nobis insinuat per .vij. primas litteras prophetissas universitatem omnium prophetarum qui ante Christi adventum prophetaverunt, intelligere poterimus...» (W, ms. I. F. 100, f. 3bc); i si cada una de les lletres és 'llavor d'escriptura', ja tenim posat el tema de com cada lletra pot ésser transmissora de revelació, tant en sentit pretèrit com futur («Videndum quoque si et Latinorum littere non solum primum sed et secundum adventum eius prophetare queant» (W, ms. I. F. 100, 3c).

La part central del *DSS* és dedicada a exposar la significació de cada lletra hebrea, més en concret fins a la 'G', que té el valor numeral de set i assenyala el segle en què s'acabava l'Antic Testament; vuit segles després d'introduïda (o inventada) l'escriptura hebrea per Heber, arribà la nativitat de Jesucrist, ja en el segle 'H' («Cur autem Dominus sub huius littere centenario venire dignatus est, libet michi intueri. Cum omnes littere aliquam vim habeant in me-

tro, ,H' sola prorsus nullam vim habet, sed sic est quasi non sit... Igitur, per hanc litteram ,H', que nullam vim habet in metro, non vetus homo..., sed novus homo in Christo, qui nullam vim peccati cum ceteris mortalibus habeat, occurrit... Hec littera... aspiratio est, proprietatem tamen littere retinens. Vis ut probem tibi ex scripturis quia Christus aspiratio fieri dignatus est...? Per ,H' litteram, non carnalis seminis, sed divine aspirationis notam accepit» (W, ms. I. F. 100, 3d-4a). I, és clar, si aquesta operació és vàlida per a l'Antic Testament, també ho ha d'ésser per a les Sibil·les i el Nou, suposició que enclou una tesi: la que la durada del Nou Testament en segles equivaldrà al nombre de lletres que resten des de la ,H' al final de l'alfabet; l'aplicació d'aquesta tesi portarà a la convicció que els esdeveniments finals tindrien lloc cap a mitjan segle XVI.

En el temps que passà entre l'article de Grundmann i el de Hirsch-Reich, Raoul Manselli publicava el text arnaldià de la *Introductio in librum Joachim de semine scripturarum*;⁹ en l'estudi introductori, acceptada l'aleshores recent aportació de Grundmann, es preguntava quin sentit tenia aquell text i responia que el d'afirmar que per la successió i la forma de les lletres de l'alefat hebreu i per les de l'alfabet llatí era possible de comprendre el passat i de pronosticar l'esdevenidor;¹⁰ i en la pàgina següent transcrivía un dels paràgrafs fonamentals del *De semine*...¹¹; assenyalava, de més a més, que el text bàsic és entrellaçat amb un parell de narracions incidentals i precisava que aquell autor no dona la mateixa importància a totes les lletres, ans es fixa amb més atenció en la ,i' (inicial de Ihesus), en la ,x' (inicial de Xristus) i en la ,u', perquè essent aquesta la darrera de l'alfabet llatí, connectaria amb els temps escatològics.¹²

9. Raoul MANSELLI, *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», 63 (1951), 43-59.

10. «...che cosa è questo MSS e che significato abbia tra le opere gioachimistiche e nella storia della fine del Duecento...»; «...dalla successione e dalla forma delle lettere dell'alfabeto si ricavano elementi di giudizio e di esame storiografico per le epoche già trascorse e si possono preannunciare le linee essenziali di svolgimento dei secoli futuri.», lloc citat en la nota anterior, 10.

11. El paràgraf es troba en el ms. Vat. lat. 3819, f. 1d, i diu així: «Omnis prophetia, ne de memoria deleatur, scripturarum libris commendanda est. Et unde sententia nisi ex coniunctione verborum, et unde verba nisi ex sillabis, et unde sillabe nisi ex literis? Litere igitur radices sunt omnium scripturarum; plane sicut omnium virentium fructus sue fructificationis ex radicibus sumit initium, sic omnis scriptura cum suo fructu ex radicibus literarum procedit. Proinde, si prophetia latet in scripturis, quomodo non latet in radicibus scripturarum? Tenebrosa aqua in nubibus aëris, obscura est scientia in libris prophetarum; quid ergo mirum si obscurior est ipsa prophetia in ipsis radicibus?», *ibid.*, 11.

12. *Ibid.*, 9. L'autor del *De semine*... està convençut que les dues lletres que segueixen la ,u/v' no són pròpiament llatines, ans procedeixen del grec: «Viginti et duas litteras habent Hebrei, Greci .XXIIIIJ., Latini .XXI. habent. Nam duas extremas litteras, scilicet ,y' et ,ç' [= z] Latini ex Grecis habent», Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226, f. 105a.

PRIMERA PART: ELS DOS PRECEDENTS

Els estudis, als quals ens acabem de referir, han clarificada la no autenticitat joaquimita del *De semine scripturarum*, l'època de la seva redacció, la utilització que hom en féu durant la segona meitat del segle XIII i la hipòtesi de si la seva atribució a Joaquim de Flore fou obra d'Arnau de Vilanova, però pràcticament no ens han informat de res sobre la *Introductio...* arnaldiana.

Ara, doncs, ens comencem d'ocupar del text arnaldià, més ben dit, dels dos textos arnaldians publicats en aquest volum, perquè sense que l'autor ho digui enlloc de manera explícita, també l'*Allocutio super significatione nominis Te-tragrammaton* deriva del *De semine scripturarum* i, no caldria dir-ho, de la seva pròpia *Introductio*.

En aquests dos tractats inicials trobem referències explícites, ultra les de la *Bíblia*, a tres 'autoritats': en la *Introductio...*, a Joaquim de Flore i a l'autor del *De semine Scripturarum*, també atribuït a l'abat Joaquim;¹³ i a fra Ramon Martí i a la pròpia *Introductio...* en l'*Allocutio...* (i per això en el present estudi introductori ens ocuparem de Martí en l'apartat dedicat al segon dels dos texts). Hi hauria encara l'influx de la *Bíblia* a través de tantes citacions explícites i implícites, el clar aprofitament de la doctrina lul·liana dels correlatius i les al·lusions al GRAMMATICUS, que és PRISCIA, amb alguna derivació a DONAT. Però si ens proposem d'esbrinar l'influx real de cada un dels autors recordats com a autoritats doctrinals, i anant de menor a major, crec que quant al primer dels dos tractats, a hores d'ara podem dir el següent:

a) *Joaquim de Flore*

El cas de Joaquim de Flore és prou complex. Primer, ultra el *De semine...*, Arnau li atribueix, en aquest cas amb encert, tres de les obres principals de l'abat calabrès, el *Psalterium decacordum*, l'*Expositio Apocalypsis* i la *Concordia Veteris et Novi testamenti*.¹⁴

13. No cal dir que la separació entre les obres de Joaquim de Flore i el *De semine scripturarum* no és d'Arnau, que l'hauria refusada plenament, com ja ho fa amb frases com: «in misteriis autem horum numerorum et aliorum..., quantum iam reuelatum est, sufficienter tractauit hic actor in quatuor operibus suis, scilicet hoc presenti, et in *Psalterio decacordo* et in *Expositione Apocalypsis*, et pre hiis omnibus in *Concordia duorum Testamentorum*» (línies 645-650 de la *Introductio...*). Però l'estat actual de la investigació, a la qual ens hem referit en la nota 6, i la distància objectiva entre el *De semine...* i els tres autèntics tractats de l'abat Joaquim és tan gran en tots sentits (també en el de l'influx damunt la *Introductio...* arnaldiana), que per força els hem de tractar per separat.

14. Donant per cert que Arnau de Vilanova havia llegit el *Liber concordiae...*, és possible que els altres dos títols els conegués pel fet que, amb l'esmentat, són citats en la declaració inicial de la *Concordia...*: «...Denique Librum Concordie quinque voluminibus comprehensum, Expositionem Apocalypsis .viii. pertinet telis insignitam, Psalterium decem chordarum tribus volu-

Hagués o no llegit Arnau de Vilanova els tres tractats de Joaquim de Flore abans d'escriure la *Introductio...*, el cert és que allò que li crida l'atenció i cita com a justificació dels seus interessos és el fet que Joaquim estaria segur d'haver trobada la clau que li permetia de comprendre la significació profètica dels nombres en la revelació bíblica:

«De illis autem numeris, quorum sunt iam significationes et misteria revelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste in *Concordia Novi et Veteris testamenti*»;

«...quod [unus dies = mille anni] qualiter sit, in libro *De concordia duorum testamentorum*, actor iste diuina reuelatione sufficienter edisserit, scilicet de misteriis et significationibus sex dierum»;

«De misteriis autem horum numerorum et aliorum... quantum iam reuelatum est, sufficienter tractauit hic actor in... operibus suis... et pre hiis omnibus in *Concordia duorum testamentorum*»¹⁵

De Joaquim de Flore, doncs, interessa a Arnau, almenys en el moment d'escriure la seva *Introductio...*, el fet que aquell «divina reuelatione sufficienter edisserit» (lín. 622-624) les significacions dels nombres per a la previsió del futur a partir de la setmana bíblica de la creació.

Si, en canvi, escoltem el mateix Joaquim, ell ens dirà que la seva aportació es diferencia de la d'algun altre en el fet que no pren pas per punt de partida de les seves elucubracions aritmètiques uns nombres d'anys qualssevol, ans els nombres de les generacions:

«Ostensa ratione quare tempora mundi duobus modis oporteat assignari... modo dicendum est utrum secundum numerum annorum estimanda sint tempora ista aut secundum aliquid aliud. Dicit autem beatus Augustinus cum ageret de etatibus in libro *De civitate Dei*, ab Adam usque ad Noe unam esse etatem, a Noe similiter usque ad Abraham, unam etatem. Quod cum dixisset, adiecit et ait: "Non quia tot annos habuerit secunda etas quot prima, sed quia tot habuit generationes": non igitur secundum numerum annorum estimanda sunt tempora ista, sed secundum numerum generationum».¹⁶

minibus incisum, prout Deus melius inspiravit et facultas ingenii autem fuit, ad consummationem conduxi», *Diuini uatis abbatis Ioaquim Liber Concordie Novi et Veteris Testamenti: nunc primo impressus: et in lucem editus: Opus quidem diuinum ac aliorum fere omnium tractatum suorum fundamentale diuinorum eloquiorum obscura elucidans: archana reserans: necnon eorundem curiosis sitibundisque mentibus non minus satietatem afferens*, Venècia, Simon de Luere 1519, f. [I]b. L'estudi actual de l'obra de Joaquim segueix considerant que els dits tres títols contenen l'essencial de la seva doctrina: Cebrià BARAUT: «Trois ouvrages forment l'essentiel de l'héritage littéraire de Joachim: la *Concordia novi et veteris testamenti*, l'*Expositio in Apocalypsim* et le *Psalterium decem chordarum...*», *Joachim de Flore (Giacchino da Fiore)*, dins «Dictionnaire de Spiritualité», VIII (1972), 1183.

15. *Introductio...*, línies 589-591, 622-625 i 645-650.

16. *Diuini uatis... Liber concordie...* (citat en la nota 14), Liber II, pars I, cap. 19, f. 13^{a-b}.

En relació al possible influx de Joaquim de Flore damunt Arnau de Vilanova, la meua posició és la d'atendre'm a la lletra del darrer, sense permetre'm interpretacions més pròpies d'un

Si no m'erro, allò que per a Joaquim de Flore és la clau per a obrir, amb el beneplàcit de Déu, els secrets divins sobre el futur, i és el paral·lelisme entre el nombre de generacions en els dos testaments, resta absolutament en l'ombra per no dir en la foscor en els texts d'Arnau de Vilanova, car allò que de Joaquim interessa al nostre és només el precedent d'haver cercada ell una clau per a entrar en el rebot de la veritat divina, un joc de nombres, exactament com si es tractés d'una caixa de cabals.¹⁷

b) De semine scripturarum

Si l'interès d'Arnau de Vilanova envers les obres autèntiques de Joaquim de Flore es manifestava només en tres referències i un punt focal, el dels nombres, el que el mateix autor manifesta pel *De semine scripturarum* del monjo germànic, fins i tot prescindint del fet que tota la *Introductio...* li és dedicada, és considerablement més ampli.

D'una banda, hom pot veure en la taula de mots les vegades que compa-reix la paraula ‚a[u]ctor‘, que normalment es refereix a Joaquim de Flore en tant que és considerat autor del *De semine...*, però allà on es pot copsar la rela-

assaig que d'un estudi, com les que crec trobar en LEE, on, per exemple, si no interpreto malament, l'autor sembla identificar la figura núm. 2 de la pàgina 46 amb el paràgraf dedicat al cercle geomètric, el de les línies 691-696 de la *Introductio...*: no sé veure en l'esmentada figura les «omnis angularis et multilatera figura», ni molt menys les «omnes figure multigone finaliter in triangulum resolute», perquè dins aquell cercle de figures, de ‚multilatera et multigone finaliter in triangulum resolute‘ no n'hi sé veure cap.

17. Aquesta constatació permet de plantejar un problema, el de la significació de ‚joaquimisme‘: sense cap dubte, Arnau de Vilanova ha llegit almenys un dels llibres fonamentals de Joaquim de Flore, s'ha prevalgut d'alguna de les seves doctrines, però ha prescindit de la que el mateix Joaquim considera la seva aportació específica, la del paral·lelisme entre el recompte de generacions d'ambdós testaments com a clau que permetria de pronosticar el futur. Però, per la sola pretensió de pronosticar el futur, seria justificat de qualificar Arnau de Vilanova de ‚joaquimista‘? O caldrà cercar (o encunyar) un altre mot, ni que fos un neologisme, que limiti l'influx d'un autor en un altre a aspectes merament secundaris o marginals?

Segurament tal mot o neologisme es podria aplicar a la relació de Joaquim amb d'altres autors, com és ara la que Francesc Eiximenis establí amb l'obra i doctrina joaquimista.

En acabar el seu estudi sobre el conjunt de la doctrina de Joaquim de Flore el P. Cebrià Bauraut escrivia: «Le développement spirituel de l'humanité, subordonné à la progressive révélation de la Trinité et au facteur temps („processus temporis“), conduit infailliblement à la „plenitudo perfectionis“ communautaire ou collective de l'âge de l'Esprit et de l'„ecclesia monachorum“. Cette conception dynamique et sociale de la perfection, unie à un spiritualisme qui supprime les barrières entre les contingences du présent et la transcendence du futur, voilà sans doute les éléments les plus caractéristiques de l'idéal joachimite; ce sont eux qui distinguent nettement l'abbé de Flore de ses prédécesseurs et qui en font une figure unique dans l'histoire de la spiritualité du moyen âge», *Joachim de Flore*, dins «Dictionnaire de Spiritualité», VIII, Paris, Beauchesne 1972, col. 1193. Jo almenys confesso no haver sabut veure per enlloc aquest nucli doctrinal en les referències d'Arnau a les obres de Joaquim de Flore.

ció d'Arnau de Vilanova amb el text esmentat és en les vegades que s'hi refereix per la seva càrrega doctrinal.

Només d'encetar la lectura del text, ja podem constatar que l'interès pels nombres manifestat en relació a Joaquim de Flore, ací s'eixampla i abasta les significacions de les lletres.¹⁸

En les línies 105-112 de la *Introductio...* trobem la idea general que Arnau es feia del *De semine scripturarum*; segons ell, aquelles pàgines haurien indicat un dels camins a través dels quals Déu revela els secrets del futur: el dels elements, dels quals les coses són formades, i la significació dels dits elements, en la mesura en què Déu la dóna a conèixer; car cal tenir sempre present que només si Déu ho ha fet així i ho dóna a conèixer, pot quelcom ésser considerat 'element' constitutiu de l'ésser i de la revelació. Aquesta és la tesi general que Arnau de Vilanova atribueix al *De semine scripturarum*:

«...inter ceteros [revelandi modos], unus est ille, quem actor insinuat in hoc opere *De semine scripturarum*, scilicet, quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat, sicut in elementis scripturarum eleganter prosecutus est actor iste. In quo tractatu per totum supponit huiusmodi rationem: Nichil in diuinis effectibus potest esse elementum nisi a Deo sit».¹⁹

Aquest és un principi general, que Arnau de Vilanova considera concretat amb encert per l'autor del *De semine Scripturarum* en alguns dels punts, on el germànic afirma que les lletres són 'elementa Scripturae', és a dir, vehicles de la revelació divina; i encara més en concret, allà on, sempre amb l'aprovació arnaldiana, exposa que serien tals vehicles en virtut de la 'potestas - pronúncia' i de l'ordo - col·locació':

«Sed adhuc scire oportet de potestate et ordine litterarum, quoniam unumquodque dupliciter conuenit littere. Conuenit enim ipsi ordo in alphabeto, de cuius ordinis significatione locutus est actor per singulas».²⁰

18. «In misteriis igitur numerorum et in significationibus litterarum alphabeti, que in huius operis serie tangit auctor...», *Introductio...*, líns. 9-10: tenim, doncs, ja dues possible claus per a obrir el secrets divins: la que proporcionen els nombres i la de les lletres.

19. *Introductio in librum De semine scripturarum*, línies 105-113.

20. Cfr. líns. 223-226. Però no és ben veritat que l'autor del DSS hagi exposat la significació profètica de cada una de les lletres ('per singulas') a partir de llur col·locació dins l'alfabet, car tal explicació no la féu ni per a les lletres de l'alefat hebreu, ni per a les set primeres lletres de l'alfabet llatí fins a la G, que considerava significatives només per als segles que van de la fundació de Roma fins al Nou Testament (cf. el text de les línies 371-377). L'explicació 'per singulas' es limitava a afirmar el paral·lelisme entre les lletres de l'alfabet llatí posteriors a la G (és a dir, a partir de la H fins a la U [cf. Vat. lat., 3819, ff. 3^a-16^b], a les quals s'afegien les dues rebudes de l'alfabet grec, la X i la Z (cf. *ibid.*, ff. 16^a-17^a), d'una banda, i de l'altra els succe-

Ara, seguint el mateix Arnau, s'ha de considerar suficient l'explicació del monjo germànic sobre l'altra propietat de la lletra, la ,potestas', tant la que una té en ella mateixa, com la que té ,in sillaba et metro' (aquesta suficientment explicada en el *DSS*),²¹ i de considerar satisfactòria la presentació d'una lletra en tant que és ,principium vocis compositae' (lín. 267):

«...potestas illa qua dicitur quod litterarum quedam sunt que per se uocem faciunt, ut uocales, quedam uero cum aliis, ut consonantes, et de consonantibus quedam, sicut mute, quedam sicut semiuocales, et de hoc modo satis tetigit actor».²²

Però no tot té sentit positiu; hi ha, en efecte, almenys un punt en el qual el monjo de Bamberg no hauria estat il·lustrat per Déu:

sus segles de la mateixa època, fins que la darrera lletra fés conèixer quin seria el darrer segle, és a dir, el XVI; cf. la nota 29.

De més a més, la llibertat d'Arnau de Vilanova en relació al *De Semine Scripturarum*, tot i haver afirmat que allò que l'autor hi escriví ho havia vist perquè el Lleó de la tribu de Judà li n'havia alçat el vel que cobria el sentit místic (cf. líns. 206-208), resulta evident en el cas de la significació de la paraula ,Christus': per a ell, «Christus est nomen Dei», tal com, seguint Ramon Martí, explica amb detenció i repeteix en l'*Alphabetum catholicorum* (BURGER, «Römische Quartalschrift», XXI (1907), 177-178); per a l'autor del *DSS*, per contra, el mot ,Christus' no passa d'ésser la denominació més terrorífica de Jesucrist, la de Jutge definitiu, que, justament per això, es contraposa al sentit consolador de ,Jesús': «Nolo, Domine, ut per ,X' iudex vivorum atque mortuorum venias, nisi prius per suavissimum nomen tuum Ihesus venias ad salvationem. ,X' nomen potentie est, ,I' nomen humilitatis, ,X' nomen est divinitatis, ,I' nomen est humanitatis, per ,I', Domine, miseras nostras induisti, famem, sitim, opprobria et crucem sustinuisti, per ,X' miracula fecisti, resurrexisti, celos ascendisti. Non me salvabis, Domine, nisi per minimam litteram ,I', propter [me?] minimus fias. Ego in stercore peccatorum iaceo et surgere nescio, nisi tu inclinatus formam servilem suscipias. Suavior michi nempe est humilitas tua per ,I' quam potentia tua per ,X'... per ,I' nunc salvat, per ,X' in fine iudicabit, per ,I' misericordiam exhibet, per ,X' iudicium...» (W, ms. I. F. 100, ff. 4b-5a). Malgrat que en l'*Allocutio...super Tetragrammaton* no sembla gaire favorable a aquesta interpretació, Arnau s'hi refereix en les línies 939-941.

21. Vat. lat. 3819, f. 3^c: «...beato Petro vice Christi incathedrato, post ,H' aspirationem, ,I' littera cum suo annorum centenariis successit. Sed quid est .i.? Littera minima in forma, sed maxima in sacramento. Est enim in metro modo vocalis, modo simplex consonans, modo duplex consonans. Item, ipsa .i. litera, modo simplex litera, modo sillaba, modo diccio. Verbi gratia: .i. simplex vocalis est et litera, ut in hoc verbo ,ibo'; simplex consonans ut in hac diccione ,ihesus'; et duplex consonans, ut in hac diccione ,maior'; scilicet, cum in medio dictionis inter duas vocales ponitur. Sillaba est, ut in predicto verbo ,ibo'. Diccio est, cum .i. ponitur pro ,vade'. Hec littera caput est in nomine ,ihesu': super hoc caput, Roma caput est gentium, ad fidem Ihesu fundatur, que ad caput gentium ad salvationis gratiam quasi lapis angularis ponitur. Item, per eam nobis nomen salvationis, quod est Ihesus, insinuat, media inter vocales...».

22. Línies 267-271. El fragment paral·lel del *DSS* diu així: «Hec quidem latinorum litere sunt .XXJ., due extreme, id est, .y. et .z. ex grecis sunt assumpte. Quinque sunt vocales, .a., .e., .i., .o., .u.; dicuntur autem vocales quia per se solam (!) vocem faciunt. Nulla prorsus sillaba potest fieri in omni litteratura sine aliqua ex hiis quinque, nisi forte greca .y. pro .i. ponatur. Semivocales sunt .l., .m., .n., .r., .s., .x.», Vat. lat. 3819, f. 2^{a-b}.

«De eo uero quod per hunc ordinem littera [in coniunctione cum aliis] potest in Dei significare misteriis, nichil tetigit actor iste, aud dubium, quod illi reuelatum non fuit».²³

I encara restaria un punt a esbrinar, car l'autor del *DSS* també hauria assenyalat que, ultra el de les característiques de les lletres (figura, potestas, ordo), hi hauria un altre camí per al coneixement del misteri, el dels nombres, sense, però, explorar-lo:

«Sed de potestate ipsius [litterae] inquantum est signum misterii solummodo hoc intendit [auctor iste], scilicet, quod habet potestatem significandi misterium numeri: sicut enim ostendit quod et quale significat misterium per figuram, quod uero per ordinem eius in alphabeto, sic intendit [auctor iste] quod ultra illam potestatem quam habet inquantum est principium uocis, habet etiam aliam potestatem, non a figura uel ordine, significandi numerum in diuinis misteriis».²⁴

Però no és pas a base de petites frases que cal veure la relació d'Arnau de Vilanova amb el *DSS*, ja que aquesta ha configurat allò que segurament és el bloc central de la *Introductio...*, el que va de la línia 105 a la 483.

L'explicació inicial de les línies 21-104 entorn al 'misteri' del temps, arriba a la conclusió que la globalitat d'aquest només és coneguda per Déu, que se'l mira des de fora, des de l'eternitat, i, si Ell ho vol comunicar a algú, aquest algú sabria allò que, des de més amunt, lliurement i liberalment li fos permès de conèixer.²⁵

A partir d'ací comença el diàleg amb el *DSS*, amb vistes al qual tenim en les línies 106-195 com una premissa o una tesi o suposició prèvia, formulada tant al començament com a l'acabament d'aquesta secció, amb referència explícita al *DSS* en les línies 106-107:

«...quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura»; i

23. *Ibid.*, línies 231-232. En aquest primer tractat, Arnau no fa referència a cap futura obra seva (i en ell aquesta absència em sembla significar que en aquell moment almenys no tenia decidit d'insistir en el tema amb un altre escrit); de fet, però, insistiria en l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, en el text del qual, trobem la consideració d'allò que Déu revelaria a través de l'ordo' d'una lletra dins el seu context, en les línies 243-245 d'aquell tractat (doctrina general); en les línies 266-275 (quant a l'ordo' de la lletra 'iod'); en les línies 282-288 (quant a la primera 'he'); en les línies 301-308 (quant a la lletra 'vau'); i en les línies 380-382 (quant a la segona 'he'). En assenyalar, però, que l'autor germànic del *De semine...* en aquest punt havia quedat enrere, donava a entendre que ell miraria d'omplir aquell buit?

24. Línies 278-284. Les equivalències dels números C (o 100) = A, fins a MMCCC (o 2300) = Z, es poden veure al Vat. lat., 3819, f. 1^a; cf. també f. 7^b i 18^a; i el cas concret de l'aplicació de la teoria, en la nota 123.

25. Vegeu el text de les línies 94-104.

«Ex predictis igitur habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina stabiliuit prudentia, significant aliquid elementa uel semina Scripturarum.»²⁶

A fi, doncs, que quelcom pugui ésser considerat ,elementum' significador de la veritat de Déu cal:

- a) que consti la positiva voluntat divina de constituir aquella realitat en ,elementum';
- b) dels ,elements' que es troben en la Sagrada Escriptura consta explícitament que per voler de Déu han estat introduïts en la significació «totius mysterii incarnati Dei» (lín. 127);
- c) l'anterior afirmació val sobretot (,maxime', lín. 124) per als elements significatius de les tres llengües que proclamaven el dit misteri al cim de la creu, on Jesús moria crucificat.²⁷

Tot seguit, des de la línia 133 a la 195, Arnau desplega dues proves a favor de la seva tesi, una de raó, derivada de la naturalesa o de l'anàlisi de les coses, i l'altra de la paraula de Déu. No són dues proves independents, car la segona confirma la primera.

L'anàlisi dels ,elements' significatius de l'Escriptura, és a dir, «omnium vorum significatarum ad placitum» (líns. 139-140), es redueix en darrera instància a la de les lletres i són, doncs, aquestes els darrers elements significatius damunt els quals ha recaigut la positiva voluntat de Déu; i si algú no acceptés la força d'aquest raonament, cal que recordi l'afirmació de Jesús a Mt v, 18, segons la qual, «donec transeat caelum et terra, iota unum aut unus apex non praeteribit a Lege, donec omnia fiant»: i si la ,iota/i' és la més menuda de les lletres, l',àpex' no arriba ni a lletra: tot, doncs, en l'Escriptura posseeix, per voluntat de Déu, la seva significació o contribueix a configurar la significació global de l'Escriptura, que, d'acord amb la frase bíblica acabada de recordar, ha d'ésser desvelada o explicitada i, doncs, coneguda per la comunitat dels elegits, per a la qual existeix i a la qual s'adreça, abans que arribi el final del temps.

26. Els dos fragments es troben respectivament en les línies 107-109 i 191-195 de l'*Introductio...* (i m'excuso d'haver-hi repetit el text de les línies 107-109, ja conegut per la nota 19). La referència bàsica al *De semine scripturarum...* i les corresponents frases textuais són donades en les notes a les línies 107-109 de l'aparat de fonts; les línies 191-195 no en tenen perquè són la tesi formulada per Arnau de Vilanova resumint l'exposició del conjunt 107-190.

La segona frase transcrita presenta l'Escriptura en la seva projecció vers el futur en què s'han d'adverar les prediccions divines: pot ésser paral·lela del paràgraf en què el mateix Arnau presenta l'Escriptura com a conductora del poble fidel vers el futur; pertany a la *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 77, línies 311-323).

27. Aquests són els punts, si no m'erro, que són formulats en les línies 105-132 de la *Introductio...*

Arribat ací, Arnau de Vilanova ja pot donar un altre pas en el seu raonament. Serà llarg, en el sentit que l'explicació ocuparà el text que va de la línia 196 a la 483.

Comença constatant que si pel text acabat de citar de *Mt* v, 18, sabem que tot detall de la Sagrada Escripura, per insignificant que sigui, és portador d'ensenyaments místics; i si pel text d'*Apoc* v, 1, sabem que l'Escripura és un llibre escrit per dins i per fora, però clos i segellat, i que només el Lleó de Judà, que és Jesucrist, el pot descloure i obrir a qui Ell vulgui, cal trucar a la seva porta, tal com féu l'autor del *DSS*, i obtingué la resposta que li permeté de veure allò que escriu ací sobre la significació mística dels elements, que són les simples lletres, de l'Escripura.

D'acord amb llur naturalesa, els elements, és a dir, les lletres, signifiquen per llur figura, pronúncia (potestas') i ordre o col·locació dins un conjunt.

Aparcat de moment el tema de la possible significació d'una lletra en virtut de la seva figura o grafia,²⁸ Arnau comença una anàlisi d'allò que hom pot descobrir pel camí de la 'potestas' o pronúncia i de l'ordre o col·locació. I ací, per a la comprensió del text arnaldià, crec que cal cridar l'atenció sobre el fet que entrem en una secció, en la qual les constatacions sobre allò que veié i digué o escriví l'autor del *DSS*, s'entrellacen amb els raonaments d'Arnau i àdhuc amb paràgrafs que ell mateix ha afegit per compte propi. Crec que aquests afegits són molt eloqüents a l'hora de comprendre allò que pensava i volia transmetre el nostre autor; de més a més, aquests excursos, amb tota la secció, desembocaran en la formulació que Arnau presenta com el seu pensament, en la darrera secció del nostre tractat, bàsicament en el text de les línies 485-673.

Comencem, doncs, per recordar aquells detalls portadors de missatge místic, que Arnau de Vilanova considera suficientment exposats per l'autor del *DSS*: quant a l'ordo', la significació en virtut de la seva col·locació dins la llista alfabètica (cf. líns. 224-225), extrem tractat a bastament en el *DSS*, en exposar el significat de les lletres llatines de la 'H' al final de la dita llista;²⁹ i quant a la 'potestas', tant la significació mística d'una lletra per la seva col·locació dins una síl·laba o en el metre d'un vers (líns. 262-264), com per la naturalesa mateixa de les lletres, en tant que vocals o consonants, i aquestes en

28. *L'Allocutio...* donarà una mostra d'allò que poden significar les lletres de la paraula 'Yhavé' en virtut de cada un dels tres conceptes (figura, potestas, ordo) en el text de les línies 240-382; i quant al significat en virtut de la col·locació dins la paraula o la síl·laba (aspecte, recordem, no tocat per l'autor del *DSS*, segons la nostra *Introductio...*, líns. 231-232), hom pot veure el text de *L'Allocutio...* en les línies 271-277, 282-292, 301-308 i 380-382.

29. L'explicació del significat místic de cada una de les lletres llatines entre la H i la Z, ocupa la major part del text del *DSS*; en el Vat. lat. 3819, els ff. 3^a-14^a; vegeu-ne una aplicació en la nota 123; i la nota 20.

tant que mudes o semivocals, «et de hoc modo satis tetigit actor» (líns. 270-271); encara dins el capítol de la 'potestas', una lletra pot portar significació de misteri en ella mateixa, prescindint de qualsevol circumstància afegida, i també aquest extrem «huic auctori revelatur» (líns. 275), tal com hom pot veure al començament mateix del *DSS*, un cop passat el paràgraf inicial, en una composició estranya que consisteix a col·locar en línies horitzontals paral·leles cada una de les lletres de l'alfabet i sota ella el centenar corresponent, des del 100 al 2300 d'acord amb les vint-i-tres lletres de l'alfabet llatí.³⁰

En canvi, amb referència a l'«ordo», Arnau considera que l'autor del *DSS* deixà sense exposar, segurament perquè Déu no li ho volgué desvelar, el sentit misteriós que pot tenir una lletra pel seu veïnatge amb les altres dins una paraula o una síl·laba (líns. 225-232).³¹

I en arribar ací Arnau, pel seu compte, ja fa una digressió, que considero important per a la comprensió de la seva doctrina, en la qual afirma la historicitat dinàmica del coneixement humà, tant en la revelació com en la ciència purament humana (líns. 230-260). Veu la relativa a la revelació simbolitzada en el somni del Faraó (*Gen* XLI, 1-7 i 17-36), el de la successió de les set vaques grasses per les seques i de les set espigues plenes per les buides; o en la visió d'Isaïes (*Is* VI, 2), segons la qual les dues ales mitjanes dels dos querubins, ara amagaven, ara descobrien el tron de Déu; i n'explicita el sentit doctrinal en la frase de Sant Pau, segons la qual «només de forma parcial coneixem i profetitzem».³²

Tot seguit aplica els dos principis esmentats (el de l'abundància d'aspectes amagats sota qualsevol realitat i el de la seva descoberta en el curs del temps) a tots els camps del coneixement, tant al de la revelació bíblicocristiana com a totes les «artibus et scientiis veritatis et rationis» (línies 242-260, en particular 243), doctrina resumida en una síntesi o principi, digne d'ésser reproduït:

«Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris» (lín. 254-256),

significacions i figures amagades per Déu Creador i Causa, amb la conseqüència d'eleva a la categoria de profetes els investigadors que successivament les descobreixen (lín. 256).

30. Vegeu, per exemple, Graz, Universitätsbibliothek, ms. 1226, f. 105^a, i el Vat. lat. 5732, f. 64^a; aquest recompte, que augmenta un centenar o segle a cada lletra successiva de l'alfabet llatí, torna a ésser esmentat al final del *DSS*, Vat. lat. 3819, f. 18^c: «Nam .a. significat centum, .b. 200, .c. 300, .d. 400, et sic usque ad finem alphabeti quodlibet elementum addit centum supra aliud. Explicit...».

31. Cf. notes 23 i 28.

32. *Gen* XLI, 1-7 i 17-36; *Is*, VI, 2; i *1Cor*, XIII, 9, 12; cal tenir present que la frase reportada per Arnau és incompleta, car sant Pau continua així: «Cum autem venerit quod perfectum est, evacuabitur quod ex parte est».

Aquest, diguem-ne joc, d'acceptar una doctrina de l'autor del DSS, i alhora ampliar-la pel seu compte, la repeteix Arnau en parar més atenció a la ,potestas' d'una lletra tota sola «in quantum est signum mysterii» (lín. 273), punt en el qual ja aquell autor havia vist que la dita significació és numèrica, és a dir, «significat numerum in divinis mysteriis» (líns. 279-284).

Aquesta ,potestas litterarum in quantum sunt signum mysterii' (lín. 278), és explicitada en les línies 288-289 dient que és aquella que només és considerada en tant que les lletres ,constituunt alphabetum', i consisteix en aquell nombre que li correspon ,in tempore sive in partibus eius' en paral·lelisme entre el lloc/nombre que pertoca a una lletra dins l'alfabet i el del parí segle en la successió del temps (294-295).

Al servei de la claredat, seguim de forma esquemàtica els passos que ara i ací fa Arnau a fi d'establir el seu raonament, que conduirà a la conclusió de les línies 480-483:

cada lletra de l'alfabet, tota sola:

- a) només pot significar un número (línies 292-293);
- b) i un número a l'interior fluid del temps (línies 303-304: o en dimensió temporal i fluida: 303-304; o encara, un número que significa el temps o una part del mateix: 327);
- c) aquest número és el cent, i en el temps un centenar o segle (línia 329);
- d) quant al primer fruit de la revelació cristiana que és la justificació del creient (líns. 337-338), la lletra-llavor es troba en el decàleg i aquest, multiplicat per ell mateix, dóna cent (líns. 351-356);³³
- e) aquesta dada és particularment aplicable a la previsió de la segona vinguda del Fill de Déu encarnat (línies 358-360);
- f) el conjunt, doncs, de les vint-i-tres lletres llatines significa els vint-i-tres segles que van del profeta Daniel a la segona vinguda del Fill de Déu encarnat (línies 400-406);
- g) conclusió o resultat d'aquesta secció (línies 480-483):
 - ga) que les llavors d'Escriptura, és a dir, cada una de les lletres, «numerus in tempore significat» (línies 481-482);
 - gb) «et quem etiam numerum», és a dir, el número cent i, tractant-se de temps, els cent anys d'un segle (línia 482);

33. En aquest punt, basat en el concepte evangèlic de fructificació, sembla estrany que almenys Arnau no fes referència a la coneguda *Paràbola del sembrador* (p. e., Mt XIII, 4-8, en particular 8, i 18-23, sobretot al vers 23; i Lc VIII, 5-15, en especial 8), on, sobretot en el text de Lc, és expressat de forma ben clara que la llavor, sembrada mitjançant el missatge cristià en els cors, pot arribar a donar el cent per u (fructum centuplum', vers 8); de fet, no féu referència a la dita paràbola evangèlica allà on sembla que li hauria escaigut, sinó com a prova per a la previsió de la segona vinguda de Jesucrist (línies 427-444); i aquesta pot ésser una indicació que allò que a Arnau li interessava realment de clarificar era la previsió escatològica, tot i que la seva doctrina fos més àmplia.

gc) «et ad cuius rei cognitionem», és a dir, per a la previsió del segon adveniment del Fill de Déu encarnat (línies 482-483).

La doctrina proposada en aquest esquema és la que Arnau de Vilanova està segur d'haver trobat exposada per l'autor del *DSS*, perquè Déu li n'havia feta revelació o il·luminació, o perquè havia estat vista o endevinada pel monjo de Bamberg.³⁴

No cal dir que, si el lector recorda el resultat de la referència d'Arnau de Vilanova a les obres de Joaquim de Flore, que ens ha ocupat més amunt, no es podrà immunitzar contra la sensació que la relació amb el *DSS* és, en un cert sentit, tota una altra cosa. I dic 'en un cert sentit' perquè en ambdós casos hi ha un comú denominador, el que formula Arnau en les línies 590-591, en dir que l'autor de la *Concordia Veteris et Novi Testamenti* -ací, sí, Joaquim de Flore- «de illis numeris, quorum sunt iam significationes et mysteria revelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste», és a dir, el comú denominador que, per al nostre autor, tant a través de la *Concordia...* com per mitjà del *De semine...*, Déu ja ha començat de desvelar quelcom del seu misteri. Però, més enllà d'aquest pla genèric, la utilització feta de cada un dels dos títols és més que considerablement diversa. Ací és innegable que el nostre autor llegí amb detenció el *DSS* i que, sense apropiat-se la tesi fonamental d'aquest text, la que, a partir de l'existència del poble hebreu, els segles previsibles de durada del món fins a la irrupció de l'Anticrist i a la immediata segona vinguda de Jesucrist a posar punt final al món, corresponen al nombre de lletres tant de l'alfabet hebreu com del llatí, accepta com a desvelades per Déu una sèrie d'afirmacions o de pressupòsits molt més precisos que la minsa herència assumida de la *Concordia* joaquimita.³⁵

34. No es pot oblidar que, mentre exposa i intenta de justificar els punts que ell creu desvelats per Déu a l'autor del *DSS*, Arnau aprofita l'ocasió per a introduir doctrina que li interessa d'exposar, cosa que fa en tres moments: en les línies 223-260, on propugna el progressiu descobriment humà de la veritat, tant en el pla teològic com en el de les ciències de la naturalesa; en les línies 294-398, on capgira el sentit de la frase de Jesús en *Mt* v, 18, el de reafirmar la validesa de la Llei antiga tot i la novetat del missatge del mateix Jesús («heu sentit que fou dit als antics... però jo us dic...»), i li fa dir que el significat del 'iod' i de l'accent del text de la Llei només serà conegut totalment quan s'acabarà la història del món; i en les línies 407-426 i 445-480, on propugna que els dos-mil tres-cents dies de *Dan* VIII, 14, s'han d'entendre d'acord amb el principi del 'dies pro anno', basat en *Ez* IV, 6.

35. Cal dir que els set punts, la llista dels quals acabo de reportar, són les tesis doctrinals, que Arnau considera desvelades per Déu a l'interior o a través de les lletres de l'alfabet llatí.

Però ultra les, diguem-ne tesis, hi ha d'altres punts dins el text corresponent a cada una d'elles, en els quals Arnau considera que l'autor del *DSS* hauria estat agraciat amb una 'desveladura' de sentit místic de les lletres, p. e., en relació a *Mt* v, 18 (líns. 294-296: amb això no vull dir de cap manera que l'autor del *DSS* i Arnau de Vilanova coincideixin en la interpretació d'aquell verset); o en els llocs bíblics proposats com a demostració que el núm. 100, ací un segle, equival a cada una de les lletres de l'alfabet i que, per tant, entre el començament de l'alfabet hebreu i el Nou Testament passaren vint-i-dos segles; que entre el començament de Roma i el Nou Testament en passaren set (línies 372-376); i que entre Daniel i la fi del món només en passarien vint-i-tres (línies 401-406).

L'impacte del *DSS* en el nostre metge fou doble: li oferia un precedent per a sumar-se també ell al grup d'aquells qui creien haver trobat en la significació mística dels nombres la clau per a endevinar la previsió dels plans de Déu damunt la història de l'univers; i alhora un mètode d'anàlisi de les tres característiques de les lletres ('figura, potestas, ordo'), per a exprémer-ne no pas únicament el significat místic dels nombres per a preveure el futur, ans també el doctrinal que permetés de confrontar la fe cristiana amb la infidelitat dels qui neguen la unitritat de Déu, en particular amb la dels hebreus, cosa que farà en l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*.

SEGONA PART: ESTUDI DEL TEXT

Esbrinada la relació d'Arnau de Vilanova amb els dos precedents que són la *Concordia Veteris et Novi Testamenti* de Joaquim de Flore i el *De semine Scripturarum* d'autor alemany desconegut, ambdós de començaments del segle XIII, ens cal fitar la mirada directament en el text del nostre autor. I començarem oferint l'esquema del tractat arnaldià, en el qual veiem quatre parts bàsiques, ultra el títol i la cloenda:

a) Esquema del tractat

- I. Línies 1-2: Títol del tractat
- II. Línies 3-93: El temps i les seves característiques
- III. Línies 94-484: Els 'elementa Scripturarum': identificació i significació
- IV. Línies 485-673: La realització dels plans de Déu en sis mil·lenaris
- V. Línies 674-755: Els plans parcials i llur realització
- VI. Línies 756-760: Cloenda.

Intentem, doncs, de veure amb més detall el paper de cada una de les parts en tot el conjunt:

I. Líns. 1-2: Títol: *Introductio in librum {Ioaachim} de semine Scripturarum, quae est de prophetis dormientibus sive de dormientium prophetiis*

- II. Líns. 3-93: El temps i les seves característiques
 - a) Líns. 3-20: Punt de partida: la doctrina del *DSS* sobre els misteris dels números i els significats de les lletres
 - c) Líns. 21-90: consideracions sobre els números
 - ca) Líns. 21-31: coexistència paral·lela entre realitats en moviment i temps
 - cb) Líns. 32-60: característiques del temps: continu, divisible en parts com el moviment; numerable en virtut de les parts

- cc) Línies 61-93: la diferència entre els mòbils universals (sol i lluna); entre els espais en relació als quals les coses es mouen; i entre certs concomitants com la foscor o la claredat, ajuda a veure la diversitat entre parts majors o menors del temps, entre les quals destaca l'any.

III. Líns. 94-484: Revelació del sentit místic del temps

- a) Líns. 94-104: Principi bàsic d'aquesta secció: Com que la totalitat del temps és a les mans de Déu i salta per damunt la capacitat de l'home, aquest només en pot conèixer el sentit, si li és revelat per Déu
- b) Líns. 105-139: Un camí de revelació es troba en els elements/semi-na/llavors de l'Escriptura, atès que aquesta i, doncs, aquells són obra de Déu
- c) Líns. 140-195: La força seminal reveladora dels elements d'Escriptura es troba en l'alfabet, tal com consta en *Mt* v, 18
 - ca) Líns. 167-195: Arnau en dedueix que la càrrega mística manifestada en els significants de la Llei de l'Escriptura, fins i tot en els mínims, s'ha de desvelar i, doncs, ha de fruitar per al bé dels fidels abans de la fi del món
- d) Líns. 196-480: La càrrega mística de cada una de les lletres de l'Escriptura s'ha de deduir de llur figura, potestas / pronúncia i ordre / col·locació
 - da) Línies 230-232: De la càrrega mística d'una lletra en virtut de la seva col·locació al costat d'altres en una paraula o síl·laba, l'autor del *DSS*, no en parla, perquè Déu no l'hi desvela
 - daa) Línies 232-260: Insistència en la tesi de les línies 167-195: ací Arnau reafirma que en tots els camps, tant en el teològic com en el de les ciències humanes i materials, Déu desvela els misteris de forma successiva, car tot n'és ple, per dintre i per fora, i els seus descobridors són profetes
 - db) Línies 261-480: La càrrega mística d'una lletra en virtut de la 'potestas' (deixant d'altres aspectes: 263-271), es concentra ací en la lletra pura i simple, en tant que només és una de l'alfabet, i és esbrinada en la seva significació de missatge superior
 - dba) Línies 271-480: la càrrega mística de la lletra pura i simple:
 - només pot significar un número: líns. 271-283
 - en dimensió temporal o dins el flux del temps: 294-328
 - en concret, el núm. 100 i, en temps, un segle: 329-480
 - prova de raó: líns. 329-357
 - proves per signes, d'ambdues vingudes de Crist: 358-426
 - proves per autoritats de la Bíblia: 428-480
- e) Línies 481-484: conclusió doctrinal de tota la secció.

IV. Línies 485-683:³⁶ El valor místic dels nombres o també els nombres són ‚semina Scripturarum’:

- a) Línies 485-522: nocions generals sobre els nombres
 - aa) Línies 485-499: El temps va lligat amb el nombre, tant en la seva unitat com en la suma d’unitats
 - ab) Línies 500-512: Sentit estàtic o abstracte del nombre (parell-senar) i sentit dinàmic o aplicat (dígit-article)
 - ac) Línies 511-522: La concentració didàctica de significats numerals en la ‚manus abbae’
- b) Línies 523-545: també els nombres són ‚semina Scripturarum’
 - ba) Línies 523-529: Els nombres, com les lletres, han estat descoberts per inspiració divina
 - bb) Línies 529-535: En llur globalitat els nombres signifiquen el temps comptable per mil·lenis
 - bc) Línies 536-541: Cal, doncs, saber el nombre de mil·lenaris que durarà el món
 - bd) Línies 542-545: I també cal tustar a la porta del Lleó de Judà perquè en desveli el coneixement
- c) Línies 547-669: Conseqüències numèriques del principi que les obres de Déu són perfectes
 - ca) Línies 547-559: el mil·lenari és nombre perfecte
 - cb) Línies 560-596: sota el mil·lenari, el nombre arrodonit és el sis
 - cc) Línies 597-669: per tant, el món haurà arribat a la plenitud dels temps en el seu sisè mil·lenari
- d) Línies 670-673: conclusió i resultat general de les explicacions sobre la significació mística:
 - de les lletres de l’alfabet llatí
 - dels nombres
 - i de les parts del temps.

V. Línies 674-755: «Rotae in rota» i programació d’activitats:

- a) Línies 674-722: «Rotae in Rota»: dins la gran roda del temps que va del començament a la plenitud final de la història, hi ha nombre

36. Per a la part de la *Introductio*... relativa als nombres, en la qual els conceptes tècnics es barregen amb les significacions religioses, poden ésser d’ajuda per a la comprensió la literatura medieval sobre el tema, per exemple, els tractats de GODEFRIDUS ALTISSIODORENSIS, *De sacramentis numerorum a tredenario usque ad vicensarium*, o bé *De creatione perfectorum et sacramento*; o el de THEOBALDUS LINGONENSIS, *De quatuor modis quibus significationes numerorum aperiuntur*; o encara ODO DE MORIMONDO, *Analectica numerorum et rerum in Theographiam i Eiusdem Epistola ad Petrum, Bisantiae archidiaconum et decanum*, tots editats per Hanne LANGE, *Traité du XIIe siècle sur la symbolique des nombres* (Cahiers de l’Institut du Moyen-Âge Grec et Latin, 29 i 40), Copenhague, Université 1979 i 1981, 112 i 192 pp., respectivament. L’*Epistola*... havia estat publicada per L. GRILL, dins «Studia Anselmiana», núm. 50, Roma 1962, 193-203.

de rodes sectorials o parcials, que són les diverses ocupacions humanes: «omnes artes et scientie veritatis» (679-680)

- aa) Línies 721-722: realitzada l'aportació de les ciències i arts, ja només resta el destí definitiu, de premi o càstig
- b) Línies 723-755: programació d'activitats amb vistes a la plenitud dels temps

VI. Línies 756-758: Resum final

VII. Línies 759-760: ÈxPLICIT.

b) Què és la Introductio in librum De semine Scripturarum?

A fi que el possible lector en tingui una primera idea de conjunt, en les pàgines anteriors ha estat exposada esquemàticament l'estructura global de la *Introductio...*, de forma igualitària entre totes les seves parts.

Però ultra aquesta dimensió horitzontal, el nostre tractat té una orografia gens igualitària, en la qual és possible de descobrir no sols els cimals més elevats, i les fondalades més baixes, i les planures a nivell de mar, ans encara la forta cohesió entre uns i altres.

Evidentment, això que ara vaig a exposar no respon a afirmacions o a indicacions de l'autor entorn a la jerarquia de doctrines en el tractat que ens ocupa, ans a la meua visió, que procuraré justificar amb fragments del mateix Arnau, però que en darrera instància és d'exclusiva responsabilitat meua.³⁷

Però abans d'entrar en matèria, cal clarificar un punt del qual depèn l'entenc de l'atribució al nostre tractat de la o de les doctrines que li donen personalitat pròpia. Un autor, en efecte, Harold LEE, el 1974, publicà un assaig, la bàsica afirmació del qual era que Arnau de Vilanova entre els anys 1288-1292, hauria escrit tres tractats; el primer hauria estat el *De tempore adventus*

37. Tot i ésser, tal com veurem, bàsic per a la comprensió del punt de partida doctrinal d'Arnau de Vilanova, la *Introductio...*, no ha estat objecte de cap estudi substantiu. El mateix Raoul MANSELLI, que el llegí amb detenció i el transcriví, el redueix als quatre punts següents: a) l'espera xarxa del misteri diví només és visible amb humilitat i il·luminació divina (cf. líns. 3-8); b) aquesta il·luminació arriba a través dels 'semina Scripturarum', tal com diu el text de les línies 118-123, transcrit per ell, il·luminació que cal demanar al Lleó de la tribu de Judà (cf. líns. 202-204); c) Arnau subratlla la dimensió escatològica del DSS, establint els sis mil·lenaris de la història, amb transcripció de les línies 637-640; d) i manifesta un dels trets del seu escatologisme: «specialmente l'inquadratura cronologica ricavata dal profeta Daniele non sarà mutata e costituirà la base, su cui verranno poggiati gli ulteriori sviluppi», *La religiosità di Arnaldo da Villanova*, dins «Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano», 63 (1951), 15-16.

Per la seva banda, LEE dedica al nostre text les pàgines 42-47 del seu assaig, del qual ens ocuparem tot seguit.

Antichristi, el segon, la *Introductio in Librum Ioachim de Semine Scripturarum* i el terç l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*;³⁸ evidentment, si les coses haguessin anat d'aquesta manera durant aquells anys, ara no hauríem de fer res més que remetre el lector a la futura edició del *De tempore adventus Antichristi* o començar el nostre treball editorial per aquest text.

Cal, doncs, encarar-se amb aquest problema abans d'atribuir a la *Introductio*... la càrrega que no sols li és pròpia, ans encara és aquella amb la qual Arnau de Vilanova hauria formulada inicialment la seva doctrina teològica. Cal, doncs, que primer ens referim a

c) Un problema prejudicial: la cronologia

La posició del prof. LEE era el resultat de dos factors: el primer, i segurament determinant, era el testimoniatge del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi 'De Adventu Antichristi'*, l'existència del qual i algun fragment del text havia estat donat a conèixer per Miquel Batllori uns quants anys abans, el 1955, alhora que, sense cap base en el manuscrit únic que l'havia tramès, n'atribuïa l'autoria al mateix Arnau de Vilanova;³⁹ el segon és el fet que creia trobar en els tres texts uns 'temes' i altres elements joaquimistes, cosa que li devia fer l'efecte que confirmava la simultaneïtat de tots tres títols.

Mentrestant, però, després d'haver demostrat que el manuscrit de finals del segle XV (l'únic que l'ha conservat) no atribueix aquell *Tractatus*... a Arnau de Vilanova; que, per crítica interna, el dit *Tractatus*... no pot ésser atribuït a Arnau; i que el seu autor no tenia un coneixement gens exacte dels fets de la vida del mateix Arnau ni, més en concret, de la cronologia de les obres

38. «...three tracts written during the period 1288-92. The first of these was... the *De tempore Adventus Antichristi*, written perhaps as early as 1288... The second, written in 1292, was the *Introductio in Librum Ioachim de Semine Scripturarum*... The final work of this early period, the *Allocutio super Significatione Nominis Tetragrammaton*, also written in 1292...», LEE, 33.

És estranya aquesta afirmació taxativa del prof. Lee tenint en compte que tenia davant els ulls la transcripció de l'*Allocutio... super tetragrammaton* de Carreras i Artau, en la qual podia veure la datació del 1292, perquè el *De tempore adventus antichristi* també és autodatat en les línies 356-357 de la meua transcripció d'ATCA, VII-VIII (1988-1989), 142, líns. 356-357: «...nunc ab adventu Domini computamus mille ducentos nonaginta septem annos...». Aquestes són les dates segures; i essent la *Introductio*... citada dues vegades en l'*Allocutio*..., per força ha d'ésser anterior al juliol del 1292.

39. *Dos nous escrits espirituals d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955), 45-70; títol reproduït dins el seu aplec d'estudis sobre *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme* (Obra completa, III), València, Tres i Quatre 1994, 179-207; cf. «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 243, línies 1783-1787.

arnaldianes, en especial de les primitives,⁴⁰ el problema es presenta de ben altra manera.

Entre els elements que contribueixen al nou planteig del tema hi ha l'anotació, coneguda certament, però confosa amb un altre text d'Arnau i fins ara no publicada, del ms. de Graz, Universitätsbibliothek 1226, 32^{c-d}, que ara posaré a l'abast del públic per primera vegada.⁴¹

40. El problema de l'autenticitat arnaldiana del *Tractatus quidam...* fou fortament discutit en la «I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova. Barcelona, abril 1999», tal com hom pot veure en «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994), 70-77 i 393-399; després, la publicació simultània d'un tractat autèntic d'Arnau en defensa de les seves posicions doctrinals (*l'Apologia de versutiis atque perversitatibus...*) i del *Tractatus...*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 7-348, amb l'estudi introductori de l'editor i el de Jaume MENSÀ I VALLS, *Observacions sobre l'autoria i la finalitat del Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, d'ibid., 403-451, hauria acabat de demostrar que l'autor d'aquest no era Arnau de Vilanova (cf., per exemple, les recensions publicades dins «Analecta Sacra Tarraconensia», 75 (2002), 540-542, i «Archivum Franciscanum Historicum», 95 (2002), 455-456, de Jaume Mensa; dins «Revista Catalana de Teologia», XXVII (2002), 502-506, de Jaume de Puig i Oliver; dins «Teresianum», 54 (2003), 674-576, de S. Giordano; i del mateix Miquel Batllori, el qual, poc abans de morir, escrivia la seva recensió, publicada dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXI (2002), 786-787, en la qual, autocorregint-se, considerava 'prou convincents' les raons que demostren l'alteritat personal entre Arnau de Vilanova i l'autor del *Tractatus*. Per a major informació, cf. la nota 6.

Una de les raons d'aquella negativa era el coneixement limitat que l'autor del *Tractatus...* demostrava tenir de les intimitats d'Arnau de Vilanova; les pàgines actuals presentaran noves raons.

41. L'existència de la a partir d'ara intitulada *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae*, era coneguda pel catàleg de manuscrits d'aquella biblioteca, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz* bearbeitet von Anton KERN, II (Handschriftenverzeichnisse Österreichischer Bibliotheken. Steiermarkt, 2), Wien, Druck und Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei 1956, 259, que s'inspira en Geroldus FUSSENEGGER, *Littera septem sigillorum contra doctrinam Petri Ioannis Olivi edita*, dins «Archivum Franciscanum Historicum», XLVII (1954), 49/2/d; el qual acríticament, tot i tenir el manuscrit a la seva disposició (48, nota 4), va confondre aquell text amb la *Praesentatio facta Burdegaliae* d'Arnau de Vilanova, fiant-se, segurament, de la identitat d'incipit amb el text publicat per Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Funde und Forschungen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II), Münster im W., Aschendorf 1902, Quellen, CCII-CCXI, i el féu idèntic al que Joaquim CARRERAS ARTAU, *Les obres teològiques d'Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XII (1936), 217-231, i en concret 224, havia integrat amb el núm. 29 dins la seva llista d'obres indubtables d'Arnau de Vilanova, sense, però, fer cap referència al text de Graz.

Ultra la informació sobre les obres teològiques arnaldianes anteriors al 24 d'agost del 1305, trobem en la pàgina de Graz, f. 32^{b-c}, immediatament abans del text que ens interessa, les següents anotacions escrites pel mateix copista que acabava de transcriure la *Introductio in Librum de Semine Scripturarum*; diuen així:

«Quod beato Methodio fuit reuelatum de persecutione maximi antechristi in .vi^o. millenario durationis mundi, quam reuelationem approbat beatus Jeronimus».

«Item, fuit reuelatum beato Cirillo per numerum annorum Christi tempus natiuitatis et certaminis (?) antechristi, et istam approbat romana ecclesia».

«Item, fuit reuelatum beate Yldegardi [f. 32^c] de origine et de persecutione Antechristi per annos Christi, et istam approbavit papa Eugenius, et ipsam canonizauit».

«Item, fuit reuelatum Horoscopo et Yohacim de tempore illius, et iste reuelationes sunt famose in ecclesia Dei».

- [1]. «Is[t]e sunt editiones siue tractatus, quas presentauit magister [uer? *exp*] Arnaldus de Uilla noua anno Domini .M. CCC°. V., indictione tertia, pontificatus sanctissimi domini domini Clementis, diuina prouidentia pape .V. anno primo, mense augusti, die XXIIIJ. coram dicto domino papa, ipso sedente pro tribunali in aula palatii archiepiscopali Burdegalensis ad audientiam publicam celebrandam.
 «Et primus tractatus intitulatur *De elementis catholice fidei*, et incipit: “Es tu fidelis?”».
 «Secundus, *De prudentia catholicorum scholarium*, et incipit: “Qui indiget sapientia postulet a Deo”» (*ms* postudet *exp* -d-).
 «Tertius, *De tempore aduentus antechristi*, et incipit: “Constitui super uos speculatores”».
 «Quartus, *De misterio cimbalarum ecclesie*, et incipit: “Qui interrogat interroget in Abela”».
 «Quintus, *De philosophia catholica*, et incipit: “Homines pestilentes dissipant [de *canc*] ciuitatem”».
 «Sextus, *Appologia de pseudo theologis et pseudo religiosis*, et incipit: “Ad eam (!) que per uestras litteras intimastis”».
 «Septimus, *Eulogium de notitia uerorum et pseudo apostolorum*, et incipit: “Quoniam Apostolus ad Thessalonicenses”».
 «8us, *Denunciatio Gerundensis contra Fratrem Bernardum de Podio ceroso predicatorum*, et incipit: “Coram uobis, reuerendo patre, domino Bernardo, Dei gratia Gerundensi episcopo”». [f. 32^d]
 «9us, *Confessio Yllerdensis*, et incipit: “Quoniam Scriptura Sacra Testatur”».
 «Decimus, *Gladius iugulans thomatistas*, et incipit: “Quia scripsistis mihi, karissime”».
 «Undecimus, *Carpinatio poetrie theologi* [*ms* theologi poetrie, *cum signo inversa verb*] *deniantis*, et incipit: “Letificauit spiritum meum, karissime”».
 «Duodecimus caret titulo, sed dirigitur per modum epistole ad totum corpus apostolice sedis, et peruenit ad manus Benedicti pape, et incipit: “Reuerendissime pater mortalium”».
 «Decimus tertius, *Anthidotum contra uenenum effusum per fratrem Martinum de Atheca, predicatorem*, et incipit: “Credo, karissime pater, quod a uestra memoria non effuxit”».
- [2]. «Cum predictis etiam tractatibus edidit et alios, quos composuerat diu est: et est primus, *De interpretatione nominis tetragramaton tam in lingua hebrayca quam latina*;
 et secundus est *De prophetis dormientibus*, et est expositio libri *De semine scripturarum*;
 et tertius est de duodecim [apostolis *exp*] epistolis, quas misit ad reges catholicos et prelatos et theologorum colegia, sicut patet per tytulos ac seriem eorumdem».

«Benedictus Deus et Pater Domini mei, Jhesu Christi, in secula seculorum. Amen».

Aquest text no és una còpia de l'arnaldiana *Praesentatio facta Burdegaliae*, sí, però, és i pot ésser intitulat *Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae*, perquè en realitat, d'una banda, segueix pas per pas els paràgrafs d'aquella, sobretot en la diferenciació de les dues parts, i perquè copia el text d'aquella, i perquè, de l'altra, deixa sistemàticament sense copiar tota la breu explicació que Arnau afegí a cada un dels títols que ell reconeixia com a propis; i perquè la comparació dels dos texts demostra que l'autor de l'*Abbreviatio* considera que en la segona part podia prescindir d'un petit detall, que per al nostre objectiu és important. Sobretot, però, la importància de l'*Abbreviatio*... rau en el fet de permetre'ns completar almenys en l'essencial, aquella part de la *Praesentatio*... que manca en l'únic manuscrit que fins ara ens l'havia feta conèixer, el Vat. lat. 3824.⁴²

L'*Abbreviatio praesentationis factae Burdegaliae* permet de tenir una seguretat que fins ara mancava per culpa del desaparegut foli 256 del Vat. lat. 3824; aquest contenia la presentació de les 'editiones sive scripta', que anaven desde la *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio cerroso, praedicatorum*, fins a l'*Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atbeca*,

42. El paral·lelisme entre la *Praesentatio*... i la seva *Abbreviatio*... és absoluta, tant en el començament de la primera part com en el de la segona:

Vat. lat. 3824, 254d, incipit:

«...anno eiusdem [Domini] .M^o. CCC^o. quinto, indiccione tercia, pontificatus sanctissimi patris et domini, domini Clementis diuina prouidentia pape quinti, anno primo, mensis augusti die .xxiiii. in presentia predicti domini Clementis summi pontificis et ipso sedente pro tribunali ad audientiam publicam celebrandam in aula palatii episcopalis Burdegaliae...».

F. 255b: «Primus intitulatur *Dyalogus de elementis catholice fidei* et incipit "Es tu fidelis"».

Vat. lat. 3824, f. 257a:

«Cum predictis etiam scripturis... offero et presento tres alias scripturas, quarum duas diu est edidi. Primo, scilicet, tractatum, qui est *De interpretatione nominis tetragrammaton tam in lingua hebraica quam latina*. Secundo, tractatum qui intitulatur *De prophetis dormientibus*, et est expositio enigmatum libri *De semine scripturarum*».

[1]. Graz, UB, ms. 1226, incipit:

«Is[T]e sunt editiones siue tractatus, quas presentauit magister [uer? *exp*] Arnaldus de Uilla noua anno Domini .M. CCC^o. V., indiccione tercia, pontificatus sanctissimi domini domini Clementis, diuina prouidentia pape .V. anno primo, mense augusti, die .xxiiii. coram dicto domino papa, ipso sedente pro tribunali in aula palatii archiepiscopali Burdegalenensis ad audientiam publicam celebrandam.

«Et primus tractatus intitulatur *De elementis catholice fidei*, et incipit: "Es tu fidelis?"».

[2]. Graz, UB, ms. 1226:

«Cum predictis etiam tractatibus edidit et alios, quos composuerat diu est: et est primus *De interpretatione nominis tetragrammaton tam in lingua hebraica quam latina*; et secundus est *De prophetis dormientibus*, et est expositio libri *De semine scripturarum*».

Els fragments procedents del Vat. lat., 3824, també es poden veure en Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz VIII. Funde und Forschungen* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, II), Münster i. W., Aschendorff 1902, CCII i CCVII; la nota 1 de la pàgina CCV del mateix llibre informa de la manca d'un foli enquinçat en el Vat. lat., 3824, sense dir que és (només en resta un petit fragment) o era el CCXLVI.

praedicatorum, títols que figuren en l'*Abbreviatio...* de Graz; i, suposada la part final de l'explicació de la *Denuntiatio Gerundensis...*, contenia els tractats núms. 9, 10, 11 i 12 de la llista de Graz i el començament del núm. 13.

Podent comptar amb l'aportació de les dues versions, la completa i l'abreujada, de la *Praesentatio facta Burdegaliae*, ara estem en condicions de reconstruir els passos que donà la llista de les obres d'Arnau de Vilanova fins a arribar al resultat que es manifesta en el recull del Vat. lat. 3824, tant en ell mateix com en la llista que trobem en la llinda del manuscrit acabat d'esmentar, f. IV.

Els sis primers títols són exactament les mateixes ,editiones siue tractatus' del Vat., Borgh. 205, copiades seguint el mateix ordre amb què es troben en aquell volum manuscrit⁴³ (el qual, però, immediatament després del *Tractatus de mysterio cymbalorum Ecclesie*, només fa seguir, tal com li pertoca, el *Tractatus epistolarum christini*, que, en canvi, el mateix Arnau tampoc no feia constar ni en la *Protestatio... coram Camerario...*, ni en la *Praesentatio facta Burdegaliae*, que, igual com l'*Abbreviatio praesentationis*, només el col·loquen en el darrer lloc del [2]); no crec que hi pugui haver dubte que el Borgh. 205 fou configurat pel mateix Arnau de Vilanova;

de fet, la llista dels sis primers títols és idèntica a la que el mateix Arnau (i ara sí que no és possible de dubtar que ens trobem en contacte immediat amb l'autor en persona) confegí en la seva *Protestatio XV Kal. Augusti a. D. M. CCC. IV. facta Perusii coram domino Camerario Summi Pontificis*.⁴⁴ En relació a aquest document, que presenta les ,opera' publicades fins aleshores i que tam-

43. Anneliese MAIER publicà dues vegades la seva descripció d'aquest volum, primer sota el títol: *Handschriftliches zu Arnaldus de Villanova und Petrus Iohannis Olivi*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXI (1948), 53-66; i després en *Codices Burghesiani Bibliothecae Vaticanae* (Studi e Testi, 170), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 1952, 261-263.

44. Aquest text fou publicat dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), 215-218; el fragment que ací interessa es troba entre les pàgines 216-217, i correspon a les línies 798-815.

Per a comoditat del possible lector repetiré el text de les línies acabades d'esmentar: «Quorum operum tituli distinguuntur secundum materiam et formam et finem cuiuslibet, tali modo, quod primum, scilicet, ordine temporis, intitulatur *Dyalogus de elementis catholice fidei*, et incipit: «Es tu fidelis...».

Secundus tractatus intitulatur *De prudentia catholicorum scholarium*, et incipit: «Qui indiget sapientia, postulet a Deo...».

Tertius intitulatur *De tempore adventus antichristi*, et incipit: «Constitui super vos...».

Quartus intitulatur *De misterio cymbalorum*, et incipit: «Qui interrogant...».

Quintus intitulatur *Philosophia catholica*, et incipit: «Homines pestilentes...».

Sextus intitulatur *Apologia de pseudoteologis et pseudoreligiosis*, et incipit: «Ad ea que per vestras literas...».

Septimus intitulatur *Enlogium de notitia verorum et pseudoapostolorum*, et incipit: «Quoniam Apostolus ad Thessalonicenses...».

Octavus intitulatur *Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio cercoso, predicatorum*, et incipit: «Coram vobis, etc.».

poc no inclou l'*Opus epistolarum christini*, la llista de Graz coincideix al peu de la lletra en les onze primeres obres, encara que hi pugui haver variants en la formulació; a continuació, l'autor de l'*Abbreviatio*, torna a inspirar-se en la *Praesentatio facta Burdegaliae* i recorda tres títols fins aleshores oblidats (els dos publicats en aquest volum i el *Tractatus epistolarum christini*), però no transcriu aquella precisió de la *Praesentatio*, segons la qual dos d'aquests tres texts, és a dir, els nostres (i no pas tots tres com deixa entendre l'*Abbreviatio*): «...quarum duas [scripturas] diu est edidi», tal com hom pot llegir en el segon dels fragments transcrits en doble columna en la nota 42.

Del conjunt de dades acabades d'exposar se'n dedueixen tres resultats:

- el primer és que els anys 1302-1304, en què la controvèrsia entorn el *De adventu Antichristi*⁴⁵ ja s'havia enverinat fins al paroxisme, potser perquè l'atenció de l'autor es concentrava en la mateixa controvèrsia, els tractats en els quals s'havia manifestat en un primer moment l'atenció d'Arnau a temes teològics, o eren desestimats perquè no afectaven directament la controvèrsia, o potser perquè el fet d'esmentar-los hauria pogut complicar la batalla teològica, atès que aquell conjunt primitiu partia de bases doctrinals diverses de les que sostenien el raonament del *De adventu Antichristi*;
- el segon és que el tractat acabat d'esmentar, que Harold LEE acomuna amb els dos publicats en aquest llibre, no fou 'oblidat' com ho foren aquests, ni en el Vat., Borgh. 205, ni en la *Protestatio... coram Camera-rio...*, ni, molt menys, en la *Praesentatio facta Burdegaliae* ni en la seva *Abbreviatio...*, sinó que formà sempre en totes les llistes d'obres arnaldianes, sense cap relació amb els dos títols, amb els quals LEE l'acomuna; amb tota la recança he de constatar que el mateix Arnau de Vilanova desautoritza el prof. LEE;
- el terç és que, en canvi, quan l'agost del 1305 (data de la *Praesentatio facta Burdegaliae*) Arnau de Vilanova vol sotmetre tots els seus escrits a

Nonus intitulatur *Confessio Ylerdensis de spurcitiis pseudoreligiosorum*, et incipit: «Quoniam Scriptura Sacra testatur...».

Decimus intitulatur *Gladius iugulans thomatistas*, et incipit: «Quia scripsistis mihi, carissime...».

Undecimus intitulatur *Carpinatio poetrie theologi deviantis*, et incipit: «Letificavit spiritum meum...».

45. Aquest tractat se situà al començament d'aquella controvèrsia, en la qual es veié plenament implicat Arnau de Vilanova des del moment que el 1299 el presentà a la facultat de teologia de París, tal com hom pot veure en el meu *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402; en aquells moments inicials portava el títol de *De adventu Antichristi*.

Conseqüència de la dita crisi, el tractat fou completat de la manera que vaig exposar en *Sobre l'estructura global del De tempore adventus Antichristi d'Arnau de Vilanova*, d'ibid., 561-574; un dels resultats d'aquella confrontació fou la de variar el títol amb la inclusió del mot 'tempore'. El tractat encara portaria altres títols, però aquest ja no és extrem que afecti el tema que ens ocupa.

l'examen de la Santa Seu, s'adona que la llista aleshores confegida no és completa, ja que no s'hi troba ni l'*Opus epistolarum christini* ni els altres dos escrits, que ell ara recorda haver escrit 'diu est', molt temps enrere; en conseqüència, decidí de compilar el nou conjunt de les, diguem-ne, *Opera omnia* arnaldianes (el Vat. lat. 3824), dins les quals els nostres dos texts ocupen els primers folis del volum (ben lluny del *De adventu antichristi*), però no són els únics a ésser introduïts, car també hi ha l'*Allocutio christini*, el *De non esu carni in Carthusia*, la *Dancia*, cinc lletres esparses, la *Protestatio Perusii* i la *Praesentatio facta Burdegaliae*.⁴⁶ I ja cap als darrers anys de la vida del mestre hi seria copiada l'*Epistola ad gerentes zonam pelliceam*.

Clarificat quin fou en realitat el primer text escrit per Arnau de Vilanova, es presenta una altra qüestió, aquesta procedent del ja conegut *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi de adventu Antichristi*, segons el qual el nostre autor hauria escrit el *De adventu...* set anys abans de fer-lo conèixer 'quibusdam Cartusiensibus' (que amb tota seguretat devien ésser els de Scala Dei), i que quatre anys després l'hauria presentat públicament a París el 1299. Només ens cal una senzilla operació aritmètica: 1299 (París) - 4 = 1295 (Scala Dei) - 7 = 1288, any en què hauria estat escrit el *De adventu antichristi*.⁴⁷

46. La data precisa del 5 de juny del 1305 es troba en un primer èxplícit del Vat. lat. 3824, f. 237v, després de la *Dancia illustris regis Aragone cum commento*; diu així: «Scriptum, correctum ac completum fuit hoc uolumen in Montepessulano in uigilia Pentecostes, anno Domini .M.CCC.V.».

En la part inicial del mateix volum, la *Introductio in librum {Ioachim} de semine scripturarum* ocupa els ff. 1-12, i l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* els 13-28.

Afegiré, a tall de punt final, que la nostra *Introductio...*, els anys 1297 i 1300 (cf. nota 38) és citada en el *De tempore adventus antichristi* amb el títol de *Tractatus de prophetis dormientibus*: «...primevam creationem, quam Deus in momento poterat complere, distinxit ideo per sex dies, ut per hoc significaretur quod ea, que Deus creare et facere disposuerat, per totam durationem seculi presentis in sex annorum millenariis adimpleret, ut in *Tractatu de prophetis dormientibus* plenarie declaratur» (PERARNAU, «ATCA», VII-VIII (1988-1989), 161, líns. 1189-1193; cf. 147, líns. 571-572): ni que sigui superflu, afegiré que tothom, doncs, ja podia tenir accés a la *Introductio...*, en un moment en què Arnau de Vilanova estava a punt de donar per acabat el *De tempore adventus antichristi* (és superflu dir-ho perquè la *Introductio...* o *Tractatus de prophetis dormientibus* ja anys abans és esmentat dues vegades en l'*Allocutio... super tetragrammaton*, doncs, abans del 1292. I recordaré que el sintagma 'de prophetis dormientibus' forma tothora part del títol de la *Introductio in librum {Ioachim} de semine scripturarum*, tal com hom pot veure en les tres primeres línies de l'actual edició).

47. La part centrada d'aquella descripció diu així: «...sensi me liberatum totaliter a languore ipsius [sinistri lateris pectoris], et timens ne graviter percuteretur, festinanter accessi ad tabularium et cepi cartam et atramentum et calamus, et tunc clare sine perturbatione occurrit michi quod scripsi in tractatu qui inceptit «Constitui vos» [*De adventu Antichristi*]; quam scripturam non divulgavi, nec etiam communicavi, nisi quibusdam cartusiensibus in eorum monasterio longe post, bene per .vij. annos. Deinde post, fere per quadriennium, missus per regem Arago-

Però el lector veu que aquests comptes no encaixen amb allò que, sobretot pel mateix Arnau, acabem de saber sobre la successió cronològica dels seus primers tractats ni amb les afirmacions explícites del mateix mestre que, en escriure el *De adventu...*, feia constar que era el 1297 i en redactar el complement del mateix tractat contra els teòlegs de París deia que ja era el 1300. De més a més, podem afegir la dada segura que l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* fou acabada el 22 de juliol del 1292, tal com fa constar el seu colofó (línies 958-960 del segon text publicat en el present llibre). Aquesta dada en comporta dues d'altres: primera, que la *Introductio in librum De semine Scripturarum* és pràcticament contemporània però anterior al *Tetragrammaton*, tal com els texts afirmen i l'anàlisi doctrinal confirma; i només quan ja feia molt de temps (diu) que aquests dos escrits havien estat acabats (i fins i tot fa la impressió que havien estat o havien d'ésser oblidats) arribaria la segona tongada d'editions sive tractatus, el tercer títol de la qual és justament el *De adventu Antichristi*. Si, de més a més, ens fixem amb major atenció en el fragment del *Tractatus quidam...* transcrit en la nota 47, no ens podrem estar de veure-hi problemes.⁴⁸

num ad regem Francie, causaliter divulgavi Parisius...» (BATLLORI, «Analecta Sacra Tarraconensia», XXVIII (1955), 60-61; PERARNAU, ATCA, XX (2001), 243, líns. 1780-1787; numeració mantinguda en l'edició independent, *Tres tractats d'Arnau de Vilanova i un en defensa seva* (Studia, textus, subsidia X), Barcelona, Facultat de Teologia 2001).

Ara, tenint ben present que «Constitui vos...» és l'incipit del *De adventu antichristi*, i que l'operació aritmètica feta amb els anys assenyalats per l'autor del *Tractatus quidam...*, dóna el resultat que el dit text hauria estat escrit per Arnau de Vilanova el 1288, podem llegir la frase en la qual el mateix Arnau, en el *De adventu...* diu explícitament quin era l'any en el qual ell l'escriu: «Per novissima, vero, tempora dat intelligere ultima annorum centenaria illius etatis. Ad que nos, qui nunc ab adventu Domini computamus mille ducentos nonaginta septem annos, procul dubio venimus...» (PERARNAU, ATCA, VII-VIII (1988-1989), 142, línies 355-357; precisem, però, que la part posterior, destinada a respondre als teòlegs de París, és datada el 1300: *ibid.*, 163, lín. 1279). En l'estudi indicat en el paràgraf anterior, un servidor assenyalava que el dit *Tractatus quidam...* no havia estat escrit per Arnau de Vilanova perquè el seu autor no coneixia íntimament Arnau, i en canvi calia suposar que aquest sí; ara l'autor del *Tractatus quidam...*, desconeixent la diferència entre la *Introductio...* i el *Tractatus de adventu antichristi*, s'equivoca de deu anys a l'hora de datar el *De adventu...*, amb la qual cosa demostra que tampoc no dominava la ni les diferències de la identitat textual dels escrits ni la cronologia de les obres doctrinals arnaldianes: no sabia el 'diu est' de Bordeus.

48. El fragment, transcrit en la nota anterior, que respon a una narració atribuïda a Arnau de Vilanova, i hauria estat transmesa verbalment, té més d'un paral·lel amb l'escripta per ell mateix en la *Protestatio, praesentatio ac supplicatio Benedicto XI postridie kl. iunii anno D. M. CCC. IV data* (PERARNAU, ATCA, X (1991), 205-206, líns. 344-364), on també el nucli de la narració (aquesta força llarga) de com s'atreu a tornar a escriure sobre el tema de l'adventus Antichristi, després que Bonifaci VIII hagués qualificat de temerari el *De adventu Antichristi*, es pot sintetitzar en les següents frases: «...sicque certificatus quod signum erat ei factum a Domino, cartam accepit et attramentum et protinus datum est ei thema et cepit scribere velocitate mirabili in immensum exultans de considerationibus que occurrebant ei, semper in corde gerens quod illam scripturam vivente papa teneret secretam... illa die et quasi eadem hora qua scriptura finita fuit vel consummata, dominus Sabinensis, tunc referendarius... interrogavit predic-

Quant a la prioritat entre la *Introductio in librum De semine Scripturarum* i l'*Allocutio de significatione nominis tetragrammaton*, diré només que les dues vegades que el primer tractat és esmentat en el segon (sense que n'hi hagi cap en sentit contrari) obliguen a pensar que llur seqüència cronològica és la que es troba en el Vat. lat. 3824 i encapçala el present paràgraf.⁴⁹

tum scribam quid ageret... Qui refendarius petiit immediate sibi ostendi. Et cum ad tabularium consedisent, legit ei totam editionem...», *loc. cit.*: aquesta fou la primera lectura del *De mysterio cymbalorum* a La Scurcola prop Anagni l'estiu del 1301.

I aquest no és l'únic paral·lel entre l'origen del *De adventu...* i el del *De mysterio...*, car amb totes les diferències, n'hi ha un altre propi d'una narració introductòria, en la qual un estat subjectiu d'angoixa i dubte és superat per un fet considerat signe celestial, en virtut del qual en ambdós casos Arnau es trobà encaminat per intervenció divina a escriure una obra seva.

El mal és que, per a justificar l'origen del *De adventu Anticristi*, no arribo a veure per quines raons Arnau s'hauria trobat en una situació tan angoixant i subjectivament tan tensa, que li calgués un signe celestial per a decidir-se a escriure'l. Ningú no sembla que li hagués prohibit d'escriure i el tema de la presència de l'anticrist no era sospitós des del moment que el *De semine scripturarum* i la trilogia de Joaquim de Flore i tota una literatura específica, també a l'abast dels il·lustrats i en llengües vulgars, circulava lliurement i no sols entre els grups marginals, encara que entre aquests circulés bastant més. Ningú, en efecte, no s'havia d'amagar d'haver llegit ni escrit literatura del gènere: ni Roger Bacon, ni Alexander von Roes, ni Pèire Joan (Oliu), ni després Angelo Clareno... ni Arnau de Vilanova, ni tants i tants d'altres.

De fet, aquella suposada por que hipotèticament li hauria impedit d'emprendre la composició del *De adventu Anticristi*, no coincideix gens amb els dos punts que sabem amb certesa: primer, abans del 22 de juliol del 1292 Arnau de Vilanova s'havia sentit afavorit amb aquella vivència espiritual superior, consistent a saber-se fitat pel mestre Jesús, el qual no sols li havia clarificat les investigacions, ans encara li havia començat de desvelar el sentit del misteri (cf. notes 50 i 61); la seguretat subjectiva d'ésser afavorit de Déu no era pas la situació més adient per a viure esporuguit; i segon, en realitat la nit del 18 de desembre del 1299 en què fou citat a comparèixer davant l'oficial de París, Arnau de Vilanova ni tenia cap por ni es temia de res, capteniment personal que hauria estat ben altre si hagués estat conscient que aquell tractat li podia presentar problemes; ell, en canvi, vivint en la suposició que no li'n podia crear cap, tingué dificultats a admetre que n'hi podia crear, tal com hom pot veure en el primer article citat en la nota 45. Això mateix es pot dir dels afegits al text presentat als mestres de París (vegeu segon article citat en la nota 45), en els quals no traspua ni la més mínima ombra de dubte, temor o previsió que aquell tractat li podia ésser font de malsdecap. La narració del *Tractatus quidam...* sobre els temors anteriors al *De adventu...* és estranya, justament per això, perquè aquella no era la vivència documentada pel mateix Arnau ni encaixa amb la seva posició, no diré desafiament, però sí totalment refiada que els mestres parisencs li reconeixien la seva qualitat i categoria de teòleg.

Només per al temps posterior caldria esbrinar com es compaginaven la seguretat subjectiva absoluta de proposar un missatge garantit per Déu i les experiències cada vegada més negatives de la reacció dels teòlegs: la creixent tensió (que arribaria a la violència verbal) dels anys 1302-1305 és justament el termòmetre de la topada entre la seguretat subjectiva, mai no minvant, i la contraposició dels teòlegs, constantment radicalitzada.

49. «...quemadmodum plenius me scripsisse recorder supra librum *De semine scripturarum...*», *Allocutio...*, líns. 242-243; i «...quemadmodum supra librum *De semine scripturarum* ostensum est», *ibid.*, líns. 269-270. L'ús del pretèrit perfecte confirma que en escriure l'*Allocutio...* el *De semine...* es donava per acabat, publicat i conegut temps ha. Recordem que l'*Allocutio* és datada del 22 de juliol del 1292.

d) *Resultat parcial*

Les aportacions d'aquestes pàgines inicials permeten ja ara una constatació: en la producció literària d'Arnau de Vilanova ha resultat perfectament dibuixat un bloc primitiu, format per dues 'editiones sive tractatus', que són la *Introductio in librum De semine Scripturarum* i l'*Allocutio de significatione nominis tetragrammaton*. Més enllà, dins aquest estudi introductori veurem si cal afegir-hi quelcom més, però de moment deixem-ho així.

Indirectament, de més a més, permeten d'endevinar les altres dues etapes de la producció arnaldiana: la segona que, d'acord amb la llista del 1304, comença després dels dos tractats didàctics (*Alphabetum catholicorum*, *De prudentia catholicorum scolarium*) amb el *De adventu Antichristi* i dura fins a l'agost del 1305 (etapa de la controvèrsia entorn el tractat acabat d'esmentar): i la terça, que aplega els escrits de caire més 'espiritual', en general redactats per Arnau de Vilanova en llengua catalana i traduïts en d'altres llengües entre l'agost del 1305 i la seva mort.

e) *Intermezzo: biogràfic*

En el seu maldar a fi de, amb l'ajut de Déu, veure a través i més enllà dels vels que cobreixen el Misteri, Arnau de Vilanova narra que intentà de conèixer el significat del nom diví en hebreu, però que, no trobant mestre ni entre els jueus ni entre els grecs ni entre els llatins, decidí d'adreçar-se a Aquell que a *Mt XXIII*, 8. 10, és anomenat el Mestre únic; i ara deixem-lo explicar ell mateix:

«Videns ergo me solum, coactus sum... ad Magistrum recurrere...et confisus sum optinere gratiam illuminationis ab eo super quesito preambulo, propter duo:

«Quorum unum est quia semper affuit mihi circa investigationem occulte ueritatis in creaturis, ita quod, postquam ipse dignatus est me uidere, nulla quesita ueritas in aliqua materia considerationum mearum mihi latuit, cum tamen antea, nec in inuentis ab aliis nec in proprio labore quiescere poterat intellectus meus. Vnde, uisus ab eo misericorditer, clare inspexi eum in mente mea, nec postmodum defuit oculis meis, quia quidquid corporaliter uideo, mihi representat eundem in oculo mentis et sic radio sue presentie queque predictorum inuestigabilium hactenus mihi patere conspexi, coactus inexpugnabili ueritate de hoc in eo tantummodo gloriari».⁵⁰

50. *Allocutio super significatione nominis tetragrammaton*, línies 199-212.

Col·locats en tema autobiogràfic (un dels punts del qual és la llista d'obres autèntiques), aprofitaré per publicar un parell de dades, si no segures, almenys molt atendibles. El lector potser recorda que en l'article intitulat *Sobre la primera crisi entorn el De adventu Antichristi d'Arnau de Vilanova*, publicat dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402, vaig incloure l'*Instrumentum alterum appellationis magistri Arnaldi de Villanova a processu Parisiensium ad Apostolicam Sedem* (377-382), on figurava un «magister Gerardus de Noua villa, cantor de Tyarno» (378, lín. 52; recordem que en aquell document, mestre Arnau també era dit 'de Noua

No he sabut trobar cap comentari a aquest fragment ni en CARRERAS ARTAU ni en LEE,⁵¹ i, per tant, també amb l'ajut de Déu, m'he de refiar de mi mateix.

villa'), detall que em cridà l'atenció i m'obligà a preguntar si es tractava d'algú de la família, tal com hom pot veure en la nota 45, paràgraf segon del mateix article.

Ara, inesperadament, en llegir alguna de les obres de Roger Bacon, en el context de la *Summa grammaticae* (Oxford 1940, XXIV), m'he trobat amb la notícia d'un germà del mestre, transcrita per l'editor Robert STEELE del ms. de la (ara) British Library, Sloane, 2156, segons la qual en el f. 96^v del dit manuscrit comença un text que té aquest encapçalament: «Incipit prologus Mag. Arnoldus (!) de Nova villa ad Petrum, fratrem suum, quae intitulatur *De intentione medicorum*»; de més a més, també som informats que en el f. 108v un altre text comença així: «Incipit epistola Arnoldi de Vilnova (!) contra dicentes se posse cogere demones». Tant com el primer incipit és clar i net i no sembla presentar dificultats, el segon no sembla massa clar i per això no diré altra cosa, sinó que cal esperar noves informacions sobre el tema. El primer, en canvi, encaixa plenament amb l'*Instrumentum alterum*... acabat d'esmentar, no sols en la forma de grafia tant el cognom del mestre i el d'aquell altre mestre Gerard, com en el de fer-nos saber que el nostre metge tenia un germà, el nom i cognom del qual augmenta la versemblança que aquell altre mestre Gerard fou un familiar: germà, oncle, cosí, nebot? A mesura que aquestes dades poguessin ésser completades per noves aportacions, també s'enfortiria la versemblant procedència familiar d'una terra (Occitània? Provença?) que cauria dins els actuals límits de França.

La referència al germà Pere és recollida dins l'aparat crític al *De intentione medicorum* en l'edició de Michael McVAUGH (Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia, V, 1, Barcelona, Fundació Noguera 2000, 48), però crec que hauria resultat més clar que el text de les pàgines 97-100, hagués anat precedit pel títol que l'identifica com a pròleg, propi del còdex Sloane, el qual, de més a més, és el col·locat en primer lloc dels testimonis de la transmissió textual, 90 i 94. El dit germà Pere de Nova villa volia practicar o potser ja practicava la medicina, tal com es pot deduir de dues frases del dit pròleg a ell dedicat: «...ut, ergo, karissime, huius precipita delusoria valeas evitare, tibi nostri laboris aream ideo preparamus, in qua tuum exercitare poteris intellectum...»; i «In hoc autem opusculo, etsi dictorum medicinalium ad plenum intentio non pateat, via saltem intelligendi queque dicta tibi lucidius patefiet, ea namque obscura que in libris Galieni sepius expavisti...», *loc. cit.*, 98 i 99.

Aquestes dades no incideixen de cap manera en la discussió sobre la vinculació d'Arnau de Vilanova amb la família marselesse de Joan Blasi, que fou objecte d'una recerca i consegüent publicació de Miquel BATLLORI, *La patria y la familia de Arnau de Vilanova*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XX (1947), 5-75; i *La documentació de Marsella sobre Arnau de Vilanova y Joan Blasi*, dins «Analecta Sacra Tarraconensia», XXI (1948), 75-119; articles publicats en traducció catalana de Josep SOLERVICENS amb els títols de *La pàtria i la família* (en col·laboració amb Joaquim CARRERAS ARTAU), i *El parentiu amb Joan Blasi a través de la documentació de Marsella*, dins Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*. Edició a cura d'Eulàlia DURAN (dir.) i Josep SOLERVICENS (coord.). Pròleg de Giuseppe TAVANI (Obra completa vol. III; Biblioteca d'Estudis i Investigacions, 20), València, Eliseu Climent editor 1995, 3-73 i 75-126, respectivament.

La *Philosophia catholica et divina* (PERARNAU, «ATCA», X (1991), 91-93, líns. 509-553), narra, no pas una experiència personal, ans la trobada amb un espiritual güelf, que durant el mateix any, però algun temps després de les Vespres Sicilianes, li explicà de viva veu i després li envià escrita, la interpretació que donava a aquells fets una persona col·locada en la perspectiva güelfa. Era, i Arnau ho fa constar, el 1282.

51. Em refereixo als articles de Joaquim CARRERAS ARTAU, *Arnaldo de Vilanova, apologista antijudaico*, dins «Sefarad», VII (1947), 49-61, *La "Allocutio super Tetragrammaton" de Arnaldo de Vilanova*, dins «Sefarad», IX (1949), 75-105; i *Arnau de Vilanova y las culturas orientales*, dins «Homenaje a Millàs Vallicrosa», I, Barcelona, CSIC 1954, 309-321; i al de Harold LEE, *Scrutini Scripturas...*, 48-56.

Tenim en aquestes línies la narració d'una experiència personal, davant la qual el respecte és el primer manament, i molt més tractant-se d'una vivència religiosa, que, com a tal, afecta l'Absolut.

Perquè en el paràgraf transcrit hi ha dues afirmacions: que aquell Mestre únic no li ha fallat mai en les investigacions que tenien per objecte la cara oculta de la realitat creada (líns. 203-204); i això, «fins al punt que (així interpretaria un servidor l',ita quod' de la línia 204) després que Ell es dignà veure'm, no em resultà amagada la veritat investigada en cap matèria de les meves recerques... mentre abans ni en les descobertes dels altres ni en el propi treball la meua intel·ligència no podia recensar».

Només podem deixar sense resposta tots els interrogants que aquest paràgraf obliga a plantejar, com és ara: quan s'esdevingué aquella experiència espiritual? De quina naturalesa era? I quant als efectes en mestre Arnau, què vol dir que des d'aquell moment res no li resultà amagat? Vol dir, per exemple, que la consciència d'haver estat afavorit amb aquell esguard del Mestre únic justificava en ell la seguretat d'encertar en les seves tesis, per agosarades que fossin?

Una cosa, però, és afirmable: aquella vivència tingué repercussió constatable en la seva dèria de veure-hi més enllà dels vels que cobreixen el Misteri, ni que sigui en el fet de reafirmar-lo a insistir en l'objectiu.

f) El nucli doctrinal de la *Introductio*...

Desbrossat el camí de les dues afirmacions acabades d'analitzar, i conscients que en aquests textos s'hi reflecteix d'alguna manera el resultat d'una vivència espiritual, podem reprendre la nostra recerca amb la seguretat que els dos texts publicats en aquest volum foren escrits, només ells (el ,diu est' de la *Praesentatio facta Burdegaliae* ho diu ben clar), molt temps abans que comencés la llista d'aquells escrits, que en el pas del segle XIII al XIV feren cèlebre Arnau de Vilanova.

Cal, doncs, que ens preguntem què representa doctrinalment cada un d'ells, començant pel que en el Vat. lat. 3824 ocupa el primer lloc: la *Introductio in librum De semine Scripturarum*. I coneguda, de més a més, la seva configuració esquemàtica, donada en les pàgines anteriors d'aquest estudi introductori, és arribat el moment de preguntar-nos on es troben els nuclis doctrinals que donen unitat i cohesió al conjunt.

Aquesta unitat és suggerida, ja de bell començament mitjançant la figura de la roda d'*Ezequiel* (lín. 13), que representa i engloba tot el curs del temps d'aquest món i troba una seva primera explicació quan, ja cap al final del tractat, torna el símil de la roda, però donant per descomptat que ara és plenament compresa (líns. 674-675).⁵²

52. «Ecce igitur iam pre oculis contemplationis existit maxima ista rota totius temporis seculi huius», *Introductio*..., líns. 674-675. Sobre la interpretació tradicional de la figura de la

Aquella roda, en efecte, és extensiva a tota la durada del món, però no només en sentit cronològic, ans en el de perfecció entitativa. En els sis mil·lenaris que, seguint el *De semine Scripturarum*, Arnau de Vilanova, almenys en aquell primer moment, estava convençut que duraria el món, també n'estava que, d'una banda, Déu aniria desvelant els sentits amagats de creació i revelació, de manera que dins aquell temps la humanitat arribaria al coneixement total de la veritat humana i revelada, i que, de l'altra, Déu i la humanitat conjuntament realitzarien en plenitud els objectius de divinització de l'home decidits des del moment de crear l'univers. Així és comprensible que en el missatge arnaldianà no sols hi hagi una previsió de plenitud de veritat i de vida, ans també una planificació de com arribar-hi (afegint que, quan en el *De adventu Antichristi* les previsions dels temps finals s'hauran escurçat de mitjan segle XVI a la segona meitat del segle XIV, les urgències cronològiques de retorn a Déu també l'acularen a haver d'agafar el batall de la campana grossa i a tocar a sometent amb abast universal; només que a París 1299 li isqué el tret per la culata i el batall se li convertí en boomerang).

És possible que algun lector hagi llegit fins ací, sense caure en la temptació de donar una volta pel text d'Arnau i que estranyi la doctrina acabada de formular en el paràgraf anterior, qui sap si malfiant-se que aquella és il·lusió òptica de l'editor.

En tal cas aquest es permetria de suggerir-li que, partint de la paraula ,consummatio/consummatio' en tots els seus casos consignats en la taula de mots, ressegueixi en el text de la *Introductio...* les línies on la dita paraula es troba i s'adonarà que aquell concepte de realització plena (i no pas el purament cronològic de ,finis temporum') traspasa d'una banda a l'altra tot el tractat que ens ocupa.

És evident que aquesta observació no és una prova, i menys apodíctica; però si, de més a més, el lector es fixa en els contextos d'aquella dotzena i mitja de casos, anirà descobrint amb més claredat els pressupòsits del nostre autor; vegem-ne alguna mostra:

«...si litera significat numerum temporis in consummatione fructificationis Scripturarum...»;

«...cum littere alphabeti, que semen Dei sunt, ceciderint in terram bonam sacri voluminis misteriorum Ipsius, quod id quod littera significat ad consummationem illorum misteriorum centuplicabit...»;

«...ut sciatur in quoto millenario omnia que fiunt per creatorem consummationem accipiant...»;

«...millenaria consummationis omnium fiendorum...»;

roda d'Ezequiel, hom pot veure l'article de Marco RAININI, *La visione di Ez nelle figurae di Gioacchino da Fiore*, dins «Florentia. Bolletino del Centro Internazionale di Studi Gioacchimitici», XVI/XVII (2002-2003), 25-61; no sembla que la interpretació arnaldiana es trobi en aquella línia, diguem-ne tradicional.

«...cum Dei perfecta sint opera et consummatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio...»;

«...ad hoc ut perfectio et perfectio plena et absoluta perfectio in consummatione illa notetur...».⁵³

Però on, per ventura, aquesta doctrina es troba més completa i explícita és en el fragment que segueix:

«...ut in signum esset electis quod, sicut opera primeue creationis partium uniuersi perfecit in sex diebus, ita que creare et facere disposuit propter electos suos per totam durationem seculi, in sex annorum millenariis adimpleret, et hoc est esse apud Ipsum sex millenaria tanquam sex dies. In sex itaque millenariis complebitur omne opus creationis, in quoto etiam tempore creationis tanquam in sex diebus licitum est creature uacare laboribus operum».⁵⁴

I a fi que ningú no pugui pensar que en aquesta doctrina d'Arnau de Vilanova ell barreja o confon la previsió intel·lectual dels temps finals amb la plena realització efectiva de les virtualitats de creació primitiva i de recreació cristiana, s'ho val de reproduir unes frases de la mateixa *Introductio*...:

«...sicut in sex diebus laboris et operis, Dei ordinatione lateat tanquam in semine figura totius temporis, in quo debent omnia creationis, generationis, corruptionis et omnis motus opera consummari, in quo cernitur mirabilis diuine sapientie celsitudo, uolens electos suos de huiusmodi misterio erudire...».⁵⁵

53. Els sis fragments es poden llegir en el text de les línies 354-355, 430-433, 538-540, 548-549, 553-554, 570-572, respectivament, de la *Introductio*...; fragments i referències que es podrien multiplicar.

54. *Introductio*..., líns. 628-635.

55. *Ibid.*, líns. 652-656. El lector s'haurà adonat de la diferència que hi ha entre els sis dies, sota els quals s'amaga la figura ('latet figura'), o la voluntat de Déu d'adoctrinar ('erudire') sobre el misteri de la significació de la totalitat del temps, figurat en els sis dies de la creació, d'una banda, i de l'altra, la realització plena de la totalitat de l'obra de la creació en totes les seves manifestacions en el temps dels sis mil·lenaris ('omnia creationis... opera consummari'). I com que tot ja haurà arribat a la seva màxima realització, «...[diuine maiestatis potentia] iam non creabit tunc, sed a creatione cessans, stabit iudicans...» (líns. 636-638); afegim-hi un parell de frases: «...millenaria consummationis omnium fiendorum» (líns. 548-549); i «...consummatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio» (líns. 553-554).

Rellegim també aquesta formulació, que trobem a les línies 167-170: «Significat ergo ueritas quod donec omnia misteria diuini secreti que in sacro Legis uolumine continentur ad electorum eruditionem secundum distributionem Spiritus ueritatis completa sint, non preteribit aliqua littera uel notula seu parua seu magna»; o aquesta, de les línies 191-194: «...habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum, quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina stabiliiuit prudentia...»: la revelació ja és feta i es troba a l'Escriptura: ara encara ha d'ésser plenament desvelada i sobretot ha d'arribar a ésser 'completa', és a dir, 'complida' o realitzada.

En conseqüència, «cum hec misteria fuerint adimpleta, cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum», línies 183-184.

Encara és possible de donar un pas més en aquesta recerca de la base teològica de la proposta arnaldiana formulada en la *Introductio in librum De semine Scripturarum*, i aquesta no és altra que el Déu Creador i Causa de l'ésser de les coses:

«...in quibus [els elements constitutius de gramàtica, lògica, retòrica, aritmètica, música, geometria, astronomia, és a dir, del trívium i el quadríviu], et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus».⁵⁶

Encara hi hauria una possible observació, a la qual satisfer: la que assenyalés que en els fragments acabats d'esmentar, Arnau parla repetidament de creació i poc o gens de ,recreació/redempció/salvació'. Al possible observant, li indicaria que, si no m'equivoco, la perspectiva d'Arnau de Vilanova és la inversa: no és la ,recreació/redempció/salvació' cristiana la que completa la realitat de la creació, ans aquesta la que només és vista dins aquella, tal com resulta ben clar poques línies abans de les acabades de reproduir:

«In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et quadruuio, latent non solum in principiis et elementis, sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione per homines aut bonos aut malos, et hoc similiter ad misterium sunt inuente».⁵⁷

g) *Les bases teològiques del primer arnaldisme*⁵⁸

La o les propostes d'Arnau de Vilanova en aquesta obra primerenca tenen darrere seu una teoria que intentaré d'explicitar. I el primer pas consisteix a

Encara una observació, de tipus exegetíc: la insistència d'Arnau a emparar-se en la frase de *Mt* v, 18, és simptomàtica, ni que només fos perquè la interpretació que ell en fa no és pas la correcta; n'hi ha prou de veure que la seva definició de ,lleï' en les línies 165-166 és ben altra que el sentit de ,Llei', és a dir ,Thorà', que té en *Mt* v, 17-18, on, de més a més, trobem (v. 17) el sintagma complet: ,la Llei i els Profetes', és a dir, l'Antic Testament, detall que a ell només intencionadament se li podia escapar (cf. Isidre GOMÀ CIVIT, *El Evangelio según san Mateo*. Volumen primero (1-13), Madrid-Barcelona, Ediciones Morova-Facultad de Teología 1976, 255-262); a Arnau, en canvi, que el Nou Testament completi l'Antic almenys ací no li interessa, ans allò que li interessa de fer dir al text bíblic i al mateix Jesús és que no hi haurà ni un ,iod', ni una coma, que no ,fiat', que no sigui realitzada plenament en el curs de la història humana, abans de la segona vinguda de Jesucrist jutge universal. Recordem que Arnau tornarà a aquest text bíblic en les línies 294-328.

56. *Ibid.*, línies 253-254.

57. *Ibid.*, línies 243-247.

58. Segurament no seria necessari de dir-ho, però, per si calgués, recordo que la teoria (o teologia) ací exposada és la que formulà Arnau de Vilanova en el context mental i doctrinal de l'Occident cristià i catòlic del pas del segle XIII al XIV, i pot no coincidir necessàriament amb

constatar que, per dir-ho amb l'expressió de l'argot teològic, si l'*Allocutio super significatione nominis tetragrammaton* podria representar la incursió d'Arnau en l',ad intra' de Déu, la *Introductio in librum de semine Scripturarum* podria ésser la corresponent a l',ad extra'.

Tenim, ja, deixant allò que és Déu en ell mateix, delimitat el camp en el qual ens mourem: el de l'actuació divina en aquest món i en tot el seu curs temporal o històric, des del començament de la creació fins al darrer dia en què, plenament conegut i realitzat el pla de Déu, aquest donarà per tancada l'empresa i passarà comptes.

M'atreviria a assenyalar que el primer principi de la teologia arnaldiana és l'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu i del seu pla damunt tota la realitat estàtica i dinàmica del món i de la humanitat, del primer moment a l'últim:

«...propter numerum electorum maxime, cuncta sensibilia produxit in esse, cunctaque misteria que suis reuelare disposuit diuine mentis consilium, ad cuius numeri perfectionem et ad que misteria, statutis ab ipso metis temporis, reuelanda tantum uoluit durare uel esse tempus, et per consequens reuolutionem et motum, quantum uidit esse sufficiens ad complementum illorum. Etenim, cum hec misteria fuerint adimpleta, cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum».⁵⁹

L'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana del pla de Déu unitri és personificada i exercida a través del Verb encarnat:

«...est siquidem ueritas ipse Deus et quicquid procedit ab ore Dei. Os autem Dei est ille qui et Verbum est Dei et etiam ipse Deus. Hic autem est Filius incarnatus...»⁶⁰

Tota actuació de l'omnicausalitat totpoderosa, transcendent i sobirana presenta certes característiques, com la d'ésser determinada pel lliure beneplàcit de Déu:

«...humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat...».⁶¹

la de la teologia catòlica de començament del segle XXI; segurament, per exemple, l'actual doctrina sobre la inspiració de la Sagrada Escriptura, comparada amb la d'Arnau, podria presentar diferències notables.

59. *Introductio...*, línies 177-184; vegeu també el text de les línies 97-100, 113, 115-117: en aquest hi ha la fórmula breu i precisa: «...nichil Deo potentius aut etiam eque potens, ymo "omnis potestas est a Deo"».

60. *Ibid.*, línies 151-154.

61. *Ibid.*, línies 108-110.

En allò que és resultat de l'actuació de Déu, no hi ha res de sobrer, res que no tingui la seva importància en el conjunt de l'obra divina:

«A Dei uero sapientia nichil frustra uel inordinate procedit»;
«Cum itaque nichil ociosum aut inane procedat ab ore Dei...».⁶²

Dins aquest bloc de la realitat total, estàticament i dinàmica pendent del beneplàcit de Déu, Arnau de Vilanova contempla algun camp particular d'aquella actuació totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu, com és ara el de la inspiració bíblica o el de la desvelació del sentit amagat en tota l'obra de la creació:

«...omne quod per se est principium aut elementum alicuius effectus diuini procedit a Dei ordinatione et sapientia. Sed elementa cunctarum scripturarum sunt elementa Scripture, cuius actor solus est Deus, scilicet, Sacre Scripture»;⁶³

i quant a la desvelació dels sentits amagats en les coses, recordem que els misteris són omnipresents i ho omplen tot:

«Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris»;
«Cum autem Scriptura Sacra fere tot misteria contineat quot et verba...»;⁶⁴

assenyalem, finalment que la desvelació dels misteris, dels quals tota la realitat és curulla, i que s'amaguen darrere cada paraula de l'Escriptura, és prerrogativa particular del Lleó de la tribu de Judà, és a dir, de Jesucrist:

«Liber enim misteriorum Dei pure homini fuit ostensus in uisione clausus et sigillatus, cum nichilominus scriptus esset intus et foris, que Spiritus testatur... quoniam triumphator Leo de tribu Juda potens est libri huius aperire signacula».⁶⁵

I tot aquest conjunt (actuació totpoderosa, transcendent i sobirana de Déu i desvelació de sentit místic) té una finalitat molt precisa:

«Fructus autem Scripture Dei finaliter duplex est, scilicet notificatio uel ostensio operum iustitie in electis; alius uero est manifestatio aduentus Filii incar-

62. *Ibid.*, línies 142-143; 155.

63. *Ibid.*, línies 118-121; recordem una altra frase: «...ut ostenderet quod consummanda misteria prenuntiata sunt diuino spiramine per prophetarum dicta, que in sacro volumine continentur... », línies 188-189.

64. *Ibid.*, línies 254-256 i 196-197; es tracta de les «multiformes significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus», línies 253-254.

65. *Ibid.*, línies 199-203; cf. també 207 i 543.

nati. Tota enim doctrina Sacre Scripture... in summa tamen ad hec duo ordinatur, scilicet ad docendum et explicandum opera quibus electi iustificantur et ad ostendendum [utrumque: lín. 360] aduentum incarnati Filii Dei...».⁶⁶

Acabem aquest apartat, recordant la norma que Déu mateix s'ha establert quant a la desvelació del sentit, la d'anar-la descobrint, no pas tot d'un cop, ans en diacronia:

«Frumenta namque misteriorum Dei, que in orreo sacri uoluminis recondita sunt, sicut nec ibidem simul reposita sunt, sic nec simul reuelatione distribuuntur, sed potius successive...».⁶⁷

b) *L'aplicació dels principis: 'rotæ in rota'*

Els que acabo d'exposar són els conceptes bàsics del raonament d'Arnau de Vilanova en el text que ens ocupa. I per si calgués, repetiré que aquesta no és la teologia que presideix, almenys de forma explícita, ni els tres llibres de Joaquin de Flore citats pel nostre autor, ni el *De semine Scripturarum*, esmentats en les primeres pàgines d'aquesta introducció. Dels seus precedents, Arnau de Vilanova, només li interessa, tal com deia allí, conèixer la ,clau' amb la qual cada un d'ells ha considerat que tenia accés al ,misteri' o ,secret' de les significacions místiques i de les previsions dels temps darrers.⁶⁸

L'abast del pensament d'Arnau de Vilanova es projecta, tal com ja sabem, damunt tot el curs de la història humana, que ell, ja al començament de la *Introductio...*, presenta al possible lector servint-se del símil de les rodes d'Ezequiel, unes dintre les altres, o unes dins l'altra, més gran.⁶⁹ Recordem, doncs,

66. *Ibid.*, línies 337-342; i 357-360.

67. *Ibid.*, línies 232-234; el lector pot tenir en compte les referències bíbliques que segueixen immediatament el text d'aquestes ratlles.

68. No faig ací cap referència a Ramon Martí, perquè aquest seu mestre no serví a Arnau de precedent per a les seves previsions, car, fora de la successió entre el Vell i el Nou Testament, el dominicà hebraïsta no dedicava cap atenció a aquests temes de diacronia. N'és prova la forma com tracta del judici final en la seva *Explanatio symboli Apostolorum*, ocasió immillorable per a dir una paraula sobre les expectatives cronològiques dels temps finals, en cas de tenir-ne alguna. De fet, però, diu això: «*Septimus articulus*. Septimus articulus similiter est: Inde venturus est iudicare vivos et mortuos». El text és un enfilall de citacions bíbliques, al mig de les quals l'única frase de collita pròpia fa així: «Cum autem multa habeantur de iudicio in veteri et novo testamento, hic pauca ponimus preter dicta», i prossegueix l'enfilall de frases bíbliques, aquesta vegada d'aquelles on consta que el judici final anarà acompanyat de foc, tal com el lector pot veure en Josep M. MARCH, *En Ramon Martí y la seva "Explanatio symboli Apostolorum"*, dins «*Insititut d'Estudis Catalans. Anuari MCMVIII*», 443-496, en concret 481-482.

69. Cf. *Introductio...*, líns. 13-14.

el paràgraf, en el qual el nostre autor exposa el seu pensament, línies que segueixen immediatament després d'aquelles en què ha establert la seva convicció que el sentit amagat de la revelació bíblica va essent desvelat en dimensió diacrònica o en la successió del temps:

«Nec est hoc potius mirandum in litteris quam in aliis scientiarum principiis. In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et in quadruuio, latent non solum in principiis et elementis, sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione, per homines aut bonos aut malos et hoc similiter ad misterium sunt inuenta. Sicut enim est elementum in grammatica littera, sic et in logica terminus et in rethoricis simplex oratio et in arismetis unitas et in musicis thonus pro simplici uoce acceptus, et in geometricis punctus et in astronomicis instans uel athomus. In quibus omnibus, non sine misterio, ab indiuisibili uel secundum rem uel secundum rationem inchoat esse diuisibilium. In quibus, et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus. Totum enim plenum est intus et foris huiusmodi significationibus et figuris. Et ipsarum artifices absque dubio prophete fuerunt, quemadmodum Cayphas, non animaduertentes prophetie ueritatem, ac si dormirent, quoniam «clausi» erant «signatique sermones usque ad tempus prefinitum» ab Eo, cuius clausuram nemo sine eo poterit aperire uel contra».⁷⁰

El paràgraf és llarg, en part era conegut perquè ja n'havien estat transcrits alguns fragments, però només així, llegit en la seva totalitat, permet de captar l'abast de la doctrina en el seu conjunt.

En el seu precedent, que és el *De semine Scripturarum* germànic, Arnau trobava que cada una de les lletres de l'alfabet, hebreu o llatí, posseïa alguna significació mistèrica i que aquell autor havia dedicat explicacions normalment llargues a desentranyar la de cada una;⁷¹ Arnau salta per damunt les dites limitacions i afirma:

- a) que la dita càrrega de significació mistèrica no es limita a les lletres, sinó que s'estén «a totes les arts i ciències de la veritat i de la raó» (lín. 243);⁷²
- b) que aquella càrrega no és limitada als principis, elements o bases del raonament, sinó que s'estén a les altres parts de les dites ciències (lín. 245);
- c) en virtut d'indicació i inspiració de Déu, les esmentades significacions han estat trobades pel treball de persones humanes, qualsevol que fos llur qualificació moral (,bones o dolentes') (líns. 246-247);

70. *Ibid.*, líns. 242-260.

71. BAV, Vat. lat. 3819, ff. 3^a-17^c.

72. Per a facilitat del lector, encara que li seria fàcil de trobar la frase, a la qual al·ludeixo en el paràgraf transcrit, també indico el número de la línia en l'actual edició de tot el text.

- d) a fi de clarificar la diferència entre els principis o elements, i les altres parts dels camps del saber, en totes les quals s'amaguen significacions místèriques, és precisat allò que són els principis o elements, de manera que el lector pugui deduir quin és el camp restant: lletra en gramàtica, terme en lògica, oració simple en retòrica, unitat en aritmètica, to vocal en música, punt en geometria, instant o àtom en astronomia (líns. 248-251);
- e) en tots els camps corresponents als principis acabats d'esmentar, l'ésser de les realitats realment o mentalment divisibles (limitades, finides) procedeix de l'Indivisible (II·limitat, Infinit) (líns. 251-253);
- f) tant en tots aquests camps com en les altres parts de la ciència es troben amagades múltiples significacions misterioses posades per Déu Creador i Causa en l'ésser de la realitat (líns. 253-254), car tota la realitat és plena de misteris per dins i per fora (254-256);
- g) en conseqüència, els qui han treballat de forma creadora o inventora en els dits camps han estat profetes, ni que, com si dormissin, no s'adonessin que en realitat profetitzaven, tal com succeí a Caifàs⁷³ (líns. 256-258);
- h) la raó és que, tal com diuen *Daniel* i l'*Apocalipsi*,⁷⁴ les realitats significatives eren closes i segellades fins que les desclogués l'Únic que les pot obrir i tancar (líns. 258-260).

Com si jo també somniés i no em refiés d'allò que em semblava de veure i comprendre en el text d'Arnau de Vilanova, he procurat en aquestes pàgines, com l'orb que va a les palpentes, d'avançar tocant a la paret de la lletra arnaldiana, sense permetre'm cap altra interpretació que la d'afegir (en un parell d'ocasions), a l'emprat per Arnau el mot corresponent en la manera de parlar actual. Però malgrat la meva malfiança crec que sobretot el text de les línies 242-260, que he procurat de desglossar, diu amb claredat meridiana que allò

73. *Io*, xi, 49-52. El text de l'*Allocutio super... tetragrammaton*, ajuda a precisar la identitat dels col·laboradors profetes amb la frase: «...sicut dicit Grammaticus, qui, prout ceteri artifices uelut in somniis tractat spiritualia et diuina...», líns. 240-242 (tot fa suposar que el Gramàtic per antonomàsia és Priscià): Arnau qualifica d'artífices', és a dir, de ,menestrals' o treballadors en l'obra de Déu, els estudiosos que fan avançar la gramàtica i els altres camps del saber i de l'activitat humana: la qualificació ajuda a veure què pensava Arnau en parlar de la gran roda i de la ,consummatio' vinculada a la fi dels temps.

Joaquim CARRERAS I ARTAU, *Arnaldo de Vilanova, apòlogista antijudaiu*, dins «Sefarad», VII (1947), 53, féu un resum ben acceptable de la *Introductio...*, però es limità a veure-hi un raonament, segons el qual «la Escritura es integramente una obra divina, y en las obras de Dios nada hay ocioso. De donde infiere, con manifesto abuso, que Dios ha puesto una significación no sólo en cada palabra, sino aún en cada letra y en cada signo del texto sagrado»; la valoració dinàmica de la realitat i la qualificació de ,profetes' dels qui la descobrien no sembla que li haguessin cridat l'atenció. Però el fons del primer arnaldisme es troba ací i en les seves conseqüències amb vista a la plenitud escatològica. I diria que tots els altres elements són aprofitables en tant que es deixen instrumentalitzar per a fer acceptable la tesi de fons.

74. *Dan*, xii, 9; *Apoc*, v, 3.

que el nostre autor veu i propugna com a sentit de la història mundial conduïda per Déu no és només una idea, ans el resultat de la realització plena de les virtualitats de tota la creació i que els qui hi contribueixen, bons o dolents, tant si ho accepten com si no, són i han d'ésser considerats autèntics profetes.

Per si calgués encara confirmar-ho, recordaré que tota la secció de les línies 475-673 no és altra cosa que l'explicació d'allò que pot ésser endevinat a través de la consideració mística dels nombres perfectes, en concret del mil i del sis, explicació que conduirà a establir que el temps dins el qual cal comptar que l'objectiu total del projecte diví ha d'ésser realitzat plenament es troba dins el sisè mil·lenari a comptar des dels sis dies de la creació.⁷⁵

L'altra gran confirmació de la doctrina acabada d'exposar arriba amb la secció final,⁷⁶ on trobem formulada amb més completesa que al principi del nostre tractat la figura de les rodes dins la roda, 'rotae in rota'; la roda per antonomàsia, no cal dir-ho, és la que abasta els sis mil·lenaris⁷⁷ i dóna sentit unitari a la rotació concomitant de les moltes rodes que, amb el seu rodar, augmenten l'impuls del conjunt.

I si ens fixem en la llista de les línies 248-251, hi trobarem la col·laboració oferta al descobriment dels misteris amagats en la realitat del món per les matèries del trívium i del quadrívium, a les quals es refereix de forma explícita el text de la línia 244. Però podem continuar establint comparacions amb l'enumeració de les línies 681-720, i àdhuc amb la de les línies 723-751. En tots tres casos, es repeteix la llista dels estudis del trívium i del quadrívium, però en els dos darrers la dita llista és completada amb la de les respectives facultats universitàries; només hi ha una petita excepció: en la darrera, manca la referència a l'estudi del dret, que en canvi, es troba en la primera llista, línies 717-720.

Però si algú objectés que es tracta només de possibilitats d'estudi, per tant, de visió intel·lectual i no pas de col·laboració efectiva, la meua resposta seria la de convidar-lo a veure més de prop el sentit de cada una de les dues meitats de la secció final: la primera, efectivament (línies 679-720), és de naturalesa conceptual, car en el seu repàs dels onze camps d'estudi, Arnau de Vilanova assenyalava aquells aspectes ideals, a través dels quals cada un dels camps esmentats pot traspuar contemplativament el misteri; però el text de la segona meitat de la secció (línies 723-755), ja no assenyalava idees, ans formes de col·la-

75. No cal dir que els 'sis dies de la creació' són els que descriu el primer llibre de la *Bíblia*, el *Gèn*, 1, 3-31 i II, 1-3, i han estat, més o menys (vull dir entesos en sentit més o menys estrictament literal o més o menys al·legòric), la base no sols per a la teologia sobre la creació, ans encara, sobretot a partir de sant Agustí, per a una teologia de tota la història, en la qual aquest pare de l'Església veia set grans etapes corresponents als sis dies de treball i al setè dia de repòs: els sis mil·lenaris respondrien als sis dies de treball creacional.

76. *Introductio...*, líns. 675-755.

77. Arnau la defineix «maxima ista rota totius temporis seculi huius» al començament de la darrera secció (líns. 674-675).

boració per a assolir aquell resultat de plenitud, després del qual, tal com diu el text de la línia 752, «nec restat finaliter iam postea, nisi iudicium expectare», perquè s'haurà acabat el temps i amb ell la possibilitat de contribuir a la seva plena realització, o, tal com diu la citació d'ICor XIII, 10, en les línies 754-755, perquè ja «uenerit quod perfectum est».⁷⁸

Al final d'aquesta secció introductòria dedicada a la doctrina que Arnau de Vilanova exposà en aquesta *Introductio in librum De semine Scripturarum*, podem constatar que el nostre autor té una longitud d'onda completament altra que la de Joaquim de Flore i que la de l'autor del *De semine Scripturarum*. Per a ell, l'objectiu de la seva elucubració no és trobar una clau que li obri la possibilitat de preveure els temps finals, ans la de descobrir i exposar les possibilitats amb què els ,semina mysterii', llavors sembrades en cada camp de la realitat, poden i han de contribuir a la ,plenitud definitiva dels temps' i d'incitar al treball en el sentit perfectiu de la història humana. D'ací la importància de poder-ne preveure el final.

78. Després d'haver constatat en l'aparat crític corresponent a les línies 752-753 que cap dels exemplars manuscrits no afegeix res al text que el lector pot trobar en l'edició nostra, no em puc estar de manifestar la meua estranyesa davant un fet que no m'explico, el del silenci, en aquesta segona part de la darrera secció, sobre els professionals del dret, sobretot després que els havia dedicat algunes línies en la primera part, les 717-720; m'adono, però, que el text d'aquestes línies parla més de la contribució fàctica del jurista al curs perfectiu de la història humana, que de possibilitats contemplatives del misteri a través de la doctrina jurídica: és que, excepcionalment, Arnau, manifestava desconfiar, no pas dels juristes, però sí de la relació teòrica entre dret i misteri escatològic? He de deixar la pregunta sense resposta.

Encara una altra observació, la que entre els camps d'estudi i, per tant, de contribució a la ,consummatio temporis', Arnau de Vilanova no esmenta l'alquímia, ni en secció independent ni en parlar de la medicina. Atesa la importància que el tema, també en relació pòstuma a ell, tingué amb mestre Arnau, crec que és encertat de recordar que un contemporani seu, Roger Bacon, no l'oblidà mai en les seves propostes de progrés científic; i em limito a recordar que en el seu *Opus maius*, dedicà una pàgina al tema, com a *Exemplum III* dins el *Capitulum de secunda prae-rogativa scientiae experimentalis*, d'on transcriu aquest fragment, que em sembla significatiu: «Ars igitur alchimiae non solum omittit hos modos [quos scientia naturalis produxit in lucem, quoniam et gradus auri invenit, et quatuor naturales, et modos horum septendecim, et artificiales], sed ad aurum viginti quatuor graduum rarissime invenitur, et cum summa difficultate, et pauci fuerint semper, qui simul viventes sciverunt hoc secretum alchimiae, et non pervenit hec scientia ultra istud. Sed scientia experimentalis novit per secreta secretorum Aristotelis producere aurum non solum viginti quatuor graduum, sed triginta et quadraginta et quantum volumus. Propter hoc Aristoteles dixit ad Alexandrum, volo ostendere secretum maximum, et vere est secretum maximum. Nam non solum procuraret bonum reipublice et omnibus desideratum propter auri sufficientiam, sed, quod plus est, in infinitum daret prolongationem vitae. Nam illa medicina, quae tolleretur omnes immunditias et corruptiones metalli vilioris, ut fieret argentum et aurum purissimum, aestimatur a sapientibus posse tollere corruptiones corporis humani in tantum, ut vitam per multa saecula prolongaret, et hoc est corpus ex elementis temperatum, de quo prius dictum est», Fratrís Rogeri BACON, ordinis minorum, *Opus maius ad Clementem quartum* (JEBB, Londini, Typis Gulielmi Bowyer MDCCXXXIII, 472).

SILENCI I PREGUNTES

El lector que hagi resseguit amb certa atenció la part central d'aquest assaig, sobretot la del text que correspon a les notes 50 a 70, i en especial els dos fragments de la *Introductio...* transcrits en les dues notes esmentades, no podrà deixar de manifestar-se estranyat davant el silenci de mestre Arnau envers el treball que uns determinats 'profetes', com eren els alquimistes, realitzaven amb el propòsit d'avançar en el descobriment dels misteris amagats per Déu Creador i Causa en la realitat del món material i, doncs, vistes les coses amb les idees d'Arnau de Vilanova, de contribuir a la plenitud dels temps.

L'estranyesa pot augmentar en veure com els contemporanis parlaven d'aquest tema; de Roger Bacon ens basta llegir el fragment transcrit en la nota 78; i si hom mira la paraula 'alchimia' en l'*Index thomisticus*, hi trobarà utilitzats els lemes 'alchimia / alchimicus / alchimista', amb catorze repeticions, a través de les quals es podrà adonar que Tomàs d'Aquino evolucionà vers una comprensió més positiva dels resultats que en aquell moment hom esperava de l'alquímia.⁷⁹

En un primer moment, el del *Comentari a les Sentències de Pere Llombard*, es manifestava escèptic davant la possibilitat que els alquimistes arribessin a fabricar or: «...alchimistae faciunt aliquid simile auro quantum ad accidentia exteriora; sed tamen non faciunt verum aurum, quia forma substantialis auri non est per calorem ignis quo utuntur alchimistae, sed per calorem solis in loco determinato, ubi viget virtus mineralis; et ideo tale aurum non habet operationem consequentem speciem; et similiter in aliis quae eorum operatione fiunt».⁸⁰

79. *Index Thomisticus. Sancti Thomae Aquinatis operum omnium indices et concordantiae. Sectio secunda. Concordantiae operum thomisticorum. Concordantia prima*. Vol. 2, 03653 Agresta - 09947 Audientia, Stuttgart - Badd Cannstadt 1974, 31/II.

Durant segles ha estat publicat sota el nom de sant Albert el Gran, mestre de sant Tomàs d'Aquino, un *Libellus de alchimia*, que encara fou reproduït en l'edició de les seves obres completes a darreries del segle XIX: D. ALBERTI MAGNI, Ratisbonensis episcopi, ordinis praedicatorum, *Opera Omnia...* cura el labore Augusti et Aemilii BORGNET, vol. XXXVII, París, Vivès 1898, 545-573; però ja el 1958, en reeditar-lo sota el guiatge de Paul Kibre, la curadora de l'edició el considerava espuri: *Libellus de alchimia*, ascribed to Albertus Magnus. From the Borgnet latin ed., introduction and notes by sr. Virginia HEINES. With foreword by Paul KIBRE, Berkeley, University of California Press 1958, 79 pp. I el 1982 ja ni l'esmentava Winfried FAUSER, *Die Werke des Albertus Magnus in ihrer handschriftlichen Überlieferung. Teil I: Die echten Werke (Sancti Doctoris Ecclesiae Alberti Magni...Opera Omnia...* Tomus subsidiarius, I), Münster, Aschendorff 1982, XXVI i 483 pp. No sabem en quin temps fou escrit ni d'on procedí, no crec que el pugui introduir ací per a il·lustrar la posició d'autors significatius del segle XIII sobre el tema de l'alquímia.

80. S. THOMAE AQUINATIS, *In II Sententiarum*, dist. VII, 1, ad quintum (*Opera Omnia*, VI, Parma 1856, 451, col. I).

El comentari al *In Boetium De Trinitate* ofereix ocasió de precisar l'estatut epistemològic de l'alquímia, col·locada al costat d'ars mecàniques com l'agricultura, la pràctica de la medicina, o les aplicacions de judicis morals.⁸¹

En la *Summa theologiae* l'alquímia compareix relacionada amb un problema moral i un de doctrinal. El problema moral consistia a determinar si l'or o l'argent de fabricació alquímica servien per a transaccions comercials de la mateixa manera que els naturals, i la resposta del teòleg és interessant perquè almenys admet la possibilitat que existissin or o argent de fabricació alquímica i, si fossin autèntics, el fet d'ésser alquímics no els desvaloraria.⁸²

En canvi, en preguntar-se si seria vàlid el baptisme administrat amb aigua procedent de transformacions alquímiques, respon decidit que no, de la mateixa manera que no ho seria l'administrat amb aigua de roses.⁸³

Un enciclopedista de la primera meitat del segle XIII, Vincentius Bellocensis (Vincent de Beauvais), autor d'un enorme recull de fragments textuais sobre tots els camps del saber i de la vida, el *Speculum naturale*, dedica a l'alquímia onze capítols dins el Llibre VII, els LXXXV-XCV, on comença afirmant en el títol del LXXXV *Quod vere fiat eorum (auri et argenti) transmutatio, vel potius disgregatio per alchymiam*, on contra el fet habitual en el *Speculum*, el de fer parlar altres autors, es defineix ell mateix: «...tam ab antiquis philosophis, quam ab artificibus nostris nostri temporis (alchymia) probata est vera, utrumque aurum et argentum secundum illam, non quidem fieri tantum, sed a caeteris materiebus, quibus permixta sunt vel inclusa, quodammodo per ignem segregari vel excludi».⁸⁴

81. S. THOMAE DE AQUINO, *Expositio super librum Boethii de Trinitate, ad fidem codicis autographi necnon caeterorum codicum manu scriptorum* recensuit Bruno DECKER (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, IV), Leiden, E. J. Brill 1955, 162, líns. 14-16; 168, líns. 15-18; i 178, líns. 11-13.

82. «Utrum venditio reddatur iniusta et illicita propter defectum rei venditae», S. THOMAE DE AQUINO, *Summa theologiae*, II-II, q. LVII, art. 2 (Ed. Leonina, Vol. IX, Romae 1897, 151).

La resposta diu: «...si aurum vel argentum ab alchymicis factum veram speciem non habeat auri vel argenti, est fraudulenta et iniusta venditio. Praesertim cum sint aliquae utilitates auri et argenti veri, secundum naturalem operationem ipsorum, quae non conveniunt auro per alchimiam sophisticato: sicut quod habet proprietatem laetificandi, et contra quasdam infirmitates medicinaliter iuvat. Frequentius etiam potest poni in operatione, et diutius in sua puritate permanet aurum verum quam aurum sophisticatum. Si autem per alchimiam fieret aurum verum, non esset illicitum ipsum pro vero vendere; quia nihil prohibet artem uti aliquibus naturalibus causis ad producendum naturales effectus; sicut Augustinus dicit, in III *De Trinitate*, de his quae arte daemonum fiunt», *ibid.*, 152.

83. «...aqua rosacea est liquor rosae resolutus. Unde in ea non potest fieri baptismus. Et, eadem ratione, nec in aquis alchymicis: sicut in vino...», S. THOMAE AQUINATIS, *Summa theologiae*, III, q. LXVI, art. 4, ad 5 (Ed. Leonina, Romae 1906, 66).

84. Ed. Duaci (Duai) 1624 (reimp. Graz 1964), 479

Els títols dels capítols següents diuen: *Responsio Avicennae contra illos dicentes alchimiam esse falsam; De artificibus et materia huius artis; De clavibus et instrumentis; De igne multiplici ad operandum; De calcinatione corporum mineralium; De quadruplici corporum et spirituum praeparatione; Qualiter corpora dura recipiunt iacturam; Quod qualitas olei sit ibi causa permixtionis; De operatione boracis et commixtionis argenti et aeris; De operationibus alchymiae in corporibus caeteris, ibid.*, 479-485.

* * *

Les afirmacions d'autors representatius del segle XIII europeu demostren que no calia tenir prevencions davant la teoria ni la pràctica alquímiques.

Per la seva banda, Arnau de Vilanova ha formulada sobretot en la *Introductio in librum de semine Scripturarum* una doctrina que l'ha conduït a declarar 'profetes' els recercadors que en el camp teòric o en el pràctic continuessin a desvelar i a realitzar el pla de Déu abans de l'acabament del temps d'aquest món.

Però, tant com ha estat explícit a aplicar la dita qualificació 'profètica' a una llista relativament llarga tant d'estudiosos com de menestrals, ha estat mut a l'hora de considerar 'profetes' els qui en aquell moment treballaven de forma més explícita a descobrir una de les possibilitats amagades en la creació, els recercadors de l'alquímia.

Aquest contrast obliga a fer tres preguntes:

Hi ha alguna raó que expliqui el mutisme d'Arnau de Vilanova en relació a l'alquímia en la *Introductio in librum de semine Scripturarum*?

Les obres mèdiques aporten alguna dada en relació a aquest tema?

Les obres alquímiques contenen alguna referència a la *Introductio...* o a les doctrines centrals del tractat relacionades amb el progrés de descobriment d'allò que és ocult, o els seus autors s'autoqualifiquen de 'profetes'?

Roma-Barcelona-Roma, tardor 2003-maig 2004

INTRODUCTIO IN LIBRUM DE SEMINE SCRIPTURARUM

Incipit introductio in librum {Joachim} De semine scripturarum, que est de prophetis dormientibus siue de dormientium prophetiis 1

In effectibus diuini secreti adeo mirabile sapientie rete contextitur quod, si quis attento animo considerare non desinat, plus intuebitur ibi quod debeat admirari quam quod etiam semiplene possit sermonibus explicare. Hoc enim illud rete est, in quo sapientia capitur superbiorum, soli uero humiles et diligentes Deum docentur contemplationis oculo transire per rete. 5

In misteriis igitur numerorum et significationibus literarum alphabeti, que in huius operis serie tangit actor, hoc mirabile rete diuine sapientie nobis proponitur, ad cuius intuitum accedentes humiliter, intexturas cernemus multiformiter admirandas et stabili ratione concordantes. Apparebunt etenim rote *Ezechielis*, ita, scilicet, ut intra intellectum-[f. 1b]-tum intellectum, et intra misterium misterium uideamus. In hoc etiam mari magno et spacio, superne eruditionis auxilio subleuati, cupimus aliquantulum enatare, quatenus, etsi non ualeamus sub nube mortalitatis fructibus paradisi substantialiter refici, saltem possimus odoris suauitate foueri, celestisque claritatis delicias uelut in somniis amplectamur, quas excitatis percipere sensibus nubis caligine prohibemur. 10 15 20

Dicimus, ergo, quia quemadmodum in preambulis scientiis ad diuinam, sicut in Naturalibus est ostensum, tempus est numerus motus in cunctis mutabilibus rebus, numerus inquam, quo motum ipsum rerum quarumlibet mutabilium numeramus, ita scilicet quod per tempus, motus solummodo numeratur et nichil aliud. Proinde, necessarie sunt hec due consequentie, scilicet: Omne quod in tempore transit, aut cuius esse tempore mensuratur, in motu est. Similiter autem, et omne quod est in motu tempore mensuratur. At uero, quoniam motus quoddam totum est rationis in partes diuisibile, necesse fuit ut mensura diuisi-[f. 1c]-bilis foret in partes, ad hoc ut non solum toti posset applicari, sed etiam partibus. 25 30

Fecit autem diuina Sapientia tempus continuum; proprium autem continui est quod in partes sit diuisibile: per continuum enim in quantum continuum, impossibile est aliquid numerare, omne enim quod numeratur, in quantum numeratur, est discretum: necesse est ergo quod id quo numeratur etiam sit discretum, omnis enim mensura suo mensurabili conformatur: vnde est quod continuum, in quantum est 35

40 tale, continuo mensuratur, quemadmodum linea linea, et superficie superficies. Si uero aliquid in illo continuo numeretur, necesse est ipsum quantum ad hoc in discretam quantitatem per partes resolui, siue secundum rem, siue secundum ymaginariam rationem.

45 Cum igitur cuiusque motus partes, ut diximus, temporis numerentur, necesse est ipsum tempus, cum sit continuum, ut diuidatur in partes, ad hoc ut in numerum resoluatur, quo partes motus ualeant numerari. Constat autem quoniam impossibile est ut humana creatura possit tempus realiter in partes diuidere, cum nec ipsum tempus, nec ipsius [f. 1d] principia uirtuti eius et uoluntati subiaceant, ymo forsitan e conuerso. Quod si partes temporis nullo modo potest diuidere et in discretas partes resolueret, tunc omne bonum fere deperit rationis et humane creature nobilitas in brutalis sensualitatis caliginem demergeretur, nam nec gestorum erit ordinata memoria nec preteritorum distincta recordatio, nullaue scribendorum distinctio, peritque non solum editio sed cognitio et ueritas scripturarum. Itaque, pia summi patrisfamilias et omnino clara prudentia, que non uult humane nobilitatis gradum in aliquo deprimi, sed potius ad altius culmen perfectionis extolli, prouidit rationabili creature taliter ut omnino possit periculum euitare predictum, plenam conferens facultatem eidem resoluendi tempus in partes discretas secundum exigentiam rationis, ita quod, licet tempus in se permaneat indesinenter continuum, nichilominus ratio de
60 facili partes eius firma et stabili cognitione discernit.

Cum enim omnia sensibilia creauerit summa bonitas ad usum et eruditionem humane rationis, tria potissime condidit [f. 2a] que ad discretionem partium temporis seruiunt rationi, uidelicet, uniuersalium mobilium ad inuicem differentia, precipue solis et lune, testante Scriptura, que dicit quod hec fecerit «in signa et tempora»; secundum est diuersitas seu differentia spaciorum ad que mobilia comparantur: cum omne namque mobile pertranseat spacium, per partes spacii distinguuntur partes temporis mensurantis motum in spacio pre-taxato; tertium autem est qualitas in partibus temporis apprens naturaliter in corporibus, sicut obscuritas in eclipsibus et in nocte, in oppositis uero splendor et caliditas in estate, etc.

75 Secundum igitur diuersitatem omnium aut alicuius horum trium, sicut necessarium est ad numerandum partes cuiuslibet motus, ratio discernit in tempore partes maiores, ut annum, aut mediocres, ut menses, aut minores, ut dies, et sic de aliis. Omnium tamen maior est et communior annus; proinde etiam aliquotiens methaforice pes uocatur, et hoc duplici consideratione: pes enim et est nomen organi et mensure. Nam apud cosmimetros et passus et stadii [f. 2b] et miliaris et consimilium, prima et maxime communis mensura est pes. Si
80 militer autem, et in toto stadio siue miliari durationis mundi maxime communis et integra mensura qua totum seculum mensuratur est an-

nus. Et quemadmodum in cosmimetria pollex dicitur illa pars pedis, qua pes ille comuniter notabilius mensuratur, sic et in anno mensis, ob quam etiam considerationem dicitur pollex.

Similiter autem in quantum pes organum est, pars est corporis integra, qua motus processius ad terminum alicuius spaci discrete perficitur. Sicut igitur ad terminum spaci pedibus ambulatur, sic ad terminum seculi tanquam integra et maiori parte annis proceditur. Et quemadmodum pollex pars est notabilior pedis, similiter mensis inter partes maiores anni discretius lune reuolutionibus annotatur.

His ergo portionibus temporis sola ratione supradictorum signorum distinctis ab inuicem, scilicet, anno et partibus eius, numeratur motus et transitus mundi huius.

Constat autem quod iste motus seu transitus certe dura-[f. 2c]-tionis est apud actorem suum, scilicet, Deum benedictum in secula. Omnis autem duratio temporalis proprio uocabulo 'seculum' appellatur. Totum, ergo, seculum certo annorum et dierum numero mensurabile est. Huius uero certitudinis solus actor habet cognitionem, qui extra motum et tempus est, et causa ipsorum per intellectum et uoluntatem. Humana uero creatura, quia intra tempus est, et in parte temporis finitur et transit, a tempore seculi totius exceditur, et idcirco numerum annorum et dierum ipsius comprehendere nequit, nec ex consequenti cognoscere, nisi quantum eidem actoris beniuolentia sapienter reuelare dignatur

Cum autem eterna Sapientia plures habeat reuelandi modos, inter ceteros tamen unus est ille, quem actor insinuat in hoc opere *De semine scripturarum*, scilicet, quia posuerit Deus in elementis rerum significationes, quibus humana ratio, quasi prenoscendo, ualeat contemplari futura. Tantum, inquam, quantum eidem placet actori quod homini notum fiat, sicut in elementis scripturarum eleganter prosecutus est actor iste.

In quo tractatu per totum supponit huius-[f. 2d]-modi rationem: Nichil in diuinis effectibus potest esse elementum nisi a Deo sit. Elementum enim aliquo modo principium est eorum, quorum est elementum. In Dei autem effectibus nichil potest esse per se principium siue causa, nisi a Deo processerit, quoniam nichil Deo potentius aut etiam eque potens, ymo «omnis potestas a Deo est».

Constat igitur ex hiis quod omne quod per se est principium aut elementum alicuius effectus diuini procedit a Dei ordinatione et sapientia. Sed elementa cunctarum Scripturarum sunt elementa Scripture, cuius actor solus est Deus, scilicet, Sacre Scripture. Relinquitur, ergo, quod elementa Scripturarum sunt in esse producta per Dei ordinationem et sapientiam.

Maxime autem in linguis, ad quas, ntv Dei Scriptura Sacra peruenit, ueritas ipsius Sacre Scripture non postposuit hoc sonare. Totum

enim uolumen Scripture diuine titulus est aut epithafium seu tabula notificationis totius misterii incarnati Dei. Hic autem titulus totius Scripture gerens ymaginem, suprapositus est capiti Saluatoris in cruce, aud dubium, non sine misterio huius rei. Testatur [f. 3a] autem
 130 Scriptura quoniam ille titulus scriptus erat hebraice, grece et latine, in quibus saltem linguis procul dubio impium est non credere quod inuentum sit alphabetum inspiratione diuina.

Sed quod hiis elementis impressa fuerit uirtus a Deo significandi aliqua miranda futura in eius misteriiis, ratio dictat et ore Dei testi-
 135 monium perhibetur. Ratio namque ex natura entium persuadet: Omne quidem ens, aut est res, aut est absolute signum rei. Nichil autem est absolute signum, nisi quod datum est ad significandum solummodo, illud uero sunt uoces: sed omnium significatiuarum uocum ad placitum radix et elementum est littera.

140 Constat autem quod in omni radice uel semine rei fundata est uirtus inchoatiua totius producti, aut aliter frustra esset, aut preter ordinem, semen uel radix illius rei. A Dei uero sapientia nichil frustra uel inordinate procedit. Necesse est, ergo, in alphabeto, tanquam in radice uel semine scripturarum, aut cuiuscumque uocis significatiue ad
 145 placitum, latere diuina ordinatione [f. 3b] uirtutem significandi.

At uero nemo dubitat quin elementis uocum potentialiter insit quod compositis uocibus inest actu. Sed forsitan dubitabit utrum ipsis Scripturarum elementis insit ex Dei ordinatione uis significandi ali-
 quod futurum in Dei effectibus et potius in sui secreti misteriiis.

150 Iam autem dubitandum non est in eo quod ueritas ipsa testatur, est siquidem ueritas ipse Deus et quicquid procedit ab ore Dei. Os autem Dei est ille qui et Uerbum est Dei et etiam ipse Deus. Hic autem est Filius incarnatus, qui dicit in *Euangelio*: «Iota unum aut apex unus non preteribit a lege donec omnia fiant».

155 Cum itaque nichil ociosum aut inane procedat ab ore Dei, considerandum nobis est quid significant hii sermones: ,jota' enim est minima litterarum, quod nomen apud grecos in usu est, qui sic nominant litteram que latine dicitur .i. Et eandem litteram ebrei fere nominant sicut greci, dicentes ,yod'. Sed quomodocumque sit, constat quoniam
 160 apud omnes has tres linguas iota est minima litterarum. Apex autem dicitur proprie notula coniunctionis litterarum in dictione, que quandoque [f. 3c] supraponitur litteris, quandoque supponitur, quibus notulis maxime utuntur Hebrei et Arabes loco uocalium; potest etiam apex dici littera magna que quasi capitalis est.

165 Lex uero est institutio diuine doctrine que in sacro uolumine continetur.

Significat ergo ueritas quod donec omnia misteria diuini secreti que in sacro Legis uolumine continentur ad electorum eruditionem secundum distributionem Spiritus ueritatis completa sint, non preteri-

bit aliqua littera uel notula seu parua seu magna. 170

Igitur, clare insinuat quoniam omnis littera alphabeti, siue parua fuerit siue magna, uim habet significandi aliquid in his pretereuntibus que spectant ad legem Dei. Nichil uero preterit nisi id quod in certo temporis spatio consummationem attingit. Ea uero misteria, que Dei sapientia ordinauit in spacio temporis adimpleri, sunt illa que ad erudiendum in humano genere precipue collegium electorum statuit ab eterno. Etenim, propter numerum electorum maxime cuncta sensibilia produxit in esse, cunctaque mi-[f. 3d]-steria que suis reuelare disposuit diuine mentis consilium, ad cuius numeri perfectionem et ad que misteria statutis ab ipso metis temporis reuelanda tantum uoluit durare uel esse tempus, et per consequens reuolutionem et motum, quantum uidit esse sufficiens ad complementum illorum. Etenim, cum hec misteria fuerint adimpleta cessabit omnino tempus et per consequentiam rationis cessare necesse est omnem motum. Quod autem tunc cessabit omnino tempus testatur Spiritus ueritatis in *Apocalypsi*, cum dicit quod «tempus amplius non erit, sed in diebus uocis septimi Angeli, cum ceperit tuba canere consummabitur misterium Dei»; et ut ostenderet quod consummanda misteria prenuntiata sunt diuino spiramine per prophetarum dicta, que in sacro uolumine continentur, subiungit immediate: «Sicut euangelizauit per seruos suos prophetas». Ex predictis igitur habetur expresse quod in misteriis Dei, que Sacra Scriptura fidelibus et maxime electis proponit ad credendum et presciendum, quod reuelabuntur et implebuntur constanter temporibus quibus diuina sta-[f. 4a]-biliuit prudentia, significant aliquid elementa uel semina Scripturarum. 185 190 195

Cum autem Scriptura sacra fere tot misteria contineat quot et uerba, quis enucleare ualebit quod illorum elementa scripturarum distincte significant? Procul dubio nemo potest hoc facere nisi beneficio incarnate diuinitatis. Liber enim misteriorum Dei pure homini fuit ostensus in uisione clausus et sigillatus, cum nichilominus scriptus esset intus et foris, que Spiritus testatur in *Apocalypsi* Iohannis, cui et insuper est ab eodem Spiritu reuelatum quoniam triumphator Leo de tribu Juda potens est libri huius aperire signacula. Ad huius ergo Leonis hostium pulsare oportet, si forte dignabitur aperire. Pulsandum est autem duobus anulis supradictis, ardenti uidelicet caritatis affectu atque deuotione mentis humiliata. Pulsauit igitur actor iste, cui demum aperuit Leo tantum, ut ea uiderit que hic scribit de misteriis que significant elementa latine scripture. 200 205

In quibus uerbis intendit, ultra [f. 4b] illa que explicat, hoc quod omni iam reuelatum est rationi, propter quod etiam, quia comune erat postposuit explicare, scilicet, quod cum omne quod significat aliquid significet per ea que in se habet, oportet ut littera significet per ea que conueniunt ei. Omne enim signum est representatio quedam rei 210

significate per ipsum. Propter quod etiam figura siue ymago rei proprie dicitur esse signum, quia conuenientius representat uel gerit in se id quod est in signato quam aliud. Necesse est ergo in signo esse aliquo modo id per quod significat. Littera igitur alphabeti, cum significandi uim habeat, ut est dictum, necesse est ut significet per ea que conueniunt ei. Iam autem gramatico, tanquam dormienti prophete, reuelatum est quod tria conueniunt littere, scilicet figura, potestas et ordo. Qualiter autem per hec tria significet in diuinis Sacre Scripture misteriis quantum sibi reuelatum fuit, explicuit actor iste.

Sed adhuc scire oportet de potestate et ordine litterarum, quoniam unumquodque dupliciter conuenit littere. Conuenit enim ipsi ordo in alphabeto, de cuius ordinis significatione locutus est actor per singulas. Aliter etiam littere conuenit ordo, scilicet, in coniunctione cum aliis in dictione uel sillaba, sicut dicimus quod hec littera .q. nunquam ponitur in fine dictionis nec sillabe, vel quod hec littera .m. nunquam in eadem sillaba sequitur immediate post .s. Et sic de similibus.

De eo uero quod per hunc ordinem littera potest in Dei significare misteriis, nichil tetigit actor iste, ad dubium, quod illi reuelatum non fuit. Frumenta namque misteriorum Dei, que in orreo sacri uoluminis recondita sunt, sicut nec ibidem simul reposita sunt, sic nec simul reuelatione distribuuntur, sed potius successiue, uelut in .VIJ. et .VIJ. annis, sicut in .VIJ. et .VIJ. uaccis aut spicis figuratum est pharaoni. Similiter autem figuratum est *Ysaie*, cui ale medie seraphin, que ad totum seculi huius tempus ueraciter pertinent, partem troni, scilicet, misteriorum Excelsi nunc tegere, nunc uero partem detegere uidebantur; quod claro sermone illa tuba mirabilis Apostolus resonat cum testatur quod [f. 4d] ,nunc', scilicet in transitu presentis durationis «ex parte cognoscimus et ex parte prophetamus».

Nec est hoc potius mirandum in litteris quam in aliis scientiarum principiis. In omnibus enim artibus et scientiis ueritatis et rationis, quemadmodum in triuio et quadruuio, latent non solum in principiis et elementis sed etiam in aliis partibus significationes et prophetie misteriorum Altissimi, cuius nutu et inspiratione per homines aut bonos aut malos et hoc similiter ad misterium sunt inuente. Sicut enim est elementum in grammatica littera, sic et in logica terminus et in rethoricis simplex oratio et in arismetis unitas et in musicis thonus pro simplici uoce acceptus, et in geometricis punctus et in astronomicis instans uel athomus. In quibus omnibus, non sine misterio, ab indiuisibili uel secundum rem, uel secundum rationem inchoat esse diuisibilium. In quibus, et etiam aliis scientie partibus, multiformes iacent significationes misteriorum Creantis et Causantis esse in rebus. Totum enim plenum est intus [f. 5a] et foris huiusmodi significationibus et figuris. Et ipsarum artifices absque dubio prophete fuerunt, quemadmodum Cayphas, non animaduertentes prophetie ueritatem, ac si

dormirent; quoniam «clausi» erant «signatique sermones usque ad tempus prefinitum» ab Eo, cuius clausuram nemo sine ipso poterit aperire uel contra.

260

Redeunt autem ad litteram dicimus quoniam potestas similiter duobus modis conuenit ei: vno modo, scilicet in se, alio uero in sillaba et in metro. Quomodo autem hoc secundo modo, iam sufficienter tetigit actor iste secundum id quod extitit reuelatum eidem. Sed secundum quod est in se, id est, secundum quod est una simplex pars alphabeti, conuenit iterum ei potestas dupliciter, vno enim modo inquantum est principium uocis composite, et hoc modo conuenit ei potestas illa qua dicitur quod litterarum quedam sunt que per se uocem faciunt, ut uocales, quedam uero cum aliis, ut consonantes, et de consonantibus, quedam sicut mute, quedam sicut semiuocales, et de hoc modo satis tetigit ac-[f. 5b]-tor. Sed alio modo simplex littera alphabeti habet potestatem non inquantum est elementum seu principium uocis composite; sed inquantum est signum misterii. Et iste modus potestatis non est reuelatus gramatico, quia necessarius non erat sue considerationi, sed huic actori, qui misteria Dei considerat, reuelatur. Explicuit ergo de significationibus potestatis littere inquantum est principium uocis composite, qualia significant misteria.

265

270

275

Sed de potestate ipsius inquantum est signum misterii solummodo hoc intendit, scilicet, quod habet potestatem significandi misterium numeri: sicut enim ostendit quod et quale significat misterium per figuram, quod uero per ordinem eius in alphabeto, sic intendit quod ultra illam potestatem quam habet inquantum est principium uocis, habet etiam aliam potestatem, non a figura uel ordine, significandi numerum in diuinis misteriis. Et huius rei signum est quod omnibus linguis sunt figure numerorum littere proprii alphabeti. Ratio etiam persuadet hoc: quoniam littere alphabe-[f. 5c]-ti, non considerate secundum quod sunt principium uocis composite, nec considerate secundum figuram et ordinem, sed considerate solummodo secundum quod constituunt alphabetum, procul dubio nichil representant nisi aggregationem unitatum. Aggregatio uero unitatum numerus est. Littere igitur alphabeti, sic considerate, cum singulariter non sint nisi solummodo note unitatum, non poterunt aliud significare quam numerum.

280

285

290

Sed quod singula significet numerum in tempore siue in partibus eius, probat ex uerbo Domini, cum dicit v^o *Matthei*: «Iota unum aut apex unus non preteribit», etc. Hiis enim uerbis non significat Dominus quod littera in sua substantia pretereat, quoniam nichil est, non enim potest litterarum aliqua cessare uel preterire sine alia, nec cessabunt esse donec cessent omnino scripture: hoc autem erit cum scribentes omnino cessabunt. Est ergo uerbi Dei sic loquentis intentio, quod non preteribit id quod significatur per litteras, donec omnia com-

295

300

pleantur aut fiant.

Clare igitur dat intelligi quod id, quod significat littera sic absolute sumpta, sit preteriens [f. 5d] aut transiens tale, infra quod omnia
 305 fienda compleri debent. Semper enim, ‚donec‘, inquantum importat ordinem actus ad actum in tempore, coniungitur uni actui et significat alium aut sequi secundum tempus aut adequari. Si, ergo, omnia fieri debent antequam transeat quod significatur per litteram, cum extra omnia nichil relinquatur, oportet ut id quod significatur per litteram cum omnibus simul compleatur et transeat. Postquam enim omnia
 310 facta fuerint, nichil fiendum relinquatur. Idcirco necesse est ut simul cum factis omnibus impleatur. Vnde hic non erit sensus: ‚Omnia fient antequam illud fiat‘, quia falsa esset locutio et improprius sermo, quoniam impossibile est omnia fore facta si aliquid remanet ad fiendum: sed erit sensus: ‚Omnia fient antequam illud quod significatur per litteram terminetur aut compleatur‘. Et hoc uolens significare Dominus dixit: «Non preteribit», etc., id est, non terminabitur. Non enim dixit: ‚non fiet hoc donec omnia fiant‘, sed «non preteribit hoc», etc. Impossibile est enim ab ore Dei quicquam improprium aut
 320 [f. 6a] falsum procedere: vnde relinquatur necessario quod, si id quod significatur per litteram preterire uel terminari non potest, nisi cum omnia terminabuntur et complebuntur, quod illud sit tale transiens, quod ad fieri omnium sit necessarium, aliter sermo Domini improprius fuisset aut ociosus, quod procul dubio nefas est opinari. Nichil autem transiens necessarium est ad fieri omnium Dei misteriorum et operum que fieri disposuit propter numerum electorum, nisi tempus. Ergo tempus, siue numerum partium temporis, littera supradicto modo sumpta significat.

Sed quod singula litterarum alphabeti centenarium significet numerum, tripliciter probat, scilicet ratione, signo et auctoritate. Ratio uero quam intendit, hec est: Cum sit ostensum quod littera in misteriis Dei, que Sacra Scriptura continet, significat numerum temporis ad consummationem dictorum misteriorum, tunc rationabile est, cum significet sicut radix, quod significet numerum multiplicatis, qui
 335 conuenit fructibus Scripture. Numerus enim fructuum arboris secundum naturam est potentialiter in [f. 6b] radice.

Fructus autem Scripture Dei finaliter duplex est, scilicet, notificatio uel ostensio operum iustitie in electis. Alius uero est manifestatio aduentus Filii incarnati. Tota enim doctrina Sacre Scripture quibus-
 340 cumque linguis tradita sit, in summa tamen ad hec duo ordinatur, scilicet, ad docendum et explicandum opera quibus electi iustificantur et ad ostendendum aduentum incarnati Filii Dei, qui caput est et rex et eterna glorificatio electorum ipsius. Tota uero doctrina iustificantium operum dependet ex decalogo preceptorum. Sicut enim littera est immediatum semen Scripture siue materialis radix immediate,
 345

sic .X. precepta sunt immediate semen et radix materialis totius doctrine, quam de iustificantibus operibus Scriptura continet Sacra et in illis .X. seminaliter continetur, quippe si continetur in .X., cum et de duobus primis tantummodo testetur hoc ueritas dicens quod «ex ipsis pendunt Lex et Prophete».

350

Intendit igitur actor iste quod si hoc semen fructificationis [f. 6c] diuine Scripture in seipsum multiplicetur, numerus centenarius inde surget, decies enim .X. faciunt centum. Erit ergo secundum hoc rationabile quod, si littera significat numerum temporis in consummatione fructificationis Scripturarum, quod significet illum qui prouenit ex multiplicatione seminis fructuum in seipsum, scilicet, centenarium. Et hoc dictum est quantum ad primum fructum diuine Scripture.

355

Sed quod adhuc significet numerum centenarium quantum ad secundum fructum ipsius, scilicet, quantum ad manifestationem utriusque aduentus Filii incarnati, tribus signis rationabiliter probat. Quorum primum est quia iudeis, quibus primus aduentus Filii Dei in carne promissus est, tot annorum centenaria et non plura data sunt a tempore quo date fuerunt eis littere alphabeti usque ad incarnationem Domini quot habent elementa in alphabeto. Post confusionem enim lingarum, Heber, primus inuentor fuit litterarum hebraycarum et ipse fuit initium hebreorum, a quo tempore usque ad in-[f. 6d]-carnationem Domini viginti duo et non plura centenaria annorum inueniuntur, et tot etiam et non plures habent litteras alphabeti. Licet enim in aliquibus habeant duplicem figuram, tamen ipsa substantia elementi non est nisi una.

360

365

370

Secundum autem signum quantum ad predictum aduentum Filii Dei accipit ex tempore Latinorum. Nam ab initio ipsorum, scilicet, ab editione urbis Romane usque ad incarnationem Domini tot sunt centenaria annorum quot sunt littere in alphabeto Latinorum a prima usque ad illam que significat propriam incarnationem ipsius, scilicet, usque ad .H. Septem enim littere precedunt eam, ille scilicet, quas Romani ad perpetuam computationem temporis in kalendario posuerunt.

375

Tertium autem signum, adhuc precedentibus efficacius, est quod accipit ex uisione *Danielis*. Huic enim in summa maiori reuelatus est numerus temporis a tempore suo usque ad consummationem seculi, cum dictum est ei, sicut legitur in .VIII°. capitulo libri eiusdem, quod «usque ad uespere et mane, dies duo milia trescenti». Quo autem tempore sue etatis fuerit facta hec reuelatio Danieli, precise nescitur. Sed [f. 7a] perspectis cronografiis et hystoriis Romanorum et regum Iuda, inueniemus quod Daniel fuit quasi contemporaneus initio Romanorum seu Latinarum gentium. Et cum uixerit centvm et .X. annis, pro certo constat quod in primo centenatio Romanorum seu Latinarum gentium fuit adolescens, et quod necessario fuit mortuus in secundo, et hoc ideo quia constat quod Daniel non precessit initium Latinorum,

380

385

390 sed fuit post initium, infra tamen centenarium primum ipsorum. Quapropter asseri potest ex certo quod in primo fuerit adolescens et quod obierit in secundo, cum constet quod uixerit centum et decem annis.

Volens igitur actor iste incertum relinquere et certum accipere de tempore Danielis, ad significandum hoc dixit quod Daniel adoleuit
395 sub prima littera, .A., et obiit sub secunda, quasi diceret quod Danieli, qui pro certo contemporaneus fuit in parte primo et secundo centenariio Latinorum, reuelatum est quod a temporibus illis «usque ad uespere et mane (sunt) dies duo milia et trescenti». Constat autem quod in hoc numero sunt tot et non plura centenaria quot [f. 7b] habent litteras in alphabeto Latini, scilicet .XXIIJ.

Quare uidetur quod littere alphabeti date sint Latinis non solum ad prophetandum per primas septem primum aduentum Filii Dei, sed ad prophetandum, maxime per numerum omnium, secundum aduentum. Cum, ergo, ille aduentus necessario sit futurus, completis a tempore Danielis viginti tribus centenariis, concludit rationabiliter quod
405 centenarium significat singula litterarum in alphabeto.

Quod autem secundus aduentus Filii Dei sit futurus post transitum tot centenariorum, claret ex uerbis uisionis et ex uerbis expositionis angelice in eodem capitulo. Verba enim uisionis seu reuelationis
410 sunt hec: «Vsque ad uespere et mane, dies», etc. Hec etiam uerba in eodem capitulo repetit angelus eodem ordine, nichil penitus immutando, et hoc ad confirmationem, cum dicit: «Et uisio uespere et mane, que dicta est, uera est». Plane ergo colligitur ex uerbis uisionis quod, consummato predicto numero, uespere erit et mane sequetur immediate. Et hoc quidem ualde proprie dictum est, abso-[f.7c]-lutum enim
415 uespere est finis temporis siue consummatio temporalium, absolutum uero mane perfecti splendoris et lucis est initium eternorum. Vnde, quia finem temporis immediate sequetur aduentus secundus Filii Dei, qui est tam reprobis quam electis eternitatis initium, idcirco
420 uesperis consequenter immediate coniunxit mane.

Hoc etiam patet per expositionem angeli paulo post, cum dicit: «In tempore finis complebitur uisio». Si, ergo, uisio siue reuelatio numeri supradicti complenda est in fine, scilicet seculi, cum post istum finem absolutum sequatur immediate secundus aduentus Christi, tunc
425 manifeste patet quod consummato predicto numero erit statim, die et hora quam solus Altissimus nouit, secundus aduentus ipsius.

Post hec uero subiungenda est actoritas diuine Scripture .viii^o. *Luce*, per quam adhuc probat supradictum intentum, et est hec: Semen «cecidit in terram bonam: et ortum fecit fructum centuplum». Intendit,
430 ergo, ex hoc quod, cum littere alphabeti, que semen Dei sunt, [f. 7d] ceciderint in terram bonam sacri uoluminis misteriorum Ipsius, quod id quod littera significat ad consummationem illorum misteriorum centuplicabit. Significat autem, ut dictum est, tempus uel partem tem-

poris: ergo, significabit illud centuplicatum, ita, scilicet, quod, si diem, centenarium dierum, et si mensem, mensium, etc. Sed centenaria dierum aut mensium non sufficiunt ad complementum aut consummationem misteriorum Sacre Scripture, iam enim fuissent omnia adimpleta, quod patet esse falsum etiam ex predictis, quia secundum hoc, secundus aduentus Domini transiisset et iam tempus amplius non esset, quorum neutrum est uerum. Necesse est ergo quod sint centenaria annorum, maxime cum iste numerus per preterita inueniatur conformari et adequari iam consummatis misteriis et non discordet in aliquo cum hiis que restant ad consummandum, consideratis omnibus diligenter que sacra resonat Scriptura de hiis et de illis.

Si quis autem obiciat ex uerbis predictae uisionis *Danielis* quod illa centenaria sunt dierum, cum dicat: «Dies duo [f. 8a] milia trescenti», dicendum quod per dies intelligit annos, quod per expositionem angeli patet, cum dicit quod «in fine complebitur uisio». Ex quo dat intelligi claro sermone quod per dies in illa uisione anni intelliguntur, etenim, duo milia et trescenti dies non faciunt octo annos. Cum, ergo, dicat quod in fine complebitur uisio numeri illorum dierum, ridiculum esset intelligere per dies id quod uulgariter intelligitur.

Nec insolitum est in Scriptura Dei per dies intelligere annos, ymo est ualde usitatum et frequens, unde et Spiritus in *Ezechiele* testatur: «Diem pro anno computauit tibi». Nec tamen existimandum est propter hoc quod Spiritus Dei sic loquatur preter solidam rationem: nonne enim philosophi dicunt quod dies est «solis latio super terram», et quod dies naturalis est «unica reuolutio solis ab una parte orbis ad eandem»? Secundum has igitur diffinitiones bene et conuenienter poterit absolute uocari dies illa «latio solis super terram» uel per circuitum terre, in qua perfecte sol in orbe proprio reuoluitur [f. 8b] de puncto ad punctum, ymo: ex quo dies accipit rationem et nomen a reuolutione solis in orbe ab una parte ad eandem, tunc rationabiliter perfecte reuolutioni solis in orbe de parte in partem, magis proprie et etiam absolute conueniet nomen diei.

Talis autem perfecta reuolutio solis non est nisi una, scilicet, quam in anno perficit in proprio orbe. Illa enim cotidiana reuolutio solis, licet sit in eandem partem equinoctialis aut firmamenti, non tamen in eundem punctum, sicut patet ex diffinitione astronomorum, cum dicunt quod dies naturalis est reuolutio equinoctialis cum tanta parte zodiaci, quantam interim motu proprio sol pertransit in firmamento. Quod ergo sol cotidie transit motu proprio non permittit ut in cotidiana reuolutione redeat ad eundem punctum firmamenti, tamen in annua reuolutione solis non impedit. Annus, ergo, cum sit mensura temporis, in quo sol orbem reuoluit proprium de puncto ad punctum, secundum hoc absolute poterit appellari dies, id est, unica et per-[f. 8c]-fecta reuolutio solis de puncto ad punctum in orbe suo. Ex qui-

bus patet qualiter in Dei philosophia ratio rerum et proprietas obser-
 uatur et qualiter etiam humanam philosophiam, que circa rerum na-
 480 turas directe procedit, non reprobatur, sed illustratur.

Ostensum est igitur hucusque sufficienter quod semina scriptura-
 rum numerum in tempore significant, et quem etiam numerum, et
 ad cuius rei cognitionem. Tunc breuiter cernendum est qualiter in tem-
 poribus et numeris ipse Sator excelsus iecerit semina prophetie.

485 Diximus autem supra quod «tempus est numerus motus». Nichil
 autem numerat aliud nisi secundum quod ei ratio uniuersalis numeri
 adaptatur. Dicitur autem uniuersalis numerus seu comunis, numerus
 absolute acceptus et non contractus ad aliquod numerale: talis uero nu-
 merus ideo dicitur communis, quia instrumentum est communiter nu-
 490 merandi omne quod numeratur. De quo numero sic sumpto
 uniuersaliter arimeticus agit. Huius autem numeri principium est
 unitas. Numeri uero ratio est quod sit agregatio unitatum. Opor-
 [f. 8d]-tet ergo quod tempus, ex quo rationem habet numeri, numeret
 motum per unitatem tanquam principium et per agregationem uni-
 495 tatis, scilicet per diem unam, aut per agregationem multorum dierum,
 et sic de aliis partibus temporis. Cernamus, igitur, que sit prima et
 communis diuersitas in numero absolute sumpto, inquantum est ins-
 trumentum numerandi, si forte uidebitur ipse numerus sic acceptus
 tempora seculi prophetare latenter.

500 Dicimus, igitur, quod numerus, secundum id quod est in se, pri-
 mo diuiditur in parem et imparem, sed secundum quod instrumen-
 tum est numerandi, due ipsius prime differentie sunt, digitus et
 articulus. Ex hiis enim duobus compositus numerus surgit. Omnis ita-
 que numerus aut constituitur digitis aut articulis, aut utroque. Sunt
 505 autem digiti nouem, scilicet unitas, binarius, etc., usque ad nouena-
 rium. In actu enim numerandi unitas pro numero sumitur. Articulus
 autem est omnis numerus, qui potest in .x. equales partes resolui, si-
 cut denarius, uigenarius, etc. Que igitur in digitis sit diuersitas per se
 patet. [f. 9a] In articulis autem non inuenitur nisi triplex diuersitas,
 510 scilicet denarii, centenarii et millenarii, supra millenarium enim nul-
 lus est numerus qui non surgat uel ex millenario uel ex hiis qui sunt
 infra ipsum, et proinde etiam ab aliquo illorum nominatur. Hoc est
 illud ergo quod figuratur in manu abbe, in qua quidem ab unitate us-
 que ad millenarium numeri distincte notantur per digitos et articu-
 515 los, et supra millenarium nichil habet manus distincte notatum. Nec
 propter id attamen prohibetur redeundo per scalares gradus, quos in-
 tra se continet, quotlibet millenaria numerare. In qua etiam manu ui-
 debis hiis nouem numeris, scilicet unitate, binario, et ceteris usque ad
 nouenarium uelut digitis intricantibus fila, numeri cordam quan-
 520 tumlibet longuam formari, in qua corda semper articuli uelut nodi
 coniunctionis occurrunt inter nouenarium immediate antecedens et

subsequens.

Supradicta igitur diuersitas numeralis, cum Dei misteriis et effectibus applicetur, non casualiter est inuenta [f. 9b] sed inspiratione diuina, siue illi quibus primo extitit reuelatum boni fuerint siue mali. Non enim est uis in hoc quoniam, Sacra Scriptura pluries attestante, Deus ad manifestationem sue potentie per quoscumque uult operatur bonum. Procedit ergo predicta diuersitas a sapientia mentis diuine in misterium et in signum suorum effectuum. Quid igitur significat aut prophetat hec diuersitas numeri simpliciter sumpti in eo numero temporis, quo totum seculum mensuratur, iam non latere uidebitur sed lucide potius apparere, quod significat totam diuersitatem temporis mensurantis seculum et numerantis partes illius in millenario numero comprehendi, ita quod totum illud tempus millenario aut eius partibus numeratur et numerat. Totum igitur tempus seculi manus est abbe, scilicet, Patris excelsi, qua cuncta que fiunt dinumerat. Sed hec prophetia tenebrosa nimis erit atque confusa, donec appareat saltem quot millenariis comprehendatur predicta diuersitas, ut sciatur in quo to millenario omnia que fiunt per creatorem consummationem accipiant, [f. 9c] quamuis forsitan in quota parte millenarii illius precise non patiatur consilium diuini secreti quod reueletur.

Pulsemus, igitur, anulis supradictis constanti animo expectantes si ianuas sue lucis nobis aperiat ille Leo, qui celum claudit et aperit, ut uidere possimus qualiter semen huius prophetie posuerit in naturis et uirtutibus numerorum. Totum enim pulcrum, totum delectabile, totum ordinatum, totum perfectum est quicquid a Deo procedit.

Dicamus ergo quod, cum omne quod numeratur supra millenarium numeretur per id quod infra millenarium clauditur, oportet quod millenaria consummationis omnium fiendorum numerentur per aliquem eorum numerorum, qui infra millenarium continentur, ita scilicet ut illa millenaria consummationis seculi sint duo aut tria, etc., computatis millenariis per binarium aut ternarium, aut quaternarium, aut aliquem ceterorum. Iterum, autem, cum Dei perfecta sint opera et consumatio seculi sit absoluta operum Dei perfectio, conuenit ut nu- [f. 9d]-merus significans talem perfectionem undique sit perfectus et absolute et omnimode perfectionis ostensiuus. De millenario, igitur, iam ostendimus quod perfecte comprehendit totam diuersitatem, que potest in natura numerorum inueniri. Millenarius ergo numerus conueniens est ad significandum perfectionem in natura.

Preter hanc autem perfectionem non est perfectio nisi in partibus. Omne enim quod perfectum dicitur, aut est tale ratione suarum partium aut ratione suarum qualitatum aut habituum. Qualitates autem et habitus naturam communiter appellamus.

Igitur conuenit in proposito ut millenarius, qui primus et solus comprehendit absolutam perfectionem in natura numerorum, nume-

retur per numerum, qui comprehendat in se perfectionem, que causatur ex partibus aliquotis totum suum perfecte et precise reddentibus. Sicut enim id, quod in illo millenario consummationem accipit, perfecte uel undique est perfectum, ita etiam conuenit in signum huius, ut millenarius ille numeretur numero perfecto in partibus, ad hoc ut [f. Xa] perfectio, et perfectio plena et absoluta perfectio in consummatione illa notetur. Inter numeros autem, qui perfecti sunt partibus, solus ille conuenit huic rei siue misterio, qui reperitur intra numerum operum, quibus iustificantur electi ex seculo, propter quos etiam tota duratio seculi est statuta. Dictum est autem supra quod ille numerus est denarius, scilicet numerus decalogi siue decem preceptorum: ergo, numerus perfectus in partibus, qui reperitur ab uno usque ad decem, rationabiliter conueniet huic rei.

Iam uero, in arimeticis est ostensum quod intra denarium numerum nullus est perfectus in partibus preter senarium. Partes enim eius aliquote, si ad inuicem coniungantur, ita perfecte restituunt suum totum, quod nichil superabundat aut deficit. Igitur, conuenit ex predictis ut in numero, quo seculi consummatio mensuratur, millenarius per senarium crescat aut e conuerso, ita, scilicet, ut in sexto millenario aut in millesimo senario predicta consummatio terminetur. [f. Xb] Infra quem numerum omnes alii contenti figura similiter sunt mysterii alicuius in Dei operibus. Sed eorum figuras et significationes adhuc «ex parte cognoscimus..., cum autem uenerit quod perfectum est», perfectam attingemus cognitionem. De illis autem numeris, quorum sunt iam significationes et misteria reuelata, iam ut plurimum sufficienter locutus est actor iste in *Concordia Noui et Ueteris Testamenti*. De hoc autem millenario, qui per senarium crescit ad durationem seculi mensurandam, patet etiam quod oportet ut sit annorum. Nam millenarius dierum et mensium ueritati Sacre Scripture non conuenit. Clarum, ergo, relinquitur ex iamdictis qualiter prophetia supradicte mensure lateat in rationibus numerorum.

Consequenter uero speculandum est qualiter in numeris temporum seu partium temporis totius seculi sint proiecta diuinitus semina huiusmodi prophetie. Dicamus, igitur, quod Scriptura Dei testatur mille annos ante oculos eius pro die unica reputari, secundum quam sumptionem illud [f. Xc] *Genesis* uerificatur ad litteram, «in quocumque die comederis de ligno scientie boni et mali, morte morieris», etenim morte naturali Adam mortuus est in millenario primo. Itaque, si millenarius unus in duratione seculi est apud Deum tanquam dies una, conuenit ut millenaria sex sint tanquam dies sex. Nec intelligendum est ut hec dictio 'tanquam' dicat similitudinem breuitatis aut celeritatis, ita ut sit sensus: 'Mille anni apud Deum tam breue tempus est sicut dies'; aut 'tam celeriter apud Deum transeunt, sicut dies', quoniam neutrum istorum uerum est nec proprie dictum: licet enim

Deus non subiaceat tempori, uerumptamen intuitus sue mentis quantitates temporum secundum ueritatem metitur. Sed potest esse sensus: ,Que in mille annis aguntur et transeunt eque perfecte cognoscit et in-tuetur Deus, sicut que fiunt in una die', aut ,que fiunt in mille annis facere potest Deus in una die'. Quocumque enim istorum modorum sic dicatur, ita, scilicet, ut semper sit [f. Xd] sensus quod extensio tem-
poris nullam causat diuersitatem uel immutationem in Dei cognitio-
ne uel potentia, semper uerus et proprius erit sermo.

Conuenienter, igitur, hec dictio ,tanquam' dicit similitudinem mis-
teriorum et operum, cum dicitur in *Psalmo*: «Mille anni ante oculos
tuos tanquam dies eterna, que preteriit», siue tanquam dies una. Et
iterum, *Secunda Canonica Petri*, .III°. capitulo: «Vnus dies apud Domi-
num sicut mille anni, et mille anni sicut unus dies»: quod qualiter
sit, in libro *De concordia duorum testamentorum*, actor iste diuina reuela-
tione sufficienter edisserit, scilicet, de misteriis et significationibus sex
dierum. Hic autem sufficit intelligere quod sex millenaria consuma-
tionis seculi figurantur in sex diebus creationis: aud dubium, non sine
misterio uoluit conditor benedictus in sex diebus distincte producere
quod complere poterat in momento. Sed ut in signum esset electis
quod, sicut opera primeue creationis partium uniuersi perfecit in sex
diebus, ita, que creare et facere disposuit propter electos suos per to-
tam dura-[f. XIa]-tionem seculi, in sex annorum millenariis adimple-
ret, et hoc est esse apud ipsum sex millenaria tanquam sex dies. In sex
itaque millenariis complebitur omne opus creationis in quoto etiam
tempore creationis tanquam in sex diebus licitum est creature uacare
laboribus operum. Post hec autem nullatenus licebit eidem, sed uelit
nolit habebit intendere ad colendum et cognoscendum solum diuine
maiestatis potentiam, qui iam non creabit tunc, sed a creatione ces-
sans stabit iudicans de operibus creature, quod quasi fiet in die septi-
ma, que idcirco Deo solummodo reseruatur in sabbatum, quia solius
Dei est de operibus creature iudicare uniuersaliter stabili ueritate.

Post quod iam non restat electis nisi susceptio octo beatitudinum
in eternitatis gloria, quam lux et gratia Noui Testamenti promittunt
fideliter, quod quia quasi in tempore succedit octauo, quamuis tunc
tempus omnino desierit. Hinc est quod a filiis Noui Testamenti tan-
quam in signum octaue resurrectionis in gloria octaua seruatur. De
misteriis [f. XIb] autem horum numerorum et aliorum, qui infra mil-
lenarium continentur, quantum iam reuelatum est, sufficienter trac-
tauit hic actor in quatuor operibus suis, scilicet hoc presenti, et in
Psalterio decacordo et in *Expositione Apocalipsis*, et pre hiis omnibus in
Concordia duorum Testamentorum.

Patet, igitur, ex predictis id quod uolumus ostendere, scilicet, qua-
liter in partibus temporis totius seculi, sicut in sex diebus laboris et
operis, Dei ordinatione lateat tanquam in semine figura totius tem-

poris, in quo debent omnia creationis, generationis, corruptionis et
 655 omnis motus opera consummari, in quo cernitur mirabilis diuine sapientie celsitudo, uolens electos suos de huiusmodi misterio erudire. Nam infirma et corruptibilis natura hominis, immortalitatis gloria denudata propter preuaricationem primi parentis, finitur in tempore ualde breui, unde nec attingere potest totam extensionem, nec simul etiam
 660 sensibus experiri. Factum est itaque, ne sit expers huius cognitionis, ut ymago rei predictae quamdiu durauerit homo, feratur quasi [f. XIc] continue coram sensibus eius et cotidiana representatione figure intrinseca cognitio rei significata continue uigeat in eodem: indesinens enim replicatio predictorum dierum omnia supradicta iugiter mentibus mortalium representat, ut, quod simul cernere nequeunt, iugi reuolutione capiant successiue.

Dies igitur supratacti stabiliti sunt a diuina prudentia tanquam prophete perpetui, futuram consummationem cotidiano uaticinio infallibiliter nunciantes.

670 Ostensum est ergo qualiter in summa maiori tempus consummationis seculi propheticæ figuratur in numero litterarum alphabeti latini, qualiter uero in diuersitatibus numerorum et qualiter in partibus temporis. Et hoc fuit propositum principale.

Ecce igitur iam pre oculis contemplationis existit maxima ista
 675 rota totius temporis seculi huius, infra quam, si quis intueatur attente, innumerabiles quasi speculabuntur rotas, ut infra rotam, rotam, et infra reuolutionem, reuolutionem tam generatio-[f. XIId]-nis et corruptionis, quam numerorum et temporis uidere non cesset.

Hec est etiam illa rota, quam cum partibus suis omnes artes et scientie ueritatis prophetant aut in partibus aut in toto, uel in utroque.

680 Huic seruiunt misterialiter omnes partes et regule orationis grammaticæ, omnesque termini logice argumentationis similiter, necnon et rethorice persuasionis oratorie partes.

Videbis etiam infra ipsam omnes arismetice numeros, tam pares
 685 quam impares, tam lineares quam superficiales quam solidos cum uniuersis ipsorum proprietatibus misterii gerentes ymaginem.

Hic musice claro misterio latitat monocordum, in quo uocum discrepantie, sonorum proportionales, certa numerorum ratione distincte formantur. Hic etiam multicordum clarius resonat, in quo plurium
 690 cordarum sonus armonice surgit in melodiam effectuum diuinorum.

Hic est etiam ille geometricus circulus, infra quem omnis angularis et multilatera [f. XIIa] figura describitur conuenienter ad misterii rationem, ubi etiam omnes figure multigone finaliter in triangulum resolute, ipsius passionibus inituntur, aut dubium non sine misterio
 695 principii rerum omnium, quod firmiter esse scimus indiuiduam Trinitatem.

Hic astrologus metitur corporum spericorum dimensiones, hic oc-

tonarium sperarum uisibilibus signis enumerat. Cernit hic etiam septenarium planetarum, hic uarios eorumdem motus calculo comprehendit et circulorum pluralitatem ymaginatur, eclipses luminarium preuidet ac satagit non sine misterio coniecturare futura. 700

Naturalis autem hic principia cunctorum mobilium corporum uniuersaliter numerat, quiditates perquirat, passiones sompniat et non sine labore congregat proprietates experimento.

Hic perspectiuus lineae radialis nunc uisu, nunc speculo, nunc umbris, corporum passiones ostendit. 705

Hic methaphisicus partium entis numerum et uniuersalia [f. XIIb] speculatur ad notitiam ueri entis.

Hic moralis artifex rationis enumerat et notificat habitus, uires connectit, uoluntatem regulat, mentem componit, felicitatem prophetat. 710

Hic salutis amator accedit ut conferat sanitatem, uidelicet medicus, qui rerum naturalium, non naturalium et contra naturam diuersitatem enumerans, tantum in ipsis profundat indaginem intellectus quantum acquisitioni salutis misterialiter est necesse, iuxta illud *Apostoli*: «Non plus sapere quam oportet», etc. 715

Postremo hic sequitur iuris prudens, qui stateram iudicii manu tenens in humanis actibus boni ciuilis et equi sedem ueraciter iudicat, et iustitiae medium irreprehensibili ratione discernens, lites terminat et unicuique tribuit quod est suum. 720

Quibus peractis, solum restant premium iustis ad gloriam et iniustis ad ignominiam adiudicata supplicia.

Precedit ergo in liberali eruditione hominis gramatica [f. XIIc] misterialiter tanquam alphabetum cognitionis ad recte loquendum.

Logica uero sequitur ad subtiliter discernendum. 725

Distinctis autem ab inuicem uero et falso, tunc homini restat ornatu rethorico cum electa ueritate placere.

Iam uero, ad eloquentiam eruditus misterialiter in arismetis edocetur reddere patrifamilias calculi rationem.

Et in musicis consequenter eundem dulcisonis cantibus retinere placatum. 730

Cum uero geometria succedit, emancipatum instruit filium ut construende sibi domus accipiat certitudinem mensurarum in fundamentis et spaciis et lateribus parietum et terminis angulorum.

Constructoque habitaculo, prudentis induere habitum ad bene regendum insinuat astrorum peritia, ut ardua considerare non negligat et futura metiri. 735

Ne uero in superbie tumorem exurgat animi spuma, originis suae principia monstrant ei naturalia consequenter eiusque nature miserias et defectus. 740

Quibus agnitis, immediate consulit perspectiua petere radium diui-

ne lucis ad [f. XIId] speculandum.

Post quod, sine medio predicat methafisica defigere uisum in cel-
situdinem primi entis, in quo solummodo boni plenitudo et esse sta-
745 bilitas inuenitur.

Quibus sic rationabili et solida cognitione suppositis, in hoc ple-
num, bonum et uerum ens ordinatis affectibus tendere moralia per-
suadent.

Iam autem in Deum tendenti non solum intellectu sed uoluntatis
750 affectu saluator medicus aduenit, pocula ministrans curantium et
conseruantium gratiarum.

Nec restat finaliter iam post ista, nisi iudicium expectare.

Quid amplius? Tam intricatum est rete istud ex omni parte, quod
nec mente capi nec sermone ualeat explicari donec «uenerit quod per-
755 fectum est».

Interim autem hec pauca, diuina inspiratione concessa, perstrinxi-
mus ad elucidandam mentem actoris, rogantes ne quis auditor aut
lector iudicet de predictis donec plene fuerit in omnibus eruditus.

Explicit *Introductio in librum Joachim*, etc.
760 Deo gratias.

TAULA DE MOTS DE LA INTRODUCTIO...

- a* 101, 113, 116, 117, 119, 133, 142, 154, 293, 363, 366, 374, 380, 395, 397, 404, 462, 528, 546, 637, 644, 667
ab 92, 151, 155, 177, 180, 202, 251, 259, 319, 372, 373, 458, 463, 512, 513, 577, 726
abbe 513, 536 (abbas)
absoluta 554, 571; *absolutum* 415, 416, 424; *absolutam* 565 (absolvo)
absolute 136, 137, 393-394, 460, 465, 476, 488, 497, 555-556
absque 256
ac 257, 701
accedit 712; *accedentes* 11 (accedo)
accipit 372, 379, 462, 568; *accipere* 393; *accipiat* 733; *accipiant* 539-540; *acceptus* 250, 488, 498 (accipio)
actor 10, 98, 106, 111, 121, 206, 222, 225, 264, 271, 351, 393, 591, 623, 648; *actoris* 103, 757; *actori* 109; *actorem* 95
actus 306; *actui* 306; *actum* 306; *actu* 147, 506; *actibus* 718
ad 11, 21, 30, 40, 44, 55, 62, 64, 66, 73, 86, 87, 124, 137, 138, 144, 168, 173, 175, 179, 180, 182, 192, 203, 237, 247, 258, 261, 306, 315, 323, 325, 332, 340, 341, 342, 357, 358, 359, 363, 366, 371, 373, 375, 376, 377, 380, 382, 394, 397, 402, 403, 410, 412, 432, 436, 443, 458, 462, 463, 473, 475, 477, 483, 488, 505, 514, 518, 527, 559, 570, 578, 581, 592, 601, 636, 692, 708, 721, 722, 724, 725, 728, 735, 742, 757
Adam 603
adaptatur 487 (adapto)
adeo 3
adequari 307, 442 (adaequo)
adhuc 223, 358, 378, 428, 587-588
adimpleret 631-632; *adimpleri* 175; *adimpleta* 183, 438 (adimpleo)
adiudicata 722 (adiudico)
admirari 5; *admirandas* 12 (admiro)
adoleuit 394; *adolescens* 388, 391 (adoleo)
adquisitioni 715 (acquisitio)
advenit 750 (advenio)
aduentus 339, 360, 361, 404, 407, 418, 424, 426, 439; *aduentum* 342, 371, 402, 403-404
affectu 205, 750; *affectibus* 747 (affectus)
aggregatio 290; *agregatio* 492; *agregationem* 494, 495; *aggregationem* 290
agnitis 741 (agnosco)
agit 491; *aguntur* 612 (ago)
ale 236 (ale)
aliqua 134, 170, 298; *aliquid* 34, 39, 172, 194, 211, 314; *alicuius* 72, 86, 119, 587; *aliquem* 549, 553; *aliquod* 148-149, 488; *aliquo* 55, 114, 217, 443, 512; *aliquibus* 369 (aliquis)
aliquantulum 16
aliquotiens 76
aliquote 581; *aliquotis* 567 (aliquotus)
aliter 141, 226, 216
alius 338; *alia* 298; *aliud* 25, 216, 292, 486; *aliud* 25, 216, 292, 486; *alium* 307; *aliam* 283; *alio* 262, 271; *alii* 586; *aliorum* 646; *aliis* 75, 227, 242, 245, 253, 269, 496
alphabetum 132, 289, 724; *alphabeti* 9-10, 171, 217, 266, 271-272, 285, 286, 291, 329, 363, 368, 401, 430, 671; *alphabeto* 143, 225, 281, 364, 374, 400, 406
altius 55; *altissimus* 426; *altissimi* 246 (altus)
amator 712
ambulator 87 (ambulo)
amplectamur 19 (amplector)
amplius 186, 439, 753
angelice 409 (angelicus)
angelus 411; *angeli* 167, 421, 447-448
angularis 691-692
angulorum 734 (angulus)
animadvertentes 257 (animadverto)
animi 738; *animo* 4, 542 (animus)
annotatur 90 (annoto)
annus 76, 81-82, 474; *anni* 90, 449, 607, 619, 622; *anno* 83, 92, 455, 467; *annum* 74; *annorum* 97, 102, 362, 367, 374, 441, 593, 631; *annis* 88, 235, 328, 329, 612, 613; *annos* 447, 450, 453, 600
annua 474 (annuus)
ante 600, 619
antecedens 521 (antecedo)
antequam 308, 313, 315
anulis 205, 542 (anulus)
aperit 543; *aperuit* 207; *aperire* 203, 204, 260; *aperiat* 543 (aperio)

- apex 153, 169, 153, 296
apocalipsis 649; apocalipsi 201; apocalypsi 185
apostolus 239; apostoli 715-716
apparebunt 13; apparere 532; appareat 537; apparens 69 (appareo)
appellamus 563; appellatur 96-97; appellari 476 (appello)
applicari 31; applicetur 524 (applico)
apud 78, 95, 157, 160, 604, 607, 608, 621, 632
arabes 163 (arabs)
arboris 335 (arboris)
ardenti 205 (ardeo)
ardua 736 (arduus)
argumentationis 682 (argumentatio)
arismetice 684 (arismetica)
arismeticus 491; arismetis 249, 579, 728
armonice 690
artes 679; artibus 243 (ars)
articulus 503, 506; articuli 520; articulis 504, 509; articulos 514-515
artifex 709; artifices 256
asserer 391 (assero)
astrorum 736 (astrum)
astrologus 697
astronomicis 250 (astronomicus)
astronomorum 469 (astronomus)
at 28, 146
athomus 251
atque 206, 537
attamen 516, 675-676
attento 4 (attendo)
attestante 526 (attesto)
attingit 174; attingemus 589; attingere 659 (attingo)
auctoritate 330 (auctoritas)
aud 129, 231, 626, 694 (haud)
auditor 757
aut 7, 27, 75, 116, 118, 126, 136, 141, 144, 153, 155, 235, 246, 247, 295, 302, 304, 307, 316, 320, 324, 436, 468, 494, 504, 529, 534, 551, 552, 561, 562, 582, 584, 585, 606, 608, 613, 680, 757
autem 27, 32, 45, 69, 80, 85, 94, 95, 105, 115, 124, 127, 129-130, 136, 140, 150, 151, 152, 160, 184, 196, 205, 219, 221, 236, 261, 263, 299, 325, 337, 371, 378, 382, 398, 407, 433, 445, 466, 485, 486, 487, 491, 505, 507, 509, 553, 560, 562, 572, 575, 588, 589, 592, 625, 635, 646, 702, 726, 749, 756
auxilio 15 (auxilium)
beatitudinum 641 (beatitudo)
bene 459, 735
benedictus 627; benedictum 95 (benedico)
beneficio 198 (beneficium)
beniuolentia 103 (benevolentia)
binarius 505; binarium 552; binario 518
bonitas 61
boni 525, 602, 718, 744; bonum 49, 527-528, 747; bonam 429 431; bonos 246 (bonus)
breue 607; breui 659 (brevis)
breuitatis 606 (brevitas)
breuiter 483
brutalis 50
calculi 729; calculo 699 (calculus)
caliditas 71
caliginem 50; caligine 19-20 (caligo)
canere 187 (cano)
Canonica 621 (canonicus)
cantibus 730 (cantus)
capiant 666; capitur 6; capi 754 (capio)
capitalis 164
capiti 128 (caput)
capitulo 381, 409, 411, 621 (capitulum)
caput 342; capiti 128
caritatis 205 (caritas)
carne 362 (caro)
casualiter 524
causa 99, 116
causat 616; causatur 566-567; causantis 254 (causo)
Cayphas 257
cecidit 428-429; ceciderint 431 (cado)
celeritatis 606-607 (celeritas)
celeriter 608
celestis 18
celsitudo 656; celsitudinem 743-744
celum 543
centenarius 352; centenaria 362, 367, 374, 399, 435; centenarium 329, 356, 358, 390, 406, 435; 440-441, 446; centenarius 387, 396-397; centenarii 510; centenariorum 408; centenariis 405
centum 353, 392; centvm 836
centuplicabit 433; centuplicatum 434 (centuplico)
centuplum 429
ceperit 187 (capio)
cernit 698 cernemus 12; cernere 665; cernamus 496; cernitur 655; cernendum 483 (cerno)
certe 94
certitudinis 98; certitudinem 733; certo 97, 174, 387, 391, 396 (certitudo)

- certa 688; certum 393 (certus)
 cessabit 183, 185; cessabunt 298-299, 300;
 cessare 184, 298; cesset 678; cessent
 299; cessans 637-638 (cesso)
 ceterorum 553; ceteros 106; ceteros 518
 (ceterus)
 Christi 424 (Christus)
 circa 479
 circuitum 460 (circuitus)
 circulus 691; circulorum 700
 ciuilis 718
 clara 54; claro 239, 449, 687; clarum 594-
 595 (clarus)
 clare 171, 303; clarius 689
 claret 408 (clareo)
 claritatis 18 (claritas)
 claudit 543; clauditur 548; clausus 200 ;
 clausi 258 (claudio)
 clausuram 259 (clausura)
 cognitio 53, 663; cognitionis 660, 724;
 cognitionem 98, 483, 589; cognitione
 60, 616-617, 746
 cognoscit 612: cognoscimus 241, 588; cog-
 noscere 103; cognoscendum 636 (cog-
 nosco)
 colendum 636 (colo)
 collegium 176
 colligitur 413 (colligo)
 comederis 601 (comedo)
 communis 79, 81, 489, 496-497: commu-
 nior 76; comunis 487; comune 210
 communiter 489, 563
 comparantur 66-67 (comparo)
 complere 628; complebitur 422, 448, 451,
 633; compleri 305; complebuntur 322;
 compleatur 310, 316; compleantur 301-
 302; completa 169; completis 404;
 complenda 423 (compleo)
 complementum 182, 436
 componit 710; compositus 503; composit-
 te 267, 273, 277, 287; compositis 147
 (compono)
 comprehendit 557, 565, 700; comprehendere
 102; comprehendat 566; complehendi
 534; comprehendatur 538 (comprehendo)
 computationem 377 (computatio)
 computauit 455; computatis 551-552 (com-
 puto)
 comuniter 83 (communiter)
 concessa 756 (concedo)
 concludit 405 (concludo)
 concordēs 12-13 (concors)
 concordia 591, 623, 650
 conditor 627
 condidit 62 (condo)
 conferat 712; conferens 57 (confero)
 confirmationem 412 (confirmatio)
 conformatur 37; conformari 442 (conformo)
 confusa 537 (confundo)
 confusionem 364 (confusio)
 congregat 704 (congrego)
 coniecturare 700 (coniecturo)
 coniunctionis 161, 520-521; coniunctione
 226 (coniunctio)
 coniunxit 420; coniungitur 306; coniun-
 gantur 581 (coniungo)
 connectit 710 (connecto)
 consequens 181; consequenti 103
 consequenter 420, 597, 730, 739
 consequentie 26; consequentiam 183-184
 (consequentia)
 conseruantium 751 (conseruo)
 considerat 275; considerare 4, 736; conside-
 rate 286, 287, 288, 291; consideratis
 443; considerandum 155-156 (considero)
 considerationi 275; considerationem 84;
 consideratione 77 (consideratio)
 consilium 179, 541
 consimilium 79 (consimilis)
 consonantes 269; consonantibus 269-270
 (consonans)
 constanti 542 (constans)
 constanter 193
 constar 45, 94, 118, 140, 159, 387, 389, 398;
 constant 542; constanti 542 (consto)
 constituunt 289; constituitur 504 (consti-
 tuo)
 constructo 735; construende 732-733 (cons-
 truo)
 consulit 741 (consulo)
 consummabitur 187; consummari 655; con-
 summato 414, 425; consummatis 442;
 consummanda 188; consummandum
 443 (consummo)
 consummatio 416, 583; consummationis
 549, 551, 670-671; consummationem
 174, 333, 380, 432, 436-437, 539, 568,
 668; consummatione 354-355, 571;
 consumatio 553-554, 585; consumatio-
 nis 625-626
 contemplari 108 (contemplo)
 contemplationis 8, 674 (contemplatio)
 contemporaneus 385, 396
 contextitur 3 (contego)
 continet 332, 347, 517; contineat 196; con-
 tinetur 165-166, 348; continentur
 168, 189-190, 550, 647; contenti 586
 (contineo)

- continue 662, 663
 continuo 38
 continuum 32, 33, 34, 37, 43, 59: continuo 39; continui 33 (continuus)
 contra 260, 713
 contractus 488 (contraho)
 conuenienter 459, 618, 692; conuenientius 215
 conuenit 224, 226, 262, 266, 267, 334-335, 554, 564, 569, 573, 582, 594, 605; conueniunt 213, 220; conveniunt 219; conveniet 465, 578; conueniens 558-559 (convenio)
 conuerso 48, 584 (converto)
 coram 662
 corda 520; cordam 519; cordarum 690
 corporis 85; corporum 697, 702, 706; corporibus 70 (corpus)
 corruptibilis 657
 corruptionis 654; corruptionis 677-678 (corruptio)
 cosmimetras 78 (cosmimetra)
 cosmimetria 82
 cotidiana 467, 472-473, 662; cotidiano 668 (quotidianus)
 cotidie 472 (quotidie)
 creabit 637: creare 630; creauerit 61; creantis 254 (creo)
 creationis 626, 629, 633, 634, 654; creatio-
 ne 637 (creatio)
 creatorem 539 (creator)
 creatura 45-46, 100; creature 50, 56, 634, 638, 640
 credere 131; credendum 192 (credo)
 crescit 592; crescat 584 (cresco)
 cronografiis 384 (cronographia)
 cruce 129 (crux)
 cuiuscumque 144; quocumque 601, 614; quoscumque 527; quibuscumque 339-340 (quicumque)
 cuiuslibet 73; quarumlibet 24 (quilibet / quislibet)
 cuiusque 42 (quique / quisque)
 culmen 55
 cum 42, 43, 46, 61, 67, 105, 155, 183, 186, 187, 196, 200, 211, 217, 227, 240, 269, 291, 295, 299, 308, 310, 312, 322, 331, 333, 348, 381, 386, 392, 404, 412, 421, 423, 430, 441, 443, 446, 448, 450, 469, 470, 474, 523, 547, 588, 619, 679, 685, 727, 732
 cuncta 177, 178, 536: cunctorum 702; cunctarum 120; cunctis 23 (cunctus)
 cupimus 16 (cupio)
 curantium 750 (curo)
Daniel 385, 389, 394, 405; *Danielis* 379, 394, 445; *Danieli* 383, 395-396
 de 1, 2, 59, 75, 106, 202, 207, 223, 225, 229, 230, 269, 270, 276, 278, 347, 348, 393, 444, 461, 464, 475, 477, 490, 496, 556, 589, 591, 602, 623, 624, 638, 640, 645, 656, 757
 debent 305, 308, 654: debeeat 5 (debeo)
 decacordo 649 (decachordum)
 decalogi 576; decalogo 344 (decalogus)
 decem 392, 576, 578
 decies 353
 defectus 740
 deficit 582 (deficio)
 defigere 743 (defigo)
 diffinitione 469; diffinitiones 459 (definitio)
 delectabile 545 (delectabilis)
 delicias 18 (delicie)
 demergetur 50-51 (demergo)
 demum 206-207
 denarius 508, 576: denarii 510; denarium 579
 denudata 657-658 (denudo)
 dependet 345 (dependeo)
 deperit 49 (deperero)
 deprimi 55 (deprimo)
 describitur 692 (describo)
 desinat 4; desierit 644 (desino)
 detegere 238 (detego)
 Deus 107, 121, 151, 152, 526, 609, 613, 614; Dei 115, 119, 122, 123, 127, 134, 142, 148, 149, 151, 152, 155, 173, 175, 187, 191, 199, 230, 232, 275, 300, 319, 325, 332, 337, 342, 361, 372, 402, 407, 419, 430, 453, 456, 478, 523, 553, 554, 587, 599, 616, 639, 653; Deo 113, 116, 117, 133, 546, 639, 760; Deum 7, 95, 604, 607, 608, 749
 deuotione 206 (devotio)
 dicit 65, 153, 186, 295, 412, 421, 448, 618; dicimus 21, 227, 261, 500; dicunt 457, 469-470; dixit 317, 318, 394; diximus 42, 485; dicat 446, 451, 606; dicamus 547, 599; diceret 395; dicitur 82, 84, 158, 161, 215, 268, 487, 489, 561, 619; dici 164; dicatur 615; dicens 349; dicentes 159; dicendum 447; dictum 218, 357, 381, 415, 433, 575, 609; dicta 189, 413; dictorum 333 (dico)
 dictat 134 (dicto)

- dictio 606, 618; dictionis 228; dictione 161, 227
- dies 75, 382, 398, 410, 446, 447, 449, 450, 452, 453, 457, 458, 460, 462, 470, 476, 604, 605, 608, 620, 620, 621, 622, 632, 667; diei 465; diem 434, 455, 495; die 425, 600, 601, 613, 614, 638; dierum 97, 102, 435, 435-436, 446, 451, 495, 594, 624-625, 664; diebus 186, 626, 627, 630, 634, 652
- differentia 64, 66; differentie 502
- digitus 502; digiti 505; digitos 514; digitis 504, 508, 519;
- dignatur 104; dignabitur 204 (digno)
- diligenter 444
- diligentes 7 (diligio)
- dimensiones 697 (dimensio)
- dinumerat 536 (dinummero)
- directe 480
- discernit 60, 74; discernens 719; discretum 35, 36; discretam 40; discretas 49, 58; discernendum 725 (discerno)
- discordet 442 (discordo)
- discrepantie 687-688 (discrepantia)
- discrete 86; discretius 90
- discretionem 63 (discretio)
- disposuit 179, 326, 630 (dispono)
- distincte 197-198, 514, 515, 627, 688
- distinctio 52
- distinguentur 68; distincta 52; distinctis 92, 726 (distinguo)
- distributionem 169 (distributio)
- distribuuntur 234 (distribuo)
- diuersitas 66, 497, 508, 509, 523, 528, 530, 538; diuersitatem 72, 532, 557, 616, 713-714; diuersitatibus 672
- diuidere 46, 48; diuiditur 501; diuidatur 43 (divido)
- diuina 32, 132, 145, 194, 524-525, 623, 667, 756; diuini 3, 119, 167, 541; diuine 10-11, 126, 165, 179, 352, 357, 427, 528, 636, 655, 741-742; diuinam 21-22; diuino 188-189; diuinorum 690; diuinis 113, 221, 284 (divinus)
- diuinitatis 199 (divinitas)
- diuinitus 598
- diuisibilis 30; diuisibile 29, 33; diuisibulum 252-253
- dat 303, 448; data 362; date 363, 401; datum 137 (do)
- docentur 7; docendum 341 (doceo)
- doctrina 339, 343; doctrine 165, 346-347
- dominus 296-297, 317; domini 295, 324, 364, 367, 373, 439; Dominum 621
- domus 733
- donec 154, 167, 299, 301, 305, 318, 537, 754, 757
- dormirent 258; dormienti 219; dormientium 2; dormientibus 2 (dormio)
- dubium 129, 231, 626, 694; dubio 131, 198, 256, 289, 324
- dubitat 146; dubitabit 147; dubitandum 150 (dubito)
- dulcissonis 730 (dulcisonus)
- duo 340, 367, 382, 398, 446, 450, 551; due 26, 502; duorum 623, 650; duobus 205, 262, 349, 503
- duplex 337; duplici 77; duplicem 369
- dupliciter 224, 266
- durare 181; durauerit 661 (duro)
- duratio 96, 575; durationis 80, 94-95, 240-241; durationem 592, 631; duratione 604
- e* 48, 584
- ea 174, 207, 211, 212, 218; eius 47, 60, 92, 134, 281, 295, 534, 580, 600, 662, 739; ei 213, 219, 262, 266, 267, 381, 486, 739; eam 376; eo 150, 230, 259, 530; eorum 114, 550, 587; eis 363
- eadem 229; eiusdem 381 eidem 57, 103, 109, 264, 635; eundem 469, 473, 730; eandem 158, 458-459, 463, 468; eodem 202, 409, 411, 411, 663; eorundem 699 (idem)
- ecce 674
- eclipses 700: eclipsibus 70 (eclipsis)
- edisserit 624 (edisserit)
- editio 53; editione 373
- edocetur 729 (edocceo)
- effectus 119; effectuum 529, 690; effectibus 3, 113, 115, 149, 524
- efficacius 378 (efficaciter)
- elegantur 110
- elementum 113, 113-114, 114-115, 119, 139, 248, 272; elementi 370; elementa 120, 122, 195, 197, 208, 364; elementis 107, 110, 133, 146, 148, 245
- electa 727; electi 341, 574; electorum 168, 176, 177, 326-327, 343; electis 192, 338, 419, 628, 641; electos 630, 656 (eligo)
- eloquentiam 728 (eloquentia)
- elucidandam 757 (elucido)
- emancipatum 732 (emancipo)
- enatare 16 (enato)
- enim 6, 33, 34, 36, 61, 77, 114, 126, 156, 199, 213, 224, 243, 247, 255, 266, 280,

- 296, 298, 305, 310, 318, 319, 335, 339, 344, 353, 365, 369, 376, 379, 409, 415, 437, 457, 467, 503, 506, 510, 526, 545, 561, 568, 580, 609, 614, 664
- ens 136, 747; entis 708, 744; entium 135
- enucleare 197 (enucleo)
- enumerat 698, 709; enumerat 714 (enumero)
- epithafium 126 (epitaphium)
- euales 507 (aequalis)
- equae 117, 612 (aeque)
- equi 718 (aequus)
- equinoctialis 468, 470 (aequinoctialis)
- ergo 21, 35, 91, 97, 122, 143, 167, 203, 216, 276, 300, 307, 327, 353, 404, 413, 422, 430, 434, 440, 450, 472, 474, 493, 513, 528, 547, 559, 577, 595, 670, 723
- erudire 656; erudiendum 176; eruditus 728, 757-758 (erudio)
- eruditionis 15; eruditionem 62, 168; eruditione 723 (eruditio)
- eruditus (erudio) 758
- est 2, 6, 22, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 45, 66, 69, 73, 75, 77, 79, 81, 85, 89, 95, 98, 99, 100, 106, 110, 114, 117, 118, 121, 126, 128, 131, 136, 137, 139, 140, 143, 150, 152, 156, 157, 160, 164, 165, 184, 202, 203, 205, 210, 213, 216, 218, 220, 225, 235, 236, 242, 247, 255, 265, 267, 272, 273, 274, 276, 278, 282, 284, 290, 297, 300, 311, 314, 317, 319, 324, 325, 331, 333, 336, 337, 338, 342, 345, 357, 361, 362, 370, 378, 379, 381, 397, 413, 413, 415, 416, 417, 419, 423, 427, 428, 433, 440, 453, 454, 455, 457, 458, 466, 470, 476, 481, 483, 485, 489, 491, 492, 497, 500, 502, 507, 511, 512, 524, 526, 535, 546, 559, 560, 561, 569, 575, 576, 579, 580, 588, 591, 597, 603, 604, 606, 607, 609, 632, 634, 639, 644, 647, 660, 670, 679, 691, 715, 720, 753, 755; sunt 26, 120, 122, 138, 175, 188, 233, 233, 247, 268, 285, 287, 346, 362, 373, 374, 398, 399, 410, 430, 446, 502, 504, 511, 572, 586, 590, 667; erat 130, 210, 274; erant 258; fuit 29, 199, 222, 232, 365, 366, 385, 388, 390, 396, 673; fuerunt 256, 363; erit 51, 186, 299, 312, 315, 353, 414, 425, 537, 617; esse 27, 113, 115, 122, 178, 181, 182, 215, 216, 252, 254, 299, 438, 611, 632, 695, 744; fuerit 133, 172, 383, 391, 757; fuerint 183, 311, 525; sit 33, 36, 43, 113, 132, 159, 304, 323, 323, 331, 340, 404, 407, 468, 474, 492, 496, 508, 554, 555, 593, 607, 615, 622, 660; sint 169, 291, 401, 440, 551, 553, 598, 605; esset 141, 201, 313, 440, 452, 628; fuisset 324; fuissent 437; foret 30; fore 314; futurus 404, 407; futura 109, 134, 701, 737; futurum 149; futuram 668 (sum)
- estate 71 (aestas)
- esterna 620 (hesternus)
- etatis 383 (aetas)
- eternitatis 419, 641 (aeternitas)
- eterna 105, 343; eterno 177; eternorum 417 (aeternus)
- et 7, 9, 12, 14, 15, 25, 27, 38, 47, 48, 49, 53, 54, 60, 61, 64, 65, 70, 71, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 102, 119, 123, 130, 134, 139, 149, 151, 152, 158, 163, 179, 181, 183, 188, 192, 193, 196, 200, 201, 220, 223, 229, 234, 235, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 263, 267, 269, 270, 273, 280, 284, 288, 306, 310, 313, 316, 322, 326, 330, 341, 342, 343, 346, 347, 348, 350, 357, 362, 366, 367, 368, 382, 384, 386, 388, 389, 391, 392, 393, 395, 396, 398, 398, 399, 408, 410, 412, 414, 415, 417, 425, 428, 429, 435, 439, 442, 444, 450, 454, 457, 459, 462, 464, 477, 478, 479, 482, 484, 488, 494, 495, 496, 501, 502, 510, 512, 514, 515, 518, 521, 523, 529, 533, 535, 543, 544, 553, 555, 556, 563, 564, 567, 570, 571, 587, 590, 591, 594, 602, 612, 617, 619, 620, 622, 624, 630, 632, 636, 642, 646, 648, 649, 652, 654, 657, 662, 672, 673, 676, 677, 678, 679, 681, 683, 692, 700, 703, 707, 709, 713, 718, 719, 720, 721, 726, 730, 734, 737, 740, 744, 746, 747, 750
- etc. 71, 296, 317, 319, 410, 435, 505, 508, 551, 716, 759
- etenim 13, 177, 182, 450, 602
- etiam 5, 15, 117, 31, 36, 76, 84, 152, 163, 210, 214, 226, 245, 253, 283, 285, 368, 410, 421, 438, 464, 479, 482, 512, 517, 569, 575, 593, 633, 659, 679, 684, 689, 691, 693, 698
- etsi 16
- euangelio 153 (evangelium)
- euangelizauit 190 (evangelizo)
- euitare 57 (evito)
- ex 102, 118, 135, 148, 191, 241, 295, 344, 349, 356, 372, 379, 391, 408, 413, 430, 438, 445, 448, 462, 469, 477, 493, 503, 511, 567, 574, 582, 588, 595, 651, 753

- exceditur 101 (excedo)
 excelsus 484; excelsi 238, 536
 excitatis 19 (excito)
 exigentiam 58 (exigentia)
 existimandum 455 (existimo)
 existit 674 (existo)
 expectare 752; expectantes 542 (expecto)
 experimento 704 (experimentum)
 experiri 660 (experior)
 expers 660
 explicandum 341
 explicat 209; explicare 6, 211; explicari 754 (explico, -as)
 explicit 759; explicuit 222, 276 (explico, -is)
 expositionis 408-409; expositionem 421, 447; expositione 649 (expositio)
 expresse 191
 extensio 615; extensionem 659
 extitit 264, 525 (exsto)
 extolli 55-56 (extollo)
 extra 99, 308-309
 exurgat 738 (exsurgo)
 Ezechielis 13; Ezechiele 454 (Ezechiel)
- facili* 60 (facilis)
 faciunt 269, 353, 450; facere 198, 613-614, 630; fecit 32, 429; fecerit 65; fiunt 536, 539, 613, 613; fiet 318, 638; fient 313, 315; fieri 308, 323, 325, 326; fiat 110, 313; fiant 154, 302, 318; facta 311, 314, 383; factum 660; factis 312; fiendum 311, 315; fienda 305; fiendorum 549 (facio)
 facultatem 57 (facultas)
 falsa 313; falsum 320, 438 (falsus)
 falso 726
 felicitatem 710 (felicitas)
 feratur 661 (fero)
 fere 49, 158, 196
 (fidelis) fidelibus 192
 fideliter 643
 figura 214, 220, 283, 586, 653, 692; figuram 281, 288, 369; figure 285, 662, 693; figuris 256; figuras 587
 figuratur 513, 671; figurantur 626; figuratum 235, 236 (figuro)
 filius 153; filii 339, 342, 360, 361, 371, 402, 407, 418; filium 732; filiis 644
 fila 519 (filum)
 finaliter 337, 693, 752
 finitur 101, 658 (finio)
 finis 416, 422; finem 418, 423-424; fine 228, 423, 448, 451
 firma 60 (firmus)
- firmamenti 468, 473; firmamento 471 (firmamentum)
 firmiter 695
 foris 201, 255
 formantur 689; formari 520 (formo)
 forsitan 47-48, 147, 540
 forte 204, 498
 foueri 18 (foveo)
 frequens 454
 fructificationis 351, 355 (fructificatio)
 fructus 337; fructum 357, 359, 429; fructuum 335, 356; fructibus 17, 335
 frumenta 232 (frumentum)
 frustra 141, 142
 (fundamentum) fundamentis 733-734
 fundata 140 (fundo)
- generationis* 654, 677 (generatio)
 genere 176 (genus)
 Genesis 601
 gentium 386, 388 (gens)
 geometria 732
 geometricus 691; geometricis 250
 gerit 215; gerens 128; gerentes 686; gestorum 51 (gero)
 gloria 642, 645, 657; gloriam 721
 glorificatio 343
 gradus 516; gradum 55
 grammatica 248; gramatica 723; gramatice 681-682
 gramatico 219, 274 (grammaticus)
 gratia 642; gratiarum 751; gratias 760
 grece 130
 greci 159; grecos 157 (graecus)
- H* 376
 habet 98, 172, 212, 272, 279, 282, 283, 493, 515; habent 364, 368, 399; habebit 636; habeat 105, 218; habeant 369; habetur 191 (habeo)
 habitaculo 735 (habitaculum)
 habitus 563, 709; habitum 735; habituum 562
 haud cf. aud
 Heber 365
 ebrei 158; hebrei 163; hebreorum 366 (hebraeus)
 hebraice 130
 hebraycarum 365 (hebraicus)
 hesterna cf. esterna
 hic 127, 152, 207, 312, 625, 648, 687, 689, 691, 697, 698, 699, 702, 705, 707, 709, 712, 717; hec 26, 65, 183, 221, 227, 228, 331, 340, 383, 410, 427, 428, 530,

- 536, 606, 618, 636, 679, 756; hoc 6, 10, 15, 30, 40, 44, 77, 106, 125, 198, 209, 242, 247, 263, 267, 270, 279, 286, 299, 316, 318, 319, 349, 351, 353, 357, 389, 394, 399, 412, 415, 421, 430, 439, 456, 476, 512, 526, 570, 592, 632, 648, 673, 746; huius 10, 93, 98, 129, 203, 203, 237, 284, 491, 544, 569, 660, 675; huic 275, 379, 573, 578, 681; hunc 230; hanc 560; hii 156; horum 72, 646; has 160, 459; his 91, 172; hiis 118, 133, 296, 443, 444, 503, 511, 518, 649
- hinc* 644
- hystoriis* 384 (*historia*)
- homo* 661; *hominis* 657, 723; *homini* 109, 199, 726; *homines* 246
- hora* 426
- horreum* cf. *orreo*
- hostium* 204 (*hostis*)
- hucusque* 481
- huiusmodi* 112, 255, 598-599, 656
- Humana* 45, 100, 108; *humane* 50, 54, 62; *humano* 176; *humanam* 479; *humanis* 718
- humiliate* 206 (*humilio*)
- humiles* 7 (*humilis*)
- humiliter* 11
- I* 158
- iacent* 253 (*iaceo*)
- iam* 150, 210, 219, 263, 437, 439, 442, 531, 556, 579, 590, 590, 637, 641, 647, 674, 728, 749, 752
- iamdictis* 595 (*iamdictus*)
- ianuas* 543 (*ianua*)
- ibi* 5
- ibidem* 233
- id* 36, 173, 216, 217, 264, 265, 301, 303, 309, 317, 321, 432, 452, 476, 500, 516, 548, 568, 651
- idcirco* 101-102, 311, 419, 639
- idem* cf. *eadem*
- ideo* 389, 489
- iecerit* 484 (*iacio*)
- igitur* 9, 42, 72, 87, 118, 171, 191, 206, 217, 291, 303, 351, 393, 459, 481, 496, 500, 508, 523, 529, 535, 542, 556, 564, 582, 599, 618, 651, 667, 674
- ignominiam* 722 (*ignominia*)
- iii*^o 621
- ille* 83, 106, 130, 152, 376, 404, 543, 570, 573, 576, 691; *illa* 82, 175, 209, 239, 268, 445, 449, 460, 467, 551, 572, 679; *illud* 6, 138, 313, 315, 322, 434, 513, 534, 601, 715; *illius* 142, 533, 540; *illi* 231, 525; *illum* 355; *illam* 282, 375; *illo* 39, 568; *illorum* 182, 197, 432, 451, 512; *illis* 348, 397, 444, 589
- illustrat* 480 (*illustro*)
- imaginarius* cf. *ymaginarium*
- imagino* cf. *ymaginatur*
- imago* cf. *ymago*
- immediate* 190, 345, 346, 414-415, 418, 420, 424, 521, 741
- immediatum* 345 (*immediatus*)
- immortalitatis* 657 (*immortalitas*)
- immutando* 411-412 (*immuto*)
- immutationem* 616 (*immutatio*)
- imparem* 501; *impares* 685 (*impar*)
- impedit* 474 (*impedio*)
- impium* 131 (*impius*)
- impleatur* 312; *implebuntur* 193 (*impleo*)
- importat* 305 (*importo*)
- impossibile* 34, 45, 314, 319 (*impossibilis*)
- impressa* 133 (*imprimo*)
- improprius* 313, 324; *improprium* 320
- in* 1, 3, 6, 9, 10, 15, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 33, 39, 40, 43, 44, 46, 49, 50, 55, 58, 59, 65, 68, 69, 70, 71, 74, 80, 82, 83, 95, 100, 106, 107, 110, 112, 113, 115, 122, 124, 129, 131, 134, 140, 143, 149, 150, 153, 157, 161, 165, 168, 172, 173, 175, 176, 178, 185, 186, 189, 191, 200, 201, 209, 212, 215, 216, 221, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 240, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 262, 262, 263, 265, 281, 284, 294, 297, 306, 331, 336, 338, 340, 347, 348, 352, 354, 356, 362, 364, 369, 374, 377, 379, 381, 387, 388, 391, 392, 396, 398, 399, 400, 406, 409, 410, 421, 423, 429, 431, 442, 448, 449, 451, 453, 454, 461, 463, 464, 467, 468, 471, 472, 473, 475, 477, 478, 481, 483, 497, 500, 501, 506, 507, 508, 509, 513, 517, 520, 528, 529, 530, 533, 538, 540, 544, 558, 559, 560, 564, 565, 566, 568, 569, 570, 571, 577, 579, 580, 583, 584, 585, 587, 591, 596, 597, 601, 603, 604, 612, 613, 614, 616, 619, 622, 626, 627, 628, 628, 629, 631, 632, 633, 634, 638, 639, 641, 643, 645, 648, 649, 649, 652, 653, 654, 655, 658, 663, 670, 671, 672, 680, 687, 689, 690, 693, 714, 718, 723, 728, 730, 733, 738, 743, 744, 746, 749, 757, 759
- inane* 155 (*inanis*)
- incarnationem* 363-364, 366-367, 373, 375 (*incarnatio*)

- incarnatus 153; incarnate 199; incarnati 127, 339, 342, 360 (incarno)
 incertum 393 (incertum)
 inchoat 252 (inchoo)
 inchoatiua 141 (incoativus)
 Incipit 1 (incipio)
 indaginem 714 (indago)
 inde 352
 indesinens 663
 indesinenter 59
 indiuiduam 695 (individuus)
 indiuisibili 251-252 (indiuisibilis)
 induere 735 (induo)
 inest 147; insit 146, 148 (inum)
 infallibiliter 668-669
 infirma 657 (infirmus)
 infra 304, 390, 512, 548, 550, 586, 646, 675, 676, 677, 684, 691
 initium 366, 389, 390, 417, 419; initio 372, 385
 inituntur 694 (innitor)
 iniustus 721-722 (iniustus)
 immediate 229 (immediatus)
 innumerabiles 676 (innumerabilis)
 inordinate 143
 inquam 23, 109
 inquantum 33-34, 35, 37, 85, 266-267, 272, 273, 276, 278, 282, 305, 497
 insinuat 106, 171, 736 (insinuo)
 insolitum 453 (insolitus)
 inspiratione 132, 246, 524, 756 (inspiratio)
 instans 251
 institutio 165
 instruit 732 (instruo)
 instrumentum 489, 497-498, 501-502
 insuper 202
 integra 81, 85-86, 88 (integer)
 intellectus 714; intellectum 13-14, 14, 99; intellectu 749
 intelligit 447; intelligere 452, 453, 625; intelligitur 452; intelliguntur 449; intelligi 303, 448-449; intelligendum 605 (intelligo)
 intendit 209, 279, 281, 331, 351, 429; intendere 636; intentum 428 (intendo)
 intentio 300
 inter 105, 521, 572, 89-90
 interim 471, 756
 intexturas 12 (intextura)
 intra 13, 14, 100, 516-517, 573, 579
 intricatibus 519; intricatum 753 (intrico)
 intrinseca 662-663 (intrinsecus)
 introductio 1, 759
 intuetur 612-613; intuebitur 4; intueatur 675 (intueor)
 intuitus 610; intuitum 11
 intus 201, 255
 inueniemus 385; inuenitur 509, 745; inueniuntur 367-368; inueniri 558; inueniatur 441; inuenta 524; inuentum 132; inuente 247 (invenio)
 inuentor 365
 inuicem 64, 92, 581, 726
 Joachim 1, 759 (Ioachim)
 Iohannis 201 (Iohannes)
 iota 153, 160, 295; jota 156
 ipse 151, 152, 366, 484, 498; ipsa 150, 369; ipsius 47, 102, 125, 278, 343, 359, 375, 426, 431, 502, 694; ipsi 224; ipsum 23, 39-40, 43, 46, 214, 512, 632; ipsam 684; ipso 180, 259; ipsorum 99, 372, 390, 686; ipsarum 256; ipsis 147-148, 349-350, 714
 irreprehensibili 719 (irreprehensibilis)
 (is) cf. ea
 ista 94, 674, 752, 111, 206, 222, 231, 264, 273, 351, 393, 441, 591, 623; istud 753; istum 423; istorum 609, 614 (iste)
 ita 13, 24, 58, 434, 534, 550, 569, 581, 584, 607, 615, 630
 itaque 53, 155, 503-504, 603, 633, 660
 iterum 266, 553, 620
 Iuda 384; Juda 203
 iudeis 361 (iudaeus)
 iudicat 718-719; iudicare 640; iudicet 757; iudicans 638 (iudico)
 iudicium 752; iudicii 717
 iugi 665 (iugis)
 iugiter 664
 iuris 717 (ius)
 iustificantur 341-342, 574; iustificantium 343-344; iustificantibus 347 (iustifico)
 iustis 721 (iustus)
 iustitie 338, 719 (iustitia)
 iuxta 715
kalendario 377 (calendarium)
laboris 652; labore 704; laboribus 635 (labor)
 latent 244; latere 145, 531; lateat 596, 653 (lateo)
 latenter 499
 lateribus 734 (later)
 latine 130-131, 158, 208

- Latini 400, 671-672; Latinorum 372, 374, 389, 397; Latinarum 386, 387; Latinis 401 (latinus)
 latio 457, 460
 latitat 687 (latito)
 lector 757
 leo 202, 207, 543; Leonis 203-204
 lex 165, 350; legis 159; legem 173; lege 154
 liber 199; libri 203, 381; libro 622-623; librum 1, 759
 liberali 723 (liberalis)
 licet 58, 368, 467-468, 609; licebit 635; licitum 634
 ligno 602 (lignum)
 linea 38; lineae 705
 lineares 685 (linearis)
 lingarum 365; linguas 160; linguis 124, 131, 284-285, 340 (lingua)
 lites 719 (litis)
 littera 139, 164, 170, 171, 212, 217, 227, 228, 230, 248, 271, 297, 303, 327-328, 331, 344-345, 354, 395, 432; litteram 158, 261, 308, 309-310, 316, 321, 601; littere 220, 224, 226, 276, 286, 290-291, 363, 374, 376, 401, 430; litterarum 157, 160, 161, 223, 268, 298, 329, 365, 406, 671; literarum 9; litteras 301, 368, 400; litteris 162, 242
 loco 163 (locus)
 locutio 313
 logica 248, 725; logice 682
 longuam 520 (longus)
 loquatur 456; loquentis 300; locutus 225, 591; loquendvm 724 (loquor)
 Luce 427 (Lucas)
 lucide 532
 luminarium 700-791
 lune 64, 90 (luna)
 lux 642; lucis 417, 543, 742
- M 228
 magis 464
 magna 164, 170, 172; magno 15; maior 75; maiori 88, 379, 670; maiores 74, 90; maxima 674 (magnus)
 maiestatis 636 (maiestas)
 mali 525, 602; malos 247 (malus)
 mane 382, 398, 410, 412, 414, 417, 420
 manifestatio 338; manifestationem 359, 527
 manifeste 425
 manus 515, 535; manu 513, 517, 717
 mari 15 (mare)
 materialis 345, 346
- Matthei 295 (Matthaeus)
 maxime 79, 80, 124, 163, 177, 192, 403, 441
 medicus 712-713, 750
 medium 719
 medio 743; medie 236 (medius)
 mediocres 74 (mediocris)
 melodiam 690 (melodia)
 memoria 51
 mentis 179, 206, 528, 610; mentem 710, 757; mente 754; mentibus 664-665 (mens)
 mensis 83, 89; mensem 435; menses 74-75 mensium 435, 436, 594
 mensura 30, 36, 79, 81, 474; mensure 78, 596; mensurarum 733
 mensurabile 97-98; mensurabili 37 (mensurabilis)
 mensuratur 27, 28, 38, 81, 83, 531, 583; mensurantis 68, 533; mensurandam 593 (mensuro)
 methaforice 76 (metaphora)
 methafisica 743 (metaphysica)
 methaphisicus 707 (metaphysicus)
 metis 180 (meta)
 metitur 611, 697; metiri 737 (metior)
 metro 263 (metrum)
 mille 599, 607, 612, 613, 619, 622; milia 382, 398, 446, 450
 miliaris 78-79; miliari 80 (milliaris)
 millenarium 510, 514, 515, 547, 548, 550, 646-647; millenario 511, 533, 534, 539, 556, 568, 584-585, 592, 603 millenaria 517, 548-549, 551, 605, 625, 632; millenariis 538, 552, 631, 633
 millenarius 558, 564, 570, 583, 593-594, 603-604; millenarii 510, 540;
 millesimo 585 (millesimus)
 minima 156-157, 160
 ministrans 750
 minores 75 (minor)
 mirabilis 239, 655; mirabile 3, 10
 miranda 134; mirandum 242 (miror)
 miserias 739 (miseria)
 misterialiter 681, 715, 723-724, 728
 misterium 14, 187, 247, 279, 280, 529; misterii 127, 273, 278, 586-587, 686, 692; misterio 129, 251, 573, 626, 656, 687, 694, 701; misteria 167, 174, 178, 180, 183, 188, 196, 275, 277, 590; misteriorum 199, 232, 238, 245-246, 254, 326, 333, 431, 432, 437, 618-619; misterii 9, 134, 149, 191, 207, 222, 231, 284, 331-332, 442, 523, 624, 646 (mysterium)

- mobile 67; mobilia 66; mobilium 64, 702 (mobilis)
 modus 273; modo 48, 114, 217, 262, 263, 266, 267, 271, 328; modorum 614; modos 105; modis 262
 momento 628 (momentum)
 monocordum 687
 monstrant 739 (monstro)
 moralis 709; moralia 747
 morieris 602; mortuus 388, 603 (morior)
 morte 602, 602-603 (mors)
 mortalium 665 (mortalis)
 mortalitatis 17 (mortalitas)
 motus 22, 25, 28-29, 42, 44, 73, 86, 93, 94, 485, 655, 699; motum 23, 68, 99, 181-182, 184, 493; motu 27, 28, 471, 472
 multicordum 689
 multiformes 253 (multiformis)
 multiformiter 12
 multigone 693 (multigona)
 multilatera 692 (multilatus)
 multiplicatione 356 (multiplicatio)
 multiplicetur 352 (multiplico)
 multiplicitatibus 334 (multiplicitas)
 multorum 495 (multus)
 mundi 80, 93 (mundus)
 musice 687; musicis 249, 730 (musica)
 mutabilium 24; mutabilibus 23 (mutabilis)
 mute 270 (mutus)
- Nam* 51, 78, 372, 593, 657
 namque 67, 135, 232
 natura 135, 558, 559, 565, 657; naturam 336, 563, 713; nature 739; naturas 480; naturis 544
 naturalis 458, 470, 702; naturali 603; naturalia 738; naturalium 713; naturalibus 22
 naturaliter 69-70
 ne 660, 738, 757
 nec 23, 46, 51, 102, 228, 233, 242, 287, 298, 453, 455, 515, 605, 609, 659, 752, 754
 necessarie 25
 necessarius 274; necessarium 73, 323, 325; necessario 320, 388, 404
 necesse 29, 35, 39, 43, 143, 184, 216, 218, 311, 440, 715
 necnon 682
 nefas 324
 negligat 736 (negligo)
 nemo 146, 198, 259
 nequit 102; nequeunt 665 (nequeo)
 nescitur 383 (nescio)
 neutrum 440, 609 (neuter)
- nichil 25, 113, 115, 116, 136, 142, 155, 173, 231, 289, 297, 309, 311, 325, 411, 485, 515, 582
 nichilominus 59, 200 (nihilominus)
 nimis 537
 nisi 103, 113, 116, 137, 173, 198, 289, 291, 322, 327, 370, 466, 486, 509, 560, 641, 752
 nobilitas 50; nobilitatis 54
 nodi 520 (nodus)
 nolit 636 (nolo)
 nomen 77, 157, 462, 465
 nominant 157, 158; nominatur 512 (nominio)
 non 4, 16, 30, 52, 54, 125, 129, 131, 150, 153, 169, 186, 232, 244, 251, 257, 272, 274, 283, 286, 291, 292, 296, 297, 301, 312, 317, 318, 319, 321, 362, 367, 368, 370, 389, 399, 401, 436, 440, 442, 450, 466, 468, 472, 474, 480, 488, 509, 511, 524, 525, 531, 541, 560, 594, 610, 626, 637, 641, 678, 694, 701, 704, 713, 716, 736, 749
 nonne 456-457
 nobis 11, 156, 543 (nos)
 nouit 426 (nosco)
 note 292 (nota)
 notabilior 89; notabilius 83 (notabilis)
 notificat 709 (notifico)
 notificatio 337-338; notificationis 127
 notitiam 709 (notitia)
 notetur 572; notantur 514; notum 110; notatum 515 (noto)
 notula 161, 170; notulis 162-163
 nouem 505, 518
 nouenarium 505-506, 519, 521 (novenarius)
 noui 591, 642, 644 (novus)
 nocte 70 (nox)
 nubis 19; nube 17 (nubes)
 nullatenus 635
 nullus 510-511, 580; nulla 52; nullam 616; nullo 48
 numeralis 523; numerales 488
 numerat 486, 535, 703; numeramus 24; numerare 34, 517; numeret 493; numeratur 25, 35, 36, 92, 490, 535, 547; numeretur 39, 548, 565-566, 570; numerentur 42-43, 549; numerantis 533; numerari 45; numerandi 490, 498, 502, 506; numerandum 73 (numero)
 numerus 22, 23, 290, 335, 352, 380, 441, 485, 487, 488, 488-489, 498, 500, 503, 504, 507, 511, 554-555, 558, 576, 577; numeri 179, 280, 422-423, 451, 486,

- 491, 493, 514, 519, 530; numero 97, 399, 414, 425, 490, 492, 497, 506, 530, 533-534, 570, 583, 671; numerum 44, 102, 177, 283-284, 293, 294, 326, 327, 329-330, 332, 334, 354, 358, 403, 482, 566, 573-574, 579-580, 586, 707; numerorum 9, 285, 545, 550, 558, 565, 596, 646, 672, 678, 688; numeros 572, 684; numeris 484, 518, 589, 597
- nunc 238, 240, 705
 nunquam 227-228, 228-229
 nunciantes 669 (nuntio)
 nutu 246; nutv 124 (nutus)
- ob* 84
 obiciat 445 (obicio)
 obiit 395; obierit 392 (obeo)
 obscuritas 70
 observatur 478-479 (obseruo)
 occurrunt 521 (occurro)
 ociosus 324; ociosum 155 (otiosus)
 octaua 645; octaue 645; octauo 643 (octavus)
 octo 450, 641
 octonarium 697-698 (octonarius)
 oculo 8; oculos 600, 619; oculis 674 (oculus)
 odoris 18 (odor)
 omnimode 556
 omnino 54, 56, 183, 185, 299, 300, 644
 omnis 36, 95, 117, 171, 503, 507, 655, 691; omne 26, 28, 34, 49, 67, 118, 135, 211, 213, 490, 547, 561, 633; omni 140, 210, 753; omnem 184; omnes 160, 586, 679, 681, 682, 684, 693; omnia 61, 154, 167, 301, 304, 307, 309, 310-311, 312-313, 314, 315, 318, 322, 437, 539, 654, 664; omnium 72, 75, 138, 323, 325, 403, 549, 695; omnibus 243, 251, 284, 310, 312, 443-444, 649, 757
 operatur 527 (operator)
 opinari 325 (opinor)
 oportet 204, 212, 223, 309, 492, 548, 593, 716
 oppositis 71 (oppono)
 opus 633; operis 10, 653; opere 106; opera 341, 553, 629, 655; operum 326, 338, 344, 554, 574, 619, 635; operibus 347, 587, 638, 640, 648;
 oratio 249; orationis 681
 oratorie 683 (oratorius)
 orbis 458; orbem 475; orbe 461, 463, 464, 467, 477;
 ordinationem 122-123; ordinatione 119, 145, 148, 653 (ordinatio)
 ordinavit 175; ordinatur 340; ordinatum 340; ordinata 51; ordinatis 747 (ordinatio)
 ordo 220, 224, 226; ordinis 225; ordinem 141-142, 230, 281, 288, 306; ordine 223, 283, 411
 organum 85; organi 77
 originis 738 (origo)
 ortum 429 (orior)
 ornatu 726-727 (ornatus)
 orreo 232 (horreum)
 os 151; ore 134, 151, 155, 319
 ostendit 280, 706; ostendimus 557; ostendere 651; ostenderet 188; ostensus 200; ostensum 22, 331, 481, 579, 670; ostendendum 342; (ostendo)
 ostensio 338
 ostensius 556
- paradisi* 17 (paradisus)
 parem 501; pares 684 (par)
 parentis 658 (parens)
 parietum 534 (paries)
 pars 82, 85, 89, 265; partem 237, 238, 433, 464, 468; parte 88, 100, 241, 396, 458, 463, 464, 470, 540, 588, 753; partes 29, 30, 33, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 58, 60, 67, 68, 73, 74, 90, 507, 533, 580, 681, 683; partium 63, 327, 561-562, 598, 629, 707; partibus 31, 69, 92, 245, 253, 294, 496, 534-535, 560, 567, 570, 573, 577, 580, 652, 673, 679, 680;
 parua 170, 171 (parvus)
 passiones 703, 706; passionibus 694 (passio)
 passus 78
 patet 421, 425, 438, 448, 469, 478, 509, 593, 651 (pateo)
 patiatur 541 (patior)
 patris 536 (pater)
 patrisfamilias 53-54; patrifamilias 729 (paterfamilias)
 pauca 756 (paucus)
 paulo 421
 pendent 350 (pendeo)
 penitus 411
 per 8, 24, 33, 40, 67, 99, 112, 115, 118, 122, 181, 183, 189, 190, 211, 212, 214, 217, 218, 221, 225, 230, 246, 268, 280, 281, 301, 308, 309, 316, 321, 402, 403, 421, 428, 441, 447, 449, 452, 453, 460, 494, 495, 508, 514, 516, 527, 539, 548, 549, 552, 566, 584, 592, 630

- peractis 721 (perago)
 percipere 19 (percipio)
 perit 52 (pereo)
 perfectio 554, 560, 570, 570, 571; perfectionis 55, 556; perfectionem 179, 555, 559, 560, 565, 566
 perficit 467; perfecit 629; perficitur 86-87; perfectus 555, 577, 580; perfecta 466, 477, 553; perfecti 417, 572; perfectio 570; perfecte 461, 463-464, 557, 567, 568-569, 581, 612; perfectum 546, 561, 569, 588, 754-755; perfectam 589 (perficio)
 perhibetur 135 (perhibeo)
 periculum 56
 peritia 736
 permaneat 59 (permaneo)
 permittit 472 (permitto)
 perpetui 668: perpetuam 377 (perpetuus)
 perquirat 703 (perquiro)
 perspectis 384 (perspicio)
 perspectiva 741
 perspectivus 705
 perstringimus 756-757 (perstringo)
 persuadet 135, 286; persuadent 747-748 (persuadeo)
 persuasionis 683 (persuasio)
 pertinent 237 (pertineo)
 pertransit 471; pertranseat 67 (pertranseo)
 pervenit 124-125 (pervenio)
 pes 76, 77, 79, 83, 85; pedis 82, 89: pedibus 87
 petere 741 (peto)
 (Petrus) Petri 621
 pharaoni 235-236 (pharao)
 philosophi 457 (philosophus)
 philosophia 478; philosophiam 479
 pia 53 (pius)
 placatum 731 (placo)
 placet 109; placere 727; placitum 138-139, 145 (placeo)
 plane 413
 planetarum 699 (planeta)
 plena 570; plenum 255, 746-747; plenam 57 (plenus)
 plene 757
 plenitudo 744
 pluralitatem 700 (pluralitas)
 pluries 526
 plus 4, 716; plura 362, 367, 399; plures 105, 368; plurium 689; plurimum 590
 pocula 750 (poculum)
 pollex 82, 84, 89; posuerunt 377; posuerit 107, 544
 ponitur 228 (pono)
 portionibus 91 (portio)
 post 229, 364, 390, 407, 421, 423, 427, 635, 641, 743, 752
 postposuit 125, 211 (postpono)
 postquam 310
 postremo 717
 potens 117, 203; potentius 116
 potentia 617; potentie 527; potentiam 636
 potentialiter 146, 336
 potest 48, 113, 115, 163, 198, 230, 298, 322, 391, 507, 557-558, 611, 614, 659; poterat 628; poterit 259, 459-460, 476; poterunt 292; possit 5, 46, 56; possumus 18, 544; posset 31 (possum)
 potestas 117, 220, 261, 266, 267-268; potestatis 274, 276; potestatem 272, 279, 282, 283; potestate 223, 278
 potius 55, 149, 234, 242, 532; potissime 62
 pre 649, 674 (prae)
 preambulis 21 (praeambulis)
 precedit 723; precedunt 376; precessit 389; precedentibus 378 (praecedo)
 precepta 346; preceptorum 344, 576-577 (praeceptum)
 precipue 64, 176 (praecipue)
 precise 383, 540, 567 (praecise)
 predicat 743; predictum 57, 371; predicta 528, 538, 585; predicto 414, 425; predictae 445, 661; predictis 191, 438, 582-583, 651, 757; predictorum 663 (praedico)
 prefinium 259 (praefinio)
 premium 721 (praemium)
 prenoscendo 108 (praenoscendo)
 prenuntiata 188 (praenuntio)
 presciendum 193 (praescio)
 presentis 240; presenti 648 (praesens)
 pretaxato 68-69 (praetaxo)
 preter 141, 456, 560, 580 (praeter)
 preterit 173; preterit 620; preterire 298, 321; pretereat 297; preteribit 154, 169-170, 296, 301, 317, 319; preteriens 304; pretereuntibus 172-173; preterita 441; preteritorum 52 (praetereo)
 preuaricationem 658 (praevuaricatio)
 preuidet 701 (praevideo)
 primeue 629 (primaevus)
 primus 361, 365, 564; prima 79, 374, 395, 496; primi 658, 744; prime 502; primo 387, 391, 396, 500-501, 525, 603; primum 357, 361, 390, 402; primas 402; primis 349
 principale 673 (principalis)

- principium 114, 115, 118, 267, 272, 276,
 282, 287, 491, 494; principii 695; prin-
 cipia 47, 702, 739; principiis 243, 244
 pro 249, 386, 396, 455, 506, 600
 probat 295, 330, 360, 428 (probo)
 procedit 119, 143, 151, 480, 528, 546; pro-
 cedere 320; procedat 155; processerit
 116; proceditur 88; processuius 86
 (procedo)
 procul 130, 198, 289, 324
 producere 627; produxit 178; producti
 141; producta 122 (produco)
 profundat 714 (profundo)
 prohibemur 20; prohibetur 516 (prohibeo)
 proiecta 598 (proicio)
 proinde 25, 76, 512
 promittunt 642; promissus 362 (promitto)
 prophete 219, 256, 350, 668; prophetarum
 189; prophetas 191; prophetis 2 (prop-
 heta)
 prophetat 530, 710-711; prophetamus
 241; prophetant 680; prophetare 499;
 prophetandum 402, 403 (propheto)
 prophetia 537, 595; prophetie 245, 257,
 484, 544, 599; prophetiis 2
 prophetice 671
 proponit 192; proponitur 11; propositum
 673; proposito 564 (propono)
 proportiones 688 (proportio)
 proprietat 478; proprietates 704; proprie-
 tatibus 686
 proprius 617; proprium 32, 475; proprii
 285; propriam 375, 161, 214-215, 415,
 464, 609; proprio 96, 461, 467, 471,
 472;
 propter 177, 210, 214, 326, 455-456, 516,
 574, 630, 658
 prosecutus 110 (prosequor)
 prouenit 355 (provenio)
 prouidit 56 (provideo)
 prudens 717; prudentis 735
 prudentia 54, 194, 667
 psalmo 619 (psalmus)
 psalterio 649 (psalterium)
 pulcrum 545 (pulcher)
 pulsauit 206; pulsare 204; pulsemus 542;
 pulsandum 204 (pulso)
 punctum 462, 469, 473, 475, 477, 250;
 puncto 461, 475, 477;
 pure 199
 Q 227
 quadruiuo 244 (quadruium)
 quale 280; qualia 277 (qualis)
 qualitas 69; qualitates 562; qualitatum 562
 qualiter 221, 478, 479, 483, 544, 595, 597,
 622, 651-652, 670, 672
 quamdiu 661
 quamuis 540, 643
 quandoque 161-162, 162
 quantitatem 40; quantitates 610 (quanti-
 tas)
 quantum 40, 103, 109, 182, 222, 357, 358,
 359, 371, 647, 715; quantam 471
 (quantus)
 quantumlibet 519-520 (quantuslibet)
 quapropter 390-391
 quare 401
 (quilibet / quislibet) cf. cuiuslibet
 quasi 108, 164, 385, 395, 639, 643, 661, 676
 quatenus 16
 quaternarium 552 (quaternarius)
 quatuor 648
 -que 18, 52, 178, 258, 682, 735, 739
 quemadmodum 21, 38, 82, 89
 qui 98, 152, 153, 157, 275, 334, 342, 355,
 396, 419, 507, 511, 511, 543, 550, 564,
 566, 572, 573, 577, 592, 636, 646, 713,
 717; quis 4, 197, 445, 675, 757; que
 2, 10, 54, 62, 65, 66, 158, 161, 164, 165,
 167, 173, 174, 175, 178, 180, 189, 192,
 201, 207, 207, 209, 212, 213, 218, 232,
 236, 268, 326, 332, 375, 413, 430, 443,
 444, 479, 496, 508, 536, 539, 557, 566,
 611, 613, 613, 620, 639; quod 4, 5, 24,
 26, 28, 33, 35, 36, 37, 48, 58, 65, 94,
 109, 118, 118, 1193, 122, 132, 133, 137,
 140, 147, 150, 157, 167, 173, 184, 186,
 188, 191, 197, 209, 210, 211, 214, 216,
 217, 220, 227, 228, 230, 231, 239, 240,
 264, 265, 268, 279, 280, 281, 284, 287,
 289, 294, 297, 301, 303, 304, 308, 309,
 315, 321, 322, 323, 324, 329, 331, 334,
 349, 351, 354, 355, 358, 361, 378, 381,
 385, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 395,
 397, 399, 401, 405, 407, 413, 425, 430,
 431, 432, 434, 438, 440, 445, 447, 448,
 449, 451, 452, 456, 457, 458, 470, 472,
 481, 485, 486, 490, 492, 493, 500, 501,
 513, 532, 534, 541, 547, 547, 548, 548,
 557, 561, 568, 575, 579, 582, 588, 593,
 599, 615, 622, 625, 628, 629, 630, 638,
 641, 643, 644, 651, 665, 695, 720, 743,
 753, 754; quid 156, 529, 753; cuius
 11, 27, 121, 179, 225, 246, 259, 483;
 cui 201, 206, 236: quem 106, 482, 586,
 691; quam 5, 84, 216, 242, 282, 292,
 331, 347, 419, 426, 428, 466, 600, 642,

- 675, 678, 679, 685, 716; quo 6, 23, 36, 44, 112, 363, 366, 382, 448, 462, 475, 490, 493, 531, 583, 654, 655, 687, 689, 744; qua 81, 83, 86, 268, 461, 513, 517, 520, 536; quorum 114, 361, 440, 589; quos 516, 574; quas 19, 124, 376; quibus 721
- quia 21, 100, 107, 210, 215, 274, 313, 361, 389, 418, 438, 489, 639, 643, 108, 131, 162, 194, 209, 251, 253, 341, 361, 477-478, 525, 574, 630, 721, 741, 746
- (quicumque) cf. cuiuscumque
- quedam 213, 268, 269, 270, 270; quoddam 29 (quidam)
- quidem 136, 415, 513;
- quiditates 703 (quidditas)
- quicquam 319 (quidquam)
- quicquid 151, 546 (quidquid)
- quin 146
- quippe 348
- (quique/quisque) cf. cuiusque
- quomodo 263
- quomodocumque 159
- quoniam 28, 45, 116, 130, 159, 171, 202, 223, 258, 261, 286, 297, 314, 526, 608-609
- quot 196, 364, 374, 399, 538
- quota 540; quoto 538-539, 633 (quotus)
- (quotidianus) cf. cotidiana
- (quotidie) cf. cotidie
- quotlibet 517
- radialis* 705
- radium 741
- radix 139, 142, 334, 345, 346; radice 140, 143-144, 336
- ratio 59, 73, 108, 134, 135, 285, 330, 478, 486, 492; rationis 29, 49, 58, 62, 184, 243, 709; rationi 63, 210; rationem 41, 112, 252, 456, 462, 493, 693, 729; ratione 12, 91, 330, 561, 562, 688, 719; rationibus 596
- rationabile 333, 353-354; rationabili 56, 746 (rationabilis)
- rationabiliter 360, 405, 463, 578
- realiter 46
- recondita 233 (recondo)
- recordatio 52
- recte 724
- reddere 729; reddentibus 567 (reddo)
- redeat 473; redeundo 516; redeunt 261 (redeo)
- refici 17 (reficio)
- regendum 735-736 (rego)
- regule 681 (regula)
- regular 710 (regulo)
- relinquere 393; relinquitur 121, 320, 595; relinquetur 311; relinquitur 309 (relinquere)
- remanet 314 (remaneo)
- reperitur 573, 577 (reperio)
- repetit 411 (repeto)
- replicatio 663
- reposita 233 (repono)
- representatio 213; representatione 662 (repraesentatio)
- representat 215, 665; representant 289 (repraesentat)
- reprobat 480 (reprobo)
- reprobis 419 (reprobus)
- reputari 600 (reputo)
- res 136; rei 129, 136, 140, 142, 213, 214, 284, 483, 573, 578, 661, 663; rem 41, 252; rerum 23-24, 107, 478, 479, 695, 713; rebus 23, 254;
- reservatur 639 (reservo)
- resolvere 49; resolui 40, 507; resoluatur 44: resoluiendi 57; resolute 694 (resolvo)
- resonat 239, 444, 689 (resono)
- restat 641, 726, 752; restant 443, 721 (restat)
- restituunt 581 (restituo)
- resurrectionis 645 (resurrectio)
- rete 3, 6, 8, 10, 753
- rethorice 683
- rethorico 727; rethoricis 248-249 (rethoriscus)
- retinere 730 (retineo)
- reuelare 104, 178; reuelatur 275; reuelabuntur 193; reueletur 541; reuelatus 274, 379; reuelata 590; reuelatum 202, 210, 220, 231, 264, 397, 525, 647; reuelatvm 222; reuelandi 105; reuelanda 180 (revelo)
- reuelatio 383, 422; reuelationis 409; reuelatione 234, 623
- reuoluit 475; reuoluitur 461 (revolvo)
- reolutio 458, 466, 467, 470, 477; reolutioni 464; reolutionem 181, 677, 677; reolutione 462-463, 473, 474, 665-666; reolutionibus 90
- rex 343; regum 384
- ridiculum 451-452 (ridiculus)
- rogantes 757 (rogo)
- romane 373; romani 376-377; romanorum 384, 385-386, 387 (romanus)
- rota 675, 679; rotam 676; rote 13; rotas 676

- S 229
sabbatum 639
sacra 124, 192, 196, 332, 347, 444, 526;
sacri 232, 431; sacre 121, 125, 221,
339, 437, 594; sacro 165, 168, 189 (sa-
cer)
seculum 81, 96, 97, 531, 533; seculi 88,
101, 237, 380, 423, 499, 535, 551, 554,
575, 583, 592, 598, 604, 626, 631, 652,
671, 675; seculo 574; secula 95 (sae-
culum)
saltem 17, 131, 537
saluator 750; Saluatoris 128
salutis 712, 715 (salus)
sanitatem 712 (sanitas)
sapere 716 (sapio)
sapienter 103-104
Sapientia 6, 32, 105, 119-120, 142, 175,
528; sapientie 3, 11, 655-656; sapien-
tiam 123
satagit 701
satis 271
Sator 484
scalares 516 (scalaris)
scimus 695; scire 223; sciatur 538 (scio)
scientie 253, 602, 679-680; scientiarum
242; scientiis 21, 243 (scientia)
scilicet 13, 24, 26, 92, 95, 107, 121, 211,
220, 226, 237-238, 240, 262, 279, 330,
337, 341, 356, 359, 372, 375, 376, 400,
423, 434, 466, 494-495, 505, 510, 518,
536, 550, 576, 584, 615, 624, 648, 651
scribit 207; scribentes 299-300; scriptus
130, 200; scribendorum 52 (scribo)
scriptura 65, 124, 130, 192, 195, 332, 347,
444, 453, 526, 599; Scripture 120-121,
121, 125, 126, 128, 208, 221, 299, 335,
337, 339, 345, 352, 357, 427, 437, 594;
scripturarum 1, 53, 107, 110, 120, 122,
144, 148, 195, 197, 355, 481-482
se 59, 115, 118, 212, 216, 262, 265, 268,
500, 508, 517, 566; sibi 222, 733
secreti 3, 149, 167, 541 (secretum)
secundus 407, 418, 424, 426, 439; secunda
395, 621; secundum 41, 58, 66, 72, 168-
169, 252, 264, 264-265, 265, 286-287,
287-288, 288, 307, 335, 353, 358-359,
371, 403, 438, 459, 476, 486, 500, 501,
600, 611; secundo 263, 388, 392, 396
sed 31, 53, 55, 120, 133, 138, 147, 159, 186,
223, 234, 245, 264, 271, 273, 275, 278,
288, 294, 315, 318, 329, 335-336, 358,
383, 390, 402, 435, 480, 501, 524, 531,
536, 587, 611, 628, 635, 637, 749
sedem 718 (sedes)
seipsum 352, 356 (seipse)
semen 142, 345, 346, 351, 428, 430, 544;
seminis 356; semine 1, 106-107, 140,
144, 653; semina 195, 481, 484, 598
seminaliter 348
semiplene 5
semiuocales 270 (semivocalis)
semper 305, 520, 615, 617
senarium 580, 584, 592; senario 585
sensibilia 61, 177-178 (sensibilis)
sensualitatis 50 (sensualitas)
sensus 312, 315, 607, 611, 615; sensibus 19,
660, 662
septem 376, 402
septenarium 698-699
septima 638-639; septimi 186-187 (septi-
mus)
sequitur 229, 717, 725; sequetur 414, 418;
sequi 307; sequatur 424 (sequor)
seraphin 236 (seraphim)
serie 10 (series)
sermo 314, 323, 617; sermone 239, 449,
754; sermones 156, 258; sermonibus 5-
6
seruatur 645 (servo)
seruiunt 63, 681 (servio)
seruos 190 (servus)
seu 66, 94, 126, 170, 272, 386, 387, 409,
487, 598
sex 605, 605, 624, 625, 626, 627, 629, 631,
632, 632, 632, 634, 652
sexto 584 (sextus)
si 4, 39, 48, 204, 257, 307, 314, 321, 348,
351, 354, 422, 434, 435, 445, 498, 542,
581, 603, 675
sic 75, 83, 87, 157, 229, 233, 248, 281, 291,
300, 303, 346, 456, 490, 495, 498, 614,
746
sicut 22, 70, 73, 87, 110, 147, 159, 190,
227, 233, 235, 270, 280, 334, 344, 381,
469, 507-508, 568, 608, 613, 621-622,
622, 629, 652
sigillatus 200 (sigillo)
signacula 203 (signaculum)
significatione 225; significationes 107-
108, 245, 254, 587, 590; significationi-
bus 9, 255, 276, 624 (significatio)
significatiue 144; significatiuarum 138
(significativus)
significat 167, 211, 217, 280, 296, 303, 306-
307, 328, 332, 354, 375, 406, 432, 433,
529, 532; significant 194, 208, 277,
482; significabit 434; significare 230-

- 231, 292, 316; significare 214, 663; significet 211, 212, 218, 221, 294, 334, 355, 358; significant 156, 198; significatur 301, 308, 309, 315-316, 321; significans 555; significandi 133, 145, 148, 172, 217-218, 279, 283; significandum 137, 394, 559 (significo)
- signati 258; signato 216 (signo)
- signum 136, 137, 213, 215, 273, 278, 284, 371, 378, 529, 569, 628, 645; signo 216, 330; signa 65; signorum 91-92; signis 360, 698
- syllaba 227, 229, 262-263; syllabe 228
- similibus 229 (similis)
- similiter 27, 79-80, 85, 89, 236, 247, 261, 586, 682
- similitudinem 606, 618 (similitudo)
- simplex 249, 265, 271; simplici 250
- simpliciter 530
- simul 233, 234, 310, 312, 659, 665
- sine 129, 251, 259, 298, 626, 694, 701, 704, 743
- singulariter 291
- singula 294, 329, 406; singulas 226 (singuli)
- siquidem 151
- sive 2, 41, 80, 116, 171, 172, 214, 294, 327, 345, 416, 422, 525, 525, 573, 576, 620
- sol 461, 471, 472, 475; solis 64, 457, 458, 460, 463, 464, 466, 467, 474, 477
- solida 746; solidam 456; solidos 685 (solidus)
- solum 30, 52, 244, 401, 636, 721, 749
- solummodo 25, 137, 278-279, 288, 291-292, 639, 744
- solus 98, 121, 426, 564, 573; sola 91; solius 639; soli 7
- somniis 19 (somnia)
- somniat 703 (somnia)
- sonare 125 (sono)
- sonus 690; sonorum 688
- spacioso 15 (spatiosus)
- spacium 67; spacii 68, 86, 87; spatio 174; spacio 68, 175; spaciolum 66; spaciis 734 (spatium)
- spectant 173 (specto)
- speculatur 708; speculabitur 676; specularum 597, 742 (speculator)
- speculo 705 (speculum)
- sperarum 698 (sphaera)
- spericorum 697 (sphaericus)
- spicis 235 (spica)
- spiramine 189 (spiramen)
- spiritus 169, 185, 201, 454, 456; spiritu 202
- splendor 71; splendoris 417
- spuma 738
- stabili 12, 60, 640 (stabilis)
- stabilitas 744-745
- stabiliuit 194; stabiliti 667 (stabilio)
- stabit 638 (sto)
- stadii 78; stadio 80 (stadium)
- stateram 717 (statera)
- statim 425
- statuit 176; statuta 575; statutis 180 (statuo)
- suauitate 18 (suavitas)
- sub 17, 395, 395
- subiaceat 610; subiaceant 47 (subiaceo)
- subiungit 190; subiungenda 427 (subiungo)
- subleuati 15-16 (sublevo)
- subsequens 522 (subsequor)
- substantia 297, 369
- substantialiter 17
- subtiliter 725
- succedit 643, 732 (succedo)
- successiue 234, 666
- sufficenter 263, 481, 590-591, 624, 647
- sufficit 625; sufficiunt 436; sufficiens 182 (sufficio)
- (sum) cf. est
- summa 61, 340, 379, 670; summi 53 (summus)
- sumitur 506; sumpta 304, 328; sumpto 490, 497; sumpti 530 (sumo)
- sumptionem 600-601 (sumptio)
- super 457, 560
- superabundat 582 (superabundo)
- superbie 738 (superbia)
- superborum 6-7 (superbus)
- superficiales 685 (superficialis)
- superficies 38-39; superficie 38
- superne 15 (supernus)
- supplicia 722 (supplicium)
- supponit 112; supponitur 162; suppositis 746 (suppono)
- supra 485, 510, 515, 547, 575;
- supradicta 328, 523, 664; supradictum 428; supradicte 595; supradicti 423; supradictorum 91; supradictis 205, 542 (supradictus)
- supraponitur 162; suprapositus 128 (suprapono)
- supratracti 667 (supratango)
- surgit 503, 690; surget 353; surgat 511 (surgo)
- susceptio 641
- suum 95, 567, 581, 720; sua 297; sui 149; sue 274, 383, 527, 543, 610, 738;

- suo 36, 380, 477; suarum 561, 562; suorum 529; suos 190, 630, 656; suis 178, 648, 679 (suus)
- tabula* 127
- talis* 466, 488; *tale* 38, 304, 323, 561; *tallem* 555
- taliter* 56
- tam* 419, 607, 608, 677, 684, 685, 753
- tamen* 75, 106, 340, 369, 390, 455, 468, 473
- tangit* 10; *tetigit* 231, 264, 271 (*tango*)
- tanquam* 88, 143, 219, 494, 604, 605, 606, 618, 620, 632, 634, 644-645, 653, 667, 724
- tanta* 470 (*tantus*)
- tantum* 109, 180, 207, 714
- tantummodo* 349
- tegere* 238 (*tego*)
- temporalis* 96; *temporalium* 416
- tempus* 22, 24-25, 32, 43, 46, 57-58, 59, 99, 100, 181, 183, 185, 186, 237, 259, 307, 327, 327, 433, 439, 485, 493, 534, 535, 607, 644, 670; *temporis* 48, 63, 68, 69, 91, 101, 174, 175, 180, 327, 332, 354, 377, 380, 416, 418, 433-434, 475, 496, 530-531, 532, 598, 615-616, 652, 653-654, 673, 675, 678; *tempori* 42, 610; *tempore* 26, 27, 28, 74, 101, 294, 306, 363, 366, 372, 380, 382-383, 394, 404-405, 422, 482, 634, 643, 658; *tempora* 65, 499; *temporum* 597, 611; *temporibus* 193-194, 397, 483-484
- tendere* 747; *tendenti* 749 (*tendo*)
- tenebrosa* 537 (*tenebrosus*)
- tenes* 718 (*teneo*)
- terminat* 719-720; *terminetur* 316, 585; *terminabitur* 318; *terminabuntur* 322; *terminari* 321 (*termino*)
- terminus* 248; *termini* 682; *terminum* 86, 87, 88; *terminis* 734
- ternarium* 552 (*ternarius*)
- terre* 461; *terram* 429, 431, 457, 460 (*terra*)
- tertium* 378; *tercium* 69 (*tertius*)
- testamenti* 591, 642, 644; *testamentorum* 622, 650 (*testamentum*)
- testatur* 129, 150, 185, 201, 240, 454, 599; *testetur* 349; *testante* 64-65 (*testor*)
- testimonium* 134-135
- thonus* 249
- tibi* 455 (*tu*)
- titulus* 126, 127, 130
- tot* 196, 362, 368, 373, 399, 408
- tota* 339, 343, 575; *totum* 29, 81, 97, 112, 125-126, 237, 254, 531, 534, 535, 545, 545, 545-546, 546, 567, 581-582; *totius* 101, 127, 128, 141, 346, 598, 652, 653, 675; *toti* 30; *totam* 532, 557, 630-631, 659; *toto* 80, 680 (*totus*)
- tractatu* 112 (*tractatus*)
- tractauit* 647-648 (*tracto*)
- tradita* 340 (*trado*)
- transit* 26, 101, 472; *transeunt* 608, 612; *transire* 8; *transeat* 308, 310; *transiisset* 439 *transiens* 304, 323, 325 (*transeo*)
- transitus* 93, 94; *transitum* 407-408; *transitu* 240
- tres* 160; *tria* 62, 220, 221, 551; *trium* 72; *tribus* 360, 405
- trescenti* 382, 398, 446, 450
- triangulum* 693 (*triangulus*)
- tribuit* 720 (*tribuo*)
- tribu* 203 (*tribus*)
- Trinitatem* 695-696 (*trinitas*)
- triplex* 509
- tripliciter* 330
- triuio* 244 (*trivium*)
- triumphator* 202
- troni* 237 (*thronus*)
- tuba* 187, 239
- tumorem* 738 (*tumor*)
- tunc* 49, 185, 333, 424, 463, 483, 637, 643, 726, 619
- tuos* 620 (*tuus*)
- uacare* 634 (*vaco*)
- uaccis* 235 (*vacca*)
- ualde* 415, 454, 658-659 (*valde*)
- ualebit* 197; *ualeamus* 16; *ualeat* 108, 754; *ualeant* 44 (*valeo*)
- uarios* 699 (*varius*)
- uaticinio* 668 (*vaticinium*)
- vbi* 693 (*ubi*)
- uel* 140, 142, 144, 170, 181, 195, 215, 227, 251, 252, 260, 283, 298, 321, 338, 433, 460, 511, 511, 569, 616, 617, 680; *vel* 228
- uelut* 18, 234, 519, 520 (*velut*)
- uenerit* 588, 754 (*venio*)
- ueraciter* 237, 718 (*veraciter*)
- uerbum* 152; *uerbi* 300; *uerbo* 295; *uerba* 196-197, 410; *uerbis* 209, 296, 408, 408, 413, 445; *uerba* 409 (*verbum*)
- uerificatur* 601 (*verifico*)
- ueritas* 53, 125, 150, 151, 167, 349; *ueritatis* 169, 185, 243, 680, 708; *ueritati* 594; *ueritatem* 257, 611; *ueritate* 640, 727 (*veritas*)

- uero 7, 28, 39, 71, 98, 100, 138, 142, 146, 165, 173, 174, 230, 238, 262, 269, 281, 290, 331, 338, 343, 417, 427, 488, 492, 579, 597, 672, 725, 726, 728, 732, 738
 uerus 617; uera 413; uerum 440, 609, 747; ueri 608
 uerumptamen 610 (verumtamen)
 uespere 382, 397-398, 410, 412, 414, 416; uesperi 420 (vespere)
 ueteris 591 (vetus)
 uidelicet 63; uidelicet 205, 712
 uidit 182; uidebis 517-518; videbis 684; uidere 544, 678; uideamus 14: uiderit 207; uidetur 401; uidebantur 238-239; uidebitur 498, 531 (video)
 uigenarius 508 (vigenarius)
 uigeat 663 (vigeo)
 viginti 367, 405
 viii^o 381, 427
 vij 125, 234, 235, 235
 uirtus 133, 140-141; uirtuti 47: uirtutem 145; uirtutibus 545 (virtus)
 uis 148, 526; uim 172, 218, 709 (vis)
 uisibilibus 698 (visibilis)
 uisio 412, 422, 448, 451; uisionis 408, 409, 413, 445; uisione 200, 379, 449 (visio)
 uisum 743; uisu 705 (visus)
 uixerit 386, 392 (vivo)
 ultra 209, 282
 umbris 705-706 (umbra)
 vnde 38, 312, 320, 417, 454, 659 (unde)
 undique 555, 569
 unica 458, 477, 600 (unicus)
 unitas 249, 491, 505, 506; unitatis 494; unitatem 494; unitate 513, 518; unitatum 290, 292, 492
 uniuersalis 486, 487; uniuersalia 707: uniuersalium 63-64; uniuersaliter 490-491, 640, 703
 uniuersi 629; uniuersis 686 (universus)
 unumquodque 224; unicuique 720 (unusquisque)
 unus 106, 153, 296, 604, 622; vnus 621; una 265, 370, 458, 463, 466, 604, 613, 614, 620; unum 153, 295; uni 306; unam 495; uno 577; vno 262, 266
 uocabulo 96 (vocabulum)
 uocales 269; uocalium 163 (vocalis)
 uocatur 76-77; uocari 460 (voco)
 uocis 144, 186, 267, 273, 277, 282, 287; uocem 268; uoce 250; uoces 138; uocum 138, 146, 687; uocibus 147 (uox)
 uult 54, 527; uolumus 651; uoluit 180-181, 627; uelit 635; uolens 316, 656; volens 393 (volo)
 uolumen 126; uoluminis 232-233, 431; uolumine 165, 168, 189 (volumen)
 uoluntatis 749; voluntati 47; uoluntatem 99-100, 710 (voluntas)
 urbis 373 (urbs)
 usitatum 454 (usitatus)
 usque 258, 363, 366, 373, 375, 376, 380, 382, 397, 505, 513-514, 518, 578; vsque 410
 usu 157; usvm 61 (usus)
 ut 13, 29, 30, 42, 43, 44, 45, 56, 74, 75, 188, 207, 212, 218, 269, 309, 311, 433, 472, 538, 543, 550, 554, 564, 570, 583, 584, 590, 593, 605, 606, 607, 615, 628, 661, 712, 732, 736; vt 665, 676
 utriusque 360; utroque 504, 680 (uterque)
 utrum 147
 utuntur 163 (utor)
 uulgariter 452 (vulgariter)
 ymaginariam 41 (imaginarius)
 ymaginatur 700 (imagino)
 ymago 214, 661 ymaginem 128, 686 (imago)
 ymo 47, 117, 453, 462 (immo)
 yod 159 (iod)
 Ysaie 236 (Isaias)
 zodiaci 471 (zodiacus)

ANNEX

L'amic Antoine Calvet, en lletra enviada el 13 d'octubre 2004, es referia a la pregunta formulada per un servidor en el resum del meu estudi, llegit i distribuït el matí del primer d'octubre 2004 (cf. Crònica, 36). Diu així:

«J'amereis dans la présente répondre à votre interrogation concernant les textes alchimiques attribués à Arnaud de Villeneuve; et ce à tête reposée, ayant digéré le Colloque de la II Trobada.

»Vous expliquez dans votre *Resum* que, selon Arnau, la prophétie obéit à un double mouvement de “descobriment teòric de les possibilitats de la creació-redempció, i el de la realització pràctica dels successius perfeccionaments de la dita realitat intramundana”. Et c'est à ce titre que les savants et les poètes peuvent être appelés des prophètes ‘dormants’. Et vous vous demandez, et vous nous demandez, si cette thèse se retrouve, peu ou prou, dans les oeuvres alchimiques du corpus de textes attribués au grand médecin.

»J'ai travaillé à l'édition de deux traités alchimiques que, dans mon étude, j'ai qualifiés de prophétiques. Il s'agit du *Tractatus parabolicus* (TP), paru dans “Chrysopoeia”, 5; et du *De secretis naturae* (DSN), paru dans “Chrysopoeia”, 6. Il me reste, je crois, quelques “extrets”.

»Commençons par le TP: ce texte se présente comme une exégèse biblique appliquée à la pierre philosophale, de manière à faire entendre le processus alchimique apparenté à la Vie, à la Passion, à la Mort et à la Résurrection de Jésus-Christ. Le TP commence par une citation de *Jérémie*, xxxi, 22: «Dieu crée du nouveau sur terre», amorçant une métaphore qui permet d'associer l'Homme vivant (le Christ) au Mercure. On retiendra alors cette phrase, qui pourrait rappeler la thèse arnaldienne des “prophètes dormants”, à savoir: “De là vient premièrement que par sa Puissance ou Grâce il nous à été généreusement donné de pouvoir rendre visible l'invisible et d'administrer la nature”. Plus loin on lit: “C'est un effet de sa volonté d'ordonner qu'il soit largement accordé bénignité et bonté afin de libérer le genre humain de toute forme de pauvreté et de misère par la passion et la mort du Mercure”. Une phrase peut-être liée aux théories d'Arnau de Vilanova sur les Fins Dernières (la Plenitudo temporis). Mais, jamais, dans le TP, nous ne trouvons de trace textuelle de ces théories, pas plus que d'allusion aux ‘prophètes dormants’, à la prophétie savante, comme nous en trouvons par exemple dans le *De aqua vitae et composita simplici*. Toutefois, le Christ, exemple de toute chose, apparaît bien comme le ‘medium’ qui, selon la Tradition, non seulement éclaire l'Écriture mais aussi une activité scientifique comme l'alchimie. C'est d'ailleurs ce point que retiendra et qu'exploitera un Jean de Roquetaillade en 1350, le rapportant à Arnaud de Villeneuve, ce qui, avouons-le, ne laisse d'être troublant.

»Le *DSN* est un traité beaucoup moins intéressant que le *TP*, du moins du point de vue qui est le notre aujourd'hui. D'abord, il est d'esprit plus 'philosophique', et ce n'est qu'incidemment qu'est notée l'analogie entre la Passion et l'oeuvre alchimique. En revanche, dans le *DSN*, affleure la trace de croyance populaire liée au millénarisme, savoir cette formule: "... d'esclave le [Mercure] redeviendra l'Empereur pacifique qui convertit les 6 nations des Gentils...". Je vous livre ce que j'en disais dans une note de mon édition:

"De telles allusions renvoient sûrement à certaine littérature d'esprit joachimite et millénariste qui nous échappe pour l'instant. On peut cependant rattacher la citation de l'empereur pacifique à la figure salvatrice du dernier empereur du Monde qui apparaît, pour la première fois, dans le *Pseudo-Methodius*, un petit traité du VIIe siècle. Au XIIIe siècle, des textes pseudo-joachimites (le *De semine scripturarum*, par exemple) remettent au goût du jour le concept du dernier roi ou empereur, lié à celui de la 'renovatio mundi'. Arnaud de Villeneuve compte parmi les partisans les plus exaltés de ces spéculations sur la fin du monde. Cf. M. Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, 1969, p. 300-319. Donc, il s'est peut-être produit une sorte de télescopeage entre d'une part une expression d'inspiration religieuse (l'empereur pacifique) et la métaphore du roi, employée par les alchimistes pour désigner l'or transmuté. De là viendrait l'image du roi (ou empereur) des six nations (les six métaux autres que l'or). Nous renvoyons au témoignage du *Tractatus aureus* attribué à Hermès où il est expressément dit que l'or très parfait est le roi des sept métaux, cf. *Tractatus aureus*, éd. Manget, I, cap. VII, p. 440, trad. moderne (à partir de la trad. fr. de Gabriel Joly, Paris 1626) par D. Kahn, *La Table d'Émeraude* 1994, pp. 77-99, spéc. p. 92."

»Voilà tout ce que, pour l'instant, je puis dire de ces textes. J'ajoute que le troisième traité alchimique du corpus dit 'prophétique' (la *Cathena aurea philosophorum*, dans *Opera*, 1586), s'il présente peu de relations avec la matière biblique, commence néanmoins comme une paraphrase du *Livre de l'Apocalypse*, ce qui, à tout le moins, témoigne d'un rapport, d'une connivence dirons-nous, au XIV-XV siècle entre ces thèmes apocalyptiques et l'alchimie. On en retrouverait la trace dans d'autres textes, je pense ici à des livres alchimiques allemands ou neerlandais des mêmes époques. Dans mon ouvrage sur les *Alchimica* d'Arnau de Villanova, actuellement en voie d'achèvement, je consacre un assez long chapitre à ce sujet. Si vous le désirez, je pourrais vous en envoyer une copie, en attendant la parution. Inutile d'ajouter que je suis loin d'en avoir épuisé toutes les possibilités. Cependant, je ne crois pas qu'à propos du moyen âge on puisse aller au-delà d'une interprétation de type analogique. L'intention des alchimistes n'est pas encore de faire oeuvre véritablement philosophique ou même théosophique, comme cela finit par se dessiner au XVIe siècle avec un Paracelse, mais de faire comprendre aux adeptes «comment nous régissons le Mercure en nous inspirant de l'exemple du Christ», ainsi que le dit expressément le maître du *TP*.»

Michael McVAUGH

CHEMICAL MEDICINE
IN THE MEDICAL WRITINGS OF ARNAU DE VILANOVA

Over the last few years I have been increasingly interested in the application to medieval medical practice of what I think of as a new chemical technology in the late thirteenth century; I have come to perceive a growing enthusiasm among medical and surgical writers of that day for medicines produced by techniques they had learned from Arabic medical writings, techniques of distillation and sublimation in particular. When this *Trobada* was proposed, it seemed natural to me to extend my interest to Arnau de Vilanova's work, to see whether Arnau was aware of these recent developments and whether he put them to use in his practice, and that is the goal of this paper. I must insist that I am not looking ahead, to try to see whether one can connect this knowledge with a later alchemical tradition; I am deliberately attempting to look at Arnau as a medical figure, against the background of earlier medical thought, and within the context of the knowledge of some of his contemporaries at Montpellier.

I

First, however, I would like to present and defend certain assumptions about the chronology of Arnau's medical writings during the last decade of his life, because this chronology is the scaffolding for my argument about his intellectual development. It has been well established, to begin with, that his *Medicationis parabole* were finished at the end of 1300, when they were presented to Philip IV of France.¹ It has also been established that his *Repetitio* or commentary on the first Hippocratic aphorism, «Vita brevis, ars vero longa», was completed at Montpellier in 1301.² I would like to suggest that the *Antidotarium*, or at least its first part, was composed at about the same

1. ARNAU DE VILANOVA, *Medicationis parabole*, ed. J. A. PANIAGUA, *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia* [hereafter *AVOMO*] vol. 6/2 (Barcelona, 1993), pp. 251-252.

2. Arnau's summary of the first two books of GALEN'S *De interioribus* (inc., «Quoniam diversitas...») was completed in May 1300 (see *AVOMO* 15 [Barcelona, 1985], p. 32). But in the *Repetitio*, Arnau speaks of this version as having been finished «anno preterito» (M.R. McVAUGH, *The authorship of the Galenic compendium de interioribus*, 'Quoniam diversitas...' in «Dynamis», 1 [1981], 228; the *Repetitio* must thus date from 1301.

time. At the I Trobada, ten years ago, I contended that this work is, at its core, genuinely Arnaldian.³ Some would accept the genuineness of the entire treatise; my own belief is that the first portion of the *Antidotarium* is Arnau's own draft of an unfinished work, but that the second portion, a list of recipes for compound medicines that implies the author's familiarity with the *Antidotarium Nicolai*, may have been added later by a disciple. I propose that the first portion's repetition of two anecdotes told by Arnau in his commentary on «Vita brevis» (one about a dead toad in a cistern, one about clothing contaminated with verdigris) not only supports his authorship of this part of the work but suggests that it too should be dated to the opening years of the fourteenth century.⁴ On this view, the *Antidotarium* would have had the same fate as the works that Arnau intended to accompany the *Parabole*, the 'aphorismi particulares' and the commentary on the *Parabole*—they are all works that he began but did not have the time to finish.

It is still more important to establish a date for Arnau's *Speculum medicine* if we are to understand the development of his medical thinking in the last years of his life. Here it is crucial to study the language of two famous letters. At the beginning of July 1308, King Jaume II wrote to Arnau to ask him

«that you send us the new work you have completed, called, *Speculum medicine*, to preserve our health... we ask that you pass on to us the aforesaid work, the *Speculum medicine*, so that we may maintain our health, which you must surely de-

3. *Two Texts, One Problem: The Authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 14 (1995), 75-94. [Also published as *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, 2:75-94.]

4. *Vita brevis*: «Alii contingit medico quod propinavit decoctionem capil. ve. cuidam patienti et qualibet vice vomebat cum terribilibus accidentibus et tandem plus diligens scrutinium invenit quod capil. ve. fuerat collectum in quadam cisterna communi et antiqua et modicum in fundo continente. Ivit ergo illuc quia curiosus erat et fecit sibi ostendi locum collectionis et cum diligenter aspexisset invenit cadaver buffonis sub illo loco in fundo cisterne ex quo inficiebatur non solum humiditas qua planta nutriebatur sed aer circum positus ei.

Aliud etiam contingit cuidam medico qui fecerat de consilio cuiusdam alterius fieri colirium ad delendum albuginem oculorum; et prima nocte qua stillavit oculus patientis, obthalmiam incurrit ita quod eminentia et timore ac intolerabili dolore vexatus fere amisit oculos. Cucurrit ergo mater et notificavit medico principali, qui respondit quod non erat propter naturam collirii, et in testimonium huius precepit quod recepta eiusdem collirii faceret iterum cum diligentia, quod in domo sua taliter et taliter prepararet ipsum sicut aliquis fuerat informatus et de secundo fuit instillatum oculis patientis eiusdem et in nullo vexavit eum, et de primo fuit per diligentem inquisitionem inventum quod ille qui preparaverat pridie pulverizaverat multam quantitatem viridis eris et eisdem vestibus indutus quibus pulverizaverat illud preparavit collirium.» *Opera Arnaldi* (Lyons, 1520), fol. 281rb. All my subsequent references to Arnau's *Opera* will be to this edition.

Antidotarium: «Comperit etiam quod colirium suaviter dolorum mitigativum oculorum tritum ab apothecario induto veste qua die precedente indutus trituerat viride eris inmisit oculo patientem cruciabat. Et aqua decoctionis capillorum ven. collecti in cisterna in qua buffo submersus putruerat potanti terribiliter sincopim inducebat.» *Opera*, fol. 244.

sire; and be certain that we will show that work to no one, except that with your prior consent we will disclose it to our physician, Master Marti de Caliga Rubea, who cares assiduously for our body's health».⁵

Six weeks later, the king repeated the request:

«we ask... that you send us the *Speculum medicine*, since we are anxious to have it, and we promise that we will show it to no one unless you wish it and tell us so».⁶

In my view, these letters show that in the summer of 1308 Arnau had finished a new work (‘novellum opus’) which was titled *Speculum medicine*, perhaps on the model of Vincent of Beauvais’ famous trilogy, and that the king knew of it by this title, which he used three times. The king wanted it sent to him in case it might be of use to his health. It was not written ‘for’ the king, who certainly does not express the feeling that he deserves to have it—rather, he thinks that he has to promise not to show it to anyone except his personal physician if he has a chance of receiving it. On the surface, it would seem that these letters are speaking of the very work that we know today as the *Speculum medicine*, and that it therefore dates from 1308.

But Juan Antonio Paniagua has presented serious arguments for rejecting this identification. Let me give you his words:

«Ce livre que le roi réclame si avidement devait être un écrit d’allure pratique, prophylactique compréhensible et strictement personnel: ce sont des qualités qu’on trouve au *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ouvrage qui, selon le témoignage de son traducteur hébreu, fut réalisé vers ces dates [1307-8]. Il ne semble pas possible qu’un traité si théorique et systématique que le *Speculum* aurait été intelligible pour un profane en médecine, ni qu’il puisse donner de réponses aux préoccupations de celui qui le demandait; peut-être le roi l’a-t-il appelé ainsi pour être générique cette dénomination ou par confusion avec le traité étendu.

Si l’on admet cette distinction, je ne vois aucune difficulté pour avancer la date du *Speculum medicinae* jusqu’à la fin de la période de dédicacion universitaire du Maître: 1300 ou 1301... Je pense qu’un volume si dense et structuré que le *Speculum medicinae* ne semble pas faisable dans ces années au cours desquelles l’auteur est pris par d’autres préoccupations; il est mieux de le placer à la fin de cette autre période pleine de production scientifico-médicale, le connecter donc avec

5. «... Ut ad nos novellum opus per vos conditum, medicine speculum nuncupatum, pro conservatione salutis nostre mittere debitis... precamur quatenus opus predictum seu speculum medicine ad nos pro conservacione nostre salutis, quam ut tenemus certissime tenere cupitis... transmitatis, scituri nos opus ipsum nemine communicaturos nisi previo consensu vestro magistro Martino de Caliga Rubea nostro phisico id pandamus, qui de salute et sanitate corporis nostri sollicitam curam gerit.» Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la Història de la Cultura Catalana Medieval*, vol. 1 (rpt. Barcelona 2000), p. 45; doc. 36

6. «Rogamus... ut mitatis nobis speculum medicine cum ipsum habere affectemus, pollicemur etenim vobis quod nulli persone illud ostendemus nisi eum cui volueritis et nobis duxeritis intimandum.» *Ibid.*, p. 49; doc. 38.

ces autres écrits de même genre qui sont cités dans son texte et ne pas l'éloigner d'eux par une parenthèse de sept ans».⁷

I have thought long and hard about these arguments, and I recognize their force. They could perhaps be bolstered still further by pointing out that in chap. 25 of the *Speculum* Arnau uses the same examples of the toad in the cistern and the verdigris that I have shown above were fresh in his mind in 1301.⁸ Yet I have eventually come back to the conclusion that the completion of the *Speculum* should be dated to 1308.

To begin with, we have testimony from Arnau himself that bears upon the matter. In chap. 77 of the *Speculum* he speaks of three obstacles to medical certainty that he says were described by Hippocrates in his first aphorism, as (Arnau goes on) «is explained in [our] exposition of that aphorism iam diu communicata».⁹ That exposition, we have just seen, was published in 1301, so the *Speculum* was written after that—,long' (diu) after. How much time is meant by «diu» we cannot of course say, but I would think certainly more than a year or two is implied, and that means that all the difficulties Paniagua has identified must come into play: from what we know of Arnau's career after 1301, I find it hard to believe that he could have had the time to write a dense and structured work like the *Speculum* before 1305 or 1306, which makes it much more plausible that King Jaume had that work in mind in 1308.

And if we look carefully at the king's letters, I think Paniagua's other doubts can be answered. There is really no reason to believe from the king's language that he thought of the *Speculum medicine* he refers to as a practical work meant strictly for him; it need have been no more than a work that he hoped might prove to be of use to him (it is not hard to believe that Arnau had spoken of his *Speculum* with pride, and that King Jaume could have had great expectations of it, even knowing that it was a work on medical theory). It does not seem to be a book that he plans to read personally, rather it is one that he says his learned physician Master Martí will study for him and apply to the governance of his health.

I am arguing, therefore, that the *Speculum medicine* as we have it is indeed a witness to Arnau's medical thinking as of 1308, and I will use it that way in the study that follows. Nevertheless, I do not want to minimize its occasional echoes of his earlier academic life, which for Paniagua were a further indication that it had been written in 1301, and I would suggest cautiously that, while the *Speculum* was certainly finished in 1308, it might have been

7. Juan A. PANIAGUA, *Arnau de Vilanova, Maître-régent à l'École de Médecine de Montpellier*, in «110e Congrès National des Sociétés Savantes, Montpellier, 1985», reprinted in *Studia Arnaldiana* (Barcelona, 1994), p. 312.

8. *Speculum*, in *Opera*, cap. 22, fol. 12rb.

9. «Hec autem tria impedimenta certitudinis acquirende Ypo. comprehendit in primo am-phorismo sub vita brevi et arte longa et ideo in expositione illius am-phorismi iam diu communicata plenius istud elucidatur.» *Ibid.*, cap. 77, fol. 22rb.

begun in 1301—it might have been one more of the many projects we know Arnau had in hand in his last year at Montpellier (like the *Parabole*-commentary or, on my argument, the *Antidotarium*). It would not be surprising, then, if this had been the work he was most concerned to complete in what little time he had for medical writing, if he had sacrificed the other projects in order to bring the *Speculum* triumphantly to an end.

II

Let us begin by looking at Arnau's *Antidotarium*, which, as I have already said, contains a discursive introduction followed by a list of recipes for compound medicines; the list may not be genuinely his, but the introduction seems authentic. This first, assuredly Arnaldian, portion of the *Antidotarium* is organized around a discussion of the kinds of circumstances that can cause variability when a medicine is compounded out of simples, and the circumstances to which Arnau gives most attention are the factors that can alter the basic properties of those simples. He first explains how medicines' properties vary depending on how they have been stored, and on how old they are. Then he discusses a series of procedures that can be applied to these medicines in order to change their behavior: he describes at some length washing a medicine; steeping it in a liquid like water or vinegar; grinding it to a powder in a mortar; boiling it; and roasting it (*assatio*).¹⁰ He not only explains the procedures, however, he also describes the effects they have on individual simples (most of those he mentions are vegetable drugs, though a few are mineral remedies). Some things, like lettuce, are rendered harmful by washing; other substances, like *es ustum*, *spuma argenti*, *calx*, *et similia*, lose something of their harshness when they have been washed. Grinding can intensify a drug's effect, or it can cause it to act more rapidly. Boiling a medicine like squill or scammony can concentrate its purgative powers in the resulting liquid. Roasting a medicine has a particularly wide range of effects: it can make a drug easier to administer (as happens with hazelnuts or gum arabic); it can reduce its *acuitas* (as is the case with *rubeum seu realgar* and *viride seu capparos*) or its *iniquitas* (roasting scorpions in a luted vessel heated in a furnace for a day and night, and then injecting them, mixed in oil, into the bladder, renders them capable of destroying bladder or kidney stones immediately). Let me emphasize that it is the different techniques that hold Arnau's attention, techniques that can be applied to change the properties of any kind of substance, whether animal, vegetable, or mineral; he shows no particular interest in changing the properties of mineral substances *per se*.

10. *Antidotarium*, in *Opera*, fol. 245ra-va.

This list of procedures, which concludes the first portion of the *Antidotarium*, closes with two brief chapters each of which is devoted to a technique used to produce what Arnau seems to consider a new medicine, not a qualitative modification of an old one. The first, very short, concerns ,distillatio':

«Of medicines, some are distilled; so that from old red wine an ,aqua ardens' is distilled, powerfully dispelling paralysis, lessening plethora, and rapidly heals fresh wounds. Sometimes a variety of drugs is put into the alembic, as required by the illness being treated».¹¹

The second describes ,sublimatio,' providing a little more detail about the process—above all as it applies to arsenic, though Arnau says that ,sal armoniacum', ,sulfur', and ,argentum vivum' can be sublimed as well. He explains that, to make sublimate of arsenic, a combination of yellow arsenic, ,sal gemma', iron shavings, and quicksilver is to be mixed with vinegar and allowed to dry, and the resulting material is to be sealed into an alembic (of the kind, he says, that rose water is made in), heated for a day, and allowed to cool; the white powder that has sublimed and has collected on the top of the alembic, Arnau explains, is an extremely effective cauterizing agent.¹² The somewhat different character of these two chapters as compared with the preceding ones, and their position tacked on at the end of what I believe was Arnau's unfinished composition, suggests to me that distillation and sublimation were aspects of the new chemical technology that he knew about, certainly, but that he was still unsure how to integrate with traditional pharmacy as he knew it.¹³

III

There is some evidence to suggest that Latin awareness that these procedures could have medical applications had originated in the surgical tradition. By the middle of the thirteenth century, surgical writers were revealing their knowledge that the works of Avicenna and Rhazes described procedures

11. «Distillantur quedam ex medicinis unde ex vino rubicundo antiquo distillatur aqua ardens pellens potenter paralysim plectoria diminuta et vulnera recentia celeriter sanat, in cuius alambico immittuntur aliquando medicine varie prout invitat necessitas morbi curandi.» *Ibid.*, fol. 245va.

12. *Ibid.*, fol. 245va-b.

13. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle*, in «Micrologus», 3 (1995), 209, uses this passage to suggest Arnau's «interest» in *aqua ardens*, whereas my point will be that because it is virtually unique in his writings one cannot generalize from it to a wider interest in the material.

of medicinal preparation which seemed to create new drugs.¹⁴ Bruno of Longoburgo, writing in his *Chirurgia* in 1252, is the first Western author to describe a caustic medicine that can be used in treating fistulas and cancers; he calls it 'sublimated arsenic' and explains how to make it in the following terms:

«Take sal ammoniac, yellow arsenic, sulphur, and flowers of copper, one and a half drachms of each; iron filings, vitriol, alum, antimony, two ounces of each; quicksilver, one ounce; quicklime, one-half pound; grind them up together thoroughly, and add the mercury. Then combine with sea water or water from ashes, make tablets and dry them in the sun or in an oven. When they are dry, powder them again, put the powder in an aludel and sublime it, and collect the sublimate in a glass vessel. This medicine cauterizes as well as fire does».

Bruno has built up this account from material in both Avicenna's *Canon* and Rhazes' *Almansor*.¹⁵ Sublimate of arsenic very soon established itself as a valuable addition to a surgeon's technical repertoire. In the 1260s Teodorico of Cervia extolled its value in treating fistulas of the tear duct¹⁶ or the jaw,¹⁷ cancer, herpes esthiomenus, and nolimetangere.¹⁸ Teodorico, like Bruno, thinks surgeons need to know for themselves the procedures involved in the preparation of such medicines (the techniques would probably still have been unfamiliar to apothecaries), and he waxes quite ecstatic when he explains how the sublimate is to be prepared. You are to grind up arsenic, burnt brass, sal gemma, and cerusa, mix them in vinegar, and, as he tells us in technical detail,

«... put the whole mixture in a vessel (that is in an aludel on a saucer). When the sublimation begins, increase the heat of the fire as much as you are able for

14. What follows is based on my unpublished study, «The Potential Cautery», delivered to the Fifth Annual Conference, Southern Association for the History of Medicine and Science, Durham-Chapel Hill, NC, 21 February 2003.

15. «Recipe salis armoniaci, arsenici citrini, sulphuris uiui, floris eris, ana dr. i et semis; limature ferri, draganti, aluminis iameni, antimonii, ana unc. ii; argenti uiui unc. i; calcis uiue, id est non extincte, libram semis; omnia terantur, et subtilissime puluerizentur et argentum uiuum extinctum in saliva eis amisceatur; deinde conficiantur cum aqua maris uel aqua cineris et fiant inde troscisci; deinde ad solem uel ad clibanum desiccentur, et cum desiccati fuerint iterum puluerizentur; et puluis eorum ponatur in aluthel et sublimetur; et quod ex eo sublimatum est in uase uitreo recondatur. Huiusmodi quidem medicamen erit tanquam ignis cauterium.» BRUNO, *Chirurgia* I.15; S.P. HALL, ed., «The *Cyrurgia Magna* of Brunus Longoburgensis: A Critical Edition» (dissertation; Oxford, 1957), p. 115. Cf. AVICENNA, *Canon* IV.4.3.11 (Venice 1507, fol. 456ra-b) and RHAZES, *Almansor* VII.5; *Opera parua... Arasi* (Lyons 1511), fol. 113v.

16. Eldridge CAMPBELL and James COLTON, tr., *The Surgery of Theodorico*, vol. 2 (New York, 1960), p. 19.

17. *Ibid.*, p. 22

18. *Ibid.*, p. 26; herpes or lupus is treated similarly on pp. 35-36.

six hours in summer and nine in winter, or thereabouts. And when you see that the arsenic is sublimated and the distillation is ceasing, remove the alembic with its saucer. Then close up the neck of the aludel with a bit of natron in quantity adequate to the neck. Then build up the fire a little for one hour, so that the material may not harden. Having done this, remove the vessel and allow it to cool all night. Then gently disengage it from the vessel; and as for the sublimate that remains in the aludel, put it to one side. Then take the dregs that are in the bottom of the lower vessel and grind them up very vigorously with the water called distilled. Do all things just as before, and repeat this with the residue five times... Then take 'all' the white material [that has been produced], and grind it up... and put it back on a very low fire until it is all sublimated, as before. This makes its sharpness soft and gentle, like the sweat of the Blessed Virgin when she gave birth to Christ.»¹⁹

This is not Avicenna's recipe for arsenic sublimate, passed on by Bruno, but just where Teodorico found it is uncertain; in any case, it again makes clear how technical knowledge was spreading among later thirteenth-century surgeons.

Perhaps a speculative parenthesis is justified here. Retrospective interpretation of medieval chemical procedures, like retrospective diagnoses of medieval diseases, is rarely easy to defend, but there is enough detail in the accounts by Teodorico and Bruno to let us at least guess at what they were doing. Yellow or citrine arsenic, orpiment, 'auripigmentum', is arsenic trisulphide, As_2S_3 ('realgar' is the disulphide, As_2S_2). What I think was happening is that they were carrying out a reaction that produced arsenic trioxide, which does indeed sublime as a white powder, and has produced skin lesions in twentieth-century workers exposed to much smaller quantities than a me-

19. «Arsenicum sublimatum secundum dominum Hug. sic fit. Re. arsenicum et exfolia, lib. s., deinde accipe aeris usti, salisgemmae, cerussae, ana lib. s. Deinde arsenicum exfoliatum tere fortissime, et passa per tamisum grossum. Quod remansit in tamiso tere donec totum sit passatum; postea fiat idem per omnia, de aere usto separatim, idem de salisgemma et cerussa separatim. Postea omnia sic trita commisce fortiter in aceto forti super marmor cum lapide suo; deinde totum commistum pone in vase, id est in disco cum alutel. Da sibi ignem quanto poteris plenior. In signum sublimationis sunt vi. horae in aestate et ix. in hyeme vel circa; et quando videris arsenicum sublimari, et distillationem cessare, remove alambicum [!] cum suo recipiente. Deinde foramen alutelli claude cum modico nitri quantitatis conformis foramini; deinde modicum vigora ignem per unam horam, ne materia aduratur. Quo facto remove, et vasa infrigidari tota nocte permitt; post suaviter vasa disiunge, et quod remansit sublimatum in alutello ad partem pone. Post accipe faeces, quae sunt in fundo vasis inferioris, et fortissime tere cum aqua dicta distillata fac omnia sicut prius. Hoc reitera de faecibus quinquies, post faeces reice, et vasa munda; post accipe totum album, et tere tantum salisgemmae ad spissitudinem unius digiti pone in fundo disci, post folium papyri eidem foramini superius pone, dando ei lentissimum ignem donec sublimetur totum sicut prius. Hec acus fiat mitis et suavis sicut sicut sudor beate mariae virginis quando peperit Christum»; TEODORICO, *Chirurgia*, III.8, in *Ars chirurgica* (Venice, 1546), fol. 183va; translation from Campbell and Colton, vol. 2, pp. 213-214.

dieval patient was.²⁰ But the precise chemical processes involved are not really essential to our story.

Like sublimation, distillation was a technical process that thirteenth-century surgeons learned from their new Arabic sources; but unlike sublimation, distillation led them to discover a new product.²¹ These developments began in the early 1260s, when the works of Rhazes in particular led writers like Peter of Spain and Teodorico Borgognoni to take a sudden new interest in the production of medicinal oils, especially ,oleum benedictum', the ,blessed oil' distilled from bricks.²²

Now when these writers of the 1260s and 1270s are describing the production of the exciting new ,oleum benedictum', they consistently make the analogy with the production of rose water (or, in Teodorico's case, to rose oil). Rose water was a fundamental drug for Western (and Eastern) apothecaries and physicians; it was a valuable medicament in its own right, but it was also widely used as a vehicle for applying other medicines. It had been produced in Islam for a very long time by distillation. The apparatus used for its production consisted typically of an open vessel, a cucurbit, over which was inverted another vessel, the alembic, containing an internal gutter draining out through an opening in its side; water and rose leaves were placed in the cucurbit, its contact with the alembic was luted with rags or clay, and the water was boiled; the steam and essential oils condensed in the alembic and ran out into a collector.

But what is the history of rose water in Western Europe? It is not at all certain that it was a distilled product there, at least in the twelfth and early thirteenth centuries. I have argued elsewhere that in early thirteenth-century Europe it may normally have been prepared by steeping or boiling rose leaves or flowers in the fluid, not by distillation properly speaking, but that the increasing assimilation of the medical translations from Arabic convinced Western apothecaries and physicians that it might be desirable to prepare rose water by distillation rather than by decoction, and they began to do so; and that in the 1260s they were beginning to recognize that the new technology allowed them to produce other tempting drugs that they had begun to encounter in the Arabic literature, like the blessed oil of bricks.

20. M.E. VAHTER, *Metabolism of Arsenic in Biological and Environmental Effects of Arsenic*, FOWLER, B, ed., Elsevier Science, 1983.

21. Part of what follows is drawn from my paper, *Alcohol, Rose Water, and the Blessed Oil of Bricks*, to conference on «The Rising Dawn': The Contribution of Alchemy to Medieval Medicine and Intellectual Life», University of East Anglia, Norwich (England), 21 March 2002. See also my *Alchemy in the Chirurgia of Teodorico Borgognoni*, in Chiara CRISCIANI and Agostino PARAVICINI BAGLIANI, ed., *Alchimia e medicina nel Medioevo* (Firenze: Sismel, 2003), 55-75.

22. In the Middle East bitumen was used as a binder for the light clay from which bricks were made, and so when the bricks were heated or distilled, petroleum was driven off: it is this that burns so easily, and acts as a warming liniment.

The developments in the 1260s can be further illuminated, I think, by the *Tractatus mirabilis aquarum* attributed to Peter of Spain that was incorporated into his *Liber de oculo*. Here Peter described the production of five marvelous waters useful to the eyes. The first was prepared by putting certain herbs and white wine «in campana in qua fit aqua rosata» and distilling it; the second was a distillation of sal gemma; the third was a decoction or steeping of herbs in wine, not involving distillation; the fourth was a distillation of herbs steeped in hot water; and the fifth, a mixture of metallic compounds steeped successively in a virgin's urine, white wine, fennel juice, egg white, mother's milk, red wine, and egg white again, and then distilled. Some historians have taken Peter's treatise as one of the earliest Latin recognitions of the existence of alcohol, but I think this is to misinterpret its meaning: Peter does not appear to think that the distillation of wine is of any more intrinsic interest than the distillation of hot water or of urine, and he does not suggest that any of these marvelous fluids is to be drunk—they are all to be dropped into the eye. His analogy to the production of rose water from its petals or leaves is what is significant: in each of these waters, Peter's interest is focused on the substances whose virtues are being extracted by the process involved (which is not necessarily distillation)—the herbs, the metallic compounds—and not the particular liquids into which they are passing.

Within ten years or so, the technology of rose-water distillation underwent other modifications that did at last permit the ready production of 'aqua ardens'. From a technical point of view, the crucial innovation in the distillation of alcohol was the introduction of the 'serpentinum', a long tube leading from the alembic to the receiver that could be externally cooled, thus making possible for the first time the collection of low-temperature distillates, including alcohol. (A slow fire and a succession of distillations were other important innovations.) Once the rose-water technology was modified, once the 'serpentinum' was introduced into the system, men like Peter and Teodorico would have been ready to profit from the innovation. In fact, Peter did not live long enough to do so—he was elected pope in 1276 and died a year later. But Teodorico lived another twenty years and saw the promise of the new technology fulfilled, as described in the *De aqua vite* ascribed to him. Extending the new distillation of rose water to the distillation of bricks and of other substances led medical practitioners to recognize that the distillation of wine produced a substance of great physiological power independent of the herbs that had been placed in the original wine. In Teodorico's Bologna this seems to have happened in the period 1275-85.

Against this background, the knowledge of 'aqua ardens' displayed by Arnau de Vilanova around 1300 seems neither particularly impressive nor surprising. The apparent sum total of his information—that the medicine was distilled in an alembic from old red wine to which other simples were sometimes added, and that it was good for treating wounds and for preventing paralysis—does not necessarily bespeak any direct familiarity with the drug. These facts

could be found in the many treatises on the subject that were beginning to appear: for example, they are all reported in Teodorico Borgognoni's *De aqua vite*. Arnau's description of arsenic sublimate comes closer to suggesting personal experience with the procedure: he describes with some explicitness not only the ingredients necessary but the stages in the process, identifying the moment when the alembic is to be sealed up and converted into what Teodorico and Bruno knew as an aludel (though Arnau does not seem to be acquainted with the latter term). Still, this level of detail about the process of sublimation was already widely available in medical texts of the day, so that Arnau's knowledge of the process is no more obviously personal than his knowledge of distillation.

IV

How did Arnau's awareness of chemical medicines and their production compare with that of his contemporaries at Montpellier? We can begin to understand this by looking at the *Lilium medicine* of Bernard Gordon, composed at Montpellier in 1305. This is a work concerned more with medical practice than with drugs and their production, so it is not entirely comparable with Arnau's *Antidotarium*; but in the *Lilium* Bernard regularly allows himself reflections on the theoretical and technical issues that underpin practice, and we might therefore hope to see him comment on the utility of chemical procedures like distillation and sublimation in creating effective medicines. And as it proves, Bernard was by no means oblivious to the usefulness of minerals or, indeed, of a chemical technology. His list of mortifying medicines ('mortificantes') that can be used in treating a fistula includes cerusa, litharge, 'es ustum', 'viride eris', vitriol, tartar, 'argentum vivum extinctum', iron shavings, quicklime, 'sulphur vivum', sal ammoniac, orpiment, alumen, 'realgar repressum', 'sal nitrum', 'plumbum ustum', 'sal tostum'... and it ends with 'aqua ruthe distillata per elambicum'. As he goes on, he describes a second distillation in greater detail:

«When a chronic fistula has penetrated deeply, let this water be prepared: take equal quantities of sal ammoniac, vitriol, red and yellow orpiment, and es viride: grind them up, place them in a glass alembic, well-sealed, over a slow fire. Discard the liquid passing over until the alembic becomes red, and keep it in a closed glass vessel; otherwise it will evaporate».²³

23. «Quando autem fistula antiqua est in profundo, fiat talis aqua. Rx salis armoniaci vitrioli auripig. rubei et citrini viridis eris ana. pulverizentur et ponantur in elambico de vitro bene lutato et fiat lentus ignis et prima aqua abiiciatur donec elambicum fiat rubeum et servetur in vase vitreo obturato aliter exalaret». Bernard GORDON, *Practica... dicta Lilium* (Venice, 1498), fol. 12va.

It is striking, however, that Bernard does not recommend sublimate of arsenic for fistula, even though the compound was by now well known in medicine as a powerful caustic; indeed, as far as I have been able to determine, he makes no reference to any medicinal sublimates at all in the *Lilium*.

Bernard describes one other chemically produced medicine, an oil of the sort that Peter of Spain had been so interested in, but the importance of his discussion goes well beyond the procedure he lays out. The oil is oil of tartar, to be produced by distillation in the original medieval sense of the term, that of dripping out slowly from a mixture.

«Oil of tartar is made as follows: tartar crystals are calcined in a calcinating oven, and then are laid out on marble, and what seeps out will be a very clear oil; let it be kept in a glass vessel and let [the sore] be anointed with it, and without any doubt it will be cured. But only alchemists know this procedure, because the alchemical approach is useful in medicine in many ways, but in others it is troubling because so many die on that road».²⁴

In early exponents like Peter and Teodorico, medical practitioners had eagerly pursued the processes themselves, but now Bernard seems to be indicating that by 1300 medicine has lost its active involvement with chemistry, that new craftsmen, alchemists, have taken over from physicians and now have control over these techniques, which are too complicated—and too dangerous—for the ordinary medical practitioner to master.

This indication is reinforced by Henri de Mondeville's comments in book V of his *Chirurgia* (written about 1319), an 'antidotarium' in some respects not unlike Arnau's. Like Arnau, Henri devoted attention to technical procedures that physicians or apothecaries could use to alter the properties of medicine, describing various techniques of combustion and lavage in even more detail. To increase the drying action of copperas (ZnSO_4 ?), for example, you crush it, place it on a tile over a charcoal fire, and increase the heat with a bellows until it melts and turns green. For tutty, you heat it until it turns red, add wine or vinegar, allow it to cool, and repeat the process. Most of this, Henri adds, is usually done by apothecaries, yet the detail in his accounts suggests that he was familiar with the procedures and could have carried them out himself. Again, however, there was a limit to his knowledge: «this is enough about how to prepare medicines useful to surgeons, though I have left out... certain delicate and difficult procedures unknown to the ordinary surgeon, procedures like the sublimation of arsenic, which, being rarely needed

24. 'Oleum autem de tartaro sic fit: Tabule tartari calcinentur in furno calcinationis, et postea ponantur supra marmore et quod distillabitur per filtrum erit oleum clarissimum et reservetur in vase vitreo et locus iungantur, et curat [morphæam] proculdubio. Sed iste modus non est notus nisi alchymistis, quia modus alchymicus in multis est utilis in medicina, sed in aliis est ita tristabilis quod in eius via infinitissimi perierunt.» *Ibid.*, fol. 17ra.

by surgeons, are left to alchemists».²⁵ Elsewhere, speaking of the medicinal oils whose production had launched the new medical technology, he declared that «preparing some of these can be difficult and painstaking, even dangerous, like making ‘oleum benedictum’... and they are better left to the alchemists, who are accustomed to it; they can be better prepared in the shops of craftsmen who do this sort of thing routinely than by us ourselves».²⁶ Mondeville wrote this in Paris, when he was virtually on his deathbed; his remarks may well reflect the situation in that city in the ‘teens, but they may also be a memory of his professional experiences in Montpellier, where he had studied and had been teaching at about the time that Bernard began to write the *Lilium*. In either case, they show, again, that the enthusiasm of medical practitioners for the new technology they helped to create (sublimation and distillation) had waned, that they had turned it over willingly to a new craft speciality, and that as a result their knowledge of the craft itself was not especially high.

Perhaps this can help us clarify Arnau’s well-known criticism of ‘alchemists’ in the *Speculum*. He is describing the action of subtiliative medicines, which he says are medicines between the first and second degrees of hotness—but, he goes on, this is not a hard-and-fast rule. His commitment to a medical instrumentalism leads him to insist that the physician must judge medicines, not by their complexion, but by their effect on the body to be healed—and in this way, he concludes, «ignorantia detegitur fatuorum alchimistarum qui, de potentia applicabilis ad mineralia, non aliter iudicant quam determinetur a medicis corporum humanorum».²⁷ Is he perhaps implicitly acknowledging that alchemists are trying to claim control over mineral medicines, and insisting that their production of those medicines must still be subordinated to the needs and knowledge of physicians? If so, Arnau’s attitude towards the new chemical medicines, as well as his knowledge of the subject, seems quite typical of his contemporaries’.

25. «Praedicta sufficient de praeparationibus medicinarum pertinentium quantum spectat ad cyrurgicos mediocres exceptis praeparationibus medicinarum pertinentium ad aegritudines oculorum et quibusdam aliis praeparationibus subtilibus et laboriosis ignotis cyrurgicis communibus, sicut est sublimatio arsenici et multa similia, quibus etiam parum indigent cyrurgici, quae alchemistis relinquuntur.» HENRI DE MONDEVILLE, *Chirurgia*, in J.L. PAGEL, ed., *Die Chirurgie des Heinrich von Mondeville* (Berlin, 1892), p. 514.

26. «Modi conficiendi olea sunt quidam difficiles, artificiales, laboriosi et quandoque periculosi, sicut modus faciendi oleum benedictum, oleum de terebinthina, de stercoribus humanis et de similibus et isti modi et eorum similes alchemistis relinquuntur qui ut plurimum in talibus consumuntur, et quia melius forum habetur de talibus in apotheca et ab artificibus qui faciant supradicta, quam si nos ipsi huiusmodi olea faceremus.» *Ibid.*, p. 515.

27. *Speculum*, cap. 34; *Opera*, fol. 26rb. Cited in J. A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, in «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina», 11 (1959), 417; reprinted in *Studia Arnaldiana*, p. 462.

V

We have already seen from his *Antidotarium* that Arnau was at least vaguely aware of distillation and sublimation, but we have not yet asked to what extent he might have used the new medicines produced by these techniques in his practice. Take sublimation, for example, so highly praised by Bruno and Teodorico for its production of sublimate of arsenic. Bernard Gordon, we have seen, made no use of sublimate of arsenic in his *Lilium*, and Henri of Mondeville shows no particular enthusiasm for it. Was Arnau any readier to administer it to his patients? Here we might consider his remarks in the *Speculum medicine*, a work that was loosely composed around the framework of Johannitius' *Isagoge*; a standard of academic medicine, Johannitius' work dealt with the naturals, non-naturals, and contra-naturals in turn. But Arnau's treatment is distinctly idiosyncratic: his lifelong fascination with medicines and medicinal action has here induced him to move from complexion (among the naturals) into a disproportionately long account of the qualities of medicines—not just their primary ones of hot and cold, dry and moist, but also their secondary and tertiary ones, which (as in the *Antidotarium*) he exemplifies with not only vegetable but mineral drugs: ‚capitello vel aqua nitrosa' (chap. 41), ‚attramentum nigrum quod dragagantum vocatur' (chap. 49).²⁸

Yet in the *Speculum* Arnau is still notably restrained in his account of medicines produced by what I see as the ‚new' chemical technology of sublimation. He mentions only in passing that «the whitest arsenic sublimate is often used as a cautery and corrosive... It is the strongest of all cauterizing agents».²⁹ The *Speculum* once more gives the impression that by the end of his life Arnau was perfectly well aware that metallic sublimate was entering the contemporary armamentarium, and he supposed that other practitioners might find them useful, but that they were relatively unimportant to his practice, just as they seem to have been to Bernard Gordon's.

And distillation? Are there references in Arnau's works (besides the passage from the *Antidotarium* with which I began) to the usefulness of distilled products, like ‚aqua ardens'? There are some hints, but they do not suggest that these products played an important part in his medical practice. In a practically-oriented work that was apparently more or less contemporary with his draft of the *Antidotarium*, the *Medicationis parabole* drawn up for Philip IV in 1300, Arnau speaks of the effectiveness of ‚aqua ardens' in language that is very similar to his account in the *Antidotarium*: «Recentia vul-

28. *Ibid.*, fols. 17va, 18rb.

29. «Arsenico sublimato quod est albissimum frequenter utitur pro cauterio et corrosivo... omnium autem cauterizantium medicinarum potior est arsenicum sublimatum». *Ibid.*, fol. 18rb.

nera cum aqua ardenti lota sanationis effectum citissime consequuntur».³⁰ He does not go on at greater length, which leads me to think, again, that by 1300 this was a medicine he was becoming aware of but did not employ widely. In the *Speculum*, later in the same decade, Arnau mentions briefly that «in applicatis exterius... aqua ardens oculum calefit»,³¹ and says nothing more about its properties. Such modest praise of 'aqua ardens' does not encourage us to believe that Arnau made much use of it, though he was evidently interested in trying to explain or understand it: lecturing to his students in 1301, he offered 'aqua ardens' to illustrate the principle that the subtler the material, the more penetrative it was:

«the 'aqua ardens' that is produced by distillation from wine is subtler than ordinary water, and so too is red choler; for while they do contain a certain earthiness, the strength of the lighter elements in them is such that as regards this effect, that is, [the ability] to penetrate narrow openings quickly, their earthiness is insignificant and does not impede their penetration».³²

Such remarks certainly show an intellectual curiosity about the new substance, but no particular excitement about its possible role in medicine.

Can the judgments of his contemporaries be of help in interpreting Arnau's attitudes towards 'aqua ardens'? Was their enthusiasm for the distilled product of wine any less tepid than his? Bernard Gordon, like Arnau, was certainly aware of its existence and possible medical role. In his *Tractatus de gradibus*, written in 1303, Bernard discussed the variable properties of different wines, among which he included

«'aqua ardens'—that is, wine distilled in an alembic; since it rapidly heats the body and rises to the head unless it is diluted with plenty of water, it would seem to be hot in the fourth degree».³³

30. Likewise, the other property mentioned in the *Antidotarium*, its effectiveness in cases of paralysis, is signaled in *Parabole* IV. 70: AVOMO 6/1:107, 71.

31. *Speculum*, cap. 18; *Opera*, fol. 7vb.

32. «Hoc autem convenit rei pro tanto quia per suam substantiam appropinquat ad naturam levium elementorum, et ideo aqua ardens que per distillationem fit ex vino subtilior est quam sit aqua simplex, et similiter colera rubea; quia licet participant aliquod terrestreitas, tamen tantum est dominium in eis levium elementorum quod comparatione huius effectus qui est cito penetrare per strictos meatus nulla est terrestreitas vel insensibilis nec inpediens penetrationem.» MS Munich, CLM 14245, fols. 23v-24r; *Repetitio super «Vita brevis»*, *Opera*, fol. 278ra. I am preparing an edition of this work for AVOMO.

33. «Aqua ardens, hoc est vinum distillatum per alembicum, quoniam cito inflammat corpus et ascendit ad caput nisi cum multa aqua reprimatur, et ita videtur calidum in 4°.» [Julius Leopold] PAGEL, *Ueber die Grade der Arzneien nach einer bisher ungedruckten Schrift des Bernhard von Gordon aus dem Jahre 1303*, in «Pharmaceutisches Post», 28 (1895), 260.

Evidently Bernard was not convinced that its therapeutic usefulness outweighed its problems, when administered internally: quite aside from the hangover he seems to be referring to, by classifying it among the medicines hot in the fourth degree (like mustard, quicklime, or vitriol) he is implicitly placing it among drugs that «are not to be taken internally unless [the doctor] is a man highly experienced in controlling their dangers», as the *De simplicibus* attributed to Arnau warns,³⁴ and then only in the most desperate cases. Perhaps it is not altogether surprising that two years later, 'aqua ardens' did not appear in the *Lilium medicine* at all. In the *Antidotarium*, Arnau at least mentioned that 'aqua ardens' was supposed to be of value in washing wounds and in treating paralysis; but the *Lilium's* chapters on these subjects (I.26, II.27) contain no hint whatsoever of the new remedy. Indeed, more than a decade after Arnau and Bernard wrote, Henri de Mondeville too could still find relatively little therapeutic application for alcohol, which he called 'aqua vite': he mentioned it briefly as one of a number of treatments for scrofula, for ear abscesses (along with a number of oils), and for fistula,³⁵ but he showed no signs of believing that it was a particularly useful treatment for any of these conditions, and he never referred to it at all in his *Antidotarium*.

VI

What are we to make of all this? Why, after the initial medical excitement over sublimates and distillates in the 1260s and '70s, did Arnau and his Montpellier contemporaries around 1300 seem so little interested in their use? After all, within a short time thereafter they would be staples of medical practice. I have several suggestions to make. For one thing, they may still have been relatively difficult to come by at the beginning of the fourteenth century. They were discovered by medical practitioners who could produce them themselves and put their products directly into use, but by Arnau's day they were becoming the product of the alchemist's laboratory, and if a practitioner wanted to experiment with them, to learn their use and their limitations, he had to have a competent craftsman at hand who had learned the new procedures and could supply him with trustworthy, standardized materials. We have no statistics, of course, but I wonder how widespread the production of these materials was in 1300; how many suppliers were there in contemporary Montpellier?

A second factor, which perhaps applies more to Bernard and Arnau than it does to Henri, is the functional division between medicine and surgery, bet-

34. «Non sunt approximande ab intus nisi sit vir valde expertus in emendando periculum earum.» *De simplicibus*, in *Opera*, fol. 234vb.

35. MONDEVILLE, *Chirurgia*, ed. PAGEL, pp. 471, 488, 495.

ween academic medical masters like Bernard and practicing surgeons like Henri. Generally speaking, the former took as their province the internal physiological body, the latter the external body: to oversimplify and over-generalize, surgeons applied ointments externally (often incorporating mineral materials), physicians administered drugs orally, almost always vegetable in origin. Thus in his later life Arnau himself came to believe strongly in the power of coriander, dried and powdered and taken internally in combination with other medicines, as a panacea for treating almost all illnesses.³⁶ But the evidence we have suggests that both arsenic sublimate and ,aqua ardens' were perceived by all our witnesses as primarily surgical medicines, useful when applied to the skin but potentially dangerous when taken internally. Arsenic sublimate, of course, was strictly surgical in use, a caustic medicine capable of searing the skin and used therefore in healing ulcers and fistulas, but fatal if taken internally. More surprisingly, ,aqua ardens' too seems to have been viewed as essentially an external remedy: Arnau's references to it stress its value in external application to the eyes and skin and in cleansing wounds, as well as in cases of paralysis (and he may have believed it should be applied externally in the latter condition too); Henri acknowledges its potential in treating abscesses and fistulas; while Bernard seems rather suspicious of its internal effects. If both these medicines were seen as primarily relevant to surgical practice (and both, after all, had emerged out of a surgical rather than a medical tradition), Arnau and Bernard, as physicians, would have had less reason to use them. To be sure, as I have pointed out elsewhere, there was no impenetrable barrier between the two kinds of practice, and both these learned physicians certainly treated surgical cases occasionally, but that was not what they usually did or how they thought of themselves. When they wrote, they wrote about medical rather than surgical conditions, conditions for which external remedies had little relevance; and their comparatively limited exposure to surgical cases meant that they could have only restricted opportunities to become familiar with the strengths and weaknesses of the new medicines when applied to wounds and ulcers.

But there may have been one other element that contributed to Arnau's lack of enthusiasm in particular, namely, the intellectual conservatism of age. I feel a little heretical calling Arnau a conservative of any kind: he has been an innovative, creative figure to me for so long. We are so used to thinking of him as defined by the given body of his writings that we forget that they were shaped by the trajectory of his biological life, and I think we should remember that in 1300 Arnau was the oldest of the three witnesses I have drawn on, a man probably about sixty-five years old. As it happens, that is my present age, and I am increasingly aware of how difficult it is for me to

36. '*Coriandri bulliti in aceto et exsiccati.*' *An Arnaldian touchstone?*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 21 (2002), 659-663.

embrace new ideas, to begin new projects, to adopt new tools and techniques: I am becoming intellectually conservative. I don't mean by that that I am hostile to these innovations, merely that I already have so much that I want to do that I am resistant to spreading myself still thinner. My younger university colleagues are eagerly taking up new computer software applications, for example; there is scarcely anyone under the age of fifty who doesn't use PowerPoint in giving lectures to classes, or presenting papers to conferences like this one, but it is nothing I have the least interest in learning; I have given talks without PowerPoint with reasonable success for forty years and I don't want to take the time to learn how to use it for an uncertain gain. I am content with what I know and have used successfully for decades, and I see no need to change my approach now. This is only speculation, of course, and you may think it fanciful and unworthy of our hero, but may not Arnau have reacted in much the same way to the new chemical medicines? Let others use them, but not him; he knew of them, and did not deny their possible efficacy, but he preferred to stay with his time-tested favorites—like the dried and powdered coriander for which he expressed such enthusiasm in his last years.

APPENDIX

However: if we feel compelled to try to maintain an image of Arnau as a man still open to new ideas at the very end of his life, we have to turn to the *De vinis* attributed to him and to make a case for its authenticity.³⁷ I confess that I am deeply uncertain as to whether this work is genuinely his. Juan Antonio Paniagua has already emphasized some of the difficulties in believing that it was written by Arnau;³⁸ all have great weight, yet none is entirely conclusive. First, the manuscript tradition is not particularly early and is extraordinarily variable: the work circulated under four very different openings, and its conclusion is equally inconsistent. Against this, one might point out that Montpellier seems to have understood him to be the author by the later half of the fourteenth century.³⁹ Second, its internal references are atypically

37. I regret that I have not yet been able to consult the dissertation of Maria Aparecida PILEGGI PERASSOLLO, *Fragmentos do universo cultural valenciano na montagem da obra alquímica de Arnaldo Vilanova* (Sao Paulo, 1992) and its discussion of the *Liber de vinis*.

38. Juan A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, 2nd ed., corregida, p. 71; in *Studia Arnaldiana*, p. 121. This judgment from 1994 represents a change from his seeming acceptance (in 1959) of the authenticity of the *De vinis*: *Notas en torno*, 416-417; *Studia Arnaldiana*, pp. 461-462.

39. The text is included in MS Leipz. Univ. 1183, which seems to have been produced at Montpellier: see Michael McVAUGH, *Two Montpellier Recipe Collections*, in «Manuscripta», 20 (1976), 175-190.

numerous and seem different from those in Arnau's genuine writings, many of them being to Latin, Greek, and Arabic authors whom he seldom or never mentions elsewhere (Macrobius repeatedly, Rufus, Maimonides, Avenzoar). Yet one of *De vinis*' references which it seems strange to find cited in an academic medical work—Palladius' *De agricultura*—is in fact to a treatise that had actually been of great importance to Arnau when he composed his *De humido radicali*. Indeed, the author of *De vinis* shows his familiarity with a number of older Arnaldian themes: the 'humidum radicale' for one, the concept of 'proprietas' for another; and yet, to go back to the other side of the argument, the *De vinis*-author never refers back to his own earlier writings on those subjects, as the historical Arnau tended increasingly to do in later life. And finally, as we will see, there is a certain discontinuity between a number of the ideas that are central to *De vinis* and the ideas of the 'real' Arnau; yet there are some suggestive correspondences, too.

De vinis can usefully be compared with the *Antidotarium*, for both are concerned with applying technical processes to the preparation of medicines. Like the *Antidotarium*, *De vinis* begins with a short general introduction before moving on to particulars: it starts with a discussion of the merits of wine per se, explains that medicinal simples heated with wine will pass on their own properties to the wine, and concludes by describing three procedures by which medicinal wines are prepared.⁴⁰ Then it turns to an account of a number of individual wines, an account that takes up more than three-quarters of the work. This process of infusion was well known to Arnau, and it is one of the techniques he describes in the *Antidotarium*: «infunduntur interdum medicine quatenus virtus que queritur extrahatur» (fol. 245ra). But it is striking that the *Antidotarium*'s discussion of infusion does not mention the value of infusion into wine at all: here we find esula infused into vinegar, fresh mirabolans infused into hot water, turpeth infused into cucumber juice, melons infused into cold water, and so forth—but wine is never mentioned as the vehicle of an infusion. It is also striking that the two texts exhibit quite different attitudes towards the role of heat in preparing medicines. The *Antidotarium* is matter-of-fact about the use of heat in 'coctio' and 'assatio', offering practical insights about its use (in 'coctio' the fire should not have a high flame, because that destroys medicinal 'virtus');⁴¹ *De vinis*, on the other hand, expresses what might almost be called a metaphysical celebration of the power of fire. The former work certainly better suggests the pragmatism or instrumentalism so characteristic of Arnau's mature scientific thought than does the latter.

Exactly the same contrast is apparent in the case of the *Speculum*. Here we find the same kind of attempts at down-to-earth description and practical

40. *De vinis*, in *Opera*, fols. 262rb-263ra.

41. *Antidotarium*, fol. 245rb-va.

discrimination that we have noted in the *Antidotarium*, when Arnau lays out for his readers the different ways in which heat can change the qualities of medicinal substance: «quod autem per ignem alteratur, aut coquitur aut aduritur; que vero coquuntur, aut elixantur aut assantur...»⁴² (distillation and sublimation, perhaps significantly, are not among the specific heat-based procedures he goes on to describe). The author of *De vinis*, on the other hand, speaks of heat in uncritical, all-embracing terms as a virtually universal and all-powerful agent: «quidam Hermetis filii appellaverunt ignem solem, et quidam caloris naturalis renum vicarium; et dixerunt eorum aliqui in eorum quibusdam secretorum libris quod istud quod operatur calor solis in visceribus terre et mineris in centum annis possibile est fieri posse per ignem die uno».⁴³ It is not easy to recognize the author of this transcendent praise in the passages of specific, concrete information where the historical Arnau tried to explain how and why certain kinds of heating had certain restricted and well-defined kinds of effects.

The reason why the question of authenticity matters so much to us here today, of course, is because one of the wines praised in the second part of *De vinis* is a 'vinum extinctionis auri', prepared by steeping (extinguishing) sheets of gold four or five times in wine. Its account of this wine links the work with the tradition of an elixir for the preservation of life going back to Roger Bacon and on to John of Rupescissa.⁴⁴ It is the gold that is the essential ingredient, of course: «aurum quidem est res archana perfectissima temperamento equali compositum mirabili proportionem elementarium virtutum... et propter istud quod habet de virtutibus ex proprietate a natura insunt ei ex influenza celi specifica virtutes alie».⁴⁵ The procedure is merely a way to transfer the power of the gold into the wine, «et breviter omne vinum suscipit virtutem et operationem rerum que exvirtuantur»⁴⁶ in eo secundum modos iam dictos». Anyone can do it, alchemist or no: prelates are boiling it up in their own kitchens, says our author. Indeed, he suggests that holding gold in one's mouth and swallowing the saliva, or consuming gold shavings, is just as healthful as drinking the auriferous wine.⁴⁷

42. *Speculum*, cap. 22, fol. 11ra.

43. *De vinis*, fol. 262ra.

44. Chiara CRISCIANI and Michela PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, in A. PARAVICINI BAGLIANI and F. SANTI, eds., *The Regulation of evil: Social and cultural attitudes to epidemics in the late Middle Ages* (Sismel, 1998), esp. pp. 13-22.

45. *De vinis*, fol. 263vb.

46. «Exvirtuare» is an unusual word several times used by the author of *De vinis* (fols. 260va, 263vb) but which I have not found yet in Arnau's genuine writings, even though, as we have seen, the historical Arnau often discussed the process by which the powers in one material could be extracted from it and communicated to another.

47. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, in «Micrologus», 3 (1995), 201, seems to believe that the *De vinis*-author is making fun of these practices, but as I read the text I am not

But the author's rapturous enthusiasm for the medicinal virtues of gold (which is expressed at still greater length) is another feature of *De vinis* that is a little difficult to reconcile with Arnau's authorship. Gold does not appear to have played an important part in his therapeutics, even for wealthy patients (the *Parabole* for Philip IV refer to it only briefly, and traditionally, as a cordial medicine,⁴⁸ and the *Regimen* for Jaume II does not mention it at all). Nor does it seem to have had an important role in shaping his theoretical presuppositions. The historical Arnau certainly understood gold to be of special benefit to the heart, as we have seen. In the *Speculum* he cites gold as an example of a medicine that acts directly on the body, and not through its complexion: «quamvis [aurum] non mutet complexionem corporis manifeste tamen confortat cor et letificat sumptum».⁴⁹ But it is not the only one to do so. Jacinth, he goes on, is another cordial medicine that acts in the same way as gold, namely, through its 'proprietas'; «letificat et confortat cor hiacintus grossa et electa si teneatur in ore preter quod transmutetur».⁵⁰ Here jacinth, not gold, is the medicine Arnau recommends that his patients suck on for the health of their heart—in implying that gold is a less effective medicine than jacinth, he may be echoing the judgment of Avicenna's treatise on cordial medicines, a treatise that he himself had translated.⁵¹ In any case, it is worth underscoring the fact that the historical Arnau always appears to have thought of gold as essentially a cordial medicine, not as the great panacea that *De vinis* would celebrate so fervently. The auriferous wine described in the latter work strengthens the heart, to be sure, but it also preserves the blood from corruption, conserves youth, encourages urine to flow, and heals epileptics, madmen, and lepers.⁵² Perhaps I should add that this supposed ability to cure the insane is not mentioned in Arnau's own *De parte operativa*, even though that work includes an unusually long and thoughtful discussion of the way in which 'proprietas' acts.⁵³

It might, I suppose, be suggested that the 'vinum extinctionis auri' is to be identified with the cryptic elixir briefly mentioned by Arnau at the very

sure that he is doing more than simply saying that they are less effective than making «potable gold.» Another practice mentioned here is taking doses of the compound medicine dyaciminum, which contained silver and gold shavings, a recipe for which is found much earlier in the *Antidotarium Nicolai*, from which it is taken up virtually verbatim in the second part of the *Antidotarium* ascribed to Arnau.

48. *Medicationis parabole*, II.27, AVOMO 6/1:39.

49. *Speculum*, cap. 18, fol. 6vb.

50. *Ibid.*, fol. 7ra.

51. «Aurum iudicatur inter iudicium argenti et iudicium hiacynthi, et est quidem infra hiacynthum et supra argentum; cuius quidem complexio temperata est aliquantulum vicina calori, et est eius operatio a proprietate.» *De viribus cordis* II.3, in AVICENNA, *Liber canonis* (Venice, 1507; rpt. Hildesheim 1964), fol. 549ra.

52. *De vinis*, fol. 263va.

53. *De parte operativa*, in *Opera* (1520), fol. 127ra-b.

end of the *Practica summaria*, whose authenticity seems by now reasonably well established; some manuscripts indicate that this short work on practical therapeutics was drawn up by Arnau for Pope Clement V, which would date it after 1305.⁵⁴ The bulk of its prescriptions and general recommendations stress the effectiveness of herbal medicines in treating a series of specific conditions, beginning with headache and ending with fevers. The very last chapter (chap. 29) of the work describes a method for driving venomous reptiles out of their lairs, and then without any transitional material launches abruptly into a very different kind of material, a miscellaneous list of simple medicines whose peculiar 'proprietary' render them suitable as treatments for particular illnesses. And Arnau begins this concluding section by saying

«inter simplicia a proprietate valentia primum et ultimum est elixir maioris operis alkymie si ad ultimam ducatur perfectionem»

—a medicine even better, he goes on, than the stone that grows in the head of a dead asp 'ad preservationem continuum'.⁵⁵ Could this alchemical elixir be the 'vinum extinctionis auri', and therefore a kind of authentication of Arnau's authorship of *De vinis*? I think it is premature to say so. Quite apart from the absolute vagueness of the language here (and 'elixir' was at this moment a very fluid term anyway),⁵⁶ we would need to be sure that these final lines of the *Practica summaria* were original with Arnau; they are so unlike the rest of the work that they might very well have been attached to its end by copyists making use of Arnau's name and reputation for alchemical engagement.⁵⁷ We will need to wait for a critical edition before deciding what kind of elixir Arnau was recommending to the pope—or if he recommended one at all.

One other perplexing feature of *De vinis* deserves to be mentioned here. The fifty or so medicinal wines it describes are all produced by infusion, but on three occasions the author goes on to say something about a distilled product. Speaking of wine into which rosemary has been infused, he refers to «aqua vite vel ardens facta de vino in quo remollita fuerit dicta herba» as a «res experta et a me visa» that can be applied topically to cure salt phlegm, scabies, cancer, fistula, and paralysis.⁵⁸ Again, towards the end of the work he

54. Sebastià GIRALT, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, in «Dynamis», 24 (2004), 269-80.

55. *Practica summaria*, fol. 207rb.

56. Michela PEREIRA, *Teorie dell'Elixir nell'alchimia latina medievale*, in «Micrologus», 3 (1995), 103-48.

57. Giralt's detailed account of the twenty-one manuscripts known of the work reveals that in at least one of them (Paris, BN n.a.l. 343) the final chapter on venomous animals ends with the words «de quarto in quartum diem post occasum solis»—that is, the material about the elixir which concludes the work in the printed editions is *not* present in the manuscript; *Entorn de la tradició*, 277.

58. *De vinis*, fol. 263va.

describes a wine to which ginger and cinnamon are added which is then «distilletur ad modum aque rosate», which whitens and freshens a woman's skin and is especially good against paralysis.⁵⁹ Finally, a little further on, he explains that herbs can be steeped in «aqua vitis que dicitur aqua ardens seu aqua vite» and the product drunk in wine «ad multas res medicinales».⁶⁰

These three passages, which is all that *De vinis* has to say about distillation and 'aqua ardens',⁶¹ are, like so much in this work, equivocal in their significance for Arnau's authorship. The 'aqua ardens' distilled from rosemary wine is to be used topically, exactly in the way—and for those limited purposes—that the historical Arnau recommended (in the *Parabole* and elsewhere), and the second is also presented as an external medication or lotion. Yet the third 'aqua ardens', which is to be drunk, is used in a way that is not recommended at all in Arnau's other works.

These discontinuities, or inconsistencies, that I perceive between the thinking in *De vinis* and that in Arnau's other works mean that I continue to feel hesitant to accept the former's authenticity. And yet I suppose it is conceivable Arnau could have had a kind of alchemical-medical epiphany at the end of his life that altered his thinking and left these traces in *De vinis*. The Hebrew translation indicates that the work was dedicated to Robert of Naples, which suggests that—assuming Arnau's authorship for the moment—it would have been a product of the same exposure to the Neapolitan court c. 1309 (and thus after the *Speculum* was finished) that I have suggested may be glimpsed in *De venenis*. Perhaps the Arnau of 1309-11 had begun to believe in a different kind of medicine from the Arnau whose earlier works of 1291-1308 we are beginning to know well, but I still find the possibility psychologically somewhat unconvincing. In any event, the question of the origin of the work is not likely to be resolved until the work has been carefully edited, which will not be soon, for it will be an enormous task: I know of fifteen copies that begin with the dedication to the king, «Sacre et semper victoriose regie...»; fifteen more that begin «Cum instat tempus...»; twenty-

59. «Vinum aromaticum ad ornatum mulierum dealbans et subtilians et abstergens et incolorans. Pone de zinzibere et cynamomo in vino et distilletur ad modum aque ros.. Valet etiam contra omnes frigidas complexiones et maxime contra paralysim.» *Ibid.*, fol. 265rb-va.

It is sometimes assumed that Arnald of VILLANOVA, *The Earliest Printed Book on Wine* (tr. Henry E. Sigerist; New York, 1943), is a translation of Arnau's *De vinis*; but in fact it is a translation of a fifteenth-century German reworking of the Latin. Of the three references to distilled wine in the original, only this one remains in the German text as translated by Sigerist, at p. 41.

60. *De vinis*, fol. 265va.

61. Michela Pereira says «La storia della tecnica distillatoria è lunga e complessa, ed il ruolo del *Liber de vinis*—sia o no opera autentica di Arnaldo—non è quello di un testo innovatore ma di una testimonianza della diffusione dei distillati come farmaci fra XIII et XIV secolo.» *Indagine*, p. 126 n. 136. I am here trying to contribute a little more to this understanding of the medical diffusion of alcohol about 1300.

two that begin «Laudamus inquit vinum de bone vite»; and twenty that begin «[Quoniam] vinum album inter cetera [mirabile]». No doubt there remain many others for a future editor to locate.

POST-SCRIPTUM

Fernando Salmon began the discussion of the papers of the II Trobada by asking whether there might have been a fourth reason why Arnau de Vilanova did not enthusiastically accept the emerging alchemical medicine of his day, in addition to the three proposed in my paper: he suggested that the problem of supplying an intellectual rationale for the new procedures and medicines might have kept Arnau from endorsing them. This intriguing idea deserves more attention than we gave it in our discussion, and I want to explore it further here.

As I first thought about this question, I applied it to Arnau himself, and decided that it did not really apply. To begin with, Arnau could have offered explanations as to why and how the new medicines worked: for example, as I showed in my paper, he ascribed the effectiveness of 'aqua ardens' in treating wounds or paralysis, externally applied, to the subtlety of its particles, which allowed it to penetrate readily into the body. This explanation was physically plausible, but it was not grounded in natural philosophy, to be sure. Might Arnau have hesitated to endorse 'aqua ardens' because he could not prove how it worked? The answer, I think, has to be 'no'. The guiding principle of Arnau's medical thought all through his career was what I have elsewhere called a medical 'instrumentalism',⁶² a conviction that medical truth might differ from absolute philosophical truth: 'truth', for a physician, referred to a reasoned knowledge that could be shown to be effective in bringing about health, whether or not it conformed strictly to the necessary truth of natural philosophy. This is an empiricist doctrine, in a way, but it is not a pure empiricism; indeed, Arnau denounced pure empirics who claimed discoveries but had no explanation at all for them. 'Aqua ardens' was of course not a discovery of this sort: Arnau believed he did have an explanation that made sense of its action.

A lengthy exposition of this 'instrumentalism' is the burden of what was probably Arnau's first medical work composed during his decade of teaching at Montpellier—that is, his *De intentione medicorum*, probably written not much after 1291—and the principle seems to have been in his mind even ear-

62. Introduction to Arnau de VILANOVA, *De intentione medicorum*, ed. Michael R. McVAUGH; *Amaldi de Villanova Opera Medica Omnia* V.1, Barcelona, 2000.

lier. In another paper I have argued that in his *Introductio in librum de semine scripturarum* Arnau gave expression to just such a medical instrumentalism.⁶³ Towards the end of that work, he enumerates the spheres of secular learning, the liberal arts and the subjects of the other university faculties, to assert that in this cycle of the world each of these subjects—music, geometry, astronomy—attains to a kind of certain knowledge that possesses, ‘misterialiter’, a still deeper prophetic significance. But when he speaks of medicine, he admits that knowledge in ‘this’ field is not absolute but relative, and is determined by the physician’s role of restoring health:

«Hic salutis amator accedit ut conferat sanitatem, uidelicet medicus, qui rerum naturalium, non naturalium et contra naturam diuersitatem enumerans, tantum in ipsis profundat indaginem intellectus quantum acquisitioni salutis misterialiter est necesse, iuxta illud *Apostoli*: «Non plus sapere quam oportet», etc.»⁶⁴

Josep Perarnau has concluded that Arnau wrote these words «entorn el 1290»,⁶⁵ that is, slightly before he composed *De intentione medicorum*, and his language is obviously expressing the same instrumentalist position that he would expound more fully in the latter work, though here he is using *Romans*, xii, 3 to provide a scriptural basis for his philosophy of medicine: unlike the geometer or the astrologer, the physician need know no more than is necessary to treat his patient. The similarity of the views expressed in these two nearly contemporary works is indeed striking, and makes it clear that Arnau had arrived at this epistemological position very early in his career. A deeply rooted, long-standing instrumentalism of this sort is not at all incompatible with a belief in alchemical practice, as I implied above. In fact, it might make it easier to accept the efficacy of alchemical procedures and products, since they would not need to be reconciled with established natural-philosophical principles (and laws). The lack of a theoretical rationale for them would not have been an obstacle to employing them.

But we should not stop here. As Fernando has subsequently pointed out to me, Arnau would not just have had to convince himself, as an instrumentalist, that alchemical medicines could work. As a practicing physician, he would also have had to convince his patients that these unprecedented remedies could help them. Would his clients have been able to believe that these novel medicines, so foreign to the Galenic system, could really help

63. Michael R. McVAUGH, *Moments of Inflection: The Careers of Arnau de Vilanova*, in Peter BILLER and Joseph ZIEGLER, eds., *Religion and Medicine in the Middle Ages* (York, 2001), 47-67.

64. Arnau de VILANOVA, *Introductio in librum De semine scripturarum*, ed. Josep PERARNAU; *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia* III, Barcelona, 2004, 117, ll.712-16.

65. *Ibid.*, p. 79.

them, if no intellectual rationale for their effectiveness was forthcoming? Physicians in any age have to win the confidence of their patients before they can successfully treat them. In the first years of the fourteenth century, when alchemy had still not yet captured a wide audience, would the people Arnau treated have been prepared to accept the possibility that these inexplicable, radically different drugs would help them? Would they have been sophisticated enough to adopt an open-minded instrumentalism? Might they not have rejected the new medications, preferring to take the familiar medicines they believed in? I argued in my paper that Arnau's neglect of alchemy might have resulted from his conservatism in therapeutics; but patients can be conservative too, and their physicians have to take this into account. In Arnau's case, their conservatism would simply have complemented his own.

Joseph ZIEGLER

ALCHEMY IN *PRACTICA SUMMARIA*:
A FOOTNOTE TO MICHAEL McVAUGH'S CONTRIBUTION

Inspired by the exciting debates in the «II Trobada...» and Michael McVaugh's quotation from *Practica summaria* where the author (most probably Arnau) mentions the elixir as the greatest product of alchemy and as the ultimately preservative medicine even better than the stone that grows in the head of a dead asp, I started a preliminary codicological enquiry into this treatise.¹ One of the fundamental conclusions of the «II Trobada...» was to highlight the urgent need to embark on a full codicological study of treatises containing alchemical references in Arnaldian and Pseudo Arnaldian texts. Only such an examination may enable us to chart and understand the way and the rationale by which alchemical texts came to be attributed to Arnau, who posthumously became an alchemical authority. In the particular case of *Practica summaria*, if all earlier versions of this probably authentic Arnaldian treatise included this short, but favourable reference to alchemy, we would have a clear indication (not a proof) that later in his career Arnau may have abandoned his earlier suspicious and critical attitudes to this art. The printed editions include this alchemical remark, as do two fifteenth-century manuscripts consulted by Michael McVaugh. I checked the three, to my knowledge, earliest manuscripts containing this treatise. Conveniently they are all located today in Erfurt.

1. Erfurt, MS CA Fol. 303, fols 89r-91v, is to my knowledge the earliest of all extant versions of *Practica summaria*.² The scribe was Peter of Bonn, a German who copied the text in Montpellier in the late 1330s or early 1340s. The text, entitled *Experimenta seu secreta magistri arnaldi de villa nova*, contains no allusion to the fact that it was composed for Pope Clement V. It is preceded by two short practical treatises on the cure for gout (artetica') and epilepsy, and a list of recipes all attributed to Arnau. Up to the discussion of defective appetite and immoderate thirst the treatise in the manuscript is structured identically to the printed version (up to chapter 27; the only difference is that the manuscript version unites chapters 26 and 27 into one paragraph). But then chapter 28 and the beginning of chapter 29 dealing with antidotes to poisons and the method for driving venomous reptiles out

1. For a full list of manuscripts see Sebastià GIRALT, *Entorn de la tradició textual de la Practica summaria d'Arnau de Vilanova*, in «Dynamis», 24 (2004), 269-280.

2. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 207-211 (209).

of dwelling places is missing. Also absent is the reference to the elixir and alchemical medicine. The treatise ends with a discussion of simple medicines effective against particular diseases and medical conditions: epilepsy, apoplexy, colic, diarrhoea (*fluxus ventris*'), diarrhoea accompanied with nausea, toothach, and bad breath.

2. Erfurt, MS CA Quart. 217, fols 65r-72v, is a mid fourteenth-century manuscript.³ This version is entitled *Practica viatici arnaldi de villa noua*, and here too Pope Clement does not figure as the one who commissioned the treatise or received it. The text is structured like the version in MS CA Fol. 303, though occasionally long chapters are divided into smaller independent sections. It includes chapter 28 and the first part of chapter 29 about driving venomous reptiles out of houses, but it drops the reference to alchemical medicine and the concluding discussion of simple medicines curing particular diseases. Instead, the concluding chapter deals with laxative and purging herbal medicines applied to the stomach and the spleen.

3. Erfurt, MS CA Fol. 236, fols 224v-227v, was completed in Montpellier on the Wednesday after *Quasimodo* Sunday 1361.⁴ Its structure is identical to the version printed in the 1520 Lyons edition of Arnau's *Opera* and it is entitled in the *explicit* only: *Practica arnaldi de villa nova scripta domino pape clementi*. The manuscript contains other treatises attributed to Arnau (including *Liber de vinis* copied also in 1361, *Antidotarium* copied in 1360, and short treatises on the causes of sterility and on theriac, presumably apocryphal). The alchemical reference appears there on fol. 227v, thus:

«Inter simplicias a proprietate contra venena valentia primum et ultimum est elixir maioris operis alquimie si ad ultimam ducatur perfectionem, deinde lapis qui in fronte surde aspidis, scilicet serpentis, adgeneratur, deinde cornua ipsius polipemenon tormentilia vicem toxicum gentiana yreos, sed in proposito nulla melior que dicta est ad preservationem continuam.»

The fact that two of the earliest versions of *Practica summaria* do not contain the alchemical reference greatly reaffirms the doubts expressed by Michael McVaugh as to whether it ever was part of the original version of the treatise. But when examined together with the emergence of the alchemical connection in the 1361 version, it shows the chronological pattern according to which Arnau became associated with alchemy, and alchemical texts started to be attributed to him. This pattern is perfectly compatible with the pre-

3. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 473-474 (473).

4. *Beschreibendes Verzeichniss der Ampolonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt*, ed. W. SCHUM, Berlin, 1887, 143-148 (147).

liminary conclusions emerging from the debates of the «II Trobada...» and suggesting the years around 1350 as the time when Arnau's alchemical image took off. The earliest indications of Arnau's presumed deep involvement in medical alchemy⁵ seem to fall between the production of the first two manuscripts mentioned above and the third one which contains the alchemical allusions. The testimony of Giovanni d'Andrea in his *Additiones in Speculum* by William Durant (c. 1346/7) that Arnau was also a great alchemist who was working in the papal court on the production of gold through alchemical transmutation; the recurrent assertions of Giovanni da Rupescissa in his *Liber lucis* (c. 1350) that Arnau is a major alchemical authority on the production of the elixir; the attribution of *Rosarius philosophorum* to Arnau - all appear around 1350. Ten years later, an alchemical touch is added to the *Practica summaria*, an element which may have not been there originally. This is a plausible working hypothesis explaining the appearance of an alchemical reference in *Practica summaria*, but it can only be proved after a full examination of the other manuscripts of the text. Such an examination will deliver the final verdict concerning the authenticity of the text.

10. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'Alchimia. Un'Indagine Preliminare*, in «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», ed. J. PERARNAU, vol. II, Barcelona, IEC 1995, 114-121.

Nicolas WEILL-PAROT

ARNAUD DE VILLENEUVE
ET LES RELATIONS POSSIBLES
ENTRE LE SCEAU DU LION ET L'ALCHIMIE

Si Arnaud de Villeneuve a eu la réputation (sans doute abusive) d'être un alchimiste, il a eu aussi celle d'être un maître des sceaux astrologiques. Cette seconde renommée est sans doute plus fondée que la première, puisqu'il cite dans des œuvres indubitablement authentiques un certain nombre de sceaux astrologiques thérapeutiques, et, en particulier, celui du Lion, une pièce d'or gravée à l'image du Lion quand le soleil était dans ce signe. La matière (l'or) et la planète (le soleil) ont invité un certain nombre d'auteurs médiévaux à établir des ponts entre cette pratique talismanique et l'alchimie. C'est cet écheveau de liens subtils que je voudrais essayer d'appréhender et de démêler dans cette communication.

Pour commencer, il me semble inévitable de revenir sur deux points que j'ai déjà abordés dans de précédents travaux. D'abord, la question arnaldienne du sceau du Lion. Ensuite, la question du choix du sceau du Lion pour lutter contre le calcul rénal. C'est en effet à partir des conclusions que l'on peut tirer de l'analyse de ces deux points qu'il sera possible de dessiner des pistes pour rechercher des ponts éventuels entre le sceau astrologique du Lion et l'alchimie chez le médecin catalan.

I. ARNAUD DE VILLENEUVE ET LE SCEAU DU LION. BILAN

Le sceau astrologique désigne un talisman astrologique d'un type particulier: il s'agit d'un sceau, d'une médaille, gravée à l'image d'une entité astrale au moment où cette entité astrale était dominante. Cette entité astrale (planète, signes du zodiaque ou autre constellation) est censée avoir imprimé à l'instant de la fabrication sa vertu dans ce sceau.

Arnaud de Villeneuve est (avec Pietro d'Abano) l'un des deux introduceurs des sceaux astrologiques dans la médecine médiévale. Auparavant, au milieu du XIIIe siècle, l'auteur du *Speculum astronomiae* avait créé une nouvelle notion, celle d' 'image astrologique', c'est-à-dire l'idée d'un talisman dont la fabrication était dépourvue d'incantations, d'inscriptions ou autres signes adressés ou ,destinés' à une intelligence (j'appelle cela la magie ,destinative') –intelligence nécessairement démoniaque aux yeux des théologiens. L' 'image astrologique' était donc l'idée d'un improbable talisman qui ne tirerait sa vertu que des astres; il s'agirait donc d'un talisman purement astrologique,

purement naturaliste, non destinatif.¹ Notons que l'auteur du *Speculum astronomiae* croyait avoir trouvé dans le *De imaginibus* attribué à Thebit l'exemple paradigmatique de ces «images astrologiques». Ces talismans fabriqués à l'image de la cible ou du but visé (pour créer une relation amoureuse, on représentait deux personnes enlacées) sont différentes des sceaux astrologiques, ces derniers représentant, on l'a dit, la source de leur pouvoir (planète ou constellation). Mais les sceaux astrologiques comme les statuettes de Thebit entrent tous les deux dans la catégorie des «images astrologiques» si leur fabrication est dépourvue d'éléments destinatifs.

Arnaud est quadruplement associé aux sceaux astrologiques, et, en particulier, au sceau du Lion.²

§ En premier lieu, un certain nombre de témoignages sont connus. D'abord, la lettre de Guerau d'Albalat, envoyé du roi d'Aragon, rapportant l'anecdote de la guérison du pape Boniface VIII par le médecin catalan en 1301 grâce au sceau du Lion.³ Ensuite, l'inventaire des biens après décès d'Arnaud où sont mentionnées plusieurs petites médailles d'or à l'effigie du Lion.⁴

§ En second lieu, il fait plusieurs fois mention de divers sceaux astrologiques dans ses œuvres indubitablement authentiques: *Speculum medicinae*, *De parte operativa*, *Aphorismi particulares*, partie authentique de l'*Antidotarium* (ainsi que dans l'*Astrologia* d'attribution discutée).⁵ Au total, trois sceaux sont cités: le sceau du Lion (deux fois) pour soulager les douleurs provoquées par le calcul rénal, le sceau du Serpente contre les poissons (repris du *De lapidibus* d'AZAREUS), et (implicitement) le sceau des Poissons contre la goutte.

1. N. WEILL-PAROT, *Les «images astrologiques» au Moyen Âge et à la Renaissance. Spéculations intellectuelles et pratiques magiques, XIIe-XVe siècle*, Paris, H. Champion, 2002.

2. Pour l'analyse qui suit, outre l'ouvrage cité à la note 1, 456-500, v. N. WEILL-PAROT, *Astrologie, médecine et art talismanique à Montpellier: les sceaux astrologiques pseudo-arnaldiens*, dans D. LE BLÉVEC (dir.), *L'université de médecine de Montpellier et son rayonnement, XIIIe-XVe siècle*, Turnhout, Brepols 2004, 157-174. V. aussi S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrología en la medicina de Arnau de Vilanova*, dans «*Medicina & Historia*», 2 (2003), 1-15.

3. Éd. dans H. FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII. Funde und Forschungen*, Münster, 1902, XXX-XXXI et XXXVI ; sur cet épisode, v. aussi A. PARAVICINI BAGLIANI, *Boniface VIII, un pape hérétique?*, Paris, Payot 2003, 284-291.

4. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dans «*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*», 9 (1903), 189-203, n°20 et 330 ; S. GIRALT, *Arnaldus astrologus?*..., 8 note 30.

5. *Speculum medicinae*, éd. dans Arnaldi de VILANOVA, *Opera*, Lyon 1532, fol. 7r: «... et sigillum leonis ab Hermete traditum si lumbis applicet protinus mitigat dolores in calculosis»; *De parte operativa*, *ibid.*, fol. 127ra : «...et presentia sigilli lumbis apppositi non permittit sensum percipere lesionem calculi»; *Aphorismi extravagantes*, éd. J. A. PANIAGUA et P. GIL-SOTRES, dans Arnaldi de VILANOVA, *Opera medica omnia*, t. VI/2, Barcelone, Universitat de Barcelona 1993, 236: «Celeste sigillum dolores pedum effugat in eternum»; *Antidotarium*, éd. dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 244va (sur ce texte : M. McVAUGH, *Two Texts, One Problem: The Authorship of the Antidotarium and De venenis Attributed to Arnau de Vilanova*, dans «*Arxiu de Textos Catalans Antics*», 14 (1995), 75-94); *Astrologia*, éd. dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 295ra (sur ce texte: J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, dans ID., *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelone, Fundació Uriach 1994, 76-77).

Ces mentions ne sont pas faites généralement dans un contexte pratique, mais elles servent à illustrer un développement à portée théorique. Néanmoins, leur importance est déterminante: c'est par elles que le sceau astrologique est entré dans la médecine savante —même si cette place n'a jamais été massive.

§ Un opuscule tardivement attesté dans les manuscrits et les citations (pas avant le ^{xv}^e siècle), le *De sigillis*, est attribué à Arnaud de Villeneuve.⁶ Il s'agit de l'énumération de douze sceaux à fabriquer sous chacun des douze signes du zodiaque. Leur fabrication comprend l'inscription de noms d'anges, la récitation de psaumes etc., autant d'éléments destinatifs qui n'ont nulle part leur place dans la médecine arnaldienne. Il s'agit, de toute évidence, d'un apocryphe.

§ Enfin, le nom d'Arnaud est associé à deux textes hermétiques qui ont souvent fusionné dans les manuscrits:⁷

- Le premier texte porte divers titres: *Liber electionum secretorum superiorum*, *Ymagines signorum contra infirmitates corporis*, *Liber formarum duodecim imaginum*.... Je l'appelle *De duodecim imaginibus Hermetis*. Il décrit douze figures à fabriquer dans de l'or. Elles doivent être fabriquées chacune sous la configuration astrologique où l'un des signes du zodiaque domine. Leur but est thérapeutique.
- Le second texte, qui commence par *Accipe aurum purum* ou *Recipe aurum purum*..., décrit un sceau du Lion ainsi qu'un récit à la première personne expliquant que ce sceau a été utilisé avec succès. J'ai appelé ce texte *LION I* pour le différencier de la section du *De duodecim imaginibus Hermetis* consacrée au sceau du Lion (et que j'appelle *LION II*):

6. Paris, BnF lat. 7337, fol. 16; BnF lat. 7408, fol. 39-40v; BnF lat. 7349, fol. 127r-129v (anonyme); S. GIRALT, *Arnaldus astrologus?*..., 10 note 44, signale comme autre probable manuscrit : Londres, Wellcome 560 (Miscellanea Medical XXXVI), fol. 175r-179v (indiqué par F. KLAASEN, *Catalogue of Manuscripts and Early Printed Books*, accessible sur internet). Le texte figure pour la première fois dans l'édition des *Opera* d'Arnaud en 1504, cf. S. GIRALT, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Manresa, PAHC, 2002.

7. Londres, British Library, Addit. 23770, milieu du ^{xiv}^e s., fol. 91v-92r; Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, ^{xiv}^e-^{xv}^e s., fol. 40v-41v; Naples, Biblioteca Nazionale, VIII C. 41, ^{xv}^e s., fol. 65v-66v; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 59, fol. 243r-244r; Dresde, Sächsische Landesbibliothek, N. 100, fol. 172r-173r; Vatican, Vat. lat. 4082, fol. 213r-215r; Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7576, fol. 18r-19r. Sans allusion à Arnaud de Villeneuve: Madrid, Biblioteca Nacional, 17961, fol. 34r-35r; Paris, BnF, lat. 7337, 138-140. Une version un peu différente: Jeroni (Jérôme) TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, 1496-1500, m iir-m iiv [p. 179-180]. Voir P. LUCENTINI et V. PERRONE COMPAGNI, *I manoscritti dei testi ermetici latini*, dans P. LUCENTINI, I. PARRI, V. PERRONE COMPAGNI, *Hermetism from Late Antiquity to Humanism*, Turnhout, Brepols 2003, 715-745, p. 729. Le double texte a sans doute été introduit vers 1300 dans le *Picatrix* II, cap. XII, éd. D. PINGREE, *Picatrix : The Latin Version of the Ghâyat al-Hakîm*, Londres, Warburg Institute 1986, § 39-51 ; D. PINGREE, *The Diffusion of Arabic Magical Texts in Western Europe*, dans *La diffusione delle scienze islamiche nel medioevo europeo*, Rome, L'Accademia 1987, 57-102 (p. 91).

«Prends de l'or pur et fabrique un sceau, dans lequel inscries la figure du Lion, alors que le soleil se trouve dans le Lion dans le premier décan ou le second et dans l'angle oriental ou méridional, et que la lune ne se trouve pas dans la sixième maison, et que le seigneur de l'ascendant n'est pas en aspect avec Saturne ou Mars ou ne s'éloigne pas de <l'une de ces planètes>. Et que ce sceau soit lié à la ceinture ou près des reins. J'ai fait l'expérience de ce que ceux qui l'ont porté n'ont plus jamais souffert par la suite. J'ai vu aussi quelqu'un imprimant ce sceau avec de l'oliban comme cire, et cet oliban marqué de ce sceau il le donnait à boire au malade souffrant des reins et aussitôt ce dernier se trouvait délivré de sa douleur. Moi-même en effet j'ai fait cela pour un tel malade et j'ai imprimé un sceau dans des trochisques de sang de bouc fabriqués suivant cette doctrine, et ils avaient une merveilleuse efficacité».⁸

Dans sept manuscrits que j'ai consultés le nom d'Arnaud est associé à ce complexe de textes et, le plus souvent, à *LION I* (c'est le cas dans quatre manuscrits dont l'un du XIVe siècle). Une analyse astrologique tentée par Jean-Patrice Boudet rend, du reste, plus probable l'utilisation de *LION I* que celle de *LION II* dans l'épisode de la guérison de Boniface VIII en 1301. Or une tradition manuscrite fait de ce texte *LION I* une lettre adressée à un pape du nom de Grégoire et rédigée soit par Jean de Séville soit par un certain André d'Espagne ou de Cordoue.⁹

L'analyse des manuscrits et d'autres indices (le témoignage d'un médecin espagnol Estéfano au XIVe siècle¹⁰) m'ont conduit à penser que *LION I* est bien le texte qu'Arnaud de Villeneuve a eu sous les yeux lorsqu'il a utilisé le sceau du Lion; il a dû également connaître le *De duodecim imaginibus Hermetis* pour

8. Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, (XIVe s.), fol. 81r: «Recipe aurum purissimum et fac sigillum, in quo scribas figuram Leonis, Sole existente in Leone in prima facie vel secunda et in angulo orientis vel meridiei, et Luna non existente in sexta domo, et domino ascendentis non aspiciente Saturnum vel Martem aut recedente ab eo. Et hoc sigillum ligetur in lumbari circa renes. Ego expertus [corr. expertum] sum quod illi qui tenuerunt hoc, postea nunquam passi sunt. Vidi etiam quendam sigillare cum olibano tamquam cera; et illud olibanum sigillatum dabat in potu patienti dolorem renum, et statim liberabatur. Et ego illi feci et sigillavi trochiscos de sanguine hirci secundum illam doctrinam factos, et operabantur miraculose».

9. Vienne, Österreichische Nationalbibliothek, 5311, fol. 41v: «Mirabilis cura contra malum calculi vel lapidis vel contra malum aliorum Hermetis, quem misit magister Iohannes Ispalensis Gregorio pape patienti id malum»; Florence, Biblioteca Laurenziana, San Marco 194, fol. 17r: «...Magister Andreas Spanus hoc scripsit venerabili Gregorio pap<e> inter alia»; Jeroni (Jérôme) TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, 1496-1500, b iiiv: «Memini etiam me legisse in consilio quodam edito a reverendo magistro Andrea Cordubensi ad summum pontificem dominum Gregorium directo...» (mon édition critique de cet ouvrage est sur le point d'être publiée).

10. V. WEILL-PAROT, *Astrologie, médecine et art talismanique...*; Madrid, Biblioteca Nacional, 18052, col. 112-113: «... ut ait Arnaldus in spiramentis sperimentatorum tractado de ssegillos, titulo contra dolore estomachi...» cf. [*De duodecim imaginibus Hermetis*], Munich, Clm 7576, fol. 18vb: «Libre forma posita est super omnem infirmitatem stomachi...».

le sceau des Poissons. Il s'agit de textes dépourvus de rituels, d'inscriptions ou autres invocations, bref sans éléments destinatifs, c'est-à-dire sans gestes ou paroles adressés à un destinataires (démons ou anges) ; en somme, des sceaux que l'auteur du *Speculum astronomiae* aurait pu ranger sous la rubrique des «images astrologiques». Joseph SHATZMILLER avait souligné le rôle du milieu juif de Montpellier vers 1300 dans la promotion de ce que j'ai appelé le *De duodecim imaginibus Hermetis*.¹¹

II. LE SCEAU DU LION ET LA DISTORSION MÉLOTHÉSIE: UN SCEAU SOLAIRE?

Une première anomalie apparaît d'un point de vue astrologique. Le but du sceau du Lion, agir sur les reins, ne correspond pas à la mélothésie connue au Moyen Âge, c'est-à-dire la correspondance entre un signe du zodiaque et une partie du corps.¹² Le signe du Lion correspond ordinairement (et y compris dans l'*Astrologia* attribuée à Arnaud¹³) à la poitrine et au cœur. Sebastià Giralt pense qu'on pourrait éventuellement rapporter le lien entre le Lion et les reins à la relation entre ce signe et les flancs que l'on trouve parfois dans la mélothésie antique (Manilius et Sextus Empiricus).¹⁴ Mais cette mélothésie n'était guère connue des auteurs du xive siècle qui utilisèrent *LION I* et *LION II*.¹⁵ La distorsion mélothésique était criante et elle ne pouvait pas avoir échappé à Arnaud lui-même. Ce dernier manifeste confusément qu'il a conscience de cette distorsion. L'explication la plus détaillée de l'action du sceau du Lion se trouve dans le *De parte operativa*, dans le passage où il est question des maladies mentales, de l'*'alienatio'*. Le sceau du Lion a la faculté d'empêcher de percevoir les douleurs rénales. Je m'étais donc demandé si dans l'esprit d'Arnaud il n'y avait pas l'idée empruntée à Alchabitius, selon laquelle

11. J. SHATZMILLER, *In Search of the "Book of Figures": Medicine and Astrology in Montpellier at the Turn of the Fourteenth Century*, dans «Association of Jewish Studies review», 7-8 (1982-1983), 383-407.

12. N. WEILL-PAROT, *Magie solaire et magie lunaire: le soleil et la lune dans la magie astrale (XIIe-XVe siècle)*, dans «Micrologus», 12 (2004), 165-184.

13. *Astrologia*, dans *Opera*, Lyon, 1532, fol. 292d-295c, fol. 293c: «Leo respicit cor et os stomachi et pulmonem et epar et huiusmodi membra quia tot vigor leonis est a corde et ab huiusmodi membris».

14. S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrología en la medicina de Arnau de Vilanova*, dans «Medicina & Historia», 2 (2003), 1-15, p. 9 note 40: MANILIUS, *Astronomica*, II, 460 et SEXTUS EMPIRICUS, *Contra professores*, V, 21.

15. Même si on conserve quelques manuscrits des xe-xiie siècles, le grand succès des *Astronomica* de Manilius se situe au xve siècle, lorsque l'humaniste Poggio Bracciolini les redécouvrit en 1416 en leur donnant une grande importance. L'œuvre fut imprimée pour la première fois en 1471. Cf. F. CALERO, introd. de MANILIO, *Astrología*, trad. et notes F. CALERO et M. J. ECHARTE, Madrid, Gredos, 1996, 42-47 ; S. J. TESTER, *A History of Western Astrology*, Bury St Edmunds, St Edmunds Press 1987, 210.

le soleil dans le signe du Lion domine la tête.¹⁶ La solution arnaldienne conduirait ainsi vers une explication où le rôle déterminant serait joué, non par le Lion, mais par le soleil.

Lorsque Pietro d'Abano présente le sceau du Lion comme efficace pour enlever la douleur des reins, il insiste, lui aussi, sur la position privilégiée du soleil (au Milieu du ciel avec le Cœur du Lion, Jupiter et Vénus étant en aspect).¹⁷ Le sceau du Lion apparaît ici comme un sceau solaire puissant, mais rien ne le rattache apparemment directement aux reins.

En 1496 le médecin catalan Jeroni (Jérôme) Torrella dans la *secunda pars* de son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, où il énumère les arguments *contra* des 'thomistes', c'est-à-dire des détracteurs des 'images astrologiques', formule clairement cette objection (et pourtant Manilius est bien connu à l'époque où il écrit): ce devrait être un sceau de la Balance et non celui du Lion puisque le sceau vise à soulager les reins. La réponse de Torrella consiste à faire du sceau du Lion un sceau solaire, un sceau où l'élément important est le soleil. Le soleil en effet «introduit vie et lumière dans toutes les forces naturelles», or lorsqu'il se trouve dans le signe du Lion, il est doublement favorisé, puisque ce signe est son domicile et appartient à la même triplicité que lui.¹⁸ Cette explication est cohérente mais ne permet évidemment pas de replacer le sceau dans la liste générale des sceaux thérapeutiques que Torrella évoque et qui suit la mélothésie zodiacale.¹⁹

On retiendra donc que le sceau du Lion fut expliqué comme un sceau solaire. Le Lion n'était là que pour exalter les vertus de l'influence du soleil. Aucune justification précise de son lien privilégié avec les reins ne fut fournie par les médecins médiévaux.

III. PIERRE RÉNALE ET PIERRE PHILOSOPHALE?

Récemment Danielle Jacquart a la première perçu la piste possible qui se dessinait à l'horizon de ce lien entre sceau du Lion en or et reins: un horizon alchimique.²⁰

16. ALCHABITIUS, *Libellus ysagogicus*, Venise, 1485, fol. aa 8r.

17. PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, Venise, 1565, diff.10., *Propter tertium*, fol. 17va.

18. Hieronymus TORRELLA, *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, Valence, Alfonso de Orta, s.d. [entre 1496 et 1500], II, ratio 47, c vr-c vv [p. 41-42] ; IV, [ad 47], l ir-l iv [p. 161-162]. voir aussi III, f. v^a-f. vi^a [90-91].

19. Rappelons que Torrella lui-même publie à la fin de son *Opus* une version du *De duodecim imaginibus astrologicis* que lui a offerte Girolamo Manfredi, v. note 7 [p. 90-91].

20. D. JACQUART, *Calculs et pierres*, dans C. CRISCIANI et A. PARAVICINI BAGLIANI (éd.), *Alchimia e medicina nel Medioevo* (Micrologus Library, 9), Florence, Sismel-edizioni del Galluzzo, 2003, 247-263; plus largement sur le lien entre le discours sur le rôle du soleil dans la médecine et l'alchimie, EAD., *Le soleil, la lune et les états du corps humain*, dans «Micrologus», 12 (2004), 239-256.

A. Le pape, le sceau du Lion et l'alchimie

Un tel lien entre le sceau du Lion et l'alchimie n'est pas directement attesté dans l'œuvre authentique d'Arnaud de Villeneuve. Mais elle témoigne d'un glissement significatif d'un sceau dont le fonctionnement astrologique précis restait obscur vers une pratique alchimique, le pont entre les deux univers (respectivement magique et alchimique) étant assuré par la pierre rénale, aux confins de l'organique et du minéral, possible image de la pierre philosophale.

Pour Arnaud de Villeneuve, on ne peut trouver que de maigres indices très hypothétiques. Chiara Crisciani dans un livre récent a rapproché le récit de la guérison du pape Boniface VIII à l'aide du sceau du Lion de deux indications sur une activité alchimique attribuée à Arnaud de Villeneuve à la curie pontificale.²¹ L'ouvrage alchimique intitulé *Correctio fatuorum* attribué à Ricardus Anglicus rapporte en effet que le médecin catalan avait guéri grâce à de l'or alchimique le pape Innocent d'une maladie qui n'avait pas pu être soignée par les autres médecins.²² Le canoniste GIOVANNI DI ANDREA, de son côté, dans ses *Additiones* au *Speculum iudiciale* de Guillaume DURAND, relate la fabrication par Arnaud de Villeneuve, à la curie romaine, de deux barrettes d'or (virgulas auri).²³ Juan A. Paniagua avait, lui aussi, vu dans cette histoire relatée par le canoniste presque contemporain d'Arnaud une possible déformation de l'épisode du sceau du Lion.²⁴ Si c'était le cas, Giovanni di Andrea serait le seul

21. C. CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Rome, Viella, 2002, 50-54.

22. *Correctio fatuorum*, cap. XI (*Quomodo aurum curet infirmitates hominum et aegra corpora metallorum*), éd. dans *Artis Auriferae quam chemiam vocant, volumen primum*, Basileae, Conrad Waldkirch, 1593, 545-575, p. 567: «Cum ergo aurum tanti vigoris sit apud vulgares, et hoc in sua prima dispositione manens, quare non mirum, sicut expertum est, si aurum in medicinis per artis ministerium sequentis naturam redigatur, et eius virtus subtilietur per digestionem decoctionis, et qualitatum purgationem, quod multas seu omnes aegritudines habeat tunc curare. Quod patet per Arnoldum de Villa nova peritissimum medicum, qui dominum Innocentium Papam cum hac medicina ab infirmitate, caeteris medicis incurabilem liberavit».

23. III, IV, § *de crimine falsi*: *Guillelmi Durandi Speculi iuris cum Ioan. Andreae, Baldi, reliquorumque praestantissimorum, Pars III et IIII*, Bâle, apud Ambrosium et Aurelium Frobenios Fratres, 1574, p. 502 (réimpr. anastatique : Wilhelm DURANTIS, *Speculum iudiciale illustratum et repugnatum a Giovanni di Andrea et Baldo degli Ubaldi*, t. 2, Darmstadt, Scientia Verlag Aalen, 1975): «Plus nostris diebus habuimus magistrum Arnaldum de Villa nova in curia Romana summum medicum et theologum de quo scripsi de observat. ieiun. consilium, qui etiam magnus Alchimista virgulas auri, quas faciebat, consentiebat omni probationi submitti». V. aussi PARAVICINI-BAGLIANI, *Boniface VIII*, 291-295.

24. J. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dans ID., *Estudios y notas sobre Arnau de Vilanova*, Madrid, CSIC, 1963, 56-69 (rééd. dans ID., *Studia arnaldiana...*), 63: «Bien puede ser que la noticia de la fabricación de oro se derive de la elaboración de aquel sello áureo forjado por Arnau bajo la influencia de la constelación de León, que fue aplicado sobre la zona lumbar del paciente, como uno de los remedios para su litiasis.» Cette mention de Giovanni di Andrea est rappelée dans la présentation par Tomaso MURCHI de l'édition des *Opera omnia* d'Arnaud, Lyon 1504 et 1509; Venise, 1505, fol. 1v; cf. PANIAGUA, *ibid.*, 61.

auteur médiéval que je connaisse à faire allusion à l'épisode de la guérison de Boniface VIII grâce au sceau du Lion rapportée dans le récit de Guerau d'Albalat exhumé par H. Finke en 1902.

L'étude des contextes codicologiques dans lesquels intervient le *De duodecim imaginibus Hermetis* associé au *Lion I* et au nom d'Arnaud de Villeneuve ou *LION I* isolé accompagné du nom du maître catalan, pourrait être une piste intéressante. Mais, en réalité, presque tous ces manuscrits (au nombre de sept) sont des 'codices' exclusivement astronomico-astrologiques sans traces d'alchimie. Il faut mettre à part, le manuscrit de la bibliothèque inter-universitaire de médecine de Montpellier h. 490. Ce manuscrit, du xve siècle, comprend les *Experimenta Arnaldi* qu'avait étudiés Michael McVAUGH, ainsi que des textes alchimiques rattachés au nom d'Arnaud. Le récit *LION I* (qui n'est pas explicitement attribué à Arnaud ici) intervient après les 'experimenta'. Mais le manuscrit est de plusieurs mains²⁵

B. L'étrange témoignage d'Angelo de Aquila

Pour trouver un témoignage sûr d'une association entre le sceau du Lion et l'alchimie il faut se référer à un témoignage de près d'un siècle postérieur à Arnaud de Villeneuve, témoignage sur lequel récemment Danielle Jacquart a attiré l'attention.²⁶ Angelo de Aquila était un médecin italien. Maître ès-arts et en médecine de l'Université de Bologne, il est présent à Paris à partir de 1407 au moins. Le 31 décembre 1415, il achève la rédaction d'un *Regimen* destiné au marchand lucquois Dino Rapundi qui souffre d'un calcul rénal.²⁷ Le texte est conservé dans un manuscrit de la Bibliothèque nationale de France.²⁸ Si Angelo de Aquila ne paraît pas avoir appartenu à la Faculté de médecine de l'Université de Paris, il entretient des relations étroites avec deux maîtres en médecine parisiens: Jacques Sacquespée qu'il qualifie de 'magister

25. Montpellier, Bibliothèque inter-universitaire de médecine, h 490. Il comprend notamment fol. 65r-66v: *Verba Arnaldi de Villanova super artem*, inc.: «Arnaldus de Villa Nova in Rosario dicit sic quod quando philosophi dicunt terra sulphurea intelligendum est...». Sur la partie alchimique de ce manuscrit, v. J. CORBETT, *Catalogue des manuscrits alchimiques latins, II, Manuscrits des bibliothèques publiques des départements français antérieurs au xviie siècle*, Bruxelles, 1951, 115-119. Sur les *Experimenta* attribués à Arnaud de Villeneuve: M. McVAUGH, *The Experimenta of Arnald of Villanova*, dans «The Journal of Medieval and Renaissance Studies», 1 (1971), 107-118.

26. JACQUART, *Calculs et pierres*.

27. E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Âge*, [1936], Genève, Droz 1979, I, 27-28. Les formes du nom d'Angelo d'Aquila peuvent être: Ange Johannis, Johan, Jouen de Aquila, de Aquilla, de L'Aigle; D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Paris, Fayard 1998, 101, 499, 500, 508; sur Dino Rapundi, v. J. FAVIER, *Dictionnaire de la France médiévale*, Paris, Fayard 1993, 805-806 et JACQUART, *Calculs et pierres*, 249.

28. Paris, BnF lat. 4120, fols. 89r-109v.

meus' et Jean le Lièvre. Il fréquente aussi la cour royale, ainsi que le milieu des orfèvres et des hommes d'affaire.²⁹

Le *Regimen* est tout entier consacré au calcul rénal. A l'extrême fin du traité, Angelo mentionne le sceau du Lion. Il invoque pour l'occasion l'autorité de Pietro d'Abano et d'Arnaud de Villeneuve.

«Le Conciliator et Arnaud sont témoins du fait qu'une image du Lion gravée dans de l'or très pur, tandis que le soleil se trouve dans le Lion et que la lune n'est pas en aspect avec Saturne ni ne s'en éloigne, lorsqu'elle est portée dans une bande ou dans une ceinture en cuir de veau marin ou de lion, préserve du calcul. Et l'encens où est imprimé ce sceau (sigillatum olibanum) ou bien le sang de bouc préparé avec la même figure et à l'heure dite, pulvérisé, donné avec du vin, brise aussitôt la pierre et fait uriner.»³⁰

Il semble avoir repris mot à mot le passage de la *Chirurgia magna* de Guy de Chauliac.³¹ Le *Regimen* d'Angelo de Aquila comprend aussi de nombreuses allusions à l'alchimie: allusion à la conservation de la jeunesse, mention d'un mystérieux alchimiste Bariston dont les trochisques ont la vertu de «briser la pierre» etc. Danielle Jacquart a relevé toutes ces allusions plus ou moins directes et suppose que le texte est crypté.³² Il y a manifestement dans cet opuscule un parallèle, et peut-être même une superposition, entre la pierre rénale et la pierre philosophale.³³

C. Art talismanique et alchimie

Récemment J.-M. Mandosio a montré que la *Tabula smaragdina*, considérée par les alchimistes occidentaux comme l'un des textes clefs de leur art, est

29. Sur Jacques Sacquespée: E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire...*, I, 337, et D. JACQUART, *Supplément au Dictionnaire...*, Genève 1979, 138; sur Jean le Lièvre, E. WICKERSHEIMER, *Dictionnaire...*, I, 434; et D. JACQUART, *Supplément*, 166.

30. Paris, BnF lat. 4120, 109v: «Conciliator et Arnoldus testantur quod imago Leonis sculpta in auro purissimo, sole existente in Leone, luna Saturnum non respiciente nec ab eo recedente, in bricali aut in zona de corio vituli marini aut leonis portata, preservat a calculo; et sigillatum olibanum aut sanguis hyrcinus preparatus cum eadem figura et hora dicta pulverizatum vel pulverizatus, datum vel datus cum vino, statim lapidem frangit et mingere facit.»

31. *Inventarium sive Chirurgia magna*, Tract. VI, Doct. 2, cap. 7, éd. M. McVAUGH, vol. I, Leyde - New York - Cologne, E. J. Brill 1997, 380: «Et Hermes dixit, ut Arnoldus et Consiliator testantur, quod ymago Leonis sculpta in auro purissimo, sole existente in Leone, luna Saturnum non respiciente nec ab eo recedente, in bricali aut in zona de corio vituli marini aut leonis portata, preservat a calculo. Et sigillatum olibanum aut sanguis hircinus praeparatus cum eadem figura et hora dicta, pulverizatum, datum cum vino, statim lapidem frangit et mingere facit.»

32. D. JACQUART, *Calculs et pierres*.

33. L'édition et le commentaire de ce texte par D. JACQUART et moi-même est en cours.

sans doute originellement un texte talismanique.³⁴ Mais, *a priori* la magie talismanique et l'alchimie sont deux champs bien différents. Certes, les spéculations qui voulaient faire de ces disciplines des disciplines naturalistes choisirent des solutions analogues en essayant d'articuler l'art et la nature.³⁵ Dans les deux cas, il s'agissait de montrer que le fabricant de talisman pas plus que l'alchimiste ne prétendait dépasser la nature: en dernier ressort, leur action consistait à insérer leur opération dans le cours de la nature. Pourtant, même dans ce cadre, les deux procédés restaient bien différents dans leur relation avec l'influx céleste.

Petrus Bonus de Ferrare dans sa *Pretiosa Margarita Novella* écrit que l'alchimiste n'a pas à tenir compte du moment astrologique pour entreprendre son opération. C'est bien par les corps célestes que sont introduites les formes dans les corps inférieurs, mais l'alchimiste n'a pas à se préoccuper de cet aspect de la réalité: il manie directement la matière informée, tout comme celui qui pose l'œuf dans le fumier pour le faire éclore ou celui qui laisse pourrir la viande pour engendrer des vers. En revanche, dans l'art talismanique, l'artisan doit déterminer le moment où la «forme accidentelle nouvelle et occulte» est introduite dans le matériau. Il y a donc une différence entre les formes spécifiques substantielles introduites par les corps célestes, par l'intermédiaire du *'cursus naturae'*, et les formes accidentelles introduites directement dans le matériau. L'alchimiste a affaire aux premières qui relèvent d'une influence astrale universelle; le faiseur de talismans, aux secondes, lesquelles renvoient à une influence directe, ponctuelle et temporellement déterminable.³⁶

Comme l'a montré Chiara Crisciani, au *xve* siècle Guillaume Fabri n'aborde l'art talismanique que pour mieux l'écarter et pour montrer la supériorité de l'alchimie. L'alchimie peut réaliser les promesses de l'art talismanique, mais de façon licite et naturelle.³⁷ Il n'en demeure pas moins que, dans l'es-

34. J.-M. MANDOSIO, *La Tabula smaragdina e i suoi commentari medievali*, dans P. LUCENTINI, I. PARRI et V. PERRONE COMPAGNI (éd.), *Hermetism from Late Antiquity to Humanism...*, 681-696.

35. B. OBRIST, *Art et nature dans l'alchimie médiévale*, dans «Revue d'histoire des sciences», 49/2-3 (1996), 2155-286; N. WEILL-PAROT, *Causalité astrale et science des images au Moyen Âge. Éléments de réflexion*, dans «Revue d'histoire des sciences», 52/2 (1999), 207-240; ID., *Les 'images astrologiques'...*, notamment, 223-302 et 303-339.

36. Petrus BONUS Ferrarensis, *Pretiosa Margarita Novella*, éd. dans J.-J. MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, vol. II, 1702, 1-79., cap. 106, 656; sur cet ouvrage : C. CRISCIANI, *The Conceptions of Alchemy as expressed in the Pretiosa Margarita Novella of Petrus Bonus of Ferrare*, dans «Ambix», 20 (1973), 165-181; Pietro BONO da Ferrara, *Preziosa margherita novella*, introd. et éd. C. CRISCIANI, Florence, 1976.

37. C. CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia*, 97-107, cf. Guglielmo FABRI, *Liber de lapide philosophorum*, *ibid.*, 162-164.

prit de cet alchimiste du Quattrocento, s'opère une superposition entre l'or utilisé pour les talismans et l'or visé par l'œuvre alchimique.³⁸

Cette comparaison ambiguë entre l'art talismanique et l'alchimie est exprimée à la fin du xve siècle par Jeroni (Jérôme) Torrella d'une autre manière. Parmi les arguments opposés par les 'Thomistes', c'est-à-dire les détracteurs des 'image astrologique', qu'il énumère dans la *Secunda pars* de son ouvrage, figurait celui-ci:

«... il vaudrait mieux, tandis que le soleil se trouve dans le Lion, graver la figure du Lion dans une racine ayant la vertu curative des reins plutôt que dans de l'or. Etant donné que ce n'est pas ce que l'on fait, il semble que l'efficacité de cette figure ne peut en aucune manière être réduite à une opération naturelle»³⁹

A cela Torrella, dans la partie qu'il consacre aux réponses que les 'Albertistes', c'est-à-dire les partisans des 'images astrologiques', feraient à ces arguments, répond:

«A cet autre argument formulé à partir de la racine, que l'on réponde en refusant toute comparaison, car l'or non alchimique ou eurizon est une matière mieux disposée à recevoir et retenir cette image du Lion que ne l'est une racine; et par conséquent la vertu est produite davantage par les corps célestes dans cet or ainsi mis sous une figure que dans une racine tout entière, quand le soleil se trouve dans le Lion, dans la mesure où l'or est appelé soleil par les alchimistes et les philosophes. Or il apparaît, selon Aristote, que l'action provenant des actifs advient dans un patient prédisposé. Or si dans une racine pouvait être imprimée et retenue la figure du Lion, après qu'elle eut été exposée à la chaleur du feu, comme on le fait pour l'or, Albert admettrait volontiers que dans cette racine puisse être causée une force comme dans le lion en or. Cependant, parce que cela ne pourrait être fait que difficilement, voilà pourquoi on répond à juste titre qu'il n'y a aucune comparaison possible.»⁴⁰

38. C. CRISCIANI, *op. cit.*, 99: «Oro, oro potabile, elixir sono infatti diventati in questa sezione generici e polivalenti, hanno come perso connotati precisi e identificabili operazioni: confluiscono tutti nella radicale (in senso proprio) potenza del *telchem* misterioso e arcano (e indefinibile, se non come 'forza') che sta al centro della *Tabula smaragdina*: massimo segreto della 'fortitudo' assoluta quanto elusiva.»

39. II, 29, c iii_v [p. 38]: «Praeterea melius esset in aliqua radice habente virtutem morbi renum curatiuum sculpere figuram leonis, Sole existente in Leone quam in auro. Et quum non fiat, videtur quod istius figurae efficaciam nequaquam reducatur ad opera naturalia.»

40. IV, [Ad 29.], k vir [p. 155]: «Ad aliam vero rationem ex radice sumptam dicatur omnimodam similitudinem negando, nam aurum non alquimicum seu eurizon est materia magis disposita ad recipiendum et retinendum talem Leonis imaginem quam sit radix; et consequenter virtus a corporibus caelestibus in dicto auro sic figurato producitur magis quam in radice integra, Sole existente in Leone, quum ab alquimistis et philosophis aurum Sol vocetur. Patet autem, secundum Aristotilem, actus actiuorum in patiente fieri disposito. Quod si in radice posset figura Leonis imprimi atque retineri precedente calefactione eius ab igne, sicut fit in auro, bene admitteret Albertus in prefata radice posse causari vim sicut in leone aureo. Tamen,

Dans son *Opus praeclarum de imaginibus astrologicis*, voilà le seul passage où Torrella évoque l'alchimie. Il le fait, on le voit, d'une bien curieuse manière. D'abord, l'argument de la racine n'appelait pas ,a priori' une contre-argumentation se référant à l'alchimie. De plus, la première allusion (celle qui renvoie à l'or non alchimique) a un sens très différent de la seconde (le rappel du sens que prend ,Sol' chez les alchimistes). Ces deux allusions n'ont apparemment aucun lien logique et semblent procéder d'une forme d'association d'idées. Leur signification paraît même contradictoire, puisque, d'un côté, l'or alchimique est écarté de l'œuvre talismanique, et que, d'un autre côté, le fait que ,Sol' signifie or chez les alchimistes est avancé pour justifier l'utilisation de ce métal pour la fabrication du sceau du Lion.

Cet exemple, certes tardif, montre que la focalisation sur l'or et sur le soleil conduisait inévitablement à poser la question de l'alchimie. Cette question dépasse apparemment la seule figure d'Arnaud. Pourtant c'est bien à lui qu'elle nous ramène. D'abord, parce qu'il est (avec Pietro d'Abano) le premier introducteur de l'art des sceaux astrologiques, et en particulier de celui du Lion, au sein de la médecine savante. Ensuite, parce que lui-même a eu conscience de l'inadéquation de la destination du sceau du Lion au regard de la mélothesie alors dominante. Dans ces conditions, le sceau du Lion devait conduire ses successeurs sur la piste de l'alchimie : le matériau travaillé (l'or), l'astre déterminant en dernière analyse (le soleil) et le mal visé (la pierre rénale) offraient un irrésistible écho aux préoccupations des alchimistes : respectivement, la recherche de la transmutation de l'or ou recherche de l'or-elixir, l'assimilation ,Sol'-or et le parallèle entre pierre rénale et pierre philosophale. Ce dernier point sans doute est une voie qu'il conviendrait d'explorer pour elle-même au-delà même de la seule question du sceau astrologique du Lion. Danielle Jacquart a montré la voie. De fait, entité aux confins de l'organique et du minéral, la pierre rénale semblait inviter au cœur des mystères de la génération.⁴¹ N'attribuait-on pas, du reste, un extraordinaire pouvoir thérapeutique et antidotaire aux pierres engendrées dans les organes de certains animaux, pierres qu'on appela de plus en plus souvent bézoards?⁴²

quia istud cum difficultate posset fieri, ideo bene dictum est non omnimodam similitudinem esse». [C'est moi qui souligne dans le texte traduit]. ,Eurizon' provient de ,obryzum' (latin) / ,obruzon' (grec), c'est-à-dire, or pur; je remercie Jean-Marc Mandosio de cette information.

41. Sur les multiples lectures de la place et du rôle des reins: J. ZIEGLER, *The Medieval Kidney*, dans «American Journal of Nephrology», 22 (2002), 152-159.

42. Ces points seront abordés dans l'étude accompagnant l'édition mentionnée dans la note 33.

Giovanna FERRARI

IL TRATTATO *DE HUMIDO RADICALI*
DI ARNALDO DA VILLANOVA*

I. *Il De humido radicali nella produzione di Arnaldo da Villanova*

Il trattato sull'umido radicale è senz'altro opera di Arnaldo, per coerenza di rimandi interni e stile, e tale è stato considerato anche dagli editori rinascimentali. E' tuttavia peculiare, all'interno della produzione che si è conservata dell'Arnaldo 'medico'¹, per diversi motivi: è l'unico testo presentato esplicitamente dall'autore come 'opera non medica' («*praesens vero tractatus cum de medicina non sit*», II.3, 1010-11²) bensì di filosofia naturale («*nos [...] solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam [l'umido radicale] laboramus*», I.1, 224-27) ed è condotto, di conseguenza, secondo lo stile delle 'quaestiones' della Scolastica³.

Suo argomento è l'umido radicale, una delle umidità del corpo, fondamentale per garantire la continuità dei processi vitali; si tratta di una sostanza presente necessariamente in tutti i viventi, comprese le piante, e di difficile individuazione tramite i sensi: per questo Arnaldo se ne occupa dal punto di vista di chi cerca la verità naturale,⁴ seguendo la distinzione aperta-

* Un ringraziamento particolare a Chiara Crisciani, per il costante appoggio intellettuale e la solidarietà con cui mi ha accompagnato in questa ricerca fin dall'inizio, e a Michael R. McVaugh per aver messo a mia disposizione, con rara pazienza e generosità, non solo il testo ristabilito dell'opera arnaldiana, ma anche la sua profonda conoscenza di Arnaldo.

1. J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, nuova edizione, in IDEM, *Studia arnaldiana*, Barcelona 1994, 51-143, in particolare 82, rimanda a una perduta *Epistola de elementis*, citata nel *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*, 167, 7 (potrebbe essere l'opera cui allude cursoriamente Arnaldo nel *De humido* (I.3, 372-6): «*Propter hoc etiam mixtio - et quo ad quantitatem miscibilium et quo ad apprehensionem ipsorum - variatur in corporibus viventium et ipsorum partibus, quemadmodum alia et alia est quantitas et apprehensio miscibilium in corporibus animalium et plantarum et in oculo et lingua et in carne et in nervo et in aliis, ut alibi est ostensum*»). Per il *De consideracionibus*, cfr. ed. AVOMO, IV, a cura di P. GIL-SOTRES e L. DEMAIRE, Barcelona 1988, specie *Introducción*, 49, 58.

2. Vedi anche I.1, 214-5, II.3, 953, II.3, 1048, per accenni alla pertinenza non medica del trattato. Seguo la tradizionale suddivisione in libri e capitoli; la numerazione delle righe segue l'edizione del testo approntata da McVaugh (in una redazione non ancora definitiva).

3. Vedi per le *quaestiones* classiche e quelle 'a risposta diretta' tipiche dei commentari medici B. LAWN, *The Salernitan questions*, Oxford 1963, e D. JACQUART, *La question disputée dans les Facultés de Médecine*, in AA.VV., *Les questions disputées dans les Facultés de Théologie, de Droit et de Médecine*, 279-315, Turnhout, Brepols, 1985.

4. «*Nos vero predictam sufficientiam [delle argomentazioni mediche] secundum modum medicorum hic non suscipimus explanare, sed solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam laboramus*» (fine cap. I.1, 223-26).

mente proposta nel *De intentione medicorum*, 19-22: «philosophus in doctrina sua considerat universaliter et absolute naturam rei, ita videlicet quod et intrinsicam et occultam et etiam manifestam, medicus autem tantum manifestam».

Tra le opere di Arnaldo il trattato *De humido radicali* è affiancabile a due opere scritte con l'intento di servire alla medicina, il *De intentione medicorum* e il *De consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*⁵, a cui somiglia per l'indirizzo e la venatura polemica di cui è portatore, evidentemente connessa all'attività svolta da Arnaldo durante il periodo della sua composizione. Siamo alla fine del secolo XIII: per un decennio, dal 1291 circa fino al 1300, Arnaldo da Villanova insegna stabilmente medicina a Montpellier: all'inizio del 1300 se ne distacca e ritornerà ad insegnare, forse, per un periodo più breve, nel 1305-1308 circa⁶. La datazione dell'opera è possibile per ora solo approssimativamente, grazie a riferimenti interni incrociati: nel *De humido* Arnaldo cita esplicitamente solo il *De intentione medicorum* (I.1, 221; II.3, 858), e un'opera non identificata sulla *mixtio*;⁷ a sua volta il trattato viene citato solo nello *Speculum medicine* (2 volte: cap. 5 e cap. 66).⁸ Secondo McVaugh, in base

5. Altre due opere citate nel *De consideracionibus* come già pubblicate rientrano in questo gruppo: il *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse* e il *Commentum supra librum Galieni de morbo et accidenti* (vedi *De consideracionibus*, 219, 2). È da notare che nel primo commento (ed. AVOMO, XV, a cura di L. GARCÍA BALLESTER e E. SÁNCHEZ SALOR, Barcelona 1985, 296.6-9, su cui vedi *Introducción*, 116), come nel *De consideracionibus* cit.(131.11-132.3, e *Introducción* di P. GIL-SOTRES e L. DEMAÎTRE, 51), Arnaldo accenna a gravi tribolazioni e molestie subite per la malevolenza dell'ambiente medico, accenni che mancano nel *De intentione medicorum* e nel *De humido radicali*: che sia una indicazione di precedenza cronologica di questi due trattati? Per la datazione delle opere mediche di Arnaldo, vedi anche l'*Introduction* di McVAUGH alla sua edizione degli *Aphorismi de gradibus*, AVOMO, II, Barcelona 1975, 80-81.

6. Vedi PANIAGUA, *Arnau de Vilanova, Maître-régent à l'École de médecine de Montpellier*, (1985), in IDEM, *Studia arnaldiana*, 307-16, in part. 309-10.

7. Su cui vedi nota 1.

8. Arnaldi Villanovani Philosophi et medici summi *Opera omnia cum Nicolai Taurelli medicorum et philosophorum in quosdam libros annotationibus*, Basilea, ex off. Perneae per C. Waldkirch, 1585, rispettivamente coll. 16-17 (*De membris*, a proposito dei membri radicali) e 130 (*De medicinis habentibus operationes similes universalibus, et primo de generativis lactis et spermatis*, sulle medicine che generano latte e sperma) (ringrazio M. McVaugh per quest'ultima segnalazione). La prima citazione è solo un rinvio al *De humido*, a proposito del fatto che i membri radicali non si rigenerano: «in qua consideratione solum utitur sufficientibus ad finem suum, et non necessariis absolute, sicut ostenditur ex tractatu de Intentione medicorum, et de Humido radicali» (cfr. la discussione in II.1, 820ss). Da notare che l'umido radicale non è inserito tra gli umori, comprensivi delle umidità digestive, che sono elencati nel cap. 5 in numero di tre, con i nomi 'ros', 'cambium', 'gluten'. Nel cap. 66 il discorso verte sul meccanismo di produzione di latte e sperma, e su quest'ultimo Arnaldo dice che «ad primam membrorum formationem modica valde quantitas est sufficiens principii seminalis (quemadmodum declaratum est in tractatu de humido radicali) sed ad augendum et nutriendum membra natorum oportet exuberare nutritivam humiditatem» (cfr. II.2, 545-554).

anche a considerazioni stilistiche, il *De humido* si può collocare tra il *De intentione medicorum*, databile ai primi anni del decennio '90, e la *Repetitio super "Vita Brevis"* (finita nel 1301);⁹ preferibilmente intorno alla fine del secolo, quando l'autore aveva una cinquantina d'anni.¹⁰

Le opere composte in questa fase di matura attività universitaria sono tra le più impegnative di Arnaldo, per densità di riflessione e novità nel reimpostare questioni dibattute da tempo nell'ambiente medico e filosofico. I medici universitari della seconda metà del Duecento si trovano ad affrontare un faticoso lavoro di assimilazione e armonizzazione di opere di nuova o rinnovata traduzione, i cui contenuti si riflettono sulla teoria medica, sull'insegnamento e sulla pratica professionale. Numerose nuove opere galeniche, i *Libri naturales* di Aristotele, il *Canone* di Avicenna, i commentari arabi alle opere aristoteliche e le enciclopedie duecentesche, rendono il lavoro degli studiosi di allora complesso e a volte scoraggiante. Arnaldo ha ben chiaro il proprio compito: non solo selezionare e rendere perspicuo il patrimonio di conoscenze disponibili, favorendo il rinnovamento del galenismo con l'assimilazione di opere originali,¹¹ ma, come dice nel Prologo a Goseno di Colonia anteposto al *De consideracionibus operis medicine*, aggiungere il proprio contributo personale, appoggiandosi «proprie virtutis industrie aut doctrine sapientum et fundatorum artis» (ed. cit., 132, 20-21).

Non sempre i colleghi gli sembravano all'altezza del compito. Il *De humido*, come le altre due opere citate, inizia con la dedica ai propri allievi e/o sodali («socii nostri») e con una dichiarazione polemica:

«Poiché i filosofi da quattro soldi e coloro che hanno studiato filosofia naturale a memoria, con le loro dispute sull'umido radicale del corpo vivente danno serio motivo di dubitare non solo ai nostri colleghi [medici] ma anche a coloro che si impegnano nella ricerca della verità, per soddisfare alle richieste dei colleghi vogliamo qui spiegare quanto sul predetto argomento [l'umido radicale] sia contenuto complessivamente nelle affermazioni estratte dagli scritti del sommo Albubetri, che chiamiamo di solito Rasis, di Galeno nei due trattati delle virtù naturali, ovvero delle trasmutazioni dei corpi e dei segreti naturali, e di Teofrasto nell'opera sul comportamento dell'anima vegetativa. Vogliamo così con questo libro preparare per i nostri colleghi un terreno di studio e di esercizio intellet-

9. Secondo McVAUGH, (*Introduction* al *De intentione medicorum*, ed. AVOMO, V.1, Barcellona 2000, 137) la composizione del *De humido radicali* seguirebbe quella di altre opere come gli *Aphorismi de gradibus*, circa 1295, e quindi sarebbe da datare proprio alla fine del secolo. Sulla datazione degli *Aphorismi* una diversa proposta viene da GARCÍA BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR, che la fisserebbero alla fine del '200: *Introducción* a Arnau de VILANOVA, *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, 116.

10. PANIAGUA, *El maestro*, 2, 5-6.

11. Vedi L. GARCÍA BALLESTER, *Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, in «Dynamis», 2 (1982), 97-158.

tuale ordinato, mentre i nostri avversari vi troveranno materia per abbaiarci contro e anche, di nascosto, per colmare le loro lacune.»¹²

Nel corso dell'opera ricorrono altri passi polemici, contro i pazzi che ritengono l'umido radicale coincidente con lo sperma (I. I.1, 41), che non conoscono i fondamenti della filosofia naturale (I. II.2, 650-2), che non sanno cose note alle donnette e ai bifolchi (I. I, 67-68), ecc., ma sempre senza mai fare nomi; infine Arnaldo chiude il trattato affermando che tra i colleghi di individui capaci di intendere il trattato "non ne conosce che uno solo". Non è chiaro se si tratti di una *boutade* polemica, di un *topos* oppure di un riferimento preciso: infatti nel manoscritto migliore e più antico del *De humido radicali*, il Parigino Latino 6949, accanto a questa frase il copista trecentesco ha aggiunto "cioè maestro Ermengaldo", vale a dire quell'Armengaud Blaise, nipote di Arnaldo, la cui vita si svolse in stretta connessione con quella del più noto zio.¹³

II. Il contesto medico-filosofico

Il trattato sull'umido radicale è dunque il contributo di Arnaldo a un dibattito allora acceso. Come hanno mostrato diversi studiosi,¹⁴ il tema è presente tangenzialmente in Aristotele e in Teofrasto,¹⁵ in Galeno, e nei traduttori/autori arabi del Medioevo. Dal punto di vista della filosofia naturale, Aristotele aveva posto il calore innato al centro dell'organizzazione fisiologica degli esseri animati, accanto o intrinsecamente connesso a una umidità che veniva da esso consumata; l'umido partecipava alla continuità della vita sostenendo l'azione continua e dissecante del calore: in questo senso serviva

12. «Quoniam plebei philosophi necnon hii qui in naturalibus balbide studuerunt de humido radicali viventis corporis disputantes validam suscitant sociis nostris dubitandi materiam necnon hiis qui ad habendam veritatis notitiam elaborant, ideo volentes satisfacere rogationi sociorum intendimus circa prefatam materiam sententiam explicare collectam ex dictis summi Albubetri (quem nos Rasim communiter appellamus), quam etiam ex dictis Galieni in duobus tractatibus de virtutibus naturalibus scilicet etiam de transmutationibus corporum et secretis nature, et ex dictis Theofrasti libro de operibus anime vegetantis – intendentes in hoc sociis nostris studendi aream et exercitandi intellectum pro modulo preparare, emulis vero nostris materiam prebere latrandi et propriam etiam eorum inanitionem reficiendi clandestine» (Prologo, 18-32).

13. Vedi McVAUGH – Lola FERRE, *The Tabula Antidotarii of Armengaud Blaise and his Hebrew Translation*, «Transactions of the American Philosophical Society», 90, 2000, pp. 1-3 e 170-195. L'informazione sulla nota manoscritta è una comunicazione di Michael McVaugh, dalla *Nota al testo* in preparazione.

14. T. S. HALL, *Life, Death and the Radical Moisture*, in «Clio medica», 3, (1971), 3-23, e poi McVAUGH, *The 'humidum radicale' in Thirteenth-century medicine*, in «Traditio», XXX, (1974), 259-283.

15. THEOPHRASTUS, *Historia plantarum*, I. I, 2.4, in *Opera quae supersunt omnia*, ed. F. WIMMER, Paris, 1931.

anche a spiegare la vecchiaia e la morte (argomento trattato nei *Parva naturalia*).¹⁶ Tuttavia pare sia stato Teofrasto il primo a precisare che si trattava di un componente innato e quantitativamente limitato di materia. Successivamente, nella tradizione medica, il concetto era stato usato per spiegare il meccanismo d'azione di un certo tipo di febbri (febbre 'ethica') comparabile a quello degli ultimi stadi dell'invecchiamento. Per Galeno l'umido era strettamente legato al calore, di cui era il necessario combustibile,¹⁷ ma non è ben chiaro se questo umido fosse uno dei tre che si trovavano nel corpo come frutto del processo digestivo, oppure avesse una origine diversa, dato che nel *De differentiis februm* si parla di umidità o umido innati (edizione KÜHN, I,9, 318-9).

Le sostanze umide insite nel corpo e i prodotti della digestione suscitano l'interesse classificatorio dei medici arabi medioevali che interpretarono il galenismo, soprattutto per quanto riguardava la classificazione delle febbri, ma senza dubbio si deve ad Avicenna la sistemazione più articolata del concetto e il suo uso nella trattazione degli umori corporei, della febbre ethica, dell'invecchiamento e della morte. Sono impronte avicenniane il peso dato alla similitudine della fine della vita con la lampada che non riesce più a bruciare e si spegne; e la stessa definizione 'humidum radicale' o 'humiditas radicalis'. Dal *Canon* prende il via il dibattito duecentesco in cui si inserisce Arnaldo: in esso entrano anche le considerazioni contenute nel *De generatione et corruptione* (testo centrale per le discussioni sull'umido radicale) e nei *Parva naturalia* aristotelici, con i relativi commentari, il *De complexionibus* di Galeno, molto influente sul dibattito medico di Montpellier, e infine il trattato *De tabe* (o *De marasmo*, o *De marcure*) di Galeno sulle cui traduzioni, databili a cavallo del 1300, si sono soffermati McVaugh nel saggio sull'umido radicale del 1974 e poi L. Demaitre nel 1992.¹⁸

È stato notato che già a metà Trecento l'interesse per il tema si affievolisce, e l'accento sulla componente umida del processo biologico lascia il

16. *De longitudine et brevitate vitae*, capitolo 5, 466a18-b33 (è l'opera in cui si parla più esplicitamente dell'umido, nella coppia vitale caldo-umido contrapposta alla coppia freddo-secco caratteristica della morte); *De iuventute et senectute*, 469b8-470a6, e 478b25-28 (la morte naturale avviene per cause interne, coinvolte fin dall'inizio nella costituzione degli organi, ed è il disseccamento delle piante e la vecchiaia per gli animali), 479a8-10 (sul consumare da sé il proprio alimento da parte del calore innato), con una attenzione maggiore al raffreddamento piuttosto che all'umidità, come antitesi al disseccamento.

17. Vari luoghi galenici, citati in HALL, *Life, Death, and the Radical Moisture*, note 22-29 (*De facultatibus naturalibus*, *De methodo medendi*, *De differentiis februm*, *De symptomatum causis*, *De temperamentis*, *De marcure*).

18. McVAUGH, *The 'humidum radicale' in Thirteenth century medicine*, specie 265-8 (per il ruolo di Avicenna e poi per il dibattito a Montpellier). L. DEMAIRE, *The medical notion of 'withering' from Galen to the fourteenth century: the treatise On Marasmus by Bernard of Gordon*, in «Traditio», XLVII (1992), 257-307 (con edizione del testo); sui diversi titoli della traduzione, vedi 267-8. Nell'edizione Kühn il libro è intitolato *De marcure*.

posto al primato del calore;¹⁹ tuttavia le coordinate anche geografiche di questo dibattito – nella sua fase medioevale – aspettano di ricevere una sistemazione soddisfacente. Il che non è facile perché i sondaggi per ora compiuti mostrano che l'umido radicale è tema ubiquitario tra XIII e XIV secolo, trattato in molti commentarii ai libri naturali di Aristotele, in ,quaestiones' legate all'ambito medico universitario, in discussioni di argomento teologico (collegato al problema della resurrezione e dell'unicità dell'individuo).

Arnaldo affronta l'argomento con un particolare obiettivo – stabilire quale sia la natura dell'umido radicale, e se e come si possa ricostituire – mirando a predisporre per i colleghi, medici ma anche filosofi,²⁰ un corretto terreno di studio e di esercizio intellettuale. A questo scopo affronta la discussione da un punto di vista filosofico e sceglie citazioni di appoggio dagli autori che avevano contribuito a impostare i termini della questione: Teofrasto (*Historia Plantarum*), Aristotele (*De historia animalium*, *De generatione animalium*, *Metaphysica*, *De Coelo*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*, *De anima*), Avicenna (*Canon*), Rhazes (forse *De aluminibus et salibus*, opera alchemica, non medica), Galeno (*De spermate*, *De complexionibus*, *De facultatibus naturalibus*, *De secretis naturae*,²¹ *De fine medicine*²², *De demonstrationibus*²³, *De transmutationibus corporum*²⁴), ma anche autori come Euclide, Nicomaco di Gerasa e Palladio, invocati a sostegno generico o specifico delle affermazioni più dirette e personali di Arnaldo.

Poiché alcuni elementi e interlocutori di questo dibattito sono stati messi a fuoco da McVaugh e da Demaitre tempo fa, in questa sede vorrei rendere conto di altri tratti caratterizzanti l'opera di Arnaldo e porlo in relazione con alcune figure del panorama a lui contemporaneo, rimandando per una analisi più puntuale all'introduzione che accompagnerà l'edizione AVOMO del testo.

19. DEMAITRE, *The medical notion*, 273.

20. «... sociis nostris necnon hiis qui ad habendam veritatis notitiam elaborant» (prologo).

21. Libro di medicamenti, apocrifo ma attribuito a lungo a Galeno (vedi *Liber secretorum ad Monteum*, ed. Venezia, per Philippum Pintium di Caneto, 1490).

22. Verosimilmente il *Definitiones medicae* (il senso concorda; per il titolo dell'opera, vedi un riferimento simile in *Repetitio super canonem vita brevis*, citato in McVAUGH, *Introduction a De intentione medicorum* di Arnaldo, p.188).

23. Su quest'opera perduta di Galeno vedi McVAUGH, *Introduction al De intentione medicorum* di Arnaldo, 171-79.

24. Opera citata solo nel *Prologo* e ancora non identificata con precisione.

III. *La struttura del De humido radicali arnaldiano e il suo contenuto teorico*

Il *Libellus* o *Tractatus de humido radicali* di Arnaldo è bipartito: nel primo dei due trattati (corrispondenti ai tradizionali 'libri') si esamina che cosa sia questa sostanza; nel secondo, se e come possa essere ricostituita – ,restaurata' – una volta consumata. A sua volta il primo trattato è tripartito, e nell'ordine affronta tre problemi: se l'umido radicale coincida con lo sperma in quanto tale, cioè come principio agente della riproduzione, se coincida con l'umidità materiale dello sperma, e come infine possa essere correttamente definito (definizione data da Arnaldo di questa sostanza). Il secondo trattato è diviso in quattro capitoli, in cui dapprima si elencano le ragioni contrarie alla ricostituzione dell'umido radicale, poi le ragioni a favore, per passare poi alla confutazione degli argomenti contro la ricostituzione ed illustrare infine come effettivamente e con quali limiti questa ricostituzione avvenga.

Con cura Arnaldo evita di occuparsi delle conseguenze mediche delle sue posizioni, e ricorre in questi casi sia a Galeno, sulle diverse finalità delle discussioni in medicina e filosofia, sia al suo proprio *De intentione medicorum*, direttamente o indirettamente; in un caso, criticando chi troppo facilmente applica un discorso medico all'ambito filosofico, rimanda all'*Etica nicomachea*, sulla necessità che ogni disciplina sia trattata secondo gli strumenti e le finalità sue proprie.²⁵ Ciò che gli preme è sgomberare il campo da false ipotesi o deduzioni, e "preparare un terreno di studio e di esercizio intellettuale ordinato" (*Prologo*, 29-30). Si potrebbe interpretare il trattato *De humido radicali* come il simmetrico del *De intentione medicorum*: mentre il primo esorta il lettore a considerare quale sia la finalità della riflessione medica e ad adottare il

25. A proposito del fatto che i membri cosiddetti spermatici non si rigenerino, e dell'inferenza che alcuni avevano compiuto, sostenendo che ciò era dovuto all'impossibilità di rigenerare l'umido radicale: «Nos enim iam medicinales sermones Galieni perscrutati sumus in libro de spermate et in aliis locis, et scimus illam non fuisse intentionem eius, immo secundum quod doctrina eius in libro de fine medicine collegimus et in libro de demonstrationibus et in aliis libris in medicina, sermones sui in medicinalibus accepti sunt secundum quod medicinali speculationi conveniunt sufficienter ad finem attingendum in illa arte, non aliter. Non enim suscipit medicus perquirere vel etiam perscrutari rerum in passionibus et principiis humani corporis secundum quod generabile et corruptibile est absolute, sed potius secundum quod sanabile est. Quapropter reprehensionis dignus est et ignorantie testis quicunque sicut novellus medicus de sermonibus sapientum medicorum iudicat secundum universalem acceptionem naturalis perscrutationis, et tales non subtiles, immo potius rudissimi et ignorantes iudicandi sunt, cum subtilitas et ingenium sint promptitudo cognitivarum virium ad inveniendum vel comprehendendum verum secundum exigentiam uniuscuiusque materie. Iam enim Aristoteles dixit aliter investigari verum debere in mathematicis, aliter in rethoricis et moralibus et cetera [...] Nos autem intentiones medicorum sapientum circa particularia dicta non suscepimus hic exponere; in libro tamen quem in medicina confecimus de intentione medicorum ad hoc aperuimus viam studentibus» (II.3, 827-47; 855-58). Per altri passi simili vedi poco più avanti e i paragrafi VI e VII.

criterio strumentalista della “sufficienza” nella scelta delle ragioni mediche,²⁶ qui si opta per il percorso speculare. In un lungo passo a proposito della discussione sul ruolo dello sperma nella generazione, dopo aver ricordato che Aristotele aveva già sufficientemente spiegato che non era un ruolo materiale ma informante, aggiunge:

«Comunque in questo modo non vogliamo criticare i medici sapienti che insegnano queste dottrine nei loro discorsi, perché sappiamo che le intenzioni dei medici esperti fondatori dell'arte sono giuste e che esse considerano la sufficienza in medicina e non la necessità della verità assoluta, fintantoché non nuoccia al conseguimento del loro intento; come viene spiegato nel mio trattato *De intentione medicorum* [...] Noi però qui non ci occupiamo di spiegare la sufficienza predetta secondo lo stile dei medici, ma ci impegniamo solo a perfezionare la conoscenza della verità su questo argomento.»²⁷

Ed è questo motivo, evidentemente, a giustificare la mancanza di qualsiasi accenno alle febbri, tradizionale argomento di applicazione della tassonomia degli umidi corporei, non solo in Avicenna (*Canon*, IV, fen I, tract. 2, cap. 1) ma anche in Galeno.²⁸

Possiamo dunque estrarre dal testo le affermazioni e definizioni che Arnaldo propone a proposito dell'umido radicale:

1) l'umido radicale è uno dei tre umidi presenti nel corpo vivente: uno è detto *continuans*, ed è proprio al corpo in quanto misto, mentre gli altri due, l'umido 'nutrimentale', o 'supervenienti', o 'fluens', e l'umido radicale, sono propri esclusivamente del corpo vivente e sono ambedue vivifici, cioè soggetti del calore vivifico o 'naturalis' innato (I.3, 361 ss.), che li consuma (li consuma tutti e tre in misura diversa, ma il 'continuans' solo accidentalmente, altrimenti lo brucerebbe subito: vedi II.3, 776, 810 e 935 per il 'continuans',

26. Cfr. *De intentione medicorum*, ed. AVOMO, Tract. I; Tract. II.1, 108; II.2, 111 ecc., e l'*Introduction* di McVAUGH alle 137-8, 143-45, 181-192.

27. *De humido radicali*, I.1, 217-27: «Nec per hoc tamen intendimus sapientes medicos reprehendere qui talia sermonibus videntur docere. Scimus enim medicorum intentiones utpote fundatorum artis rectas esse et sufficientiam considerare in medicina, non necessitatem ultime veritatis, eo quod non nocet hoc eis ad consequendum intentum, quemadmodum ostensum est in tractatu nostro de intentione medicorum et iam etiam tetigit Avicenna in canone medicine, scilicet capitulo de virtutibus et etiam in capitulo de causa vel esse spermatis. Nos vero predictam sufficientiam secundum modum medicorum hic non suscipimus explanare, sed solum ad veritatem perficientem intellectum circa talem materiam laboramus».

28. L'opera principale in cui tratta l'argomento è il *De differentiis febrium*; forse Arnaldo non l'aveva ancora letto a queste date: vedi l'*Introducción* di GARCÍA BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR al *Commentum supra tractatum Galieni de Malicia complexionis diverse* di Arnaldo, nota 365, 136-7 (che nota come in questo commento non si parli né di 'humida' né di febbre 'ethica'), e le osservazioni di DEMAIRE, *The medical notion of "withering"*, 263 (Arnaldo usa il *De differentiis febrium* nello *Speculum*). Nel *De humido radicali* l'unica occasione in cui sono menzionate le febbri e Galeno (I.2, 314-35) riguarda la localizzazione esclusiva del 'calor' e dell'humidum' nel cuore, non accettata da Arnaldo.

che produce l'invecchiamento visibile del corpo, e (II.2, 556-88) per il concetto di 'consumo';

2) i due umidi vivifici si differenziano perché l'uno è acquisito lungo la vita attraverso l'alimento, l'altro è ricevuto dal corpo vivente al momento della generazione; l'umido radicale è così definito innanzitutto perché è «la radice e il fondamento primo del calore che serve strumentalmente all'anima per esercitare gli atti della vita nel corpo generato, attraverso il quale si esercita [...] il primo atto dell'anima nel corpo, cioè vivere» (I.3, 416-21);

3) l'umido radicale è, in tutte le parti del corpo, il primo soggetto del calore vivifico, ma essendo originariamente nello sperma, in quantità minima e quindi insufficiente alle necessità del calore vivifico lungo l'arco della vita, verrà ricostituito grazie al suo essere 'informante e trasformante' dell'umido nutritivale acquisito durante la vita; anche in questa seconda accezione si intende 'radicale', dato che l'umido radicale «è la radice e il principio primo, dopo l'anima, dell'informazione dell'umido nutritivale» (I.3, 421-24);

4) dunque l'umido radicale viene restaurato tramite la materia alimentare, grazie all'azione dell'anima vegetativa che esplica i suoi tre moti principali nella sostanza del corpo, cioè nutrire, accrescere, generare, e questo in tutti i membri (II.2, 680 ss.);

5) l'anima trasforma l'alimento rendendolo oggetto comune alle tre funzioni suddette nella terza digestione,²⁹ che avviene in tutti i membri, che tutti infatti possono nutrirsi, accrescersi e generare (II.2, 705-726);

6) dunque non c'è una differenza fondamentale tra umido radicale posseduto alla generazione e prodotto dal corpo come residuo alimentare. Contro coloro che ritengono non restaurabile l'umido radicale perché si troverebbe solo nei testicoli, Arnaldo ha mostrato nel capitolo I.2 come sia impossibile che l'umido coincida con la materia spermatica (vedi anche II.2, 640-48); ma inoltre mostra nel cap. II.2 (652-738) che, secondo Aristotele, l'«umido spermatico in cui risiede il principio della generazione non trae la propria ragion d'essere come principio della generazione dai testicoli, ma al contrario in un corpo animato la riceve in quelle parti in cui riceve la virtù e la modalità con la quale si forma l'ultimo e più prossimo alimento di ciascun membro; ciò non avviene nei testicoli, ma avviene o è in ciascun membro grazie alla sua propria digestiva»;³⁰

7) l'umido radicale, durante la vita, attraverso la nutrizione conserva il membro nella sua forma non in quanto radicale, ma in quanto vivifico, e ciò avviene perché la ricostituzione sia del membro sia dell'umido radicale obbediscono alla virtù assimilativa che presiede alla nutrizione e all'accrescimen-

29. La tripartizione del processo digestivo è quella contenuta nel *Liber februm*, parte III, cap. 1, di Isaac Israeli (stomaco, fegato, membri). Secondo altri, come Avicenna, le fasi sono quattro (stomaco, fegato, vene, membri).

30. ARISTOTELE, *De generatione animalium*, I.18, 724b25-725a22, 726a26ss, 726b1ss. Vedi anche la ripresa molto chiara in *De humido radicali*, II.2, 720-26.

to; la parte che si è perduta si ricostituisce per atto e virtù della parte rimanente (II.3, 1019-54). C'è però una debolezza della virtù assimilativa che non permette la ricostituzione identica e completa, per tutti i membri (II.3, 861-922; vedi più avanti, par. IV, 2);

8) la ricostituzione dell'umido radicale ha un limite certo, che viene chiamato morte naturale, dovuta all'azione stessa del calore vivifico: anche se tutti gli altri fattori sfavorevoli fossero limitati, rimarrebbe l'incapacità del calore vivifico di ricostituire esattamente l'umido radicale perduto.³¹ Lo svolgersi naturale delle cose prevede infatti l'indebolimento del calore vivifico e delle sue attività (il volgersi del principio attivo al passivo: II.4, 1078-91);

9) la durata della vita è determinata dalla «proporzione del calore vivifico rispetto all'umido passivo nella potenza di ricostituire e informare quest'ultimo in modo adeguato alla vita» (II.4, 1169-74).³² La misura di questa proporzione e quindi della durata della vita, nella loro vera e precisa quantità, è possibile solo a Dio (II.4, 1177-86);

10) il medico non può intervenire sulla morte naturale, perché essa è determinata non dalla complessione o da qualche altro elemento del corpo, ma solo dalla proporzione suddetta (argomento 9);³³

11) il medico è certamente in grado di applicare un regime adatto a neutralizzare gli impedimenti che possono ostacolare il raggiungimento del limite massimo concesso dalla suddetta proporzione: lo può fare mirando a custo-

31. Su questo punto Arnaldo non si distacca dalla sistemazione avicenniana, similitudine della lampada a parte (*Canon*, I, fen 3, doct. 3, Cap. singulare, *De causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, 53ra): «Calor igitur innatus est causa extinguendi seipsum accidentaliter propterea quod sit causa sui ipsius materiam consumendi, sicut lampadis flamma quod extinguitur propterea quod suam consumit materiam, et quantum plus siccitas secundum augmentum procedit, calor innatus secundum diminutionem incedit, ergo accidit defectus restaurandi humiditatem loco eius quo resolutum fuit; defectus igitur semper augetur».

32. *De humido radicali*, II.4, 1159-76: «causa mortis naturalis quam quodlibet vivens corpus potest attingere per naturam est impotentia caloris vivifici uniuscuiusque corporis ad restaurandum deperditum, et sic ista impotentia dici poterit causa proxima. Omnes autem cause naturali decursu rerum procurantes hanc impotentiam remote cause poterunt appellari, quas ex superioribus patet esse accidentalem actionem caloris vivifici et contrarietatem materialium nutrientis. Patet etiam quod illa natura que principium est huius mortis naturalis non est quodlibet naturaliter conveniens individuo, sed potius dicitur naturalis ab ista natura que dicitur esse proportio vivifici caloris ad humidum passivum in potentia restaurandi et informandi ipsum sufficienter ad vitam, ita quod cum hec proportio deficit, deficiet restauratio et informatio et per consequens vita».

33. Qui Arnaldo contrasta con quanto dice Avicenna in *Canon*, I, fen I, doct. 3, cap.3 (*De complexionibus etatum*), che a proposito della «mors naturalis» scrive «cuique individuo destinata secundum suam primam complexionem usque ad terminum quem in sua potentia habet ad suam humiditatem conservandam; unumquodque nam eorum terminum prefixum habet qui in individuis diversificatur propter complexionum diversitatem, et hi quidem sunt termini naturales», fol. 4rb. Per Arnaldo la «proportio» tra «calor» e «humidum» non entra nella «complexio» e non è minimamente variabile come invece quest'ultima.

dire il calore naturale nelle disposizioni naturali, facendo sì che ogni uomo possa giungere a vivere il più a lungo possibile secondo la sua natura, considerando anche le necessarie sue occupazioni (II.4, 1290-1304);

12) «Per cui quando un medico dice, nel prescrivere o esaminare un agente salubre, che o ritarda la morte nei vecchi, o prolunga la vita e conserva la gioventù, e restituisce all'integrità più velocemente di qualsiasi altra cosa, certo bisogna intendere che ciò viene affermato rispetto alla morte accidentale, cosiddetta per comparazione alla morte detta naturale in senso assoluto» (II.4, 1315-21).³⁴

Questo ultimo punto merita un approfondimento, perché si collega alle ascrizioni ad Arnaldo del *De conservanda iuventute et retardanda senectute* e del *De vita philosophorum*, con i quali il medico catalano si sarebbe inserito autorevolmente nella linea prolongevitista che inizia con il *De retardatione accidentium senectutis* attribuito a Bacone ma in realtà di autore precedente (1250 circa) non ancora identificato.³⁵

Una buona parte del capitolo II.4 (1187-1321) è dedicato a confutare quei 'sofisti' che avevano sostenuto la possibilità di differire la morte naturale grazie alla medicina. Si tratta di una chiusa assai ambigua per il contrasto tra le enormi possibilità attribuite alla sapienza medica (modificare la 'complexio naturalis' fin dall'embrione, mutare poi la 'complexio fluens' e quella strutturale dei singoli organi, prescrivere un sano e opportuno 'regimen') e il limite insuperabile dettato dalla improrogabilità della cosiddetta 'morte naturale'. Quest'ultima è definita non direttamente dalla volontà divina, ma da un dato matematico ad essa sola noto, la «proporzione del calore vivifico rispetto all'umido nel suo compito di ricostituire e informare nel modo più preciso con tutti i fattori concorrenti alla natura del corpo vivente», che comprende anche la «misura della perdita o della quantità della cosa perduta in ciascuna parte del corpo e la possibilità della sua ricostituzione, e ancora della quantità che deve essere ricostituita, e ciò in ciascun corpo». L'estrema complessità di questo dato fa sì che possa essere noto solo a Dio (1175ss).

Escludendo dunque che qualcuno possa conoscere questa 'proportio', definita per tutti e diversa per ciascuno, ed escludendo quindi che sia possibile ritardare la morte 'naturale', Arnaldo sposta tutte le (ampie) possibilità della

34. «Unde cum medicus dicit in ordinationem et considerationem cuiusque cause salubris quod mortem retardat aut senium aut prolongat vitam et iuventutem custodit et reddit ante quodlibet aliud totum, sane intelligendum est dici respectu mortis accidentalis, sic dicte comparatione illius quam naturalem diximus absolute».

35. Vedi i trattatelli attribuiti a Ruggero Bacone (*De retardatione accidentium senectutis* e *Liber de conservatione iuventutis*), e quelli attribuiti dubbiosamente ad Arnaldo (*De conservanda iuventute et retardanda senectute* e *De vita philosophorum*). Su questa tradizione, sugli autori e sul posto che vi occuperebbe Arnaldo, A. PARAVICINI-BAGLIANI, *Il mito della 'prolongatio vitae' e la corte pontificia del Duecento. Il De retardatione accidentium senectutis*, in IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, Spoleto 1991, 281-326, in particolare 316-321. Vedi anche il contributo di Chiara Crisciani.

scienza medica nel capo dell'allontanamento della morte 'accidentale'. E per morte accidentale si intende quasi tutto ciò che rientra nel reale svolgersi della esistenza umana, dalla morte che deriva dalla 'complexio' lasciata a se stessa (1282-86), (alcune dispongono a una vita più longeva di altre), al distemperamento di un organo, all'accorciamento della vita dovuto a un regime errato (alimentazione e affaticamento compresi), all'avversità dei materiali alimentari che per la loro difformità rispetto al corpo lo debilitano e corrompono il calore naturale, all'inevchiamento visibile che, come l'accartocciarsi della carta esposta al fuoco, è dovuto all'azione accidentale del 'calor' sull'umido 'continuans' del 'mixtum' (causa a cui Arnaldo aveva accennato in II.3, 938-42, attribuendole una parte di responsabilità nella morte individuale: «per questo motivo gli organi si induriscono e alla fine perdono la giusta proporzione con l'anima, fatto che è una delle cause della morte»; vedi anche II.4, 1165-67). Quindi il medico deve mettere in atto tutto quanto è nelle sue competenze per custodire il calore naturale nelle disposizioni naturali in modo da vivere nel modo migliore possibile. È necessario dunque un regime che neutralizzi i fattori che impediscono di giungere alla morte naturale. Chi lo prescrive – 'ille artifex' (II.4, 1291) – fa ciò che si ascrive al medico dei corpi umani, perciò le azioni del medico «non ordinantur ad retardandam mortem naturalem dictam absolute», ma solo ad eliminare gli impedimenti intrinseci ed estrinseci (e non tutti) che fanno sì che prima della morte naturale si verifichi una morte accidentale: a questo fine «omnia perfecte in medicina considerantur» (II.4, 1314-5).³⁶ Per questo ogni prescrizione medica che faccia auspicare un prolungamento della vita va interpretato correttamente come riferito alla morte accidentale e non naturale (vedi sopra, punto 12 delle tesi di Arnaldo).

Sembra con queste ultime parole che Arnaldo stia indicando come si devono interpretare le affermazioni vagamente millantatorie di certi medici, e forse anche le opere che già nel titolo promettono di andare oltre i confini della medicina, cioè i trattati della tradizione 'prolongevitista'. Quanto all'inserimento nella farmacopea prolongevitista di ingredienti di origine animale o minerale, o anche di piante miracolose come la 'trifera' nominata da Haly nel commento alla *Techne galenica*,³⁷ Arnaldo qui non si esprime, ed il pro-

36. Nel suo *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, tuttavia, Arnaldo non prende in esame il tema (vedi ed. AVOMO, vol. 10/1, ed. L. GARCÍA BALLESTER e M. R. MCVAUGH).

37. ALI IBN RIDWAN, *Commentario alla Techne*, penultimo capitolo, sulle possibilità mediche di ritardare l'invecchiamento: «Item possibile est ut sint medicine que prohibeant a velocitate ad senectutem scilicet a frigore membrorum et siccitate eorum et perlongetur per illud vita hominis quando regimen eius fit bonum, sicut dicitur quod homines vixerunt centenis annis. Et unum quod invenitur in illo est medicina inda que nominatur trifera, ipsa namque facit bonam digestionem et bonum calorem et conservat iuventutem spacio longo. Et fortasse illi qui diu vixerunt etiam invenerunt medicinas quibus prolongate sunt vite eorum quarum cognitio non pervenit ad graecos, nec ad aliquem eorum qui venerunt post eos usque hodie». Questo commentario era compreso nell'*Articella*, principale canone di testi medici delle uni-

blema è ancora aperto insieme a quello della attribuzione di queste opere solitamente anonime.³⁸

IV. *Gli argomenti contrari*

Nel corso delle confutazioni degli argomenti contrari, Arnaldo mette a fuoco le posizioni che considera erranee, oltre a fornire alcune precisazioni e qualche elemento in più sul proprio pensiero. La prima parte del trattato, dedicata alla natura dell'umido radicale, è suddivisa in due parti, di cui la prima dedicata a rigettare l'ipotesi che l'umido radicale coincida con quello spermatico in quanto principio primo e immediato del calore vivifico in ogni corpo vivente, acquisito con la generazione. Ciò non è ammissibile perché la materia del corpo fisico quando si presta alla generazione si spoglia delle determinazioni formali precedenti, e riceve la forma del corpo verso cui ha la potenza (I.1, 42-50).³⁹

Un altro notevole blocco argomentativo riguarda la confutazione di coloro che ritengono l'umido radicale di esclusiva origine spermatica e perciò, data la sua esiguità, presente solo nei membri radicali (e allora come potrebbero vivere i membri non radicali, come carne e grasso? I.1, 165-8) oppure addirittura solo nel membro principale e origine del calore vivifico, cioè il cuore, dal quale si originerebbe la sua azione informativa (esposizione e confutazione I.2, 300-353).

Sempre tra i sostenitori della tesi spermatica si trovano anche coloro che ritengono l'umido nutrimentale mescolato per atomi con l'umido radicale; la confutazione verte sulla impossibilità di una eguale distribuzione dell'uno con l'altro negli organi (I.1, 162-207). Trattando di coloro che ritengono l'umido radicale coincidente con lo sperma stesso, Arnaldo ricorda come essi propongano a proprio modo la similitudine della lucerna provvista di stoppino (un 'topos' della discussione⁴⁰). Per ovviare alla difficoltà costituita dalla

versità medioevali; Ali (Haly per Arnaldo e i suoi contemporanei) visse circa fino al 1068. La citazione (dall'edizione veneziana del 1557) è tratta da D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien (XIVe-Xve siècle)*, Paris, 1998, 402. Vedi più avanti in questo saggio, il par. XII dedicato a Pietro d'Abano, 316-331.

38. Va detto, a proposito della pianta miracolosa detta trifera, su cui la nota precedente, che lo pseudo-Galeno del *Liber secretorum ad Monteum* (uno dei testi citati come fonte del *De humido radicali* da Arnaldo) ne prescriveva l'uso (CLAUDI GALENI, *Opera*, Venetiis, per Philippum Pintium, 1490, fol. 205 rb-va).

39. Arnaldo rimanda a *Meteorologica*, IV, verosimilmente 389b28-390a10. Il rimando non è del tutto convincente; sembra più vicino *De generatione et corruptione*, IV, 319b10-320a5; vedi comunque anche un possibile riferimento nella sezione avicenniana sulle pietre e i metalli che spesso era aggiunta al IV libro dei *Meteorologica* (AVICENNAE, *De congelatione et conglutinatione lapidum*, a cura di E.Y. HOLMYARD – D.C. MANDEVILLE, Paris 1927, 55).

40. Della fiamma di una lucerna come esempio dell'azione del calore vitale già parla Aristotele (per es. *De iuventute et senectute*, 469b), ma è in Galeno che l'estinzione della vita viene

scarsa quantità dell'umido spermatico rispetto alle necessità della vita, essi sostengono che lo stoppino sarebbe come la parte interna di ogni parte del corpo, delineata dall'umido radicale, e solo a questa filiforme parte si applicherebbe il fuoco del *'calor naturalis'* (I.1, 120). Più oltre invece la stessa similitudine è ripresa secondo l'interpretazione di chi sosteneva che non fosse possibile alcuna restaurazione dell'umido radicale grazie alla nutrizione, ma solo il rimpiazzo apparente di esso da parte dell'umido nutrimentale, come soggetto e materia del calore vivifico: poiché l'umido radicale – esemplificato nell'umidità dello stoppino, soggetto proprio del fuoco – essendo scarsissimo verrebbe immediatamente bruciato dal calore, l'umido nutrimentale/olio combustibile ovierebbe a questo pericolo consumendosi al suo posto. Tuttavia si tratterebbe solo di un dirottamento del fuoco da una sostanza molto scarsa verso una più abbondante, di fatto un palliativo, che ritarderebbe la consunzione dell'umidità dello stoppino (I.1, 483ss.).

Quando si tratta invece di confutare il loro argomento (II.3, 790-820), Arnaldo dà la propria interpretazione di questa similitudine: bisognerebbe immaginare che lo stoppino fosse animato e fosse esso stesso il soggetto dell'anima, cioè il corpo, e che inoltre il calore igneo, che serve strumentalmente a quell'anima, non agisse sull'umido materiale (*'continuans'*) dello stoppino ma piuttosto su un umido diverso, acquisito nel momento della sua fabbricazione. Apparirebbe chiaro allora che anche se nello stoppino si consumasse un umido diverso dal *'continuans'*, rimarrebbe tuttavia lo stoppino, che sarebbe il soggetto dell'anima, e tanto a lungo continuerebbe ad esercitare lì le azioni dell'anima quanto a lungo potrebbe con il servizio del calore restaurare ciò che si è perduto dell'umido predetto. La similitudine proposta dai suoi antagonisti, conclude Arnaldo, non è calzante, e si può giustificare solo con l'intenzione di dare un'idea agli studenti. Il suo punto debole è che il calore agisce sull'umido *'continuans'* dello stoppino, e anzi lo brucia, impedendo così all'anima di esercitare la sua azione (II.3, 793-12). Per Avicenna, artefice della similitudine ampliata della lucerna e dunque indiretto destinatario della polemica, essa rappresenta il meccanismo del *'calor'* che si estingue per aver consumato la sua materia combustibile: la diminuzione della *'naturalis humiditas'* è come quella causata dalla fiamma nella lampada (*Canon*, 53 ra, sulle cause della salute e della malattia e la necessità della morte). In modo più dettagliato – e anche differente nel significato – il meccanismo è spiegato nel capitolo dedicato alla febbre *'ethica'*, che nei suoi tre successivi gradi

accostata al comportamento della fiamma su uno stoppino ormai carbonizzato che non riceve più nemmeno l'olio (*De differentiis febrium*, I. 8: ed. KÜHN, VII, 314). Avicenna completa la sua applicazione alla teoria dell'invecchiamento e della morte per consunzione dell'umido radicale: vedi *Canon*, I. I fen III, doct. III, cap. 1, *De causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, f 53ra, e I. IV, fen I, tract. 3, cap. I *de Ethica*, fol. 413vb. Su origine e storia di questa immagine P.H. NIEBYL, *Old Age, Fever, and the Lamp Metaphor*, in «Journal of the History of Medicine and allied Sciences», XXVI (1971), 351-368.

di gravità consuma prima l'olio del serbatoio della lucerna, poi quello imbevuto nello stoppino, infine le 'humiditates radicales' che sono contenute nel corpo dello stoppino (*Canon*, l. IV, fen I, tract. 3, cap. 1 *De ethica*, fol. 413vb).

Tra i fattori indicati erroneamente come cause di morte naturale, c'è anche la finitezza delle virtù sia dell'agente sia del paziente: «poiché la virtù del calore in quanto immessa in una quantità, non è infinita, la sua azione sarà misurata in un tempo finito, poiché nessuna azione di una virtù finita si estende per un tempo infinito» (II.4, 1135-40). L'argomento è respinto nel brano immediatamente seguente, perché potrebbero sopravvenire altre virtù e perché, come avviene nella fisica dei cieli, il moto planetario si esercita infinitamente su un corpo finito. Tuttavia Arnaldo non lo giudica falso, bensì insufficiente.

Tra gli argomenti confutati nel trattato II, dedicato alla ricostituzione dell'umido radicale, si trovano i seguenti:

1. se si potesse ripristinare l'umido radicale attraverso la nutrizione, isolati gli altri fattori di corruzione, l'umido potrebbe restaurarsi in eterno, il 'calor' non si estinguerebbe, e di conseguenza il vivente sarebbe incorruttibile (il che non è possibile), oppure in parte corruttibile e in parte no (altrettanto impossibile; II.1, 425-40); nella confutazione (II.3, 743-60), Arnaldo rileva che egli non sostiene la completa e ininterrotta restaurazione;

2. il fatto che i cosiddetti membri radicali, cioè ossa, nervi, legamenti, organi principali, vene, ecc.,⁴¹ non si ricostituiscano se danneggiati, è da attribuirsi non tanto al fatto che l'umido radicale in essi presente non possa essere restaurato, ma alla debolezza della virtù assimilativa (II.3, 875ss), che non può ricostituire perfettamente una quantità perduta, se la parte da perfezionare non preesiste. La debolezza della assimilativa è dovuta alla estraneità del materiale assimilato, che oppone resistenza e procura la perdita di una ulteriore frazione di ripristino (ivi, 906ss) e, con l'avanzare dell'età, a un difetto di 'calor naturalis' (ivi, 879-83). Ciò che viene assimilato dall'alimento al membro è di virtù più debole della parte originaria e non ha la forza di ricostituire completamente la perdita («defectus materie in quantitate per accidens»). Lo dimostrano le zampe di granchio e le code di lucertola, che ricrescono più gracili (II.3, 917-22). Si verificherebbe anche un «defectus in proportionem et convenientiam», per via della difformità dell'alimento rispetto ai membri spermatici (materia del nutrimento è il sangue e quindi crescono meglio carne, sangue, cuore e fegato, organi sanguigni: ivi, 987-93). E un «defectus loci»: i membri cosiddetti radicali sono più solidi e duri degli altri, e in essi viene quindi a mancare, soprattutto col procedere dell'età, il luogo per accogliere il nutrimento assimilato (ivi, 928 ss.). Poi c'è l'insufficienza del tempo, se l'organo leso ha perso una parte troppo cospicua che gli impedisce di espletare le sue funzioni, fondamentali per la vita (ivi, 994-1002). Tra le

41. Tutti a parte la carne e il grasso, secondo quanto chiarisce Avicenna nel *Canon*, I, fen I, doct. 5, cap. 1: «Ad sciendum quid sit membrum et sue partes...», fol. 8ra.

spiegazioni della diversa restaurabilità delle parti del corpo, Arnaldo ricorda (facendo riferimento a Ippocrate e a Galeno suo commentatore) che la ricostituzione dei membri non radicali (composti di carne ,fluens', muscolare, e grasso) è più completa perché l'assimilativa ha a disposizione un materiale, il sangue, più vicino alla sostanza da ricostituire (cioè carne e sangue): è come l'accrescimento del feto e del neonato grazie al sangue mestruale e al latte (II.3, 969-93).

3. Tra gli argomenti contrari al ripristino, rilevante il seguente: l'umido radicale non potrebbe essere sostituito con un ripristino, perché altrimenti si raddoppierebbe, divenendo un altro secondo il numero nel corso della vita, trascinando con sé il problema del raddoppiamento del soggetto dell'anima, col risultato inaccettabile di avere una sola forma per due soggetti (II.1, 456-61, e per la confutazione II.3, 787-819).⁴²

4. Un altro argomento contrario è quello portato da chi sostiene la non restaurabilità sulla base del *De generatione et corruptione*, I, v, perché nella nutrizione e nell'accrescimento il membro deve preesistere secondo la specie, come in un vaso da riempire con l'umido ,supervenienti', o ,nutrimentale'; e invece, perdendosi l'umido radicale, come farebbe a ricostituirsi?⁴³ Qui si accenna a «cuidam expositori Aristotelis non parvo» (II.3, 1033ss), che ha diviso le parti del corpo in membri formali e materiali: «i membri secondo la specie e formali sono quelli predisposti alle azioni formali dell'anima, che sono azioni proprie e evidenti benché a volte più a volte meno, cioè quindi diversi dalla carne e dal grasso; i membri materiali invece, come la carne e il grasso, non sono delegati all'esercizio da parte dell'anima di alcuna notevole e manifesta azione». Tale divisione, «benché contenga una parte di verità, sappiamo che non si accorda con le intenzioni di Aristotele, poiché egli chiaramente nel *De generatione (et corruptione)* I, 5, ha fatto menzione della carne secondo la specie e secondo la materia. E ne seguirebbe che i membri materiali non potrebbero crescere né alimentarsi mancando di forma». La suddivisione in membri materiali e formali fa costantemente parte della discussione teologica sulla nutrizione, e di quella medica sull'umido radicale, sempre contrapposta sia all'ipotesi dell'assimilazione completa del cibo al corpo, sia a quella del ripristino dell'umido radicale.⁴⁴ La teoria originaria sarebbe di Alessandro d'Afro-

42. Questo dibattito poteva confluire in quello di interesse teologico sull'effettivo assorbimento del nutrimento nell'uomo, a proposito del quale c'è traccia nelle tesi condannate nel 1277 a Parigi: n.148 «Quod homo per nutritionem potest fieri alius numeraliter et individualiter»; R. HISSETTE, *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 8 mars 1277*, Louvain 1977, 187, 240-1, 299-300.

43. *De humido radicali*, II.1, 465-76; confutazione II.3, 1019-1053.

44. Vedi per esempio Alberto Magno, *De generatione et corruptione*, tr. III, cap. 8, probabilmente noto ad Arnaldo, e quanto dice J. ZIEGLER, 'Ut dicunt medici': *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «Bulletin of the History of Medicine», n. 73, (1999), 208-237, specie 228-29. Vedi una rassegna anche in Pietro d'ABANO, *Conciliator*, *Differentia* 56.

disia, citato in Averroè, nel commento al *De generatione et corruptione* (adeguata dunque l'indicazione sugli 'expositores non parvi'); l'applicazione medica della teoria è quella che divide tra 'partes spermaticae', che sono generate dalla 'virtus formativa seminis' e contengono l'umido radicale, e le 'partes nutrituales', che dipendono dalla trasformazione del cibo. Le prime hanno una 'ratio' formale e contengono il calore naturale, mentre le seconde forniscono al calore un nutrimento sostitutivo salvando così le altre.⁴⁵

5. Se effettivamente fosse possibile restaurare l'umido radicale, sostengono gli oppositori, ciò sarebbe logico avvenisse nel momento della perfezione fisica; ma, sostiene Arnaldo, è proprio da quel momento che il corpo accusa più perdite che progressi e le facoltà diventano sempre meno sufficienti per via della corruzione degli organi.⁴⁶

6. Arnaldo non concorda inoltre con l'ipotesi che la causa della morte naturale sia l'inadeguatezza del cibo come causa di una continua alterazione del corpo e del calore,⁴⁷ per quanto giudichi l'affermazione in certo modo accettabile, nel senso che il cibo induce la corruzione del 'calor' del vivente (II.4, 1132-38). Il motivo principale è che in tal caso si parlerebbe di una 'mors naturalis' generica, universalmente intesa per tutti i viventi, mentre la morte naturale è propria di ogni individuo singolo; non dipende dunque dall'elemento nutritivo, ma dalla misura di calore propria di quel particolare individuo.⁴⁸

45. G. ZANIER, *La concezione riduzionistica del vivente*, in *Parva mediaevalia*. Studi per Maria Elena Reina, Trieste 1993, 157-175, specie 158, 159, 164-169, sulle posizioni di Marsilio di Inghen e di altri teologi. Su questo tema si discuteva in termini filosofici fin dall'epoca dei primi commentatori di Aristotele, sempre attorno al *De generatione et corruptione* («Utrum augmentatio fiat secundum partes formales et non materiales»), e si continuerà a discutere nel Cinquecento (G. ZANIER, *La biologia teoretica nell'ultima fase del pensiero pomponazziano*, in D. FACCA-G. ZANIER, *Filosofia, filologia, biologia: itinerari dell'aristotelismo cinquecentesco*, Roma 1992, 105-30. Vedi anche lo stesso tema in Alberto Magno, più avanti, par. X).

46. *De humido radicali*, II.1, 476-82; la confutazione in II.2, 515-21 e II.3, 1055-64: la nutritiva non è più perfetta nell'età adulta come altre 'virtutes', e le parti sono intanto diventate più dure e meno capaci di assimilare nutrimento.

47. McVaugh rintraccia l'origine di questo luogo comune medico in GALENO, *De sanitate tuenda*; vedi il suo *The 'Humidum radicale'*, 276 e note 45 e 46 su Alberto Magno, sostenitore di questa tesi; ma lo erano quasi tutti (oltre a Alberto Magno, Bernard de Gordon e Pietro Ispano e Pietro d'Abano) anche perché appoggiati da Avicenna (*Canon*, fol. 52 vb, 53 ra), che la considerava una delle due cause intrinseche della morte, assieme alla consunzione delle umidità da parte del 'calor innatus'.

48. *De humido radicali*, II.4, 1095-1132: "Fuerunt autem nonnulli qui huius mortis naturalis et impossibilitatis sue retardationis alias causas assignavere, quorum quidam dixerunt quod causa mortis naturalis cuiuscumque corporis viventis (supposito quod omnia ei convenientia debito modo concurrant) non est nisi dissimilitudo et contrarietas nutrientis in potentia ad ipsum corpus, in qua dissimilitudine et contrarietate persistens secundum plus et minus dum est in transmutatione agit in corpus vivens et calorem eius continue, alterans et debilitans [...]

Nos autem dicimus quod licet verum sit, nutriens supradicto modo agere ad corruptionem viventis, non tamen dici debet absolute causa mortis naturalis convenientis particulari subiecto. [...] Postquam ei particulariter accepto dicitur mors naturalis convenire et differenter etiam

7. Nel trattare di nutrizione, errano coloro che come Empedocle la assimilano all'azione del fuoco e non la riportano a uno degli atti dell'anima, come dice Aristotele. La nutritiva infatti opera dall'inizio della vita per la salvezza del corpo (*De anima*, 416a10), opponendosi alla sua corruzione (causata principalmente dall'azione del calore naturale sull'umido radicale), e lo fa attraverso la nutrizione, mentre il calore del fuoco indurrebbe la distruzione del soggetto su cui agisce (II.2, 590-623).

8. Alcuni sostengono che l'umido radicale non si possa ricostituire, e che l'umido nutrimentale intervenga sostituendosi al primo per impedirne l'esaurimento. Dunque l'anima salverebbe il soggetto del calore come può. Ma così si verrebbe a sostenere che l'anima rinunci all'azione della vita che le è propria (ivi, 624-48). Qui Arnaldo taccia i suoi innominati interlocutori di mancanza delle elementari cognizioni di filosofia naturale (ivi, 648-50), e in una lunga esposizione ricostruisce il rapporto fondamentale che intercorre tra l'anima e l'alimento attraverso le tre 'virtutes' dell'anima vegetativa (nutritiva, accrescitiva, generativa; ivi, 648-690). Da chi e dove l'alimento trae la potenza che lo rende oggetto delle tre facoltà dell'anima? Dall'anima, agente comune alle tre azioni della vita; e il luogo è quello dell'ultima operazione dell'anima sull'alimento, cioè il luogo della terza digestione, che avviene in ogni membro. Con ciò si spiega anche come l'umido radicale non possa essere generato solo nei testicoli, bensì da tutto il corpo, come residuo, secondo quanto afferma Aristotele nel XV del *De animalibus*.⁴⁹

V. Alcune peculiarità

Vi sono poi alcune confutazioni che non ricorrono a inconsistenze interne rispetto ai canoni della riflessione in filosofia naturale e piuttosto si richiamano all'evidenza logico-matematica o sensibile.

1. Sono argomenti di natura logico-matematica quelli opposti a chi, sostenendo che l'umido radicale sia solo di origine spermatica e non restaurabile, escogitava soluzioni fantasiose per spiegare la sua distribuzione nel corpo

ab alio individuo, quare oportet quod principium sue mortis naturalis ei particulariter convenientis sit natura vel naturale principium convenientis ei particulariter. Illud autem patet absolute non esse nutriendum, sed potius calor vivificus eidem convenientis proprie per sue generationis naturam obtinens inopotentiam operandi secundum exigentiam vite propter causas quas diximus et dicemus. Ex quo patet quod prudentius tales locuti fuissent dicendo quod causa mortis naturalis est corruptio caloris vivifici causata a dissimilitudine nutrientis; et licet insufficienter dictum extitisset, tamen propinquius veritati, cum naturam particulari subiecto convenientem dixissent esse causam mortis naturalis eidem subiecto particulari attribute».

49. *De generatione animalium*, 724b ss (vedi sopra nota 30). Come rileva Demaitre a proposito di Gordon, in *The medical notion*, la traduzione usata da lui come da Arnaldo non è quella di Guglielmo di Moerbeke dal greco, ma quella di Michele Scoto dall'arabo, suddivisa in capitoli diversi (288, nota a 21-24).

umano. La parola d'ordine per quanto riguarda il linguaggio di Arnaldo è ,proportio'; in un passo sembra che alluda alla lettura di un libro euclideo sulle proporzioni, il V degli *Elementa* (vedi l'accenno ai filosofi incompetenti che non sanno spiegare come possano mescolarsi equamente quantità diverse di umidi diversi: «tunc ergo sciant se nihil nosse de proportionem quantitatis continue ad discretam et econverso, quod in mathematicis per Nichomacum et Euclidem sufficienter ostensum est, et etiam ignorabunt quod negotiationes communiter non ignorant»: I.1, 200-204). Nel trattato sull'umido radicale Arnaldo dimostrerebbe quindi interesse per la divisibilità geometrica e la teoria delle proporzioni tra grandezze difformi, che si collegano alla citazione esplicita di Euclide e Nicomaco di Gerasa (per le proporzioni in medicina pratica, l'autore di riferimento è Alkindi).⁵⁰ Secondo McVaugh,⁵¹ questi riferimenti sono inadeguati e non corrispondono a conoscenze approfondite, ma esprimono l'intento di applicare nuovi strumenti a vecchi problemi. Forse Arnaldo era tra coloro che avevano letto Euclide, di cui circolavano a fine '200 diversi commenti e traduzioni latine, dall'arabo e dal greco, sia alla corte pontificia (dagli anni '60) sia nell'Italia meridionale (del secolo XII), o forse semplicemente la sua è una citazione di seconda mano da Boezio.⁵² Certo sulla teoria delle proporzioni Arnaldo si applicò, e anche se nel *De humido radicali* non vi sono prove di un reale approccio matematico, è vero che nel trattato l'interesse per la ,proportio' specifica (non genericamente intesa come ,relazione') è molto spiccato, e poco scontato a quelle date.⁵³ Tra gli *Aphorismi de gradibus* e il *De humido radicali* circolano alcuni tratti comuni, come la convinzione che la ,proportio recta' e l'armonia dei componenti fossero fondamentalmente positivi per la salute, e la convinzione dei limiti della conoscenza concreta rispetto alla certezza matematica. Vedi per esempio un altro contatto non solo terminologico tra la frase ,secundum exquisitam veritatem'

50. *De humido radicali*, I.1, 130-154 per la distribuzione dell'umido nelle ossa; 162-204 per la discussione sulla mescolanza di atomi di umido radicale con quantità cospicue di umido fluens o nutrimentale. Ivi, II.2, 567-88: il consumo di umido radicale per istante è bassissimo, ma va moltiplicato per gli istanti di tempo con qualche artificio, senza danno logico per la comprensione.

51. *The 'Humidum radicale'*, 282.

52. Vedi la figura centrale di Campano da Novara in A. PARAVICINI-BAGLIANI, *Medicina e scienze della natura alla corte di Bonifacio VIII*, in IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, 233-266, specie 238-9 (per la possibilità di un contatto diretto tra Campano e Arnaldo entro il 1296) e le 244-45 (sul *Breviarium practicae* attribuito ad Arnaldo) e H.L.L. BUSARD, *The Mediaeval Latin Translation of Euclid's Elements*, Stuttgart, 1987; sulla diffusione nel Medioevo del pensiero matematico greco grazie alla mediazione di Boezio, vedi L. OBERTELLO, *Severino Boezio*, Genova 1974, 2 voll., vol. I, 174-5 e ss., 183, e su Nicomaco, 451-75. Va detto che sia Boezio sia Alberto Magno (altra possibile fonte di Arnaldo) mostrano di conoscere gli *Elementa* fino al libro IV. Per un confronto con gli *Aphorismi de Gradibus* vedi l'*Introduction* di McVAUGH all'edizione AVOMO, 107-110.

53. Vedi anche McVAUGH, *Arnald of Villanova and Bradwardine Law*, in «Isis», 58, n. 191 (1967), 56-64, in particolare 61.

del prologo degli *Aphorismi de gradibus*,⁵⁴ e il *De humido*, a proposito in entrambi i casi dell'inattingibilità della precisione assoluta: «Nam et si [intellectus] non possit eam facere secundum exquisitam et precisam quantitatem partium istorum comparabilium [l'unità di tempo e l'unità di misura del consumo di umido radicale], potest tamen aliud supponere per quod concludendo ut superius non decipietur, quia poterit diminuire quantitatem sensibilem consumptibilis et augmentare quantitatem temporis tantum quod sensus et imaginatio et ratio et omnis virtus cognitiva cuiuslibet sani hominis stabit in illo» (*De humido radicali*, II.2, 578-585).

2) Vedi anche le considerazioni sulla propagazione dell'identità di una pianta attraverso innesti (che sconfessano chi pensa che l'umido sia solo vicino alla radice: I.2, 340 ss.), o sull'insufficienza dell'umido spermatico per tutta l'esistenza della pianta (I.2, 245-8 e II.2. 545-50). E, sempre sulla insufficienza quantitativa della materia spermatica, l'esame autoptico di un embrione allo stesso stadio di quello di cui parla Aristotele, completamente formato sebbene piccolissimo (II.2, 525-54).⁵⁵

Infine non è da trascurare, nel *De humido radicali*, la tendenza alla semplificazione e all'unificazione degli strumenti concettuali, che è un aspetto ricorrente delle innovazioni interpretative di Arnaldo. La sovrapposizione tra processo di produzione dello sperma e processo di ricostituzione dell'umido radicale perduto ha tra gli altri anche l'indubbio vantaggio di ridurre l'efflorescenza di nomi e concetti che nel Duecento aveva caratterizzato l'esame delle umidità del corpo. Un simile processo di semplificazione terminologica si presenta, ad esempio, nel *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, a proposito dei diversi tipi di 'calor' che affliggerebbero il corpo del febbricitante, e che Arnaldo riduce a uno solo.⁵⁶

VI. La problematica identificazione degli oppositori

Contro chi rivolge le sue confutazioni Arnaldo? Sembra di capire che il suo obiettivo siano soprattutto i filosofi che si occupano di questioni legate alla fisiologia e intervengono su argomenti come la generazione, l'accrescimento, l'invecchiamento e la morte, liminari alla teoria e alla pratica medica. In effetti se, come si è detto, Arnaldo non nomina nemmeno uno dei suoi interlocutori dialettici, è vero che li definisce sempre e solo 'philosophi' ('plebei philosophi', prologo, 18; 'talibus philosophis', I.1, 195; 'altius credentes

54. «Hoc [la 'complexio' di un composto medicinale] quidem secundum exquisitam veritatem necessarie certitudinis impossibile est [invenire] [...]. Artifex igitur [...] non potest de talibus habere noticiam nisi probabilem, que procedit per estimacionem appropiquantem veritati quantum possibile est rationi humane»: ed. AVOMO, 145, 4-16.

55. ARISTOTELE, *Historia animalium*, 583b.

56. Vedi *Introducción*, cit. al *Commentum supra Tractatum Galieni de malicia complexionis diverse*, in particolare 99 e ss.

philosophari', II.4, 1141) o ,philosophantes' (II.1, 428), o ,expositores' aristotelici (II.3, 1034).

Di contro, non vi sono rilievi critici rivolti ai medici, per i quali Arnaldo ha sempre in serbo aggettivi elogiativi (,sapientes', ,periti', ,prudentes', ,experti'); tutt'al più si segnala il generico novellino - ,novellus medicus' - che incorre in generalizzazioni filosofiche per inesperienza. A ciò si aggiungono, nei casi più controversi (come quelli sul ruolo dello sperma nella generazione e sulla causa della mancata rigenerazione dei membri radicali), le articolate argomentazioni a favore della scelta epistemologica dei medici per la ,sufficiencia' e non per la ricerca della ,veritas' in medicina (I.1., 215-226 e II.3, 1007-18). L'identificazione degli interlocutori è assai problematica anche per un altro motivo. Se è verosimile, come si è detto, che i sostenitori delle tesi confutate da Arnaldo debbano essere identificati tra i ,philosophi', è opportuno applicare anche a questo particolare caso quanto Reynolds, molto saggiamente, ammette a proposito della ricerca degli apporti individuali nelle dispute teologiche dello stesso periodo, in cui i teologi si contrapponevano genericamente ai ,medici'. Infatti non sempre a un ,quidam' apparentemente in carne e ossa corrisponde davvero qualcuno o una qualche determinata opera. Come i teologi personificavano le discipline, così potrebbe aver fatto Arnaldo: dicendo che qualcuno aveva sostenuto una certa ipotesi, in realtà stava personificando le differenti ,plausibili' posizioni che emergevano da un dibattito, senza che qualcuno le avesse esplicitamente proposte.⁵⁷ Mentre il complicato panorama delle discussioni filosofiche sull'umido radicale è messo a fuoco da Chiara Crisciani, io qui identificherò per sommi capi i rapporti che il *Tractatus de humido radicali* di Arnaldo intrattiene con la sistemazione avicenniana dell'argomento (dalla quale trae alimento come s'è detto il dibattito duecentesco), con le opere del contemporaneo e collega Bernardo di Gordon, con i precedenti commenti filosofici di Pietro Hispano e Alberto Magno, e con le *Differentiae* che Pietro d'Abano, sempre nello stesso giro d'anni, dedica al tema nel *Conciliator*.

VII. *Il rapporto con Avicenna*

Nel *De humido radicali* Arnaldo cita Avicenna una sola volta, per ricordarne le tesi strumentaliste. A proposito della questione annosa - «se il seme materialmente entri nella composizione del feto» - Arnaldo esprime la propria interpretazione (negativa), poi aggiunge (I.1, 217-23) che non vuole criticare i medici che insegnano queste dottrine, perché

«le intenzioni dei medici esperti fondatori dell'arte sono giuste e [...] esse considerano la sufficienza in medicina e non la necessità della verità assoluta, fintan-

57. REYNOLDS, *Food and the Body*, 116-7; egli conclude ricordando che tuttavia lo storico delle idee deve impegnarsi a fare l'opposto, cioè determinare esattamente chi ha detto che cosa!

toché non nuoccia al conseguimento del loro intento; come viene spiegato nel mio trattato *De intentione medicorum*,⁵⁸ e anzi già vi accennò Avicenna nel suo *Canon medicine* nel capitolo *De virtutibus* e in quello *De causa vel esse spermatis*.⁵⁹

Per quanto riguarda il contenuto dottrinale, mancano nel trattato di Arnaldo moltissimi elementi della discussione avicenniana intorno all'umido: la febbre ,ethica' e i suoi tre gradi di gravità, la consunzione della fase finale dell'invecchiamento, la ripartizione degli ,humida' corporei. Avicenna sembrerebbe quindi assente dalla trattazione, verosimilmente in quanto medico, ma non è così. Tra gli obiettivi del trattato arnaldiano c'è quello di spiegare due punti poco chiari del *Canon* – l'origine dell'umido radicale in rapporto allo sperma e la possibilità di una sua ricostituzione. Avicenna non chiarisce bene se l'umido radicale, responsabile della coesione delle membra, classificato tra le quattro ,humiditates' secondarie che si creano durante il processo digestivo,⁶⁰ sia effettivamente un derivato del nutrimento oppure, come è sibillamente detto, provenga dallo sperma (e quindi non dalla digestione). Parrebbe di sì, tenendo conto anche di un altro passo in cui si dice, a proposito delle cause della morte in generale: «Unumquodque pretereā corpus terminum habet in quo resista [resistat?] siccitati necessarie complexionē suā et calore suo innato et quantitate suē innati [innate] humiditatis, a quo non remouetur».⁶¹ Pure il significato della similitudine della lampada, nel passo relativo alla febbre ,ethica',⁶² parrebbe andare in questo senso, se la febbre ,ethica' è mortale perché arriva a consumare «corpus lichinii et humiditates eius radicales»; e così ha interpretato Reynolds.⁶³ Quindi per Avicenna l'umido radicale sarebbe posseduto da ciascuno in quantità determinata, non restaurabile, ragion per cui alla sua estinzione dovrebbe venire meno anche il calore innato. Ma è questo davvero il pensiero di Avicenna? Perché allora, alla fine del capitolo sulle ,humiditates' sopra citato, a proposito dell'umido radicale chiude dicendo che sì, il suo principio è nello sperma, ma «Spermatis

58. Arnaldo da VILLANOVA, *De intentione medicorum*, tr. I, 13-18, 102; tr.2.1, 107, 20-26; 16-32, 108; tr. 2, cap. 2, 111, 1-7; tr.2, cap. 4, 124, 24-25, 125, 1-3; e *Introduction*, 181, per questo punto in particolare 194.

59. AVICENNA, *Canon*, *De virtutibus*, 1.1.6.1, 23rb; *De causa et esse spermatis*, 3.20.1.3, 352 rb-va.

60. *Canon*, I, fen I, doct. iv, cap. I: «Quid sit humor et eius divisiones», fol. 4va: «Quarta [humiditas] est humor qui est intus in membris simplicibus a principio nativitatē per quem partium eorum continuitas existit, cuius principium est ex spermate. Spermatis vero principium est ex humoribus».

61. *Canon*, I, I, fen III, doct. III: «Capitulum singulare de causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis», fol. 53rb. Poco sopra Avicenna aveva posto tra le due specie di danni (,nocumenta') a cui sono esposti i corpi umani «humiditatis resolutio a quo creati sumus et hec quidem ordinate advenit» (ivi, 52vb).

62. La similitudine non è usata sempre con lo stesso significato: vedi per esempio a proposito delle cause di salute e malattia ecc., fol. 53ra, dove la fiamma viene a contatto con due umidità, una di cui si nutre, l'altra che la spegne (olio e acqua).

63. REYNOLDS, *Food and the Body*, 112-3.

principium est ex humoribus?» E' un'affermazione ambigua, che potrebbe anche riportare lo sperma nell'ambito di influenza della nutrizione, come l'aristotelico 'residuo' (spiegando così l'astrusa collocazione dell'umido spermatico in questo elenco), e avvicinarsi alla assimilazione, sostenuta da Arnaldo, tra i due umidi. Del resto lo stesso Galeno, a proposito del circuito sperma, embrione, membri radicali, cibo, e di nuovo sperma, non era stato molto chiaro e si era poste domande simili a quelle di Arnaldo.⁶⁴ Proprio queste ambiguità dovevano avere contribuito a spronare Arnaldo alla composizione del *De humido radicali*. E sullo stesso punto interverrà esplicitamente, come si vedrà più avanti, Pietro d'Abano.⁶⁵

VIII. Arnaldo e Bernardo di Gordon sull'umido radicale

Connesso al rapporto con Avicenna è quello con le posizioni di Bernardo di Gordon, che nel suo *Tractatus de marasmode secundum intentionem Galieni*, tratta abbondantemente dell'umido radicale. Bernardo si professa neo-galenista, e dal titolo il trattato dovrebbe essere una 'expositio' dell'opera galenica dallo stesso titolo, di cui Bernardo avrebbe posseduto precocemente la traduzione latina; ma nei fatti egli segue un percorso molto più prossimo a quello tradizionale dettato dalle fonti arabe e sistematizzato dal *Canon*, che fa dell'umido radicale insieme al calore naturale l'elemento cardine della vita biologica, legato all'invecchiamento e ad alcune febbri particolarmente gravi.⁶⁶

Il *De marasmode* di Bernardo è un'opera medica, in cui la descrizione delle varie forme di decadimento fisico mortale permette la prognosi e la cura ove è possibile. In apparenza i trattati di Arnaldo e Bernardo sono diversissimi, come approccio, contenuti, struttura, ma entrambi mostrano in posizioni emblematiche le trattazioni degli stessi temi (la generazione, il ruolo dell'umido nello svolgersi della vita, il prolungamento della vita). Tra queste due opere si intravede un rapporto che ancora non è ben chiaro; cronologicamente sembrerebbe che l'opera di Arnaldo abbia preceduto l'altra, ma evidentemente gli argomenti dibattuti erano gli stessi, e più volte i due medici, colleghi all'università di Montpellier, affrontarono i medesimi temi (tiriaca, gradi medicinali, ecc.).⁶⁷ I loro 'tractatus' (*De marasmode* e *De humido radicali*) si differenziano marcatamente per l'asimmetrica presenza del *Peri marasmon* di

64. Vedi GALENO, *De spermate*, I.12-3-4, e 16, con le osservazioni di HALL, *Life, Death, and the Radical Moisture*, 19 nota 34.

65. Si conferma dunque quanto affermato da M. STOLBERG in *Die Lehre vom "calor innatus" im lateinischen Canon medicinae des Avicenna*, in «Sudhoffs Archiv», 77 (1993), 33-53.

66. L. DEMAIRE, *The medical notion of "withering" from Galen to the fourteenth century*, (con edizione del trattato di Gordon), cit. in nota 18.

67. L. DEMAIRE, *Doctor Bernard de Gordon: Professor and Practitioner*, Toronto 1980, 38, 49-50, 67, 73ss., 78ss., 85, 97ss., 100.

Galeno (che Arnaldo sembra non abbia mai posseduto né utilizzato),⁶⁸ ma vi sono anche discrepanze teoriche che vale la pena di rilevare, per evidenziare più che le ascendenze dottrinali il contesto reale in cui si muoveva Arnaldo a Montpellier in quegli anni.

A) L'opera inizia con una 'questio' sulla generazione e lo sperma, nella quale vengono confrontate le opinioni dei filosofi e dei medici senza mai parlare dell'umido radicale. Gordon rigetta le opinioni aristoteliche che escludono l'esistenza dello sperma femminile (112-3: «dico quod non est possibile»), abbracciando la teoria dei due semi; sul punto invece Arnaldo si rifà semplicemente ad Aristotele, senza precisazioni.

B) Secondo Bernardo, «Nichil aliud est mors quam extinctio calidi naturalis in humido radicali» (*De marasmode*, 305). Caldo e umido sono i due principi della vita, nel senso preciso per cui finché il calore dispone di 'humidum' come suo 'pabulum', c'è vita. Solitamente l'esaurimento del 'pabulum' si innesca con l'invecchiamento (che induce una 'mala complexio' fredda e secca); può però accadere che in conseguenza di certi tipi di febbri, come il causone o la febbre 'ethica', o per altre cause, si giunga al marasmo anche in età giovanile ('mala complexio' calda e secca). Il meccanismo di disseccamento progressivo che va a colpire fino gli organi interni è ben descritto dal funzionamento della lampada, che dopo aver esaurito tutto il combustibile, carbonizzatosi lo stoppino, si spegne (*De marasmode*, 249-67); lo stesso processo letale è ripetuto in termini medici nel capitolo 5 (sui tre stadi della febbre 'ethica').

Come si può notare, Arnaldo al confronto è più preciso e distingue tra morte naturale e accidentale (una febbre è un 'accidens' da non accostare all'invecchiamento); evita di attribuire alla dissimiglianza del nutrimento un eccesso di influenza, pur ammettendola; non collega la morte naturale alla 'complexio', mentre per Bernardo di Gordon la lunghezza della vita ha a che fare con la 'complexio' delle diverse età (*De marasmode*, cap. IV); parla ostinatamente di un rapporto, una 'proportio' o una 'mensura' tra calore e umido, e non ritiene la similitudine della lampada calzante, perché lo stoppino bruciato non rappresenta l'umido radicale estinto ma casomai l'umido 'continans', che non è coinvolto nel processo vitale. Inoltre nella tassonomia umorale di Gordon gli umidi sono i tre della tradizione araba ('ros', 'cambium', 'glutinum'); da notare che lo sperma sarebbe il residuo del secondo, 378-89, mentre il 'glutinum' sembra coincidere con l'umido radicale, 429ss). La connessione tra sperma e umido radicale e tra umido radicale e digestione non è più chiara qui che in Avicenna.

Ma, per Gordon, se con un regime debito si può ottenere che il calore naturale giunga fino all'ultimo momento possibile, non si può prolungare la vita umana. Questo perché «cum corpus humanum indigeat cibo restaurante

68. Vedi le osservazioni di McVAUGH, *The 'humidum radicale'*, 272-81, e per l'assenza dell'opera galenica nella biblioteca di Arnaldo, l'*Introducción* di GARCÍA-BALLESTER-SÁNCHEZ SALOR al *Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse* di Arnaldo, 25.

deperditum et cibus non sit undique et omnino assimilabilis corpori humano, ideo vita non potest perpetuari, quoniam cum sit contrarietas inter cibum et corpus [...] ideo calidum naturale alterabitur a cibo et similiter humidum radicale» (*De marasmode*, 325-8). L'alterazione è continua e si fa evidente coll'avanzare dell'età. Quando si arriva alla estrema vecchiaia, «advenit mors naturalis propter tria: primo propter parvitatem caloris naturalis, secundo propter siccitatem et humidi radicalis privacionem, tertia causa est propter humidi radicalis alterationem» (ivi, 338-40). In realtà, è proprio quest'ultimo punto, l'alterazione dell'umido da aereo e untuoso ad acquoso, a decretare la consunzione del calore naturale (ivi, 354ss).⁶⁹ La morte naturale in vecchiaia per Bernardo di Gordon è dovuta non all'alterazione della proporzione calore naturale/umido radicale per insufficiente ripristino dell'umido (come in Arnaldo), ma all'alterazione dell'umido radicale che diventa acquoso e, in generale, alla corruzione del calore e dell'umido causata dall'eterogeneità dell'alimento introdotto rispetto alle necessità naturali.⁷⁰

C) Arnaldo dedica il trattato all'analisi dell'umido radicale, ma ritiene che sia il calore naturale il principio del corpo per quanto riguarda la durata della vita (*De humido radicali*, II.4, 1080), come Bernardo de Angrarra (collega a Montpellier), mentre Gordon sembra più attento al ruolo dell'umido radicale (*De marasmode*, 299-302). Come spia di questo diverso orientamento vedi la maggiore ricorrenza di 'corruptio' rispetto a 'consumptio' in Arnaldo.⁷¹

D) E' possibile che la chiusa problematica del trattato di Arnaldo sia una interlocuzione proprio con il collega Gordon, che passa da una serie di giudizi proposti sulla opportunità di seguire un regime tradizionale senza farsi illusioni sul prolungamento della vita,⁷² a un atteggiamento nei fatti differente. Il *De marasmode* termina con due capitoli di prescrizioni mediche, uno (il sesto) dedicato alla cura del marasmo causato da febbre 'ethica' o da vecchiaia, «quantum est possibile ,per naturam'» (446-7), il settimo e ultimo su come un medico può ovviare alla morte per vecchiaia «per naturam et aliquo modo supra naturam», cioè confezionando un elixir tramite distillazione di sostanze vegetali, minerali, e animali (sangue umano in particolare), con l'aggiunta di polvere d'oro. Questo elettuario di sua ideazione, dice Bernardo, «reddit hominem insenesibilem quantum est possibile per naturam, quoniam confortat cor et viscera et expellit omne superfluum et addit in calorem

69. Che l'umido vitale debba essere non acquoso ma untuoso, è dottrina aristotelica: vedi G. FREUDENTHAL, *The Problem of Cohesion between Alchemy and Natural Philosophy: from Unctuous Moisture to Phlogiston*, in *Alchemy revisited: Proceedings of an International Congress at the University of Groningen*, 1989, a cura di Z.R.W.M. von MARTELS, Leiden 1990, 107-116, in particolare 109.

70. Vedi sopra, par. IV.7.

71. Cfr. per questo criterio discriminante DEMAIRE, *The medical notion*, in 272-73.

72. La medicina poteva con l'applicazione delle «sex rerum non naturalium» far arrivare alla massima persistenza possibile del calore naturale «in suo humido radicali», «sed quod sit insenesibile et quod perpetuetur vita hoc est penitus impossibile», *De marasmode*, 308-13.

naturalem et pertinet paululum caliditati», perché «ex altiori potentia processit quam sit quelibet perspicacitas luminis naturalis» (*De marasmode*, 538-9). Potrebbe essere, quello di Arnaldo, un richiamo alla moderazione formale dei termini, più che delle azioni: l',artifex' resta al di là di quanto promette, solo un medico tra i medici.

IX. Arnaldo e Pietro Ispano

Tornando a ritroso, alla ricerca dei possibili interlocutori di Arnaldo, verso la metà del Duecento si incontrano molte opere di Pietro Ispano che trattano il tema dell'umido, databili al periodo in cui il medico filosofo (e poi papa Giovanni XXI) insegnava a Siena: diverse *Quaestiones* sulle *Isagoge* di Johanni-tius, sulla *Tegni* (traduz. arabo-latina dell'*Ars medica* di Galeno),⁷³ sui libri *De animalibus* (queste ultime solo attribuite; tutte le *Quaestiones* sono conservate nel manoscritto della Biblioteca Nazionale di Madrid n. 1877).⁷⁴ Ma il pensiero più articolato sull'argomento si trova nelle *expositiones* sui *Parva naturalia*.⁷⁵ Era effettivamente nel *De longitudine et brevitate vitae* e nel *De morte et vita* che Aristotele forniva più agganci alla teoria dell'umido radicale come contrappeso sostanziale del calore innato nel processo vitale. Ispano infatti ne trae argomento per un *Tractatus bonus de longitudine et brevitate vite* in tre libri, sulle cause della vita e della morte (I), sui modi e le cause della corruzione dei viventi e della loro salvaguardia (II), sulla lunghezza e la brevità della vita e le loro cause.

L'impianto teorico di Ispano concede largo spazio a temi di cui Arnaldo evita assolutamente la menzione, come lo ,spiritus' o ,medium vivendi',⁷⁶ la ,Divina providentia',⁷⁷ la scienza astrologica;⁷⁸ viceversa, ve ne sono altri

73. Vedi dall'indice fornito da F. SALMON in *Medical Classroom Practice. Petrus Hispanus' questions on Isagoge, Tegni, Regimen acutorum and Prognostica* (c. 1245-50), Cambridge-Barcelona 1988, oltre a diverse ,quaestiones' collaterali (sulla rigenerazione dei membri radicali per esempio), la questio su *Tegni*: «Queritur, cum duplex sit humiditas nutrimentalis et spermatica, in quo membro magis sit spermatica et in quo nutrimentalis», f. 70va.

74. Vedi le (attribuite) *Quaestiones De animalibus*, f. 286vb: il ,calor vivificus' «semper agit in subiectum suum consumando humidum radicale quod est pabulum ipsius et istud humidum est aereum et non aquosum, quia humidum aquosum extingueret ipsum»; «calor infixus in membris, radicans in humido spermatico et iste non fluit et refluit, sed est radicalis et durat in corpore durante vita» (ringrazio Silvia Nagel per avermi messo a disposizione la trascrizione del manoscritto).

75. Pubblicati nella collezione delle *Obras filosóficas*, ed. M. ALONSO, vol. III, Madrid 1952.

76. «Fundamentum igitur vite in complexionis temperamento et machine membrorum compositione recta et in calore vitali et humidi radicalis et nutrimentalis proportionem et in spiritus recta dispositione consistit», I.1, 419, 18-21 (per lo ,spiritus', ivi, 11-13).

77. Vedi *Tractatus bonus de longitudine et brevitate vite*, cap. II. p. 445, 9.

78. *Tractatus bonus*, I. III, cap. 4, 456, 18-25, tra i modi di preservare i corpi dalla corruzione.

completamente assenti, come il meccanismo della nutrizione. Limitandoci allo stretto campo relativo all'umido radicale, ci sono alcuni punti sui quali è verosimile che Arnaldo abbia presenti le tesi sostenute da Pietro Ispano in questo trattato nelle proprie argomentazioni. Esse riguardano in primo luogo l'origine dell'umido radicale (denominato in modo diverso a seconda dei diversi libri e capitoli: 'humidus radicalis', 'humidum radicale', 'humiditas radicalis'), la sua non rigenerabilità, la sua sostituzione da parte dell'umido nutrimentale nel processo vitale. In secondo luogo, l'umido radicale e nutrimentale nelle piante. In terzo luogo, le possibilità della medicina.

La morte viene definita come «corporis viventis corruptio ex separatione anime a corpore et ex eius machine dissipatione proveniens» (*Tractatus bonus*, I.1, 418, 24-26). Essa può avvenire per cause interne al corpo o esterne: naturalmente ciò che riguarda le 'radices vite', cioè il caldo e l'umido, fa parte delle cause interne (ivi, I.2, 424, 10-15). Il 'calor', nella sua duplice forma di 'radicalis' (dal temperamento nativo, distribuito per tutto il corpo) e 'fluens' (prodotto negli organi principali; ivi, I.1, 419, 3-8), consuma le due forme di umido: «humidum autem radicale est subiectum; nutrimentale autem pabulum et humorum consistentia, ad nutrimentum concurrens, ad vite et caloris conservationem operatur.»⁷⁹

L'umido radicale però non si può restaurare, come è spiegato più avanti, perché «humidum radicale ex primo spermate procedit. Sperma autem primum regenerationem non patitur: ipsum enim ex parentum humiditatibus emanans per virtutes ipsorum et organa determinata productum nequit per virtutes et actiones filiorum regenerari» (ivi, I.2, 429, 1-6). «Et ideo humidum quod primam corporis constitutionem sequitur, restaurari non potest» (ibidem, 8-10).

E' dunque la «humidi nutrimentalis presentia, quam convertit et per cuius obviationem a substantialis humidi consumptione retardatur», che rappresenta la via per conservare il calore.⁸⁰ L'umido nutrimentale è un provvedimento⁸¹ escamotage per distrarre il calore naturale dal consumo immediato e rapido dell'umido radicale, che essendo di origine spermatica e quindi di scarsissima entità, non ripristinabile in alcun modo, sarebbe in breve esauri-

79. *Tractatus bonus*, I.1, p. 419, 8-10. Esiste anche una *tertia humiditas*, corrispondente al «nutrimentalis nondum ad perfectam conversionem perveniens» (ivi, I. 2, pp. 427, 1-2), ma di questa Ispano tratta solo per introdurre la sua versione della similitudine della lampada.

80. *Tractatus bonus*, I.1, 421, 10-14. Una seconda via per preservare il calore è anche quella, più schiettamente aristotelica, della somministrazione di aria tramite il respiro, ma è di fatto tralasciata nel trattato a favore della prima; vedi comunque I.1, 421, 10-15.

81. Così il testo: «Ad resistantiam autem huius resolutionis [dell'umido radicale], cursus retardantem, habendam, naturalis providentia humiditatem nutrimentalem, quam calor naturalis tanquam pabulum obvians invenit, et, in ipsam suam figens actionem, ipsa convertit et a conversione et resolutione radicali aliquantulum desistit» (I.2, 426, 20-25).

to. Ma questa deviazione è solo temporanea: «Non potest autem nutrimentalis radicalis consumptionem prohibere, sicut neque actionem caloris adimere, sed eius consumptionis velocitatem potest retardare» (I.2, 426, 26-29). Ricorrendo come sempre alla metafora dell'umido come ,pabulum', Ispano dice che il ,calor' «non cessat hanc humiditatem devastare, continue depascendo, quousque totam consumit», per cui il ,calor' non ha più soggetto cui aderire e così si estingue; questa è la «mors que unicuique individuo secundum naturalem ordinem est destinata» (I.2, 424, 22-27).

In un riassunto finale Ispano, a proposito dei fattori di lunghezza o brevità della vita, parla di due argomenti che parrebbero avvicinarlo ad Arnaldo: la affinità necessaria tra ,humidum nutrimentale' e ,radicale' e la ,proportio' tra calore e umido, ma in termini che mostrano la differenza di livello speculativo tra i due:

«Humidum autem duplex distinguitur. Primum est radicale ex spermate procedens, in quo constitutio membrorum radicalium consistit; et hoc est primum fundamentum vite et caloris naturalis. Et in huius dispositione primo consistit longitudo ac brevitās vite. Secundum est nutrimentale, et est pabulum caloris naturalis, et preservat primum a consumptione. Et in hoc longitudo vite secundario existit. Oportet ergo hoc secundum primo esse proportionale et homogeneum, ut, sicut primum est caloris fundamentum, similiter et hoc eius sit pabulum et sustentamentum. Necesse est igitur utrumque predictas conditiones habere, in quibus vite longa conservatio per caloris naturalis diuturnam continuationem fundetur» (*Tractatus bonus*, III.1, 461, 7-18).

E più avanti: «Calidum igitur habens temperamentum virtute et humidum sibi proportionale quantitate et qualitate ad vite longitudinem concurrunt» (ivi, III.1, 462, 9-11).

Un ultimo passaggio che Arnaldo aveva forse in mente quando si scagliava contro le farneticazioni di alcuni a proposito dell'umido radicale nelle piante, riguarda il regno vegetale. Secondo Ispano le piante, o almeno alcune (ivi, l. III, cap. 6), godono di una speciale durata della vita perché si rigenerano continuamente, grazie alla disponibilità diretta di ,humiditas nutrimentalis', alla cui fonte sono congiunte (ivi, III.6, 488, 21-24) e soprattutto perché le loro parti hanno un'origine diversa rispetto ad altri viventi: infatti l'umido radicale è collocato solo vicino alla radice, dove è germinato il seme, mentre tutto il resto della pianta è irrorato da umido nutrimentale, rigenerabile:

«nam partes plante omnes ex humiditate nutrimentali procedunt, praeter paucas; cum enim ex semine parvo magna producat plantā, pauca partium quantitas, quae circa radicem consistit, ex grano procedit, reliquae autem ex humiditate nutrimentali producuntur, sed partes ex humiditate nutrimentali procreate restaurantur, sicut contingit in animalibus, quamvis ex spermate procedentes irrecuperabiliter amittuntur, nam vivens generatum secundum sperma radicale restaurationem virtutum non habet, sed super humiditatem nutrimentalem quam digerit et convertit» (*Tractatus bonus*, III, cap. 6, 488, 9-19).

Arnaldo, invece, aveva usato l'argomento degli innesti a dimostrazione della presenza dell'umido radicale in tutta la pianta e della sua rigenerabilità, contro chi sosteneva il contrario (*De humido radicali*, I.2, 247-8, 336-52).

Quanto alle possibilità della medicina, Ispano non raggiunge la apodittività di Arnaldo (che separa precisamente la *'mors naturalis'* dalle infinite *'mortes accidentales'*, assegnando solo ad esse la pertinenza della medicina). Il medico-filosofo tranquillamente ammette più o meno nello stesso luogo che la morte, a cui ciascuno di noi è destinato, non si può prorogare (anzi, *'prolongare'*, come dice: *Tractatus bonus*, III.5, 483, 23-24), e «Cum autem mors naturalis consistat in consumptione humidi et resolutionem calidi, hec autem possunt differri per custodiam humidi et conservationem calidi, mors naturalis prolongari posse videtur» (ivi, III.5, 480, 19-22). E specifica che questi interventi riescono anche a ringiovanire:

«Aliquorum autem sententiis comprobatur quod quedam res palliantes senectutem videantur inducere statum iuventutis [...] Iste autem sunt que carnem permutant sicut virorum carnes, et natura novam regenerat ut ad iuventutis decorem reditus fieri videatur, sicut in medicamentis Medee fingitur. Sed, cum mors naturalis per etatum cursum procedat et in senectute adveniat, iste res videntur ipsam retardare; sed vere omnes res que senectutem naturalem, humidum et calidum conservando, retardare dicuntur et iuventutem conservare, mortem naturalem rationabiliter retardare iudicantur» (ivi, III.5, 482, 27-8, 483, 2-9).

Tuttavia Ispano oscilla tra credere che il ringiovanimento sia sostanziale o apparente:

«Sed quoniam calidum continuam resolutionem inducit circa humidum depascendo, et resolutio absque restauratione procedit eo quod humidum spermaticum radicale irrigenerabile existit, postquam a virtute factorum primorum recessit, aetates absque regressu recto declinationis tramite procedunt [...] Sed etatum processus potest differri ut mortis incursus inevitabiliter ad terminum perveniat deputatum, postquam humidi consumptio et calidi extinctio finem attigerit consummationis [...] corporis defectus ac difformitas senectutis sub palliantis celari potest, sed omnino deleri non valet» (ivi, 483, 10-22).

Più sicuro procede nel trattare dei *'regimina'*, che si occupano della custodia del corpo attraverso la conservazione del calore e dell'umido (il quale oltre a esaurirsi si deteriora durante la vita, divenendo da aereo acquoso):⁸²

«Sed ars custodiendi sanitatem non est ars que hominem securum a morte reddit neque corpus a nocumentis omnino muniat neque que unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducatur, sed prestat preservationem et retar-

82. Vedi I.2, 430, 27-431, 5. Cfr. FREUDENTHAL, *The Problem of Cohesion between Alchemy and Natural Philosophy*, 109, citata a proposito della stessa posizione in Gordon.

dat humiditatis consumptionem et caloris velocem extinctionem atque resolutionem» (ivi, II.4, 457, 12-17).

I *regimina* sono di due tipi: «in restauratione deperditi» e «prohibens consumptionem et desiccationem» (ibidem, 19-20). E', questa, dottrina puramente avicenniana.⁸³

Per esaurire gli argomenti di disaccordo tra Arnaldo e Pietro Ispano, va notato infine che Ispano usa numerose volte, almeno quattro, la similitudine della lampada a scopo esplicativo, per illustrare la dinamica irreversibile e il progressivo esaurimento dell'umido prima nutritimentale poi radicale,⁸⁴ ma senza approfondire gli elementi dell'immagine, che infatti risultano poco chiari e comunque lontani dalla correzione di Arnaldo, che appunto per la sua ingannevolezza consigliava di usarla solo come facilitazione didattica.

X. Arnaldo e Alberto Magno⁸⁵

L'influsso delle teorie di Alberto Magno sul *De humido radicali* di Arnaldo è percepibile dal lessico e da molti snodi teorici affini. Dell'umido radicale Alberto si occupa estesamente in molte opere, sia teologiche sia filosofiche-naturali, in particolare per spiegare come avvenga il meccanismo sviluppato dall'anima vegetativa, che si occupa di nutrire, accrescere e generare il corpo in cui è insita. Il tema ha a che fare con dibattute questioni sulla resurrezione (tramite il concetto di 'veritas humanae naturae' che garantisce la conservazione dell'individualità nella resurrezione; vedi il contributo di Chiara Crisciani) e viene da Alberto trattato in quest'ottica, tralasciando il nesso tipicamente medico tra 'humidum radicale' e prevenzione dell'invecchiamento o prolungevity. E' proprio a questa declinazione della sua speculazione filosofica che, nonostante la pertinenza medica di tanti suoi trattati, si può far risalire la sottile ma insuperabile lontananza da Arnaldo.

Appoggiandoci all'ampia selezione compiuta da Philip L. Reynolds sulla dottrina della nutrizione e sui temi ad essa collegati in Alberto, rileviamo innanzitutto quali sono i punti di contatto tra le posizioni di Arnaldo e quelle di Alberto.

83. Cfr. AVICENNA, *Canon*, I, fen 3, doct.3, *Cap. singulare de causis sanitatis et egritudinis et necessitatis mortis*, fol. 53ra: «Et ars quidem sanitatem custodiendi non est ars que a morte securos nos faciat, neque corpus ab extrinsecis nocementis muniat, neque unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducatur que est secundum hominem absolute, sed de duabus rebus securitatem prebet: putrefactionis penitus prohibitione et defensione humiditatis ne cito resolvatur». Ringrazio Chiara Crisciani per avermi segnalato questa coincidenza.

84. *Tractatus bonus*, I. I.2, 427, 7ss.; 429, 12 ss.; 431, 16ss. I.3, 448, 19-20.

85. Su cui il volume *Albertus Magnus and the Sciences. Commemorative Essays 1980*, a c. di J.A. WEISHEIPL, Toronto 1980; per la cronologia della vita e delle opere, vedi ivi il saggio dello stesso WEISHEIPL, *Life and Works of st. Albert the Great*, e *Appendix*.

1) Anche per Alberto esistono essenzialmente⁸⁶ due umidi nel corpo umano, l'umido radicale e l'umido nutrimentale, ai quali sia Arnaldo sia Alberto aggiungono un terzo umido 'continuans' (detto anche 'colla' da Alberto),⁸⁷ che è un elemento del 'mixtum' in tutta la natura, anche nei vegetali e nei minerali. Esso non ha a che fare con i processi vitali, ma solo con la coesione e la morbidezza della materia.⁸⁸

2) Per entrambi l'umido radicale è uno strumento dell'anima nutritiva, al servizio del calore, e dotato di potere informante sull'umido nutrimentale al fine di permettere l'assimilazione del nutrimento al membro nutrito; vedi Arnaldo (punto 2 della sintesi del *De humido radicali*, I.3, 379-81 e 422-24)⁸⁹ e Alberto (l'agente primo della assimilazione è l'anima nutritiva, che agisce tramite il calore; ma l'umido radicale che è il soggetto proprio del calore naturale, è lo strumento delle 'virtutes' dell'anima: quindi le cause del nutrimento sono tre: l'anima nutritiva, il calore, l'umido radicale).⁹⁰ In questo senso Alberto e Arnaldo usano concordemente i testi aristotelici, specie *De generatione et corruptione*, I.5 e *De anima*, II.4, ed è evidente la concordanza se non la dipendenza di Arnaldo da Alberto.

3) Per Alberto come per Arnaldo l'umido nutrimentale si forma durante la digestione, descritta in tre (Arnaldo) o quattro fasi (Alberto), e viene poi definitivamente assimilato all'interno dei membri e trasformato nella loro sostanza grazie alla virtù assimilativa dell'anima nutritiva.⁹¹

4) Il processo di assimilazione definitiva è governato dall'anima e dal suo strumento, il calore innato (o vitale, o vivifico, o naturale), ma per Arnaldo segue le istruzioni informanti dell'umido radicale, che si trova in ogni membro e che in questo modo serve al processo di nutrizione informando il 'calor' nella sua azione sul nutrimento: «necessarium est quod illud humidum in

86. 'Essenzialmente' perché la nomenclatura degli umidi in Alberto è pletorica e non sempre coerente tra le diverse opere della sua enciclopedia; vedi per esempio, in *De animalibus*, XX.1, pp. 2-5 (ed. STADLER) gli 'humida seminale, vaporativum, spirans, manans', e la differente tassonomia in *De animalibus* XX.9, 49. A proposito degli umori digestivi Alberto adotta la quadruplici suddivisione di Avicenna (*De animalibus*, III.2.3; vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 227), che comprende anche l'umido radicale, benché Alberto ne sottolinei la diversa provenienza.

87. ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, XX.9, 49-52, ed. STADLER.

88. Ivi, *De animalibus* XX.1, 2-3, ed. STADLER.

89. L'umido radicale è chiamato così anche perché (I.3, 422-4) «est radix et principium primum post animam informationis humidi nutrimentalis per hoc quod est subiectum caloris anime servientis».

90. REYNOLDS, *Food and the Body*, 229.

91. Vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 227 e nota 45, che rimanda a Alberto, *De animalibus*, III.2.3: «Et quod post hunc [tertium modum digestionis] sequitur ex parte humidi nutrimentalis, est id quod non est humor, sed ex humore generatum est, et hoc est id quod iam virtute membri formam recepit membri similis»; e Arnaldo, *De humido radicali*, II.2, 712-15: «Hoc autem est locus tertie digestionis; sed ille est in quolibet membro, ergo alimentum tertie preparatione ab unoquoque membro potest esse materia vel obiectum predictorum [moti dell'anima nutritiva]».

quo existit primo, excercens operationes sive actiones vite in corpore animato, sit radix et fundamentum primum informandi calorem ut subiectum ad serviendum anime in vite operibus excercendis» (*De humido radicali*, I.3, 395-99). Per Alberto il ruolo dell'umido radicale è ancora più accentuato: esso è il ,vas', il luogo-forma in cui viene digerito e assimilato l'umido nutrimentale, e in cui le ,virtutes animae' che risiedono negli organi operano per la conversione dell'umido nutrimentale nei membri.⁹²

5) Per entrambi, aristotelicamente, nel meccanismo della crescita e della nutrizione la ,virtus assimilativa' risiede nel membro stesso in cui avviene l'assimilazione. E' il corpo in quanto forma che cresce. L'agente primo è l'anima accrescitiva (,augmentativa'), il secondo e subordinato è il membro che viene alimentato, accresciuto, ristorato. Cfr. ARNALDO, *De humido radicali*, II.2, 507-21 e ALBERTO, *De homine*, 11.4.⁹³

6) Secondo il corso naturale delle cose l'attività del calore sull'umido radicale perdura fino a esaurirne la quantità lungo la vita, e quindi a sottrarre al calore stesso il soggetto suo proprio; così il calore si estingue, provocando la morte del corpo animato. In Alberto questo principio è espresso in diverse occasioni,⁹⁴ ma con la precisazione che il calore innato è doppio, congenito e generato dal corpo attraverso i membri principali.⁹⁵ Per Arnaldo è chiaro che, escludendo altri fattori di mortalità, «[calor] ipse, circumscripitis impediētibz ceteris, per suam actionem (licet non in quantum vivificus) procurat sibi per accidens impotentiam restaurandi [humidum radicale] semper quantum deperditur», perché attraverso l'azione dell'assimilativa sul cibo si disperde sempre una frazione dell'umido preesistente (*De humido radicali*, II.3, 906-11; 1023-1030; 1075-88). Ma in realtà per Arnaldo l'umido radicale non si esaurisce completamente: è l'alterazione della «proportio vivifici caloris ad humidum passivum in potentia restaurandi et informandi ipsum sufficienter ad vitam» che mina l'attività del calore, sicché «deficiet restauratio et informatio et per consequens vita» (Ivi, II.4, 1170-4).

Le differenze sono tuttavia più rilevanti ancora, perché riguardano proprio i due temi fondamentali su cui Arnaldo ha ritenuto opportuno fare chiarezza

92. «Quartus autem modus secundi humoris [cioè delle ,humiditates' secondarie] non est humidi nutrimentalis, sed potius humidi radicalis, quod ex semine generationis membri infusum est ad ipsorum proficiens continuationem, in quo etiam humidum nutrimentale digeritur et assimilatur», *De animalibus*, III.2.3, 322, citato in REYNOLDS, *Food and the Body*, 227-8. In un'altra opera, il più precoce *De homine*, Alberto dice: «et [humidum radicale] est quasi quoddam vas et instrumentum naturale in quo virtutes animae, quae sunt in organis, convertunt humidum nutrimentale attractivum in membra», *De homine* 11. 4 resp. (BORNET 35. 124), REYNOLDS, *Food and the Body*, 228.

93. Cfr. REYNOLDS, *Food and the Body*, 237 e ss.

94. ALBERTO MAGNO, *De homine* 11.4, resp.; *De anima*, II.2.6, e *De generatione et corruptione*, I.3.8. Vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 240-2.

95. ALBERTO MAGNO, *De morte et vita*, 2.6, REYNOLDS, *Food and the Body*, 239; cfr. la posizione di Pietro Hispano e di Pietro d'Abano.

con la sua opera: il rapporto tra umido radicale e sperma e la restaurabilità dell'umido attraverso la nutrizione. A differenza di Arnaldo, e in accordo con quanto aveva scritto Pietro Ispano, Alberto sostiene:

A) che l'umido radicale nel corpo umano adulto deriva completamente dall'umido seminale;⁹⁶ alla fine della formazione dell'embrione la 'virtus formativa' contenuta nell'umido spermatico si fissa in alcuni membri (in realtà quasi tutti, a parte la carne 'fluens' e il grasso: gli anomeomeri o strumentali, come la mano e l'occhio; i principali, come il cuore, il fegato, il cervello; gli omeomeri o consimili come le vene, i nervi ecc.) e lì resta ad informare l'umido nutrimentale;⁹⁷

B) che proprio per il motivo di cui sopra – la sua origine spermatica – l'umido radicale non può essere ricostituito attraverso il cibo.⁹⁸

Da ciò derivano numerose conseguenze al cui riguardo si pronuncerà Arnaldo, rimarcando ora più ora meno la propria divergenza:

a) l'umido nutrimentale non può essere perfetto 'pabulum' del calore innato: la sua origine non spermatica lo rende inadeguato, il che indebolisce il calore innato e costituisce una delle due cause di morte;⁹⁹

b) alcuni membri si rigenerano, cioè la carne e il grasso, altri no (i membri formali, o radicali). I membri radicali non si possono ricostituire secondo Alberto perché in loro sussiste l'umido radicale di origine spermatica, acquisito col concepimento.¹⁰⁰ Alberto Magno cita a proprio sostegno Gale-

96. L'umido radicale «quod ex semine generationis membri infusum est ad ipsorum proficiens continuationem, in quo etiam humidum nutrimentale digeritur et assimilatur», in ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, III.2.3, cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 227-8.

97. ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.8: «Formantur autem membra illa [formalia] per virtutem formativam, quae est in semine, quae virtus, inquam, postea remanet in membris et operatur in nutrimentali humido similitudinem membri, quod nutritur» (REYNOLDS, *Food and the Body*, 257 nota 45). Su quali siano i membri formali/radicali vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 264, 273-4.

98. ALBERTO MAGNO, *De homine*, 11.4, in REYNOLDS, *Food and the Body*, 234-5.

99. L'altra è la perdita progressiva dell'umido radicale (ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.14). L'umido seminale (o radicale) è il soggetto proprio, il nutrimentale è il 'pabulum' più o meno appropriato del calore: se è pienamente assimilato nell'organo è 'conveniens', oppure «aliquantulum inconveniens et dissimile» (*De morte et vita* 2.6, cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 239). L'umido radicale è il soggetto proprio del calore perché è un componente del seme, mentre il nutrimentale contiene in sé sempre qualcosa del cibo, «semper aliquid habet de extraneo», sicché il calore naturale non può lavorare bene su di esso come sul primo. Più umido nutrimentale viene aggiunto al radicale da cui sono formati i membri radicali, più essi diventano spessi e duri, e più il calore si indebolisce nella sua azione (REYNOLDS, *Food and the Body*, 241). Vedi anche ALBERTO MAGNO, *De generatione et corruptione*, I.3.8: «umor seminalis imbibitus radicalibus partibus primis multo convenientior est calori naturali quam nutrimentalis umor», REYNOLDS, *Food and the Body*, 275, nota 21.

100. Sono molte le opere in cui Alberto tratta questo argomento, interrelato con la generazione: vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 257 ss., specie 264: *Quaestiones super De animalibus* (attribuite), XV. 20, *De homine*, 11. 3, arg. 3, *De generatione et corruptione*, I. 3. 8, *De morte et vita*, 2. 6. La questione si rifà a una delle più antiche e tenaci dispute sul ruolo dell'umido radicale, quella che a partire da Alessandro d'Afrasia e Averroè, e coinvolgendo i teologi, aveva cercato

no.¹⁰¹ Arnaldo invece, stralciando la posizione di Galeno, di pertinenza medica e non filosofica (vedi sopra, nota 25), accorpa il caso dei cosiddetti membri radicali sotto un criterio più generale valido per tutto il corpo, per cui il ripristino perfetto delle parti perdute non si può avere per un insieme di ragioni, sostanzialmente per un difetto della virtù assimilativa, che non essendo più completa nell'organo offeso non riesce a ripristinarlo perfettamente;¹⁰²

c) l'uso ovviamente differente della metafora della lampada, che in Alberto, come in Pietro Ispano, subisce degli slittamenti di significato;¹⁰³

d) la costruzione di un'ipotesi *'ad hoc'* per consentire l'accrescimento, attraverso una miscela non precisata tra umido aggiunto (nutrimentale) e umido radicale, miscela comunque non estensibile all'infinito¹⁰⁴ (e forse questo è uno dei punti stigmatizzati dall'Arnaldo matematizzante; vedi sopra, par. V).¹⁰⁵

e) Nella rigenerazione dell'umido radicale Alberto vede una forma, che è numericamente la stessa, inerire in una nuova materia, ed è per questo che immagina che non avvenga alcun ripristino, e che ogni membro formale possieda una materia *'per se'*, l'umido radicale da cui originariamente il membro è stato originato. Il potere formativo del seme resta nell'umido radicale e fin dove può assimila al membro l'umido nutrimentale, attuando un tuttavia ripristino imperfetto.¹⁰⁶ Non si tratta quindi di generazione di una nuova sostanza, possibilità estremamente preoccupante dal punto di vista teologico, nella prospettiva della resurrezione.¹⁰⁷ La non restaurabilità dell'umido radi-

di risolvere il nodo del *De generatione et corruptione* aristotelico sulla «caro secundum speciem» et «secundum materiam» (sul punto vedi REYNOLDS, *Food and the Body*, 237-9 e ancora 257-64; e G. ZANIER, *La concezione riduzionistica del vivente*, specie 166-67; e anche in questo contributo, par.IV e nota 45).

101. ALBERTO MAGNO, *De homine*, arg. 3, 123a: «ci sono alcuni membri nell'essere umano, come dice Galeno, che non possono essere restaurati dall'umido nutrimentale una volta perduti, come quelli la cui sostanza viene dall'umido seminale» (REYNOLDS, *Food and the Body*, 261; brano dal *De spermate*, I.11).

102. Vedi *De humido radicali* di ARNALDO, II.3, 887-92: l'assimilativa non può ricostituire perfettamente una quantità perduta se la parte da perfezionare non preesiste. La debolezza della assimilativa è dovuta al continuo debilitarsi del *'calor naturalis'* con l'avanzare dell'età e inoltre alla estraneità del materiale assimilato, che oppone resistenza e procura la perdita di un'ulteriore frazione di parte ripristinata (ivi, 906ss); Arnaldo analizza altre ulteriori cause di imperfetto accrescimento nel denso capitolo II.3.

103. Cfr. per le occorrenze REYNOLDS, *Food and the Body*, 236, 240, 242, 275.

104. Il problema si poneva durante l'accrescimento: «Hoc enim [humidum seminale] non est in infinitum extensibile per humidum additum, ita ut aliquid eius sit cum quacumque parte umidi additi, sed potius in certam quantitatem, quae ratio est magnitudinis generati, quantum secundum posse naturae potest produci. Et quando tantum producta sunt membra, quantum pati potest seminale humidum, ex quo formata sunt, tunc stat augmentum», ALBERTO MAGNO, *De gen. et corr.*, I.3.15 in REYNOLDS, *Food and the Body*, 240-241, nota 83.

105. Vedi *De humido radicali*, I.1, 162-207; anche I.1, 79 ss.

106. Cfr. REYNOLDS, *Food and the Body*, 275 e sopra, nota 94.

107. Vedi l'incrocio di posizioni filosofiche e teologiche: ARISTOTELE (*De generatione et corruptione*, II, 338b17-19) aveva concluso sulla possibilità di un ritorno ciclico degli enti incorruttibili ma non degli enti corruttibili che avevano subito alterazioni della sostanza, ed era

cale infatti era teoricamente collegata alla ,*veritas humanae naturae*', quella irripetibile, essenziale e congenita componente che garantiva la continuità corporea in vita e il recupero dell'identità nella resurrezione.¹⁰⁸

E' dunque possibile che quando Arnaldo critica i sostenitori della non restaurabilità dell'umido tramite la conseguenza da loro addotta (l'umido radicale non potrebbe essere ripristinato, perché altrimenti si raddoppierebbe, divenendo un altro secondo il numero nel corso della vita, col risultato inaccettabile di avere una forma, due soggetti),¹⁰⁹ abbia in mente ancora una volta Alberto Magno, e con lui la scuola teologica che tanto aveva discusso di questo tema. Ed è ugualmente assai probabile che siano i teologi la ,secta' contro cui dirige il suo sarcasmo nel capitolo I, trattando dell'impossibile ipotesi che l'umido radicale derivi completamente dalla sostanza dello sperma (*De humido radicali*, I.1, 122, 180).

Ma si può parlare di ,teologi' senza specificazioni? No, come dimostra Joseph Ziegler in un saggio chiarificatore.¹¹⁰ Negli ultimi decenni del '200, pochi anni prima che Arnaldo scrivesse il *De humido radicali*, alcuni teologi, in particolare francescani inglesi, avevano constatato l'impossibilità di trattare il tema della ,*veritas humanae naturae*' senza il sussidio della scienza medica allora disponibile. Fra di essi, Nicholas di Ockham aveva inserito in una delle *Quaestiones disputatae* a Oxford (1287-88),¹¹¹ relativa alla possibilità del cibo di entrare a far parte dell'essenza umana, gli argomenti, tratti dal più aggiornato dibattito medico sull'umido radicale, considerato nelle discussioni duecentesche l'elemento costitutivo della ,*veritas humanae naturae*'. A differenza del domenicano Alberto Magno, Nicholas di Ockham ammette che l'umido radicale venga ricostituito dall'alimento, che l'umido radicale si trovi durante la vita sempre mescolato all'umido nutrimentale e che in questo processo di restaurazione l'umido radicale subisca un indebolimento progressivo. Questo processo (che non coincide con la corruzione indotta dall'alimento, così frequente nei testi medici e nello stesso Avicenna) è descritto in termini

stato citato da Alberto: «Item Philosophus in fine libri de generatione et corruptione: "Quaecumque habent substantiam corporalem motam, non reiterantur eadem numero"» (cit. in REYNOLDS, *Food and the Body*, 307 nota 99).

108. REYNOLDS, *Food and the Body*, 105 e 115-19.

109. *De humido radicali*, II.1, 456-61: «Item si predictum humidum taliter restauretur cum processu temporis secundum longitudinem durationis vite, predictum humidum possit aliud fieri secundum numerum; sequeretur quod una forma secundum numerum in diversis numero subiectis possit esse perfectio, quod tamen a sapientibus omnino relinquitur improbatum», e per la confutazione II.3, 782-92.

110. Vedi J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*»: *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «Bulletin of the History of Medicine», n. 73, (1999), 208-237.

111. Ivi, 212 ss. Delle sei *Quaestiones disputatae de traductione humanae naturae a primo parente*, contenute nel ms. di Assisi pubblicato a Roma nel 1993, Ziegler analizza in particolare la seconda, sull'effettiva assimilazione del cibo nell'essenza del corpo, problema che veniva tradizionalmente trattato nei commenti alle *Sententiae* di PIER LOMBARDO (vol. II, dist. 30, cap. 15).

particolarmente vicini a quelli usati da Arnaldo: il cibo infatti, una volta assimilato nell'essenza del corpo, acquisisce «eandem virtutem convertendi illud in sui naturam, sed non tam fortem, quia calor naturalis agendo in humido nutrimentale patitur, et ideo continue debilitatur». L'umido nutrimentale non riesce mai a rimpiazzare completamente il radicale, perché il calore naturale ne consuma sempre una parte assieme al nutrimentale. Così, progressivamente, l'umido radicale diventa terroso e acquoso, «quod calori vitae fiet improporzionale, et ratione cuius necesse sit eum in fine extinguere».¹¹² L'indebolimento della 'virtus' (che è l',assimilativa' di Arnaldo), l'insufficiente restituzione dell'umido, la perdita della 'proportio' tra umido e calore, sono concetti che pur con qualche differenza e con maggior rigore logico e terminologico si ritrovano nel *De humido radicali*,¹¹³ che sul punto non mostra affinità con altre opere mediche. Effettivamente le modalità del discorso teologico sull'umido radicale vengono ampliate con particolare interesse dai francescani di Oxford.¹¹⁴ E' lecito chiedersi allora se vi sia stato, nella seconda metà del Duecento, un travaso di argomentazioni e concetti non solo dai medici ai teologi, come sostiene Ziegler, ma anche viceversa, e se Arnaldo, pur non avendo seguito studi teologici corpi, ¹¹⁵ possa avere orecchiato qualche soluzione logico-filosofica proveniente da un altro ambito disciplinare.

XI. Arnaldo e Pietro d'Abano

Nel *Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum*, scritto a cavallo del 1300, e in buona parte a Parigi entro il 1303,¹¹⁶ Pietro d'Abano dedica tre

112. ZIEGLER, 'Ut dicunt medici', 222-223 e note. Ziegler ritiene che Nicolas di Ockham sia debitore alla lettera dell',argumentum' di Enrico di Gand (*Quodlibet* II, n. 21, citato a nota 40).

113. Non si può parlare di una vera e propria dipendenza perché vi sono sì altre analogie (sulla divisione tra membri formali e materiali; sul rapporto tra umido radicale ed età; sui membri radicali e non radicali), ma anche differenze nette (sul ruolo dell'astrologia nel determinare l'atteggiamento verso il cibo). Mi riprometto di fornire altrove un'analisi più puntuale del rapporto tra i testi di Enrico di Gand, Nicholas di Ockham e Arnaldo.

114. ZIEGLER, «Ut dicunt medici», 235-6.

115. Cfr. C. CRISCIANI, *Exemplum Christi e sapere. Sull'epistemologia di Arnaldo da Villanova*, in «Archives internationales d'Histoire des Sciences», 28 (1978), 245-92, in particolare 246. Le fonti sul semestre teologico sono opere di Arnaldo stesso (ringrazio Francesco Santi per avermi comunicato questi dati): la *Denunciatio Gerundensis*, ms. Vat. Lat. 3824, f.173ab, pubblicata in J. CARRERAS ARTAU, *La polémica gerundense sobre el Anticristo entre Arnau de Vilanova y los Dominicos*, in «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», V/VI (1950-15), 5-58, in part. 55; e la *Protestatio {...} Benedicto XI {1304}*, in J. PERARNAU I ESPELT, *L'Ars catholicae philosophiae (primera redacció de la Philosophia catholica et divina) d'Arnau de Vilanova. Edició i estudi del text. En apèndix, les dues lletres que acompanyaven les còpies destinades a Bonifaci VIII i al Col·legi Cardenalici i les requestes a Benet XI i al Cambrer Papal en Seu vacant*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», 10 (1991), 7-223, in part. 213, ll. 678-680.

116. L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, New York, 1923, vol. 2, 876; vedi anche N. SIRAI, *Arts and Sciences at Padua*, Toronto 1973, 59, e B. NARDI, *Intorno*

‘differentiae’ all’argomento, con le quali inizia la *Pars practica circa conservatio-nem sanitatis*: 111, «Utrum calidum innatum amplius consumat humidum radicale influenti, necne»; 112, «Utrum humidum radicale possit restaurari, necne»; 113, «Utrum mors naturalis possit beneficio aliquo retardari, seu eodem vita protelari, necne».¹¹⁷

Non è strano che Pietro d’Abano, contemporaneo di Arnaldo, abbia affrontato l’argomento, considerando quale sia il problema di fondo del *Conciliator differentiarum*, l’importanza del dibattito sull’umido radicale (onniper-vasivo, come ha mostrato Chiara Crisciani), la profonda dottrina medica e gli interessi neo-galenisti di Pietro d’Abano, che l’avevano portato a tradurre dal greco il *De marasmo* o *De tabe* di Galeno:¹¹⁸ un’opera, molto importante di per sé dal punto di vista medico, che verteva intorno ad alcuni temi intrecciati con l’umido radicale (sull’invecchiamento, le febbri, l’umidificazione del corpo, e anche la longevità).

Come imposta il problema Pietro d’Abano? Innanzitutto, da filosofo più che da medico, parte dalla generazione e dai suoi principi, seguendo Aristotele e la sua dottrina del caldo/umido vitale; affronta poi il processo della nutrizione e del reintegro del ‘deperditum’ corporeo, per trattare infine della morte e del suo (possibile?) allontanamento grazie alla medicina.

1. Il problema affrontato nella prima *Differentia* è il rapporto calore/umido, rapporto condizionante ogni processo vitale.

Vi sono due tipi di calore nel corpo secondo Pietro (Averroè, *Colliget IV*),¹¹⁹ uno ‘radicale’ e uno ‘fluens’, cioè generato dagli organi, ed entrambi «fundantur in humido tanquam in materia»; ci sono anche due tipi di umido: «duplex est humidum, radicale dictum et influens, seu nutritibile» (160 ra, *Propter primum*). La ‘virtus’ informativa, la più mirabile e nobile delle virtù dell’anima, è affine alle potenze celesti e si serve come strumenti del calore

alle dottrine filosofiche di Pietro d’Abano, (1920), in IDEM, *Saggi sull’aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Sansoni, Firenze, 1958, 19-74, spec. 19-21, per il rapporto *Conciliator*-Parigi in relazione ai primi sospetti d’eresia sull’autore.

117. I titoletti provengono dalla ristampa anastatica (Padova 1985) dell’edizione giuntina del 1565 (*Conciliator controversiarum quae inter philosophos et medicos versantur*, fol. 163rb-168va), mentre il testo è quello della edizione giuntina del 1520 (*Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum*, fol. 159vb-165ra), in genere più corretto.

118. Vedi Demaitre sulla versione di P. d’Abano (che traduce il *Peri marasmoi* con il titolo *De tabe*) forse disponibile per Bernardo di Gordon, in *The medical notion of “withering”*, 261 e 268 e note.

119. Non ho effettuato in questa sede un controllo delle fonti citate da Pietro; lo rimando a un prossimo approfondimento, che riguarderà anche le numerose *Differentiae* coinvolte nella discussione sull’umido radicale (diff. 9, sulla longevità degli antichi; 16, sugli elementi nel ‘mixtum’; 21, sulla longevità della ‘complexio’ temperata; 22, sulla ‘complexio’ innata; 26, sulla ‘complexio’ del bambino e del giovane; 30, sul sangue come nutrimento; 33, sulle ‘humiditates secundae’; 36 e 37, sullo sperma e il seme femminile nella generazione; 42, sull’organo del tatto; 48, sullo sperma; 50, sulla digestione; 54, sul nutrimento dei peli e delle unghie; 59, sul calore e lo spirito; 79, sulle dimensioni della testa; 117, sul digiuno).

elementare e del calore celeste vivifico, grazie al quale ultimo soprattutto dà la giusta forma a ciascun membro all'inizio della generazione. Suo soggetto è l'umido: «*subiectum vero uniforme, in quo predicta fundatur virtus, humidum extat spermaticum primitus aggregatum, et demum in spiritum vaporosum effusum*», 160ra; successivamente attrae a sé il sangue mestruale che serve a comporre le membra, in primo luogo il cuore, poi attrae altro sangue per formare le altre membra. E il calore composito che conduce la ,*virtus*' si nutre come suo foraggio dell'umido predetto, in un abbraccio di materia e forma (160 rb). L'umido radicale non è unico: esso è infatti

«*triplex: unum quidem subtile, aereum, quod subiectum immediatum calidi existat innati ab eo inseparabile omnifariam, cum non sit calidum absque humido [...] Aliud vero est isto densius utcunque, ac aquosius, quod pabulum existit calidi innati [...] quo densiori ac impuriori facto pabulare non potest calidum, quod innatum, nec ab ipso humidum irradiari huiusmodi. Et tertium viscosum, tenax, gluten dictum, quod et partes corporum retinet in mixto coniunctas, ne secedant, eo in cineres abscedente, quod pabulum calidi non est sufficiens innati*» (Propter primum, 160rb).

L'umido radicale può essere consumato in due modi: per una morte occasionale violenta (che solo l'astrologo può prevenire) e per morte necessaria. Tra i tipi di morte necessaria, l'umido radicale è coinvolto in quella che Pietro chiama ,*animalis*' perché propria delle virtù degli esseri animati, le cui «*virtutes corporee sunt finite*»; ciò che in particolare ci interessa, non è infinita la ,*virtus naturalis*', cioè la nutritiva, «*eo quod, per propriam diutinam actionem in expoliando escam a contraiacentibus passionibus fatigata, restaurari non valet humidum consumptioni restaurativae proportionatum, sed impropportionatum magis substantia redditur quantitate et qualitate. Et ideo non tantum extat, et tale, quod vita possit eo tandem perdurare diutissime*». Inoltre, «*Instrumenta fatigantur ex vigili motu et destruitur eorum complexio que est ei substantialis, et naturalis, propter quod oportet motum quandoque cessare, ac sic vita terminari*»: non sono, questi moti, impassibili come quelli infiniti delle orbite celesti (160va, Propter primum),

Inoltre (160vb, Propter primum) l'umido radicale interviene nelle cause di morte intrinseca ,*corporalis*', in primo luogo perché il calore innato se ne nutre continuamente e così alla fine consuma se stesso, dato che è in esso che si conserva; in secondo luogo anche il ,*calidum currens*' (,fluens') lo brucia, e ancora più violentemente, perché è davvero suo contrario. Un'altra causa di ,*consumptio*' riguarda l'umido ,*nutribile*' o ,*nutrimentale*', che assume delle contrarietà attraverso il cibo o le produce nel corso di una cattiva digestione. Più avanti (Propter tertium), Pietro aggiunge che il calore ,*influens*', detto anche ,*currens*', è naturale anch'esso, sebbene indotto da altre cause interne e esterne (come il moto degli organi e il cibo); per la sua agitazione, a paragone del calore innato consuma molto più acutamente, infiammandolo, l'umido radicale. Il ,*calidum innatum*' invece è più familiare e congeniale all'umi-

do radicale; è ,mulcebre' et ,lene' nei suoi confronti, e lo consuma lentamente; «ex quibus indubitanter concludatur calidum fluens plus innato humidum dissipare radice» (conclusione del *Propter tertium*, 161ra). Ma Pietro d'Abano non è convinto: ritornando sull'argomento (*Propter quartum*, 161ra) dice che «calor innatus, qui intus est, non solum existit innatus, sed etiam currens», e che forse nell'azione essi si sovrappongono; lasciando così l'argomento, dal quale si desume solo che l'umido radicale sia sottoposto a un consumo molto consistente, e dunque abbia necessità di essere restaurato, si preoccupa di avvertire che per la natura doppia del calore (o triplice, secondo Avicenna), non si può ad esso adattare la similitudine della lucerna che prevede un solo calore, ,et arsum', cioè igneo.

In conclusione, il corpo animato è esposto, oltre che all'esaurimento delle ,virtutes', a una triplice consunzione del proprio calore: 1) per la lotta reciproca degli elementi tra loro; 2) perché il calore si nutre continuamente di umido radicale; 3) perché gli alimenti introducono estraneità dannose (conclusione del *Propter primum*, 160vb).

Difficile trovare punti di contatto terminologici tra Arnaldo e Pietro in questa *Differentia*, per l'efflorescenza di suddivisioni, insoddisfacente alla fine per lo stesso autore, e per la presenza di argomenti evitati da Arnaldo, come lo ,spiritus'; il ,gluten', in altri autori assimilato all'umido radicale,¹²⁰ qui assomiglia al ,continuans' di Arnaldo. Sembra importante la differenza tra l'umido radicale, soggetto del calore naturale, e l'umido ,fluens', o ,influens' o come altrimenti viene chiamato, che ne è semplice ,pabulum', ed è invece il soggetto diretto del calore ,influens' («subiectum autem, in quo calidum sustentatur influens, et vehiculatur, humidum extat nutrimentale dictum ex alimentis»); ma tale differenza tende a scomparire nella discussione successiva, che verte sulla conversione dell'umido nutrimentale nel radicale (*Diff.* 112, 160ra-163ra). Ci sono tuttavia delle sostanziali affinità nella valutazione dell'importanza della ,virtus naturalis', che non riesce a riprodurre la quantità di umido identica alla perdita e che si affatica nella trasformazione del cibo, e nell'assunzione di estraneità ed elementi alterativi durante il processo nutritivo. Questo secondo punto tuttavia è molto più rilevante in Pietro d'Abano che in Arnaldo, il quale all'argomento dedica nel *De humido radicali* assai poco spazio.

2. La *Differentia* successiva (112) è dedicata alla restaurazione dell'umido radicale tramite l'umido nutrimentale. Contrarie sono, tra le numerose ragioni elencate all'inizio, a) la non restaurabilità dei membri spermatici, documentata in Galeno e sostenuta dai medici moderni (nn.1 e 4); b) la inammissibile conseguenza che la ,virtus naturalis' venga resa perpetua, e possa rendere l'uomo immortale (nn. 2 e 3); c) l'impossibile collaborazione tra un umido innato, fuori dal tempo, e uno nato nel tempo (n. 5); d) l'esistenza di

120. McVAUGH, *The 'humidum radicale'*, 266.

molti animali e persone che non si alimentano, dimostrando che la vita non dipende dalla nutrizione (n.6); e) la implicazione inaccettabile della sussistenza di due corpi nello stesso luogo (n.7). A favore, più semplicemente, a) la teoria aristotelica della restaurazione per nutrizione, attraverso l'assimilazione dell'alimento, b) l'esiguità dell'umido spermatico rispetto alle esigenze di un'intera vita, c) la prevalenza dell'umido radicale nei bambini e del nutritamentale nell'età successiva, con la persistenza del radicale per molto tempo (161ra-b).

Secondo Pietro d'Abano (Propter secundum), «modernorum medici communius ponunt quod humidum non possit radicale restaurari»: essi, nella sostanza, opporrebbero Avicenna ad Aristotele. L'origine spermatica renderebbe insostituibile questo umido, che si potrebbe solo consumare in modo più o meno veloce: ad esso si potrebbe infatti unire – come alla cera la pece – l'umido nutritamentale, che in qualche modo lo rimpiazzerebbe allungando i tempi della vita. Altre teorie sulla non sostanziale restaurabilità dell'umido non soddisfanno Pietro, che analizza estesamente i loro 'defectus' nel successivo 'Propter'. Passando a trattare (Propter tertium, fol. 161va-162va) dell'effettivo rapporto tra umido nutritamentale e radicale, Pietro d'Abano riprende la tripartizione avicenniana delle 'humiditates' digestive: 'ros' e 'cambium' comprenderebbero i primi tre (il 'cambium' corrisponderebbe all'umido già parzialmente coagulato nei membri semplici, da altri denominato 'gluten', nome usato da Pietro d'Abano per un'altra sostanza: vedi sopra, par.1), mentre l'umido radicale sarebbe l'ultimo. Pietro cerca a questo punto di semplificare la tripartizione dell'umido radicale proposta nella *Differentia* precedente, unificando i primi due, che sarebbero nutriti dall'umido 'fluens': «principium vero primorum duorum est ex cibis continue» (161va). Si riallaccia alla similitudine della lucerna, avvertendo però di fare attenzione, perché c'è una grande differenza tra il caldo elementare, igneo della lucerna, che consuma e distrugge, e il caldo animale, formato dall'elementare e dal celeste, che delicatamente si pasce dell'umido naturale. Il calore innato assomiglia piuttosto a quello che si trasmette a un intero vaso riempito d'acqua (161va). Anche Galeno nel *De tabe* aveva notato l'errore (161va-b).¹²¹ Inoltre non è accettabile l'interpretazione secondo cui a sostenere l'azione del calore innato sarebbe l'umido 'continuans' dello stoppino, da intendersi come umido radicale, per l'impossibilità di sostituirlo efficacemente con l'olio infuso nella lampada, ovvero l'umido nutritamentale.¹²²

Dunque si arriva alla conclusione che l'umido radicale si può restaurare efficacemente, ma con alcune precisazioni. «Intendendo per restaurazione

121. Qui Pietro inserisce una citazione letterale dalla sua traduzione: «Haec autem ratio, seu proportio caloris scilicet naturalis ad ignis flammam, unde appropriatur ab omnibus pene iunioribus medicis, et phylosophys, non existens vera» (KÜHN, VII, cap. 3, 674).

122. AVICENNA propone questa interpretazione in *Canon*, IV, Tract.3, fen I, cap. I *De ethica*, fol. 413vb; è la stessa che si ritrova in GORDON, *De marasmode*, ed. DEMAIRE, cit., 249-59.

quella che in un corpo sano corrisponde alla consunzione causata dal calore innato. [...] La materia con la quale si restaura l'umido radicale è la stessa che lo nutre e aumenta, per quanto riguarda la natura dell'umidità» (161vb). Ciò non basta a restaurare i membri spermatici perduti, perché in quel caso mancano agente (la ,virtus informativa', che opera solo all'inizio della generazione) e materia (lo sperma). Invece la materia con la quale si restaura l'umido radicale è la stessa utilizzata dalla ,virtus nutritiva' e ,augmentativa', «prout sub natura humiditatis». E procede: «Dico anche che la restaurazione si diversifica nel senso della quantità, poiché nell'infanzia si restaura di più di quel che si perde, e anzi vi è aumento. Nella vecchiaia invece il contrario, per cui avviene il calo. Nella giovinezza poi avviene una eguaglianza, e così stanno le cose del corpo e dell'anima organica». «Si diversifica anche nel senso della qualità, in due modi. A volte il restaurato è più caldo, a volte più freddo del perduto. Inoltre a volte il restauro è più impuro, specie in un corpo temperato» (161vb).

«Così ritengo su questo argomento che l'umido nella maggioranza dei corpi non solo non si restauri certo più abbondante e puro, e nemmeno sempre, ma solo al tempo in cui esiste la più grande ,proportio' tra caldo e umido, il che accade nell'infanzia. E ancora, che l'umido radicale viene corrotto dalla contrarietà e dal patimento che fin dall'inizio subisce da parte dell'umido ,influens'» (161vb).

Intorno alla restaurazione dell'umido radicale grazie al nutrimento c'è l'autorevole sostegno di Aristotele (*De generatione et corruptione*, I.v), che vede nella trasmutazione dell'alimento entro la specie del corpo la regola della restaurazione e della vita (161vb). Ma – rimanendo nell'ambito della similitudine aristotelica¹²³ – se la forma, o la natura, «non potrà più assimilare con i suoi strumenti gli alimenti, succederà come con l'acqua mista a vino, che alla fine diventa acquoso [...] Quando la carne sarà diventata impura e acquosa, diminuirà e cesserà l'aumento». E come il vino forte può assorbire l'acqua, restando vino, così succede all'umido radicale, che alla fine «divenuto impuro a causa dell'umido ,influens' che gli è estraneo, si corrompe. Dunque rimane la specie della vita finché l'umido ,influens' si può convertire in umido radicale, a meno che non si corrompa, dal momento che la vita è conservazione per via dell'alimento». Averroè, di cui viene riportato un ampio passo dal *Colliget*, V.3, dice, a suffragio della restaurabilità dell'umido radicale attraverso l'assimilazione completa del cibo: «Il cibo ha per sua virtù e preparazione il modo di convertirsi in un'umidità simile all'umido radicale, che sta in un membro consimile, e a un calore intrinseco simile a quello che c'è nel nutrimento, sì che diventano lo stesso in tutti i sensi». E Pietro d'Abano, nelle stesse righe, conclude che «Ex isto quidem sermone colligitur manifestius humidum posse restaurari radicale», stigmatizzando come ,sogni' le affermazioni

123. *De generatione et corruptione*, I.5, 321a33-321b3, 322a9-11, 322a31-35.

di chi vuole che il radicale non si possa ripristinare, ma solo proteggere con la giustapposizione dell'umido 'influens' (tra cui Pietro Ispano e Alberto Magno). E a questo proposito, chiamando Galeno a suffragio di Aristotele, inserisce un estratto dal *De tabe* sulla possibilità di riumidificare profondamente con il cibo anche i membri solidi esausti, come il cuore o il fegato¹²⁴ (162rb), il che dimostrerebbe la possibilità di recuperare la sostanza dei membri dal nutrimento.

Si confermano alla fine «trina ex parte nutrimenti»: 1) che è oggetto della vita, perché senza alimento la vita non si conserva, «quod nequaquam aliter esse potest, nisi quia alimentum, quod humidum efficitur influens, in radicale restaurando convertatur»; 2) che c'è identità nel nutrimento tra umido radicale e 'influens', dato che la materia del nutrimento e della generazione è la stessa (vedi ARISTOTELE, *De generatione animalium*, 2, e AVERROÈ, *Colliget*, 2); ma la materia della generazione è il radicale, e dunque il cerchio si chiude; 3) e per quanto riguarda la quantità, è necessario un ripristino, perché l'umido spermatico è in origine pochissimo, come appare negli animali e ancor più nelle piante, che provengono da un seme piccolissimo. Ed è chiaro che esse non potrebbero diventare una quercia o un abete «nisi alimentum occurrens de foris in eas converteretur» (162rb).

Nel *Propter quantum* (162va-163ra), Pietro d'Abano si dedica alla dimostrazione della debolezza insita nell'argomento medico più costantemente addotto contro la restaurazione dell'umido radicale, cioè la non ripristinabilità dei membri radicali. Dopo averli individuati nei membri principali e in quelli che dalla generazione sono duri e solidi (vene, nervi, ossa, membrane, ecc.), Pietro, che già nel 'Propter' precedente ha ricordato che nei bambini piccoli minime parti di osso e vene si possono restaurare, fa presente che nei giovani e convalescenti ugualmente si può procedere all'umidificazione delle parti spermatiche, come gli organi solidi, e certo non si può ragionevolmente sostenere che simili organi (come il cuore e il fegato) possono essere restaurati solo nelle parti sanguigne e non spermatiche. A proposito di ciò Pietro ricorre di nuovo al *De tabe* di Galeno, e anche alla *Techne* commentata da Haly, per dire che pure nei vecchi, per quanto difficilmente, si può contrastare la consunzione mortale (cioè la 'tabe' o 'marasmo') aumentando semplicemente l'umidità tra i membri consimili (costituiti di un'unica sostanza). La loro 'complexio declinans' può essere contrastata facendo penetrare negli interstizi l'alimento umido di cui possono nutrirsi (162va).

Bisogna ricordare che comunque dopo l'età media il corpo si asciuga irrevocabilmente: la morte nei vecchi avviene (162vb) perché, pur ripristinandosi, l'umido non resta identico a quello originario né in quantità né in qualità, ma diventa via via più acquoso, impuro, inadatto alle funzioni vitali; e la 'viritus' e il 'calor vitalis' subiscono l'effetto limitante del contatto con una mate-

124. *De tabe*, cap. 5 (KÜHN VII, 682-3): non solo quindi carne e grasso.

ria inadatta e corrotta. La vita si deteriora e cessa, quindi, «non quod nullo, ut sapiunt ignari, restauretur [humidum radicale], sed simile». Sicché ogni membro che viene restaurato non ritorna esattamente come prima, a parte il grasso. «Itaque quod minime restauratur, est spermaticum; quod vero maxime, adeps, et pinguedo; horum autem medium est caro, et precipue que dicitur pura» (162 vb).

L'ultimo argomento trattato con una certa ampiezza, e senza alcun ricorso alle fonti autoritative, riguarda la possibilità degli esseri animati superiori, come mammiferi e uomini, di sopravvivere a lungo senza mangiare, con la sospensione quindi dell'attività di una ,virtus' dell'anima. Era questo un tema caro ai teologi, che lo utilizzavano per sostenere la non necessità del cibo per la vita umana.¹²⁵ Mentre l'analisi del consumo progressivo delle riserve di umido e grasso, da parte degli animali che vanno in letargo durante l'inverno, è molto acuta ed evidentemente frutto di osservazioni personali (162vb-163ra), le informazioni sui casi di anoressia prolungata (una donna normanna rimasta 36 anni senza mangiare, una monaca che in due anni aveva mangiato solo una mela) sono indirette e forse giudicate poco credibili dallo stesso Pietro.¹²⁶ Quanto infine all'impossibilità della coesistenza di due corpi contemporaneamente nello stesso luogo, Pietro sostiene che vi sia subentro e non raddoppiamento, e nessun vuoto nell'intervallo: la nutrizione avviene quando c'è spazio per l'assimilazione, e il membro si può dilatare e restringere (come aveva visto Galeno nel *De virtutibus naturalibus*, 2).

Molti – conclude Pietro d'Abano – hanno frainteso rozzamente Avicenna, attribuendogli il pensiero che l'umido radicale non si possa restaurare. «Verrum sentio cum Avicenna potius, quod in fine humidum reficitur omnino impurum, velut tactum de vino, ita ut species corrumpatur propter indispositionem organi, et materie conversivam. Unde tertia I [Canon, I, fen 3, *De causis sanitatis et egritudinibus et necessitatis mortis*]: “Defectus accidit numquam cessans usque ad ultimum, qui est defectus restaurandi humiditatem loco eius, quod resolutum fuit”».¹²⁷

125. Vedi J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*», specialmente 223-24; lo stesso argomento nell'*Opus minus* di Ruggero Bacone, ed. S.J. BREWER, London 1859, 373-4, dove ha un altro scopo: Bacone attribuisce la capacità di sopravvivere senza cibo a una ,complexio' quasi perfettamente ,aequalis', generata da una particolare disposizione stellare alla nascita (ringrazio Chiara Crisciani per avermi indicato questo passo).

126. «Quod autem mulieres quedam flegmatice frigide et in regionibus frigidis fuerint sine exteriori alimenti assumptione, certificatum mihi per fidelem socium Ioannem de Correo Normandiae, cum aliis quam multis, dicentem illic fore mulierem, quae ammodo per spacium 36 annorum nihil assumpsit, et cum vellet sanguinem ex ore et naribus effluere faciebat. Retulit etiam unus meorum accinctorum contractasse monialem in Stendal, Saxonie medianae, quae per duos annos nihil recepit nisi unum pomum, quod ei quamplurimum placuit», *Propter quartum*, 163ra.

127. Pietro d'Abano segue il *Canon* ma taglia la chiusa del discorso, perché Avicenna aggiunge: “Defectus igitur semper augetur”, mentre Pietro ritiene che anzi, nell'infanzia l'umido radicale aumenti e che il processo di esaurimento si concretizzi solo dall'età adulta in poi.

Per Arnaldo e per Pietro d'Abano, dunque, a) l'umido radicale si restaura; b) si restaura attraverso l'alimento; c) i membri radicali non si restaurano bene per motivi che non riguardano l'esaurimento o la non restaurabilità dell'umido; d) Galeno non ostacola questa tesi. Entrambi combattono contro i medici che avevano interpretato Avicenna (a torto, secondo Pietro d'Abano) attribuendogli la teoria della non restaurabilità dell'umido: e dovevano a quelle date essere molti.¹²⁸ Certamente entrambi notano che la similitudine della lampada ha prodotto molti danni interpretativi, e la ritengono sviante per mancanza di corrispondenza tra i principali termini del discorso (fiamma e stoppino). Soprattutto, hanno entrambi chiarissimo, forse più Arnaldo che Pietro d'Abano, che l'umido radicale disponibile per la crescita e la vita era troppo poco; e, forse ancora più Pietro d'Abano di Arnaldo, che tra generazione e nutrizione c'è un nesso obbligato che va a coincidere con la natura comune all'umido radicale e al nutrimentale; ed è effettivamente questo il punto decisivo di entrambe le teorie su questa sostanza, che ne giustifica la ricostituzione e insieme spiega anche l'accrescimento.

Più difficile è capire perché, se l'umido si può ricostituire, a un certo punto il meccanismo si interrompa: e qui i due prendono posizioni leggermente differenti. Li separa l'importanza attribuita alla corruzione indotta dall'alimento, attraverso l'umido nutrimentale, sulla qualità dell'umido radicale: fondamentale per Pietro d'Abano, e secondaria per Arnaldo, che la relega tra le cause di morte accidentale, mentre la morte naturale sarebbe causata dalla sproporzione tra calore vivifico e umido radicale, sulla quale, viceversa, Arnaldo insiste ben più di Pietro d'Abano.

3. Arrivati quindi alla parte finale della vita, Pietro d'Abano (*Differentia* 113) esamina gli argomenti a favore e contro la possibilità di prolungare l'esistenza con la medicina. Tutto pare concordemente negare questa possibilità, secondo la Scrittura e secondo la scienza, perché i giorni dell'uomo sono conati da Dio, dalla prescienza divina, dalle leggi del moto nel mondo sublunare, dalla scansione delle fasi vitali, dalla finitezza delle virtù dell'anima, dall'incertezza delle leggi astronomiche e quindi dall'infondatezza dell'astrologia; e in appoggio le autorità vanno dalla Scrittura (*Giobbe*, *Genesi*), ad ARISTOTELE (*De generatione animalium*, *Metaphysica*, *Meteorologica*) (Rationes, 163ra-b).

In contrario vi sono la ragione d'essere della medicina, che è arte predisposta alla conservazione della vita; le affermazioni dei medici: GALENO, *De regimine sanitatis*, 6, secondo cui chi ignora una sana dieta muore secondo la sua natura, mentre potrebbe vivere più a lungo; l'evidenza del beneficio trattato dalle cure mediche: «Adhuc vita constat in quadam ,proportione' calidorum et humorum adinvicem: haec namque sunt principia vitae, sed talis ,proportio' potest diutius conservari, ut et docent medici, aut humidum

128. *Diff.* 112, Propter secundum, in Pietro d'Abano; cfr. ARNALDO, *De humido radicali*, II.3, 821 ss. (però Arnaldo non collega esplicitamente Avicenna alla teoria della non restaurabilità).

generando sufficiens calidi sustentativum, et superfluum educendo, aut alterando, et temperando. Propter quod vita poterit prolongari, et mors tali retardari beneficio» (163ra).¹²⁹

Discutendo le ragioni contrarie al prolungamento della vita, Pietro d'Abano inserisce in posizione dominante il ruolo dell'astrologia, che è in grado di conoscere e controllare, tra le quattro cause della vita e della morte, ben due, le 'formali costituenti' (Alchocoden e Hyleg, cioè i principali aspetti planetari al momento della generazione) e le 'formali conservanti', cioè quelle immagini positive o negative e quelle invocazioni, prodotte dall'astrologo, dalle quali può 'fortunari aut infortunari' la vita (e la morte) di una persona, la sorte di una regione intera, o la brillantezza delle capacità mentali.¹³⁰

Se le 'materiali costituenti' sono sperma e sangue mestruale (ovvero strumento e materia delle cause formali costituenti), è sulle 'materiali conservanti' che il medico può incidere, grazie alla «debita sex rerum non naturalium administratio, qua medicus corpus conservat illesum» (163ra, Propter primum). Medico e astrologo dunque possono e devono collaborare allo scopo di rendere migliore e più lunga la vita, occupandosi rispettivamente di preparare la materia e di perfezionare la forma.¹³¹ Quanto alla divulgata distinzione tra morte naturale e accidentale, i medici la usano per designare il proprio campo d'azione (Propter secundum): la morte naturale, che avviene «ex consumptione humidi radicalis, et calidi consequenter extinctione quae insensibilis animae dicitur ablatio», non sarebbe trattabile, perché esprime un termine prefissato; la seconda invece, «violenta et accidentalis, occurrens ex indebita sex rerum non naturalium administratione, a qua egritudines con surgunt plures tam in complexione quam in compositione, quandoque autem ex casu fortuito exteriori», sarebbe alla portata della medicina. Ma Pietro d'Abano non è d'accordo: «Sed quod haec positio stare non possit, et quod veritati, ac medicorum obviet sententiae, in tertio dicendorum, et quarto ostenditur ubi eorum similiter tollentur motiva».

Il 'Propter tertium' è appunto dedicato alla possibilità di trattare medicalmente la morte naturale. Qui Pietro d'Abano inserisce l'aneddoto riportato da Galeno nel *De tabe*, sul medico che aveva preteso a quarant'anni di scrivere un libro su come diventare immortale, e che ritrovandosi a ottanta decrepito e con una inequivocabile 'facies hippocratica', aveva risposto alla

129. Pietro rimanda alla *Differentia* 21 per un altro 'topos' della discussione, l'accorciamento della vita umana dai tempi antichi a quelli attuali.

130. Pietro qui narra di come abbia invocato Dio perché gli fosse concessa la scienza, sotto un particolare aspetto stellare, che indica, «quod et reges Graecorum quando volebant suis petitionibus exaudiri, observabant» (163va, Propter primum).

131. Vedi *Diff.* 112, Propter tertium, 164rb: «Medicus equidem valet ut ostensum est materiam preparare, ac astrologus similiter et formam reddere perfectiorem»; le competenze astrologiche di questo genere sono alla portata di tutti, con qualche riserva però: «Haec autem concessa sunt etiam parum in astrologia nutritis, et precipue in imaginum scientia, quamquam in plurimum intellectus hoc cadere minime possit» (ibidem).

derisione di tutti con un'autocritica a sua volta risibile: solo una persona fornita di ottima costituzione innata, e poi seguita da lui stesso come medico, sarebbe potuta rimanere 'insenescibilis'.¹³² Ciò per mostrare come anche Galeno fosse consapevole dell'impossibilità di differire in eterno la morte. Del resto, prosegue Pietro, è necessità di ogni misto corrompersi, perché è proprio della materia macchinare continuamente la propria distruzione attraverso il cambiamento. Così «vi permanent miscibilia in mixto», a fatica e per un tempo determinato gli elementi si fondono, perdurando in loro la 'contrarietas'; se a questo si aggiunge la finitezza della forma ('virtutes') e della materia, l'insufficiente e scadente restaurazione dell'umido perduto grazie al cibo, la necessità 'fisica' che per avere generazione vi sia corruzione (Aristotele), e la conseguenza inaccettabile, per chi parla biblicamente, che non si compirebbe mai il numero degli eletti, perché la terra non saprebbe come nutrire tutte le creature contemporaneamente, si deve ammettere che la morte è necessaria.¹³³

Ma se è vero che si deve morire, è altrettanto vero che «mors potest aliquo subsidio retardari, sive vita eodem protelari, non solum quae accidentalis, verum et naturalis». Lo dicono i 'medicorum sermones' rettamente intesi, vale a dire Avicenna: la medicina non pretende di salvarci dalla morte, e nemmeno di portare ogni uomo all'ultimo limite possibile della vita, che siano 120 o 70 anni;¹³⁴ essa può conferire agli uomini, come 'ars conservativa sanitatis', due possibilità, la protezione dalla putrefazione e la difesa dell'umidità dalla veloce consunzione. E in questo modo consentirà al corpo di arrivare «usque ad debitum tempus secundum eius primam complexionem». ¹³⁵ Di questo aiuto che può prolungare la vecchiaia parla anche Galeno nel *De tabe*, a proposito della possibilità di riumentificare i membri solidi come il cuore e il fegato; e anche il medico e astrologo Haly nel commento alla *Techne* aveva in qualche modo 'annusato' la verità, quando parla di un regime e di medicine speciali di cui si è perduta la scienza, che impedivano l'invecchiamento facendo vivere centinaia d'anni, come la 'triphera'.¹³⁶

Quindi, per quanto attiene ai principi materiali della vita, il medico può restaurare l'umido, conservare il calore innato con la dieta, mutare la ,com-

132. *Differentia* 113, fol. 163va; cfr. GALENO, *De tabe*, cap. II (KÜHN, VII, 670-71). Vedi l'irrazionalità con cui Gordon aveva inserito l'aneddoto nel suo *De marasmode*, in DEMAIRE, *The medical notion of 'Withering'*, 264 e n.31, 284 e n.146.

133. Questo discorso in 'Propter tertium', fol. 163vb.

134. Qui Pietro d'Abano rimanda alla *Differentia* 9.

135. 'Propter tertium', 163vb. E' questa una lunga precisa citazione da AVICENNA, *Canon*, I, fen 3, Tract. 3, cap. sulla salute, la malattia e la necessità della morte, fol. 53ra.

136. «Adhuc Haly, medicus et astrologus, hanc olfaciens veritatem, tertio Technis inquit possibile fore ut sint medicine prohibentes senectutis velocitatem a frigore membrorum, et siccitate ipsorum, et prolongetur per illud vita hominis, quando regimen eius sit bonum; sicut dicitur, quod homines vixerunt centenis annis; et unum inventorum in illo est medicina triphera nominata: ea namque bonam efficit digestionem, et calorem floridum, et universaliter vitam protendit cum reliquo bono regimine quamdiu»; *Differentia* CXIII, 'Propter tertium', 164ra. Vedi su questo punto, sopra, il par. III, e, in questo volume, il contributo di Chiara Crisciani.

plexio' naturale (vedi *Differentia* 22), allungare la vita a chi è destinato a morire presto, come il melanconico (vedi *Differentia* 21), temperare i calori estranei che essiccano l'umido e porzionare bene l'umido al calore.¹³⁷ Per quanto attiene ai principi formali, l'astrologo può informare il medico delle debolezze organiche di un individuo, e intervenire con immagini per convogliare sulla persona i raggi stellari positivi (164ra-b). A ciò si aggiunge che, in generale, pure il luogo condiziona la lunghezza della vita, tanto è vero che trasferire un longevo Indiano in terra d'Africa significa abbreviargli la vita. E a volte si muore per determinazioni superiori alla vita individuale, come quando in una battaglia muoiono insieme 40.000 persone dai destini individuali certamente differenti.

Se i termini della vita in senso universale non sono fissi e determinati, nemmeno lo sono per la vita individuale, come si vede nella vita delle piante e degli animali, nei tempi della gestazione, dell'adolescenza (*Propter tertium*', 164 va). E vi sono casi fortuiti in cui si muore pur essendo in salute e curati, e viceversa in cui una congiunzione astrale attenda anni per produrre le sue conseguenze (come nel caso del diluvio universale, *ibidem*). Il potere dell'astrologia in questo senso può essere molto ampio, spiega Pietro d'Abano, dopo una digressione tecnica sulle previsioni: «Sic igitur ex his omnibus intellectum perspicacem habentibus, et scientiam, quibus scribitur diligentibus, sufficienter ostensum sit, mortem posse naturalem, et medici beneficio, et astrologi, retardari» (164va)¹³⁸. Pietro d'Abano salva l'affidabilità dell'astrologia, che alcuni irridevano, contrattaccando: non è scienza inutile e menzognera, al contrario, può essere utilissima 'in prolongatione vite', ed è precisa nelle sue previsioni 'in quamplurimis'. Ma pochi se ne servono per raggiungere un positivo regime di vita: «cum plures vita vivant brutali, aut occupationibus civilibus, et familiaribus occupati» (*Propter quartum*', 164vb)

La *Differentia* si chiude con un riepilogo critico (*Propter quartum*', 164vb) delle ragioni addotte, contro le possibilità mediche, a favore dell'esistenza di un termine preciso per la vita umana determinato da Dio o dal Primo agente. Nessuna di esse pare valida a Pietro d'Abano, soprattutto perché sugli eventi e le cose da Dio volute e disposte in totale libertà («cum sit agens voluntarium, per suum intellectum omnia, ut ei placet, disponens est et immutans»), si sta in questo caso parlando secondo le regole delle scienze: «cum ea per naturalia, et medicinalia, et non per supernaturalia fuerunt perscrutata», perché come dicono Aristotele e Averroè, «Deus nihil potest in

137. "... calores extranei humidum exsiccantes possunt obtemperari, quo prolongabitur modo vita naturalis, cum debita fuerit proportio calidi ad humidum et demum ad tertium ut cor, differentia preallegata» (21); è la ripresa della posizione di Averroè nel Commento al *De longitudine et brevitate vite*.

138. L'astrologia giudiziaria fu per Pietro d'Abano un capitolo d'accusa importante; vedi la ricostruzione in NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, pp. 29-37.

haec operari absque medio» (*ibidem*).¹³⁹ E con una immagine più evocativa, dice che certamente Dio ha tutto previsto ,ab eterno', ma la sua prescienza non elimina la necessità; e mentre egli ha creato tutto rimanendo fuori dal tempo e dal movimento, la nostra anima non funziona allo stesso modo: ha infatti bisogno del tempo, del movimento, delle immagini mentali, della memoria (*De anima*, III). Noi, come gufi notturni i cui occhi non reggono la vista del sole, non possiamo conoscere la sua profondità.¹⁴⁰

In quest'ultima *Differentia*, Pietro d'Abano ha più volte lasciato trasparire la sua concezione dell'esistenza, divisa tra la conoscenza delle regole universali e l'affanno, anche la miseria, dell'esistenza particolare. A proposito della morte, soggiunge che se ne può parlare come ,naturale' e ,accidentale' anche in un'accezione diversa da quella usuale presso i medici: dal punto di vista universale essa è un evento naturale, necessario rispetto al continuo moto della natura dalla generazione alla corruzione; all'opposto, dal punto di vista individuale, essa è un ,accidens contra naturam', una tragedia che ciascuno cerca di evitare, perché si desidera la salute e la vita (,Propter tertium', 164va). E chiude con un'immagine poetica, tratta dal neoplatonico *De mundo*: Dio sta sul colmo dell'universo, e della sua energia si nutrono i corpi, uno dopo l'altro, a partire dal luogo più vicino a Lui «usque ad loca nostra prope terram». E il mondo terrestre sembra essere troppo distante dalla felicità divina, pieno di agitazione e fragile: infatti l'effetto non conserva la virtù della sua causa, e a poco a poco il cambiamento si insinua nell'ordine dell'universo, discendendo dal Primo, che è semplice, e immobile, e incorruttibile, agli altri esseri, gravati da mescolanza, movimento, e corruzione.

Astrologia e metafisica trasformano quest'ultima *Differentia*, più delle precedenti, in qualcosa di estraneo al contenuto e al linguaggio abituali di Arnaldo, che si era affannato nell'ultimo paragrafo del *De humido radicali* (II.4) a separare morte naturale e accidentale, dottrina medica dei ,regimina' e longevità. Per Pietro d'Abano, che pure usa il concetto di ,proportio' con una certa dovizia (sicuramente per influsso di Averroè, ad entrambi noto¹⁴¹) non

139. In questi passi è stata riscontrata da alcuni una dichiarazione di lontananza dall'ortodossia, ma vedi quanto dice NARDI nel saggio citato *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, alle pp. 42 e 51.

140. "... non possumus ad illa, que ipsius intime pertingere, sicut nycticoracis oculus rotam non valet solis inspicere", ivi, Propter quartum», 164vb. Vedi anche Chiara Crisciani su questa parte della *Differentia*.

141. Anche se Arnaldo non lo cita nel *De humido radicali*, conosceva sicuramente almeno il *Colliget*, citato da Pietro d'Abano, tradotto a Padova nel 1285; vedi MCVAUGH, *Introduction* a Arnaldo da VILLANOVA, *Tractatus de intentione medicorum*, 139-40. Sarebbe interessante approfondire se davvero Arnaldo, pur senza ammetterlo, avesse trovato esplicativi alcuni interventi di Averroè sull'umido radicale. Vedi per esempio questo passo dalla parafrasi al *De longitudine et brevitate vite* aristotelico: «Corruptio autem contingit individuīs duobus modis: aut naturaliter, quoniam calor naturalis consumit humiditatem naturalem, quae est in illo individuo, et dominatur in eo frigiditas et siccitas; aut accidentaliter, quoniam in eis generatur de super-

c'è nessun rapporto matematico, prefissato da Dio tra caldo e umido, a fondamento della durata della vita (la 'proportio' arnaldiana), quanto l'aspetto dei pianeti nel cielo della nascita: e d'altra parte Arnaldo non accenna a immagini o pratiche più efficaci di un accorto 'regimen sanitatis'.

Ma non bisogna dimenticare che entrambi conferiscono molto potere alla medicina,¹⁴² e sostanzialmente nella stessa direzione conservativa, perché, se è vero che per Pietro d'Abano la morte naturale può essere differita, non è la stessa 'morte naturale' di cui parla Arnaldo. Per Pietro d'Abano essa è semplicemente 'non accidentale', e quindi frutto di un'infinità di concause interne al corpo; sono però in buona misura le stesse che Arnaldo situa tra i fattori della morte accidentale ('complexio naturalis', perdita dell'umido e del calore, materie estranee assunte con il cibo, affaticamento delle parti e della 'virtus nutritiva', ecc.). Non bisogna neppure dimenticare che nella trattazione dell'umido radicale Pietro d'Abano usa in più punti il *De tabe* di Galeo, a supporto delle affermazioni più problematiche (come quella sulla restaurabilità parziale dei membri radicali, o per criticare la similitudine della lampada): una tecnica neo-galenista (e qui si nota la diversa statura di Bernard di Gordon, che del *De tabe* non riesce a servirsi, perché troppo invischiato nel suo rigido avicennismo) che Arnaldo avrebbe sicuramente condiviso. Nel quadro generale, essi concordano sui due punti fondamentali del *De humido radicali* di Arnaldo: l'umido radicale non coincide esattamente con lo sperma, anche se ne deriva, e può essere ricostituito dall'umido nutrimetale.

In generale, il fatto che i due maggiori medici del tardo Duecento europeo si siano occupati dello stesso tema negli stessi anni, in modo simile anche se con diverse soluzioni particolari e coloriture disciplinari, dice sostanzialmente che era impossibile in quei decenni non trattare l'argomento, e che dunque il dibattito coinvolgeva anche le università italiane.¹⁴³ E dice anche che, nel panorama di avicennismo dominante, sia Arnaldo sia Pietro d'Abano avevano cercato una via più logica (e aristotelica) per uscire da una impasse che da medici era divenuta insuperabile, oltre a soffocare la disciplina in un abbraccio pericoloso con la teologia.

Così si potrebbe concludere che Arnaldo e Pietro d'Abano si siano sfiorati, nell'opera, se non nella vita: si trovarono entrambi a Parigi, inquisiti per

fluitatibus digestionis»: ARISTOTELE, *Omnia quae extant opera* [et] AVERROIS CORDUBENSIS, *In ea opera omnes qui ad haec usque tempora pervenere Commentarii*, Venezia, Apud Iuntas, 1962-74 (ripr. anast. HAIN 1962), vol. VI, parte II, fol. 147vb. Sulla 'proportio' tra le qualità elementari nella 'complexio' (le attive, caldo e freddo, rispetto alle passive, secco e umido) e tra le attive e le passive, in particolare tra caldo e umido, a lungo si sofferma Averroè in quest'opera, secondo il principio «animalia igitur et vegetabilia in quibus dominantur calor et humiditas et similiter virtutes activae sunt longae vitae» (fol. 147vH).

142. Sui punti di contatto epistemologici vedi J. AGRIMI - C. CRISCIANI, *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Napoli, 1988, 101-3.

143. Vedi a questo proposito le considerazioni di Chiara Crisciani.

eresia intorno al 1300. Non v'è traccia di un loro diretto contatto,¹⁴⁴ ma le coincidenze sono così convergenti, che nel '500 Symphorien Champier poté fantasticare di una fuga clandestina da Parigi di Arnaldo, spaventato dalla possibilità di finire anch'egli, come l'illustre collega, «ad manus cucullatorum»¹⁴⁵ (Arnaldo come si sa non si salvò dagli inquisitori, venne incarcerato nel 1299 per il suo *De adventu Antichristi*, ma non fu liberato per intercessione del pontefice, come invece Pietro d'Abano).¹⁴⁶

Resterebbe a separare la strada di Arnaldo da quella di Pietro, almeno per quanto riguarda il nostro discorso, il rapporto tra astrologia e medicina, in particolare l'uso di immagini astrologiche: anche qui tuttavia, è una distanza tutta da precisare. Come si è visto nella *Differentia* 113, Pietro d'Abano persegue e pratica un'astrologia potente, in grado di dettare al medico come operare nel proprio campo specifico, quello della conservazione della salute e della vita. E Arnaldo? Sino qui ci si è mossi entro l'orizzonte positivo della sua dottrina esplicita; si potrebbe ricordare però che di Arnaldo le fonti romane raccontano un intervento terapeutico mirabilmente riuscito su Bonifacio VIII, consistente proprio nella applicazione sulle reni di un sigillo aureo forgiato sotto l'influenza della costellazione del Leone. Così, pare, il papa fu libe-

144. Un labile 'trait d'union' potrebbe essere la *Consolatio Venetorum*, 1298, di Raimondo Lullo, in cui si parla assai criticamente di un 'Petrus Venetus' astrologo; vedi NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, 20; ma studi più recenti hanno reso poco credibile l'ipotesi che si tratti di Pietro d'Abano (A. SOLER, «Vadunt plus inter Sarracenos et Tartaros»: Ramon Llull i Venècia, in *Intellectuals i Escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, eds. Lola BADIA – Albert SOLER, Barcelona 1994, 49-69, in particolare 55 e nota 19. La *Consolatio Venetorum* di Raimondo Lullo è stata recentemente pubblicata da Roger FRIEDLEIN in appendice al suo *Der Dialog bei Ramon Llull. Literarische Gestaltung als prophetische Strategie* (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 318), Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2004, 290-312. In generale per questa fase della vita di Pietro d'Abano, E. PASCHETTO, *Pietro d'Abano medico e filosofo*, Firenze 1984, 27-28.

145. Vedi *Arnaldi vita*, in Arnaldo da VILLANOVA, *Opera omnia*, fol. 4r, cap. VI. *Reditus Arnaldi in patriam coelestem, et laudes*: «Ipse Arnaldus dum audivisset Petrum Aponensem, virum in cunctis literis clarissimum, Medicumque celeberrimum, ab inquisitoribus fidei vexari, verens ne ad manus cucullatorum deveniret, clam aufugit». Ringrazio molto Chiara Crisciani per avermi segnalato questa fonte, che, però, non risponde alla realtà dei fatti.

146. Su Arnaldo a Parigi (imprigionato e poi liberato) vedi McVAUGH, *Introduction* a Arnau de VILANOVA, in *Aphorismi de Gradibus*, AVOMO, vol. II, 1975, 77; PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, 56-7 (6-7 del saggio originale) e il recente lavoro di J. PERARNAU, *Sobre la primera crisi entorn al 'De adventu Antichristi' d'Arnau de Vilanova: París 1299-1300*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 349-402, con notizie scritte dallo stesso Arnaldo (che mai si fuggì clandestinamente da Parigi) nel momento del processo: uno dei principali accusatori fu un maestro francescano. Uno dei maestri parzialmente favorevole, fu il domenicano Ioannes Quidort de Parigi, il cui testo si può vedere nell'edizione del *De adventu Antichristi* (PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 218-221). Per quanto riguarda Pietro d'Abano, egli stesso racconta che, vessato pesantemente, in date imprecisate, intorno a 55 articoli di cui pochissimo sappiamo, fu tolto d'impaccio dal papa; lo racconta lui stesso nelle *Differentiae* 9 e 48, su cui vedi NARDI, *Intorno alle dottrine filosofiche*, 19-21 e ss.

rato dalla calcolosi renale; ma non è l'unica testimonianza sull'argomento. Arnaldo stesso parla di quel sigillo nello *Speculum medicine*, cap. 18,¹⁴⁷ e alcuni oggetti dello stesso tipo furono registrati nell'inventario dei suoi beni, stilato dopo la morte.¹⁴⁸ Continuando a dipingere Arnaldo e Pietro con i pennelli di Champier, non si può negare la inclinazione alla medicina ,quaestionaria' del secondo e a quella ,practica' del primo;¹⁴⁹ tuttavia la map-patura precisa delle distanze e delle prossimità potrebbe riservare qualche sorpresa.

147. *Speculum medicinae*, cap. XVIII. *De complexionato, quod est medicina tantum*, col. 50 (ed. Basilea 1585): tra i rimedi ,operantia ex proprietate', come il gatto che applicato sullo stomaco lo guarisce, il corallo che appeso al collo toglie il dolore, la pelle di lupo che stesa sul ventre calma le coliche, c'è anche «sigillum leonis ab Hermete traditum, si lumbis applicetur, pro-tinus mitigat dolores in calculosis». Cfr. in questo volume il saggio di N. Weill-Parot.

148. J.A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova* (1959), in IDEM, *Studia arnaldiana*, saggio XIV, 451-64, 458 (413 del saggio originale). Il *De sigillis* attribuito ad Arnaldo è considerato probabilmente apocrifo (PANIAGUA, *En torno a la pro-blematica del corpus científico arnaldiano*, in «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol.2, Barcelona 1995, 9-22, 21) e N. WEILL-PAROT, *Les images astrologi-ques au Moyen Age et à la Renaissance*, Parigi 2002, cap. 9. Per l'inventario, vedi Roque CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas, y demás efectos de Arnaldo de Vilanova*, in «Revista de Archivos, bibliotecas y museos», III s., IX, (1903), 189-203.

149. Così CHAMPIER in *Arnaldi vita*, cit., fol. 4v., cap. VII. *Arnaldi comparatio ad Concilia-torem Petrum Aponensem*.

Chiara CRISCIANI

ASPETTI DEL DIBATTITO SULL'UMIDO RADICALE
NELLA CULTURA DEL TARDO MEDIOEVO (SECOLI XIII-XV)*

«Vita viri in numero dierum»
(*Ecclesiasticus*, XXXVII, 28)

«... per unum hominem peccatum in hunc mundum intravit, et per peccatum mors...»
(*Ad Romanos*, v, 12)

«Et ars quidem sanitatem custodiendi non est ars que a morte securos nos faciat... neque unumquodque corpus ad ultimam vite longitudinem perducatur...»
(AVICENNA, *Liber Canonis*)

«Mors huiusmodi [individualis] dicitur accidens contra naturam...»
(PIETRO D'ABANO, *Conciliator*)

1. *Contesti di origine, problemi di lessico, ambiti d'uso*

Conviene subito riconoscere¹ che, benchè certo la prima funzione euristica del concetto di umido radicale agisca in ambito medico, sia anzi di ordine specificamente diagnostico-terapeutico (in relazione ai diversi tipi di febbre), fin da subito il concetto mostra sia una possibilità di applicazione più vasta; sia un'origine non sistematica ma aggregativa; sia, di conseguenza, una fluidità e anche imprecisione e imprevedibilità terminologica –consona sicuramente a queste caratteristiche, ma sicuramente non appropriata ad uno sviluppo teorico e ad una trasmissione dottrinale armonici e lineari.

McVaugh e Demaitre² hanno già accuratamente esaminato i modi e i contesti di insorgenza delle dottrine sull'umido radicale, segnalando la varietà e

* Ringrazio molto Michela Pereira per la pazienza e la generosità da vecchia amica, e per la solidarietà di scambi 'alchemici' di oltre vent'anni; Giovanna Ferrari: lavorare insieme è stato per me un arricchimento scientifico e un grande piacere; Michael McVaugh, cortese gentiluomo prodigo di sapienti suggerimenti e di consigli gentili.

1. Sottolineano questo aspetto McVaugh, Demaitre, Freudentahl nei saggi più oltre citati.

2. Cfr. anche i più datati ma classici studi di S. HALL, *Life, Death and the Radical Moisture*, in «Clio Medica», 6 (1971), 3-23; E. MENDELSON, *Heath and Life*, Cambridge (Ma), 1964; P.H. NIEBYL, *Old Age, Fever, and the Lamp Metaphor*, in «Journal of the History of Medicine», 26 (1971), 351-368; cfr. inoltre R. DURLING, *The Innate Heat in Galen*, in «Medizinhistorisches Journal», 23 (1988), 210-12; J. ALTHOFF, *Warm, Kalt, Flüssig und Fest bei Aristoteles*, Stuttgart, 1992; importante è M. STOLBERG, *Die Lehre vom 'calor innatus' im lateinischen «Canon Medicinæ» des Avicenna*, in «Sudhoffs Archiv», 77 (1993), 33-53.

la pluralità di usi medici del concetto che rientra, in certi casi quasi introdotto 'ad hoc', in teorie diverse, e sembra configurarsi innanzitutto come componente appunto di teoria prima che dell'unitaria e coerente struttura dell'organismo (benchè, naturalmente, umido e umidità in generale facciano parte di tutte le prospettive fisiologiche degli autori 'classici'). Anche Avicenna, che pure tocca tutti i temi in cui l'umido radicale ormai era stato introdotto, non ne fa oggetto di una trattazione unitaria e sistematica. Da un punto di vista linguistico lessicale, questa situazione implica una imprecisione terminologica, analizzata con particolare cura da Demaitre,³ che sottolinea anche le difficoltà e i travisamenti delle varie tappe di traduzione e le stratificazioni terminologiche che il concetto e il termine –i termini– di umido radicale introducono nella medicina occidentale, certo almeno fino alla messa a punto di Arnaldo da Villanova:⁴ e ovviamente i termini sinonimici, ambigui o poliseimici trascinano con sé equivoci epistemologici. Si tratta dunque di un concetto irto di difficoltà (anche se notevolmente utile) e, parrebbe, di non facile applicazione e circolazione.

Risulta sorprendente, allora, ma non è privo di motivi (saranno appunto da valutare) il fatto che teologi, filosofi naturali, medici, predicatori, alchimisti nel tardo medioevo trattino dell'umido radicale (e ne usino le potenzialità interpretative, o operative) da una molteplicità di punti vista, e con vari intenti. Rare però sono le esplicite motivazioni dei passaggi da un settore dottrinale all'altro, e sembra quasi che il concetto –come fa il fluido cui si riferisce nell'organismo umano⁵– scorra da un quadro disciplinare all'altro per virtù propria: e per il tempo che gli è concesso di durare,⁶ in relazione a 'proporzioni' tra opzioni filosofiche difficili da determinare. Forse solo in un ambito –quello alchemico, si può anticipare– e per altro solo alcune di queste riflessioni, e in particolari contesti, paiono 'precipitare' e condensarsi: e, si può anticipare anche questo, non tramite un processo sistematico di 'traduzione' e importazione di teorie, quanto per 'affinità elettiva'. Appare invece più sin-

3. Cfr. qui nota 104.

4. Anche se questo sviluppo non verrà indagato, qui si può almeno rilevare che dal sec. XV l'umido radicale diventerà un concetto forse semplificato ma ovvio, di uso corrente, sia in medicina che soprattutto in ambito alchemico (seguendo in questo forse il processo di decantazione teorica che l'alchimia presenta in quel secolo: cfr. C. CRISCIANI-M. PEREIRA, *L'alchimia tra medioevo e Rinascimento*, in *Storia della Scienza Treccani*, IV, Roma, 2001, cap. 17).

5. Cfr. ad es., MARSILIO DI INGHEN, *Expositio et quaestiones in octo libros physicorum Aristotelis* (in DUNS SCOTO, *Opera Omnia*, ed. Vivès, II, 1981, 411b): «... quod duplex est humidum, radicale scilicet et cibale. Radicale non est in aliqua parte corporis determinata, sed est sparsim per totum corpus...».

6. Il maggior interesse per l'umido radicale, stando ai risultati della ricerca attuale, si registra nel sec. XIII in ogni ambito, tranne che nei testi, più tardi, di alchimia. Ma si tenga conto che una indagine più capillare potrebbe modificare questa prospettiva: cfr. M. McVAUGH, *The Humidum Radicale in Thirteenth Century Medicine*, in «Traditio», 30 (1974), 259-83, specie 282-3.

golare –ma comprensibile almeno data la vastità del materiale da controllare– che gli storici moderni⁷ raramente si siano soffermati sull'intera gamma di questa ubiquitaria e consistente presenza di un concetto che tocca funzioni fisiologiche essenziali e importanti aspetti della vita umana, terrena e non terrena. Anzi: concerne la stessa definizione della vita corporea, la sottolineatura della individualità puntualissima e universalità insieme (cioè la continuità della specie e la particolarità dell'individuo, transitorio ma unico) dell'organismo; la sua sussistenza, crescita e durata (e permanenza del corpo nella Resurrezione); e anche la possibilità di individuare nessi funzionali, basilari e concreti –radicali, appunto– tra enti animati e inanimati;⁸ infine, trattare l'argomento dell'umido radicale comporta approfondite riflessioni e meditazioni sobriamente crude sulla fragilità e fine del corpo,⁹ ma apre anche a possibili risposte circa l'incombere della morte.¹⁰

Tenterò qui di fornire uno sguardo incompleto (veramente si tratta di un work in progress), ma spero orientativo su questi vari approcci, e propongo un dossier non certo esaustivo (e per ora quasi in forma di schede) relativo all'ampiezza dei problemi coinvolti: si tratta di suggestioni, domande e questioni, che richiedono approfondimenti e discussioni, relative al seguente prospetto-indice.

2. Perché i teologi?

3. La dispersione dei filosofi.

7. Vedi però ora gli studi di Reynolds, Ziegler, Cova, Biller, Freudenthal citati nelle note seguenti.

8. Cfr. G. FREUDENTHAL, *The Problem of Cohesion between Alchemy and Natural Philosophy: from Unctuous Moisture to Phlogiston*, in Z.R.W.M. van MARTELS (ed.), *Alchemy Revisited*, Leiden, 1990, 107-16; ID., *(Al)chemical Foundations for Cosmological Ideas: Ibn Sina on Geology of Eternal World*, in S. UNGURU (ed.), *Physics, Cosmology, and Astronomy, 1300-1700: Tension and Accommodation*, Dordrecht, 1991, 47-73; e soprattutto ID., *Aristotle's Theory of Material Substance. Heath and Pneuma, Form and Soul*, Oxford 1995.

9. Merita di essere riportata, per la sua gelida, razionale bellezza, la citazione dalla fine del *De mundo ad Alexandrum* che chiude, con un senso di precarietà e solitudine, la *Differentia* 112 del *Conciliator* di Pietro d'Abano sulla ritardabilità della morte naturale (*Conciliator controversiarum...*, Venetiis, apud Juntas, 1565; rist. an. Padova, 1985, p.168vaE): «Deus residet in supremo vertice universi... Et quae super terra videntur nimium distantia a commodo divino, infirma esse, et plena multi turbinis...; ut et in toto apparet ordine universi a primo per media in infima descendendo: primus etenim simplex, et immobilis manens, ac incorruptibilis omnino; reliquis autem adsunt compositio, mobilitas, et corruptio.»; cfr. in questo volume il contributo di G. FERRARI, *Il trattato 'De humido radicali' di Arnaldo da Villanova*.

10. Risposte che invano Giobbe cerca di configurare nelle sue lamentazioni, che comunque con giusta rassegnazione assegnano a Dio la fissazione del «nostro tempo»: cfr. *Iob*, XIV, 1-22: «Homo natus a muliere, brevis vivens tempore, repletur multis miseriis... Breves dies homini sunt. Numerus mensium eius apud te est. Constituisti terminos eius, qui praeteriri non poterunt... Attamen caro eius, dum vivet, dolebit et anima ipsius super semetipso lugebit». Queste amare e realistiche constatazioni di Giobbe vengono riprese in molti testi –teologici, medici, alchemici– che qui verranno toccati.

4. I particolari dei medici e le promesse di lunga vita.
5. Alchimisti e medici-alchimisti: elixir e umido radicale
6. Appendice. Intarsi, ovvero transiti analogici

2. Perché i teologi?

2.1. L'attenzione dei teologi (mi limito qui ad autori del sec. XIII e per lo più legati a Parigi) per l'umido radicale è precoce, contemporanea o solo di poco posteriore agli sviluppi medici della dottrina e in particolare alla diffusione del *Canone* di Avicenna in Occidente. I nuclei dottrinari in cui il concetto risulta particolarmente efficace sono vari, ma accomunati dall'esigenza di 1) definire i limiti di un processo; 2) e soprattutto, garantire una stabilità e identità permanente del soggetto coinvolto nel processo stesso. Si tratta dei problemi relativi alla definizione della *'veritas humanae naturae'*, tema che immediatamente si articola, dal punto di vista teologico, in problematiche assai ampie e diversificate: oltre alla questione di come e quanto della colpa di Adamo si riproduca in tutta la sua discendenza,¹¹ vengono attirate in questa tematica la discussione sulla condizione corporea prelapsaria di Adamo; sulla situazione dei corpi *'in statu glorie'*, e più in generale, sui processi generativi, digestivi, accrescitivi legati al corpo umano nelle varie tappe – personali e collettive – del suo percorso – anche materiale – di salvezza: in tutti questi ambiti l'umido radicale può giocare un ruolo esplicativo efficace, ed aggiornato rispetto alle acquisizioni scientifiche.

Perché sia risultato confacente, dalla metà del sec. XII e soprattutto nel sec. XIII, ricorrere al sapere dei medici, di *'physici'* e *'naturalis'*, emerge dagli sviluppi generali della ricerca filosofica e teologica in quel periodo. Più determinatamente¹² circa la definizione della *'veritas humanae naturae'*, si avverte a un certo punto l'esigenza di passare da una considerazione agostiniana, largamente aperta alla componente soprannaturale, ad una attenzione per la struttura naturale dell'organismo, quale emerge dalla prospettiva aristotelica circa l'identità fisiologica del composto umano e la sua formazione, o almeno di coordinare le due vedute: con un equilibrio che può essere più o meno convincente in quella che Ziegler ha definito *'medicalizzazione'*¹³ della problematica in questione.

11. Cfr., tra gli altri, L. COVA, *'Originale peccatum' e 'concupiscentia'* in Riccardo di Mediavilla. *Vizio ereditario e sessualità nell'antropologia teologica del XIII secolo*, Roma 1984.

12. Cfr. W.H. PRINCEPE, *'De veritate humanae naturae': Theology in Conversation with Biology, Medicine, and Philosophy of Nature*, in R. TYORINOJA et al. (eds.), *Knowledge and the Sciences in Medieval Philosophy*, Helsinki, 1990, III, 486-94; Id., *The 'Truth of Human Nature' According to Thomas Aquinas: Theology and Science in Interaction*, in *Philosophy and the God of Abraham: Essays in Memory of James Weisbeigl O.P.*, ed. R.J. LONG, Toronto 1991, 161-77.

13. Cfr. J. Ziegler, *Medicine and Immortality* (vedi nota seguente), specie pp. 224 sgg.

Come si è detto, *veritas humanae naturae*, corpo e sussistenza di Adamo e corpo glorioso dei beati sono i luoghi teologici in cui più risulta funzionale e funzionante l'adozione del concetto dell'umido radicale: disponiamo al riguardo di lavori d'insieme¹⁴ ai cui risultati conviene –benchè siano stati ottenuti in base a domande diverse dalla nostra– appoggiarsi almeno in parte e in prima istanza. Se già la riflessione teologica precedente aveva connesso la *veritas humanae naturae* al seme generativo; e se Avicenna sembra collocare nello sperma la dotazione di umido radicale iniziale,¹⁵ può risultare agevole identificare (con maggior o minor consapevolezza dei problemi implicati) umido radicale e *veritas humanae naturae*. In altri termini, la *veritas*¹⁶ –identificativo dell'individuale identità corporea (nucleo che per primo è animato dall'anima; e che è la materia destinata a risorgere); a sua volta, nell'umido radicale si individua la componente stabile del processo generativo e accrescitivo del corpo (componente stabile, nel senso che, almeno per la più parte dei teologi, non si modifica o si restaura con l'apporto del cibo/umido nutrimentale, ma ne è anzi la condizione di assimilazione): è un nucleo capace quindi

14. Cfr. J. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*»: *Medical Knowledge and Theological Debates in the Second Half of the Thirteenth Century*, in «*Bulletin for the History of Medicine*», 73 (1999), 208-37; ID., *Medicine and Immortality in Terrestrial Paradise*, in P. BILLER-J. ZIEGLER (eds.), *Religion and Medicine in the Middle Ages*, York, 2001, 201-42 (di cui si veda anche l'introduzione, a cura sempre di Ziegler); ID., *Medicine and Religion c. 1300. The Case of Arnau de Vilanova*, Oxford, 1998; P. L. REYNOLDS, *Food and the Body. Some peculiar questions in high medieval theology*, Leiden, 1999; FREUDENTHAL, *Aristotle's cit.*; K. NOLAN, *The Immortality of the Soul and the Resurrection of the Body According to Giles of Rome* (con ed. di questioni), Roma, 1967; C.W. BYNUM, *The Resurrection of the Body in Western Christianity*, New York, 1991, specie il cap. VI.

15. Per la trattazione dell'umido radicale nel *Canone* di Avicenna cfr. HALL e MCVAUGH, *opp. cit.*; STOLBERG, *op. cit.*, specie pp. 36-42, e FERRARI, *op. cit.*; per la convinzione che, anche per Avicenna, l'umido radicale costituisca, oltre e con la *complexio*, un costituente identificativo dell'unicità del singolo organismo, cfr. *Liber Canonis*, Venetiis, 1507 (ripr. an. Hildesheim 1964), I.I, fen III, f. 53rb: «... quoniam non omnia corpora sunt equalia in fortitudine humiditatis radicalis et caloris innati: immo corpora in his existunt diversa».

16. Per la perdita di consistenza del problema, almeno in questi termini, da Tommaso e successivamente, cfr. le posizioni di Pietro di Giovanni Olivi, di Occam (cfr. G. FIORAVANTI, *Individuo ed identità: alcuni aspetti del pensiero tardo-medievale*, in G.M. CAZZANIGA-Y.C. ZARKA (eds.), *L'individuo nel pensiero moderno*, Pisa, 1995, 59-68); REYNOLDS, *op. cit.*, specie 359 sgg.; ZIEGLER, *Medicine and Immortality cit.*, specie 234-37. Non a caso A. PARAVICINI-BAGLIANI parla, nel caso di Ruggero Bacone ma più in generale del sec. XIII, di un significativo momento di sviluppo di una *'teologia del corpo'* (cfr. *Il mito della 'prolongatio vitae' alla corte pontificia del Duecento. Il 'De retardatione accidentium senectutis'*, in ID., *Medicina e scienze della natura alla corte dei Papi nel Duecento*, Spoleto, 1991, 323; cfr. anche ID., *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII e la teoria della 'prolongatio vitae'*, ibid., 329-61; ID., *Il corpo del papa*, Torino, 1995; infine ID., *I Papi e la medicina di Salerno (XII-XIII s.)* in «*La scuola medica di Salerno. Gli autori e i testi*», Convegno internazionale, Salerno 2004, Atti in corso di stampa); e con ragione, se si pensa anche che questi teologi hanno rapidamente assimilato i libri *'naturalis'* di Aristotele, nonché (alcuni) i principali testi medici tradotti dall'arabo; e se si rammenta il fiorire di scienze naturali e della medicina in particolare allo *Studium Curie*.

di identificare un corpo e di garantirne l'identità¹⁷ nella Resurrezione (giacchè, secondo questa accezione, a differenza degli altri fluidi vitali, non è ,fluens' e ,refluens', semmai solo decresce rispetto alla sua iniziale dotazione).

Già discusse in precedenza, fin dalla scuola di Laon, a partire da Alessandro di Hales (che forse è il primo tra i teologi ad usare il termine ,umido radicale'¹⁸) queste considerazioni trovano sistematicità nelle *Summe* e soprattutto nei commenti alle *Sentenze* lungo tutto il sec. XIII (e anche oltre): forse trovano però eccessiva sistematicità e semplificazione. Non è il caso qui, e per i nostri fini, di ripercorrere le analitiche disamine su questo tema¹⁹ (che, tra l'altro, mostrano l'uso ormai consumato di Aristotele, ovviamente, ma anche la lettura di qualche testo o florilegio medici, benchè naturalmente piegati a esigenze di schematicità e dunque di superficialità); e se il percorso di Alberto Magno, ad es., merita una diversa attenzione, per la molteplicità di ambiti in cui egli si muove, utilizzando ed adattando il concetto di umido/,humiditas' in vari schemi interpretativi; è più utile, per cogliere il senso di questa fruizione teologica, seguire la semplicità e linearità delle indicazioni di Bonaventura. Nel *Commento alle Sentenze* Bonaventura distingue due umidi: quello radicale (che proviene dal generante ed è il soggetto del calore naturale); e quello nutrimentale, fornito dal cibo tramite processi di digestione, che, benchè sia ,pabulum' per il calore, mai può convertirsi in umido radicale. A questa constatazione (che riecheggia con imprecisione Avicenna, non citato), Bonaventura²⁰ aggiunge la consapevolezza che teologi, filosofi e medici, pur muovendosi –correttamente– su livelli teoretici diversi secondo i loro specifici interessi e da specialistiche angolature, affrontano oggetti spesso identici, o connessi, o connettabili: come appunto Bonaventura si accinge a fare. I teologi affermano che solo la ,caro' dell'uomo cui fin dall'inizio si unisce l'anima

17. Cfr. F. SANTI, *Un nome di persona al corpo e la massa dei corpi gloriosi*, in «Micrologus», 1 (1993), 273-300; G. ALLINEY, *L'identità del corpo mortale e del corpo glorioso nei dibattiti duecenteschi*, in «Esercizi filosofici» (Trieste), 3 (1996), 187-97; FIORAVANTI, *op. cit.*; BYNUM, *op. cit.*

18. Ringrazio per questa consulenza Joseph Ziegler dell'Università di Haifa. Si noti però che la *Summa Halensis* è un testo composito e la parte qui usata (*De coniuncto humano*) è un'aggiunta posteriore, scritta intorno agli anni '50, e sotto l'influenza del *Commento alle Sentenze* di Bonaventura (cfr. anche ZIEGLER, *Medicine and immortality cit.*, 216-17). Dell'immortalità edonica si tratta anche, sempre nella *Summa Halensis*, nel *De peccato hominis* (L. II, ii, t. III, 218), forse attribuibile a Giovanni de la Rochelle (ringrazio L. Cova dell'Università di Trieste per questa segnalazione). Cfr. anche ALESSANDRO DI HALES, *Quaestiones disputatae ,antequam esset frater'*, Quaracchi, 1960, III, 1293-1301.

19. Esauriente e utile è l'ampio volume di Reynolds (non esente però da qualche consistente errore).

20. Per i passi del *Commento alle Sentenze* relativi al tema cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, 329-31; cfr. anche L. MAURO, *Il corpo nella riflessione antropologica bonaventuriana*, in *Il tema della corporeità in San Bonaventura e nel pensiero tardo-medievale* in «Doctor Seraphicus» (Viterbo), 44 (1997), 29-50 (specie 39-43). Inoltre si veda l'utile elenco di varie opinioni di medici sull'umido radicale (interessanti anche perché passate in rassegna da un teologo) di GIACOMO D'AREZZO, *Disputatio quarta de quolibet*, ed. E. YPMA, Würzburg, 1975, 56-57.

è destinata a risorgere. I filosofi (con Aristotele²¹) distinguono una ,caro secundum speciem' e una ,caro secundum materiam', per spiegare i processi di accrescimento. A loro volta i medici introducono l'umido radicale per dar conto della durata e dei limiti temporali della vita²². Ma –rileva Bonaventura– ,caro secundum speciem' e umido radicale (aggiungiamo noi: accomunati più per la somiglianza delle loro caratteristiche ontologiche che di quelle biologiche) sono due nomi per indicare la stessa cosa, e precisamente il nucleo corporeo materiale destinato alla Resurrezione e proveniente dai genitori, cioè la ,veritas humane naturae'²³.

2.2. Se qui è particolarmente evidente il cortocircuito tramite cui l'umido radicale svolge il suo ruolo per questi teologi, più sfumato e articolato (perché inserito in un contesto meno dogmaticamente definito e rilevante) è l'uso dell'umido radicale nei dibattiti sulla condizione prelapsaria di Adamo: in particolare vi si ricorre in relazione al rapporto tra la struttura naturale/animale (e dunque mortale) di Adamo e la sua immortalità nell'Eden;²⁴ e al rapporto tra questa immortalità (del «potest non mori») e quella finale dei beati (il «non potest mori»). La soluzione proposta da Agostino –giustamente ambivalente, e sostanzialmente propensa a lasciare prevalere l'aspetto soprannaturale della condizione adamitica– resta sullo sfondo per tutto il sec. XIII, nonostante le nuove analisi e i nuovi contributi che entrano nella discussione e vi introducono una forte tensione tra naturalità e intervento divino.²⁵ La traiettoria del dibattito –ricco di analisi e di proposte anche ardite– porta, nel suo complesso, a considerare l'immortalità edenica di Adamo come legata sì

21. Il rinvio qui è a *De generatione et corruptione*, I,5 interpretato dai pensatori medievali con un sovraccarico semantico del termine ,eidos' (cfr. comunque C.J.F. WILLIAMS, *Aristotle's 'De Generatione et corruptione'*, tr. e comm., Oxford, 1982). Ricorrono in Bonaventura, come in altri interlocutori del dibattito, le due metafore topiche di questa discussione: quella del vino cui viene aggiunta acqua (aristotelica); quella della lampada, olio e stoppino usata anche da Aristotele ma soprattutto elaborata dai medici, da Galeno ad Avicenna e continuamente ripresa: non senza critiche, come quella, sarcastica, di Pietro d'Abano che la giudica estremamente fuorviante; e non senza varianti interpretative (per cui cfr. FERRARI, *op. cit.*).

22. Infatti, a parte gli usi euristici specificamente medico-terapeutici dell'umido radicale, resta che, senza di esso, l'evento della morte individuale non riesce ad essere ben spiegato –specie a livello fisiologico e per la gradualità della maggior parte delle morti– nella biologia e metafisica aristoteliche: al riguardo cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle's cit.*, specie 185-87.

23. Cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, specie pp. 242 sgg., 279, 329-30.

24. Le questioni al riguardo vertono per lo più sulla *Distinctio XIX* del II libro delle *Sentenze*: cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.; cfr. anche *Dictionnaire de Spiritualité*, Paris, 1974, VIII, coll. 1571-91; *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris, 1936, 13.2, coll. 2502-71 (*Résurrection des morts*); *La résurrection chez les Pères* = «Cahiers de Biblia Patristica» (Strasbourg), 7 (2003). Non ho potuto vedere J. BARR, *The Garden of Eden and the Hope of Immortality*, Minneapolis, 1992; e *Il paradiso in terra: Genesi .2.*, = «Annali di storia dell'esegesi», 13/2 (1996).

25. Cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality cit.*, 207.

alla sua natura, ma non ,naturaliter' e comunque temporanea: per molti, consiste soprattutto in un protratto prolungamento della vita. Di grande interesse sono i concetti anche medico-scientifici che man mano entrano e si infittiscono nella discussione: ,complexio', varie forme di ,equalitas', cause fisiologiche di morte; nel corso di questa ,medicalizzazione' del dibattito (evidente soprattutto nel ventennio 1240-60), mai però viene meno (tranne forse che nell'anomala posizione di Guglielmo di Auvergne²⁶) una qualche garanzia che, pur restringendosi l'ambito della spiegazione soprannaturalistica, radichi anche in una forma di grazia e di intervento divino la situazione fisica di cui Adamo ha goduto.

Questa, comunque, viene analizzata con puntualità e sotto ogni profilo –dalla possibile riproduzione dei progenitori nell'Eden, alla loro crescita e alla soggezione ai bisogni naturali, alla potenziale insorgenza di malattie o quantomeno di squilibri e, appunto, all'eventuale ,deperditio' che si accompagna comunque alla naturalità della vita. Essenziale al benessere di Adamo, fin dalle riflessioni di Agostino, è stato considerato il ,lignum vite'; sulla sua struttura e funzione si sofferma quindi quasi ogni teologo: ha esso caratteri naturali per giovare, come sostiene la *Glossa*, preservando ,naturaliter' Adamo da ansietà, malattie e vecchiaia? o è in parte proprio quest'albero il dono gratuito in cui si estrinseca l'intervento divino? Quale che sia la natura dell'albero,²⁷ anche in questo caso è forse Alessandro di Hales a dichiarare per primo che l'efficacia del ,lignum vite' si esercita più propriamente sull'umido radicale di Adamo: e da qui in poi i due temi saranno topicamente uniti.²⁸ Infatti: «... duplex est consumptio humidi, scilicet radicalis et nutrimentalis. Consumptio humidi radicalis impediatur propter esum ligni vite, quod ideo lignum vite dicebatur, quia per illud vegetabatur illud humidum in quo radicatur vita; consumptio vero humidi nutrimentalis impediatur per esum aliorum lignorum paradisi... ».²⁹ Anche se in seguito non tutti i teologi (non lo farà ad esempio Nicola di Occam³⁰) saranno concordi nel separare i due umidi,³¹ si nota in molti degli interventi quanto si era già visto circa la ,veritas humanae naturae': la decisione di tener radicalmente distinte la componente definita stabile da quella transeunte e mutevole, al punto che due in-

26. Oltre a ZIEGLER, *Medicine and Immortality* cit., 215-16, cfr. R.J. TESKE, *William of Auvergne on the Various States of our Nature*, in «Traditio», 58 (2003), 201-218.

27. Cfr. G.L. POTESTÀ, *Il simbolo dell'albero*, appendice del suo *Storia ed escatologia in Ubertino da Casale*, Milano, 1980, 252-61, e soprattutto la specifica bibliografia, benchè ormai un po' datata, che egli riporta; bibliografia utile anche in ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.

28. Cfr. *ibid.*, 231.

29. ALESSANDRO DI HALES, *Summa Halensis*, II, 689; per altri passi sull'uso del ,lignum vitae', cfr. ZIEGLER, *Medicine and Imortality*, cit.

30. Cfr. ZIEGLER, «*Ut dicunt*», cit.

31. Cfr. FERRARI, *op. cit.*: Nicola appare così, singolarmente, in linea con l'effettiva riflessione dei medici (Arnaldo e Pietro d'Abano innanzitutto) circa l'umido radicale. Appunto è in questione, specie nel suo caso, il tipo di informazione reciproca tra teologi e medici.

gredienti –uno identico a ciò che si consuma; l'altro inteso come normale cibo- vengono preposti a rimediare alla ,consumptio' dei due umidi: solo il primo è però il nucleo identificativo dell'individualità e identità, e ora anche della ,felicità' fisiologica di Adamo; la perdita del ,ricostituente' fornito dal ,lignum vite' nella Caduta sarà causa della nuova fragilità della condizione umana e, per alcuni, della ovvietà della morte.

2.3. Molti sono i problemi che questa incursione nel dibattito teologico suscita³², sotto vari punti di vista (ma soprattutto per quanto riguarda l'effettiva padronanza di questi concetti medici da parte di teologi, e circa il tipo di uso che ne fanno³³). Vanno sottolineati però almeno due aspetti fondamentali ai nostri fini. Innanzitutto l'aver introdotto l'umido radicale in questo contesto, anche se in maniera talvolta stereotipa e certo imprecisa rispetto alle definizioni mediche, lo sottrae alla sua definizione e funzione puramente fisiologica per collocarlo in un itinerario scandito di salvezza: ne muta così profondamente la natura, meglio, ne altera le coordinate ontologiche, e gli conferisce una specie di ,storia'. C'è stato infatti un luogo, se non un tempo, in cui l'umido radicale veniva pienamente restaurato, e non dal normale nutrimento: e allora malattie, vecchiaia e morte, pur possibili, erano allontanate; e ci sarà di nuovo una condizione in cui esso non si consumerà più, coincidendo pienamente con ciò che di più intimo e vero l'organismo individuale possiede. Non solo: averlo ,isolato', fa sì che l'umido radicale diventi in sé una sorta di autonomo fluido, a volte ,farmacon', forse prodotto dall'albero divino (e forse isolabile da pratiche umane e da procedure di ,digestione' artificiale), ma non connesso necessariamente ai processi generativi e rigenerativi della fisiologia dell'organismo.

32. Come rileva anche Ziegler, un tema che potrebbe afferire a questo discorso è quello della ,complexio', della passione, dei tre giorni di ,morte', e in genere della ,vita naturale' di Cristo indagato negli stessi commenti: cfr., tra gli altri, BYNUM, *op. cit.*; P. BILLER, *Introduction: John of Naples, Quodlibets and Medieval Concern with the Body*, in P. BILLER-A.J. MINNIS (eds.), *Medieval Theology and Natural Body*, York, 1997, specie 4-5; A. BOUREAU, *Théologie, science et censure au XIIIe siècle*, Paris, 1999, specie cap. III, *Le corps mort du Christ*. Al riguardo cfr. per ora ALESSANDRO DI HALES, *Glossa in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi*, Quaracchi, 1954, III, dist. XV e XVI; PIETRO D'ABANO, *Conciliator*, diff. 18, e DANTE ALIGHIERI, *Convivio*, 4.22.10. Si noti poi che, assai opportunamente, la morte fisica di Cristo coincide –nello schema dell'età dell'uomo e nelle fasi di utilizzo fisiologico dell'umido radicale– col momento di fine della crescita e inizio dell'inarrestabile ,deperditio'. Per i dibattiti sul concepimento e l'embriologia relativa a Cristo cfr. ora l'importante ricerca di M. VAN DER LUGT, *Le ver, le démon et la vierge. Les théories médiévales de la génération extraordinaire*, Paris, 2004, specie 371-473.

33. Oltre ai lavori di Ziegler e Biller, cfr. L. COVA, *I principi della generazione umana: tradizione medica e filosofia aristotelica nelle discussioni teologiche del XIII secolo*, «Esercizi filosofici» (Trieste), 6 (2002), 45-58, e la discussione qui impostata sui precedenti lavori di Mark Jordan (p.47) su questa tematica; ID., *Morte e immortalità nel composto umano nella teologia francescana del XIII secolo*, in C. CASAGRANDE-S. VECCHIO (eds.), *Anima e corpo nella cultura medievale*, Firenze, 1999, 107-122. Cfr. inoltre *Medieval Theology and Natural Body*, cit.

Ritengo che queste due qualificazioni abbiano contribuito forse a rendere più facile e non stravagante pensare che allora qualcosa di analogamente mirabile (e analogamente fuori dalle normali regole naturali) possa –qui e ora, sulla terra– essere isolato e conseguire effetti simili. Lo pensa certamente Ruggero Bacone, quando presenta, strettamente congiunta alla situazione di Adamo, ai frutti del ‘lignum vite’ e alla perfezione dei beati (trattandone nella stessa pagina) la meravigliosa medicina del *Secretum secretorum*, «gloria ineffabilis et thesaurus philosophorum», rivelata da Dio, concessa da lui ai patriarchi longevi o forse inventata da Adamo. E’ questa una medicina artificiale (non la offre la natura), costituita da elementi ridotti prima a pura ‘simplicitas’ e ricomposti poi ‘aequalia’: la stessa ‘aequalitas’ che «erit in corporibus post resurrectionem»; e anche quella quasi piena ‘aequalitas’ che strutturava sia la ‘complexio’ di Adamo che i frutti del ‘lignum vite’;³⁴ e infine appunto quella ‘aequalitas’ che si potrà ottenere con un oro alchemicamente lavorato dall’esperto dei segreti della ‘scientia experimentalis’, che «daret prolongationem vite».

Del resto, non pare che le constatazioni dei teologi sul ‘lignum vite’ restino confinate nel rarefatto e tecnico contesto dei *Commenti alle Sentenze*: il ricordo, e il proposito di cercare sulla nostra terra l’albero salutare si ripresentano anche in situazioni pastorali e sicuramente meno scolastiche. Fra Duecento e Trecento, ad esempio, il predicatore domenicano Aldobrandino della Toscanella († 1314), nel suo prontuario di sermoni *Scala fidei*, parla con fiducia del cibo dei beati e di un cibo simile, però purtroppo meno perfetto, forse presente ancora sulla terra, quasi un ‘lignum vite’ che permetterebbe di vivere più di cent’anni.³⁵ E ancora: i medici raramente riprendono questo suo passaggio³⁶,

34. Ruggero BACONE, *Opus maius* (ed. J.H. BRIDGES, ripr. an. Frankfurt, 1964, II), 208-9; 211-12, 215. Cfr. anche ID., *Opus minus* (ed. S.J. BREWER, London, 1859), 367-75; ID., *Un fragment inédit de l'«Opus tertium»*, ed. P. DUHEM, Quaracchi 1909, 180; ID., *Part of the «Opus tertium»*, ed. A. G. LITTLE, Aberdeen, 1912, pp.44-45; ID., *Epistola de secretis operibus...*, ed. BREWER, cit., cap. VII. Naturalmente, non intendo sostenere che la trattazione teologica provochi, o influenzi direttamente, gli sviluppi in ambito alchemico o dietetico-prolongevitista: questi ultimi comunque avrebbero potuto prodursi indipendentemente. Per il momento, noto solo un significativo parallelismo e una relativa sincronia nelle trattazioni; segnalo la possibilità, forse, di un uso simultaneo di fonti comuni; resta comunque ancora aperto il problema degli scambi (e della loro direzione) tra sapere teologico e naturalistico, cui ho accennato più sopra (nota 34).

35. Cfr. SANTI, *op. cit.*, 279 (si fa riferimento al ms. Firenze, B.N., C, 6.1701); opposta, ma ugualmente testimone di diffusione della credenza, la posizione più tarda di Gerolamo di Giovanni nel suo sermonario *Rotimata* (ms. Firenze, B.N., G. 1.400, f. 138ra-138va), secondo cui, se davvero tale ‘rimedio’ ancora esistesse, e ci fosse qualche medico che lo conoscesse, già i potenti della terra se lo sarebbero acaparrato: «Sed oppositum videmus, quod omnes morimur».

36. Lo notano però Pietro d’Abano (che infatti lo cita e nomina la trifiera in relazione ai problemi della restaurazione dell’umido radicale: *Conciliator*, 167vF); Ruggero BACONE (*Opus Mains* cit., 207: «Hali supra Tegni circa finem»); Jacques Despars, e forse anche altri: per ora questa ricognizione non è stata fatta. Così come sarebbe da considerare la presenza della trifiera nella ricetta salernitana: Gilles de Corbeil e, prima, Matteo Plateario vi fanno riferimento: cfr. M. AUSÉCACHÉ, *Le «Liber iste» de Matheus Platearius*, in *La scuola medica di Salerno*, cit.

ma Ali ibn Ridwan conclude il suo diffuso e usatissimo commento alla *Techne* di Galeno in modo niente affatto scolastico ma narrativo, prospettando che «... possibile est ut sint medicine que prohibeant a velocitate ad senectutem, scilicet a frigore membrorum et siccitate eorum et perlongetur per illud vita hominis quando regimen eius fit bonum, sicut dicitur quod homines vixerunt centenis annis. Et unum quod invenitur in illo est medicina inda que nominatur trifera (cioè «che dà frutti tre volte l'anno»: è dunque un albero?³⁷), ipsa namque facit bonam digestionem et bonum calorem et conservat iuventutem spacio longo... quando cum usu eius bonum est reliquum regimen». E' una fatale (o provvidenziale) vicenda quella che fa sì che di queste medicine, tra cui i mirabili frutti della trifera, «cognitio non pervenit ad grecos, nec ad aliquem eorum qui venerunt post eos usque hodie»;³⁸ è un destino di semi-oblio che offusca anche i rimedi prologevitisti elencati nel *De retardatione*, la cui «cognitio proprietatis non pervenit ad Grecos nec ad nos, sed ad Ethioptes tantum ...».³⁹

Arduo necessariamente sarà il percorso per ritrovare questi rimedi o riprodurli, ed elusiva e precaria la loro sempre rinnovata 'inventio', se nel Quattrocento papa Felice V lamenterà, irato e deluso, che proprio questi mirabili farmaci –già persi e però riscoperti da acuti medici 'Galli' e da ultimo da Arnaldo da Villanova, eccezionale fra tutti– «sono ora come dimenticati e

37. Così sembrerebbe, o almeno è un vegetale, se si nota che nell'elenco delle medicine occulte stilato dallo Ps.BACONE, *De retardatione accidentium senectutis (cum aliis opusculis de rebus medicinalibus)*, eds. A.G. LITTLE-E. WITHINGTON, *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*, IX, Oxford, 1928): «Septima est medicina sive res cuius minera est planta Indie» (15); l'elenco però è modellato su quello del *Secretum secretorum (cum glossis et notulis... fratris Rogeri)*, ed. R. STEELE, *Opera hactenus inedita*, V, Oxford, 1920), dove (102) la «7. Medicina, reparans stomachum et fugans ventositatem» è preparata innanzitutto «de spica indica dragme iii...». Una 'trifera saracenicca', per altro, è utile contro gli umori flegmatici forieri di putrefazione (Ps.BACONE, *Liber de conservatione iuventutis* cit., 127). Nello spurio testo farmacologico *De secretis naturae ad Monteum*, 'Galeno' afferma di aver egli stesso propinata la trifera (cfr. al riguardo L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, II, New York, 1964 (6a ed.), cap. 64).

38. Cfr. *Hali filii Rodbon in parvam Galeni artem commentatio*, Venetiis, apud Juntas (si tratta di una raccolta di commenti alla *Techne* che si apre con quello di Torrigiano), 1557, f.217r; cfr. D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Paris, 1998, 402. Si veda anche la ripresa letterale di questo passo (come riportato da Ali nella *Techne*, ma in realtà da attribuirsi secondo l'autore a Dioscoride, mentre il Bacone autentico lo ascrive correttamente ad Ali, che a sua volta rinvia sia a Dioscoride che a Galeno) citato in Ps.BACONE, *De retardatione*, cit., 3. Ali non esclude che tale rimedio «invenietur in eo quod futurum est ex tempore»: ma «Verumtamen non est possibile omnino invenire medicinam prohibentem a morte ullo modo et conservantem vitam semper». E' possibile che a questo commento della *Techne* si riferisca il per ora enigmatico rinvio testuale dello Ps.LULLO nel *Testamentum* (ed. PEREIRA-SPAGGIARI, 478): «Et de ista medicina non obliviscitur Galienus physicus in suo libro terti 'Tegni', in illo canone qui incipit: «Utilitas vero utrorumque». Sed cum talis verbis obscuris, quod modernis temporibus non inveniuntur in mundo nisi tres, qui cum firma constancia possunt credere, ut de ipsa expresse voluerit loqui».

39. *De retardatione* cit., p. 64 e passim; riguardo a questi testi di prolongevità cfr. qui più oltre, § 4.2.

quasi scomparsi nel nulla»;⁴⁰ e se, ancora nel Cinquecento, Giovanni Braccesco nel *Lignum vitae*⁴¹ in un ideale dialogo interrogherà, quale discepolo devoto, 'Lullo', maestro indiscusso di questi segreti. Certo qui la salubre pianta della vita –nel nuovo orizzonte classicista– presenta, oltre ai tratti biblici, i poetici, virgiliani connotati mitologici del «ramo d'oro»;⁴² i segreti però che 'Lullo' insegna vertono pur sempre su come contrastare le «multas infirmitates et debilitationem radicalis humidi et innati caloris», giacchè «vero innatus sit omnibus hominibus appetitus, et potissimum senibus, ut diutius vivant». Sarà questo l'effetto mirabile di una medicina «ex subtili substantia, seu radicali humiditate, ac intrinseca, diffusaque per partes elementales, quae simplex est, et admodum incorruptibilis...ut coelum».⁴³

Si deve infine ricordare che l'albero della vita è una pianta salutare e soteriologica insieme, un 'sacramentum' (paragonabile all'eucarestia e al battesimo, con effetti corporei e spirituali): così la definiscono Agostino, Bonaventura e Pietro di Giovanni Olivi.⁴⁴ Può prestarsi allora a condensazioni di significati che uniscono il primo e il secondo Adamo in un intreccio di ramificazioni,⁴⁵ così come può essere alla radice di metafore e allegorie che connettono la salute del corpo a quella dell'anima.⁴⁶ Non stupirà di trovarne più di una traccia⁴⁷ (per quanto spesso enigmatica, e solo allusiva degli accostamen-

40. Cfr. Guglielmo FABRI DE DYE, *Liber de lapide philosophorum*, ed. C. CRISCIANI, *Il Papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Roma, 2002, 120.

41. Ed. della versione in latino a cura di Guglielmo Gratarolo in J.J. MANGET, *Bibliotheca chemica curiosa*, Genevae, 1702, I, 911 sgg.

42. *Ibid.*, 914.

43. *Ibid.*, 911-12. Si noti in questo passo la interconnessione e la quasi sinonimicità –presentate come non problematiche– di 'umido radicale', sostanza sottile corporea semplice/spiritus', e 'spiritus'/quinta essenza, (incorruttibile ma producibile qui in terra, serpeggiante tra gli elementi e ad essi intrinsecamente unita). Siamo evidentemente alla conclusione di un processo di concrezione di acquisizioni operative e filosofiche: in cui ormai i risultati più antichi dello Ps.Lullo e di Giovanni di Rupescissa si sono amalgamati con la più recente valorizzazione filosofica ficiniana dello 'spiritus'.

44. Cfr. REYNOLDS, *op. cit.*, 331, 432-34 e ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, *cit.*, 230-31.

45. Cfr. in primo luogo il *Lignum vitae* di Bonaventura e l'*Arbor vitae crucifixae Jesu* di Ubertino da Casale. Non ho visto per ora, al riguardo, E.O. JAMES, *The Tree of Life*, Leiden, 1966, ma cfr. S. SILVINO, *Le 'arbores' negli scritti di Gioacchino da Fiore e l'esegesi visuale nella teologia del XII secolo*, Tesi di laurea, Università de L'Aquila, a.a.1996-97.

46. Per es. in Giovanni da S. Gimignano (cfr. ZIEGLER, «*Ut dicunt medici*» *cit.*, 233-34); S. WENZEL, *Academic Sermons at Oxford in the Early Fifteenth Century*, in «*Speculum*», 70 (1995), specie, 325: qui la scienza teologica, col 'calore' della contemplazione delle realtà soprannaturali e l'umido radicale' dell'erudizione delle cose morali, rinvigorisce «*vitam spiritualem anime*»; vedi anche il medico devoto Galvano da Levanto (sec. XIII), nei brani riportati dalle opere inedite in ZIEGLER, *Medicine and Religion*, *cit.*, e in A. CALVET, «*A la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'elixir et la thériaque au 14e siècle. Appendice*», in C. CRISCIANI-A. PARAVICINI-BAGLIANI (eds.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*, Firenze, 2003, specie 198-216.

47. Ad es. in Pietro BONO, *Pretiosa Margarita Novella*, ed. MANGET, *Bibliotheca Chemica Curiosa* *cit.*, II, 42b-43a; negli *Exempla* dello Ps.Arnaldo (vedi qui nota 166); nel *Liber de la-*

ti qui richiamati) in testi che propongono in varie forme la ricerca del perfezionamento concreto della materia e dell'uomo decaduto, qui e ora, nella storia e sulla terra.

3. *La 'dispersione' dei filosofi*

3.1. Benchè la distinzione di ambiti e di punti di vista, intesa come metodo privilegiato di ricerca, sia un aspetto tipico del procedere scolastico (e risulti anche importante per interpretare i modi del diffondersi del concetto di umido radicale), non è comunque sempre agevole distinguere nettamente - non tanto negli approcci (per lo più accuratamente esplicitati), quanto nelle elaborazioni di un autore- il suo contributo propriamente filosofico da altri aspetti. Specie quando, come nel caso di Raimondo Lullo, la sua anomala formazione e l'onnivoro metodo dell'*Arx* producono testi eccentrici; o come nel caso di Alberto Magno, la cui riflessione percorre tutti i piani che pure la sua educazione scolastica lo induce a tenere ben distinti. E' anche il caso di Pietro Ispano, medico e filosofo in una situazione universitaria istituzionalmente ancora fluida.⁴⁸

Si nota comunque tra i filosofi -circa l'uso del concetto di umido radicale- quella che definirei una sorta di 'dispersione', per certi versi proficua e arricchente, ma anche troppo esuberante e da interpretare. Innanzitutto, mentre i teologi, nella loro schematicità d'uso, si uniformano ad una terminologia e ad una semantica stabile e continua, ciò non si riscontra nelle riflessioni sull'umido radicale di Pietro Ispano, di Lullo, di Alberto. Naturalmente, questo effetto deriva anche dal fatto che in ambito filosofico-scientifico, anziché con due soli testi di riferimento -Scrittura e *Sentenze*, sia pure interpretati con varianti e scelte-, questi pensatori hanno a che fare - innanzitutto per commentarli, o comunque devono tenerne più conto- con varie opere aristoteliche, in cui l'umido radicale (in sè, concetto non aristotelico) si presta bene ad essere utilizzato: *De Generatione*, *De Animalibus*, *Parva Naturalia*⁴⁹ sono le principali. Ed è proprio l'assenza in Aristotele del termine, del concetto, e della tematizzazione di 'queste' (mediche e medievali) funzioni dell'umido radicale;⁵⁰ ma,

pide philosophorum di Fabri, 166; nel trattato *De quercu Julii Pontificis* di Giovanni 'Mercurio' da Correggio (ms. London, British Library, Harley 4081, ff.1-40). Cfr. anche, per un periodo più tardo, S. MATTON, *Le traité 'De l'arbre de la vie ou de l'arbre solaire' et la tradition alchimique*, in «Chrysopoeia», 1 (1978), 284-302.

48. Su Pietro Ispano si vedano, oltre agli studi di J.M.da Cruz Pontes, i recenti contributi di M. de Asua, S. Nagel, J.F. Mehirinos.

49. Cfr. al riguardo G. FEDERICI VESCOVINI, *La tradizione dei «Parva naturalia» nell'insegnamento universitario medievale (secoli XIII e XIV)*, in C. CRISCIANI et al. (a c. di), «Parva Naturalia». *Saperi medievali, natura e vita*, Macerata, 2004, 125-41.

50. Cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle's*, cit.: sono il calore e il suo raffreddamento -a volte necessario, a volte eccessivo- il nucleo centrale della riflessione biologica aristotelica.

d'altra parte, la necessità di adottarlo comunque per interpretare i suoi testi, che contribuisce a rendere fluttuante il lessico, ad esempio, del medico e filosofo Pietro Ispano.⁵¹ Egli usa ,humiditas radicalis' nel commento alla *Techne*⁵² in relazione al tema delle varie età; così pure nelle *Quaestiones* sull'*Articella*⁵³ si incontra –in problemi molto specifici relativi alla struttura delle ossa, membri e loro quoziente di umido, e sulla fonte dell'umido stesso– ,humiditas', ,humiditas nutrimentalis', ,humiditas spermatica'. Nel *De morte et vita et De causis longitudinis et brevitatis vite*⁵⁴ (expositio'/parafrasi dei due trattatelli di Aristotele), invece, non solo compare un ,humidum naturale' (definizione generale e filosofica) che si accompagna ad un ,umido radicale' (definizione biologica); accanto all'umido radicale si dispone un ,calor' altrettanto ,radicalis', e l'umido radicale si distingue da un ,humidum nutrimentale': mentre il primo è il ,subiectum' del ,calor', il secondo ne è il ,pabulum',⁵⁵ che la «naturalis providentia» ha predisposto si formasse per evitare una troppo celere vittoria del calore. Nel riferirsi poi all'esempio avicenniano della lampada-olio-stopppo, Pietro parla di una ,triplex humiditas essentialis in corpore': si tratta dei risultati dei vari stadi digestivi, e la terza ,humiditas' è definita ,spermatica radicalis'; ovviamente è affrontato anche il tema della generazione: l'umido radicale «ex primo spermate procedit», ed emana «ex parentum humitatibus».⁵⁶

Non è chiaro affatto –come si può notare, e come non lo era in Avicenna, né lo è in Alberto Magno– il rapporto tra umido radicale, umido spermatico e il terzo/quarto tipo di umido digestivo:⁵⁷ si è di fronte qui ad un vero e proprio ,ostacolo epistemologico', in parte certo generato dalla frammentarietà con cui Avicenna nel *Canone* aveva esposto il tema: soprattutto però, come in ambito teologico ci si era accorti subito, la difficoltà deriva dal fatto che solo garantendo l'originarietà e non sostituibilità di un componente materiale si ottiene il risultato di salvaguardare l'identità corporea del soggetto. Mantenere tuttavia questa esigenza anche in ambito naturalistico biologico compor-

51. McVAUGH, *op. cit.*, 271-72; G. FERRARI, *op. cit.*

52. Informazione epistolare (2004) ricevuta da Miguel de Asua, che ringrazio vivamente. Cfr. M. de ASUA, *El comentario de Pedro Hispano sobre el «De Animalibus». Transcripción de las ,quaestiones' sobre la controversia entre médicos y filósofos*, in «Patristica et Mediaevalia», 16 (1995), 45-66.

53. Cfr. F. SALMON, *Medical Classroom Practice. Petrus Hispanus' questions on Isagoge, Tegni, Regimen Acutorum and Prognostica* (c. 1245-509). Ms. Madrid B.N. 1877, fols. 24rb-141vb, in «Articella Studies», 4, Cambridge-Barcelona, 1998; non ho analizzato lo sviluppo interno delle questioni: mi riferisco al lavoro già imponente di schedatura delle questioni stesse, e dunque solo ai loro titoli.

54. Cfr. PEDRO HISPANO, *Obras filosóficas*, III, ed. P.M. ALONSO, Madrid, 1952.

55. Ed. cit., 424, 419.

56. Ibid., 429.

57. Cfr. M. McVAUGH, Introduzione preparatoria dattiloscritta alla sua ed. del *De humido radicali* di Arnaldo da Villanova: lo ringrazio molto per aver potuto leggerla nella stesura provvisoria.

ta però non pochi inconvenienti:⁵⁸ ma si tratta evidentemente di una resistenza e di una esigenza ben radicate, se è vero che ancora Bernard de Gordon, nel *De Marasmode*, affronta il problema del nesso tra umido spermatico e umido radicale solo in forma implicita, e cioè trattando della generazione e dello sperma prima di sviluppare il suo specifico obiettivo (la dissoluzione che si verifica nel marasma): il blocco viene risolto e sciolto drasticamente e polemicamente da Arnaldo, e altrettanto decisamente, ma con delle varianti, da Pietro d'Abano.⁵⁹ Così come, ancora –nella disamina di Pietro Ispano– non è chiarissimo, di conseguenza, il rapporto tra umido radicale e umido nutrizionale: il secondo non sembra affatto restaurare il primo (che mantiene una sorta di sua identità dovuta alla sua origine spermatica), quanto prevalentemente sostenere il calore. Va precisato però che l'articolata nomenclatura usata da Pietro non corrisponde ad un suo addentrarsi in questi complicati rapporti: certo è solo che la necessaria, continua, 'consumptio' dell'umido implica la morte. La medicina, e per i singoli individui, può solo approntare due, 'regimina': circa il nutrimento, per colmare adeguatamente le perdite; circa la, 'dessicatio', per prevenirla e contrastarla il più possibile.⁶⁰ Ma in generale –anche per il complessivo, 'ordo' imposto dalla provvidenza divina alla natura, con il quale, 'status machinae mundi cursum finire intendit, ut ad meliorem statum perducatur'–, si verifica, lungo le generazioni, un progressivo abbreviamento di durata della vita del singolo: non per colpevole, negligente decadenza, che affianca il degrado del microcosmo all'invecchiare del mondo –come interpreta Bacone–, ma semplicemente perché l'universo possa, come deve, compiere il suo destino escatologico.⁶¹ Molto diverso –discussa è infatti l'attribuzione dell'opera a Pietro Ispano– da questo stile piano, inconsapevole (parrebbe) di alcune incongruenze e lacune, certo non ossessivamente puntuale, è l'andamento delle inedite *Questiones De animalibus*, stese alla metà del '200.⁶² E' a proposito del, 'calor' e delle sue varianti che però si ribadisce qui un concetto più lassamente circolante anche nella parafrasi ai *Parva*: la distinzione di diversi tipi di calore in quanto è, 'medium vite' (come ribadiscono il *Philosophus* e gli, 'auctores medicine', la vita «stat per calidum et humidum»⁶³): ed è il, 'calor' che trascina con sé le osservazioni sull'umido. Si

58. Difficile infatti risulta spiegare perchè alla fine l'umido comunque si consuma; inoltre si verifica una moltiplicazione di umidi appropriati per varie funzioni: a un certo punto queste riflessioni si presentano come fili di discorso che non si annodano mai in una compiuta sintesi.

59. Cfr. FERRARI, *op. cit.*

60. Ed. cit., 432, 457: si noti la differenza di tono nella descrizione della dolce morte dei vecchi in Alberto Magno (serenamente essi si spengono) e della tragedia dolorosa della separazione dell'anima dal corpo angoscientemente evocata da Pietro Ispano, con dolori atroci, ansia e angustie indicibili (Ed. cit., 433-35).

61. Ed. cit., 485.

62. Ringrazio Silvia Nagel dell'Università di Pavia per avermi fornito la sua trascrizione di questa parte del manoscritto; cfr. al riguardo i saggi di Nagel, Salmon e de Asua sul celebre

precisa che tale calore non va confuso col calore celeste igneo: semplicemente, come quest'ultimo, è vivifico; si genera nel cuore e «semper agit in subiectum suum consumando humidum radicale quod est pabulum ipsius». Soprattutto, si distingue anche qui una componente stabile e una componente transeunte: uno è il «calor infixus in membris, radicans in humido spermatico, et iste non fluit et refluit sed est radicalis et durat in corpore durante vita. Alius autem calor qui generatur in corde et epate, et iste calor est fluens enim et refluit, quia generatur ex materia nutrimenti».

In tutt'altro modo è impostata da Raimondo Lullo⁶⁴ una preoccupazione, che però è analoga, circa il rapporto tra identità e divenire, che di fatto sembra essere al centro di queste prospettive filosofiche sull'umido radicale nel Duecento. Nel *Liber Chaos*⁶⁵ (dove vige un'atmosfera di 'metafisica concreta' assolutamente peculiare), l'umido radicale (non definito secondo nessuna

ms. Madrid, BN, lat.1877; in particolare cfr. T. GOLDSTEIN-PRÉAUD, *Albert le Grand et les questions du XIIIe siècle sur le 'De Animalibus' d'Aristote*, «History and Philosophy of the Life Sciences», 3 (1981), 61-71; l'introduzione di L. Cova alla sua edizione di *Le questioni di Giovanni Vath sul 'De generatione animalium'*, «Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age», 69 (1992), 175-200; e gli studi raccolti da P. BEULLENS - C. STEEL (eds.), *Aristotle's Animals in the Middle Ages and Renaissance*, Louvain, 1999 (con un saggio di S. Nagel sul commento al *De animalibus* attribuito a Pietro Ispano nel ms. Madrid, B.N., lat.1877).

63. Ms. Madrid, B.N., lat.1877, f. 286va.

64. Mi riferisco solo al *Liber Chaos* (*Beati Raymundi Lulli...Liber Chaos*, ed. in *Opera latina*, 3, Mainz, 1722; cfr. C. LOHR, *The arabic background to Ramon Lull's 'Liber Chaos'*, ca. 1285, in «Traditio», 55 (2000), 159-170), che si conclude con uno speciale capitolo sull'umido radicale. Certo la ricognizione dovrebbe essere più ampia. Per es., si vedano le più tarde questioni concernenti la longevità, l'invecchiamento, la generazione poste, tra altre, a Lullo da Thomas le Myésier alla fine del Duecento (cfr. J.N. HILLGARTH, *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth Century France*, Oxford, 1971, 159-61; ZIEGLER, *Medicine and Religion*, cit., 170-73; *Beati Raymundi Lulli...Opera Parva*, Mallorca, 1746, t.V.4). Qui (specie 20-25) si sostiene (in termini piuttosto generici, ma —sembrerebbe— qui consonanti con l'opinione di Arnaldo) che il medico può regolare al meglio l'umido nutrimentale in modo tale che esso meglio, 'nutra' l'umido radicale; il confronto tra queste posizioni lulliane dovrà essere ovviamente approfondito. Accenno qui più ampiamente al *Liber Chaos* —anche se la posizione di Lullo è estremamente diversa da quella di Pietro Ispano e Alberto— perché vi si espone comunque un'originale lavorazione del concetto in questo periodo, che ospita, mi pare, approcci vari, non univoci, ma tutti con aspetti comuni (e differenti dai risultati dei medici). Si tratta forse di quei pareri, 'assurdi' dei filosofi con cui Arnaldo polemizza all'inizio del suo *De humido radicali* (anche se non è affatto detto che Arnaldo conosca questo testo di Lullo, come invece si può supporre che sia nei confronti di Alberto). Inoltre alcune posizioni autenticamente lulliane sulla materia prima, il 'vegetare', il processo di crescita potrebbero aver interessato alchimisti 'pseudolulliani' successivi: cfr. M. PEREIRA, «*Vegetare seu transmutare*». *The Vegetable Soul and Pseudo-Lullian Alchemy*, in F. DOMÍNGUEZ REBOIRAS et al. (eds.), «*Arbor scientiae*». *Der Baum des Wissens von Ramon Lull*, Turnhout, 2002, 93-119; J. M. RUIZ SIMON, *De la naturalesa com a mescla a l'art de mesclar (sobre la fonamentació cosmològica de les arts lul·lianes)*, in «Randa», 19 (1986), 69-99.

65. Cfr. *Liber Chaos* cit., 42b-44b: *De humido radicali*: lo speciale capitolo è introdotto a parte solo perché sia completa la serie delle lettere dimostrative lulliane, anche se il concetto è usato anche prima (40a, 41a).

delle sue funzioni biologiche) si presenta innanzitutto come un unificatore universale (tra gli altri) del ritmo dei livelli di creazione dell'essere dal 'chaos'; nella sua forma visibile, la sua attività è più evidente, perchè acquista infatti concretezza e individualità, in piante e animali. Insistita è l'analogia delle candele: la moltiplicazione degli individui (i molti ceri accesi) non diminuisce la consistenza e la stabilità del primo cero, che accende gli infiniti altri senza nulla perdere. Tale regola vale anche per l'umido radicale nella generazione dell'uomo: «Nam quodlibet animal de suo humido radicali specifico generat animal suae speciei, sicut homo hominem, absque diminutione sui humidi radicalis numeralis». Per vivere, poi, ogni animale assume e trasferisce qualcosa (quod') «ab elementatis in suum humidum radicale». Non è precisato da Lullo il processo a fasi di digestione; l'umido spermatico non è nominato; umido radicale, umido nutrimentale entrano nel discorso senza preve definizioni: per lo più Lullo introduce il rapporto tra umido radicale e umido nutrimentale in termini fisiologici e biologici assai deboli, e sempre sorretti dal ritmo metafisico di base. I genitori infatti (anche se generando –da un punto di vista metafisico– non hanno perso nulla) recuperano dal primo 'Chaos' «quod de se transmutaverunt in filio... per modum nutrimenti», trasmutando quindi quest'ultimo in sangue, carne, membra, parti. Resta ben ribadito però che l'umido radicale fornito all'embrione, benchè sia il propulsore della crescita fino a che si abbia un uomo perfetto, «verumtamen quoad eius esse specificum et numerum... non suscipit augmentum neque decrementum, quoad humidum numerale».

In questo continuo intreccio tra processo metafisico dei tre livelli di umido (dalla materia e Idee del primo caos all'individuo singolo del terzo livello di creazione), e processi biologici (per cui comunque l'umido radicale entra nelle funzioni di digestione e generazione), non compare mai la 'consumptio' né la morte. Compare bensì la Resurrezione, in cui l'identità individuale e la stabile dotazione dell'umido radicale –così insistentemente ribadita– farà sì che il defunto, se morto da bambino, risorga secondo la configurazione di uomo perfetto che il suo umido garantiva comunque.⁶⁶

66. Cfr. *ibid.*, p. 40a: sembra anche che il primo Chaos funzioni anche come una sorta di 'deposito' di umido radicale. Infatti è da lì che proviene il restauro e il recupero eventualmente necessario dopo la produzione di sperma (cfr. anche 41a), ed è lì che in qualche modo «Mortuo homine eius humidum radicale habitatum est in primo Chaos, ut in die resurrectionis reducat in actum... sic humidum radicale cuiuslibet hominis inter primum Chaos et tertium conservatur, sic quolibet homo mortuo revertatur in habitum primi Chaos...». Quanto ai bambini (o più in generale ai corpi gravati da imperfezioni) che risorgeranno nella loro forma perfetta, è idea teologicamente dibattuta ma sostenuta; è ripresa –in forma indipendente, credo– anche in testi alchemici come *l'Aurora consurgens tractatus Secundus* (ed. in *Artis auriferae...*, 1593): qui, a proposito dell' 'inceratio', che equivale a «humore perfundere ut fluat», eventualmente con 'aqua pluvialis' (227; *Liber Chaos*, 44), si fa riferimento al fatto che «... post resurrectionem generalem, homo fortior et iunior fit, quam prius fuerat in hoc mundo». Del resto, analoga ri-

3.2. Come per altre tematiche, anche per l'umido radicale è Alberto Magno a compiere l'operazione vera e propria di traduzione epistemologica e inserzione del concetto nella riflessione filosofica naturalistica latina: il suo lavoro qui anzi è fin troppo esaustivo e nei suoi testi si riscontra una certa sfrenatezza di tassonomie incrociate di umidi vari che non è il caso di riproporre.⁶⁷ Vero è però che in questo caso la 'dispersione' diventa articolazione concettuale, che libera tutte le potenzialità euristiche possibili (e anche qualcuna in più): il concetto di umido risulta sovraccarico, la sua designazione lessicale ipertrofica. Ma proprio così la ricognizione di Alberto permette di cogliere i punti di stallo in certe implicazioni che qui sono portate a fondo; inoltre, più nettamente che in altri, con Alberto è possibile individuare le nuove aggregazioni teoriche che un uso così pervasivo produce. E' plausibile, probabile anzi, che proprio anche per questi motivi –eccessiva ampiezza e relativa imprecisione di un approccio 'filosofante'– le critiche del primo libro del trattato di Arnaldo appunto ad Alberto siano rivolte:⁶⁸ questi motivi, d'altra parte sono legati a una veduta, se non d'insieme, certo complessiva, impresa rara nel procedere scolastico.

Innanzitutto Alberto coglie e sottolinea la funzione universale dell'umido in generale, che unifica tutti i livelli dei misti, dai minerali all'uomo: svolge infatti l'essenziale funzione della coesione,⁶⁹ che garantisce la consistenza e la (sempre relativa) stabilità della 'mixtura'. Nel caso dei misti animati, uomo compreso, inoltre, non è possibile per Alberto che la loro 'mixtura' sia resa

flessione compare già nella opera alchemica *Turba philosophorum*, ed J. RUSKA, Berlin, 1931, *Sermo XXXII*, 139: «His peractis reddet ei Deus animam suam, et spiritum, ac infirmitate ablata, confortatur illa res [il mercurio], et post corruptionem emendatur, quemadmodum homo post resurrectionem fortior sit, et junior quam fuerat in hoc mundo».

67. Cfr. J. CADDEN, *Albertus Magnus' Universal Physiology: the Example of Nutrition*, in J.A. WEISHEIPL (ed.), *Albertus Magnus and the Sciences*, Toronto 1980, 322-339, ed i quattro capitoli che Reynolds dedica alla disamina di queste tematiche in Alberto.

68. Cfr. FERRARI, *op. cit.*, e McVAUGH, *Introduzione* inedita cit.

69. Cfr. ALBERTO MAGNO, *De Animalibus* (ed. H. STADLER, «Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters», 15-16 (1920-21), 1273-74; FREUDENTHAL, *opp. cit.*. Che gli 'humores' –una necessaria umidità– siano alla base di qualunque misto è opinione, benché da differente angolatura, anche di Ruggero Bacone: cfr. *Opus minus*, cit., 359: «... et ex humoribus omnia inanimata vegetabilia et animalia et homines»; tale umore (la cui natura «invenitur in omnibus rebus») è il sangue per gli animali, ma «...cum reducitur ad naturam communem animatis et inanimatis, amittit nomen sanguinis et vocatur humor calide et humide complexionis» (*Un fragment*, cit., 188). Sulle 'humiditates' considerate da Alberto in ambito minerale, con particolare attenzione per l'umido pingue non infiammabile dei metalli, cfr. ALBERTO MAGNO, *De Mineralibus*, specie III.1: cfr. al riguardo R. HALLEUX, *Albert le Grand et l'alchimie*, «Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques», 66 (1982), 57-80; J.M. RIDDLE-J.A. MULHOLLAND, *Albert on Stones and Minerals*, in *Albertus Magnus and the Sciences* cit., 203-34; e soprattutto U.R. JECK, 'Materia', 'forma substantialis', 'transmutatio'. *Frühe Bemerkungen Alberts des Grossen zur Naturphilosophie und Alchemie*, in «Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale», 5 (1994), 205-40 (Non tengo conto qui del corpus alchemico ad Alberto attribuito, a causa anche proprio di questi suoi approfonditi interessi).

coesa dalla luce,⁷⁰ intesa come partecipe «de natura quintae essentiae» come sostengono alcuni (che innanzitutto violano l'aristotelica distinzione tra mondo sublunare e cielo): a tal scopo è necessario, ma sufficiente, che il collante sia l'umido,⁷¹ che in questo settore della riflessione di Alberto si divide in tre tipi/funzioni: 'continuativum', 'mollificativum', 'animativum' («quod radicale est et quasi primordiale et seminale in mixtura corporum animalium»).⁷² Sulla struttura di questa mistura e sulla sua forma, nel *De Animalibus* Alberto si sofferma poco: quel tanto che basta a segnalare il rapporto, nella distinzione, che deve sussistere tra biologia e metafisica.⁷³

Anche però limitandosi al livello naturalistico-biologico, Alberto si produce a più riprese ed in diversi testi⁷⁴ in dettagliate analisi dei processi che si svolgono nei misti animati: principalmente (a parte digressioni interne, come ad es. il percorso di elaborazione del latte, sottocaso di generazione-nutrizione) generazione, nutrizione/digestione, accrescimento, morte. In tutti questi processi vitali l'umido (principio di vita col calore) svolge ovviamente un ruolo importante, anche se non è facile addentrarsi nella selva delle classificazioni di umidi⁷⁵ e nella composta furia analitica con cui Alberto li suddivide e li articola. Proprio infatti perché l'umido ha un ruolo così pervasivo e in processi relativamente diversi anche se appunto dall'umido unificati, non riesce

70. I capp. VI e VII del I. XX, tr. I del *De Animalibus* sono interamente dedicati a confutare questa tesi: cfr. 1288-94; cfr. M. de ASUA, *El «De animalibus» de Alberto Magno y la organización del discurso sobre los animales en el siglo XIII*, in «Patristica et Mediaevalia», 15 (1994), 3-26; Id., *Peter of Spain, Albert the Great and the «Quaestiones de animalibus»*, in «Isis», 34 (1997), 1-30.

71. Va tenuta presente l'analogia di funzione, sia pure da Alberto rifiutata, tra umido e Quinta essenza; in attesa di articolare meglio il rapporto tra umido e 'spiritus' in una più specifica analisi (che dovrà tener conto ovviamente degli apporti di Giovanni di Rupescissa), si vedano qui le note 43, 88, 113.

72. *De animalibus*, cit., 1298: «Colla autem mixturae corporum est humidum: nec aliquid est quod contineat mixta in continuatione unius formae mixturae nisi humidum. Specialiter tamen humidum quod est colla mixtorum, est in animatorum corporibus»; cfr. 1300, sul collante parimenti umido nei vegetali e minerali. Già queste pagine (utili anche perché riassuntive, dalle riflessioni generali alle classificazioni più particolari) sono un bell'esempio di nomenclature articolate e di suddivisioni adatte a ciascuna funzione dell'umido, e soprattutto ai diversi livelli di discorso che Alberto qui sta impostando: in questo caso, per es., sarebbe stato (ai nostri occhi) utile connettere questa 'colla' nella versione 'continuativa' al 'gluten' (secondo umido digestivo), nonchè definire e distinguere questo umido 'radicale' da altri, parimenti detti 'radicali' altrove: ma non accade, perché gli ambiti di analisi sono diversi.

73. Cfr. *De animalibus*, 1308: «Haec autem licet potius spectent ad primum philosophum quam ad physicum, tamen hic induximus ut facilius sit intellectus principiorum formalium generationis animalis. Subtiliter tamen ista in prima philosophia habent determinari».

74. Le opere qui considerate sono: *De animalibus*, *De Mineralibus*, parafrasi e commento ai *Parva naturalia*; *De nutrimento et nutribili*; tranne che per il *De Animalibus* si è usata l'ed. dell'*Opera Omnia* di Alberto curata da P. JAMMY, Lugduni, 1651, vol V.

75. Cfr. ad es. *De animalibus*, 321-22. Su questo stile di ricerca e di scrittura cfr. CADDEN e REYNOLDS, *opp. cit.*, e in genere *Albertus and the Sciences*, cit.

facile ad Alberto tirare le fila e riconoscere quanto a un certo punto era stato in grado di affermare rispetto allo *spiritus* (componente quasi altrettanto rilevante e comunque all'umido connessa), realizzando una specie di semplificazione relativamente unificante: «Dicimus enim multiplicem spiritum esse in ipso spiritu.»⁷⁶ Insomma: Alberto riesce a pensare alle caratteristiche di un umido in generale, ma non riesce a concepire che un solo umido possa svolgere diverse funzioni e subire modificazioni: in questi casi diventa un altro ente, pur connesso a quello generale, e questi dunque si moltiplicano: ed è appunto quanto Arnaldo e altri medici contesteranno aspramente, anche come forma di ipostatizzazione realistica eccessiva.⁷⁷

E' all'opera in questi testi di Alberto un doppio imperativo: di unificazione (infatti l'umido ha a che fare con e può spiegare fenomeni che vanno dall'erosione geologica alla formazione del latte dopo il parto), e però, insieme, di distinzione: è vero che l'umido è presente in tutti questi fenomeni, ma questi ultimi vanno distinti: per disciplina, e anche per testo aristotelico cui afferiscono.⁷⁸ Pertanto, in ogni analisi di processo (la nutrizione, ad es.⁷⁹) rientrano, ma da una diversa angolatura, tutti gli altri; la configurazione dell'umido, delle sue specie, dell'umido radicale cambia a seconda dei casi e dei testi in cui se ne tratta; il lessico è al tempo stesso puntualissimo e impreciso per l'abbondanza di possibili sinonimi. Anche non considerando qui le riflessioni teologiche,⁸⁰ tre almeno sono le angolature che Alberto adotta: filosofico-metafisico-aristotelica: in questo caso l'umido (per es. nella nutrizione) è trattato a partire da selettori quali il moto e la formalità dell'anima nutritiva; filosofico-naturalistico aristotelica, con l'analisi dei fluidi e umori, veicoli delle *virtutes* dell'anima; fisiologico-medica: con la meccanica dei processi, classificazioni di fasi, il rilievo accentuato del calore; il rinvio competente a Galeno, Avicenna, Ippocrate e ai *medici*.

Circa più specificamente la natura dell'umido radicale –con qualche difficoltà e tralasciando derive e inconsistenze varie–, si può ricavare che per Alberto esso è costituente dei tessuti ed è anche la condizione di assimilazione del nutrimento nella quarta digestione, ma non deriva esso stesso dal cibo bensì è influsso nel seme dalla generazione;⁸¹ l'umido radicale dunque non è *fluens*, è stabile, ed è numericamente identico all'umido seminale (spermatico?). Per varie cause, tra cui l'avvento di un umido acquoso, grosso, maldigesto nella vecchiaia, progressivamente si estingue, portando alla morte natu-

76. *De animalibus*, 722.

77. Vedi qui più oltre la posizione di Tommaso del Garbo.

78. Non di rado infatti Alberto blocca il procedimento argomentativo, rinviando alla trattazione più pertinentemente svolta in altri scritti.

79. Cadden analizza ottimamente le varie opere e approcci in cui Alberto ne tratta.

80. Ma cfr. almeno la *Distinctio XIX* del *Commento alle Sentenze*, ed. JAMMY cit., vol. XV, 180-187.

81. Cfr. *De animalibus*, 322.

rale l'organismo (morte che secondo Alberto è in questo caso per niente ,amara'⁸²). Benchè in questo quadro non tutto sia chiaro, e nei dettagli sia lacunoso e aggrovigliato, anzi talora contraddittorio, anche per Alberto il principale ,blocco', come per altri, sta nel rapporto tra umido radicale e quello spermatico:⁸³ se è vero infatti che l'umido radicale è il risultato (ma anche la condizione) della quarta digestione, allora: a) perché non si può restaurare con il nutrimento? b) se l'umido spermatico è anch'esso il prodotto residuale della digestione e lo si è per questo connesso/identificato con l'umido radicale, perché l'organismo può produrlo per dar luogo al discendente e non anche per restaurare la perdita in se stesso? c) come può l'umido seminale-spermatico essere accidentale per il generante, essenziale per il generato, superfluità per il primo, radicale per il secondo? Nell'orizzonte filosofico di Alberto la *coincidentia oppositorum* non è un criterio euristico valido.

3.3. E' evidente che in queste analisi e soprattutto in quella di Alberto si perviene ad un'articolazione del concetto di umido radicale assai ricca e inserita in teorie interconnesse, che certo lo portano ben al di là del suo luogo di insorgenza. E' chiara anche la valenza filosofica di cui il concetto sempre più si carica: l'umido radicale ,non si vede', è, più che un fluido, uno strumento euristico, un oggetto teorico (qui tra l'altro non legato alla materialità dei frutti del ,lignum vite') da utilizzare appunto per spiegare processi. Non per caso allora Alberto dedica (in apposite digressioni) parecchio spazio nel *De animalibus* all'analisi di quei liquidi, questi sì percepibili, –sangue,⁸⁴ latte, sperma– in cui questa funzione acquisisce anche una certa concretezza fisiologica e una consistenza che ,si può vedere': se tali liquidi rientrano infatti nello stesso modello di spiegazione centrato anche sull'umido, non necessariamente però fanno parte dello stesso settore nella disciplina e richiedono una trattazione a parte.⁸⁵

82. *Parva*, 170b: «Et etiam est causa, quare non amara est mors senum, cum calidum pungens in eis sit quasi nullum, et quod est, est ab alieno humido suffocatum...»; cfr. anche *De animalibus*, 826.

83. Cfr. soprattutto *De animalibus*, 321-22, dove si tratta delle trasformazioni dell'umido nelle fasi della digestione: «Tertius autem modus est eiusdem humoris membro infusi, qui iam incipit spissari et coagulari, sed nondum perfecte...et quod post hunc sequitur ex parte humiditatis nutritivae, est id quod non est humor, sed ex humore generatum est...Quartus autem modus secundi humoris non est humiditatis nutritivae, sed potius radicalis, quod ex semine generationis membri infusum est...» (qui Alberto sta sviluppando Avicenna, *Liber Canonis*, I, fen I, doct. iv, cap. I: cfr. FERRARI, *op. cit.*); cfr. anche 829.

84. Cfr. *De animalibus*, 25: «Adhuc autem in omnibus animalibus est humiditas quae est subiectum vitae... et oportet quod in eis sit etiam membrum, in quo primo aggregatur illa humiditas... Haec autem humiditas in multis animalibus perfectioribus est sanguis»; p. 340: «Nulla autem humiditas universalis est corpori praeter sanguinem...».

85. Cfr. ad es. *Parva*, 184b: su come opera lo sperma «ad scientiam pertinet libri De animalibus».

Proprio poi per l'interconnessione di teorie in cui rientra, l'umido radicale mostra somiglianze e nessi con altri concetti analoghi. Sicuramente foriera di sviluppi molto interessanti, e per noi significativi, la più importante concrezione che già si individua nei testi di Pietro Ispano e moltissimo in quelli di Alberto è l'intreccio (che sarebbe da approfondire⁸⁶) tra 'spiritus' e umido,⁸⁷ sia a livello filosofico che sul piano fisiologico. Spirito e umido percorrono 'vie' parallele nel corpo, sono latori di 'virtutes' e 'operationes' dell'anima, pervadono l'intero organismo, hanno natura fisica non troppo dissimile,⁸⁸ sono principi di vita, crescita, animazione; in entrambi i casi possiamo individuare uno 'spiritus' e un 'humidum' che sono radicali. Di più: per Alberto, nel seme che darà luogo ad una generazione, o nel fenomeno della crescita, avviene, a sua volta, in scala (e per analogia) già una generazione, in cui «spiritus est sicut formans et sigillans, et humidum est sicut materia foeminae, et membrum est sicut matrix in qua concipitur ad formandum»;⁸⁹ la 'generatio' dello 'spiritus' avviene sì nel cuore, ma la sua 'origo' «sit ex humido radicali et cibali... ex humida massa nutrimenti».⁹⁰

Questa ricchezza di tematizzazioni⁹¹ e sviluppi può certo apparire troppo esuberante, e sicuramente è poco precisa nei dettagli. Alberto ne è consapevole: dei dettagli e dei particolari spetta al medico occuparsi: «sed de hiis in medicina intenditur, et non spectat ad scientiam universalem naturalem».⁹² Più specificamente, in molti modi l'umido può essere causa di una vita più lunga o più breve, «quos modos considerat medicus».⁹³

86. Ma vedi già, per alcuni esiti di questo confronto in epoca più tarda, JACQUART, *op. cit.*, specie 354-55.

87. Cfr. FREUDENTHAL, *Aristotle's, cit.*, specie 189-207.

88. *Liber de spiritu et respiratione*, 158b, «spiritus corpus est... est substantia spiritualis subtilis et tenuis»; ma anche l'umido è dotato di 'subtilitas', e quello seminale in particolare sarà «immixtum spirituali humido aereo» (*De animalibus*, 1273).

89. *Liber de spiritu*, I.I, cap. VI, p.144b.

90. *Ibid.*, 146, 159.

91. La ricerca si dilaterrebbe ancora di più qualora venissero presi in esame i commenti al *De generatione et corruptione* (indagine che qui non intraprendo), specie nelle parti relative all'aumento e alla nutrizione. Solo a titolo di esempio, cfr. le più tarde considerazioni di Nicola ORESME, *Quaestiones super De generatione et corruptione*, ed. S. CAROTI, München, 1996, 116, 120, 129-30, 137-8, a proposito dei rapporti tra umido radicale e umido nutrimentale e i processi digestivi; cfr., circa la permanenza dell'umido radicale come costituente identificativo, 116: «Patet, quia partes que fluunt et refluunt et sunt succedentes non eque principales sunt sicut partes permanentes, quia ymaginandum est quod a principio vite usque ad finem manet aliquid idem, saltem in membris principalibus, quod aliqui vocant humidum radicale, sicut in corde et in cerebro». Ugualmente significativa sarebbe, naturalmente, una analoga ricognizione sui commenti al *De animalibus*: solo a titolo di esempio, anche qui, problematiche sull'umido sono trattate nella *Quaestio* 45 del commento di Giovanni VATH: «Queritur consequenter... utrum sit dare carnem spermaticam et radicatam, <ut> ponunt medici, quia de hoc tangit ibi philosophus», *ed. cit.*, 266-68.

92. ALBERTO MAGNO, *Parva*, p. 169b.

93. *Ibid.*, 170b.

4. I particolari dei medici e le promesse di lunga vita

4.1. E in effetti le ricognizioni mediche sull'umido radicale si addentrano sia in problemi teorico-specialistici che in direttive per la pratica (non però in prescrizioni ricettistiche) assai precisi e dettagliati, supportati da esempi chiarificatori e da rinvii ad *'auctoritates'* così come alle opinioni di altri medici. Tali discussioni non necessariamente si diffondono sotto il titolo *'umido'*, radicale o meno: sono proposte anche nella trattazione di problematiche correlate: tra le principali vanno annoverati gli umori, loro quantità e relazione; la funzione nutritiva del sangue;⁹⁴ le età dell'uomo e le rispettive complessioni; la funzione digestiva ecc.⁹⁵ Le prospettive sull'umido radicale nelle discussioni mediche, e in particolare il rapporto tra il testo di Arnaldo con quelli coevi –il *De Marasmode* di Bernard de Gordon, tre *Differentiae* del *Conciliator* di Pietro d'Abano– che vertono sullo stesso argomento, sono presentate qui nel saggio di Giovanna Ferrari dedicato all'analisi del *De humido radicali* di Arnaldo. Mi limito dunque ora a segnalare ulteriori sviluppi possibili della ricerca che emergono dalla innovativa ricognizione di Ferrari.

Il fatto che Pietro d'Abano⁹⁶ affronti più o meno negli stessi anni di Arnaldo il medesimo argomento evidenzia almeno due dati. 1) Il tema dell'umido radicale non è un soggetto di discussione peculiare, se non esclusivo, della cultura medica di Montpellier; e infatti sarebbe comunque strano che un tema di tale rilevanza fosse rimasto circoscritto ad una sede o a un gruppo di studiosi, visto soprattutto la risonanza che l'argomento ha anche in altri contesti, come quelli teologico e filosofico. 2) Se così è, l'area di ricerca di fonti per valutare l'intreccio delle linee del dibattito medico si allarga di molto: se è vero infatti che l'effettiva incidenza *'tecnica'* del *Conciliator*, per il suo carattere eccessivamente filosofico, per l'uso di fonti rare può dirsi superficiale,⁹⁷ non di meno è diffuso il ricorso al testo di Pietro nelle discussioni mediche certo italiane e, più tardi, anche parigine.⁹⁸ Di sicuro vi fanno riferi-

94. Al riguardo cfr. l'analisi molto chiara di JACQUART, *op. cit.*, 333-47, che naturalmente non esaurisce le posizioni in campo.

95. Si veda l'elenco delle *'quaestiones'* –molte inedite– di maestri bolognesi in appendice a N. SIRAISI, *Taddeo Alderotti and his Pupils. Two Generations of Italian Medical Learning*, Princeton, 1981; cfr. anche l'analogo elenco di F. SALMON per le lezioni sull'*Articella* di Pietro Hispano (*op. cit.*).

96. Cfr. il volume XI (1985) di «Medioevo», interamente dedicato a Pietro d'Abano; E. PASCHETTO, *Pietro d'Abano medico e filosofo*, Firenze, 1984; F. ALESSIO, *Filosofia e scienza. Pietro d'Abano*, in *Storia della cultura veneta*, II, *Il Trecento*, Vicenza, 1976, pp. 171-206; B. NARDI, *Dante e Pietro d'Abano*, in *Id.*, *Saggi di filosofia dantesca*, 1930, pp. 43-65.

97. SIRAISI, *op. cit.*, 161.

98. L'influenza esercitata dal *Conciliator* resta comunque un tema pressochè inesplorato; altrettanto interessante e poco studiato (forse non studiabile a fondo) è il contesto parigino in cui si può ipotizzare una rete di incontri: Pietro d'Abano, forse Pietro Torrigiano, Lullo e Arnaldo, per es., sono a Parigi negli stessi anni: cfr. PASCHETTO, *op. cit.*, 28-29, e soprattutto B. NARDI, *Le dottrine filosofiche di Pietro d'Abano*, in *Id.*, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal sec. XIV al XVI*, Firenze, 1958, specie 19-54.

mento nel sec. XIV Gentile da Foligno, Nicolò Falcucci e certo altri maestri e commentatori.

Ma allora tracce più o meno consistenti della eventuale discussione (che potrà rivelarsi forse teoricamente stanca e certo stereotipa⁹⁹) sull'umido radicale possono essere più diffuse di quanto non si fosse pensato, e andranno ricercate non tanto in trattati *De humido* (si ricordi che la forma del 'tractatus' pare essere, quella sì, una specifica scelta di genere letterario a Montpellier), quanto nei commenti prodotti dalle Facoltà mediche italiane e soprattutto nelle numerose questioni, non tutte del resto censite, che, sparse o raccolte in gruppi, affollano –come si sa– molti codici manoscritti. Ricerca, questa, che è tutta da intraprendere e alla quale posso per ora contribuire con il raggruppare segnalazioni, e con proposte di lavoro.

Per quanto riguarda i commenti, utile certo sarà confrontare le prospettive di Pietro Ispano (che non può aver conosciuto il *Conciliator*), con quelle dei medici anche di poco posteriori: Taddeo Alderotto, Pietro d'Abano stesso, solo per indicare le due linee di sviluppo: Bologna e Padova. Ma forse il medico-filosofo su cui più interessante sarebbe insistere –anche perché la sua impostazione è di un livello teorico decisamente alto e originale su molti problemi in discussione, con un tasso di 'filosoficità' diverso ma paragonabile a quello di Pietro d'Abano– è Pietro Torrigiano: il suo *Plusquamcommentum* è scritto nello stesso decennio del *Conciliator*, anche se i rapporti tra i due autori sono difficili da accertare;¹⁰⁰ egli inoltre conosce e cita Alberto Magno. Torrigiano presenta, proprio sul problema della nutrizione e dell'umido radicale, una soluzione innovativa, che non mi pare sia poi stata ripresa da medici, ed è consona invece con prospettive teologiche e filosofiche coeve sul problema dell'individuazione (così incisivo, del resto, nel modellare il discorso dei teologi sull'umido radicale). Torrigiano imposta il tema della nutrizione (intendendolo come un caso di generazione) sulla polarità materia/forma, dove il cibo cambia forma e il nutrito cambia materia, cosicché, a un certo punto, la forma dell'individuo sarebbe relativa ad una materia totalmente diversa; la più celebre soluzione a questo inconveniente –afferma Torrigiano– viene dai 'filosofi' (probabilmente qui Alberto,¹⁰¹ non però citato in questo caso), i quali sostengono che nell'organismo una sostanza detta 'humidum seminale', benché continuamente necessiti di essere sostenuta dall' 'humidum accidentale' prodotto dal cibo, durante la vita non viene mai completamente consumata; qui è introdotta la metafora della lampada, che Torrigiano, definendola 'inconveniens', ritiene non illustri bene –come del resto la posizione riportata dei 'filosofi'– il vero pensiero di Aristotele. A suo avviso è meglio

99. E' quanto risulta solo dalla prima e troppo superficiale ricognizione di tre 'questiones' pressoché identiche quanto alla portata degli argomenti: sono comunque significative testimonianze di interesse (forse solo didattico), e di uniformità nella linea dei medici.

100. SIRAISI, *op. cit.*, 128-29.

101. Cfr. infatti REYNOLDS e CADDEN, *opp. cit.*

ritenere che davvero la materia cambi totalmente durante la vita dell'individuo, anche se questa posizione contrasta con quella che vede nella materia stessa il principio d'individuazione. Certo Torrigiano ha colto benissimo (e ci conferma) il ruolo che per teologi e filosofi ha l'umido radicale come garanzia di individualità e permanenza, e lo rifiuta; non offre però –parrebbe– indicazioni più specificamente mediche sulla sua natura, formazione e restaurabilità.¹⁰²

Sono queste caratteristiche invece al centro di varie ,quaestiones': solo una –tra le poche che ho potuto vedere per ora– ha un autore, e per lo più sono posteriori al sec. XIII. Il ,magister Bertuccius de Bononia' (Nicolò Bertucci?) imposta una lunga ,questio disputata' su: «Utrum humidum radicale deperditum possit restaurari per humidum nutrimentale».¹⁰³ Fa parte invece di una collezione anonima di questioni¹⁰⁴ la ,quaestio': «Utrum per actionem virtutis nutritive possit restaurari humidum eque bonum vel melius eo quod prius fuit», contornata da questioni sulla morte naturale, sugli umori, sul processo di essiccazione: sembrano tutte orientate da una didattica incentrata sul *Canone*. Ancora: una mano differente fa seguire alle questioni sugli *Aforismi* di Bernardo di Angrarra¹⁰⁵ –che iniziano con una inusuale ma pertinente domanda circa: «Vita brevis. Questio utrum vita per medicinam possit prolongari»– quesiti su: «Utrum calidum naturale possit corrumpi a se ipso», e «Utrum in omnibus debeat corrumpi calor naturalis per consumptionem humidi».

In attesa di una migliore ricognizione di questa letteratura, che potrebbe riservare anche non poche novità; e accertata, per il momento, almeno la diffusione del dibattito in ambito medico, se ne può intuire provvisoriamente l'andamento e la fisionomia esaminando il più tardo *Tractatus de restauratione humidi radicalis* di Tommaso del Garbo,¹⁰⁶ anche se l'atmosfera culturale e filosofica in cui Tommaso scrive i suoi vari trattati, le ,orationes' e soprattutto la

102. Cfr. SIRAISSI, *op. cit.*, 330-32.

103. E' una delle questioni raggruppate al centro di un codice di testi e commenti medici, il ms. Paris, Sorbonne 128; accanto a questioni di Bertuccio, parecchie sono di Alberto de Zancari; purtroppo la ,quaestio' di Bertuccio che qui interessa è pressoché illeggibile in microfilm. Ringrazio comunque Roberto Lambertini, dell'Università di Macerata, per avermi fornito copia del microfilm e Luke Demaitre per le sue utili indicazioni al riguardo.

104. *Dubia seu questiones medice*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 1133, ff. 127rb-160ra; la ,quaestio' è già stata segnalata in L. DEMAIRE (che ringrazio per le sue ulteriori informazioni), *Introduzione* alla sua edizione del *De Marasmode* di Bernard de Gordon: *The medical notion of ,withering' from Galen to the fourteenth century: the treatise on Marasmus by Bernard de Gordon*, in «Traditio», 47 (1992), 259-307: cfr. 270. Ringrazio Barbara Faes del CNR di Milano per la celere acquisizione del microfilm.

105. Ms. Erfurt, Ampl. F 290, ff. 40-115; le due questioni sono ai ff. 115v-120r: devo anche questa indicazione alla cortesia del prof. L. Demaitre.

106. Ed. a seguito della *Summa medicinalis*, Venetiis per Bonetum Locatellum, 1506, ff. 116ra-117va.

*Summa*¹⁰⁷ è assai diversa –siamo in pieno Trecento, e Tommaso aderisce per certi aspetti ad una linea occamista– dal contesto in cui ci si è mossi finora. Che però il problema dell'umido radicale, evolvendosi, non abbia perso il suo fascino (afferma infatti Tommaso che qui «est difficultas intensa», ma ammette anche che «ista questio sit valde pulchra») né, appunto, le sue difficoltà, appare dall'explicit del *Tractatus*: «Et hoc est quod de hoc quesito mihi de veritate apparet, in quo longo tempore steti caliginosus in mente». Il testo di Tommaso è piuttosto articolato, ma le linee portanti e gli argomenti che ci interessano emergono abbastanza chiari e condizionati solo superficialmente, qui, dal suo 'occamismo': questo si esprime in una particolare attenzione per le definizioni, ed eventualmente nel rifiuto preliminare (comune però ad altri medici) di distinguere umido radicale e nutrimentale in quanto sono comunque costitutivi dei membri. Questa, a sua volta, non è certo una 'questio' di poco conto, ma Tommaso non la vuol trattare qui per non inserire una digressione in un capitolo che è di per sé già molto articolato: questa è la 'consuetudo hodie' dei maestri «ut habeant ex quo cartas impleant». Dunque, «est ergo humidum radicale humidum membrale, sive tale humidum sit a generatione contractum sive sit per actum nutritive virtutis iam membrum factum»; per 'nutrimentale', poi, intende «illud humidum quod per actum nutritive virtutis debet fieri pars membri». Tommaso –che tralascia questioni sulla natura, origine dell'umido, come fossero o di pertinenza dei filosofi, o, meglio, già ben note– sottolinea che l'umido di qualunque tipo ha una specifica 'complexio' sia naturale che 'etativa' (tesi presente in altre questioni mediche); in quanto è un complessionato, su di esso può intervenire, anche in meglio, l'umido nutrimentale, e in vario modo, potenziandone la qualità, e anche le virtù cognitive e sensitive cui è preposto. Chiari esempi (non 'case histories', ma 'exempla ficta', trattati anche in termini di gradi e di 'latitudo') di questi interventi, che indicano la trattabilità dell'umido, sono didatticamente segnalati, e sono anch'essi topici nelle questioni (la guarigione del lebbroso; il bambino melanconico guarito; la soluzione positiva della malattia etica di secondo grado ecc.). Siccome –evidentemente le conclusioni di Pietro d'Abano e di Arnaldo da Villanova (non citati) sono considerate valide– anche Tommaso ritiene che la durata dell'umido radicale consista in una 'proportio'¹⁰⁸ tra caldo e umido variabile (per il trascorrere del tempo, o per altre cause), la sua 'complexio etativa' è meno 'lavorabile', se mai solo e in parte col regime («medicina vel cibus removet malam qualitatem»¹⁰⁹). Ne consegue che sull'umido radicale si può intervenire con van-

107. Cfr. C. CRISCIANI, 'Doctrina terminorum' nella *Summa medicinalis* di Tommaso del Garbo, in D. BUZZETTI et al. (eds.), *L'insegnamento della logica a Bologna nel XIV secolo*, Bologna, 1992, 216-34; K. PARK, *Doctors and Medicine in Early Renaissance Florence*, Princeton, 1985, specie 198-209; N. SIRAI, *Views on Certitude of Medical Science among Late Medieval Medical Writers* (paper at Barnard College Conference, November, 1983, non pubblicato).

108. *Tractatus*, f.116rb.

109. *Ibid.*, f. 117rb. Per una trattazione 'gradualista' dell'umido radicale cfr. anche Giordano da Turre di Montpellier (vedi M. McVAUGH, *The two faces of a medical career: Jordanus*

taggio: «tamen ex eo quod illud restauraretur in melius non sequitur ex hoc hominem perpetuari in vita». E qui sta per Tommaso il vero, 'punctum questionis': «Dicendum quod impossibile est quod in aliquo corpore humidum restauraretur melius ad durandum in vita...».¹¹⁰ Alla stessa conclusione arriva, nella seconda metà del sec. XIV, il medico Simone da Castello.¹¹¹ Non si può qui dar conto dei molti mutamenti che condizionano ormai le questioni di Simone (per altro inedite e poco esplorate), inserite pienamente nel quadro dello sviluppo dei 'linguaggi di misura' e nella impostazione 'secundum imaginationem' della scienza trecentesca:¹¹² merita tuttavia di riconoscere il perdurare di una linea, anche in un contesto in cui si ragiona secondo 'longitudo' e 'latitudo', 'intensio' e 'remissio'. Benchè non 'determinative', ma solo 'persuasive', Simone ritiene che la 'proportio' tra caldo e umido (che i medici 'moderni' ora distinguono in due tipi: 'consolidatum' e 'fluens'¹¹³), da cui dipende la più o meno rapida morte naturale, può essere mantenuta. Si noti qui il permanere del concetto di 'proportio' e la non distinzione tra i due umidi, almeno nel senso che su entrambi si esercita la 'resolutio' del 'calor naturalis'. Il dilazionamento della morte naturale tramite il mantenimento della 'proportio' —obiettivi sorprendenti e promettenti— sboccano però in una altrettanto sorprendente e, ancor più, frustrante conclusione: se questi esiti sono 'matematicamente' sostenibili, non lo sono però secondo la prospettiva operativa medica, che il 'moderno' Simone non perde di vista: infatti una 'proportio' perfetta equivarrebbe a una 'equalitas', e ad una immobilità che è il contrario della vita: non ci sarebbe più vita infatti se «inter calidum et humidum esset aequalitas»: la stabilità vitale cercata si capovolge —se si procede non 'secundum imaginationem'— nel suo contrario, nella amorfa stasi della morte.

4.2. Frutto di una 'imaginatio' diversa da quella dei medici,¹¹⁴ ricchi di narrazioni, di aneddoti favolistici e di ricordi classici, prodighi di mirabili pro-

da *Turre of Montpellier*, in E. GRANT - J.E. MURDOCH (eds.), *Mathematics and its applications to science and natural philosophy in the Middle Ages*, Cambridge, specie 305, 320)

110. *Ibid.*, f.116vb.

111. Cfr. G. FEDERICI VESCOVINI, *Simone da Castello maestro delle Arti a Bologna nella seconda metà del XIV secolo e la medicina dei 'moderni'*, in «Rivista di filosofia neoscolastica», 70 (1978), 227-238, dove si fa riferimento al ms. Torino, Biblioteca Nazionale, D.III, ff. 119ra-133ra.

112. Validi ancora al riguardo, nonostante i molti studi successivi, i saggi di J. MURDOCH, *From Social to Intellectual Factors: An Aspect of the Unitary Character of Late Medieval Learning*, in J. MURDOCH - E. SYLLA (eds.), *The Cultural Context of Medieval Learning*, Dordrecht, 1975, 271-348; ID., *The Analytic Character of Late Medieval Learning: Natural Philosophy without Nature*, in L.D. ROBERTS (ed.), *Approaches to Nature in the Middle Ages*, New York 1982, 171-213.

113. SIMONE DA CASTELLO, f. 130a; cfr. anche —a proposito del rapporto tra umido e spirito cui si è già accennato— *ibid.*: «Fluens humidum est corpus subtile aptum inflammari et converti in species et ex quo finaliter generantur species naturales vitales et animales quae sunt in corpore animalis sicut flamma in igne carbonis; cuiusmodi sunt sanguis et humores qui non dum sunt quasi in membrum consolidatum...».

114. Cfr. Arnaldo da VILLANOVA (attr.), *De conservanda iuventute et retardanda senectute*, in *Opera Omnia*, Basel 1585, col.834G: «Multi medicorum ad istam imaginationem non perveniunt, ideo erraverunt frequenter».

messe che si alternano a consigli oscillanti continuamente tra il fine cosmetico e quello dietetico; lontani —per stile e per lessico se non per obiettivi— da questa traiettoria percorsa dai medici (per noi ancora lacunosa, ma certamente scolastica e comunque caratterizzata da alcuni punti stabili, da percorsi obbligati, e certo dall'ammissione di un limite) sono i trattati di *prolongevità*,¹¹⁵ testi anch'essi di lunga durata, emersi anch'essi proprio alla metà del sec. XIII e centrati anch'essi sulla possibilità di arrestare l'incalzare della vecchiaia, e soprattutto dei suoi 'incommoda', delle sue brutture fisiche e umilianti menomazioni, e di rallentare l'ineluttabilità della morte.

Si entra subito in un'atmosfera non già di chiarezza analitica e puntigliosità questionativa, ma —spesso— di allusioni e di segreto. Al posto di Adamo, del suo cibo e delle sue scelte; delle donne digiunatrici e degli uomini cannibali, dei bambini 'ethici' al secondo grado, introdotti per le loro tesi sull'umido radicale da teologi, filosofi e medici, qui Medea, gli Etiopi, i Caldei, il 'bubulcus' di Sicilia, il cervo di Giulio Cesare appaiono, come maestri e testimoni di successi, in mezzo a elenchi di sintomi, ricette per bagni emollienti, e più involuti segreti. Già i titoli di queste opere mostrano sia un deciso ed ostentato intento pratico (portato avanti poi assai minuziosamente, a differenza delle conclusioni dei medici, che si limitano a consigliare un adeguato 'regimen' per ritardare come si può la morte accidentale); sia un imperativo cogente e vago insieme: 'si deve', infatti, ritardare la vecchiaia, conservare la giovinezza: e non è la stessa cosa. Slittamenti progressivi di senso spostano gli obiettivi e introducono articolazioni significative nel vasto ambito dei 'regimina', di cui questi testi, come i suggerimenti dietetici dei medici, fanno complessivamente parte.¹¹⁶ Una cosa è infatti conservare (in modo

115. Non si può qui dar conto della vasta letteratura sulla *prolongevità*: cfr. però, benché ormai datato, il classico G.J. GRUMAN, *A History of Ideas about Prolongation of Life. The Evolution of Prolongevity Hypotheses to 1800*, in «Transactions of American Philosophical Society», 56.9 (1966), 1-97; il fascicolo dedicato al tema dell'immortalità di «Le temps de la réflexion», 3 (1982) e il fascicolo dedicato a «Vieillesse et vieillissement au Moyen-Age» in «Senefiance», 19 (1987); inoltre O. P. LEWRY, *Study of Aging in the Arts Faculty of the Universities of Paris and Oxford*, in M.M. SHEEHAN (ed.), *Aging and the Aged in Medieval Europe*, Toronto, 1990, 23-38; L. DEMAÎTRE, *The Care and Extension of Old Age in Medieval Medicine*, *ibid.*, 3-22; ID., *The Care of Health in Old Age: The development of Gerocomy in the Renaissance* (saggio non ancora pubblicato che gentilmente l'autore mi ha fornito); S. SHAHAR, *The Old Body in Medieval Culture*, in S. KAY-M. RUBIN (eds.), *Framing Medieval Bodies*, Manchester, 1994, 160-86; alcuni studi in F. CARDINI-M. GABRIELE (eds.), *Exaltatio essentiae/Essentia exaltata*, Pisa 1992, e soprattutto i saggi di A. Paravicini Bagliani già cit.

116. Impossibile, anche in questo caso, soffermarsi qui sullo statuto e i tipi dei 'regimina sanitatis', e sulle differenze con i 'Retardanda' (che così nomino solo per brevità): cfr. però gli esaurienti contributi di P. GIL SOTRES, *Introduzione e commento al Regimen sanitatis ad regem Aragonum di Arnaldo da Villanova* (eds. L. GARCÍA-BALLESTER, J.A. PANIAGUA, M. McVAUGH, AVOMO, X.1, Barcelona, 1996); ID., *Le regole della salute*, in M. GRMEK (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale*, I, Roma-Bari, 1993, 399-438; M. NICOU, *Aux origines d'une médecine préventive: Les traités de diététique en Italie et en France (XIII-XVe siècles)*, École Pratique des Hautes Études, Thèse de doctorat, Paris, 1998 (di prossima pubblicazione); cfr. anche l'utile

preventivo o curativo) la salute;¹¹⁷ altro è ritardare la vecchiaia; più promettente ancora mantenere la gioventù, o, meglio, invecchiare mantenendo intatte le forze fisiche e mentali, l'apparenza e il benessere giovanili; infine, ultima, la promessa di prolungare la vita ha un solo limite, quello del tempo stabilito da Dio e che non è quello che attualmente gli uomini raggiungono –limite questo sempre ribadito, ma spesso cautelativamente e talora quasi ritualisticamente, anche se mai si parla di immortalità se non nel riferire miti e aneddoti che i 'Retardanda' rievocano.

«Mundo senescente senescunt homines»:¹¹⁸ la condizione universale della vecchiaia e della decrepitezza caratterizza subito il contesto d'uso di questi testi: i vecchi, e i vecchissimi hanno particolari esigenze e caratteristiche (i loro acciacchi visibili, estetici, funzionali, quelli psichici e quelli fisici sono sempre elencati in dettaglio); hanno necessità di cure, interventi e regimi speciali, che la più parte dei medici ignora o trascura: lacuna grave cui queste opere intendono ovviare. La vecchiaia infatti è sì inevitabile, non già però automaticamente, a seguito della vecchiezza del mondo, ma perché siamo ormai in troppi a 'infiacire' l'aria che ci circonda e soprattutto perché ignoriamo e non applichiamo corretti regimi. Dunque alla vecchiaia –naturale, inevitabile ma resa accettabile e ritardabile– si può far fronte, ci sono dei rimedi.

Pur essendo dunque in parziale, ma anche vivace, polemica con la trattatistica medica accademica, questi testi però si presentano come opere decisa-

confronto effettuato da V. TERUZZI, *Conservare la salute e prolungare la vita. Ricerche sui 'Regimina' tra Due e Trecento*, Tesi di laurea, Università di Pavia, a.a. 1995-96. Comunque questi testi rientrano nel sottogruppo dei 'regimi specializzati', in quanto per oggetto e per fine hanno una categoria specifica, gli anziani (come, si spiega nel *De retardatione*, 80, devono essercene –e infatti i medici medievali li producono– per convalescenti e donne incinte).

117. Questo è appunto il fine della medicina: cfr. P.-G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy. A Study of Commentaries on Galen's 'Tegni' (ca.1300-1450)*, Napoli, 1984, 251-53.

118. Ps.BACONE, *De retardatione* cit., 8; considero qui tutti i testi pseudo-baconiani del volume IX degli *Opera hactenus inedita* di Bacone (a parte il *De erroribus medicorum* e il *In libro sex scientiarum*, che vanno ascritti a Bacone); inoltre Ps.Arnaldo da VILLANOVA, *De vita philosophorum*, ed. e tr. fr. di A. CALVET, *Le 'De vita philosophorum' du pseudo-Arnaud de Villeneuve* (ed. del ms. Paris, B.N., lat.7817), in «Chrysopoeia», IV (1990-91), 35-79; Ps. Arnaldo da VILLANOVA, *De conservanda iuventute et retardanda senectute*, cit., coll. 813-832. In particolare quest'opera –legata sia al *De conservatione* che al *De vita* (che del primo testo è quasi un calco)– resta misteriosa: anche Paravicini Bagliani non ne analizza l'autenticità (*Il mito della 'prolongatio vitae'*, cit., 295-96), e al riguardo non è risolutivo il saggio di E. FÖRSTER, *Rogers Bacon's 'De retardandis senectutis accidentibus et de senis conservandis' und Arnold von Villanova's 'De conservanda iuventute et retardanda senectute'*, Leipzig, diss., 1912. Questi trattatelli sono solo i principali testimoni di una lunga e non del tutto censita serie, nonché i più 'fortunati'. Si ricordi infatti che Marsilio Ficino dichiara di ispirarsi al *De retardatione* (che attribuisce ad Arnaldo) per il secondo libro del suo *De vita*; e che ancora a metà Cinquecento Tommaso Rangoni Giannotti, 'il Filologo', dedicherà a papa Paolo III il *De vita hominis ultra CXX annos protrahenda*, Venetiis, 1550. Per i complessi e non ancora pienamente risolti problemi di datazione, attribuzione e soprattutto intreccio di questi testi cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *opp. cit.*, e CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle. A propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, in «Mirologus», III (1995), 185-209; cfr. anche qui, più oltre.

mente afferenti alla medicina: non solo sono citati e usati i principali autori (specie della medicina operativa) della disciplina, ma di quest'ultima viene rispettata la struttura essenziale. Si tratta infatti di individuare –si ribadisce– le cause degli effetti devastanti della vecchiaia, per eventualmente porvi rimedio, e questo implica l'adozione delle principali categorizzazioni mediche; nel caso dei *'Retardanda'* in primo piano risultano la teoria della *'complexio'* (di cui va ricercata la situazione più equilibrata nella particolare condizione della senescenza), dell'*'equalitas'*, e quella del calore vitale che va preservato: e dunque la coppia umidità-calore e i processi digestivi e purgativi-espulsivi sono l'obiettivo principale su cui studiare e intervenire: l'ottimizzazione della funzione digestiva è anzi definita *'radix'*¹¹⁹ ineludibile delle proposte terapeutiche avanzate. Non mancano –benchè siano rari– accenni a più specifiche teorie e dottrine medico-farmacologiche: nel *De vita*, ad esempio, si fa riferimento alle tre fasi della digestione; nel *De retardatione* si tocca, in una forma invero peculiare e rinviando al *Secretum*, il tema (dibattuto da medici e filosofi, e da Arnaldo in particolare come uno degli esempi discussi di contrasto nel *De intentionibus*) delle medicine, soggette ad alterazione nel corpo, e che perciò non lo possono rendere meno corrotto.¹²⁰ D'altra parte, data la destinazione¹²¹ comunque non accademica di questi trattati, il loro stile non è argomentativo ma espositivo-prescrittivo, ricco –si è detto– di *'exempla'* e aneddoti, e soprattutto il lessico non è tecnico: non lo è spesso nelle prescrizioni, dove talora un voluto e giustificato velame linguistico serve a celare i principali rimedi segreti; non lo è soprattutto nella spiegazione teorica: mai si usa il termine *'umido radicale'*, ma sempre un generico *'umido naturale'*;¹²² e non compaiono le tradizionali distinzioni tra umidi e il rapporto complesso con quello spermatico. L'umido per antonomasia è, per così dire, isolato in coppia col calore in una dottrina semplificata, che certo però è proprio quella delle cause della consunzione e della possibile restaurazione dell'umido *'naturale'*: come i titoli di molti capitoletti, le prescrizioni operative e l'uso (alquanto schematico e impreciso) della metafora della lampada confermano. Infatti, afferma un autore: «*Multa relegi volumina sapientum et pauca inveni medicamina que naturalem calorem debilitatum et resolutum ex resolutione*

119. *De retardatione* cit., 10.

120. *De vita* cit., p. 58; cfr. al riguardo CALVET, *Mutations*, cit.; *De retardatione* cit., 44-45; Arnaldo da VILLANOVA, *Tractatus de intentione medicorum*, ed. M. McVAUGH, AVOMO V.1, Barcellona 2000, specie 110-18 e l'introduzione di McVAUGH.

121. Spesso questi testi sono dedicati a personaggi illustri, a sovrani, principi e a papi ecc. (così il *De retardatione*, ad es.).

122. La più accurata definizione di tale umido è in *De retardatione*, cit., 11: «*Sed queritur que sit ista humiditas et in quo loco est, a qua calor naturalis nutritur et quod est eius fomentum. Hec humiditas est in concavitate cordis et in venis eius et in arteriis, ut dicit Ysaac, libro febrium, capitulo de ethica*»; si accenna poi ad altre *'humiditates'*, ad es. *'ros'* di cui parla Avicenna: ma «*...sapientes intendunt quod omnes iste humiditates sunt fomentum caloris naturalis...*».

naturalis humiditatis et augmento extranee vel ex aliqua alia causa confortarent et restaurarent». Per semplificata che sia, la dottrina dei 'Retardanda' giunge alle conclusioni che: l'umido si può restaurare con cibi speciali, preparati artificialmente (euchimi) e con farmaci e interventi (bagni, unguenti) opportuni e anch'essi frutto dell'arte; che il calore del pari può essere sostenuto e rafforzato; che dunque gli inconvenienti elencati con cura che affliggono i vecchi possono essere mitigati o rimossi sia nelle loro cause profonde che nei più visibili effetti; che l'intero processo di invecchiamento può essere a lungo rallentato, vivendo questa fase, certo conclusiva ma protratta, della vita in ottima salute, letizia, benessere e bell'aspetto: cosicchè 'homo' «inter iuvenes reputatur». ¹²³ Non sembra però che si sia ancora in grado di ottenere il massimo risultato, da alcuni già conseguito in remote antichità: «... quidam sapientes Caldei voluerunt quod humiditas totius corporis possit transmutari evacuando veterem et regenerando novam...».

Gli autori sono consapevoli sia della semplificazione che delle novità che introducono. Quanto alla prima, ne è sintomo il frequente ricorso a qualificazioni come 'mirabile', 'quasi miracoloso' ¹²⁴ che vengono attribuite a rimedi, procedure e risultati; quanto alle seconde, sono meglio fondate. Si afferma ¹²⁵ infatti che, stabilite le cause della vecchiaia, due sono le possibili dottrine che insegnano come contrastarle: «una est scientia regiminis, altera est scientia proprietatum quarundam rerum»: benchè entrambe scienze (si noti), esse non concordano ma neppure si elidono a vicenda: «Una est principium, alia est finis, et una incipit, alia complet alterius defectum». Dunque, sulla base necessaria di un corretto regime (che anche i medici ¹²⁶, se fossero più esperti e attenti, saprebbero suggerire) si installa una vera cura, cioè l'adozione di speciali medicine. E qui, oltre a molti specifici ma normali farmaci (di cui vengono spesso fornite le ricette, con dosi e precise prescrizioni d'uso) compaiono medicine straordinarie, spesso occultate dagli antichi per giusta cautela, nonché ingredienti rari e preziosi: perle triturate, pietre preziose, spezie esotiche (accanto al più banale rosmarino), e soprattutto l'oro. Usato in varie forme, specie se potabile, l'oro ha il potere —a causa della sua temperatissima struttura— di rettificare gli umori, purificare, equilibrare la 'complexio' e restaurare le perdite vitali. Cardinali, importanti prelati, che li usano oggidì, e

123. Ps.BACONE, *De conservatione iuventutis* cit., 80.

124. Per es. *ibid.*, 143. Spesso infatti nei testi di pratica medica far riferimento a 'mirabile' è una forma per segnalare la novità e la impossibilità (o il non desiderio) di spiegare le procedure che vengono presentate e le loro cause.

125. *De retardatione*, cit., 12; *De conservatione* cit., 81: «Et differt regimen sanitatis traditum a sapientibus a regimine nostre epistole. Nam regimen sapientium est principium, sed regimen nostre epistole est finis qui fuit occultatus ab antiquis, sed ambo tendunt ad unum finem, scilicet ad sustentationem corporis humani».

126. *Ibid.*, 83: «Sed sapientes qui de regimine senum tractaverunt, quidam fecerunt differentiam inter regimen senum et seniorum, et quidam non; sed Rasy fecit, sed Hali regalis et Avicenna non fecerunt...».

mirabili casi avvenuti nell'antichità testimoniano l'efficacia di questi medicinali 'occulta' e in particolare dell'oro potabile.¹²⁷

Rispetto ai 'regimina', dunque, i 'Retardanda' comportano sia una speciale attenzione per regimi particolari, sia l'uso di farmaci che hanno due caratteristiche: sono prodotti artificiali (anche per i cibi, non si tratta appunto solo di individuare quali sono più addatti, ma di prepararli opportunamente), e sono frutto di più competenze –mediche, farmacologiche, mineralogiche, culinarie–, anche se questo aspetto non sempre è esplicitato. E se è vero che questi testi non sono ricettari ma poggiano su identificabili teorie, il loro intento complessivo non è chiarire, spiegare, interpretare ma intervenire, fare, mutare concretamente, realizzando –certo per pochi– le promesse di una lieta e lunga vecchiaia.

4.3. Da un lato, alla base di questi testi così fortunati sta uno scritto celebre e diffusissimo, il *Secretum secretorum*,¹²⁸ d'altro lato, coerenza, fondamento, articolazione teorica e progettualità filosofico-culturale alle promesse dei 'Retardanda' (compreso il *Regimen* che costituisce il secondo capitolo del *Secretum*) sono fornite da Ruggero Bacone in numerose parti di sue opere autentiche. Di nuovo, che non si sia qui nella dimensione della ricognizione tassonomica e dell'articolazione teorica circa l'umido radicale; che il tecnicismo scolastico riscontrato tra teologi e medici qui non trovi spazio è confermato dal fatto che, da un lato, nel *Secretum* si parla semplicemente dei modi con cui «custodire calorem naturalem et retinere, quia quamdiu caliditas temperata est in homine et humiditas, calor temperatur et corroboratur, quia sanitas et durabilitas in hiis duobus modis consistit»,¹²⁹ e che, dall'altro, benché Bacone usi certo una terminologia più precisa, appropriata e affine ai contemporanei testi medici e teologici, non mi pare dedichi particolare attenzione alle classificazioni e alle gerarchie di umidi, neppure nelle sue opere di didattica e commento.¹³⁰

E' nel *Secretum* comunque che sono elencati sia il 'regimen' che porta alla «ultimam longitudinem vite», ed è tale che Alessandro non avrà bisogno di alcun medico;¹³¹ sia le otto medicine occulte, straordinarie («secreta utilia

127. Su questo preparato cfr., anche per la bibliografia relativa, CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia*, cit., specie cap. VI, e qui più oltre; PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., specie 347 sgg.; M. LÓPEZ, *Historia del oro potable*, Madrid (di prossima pubblicazione).

128. Oltre ai suoi numerosi saggi al riguardo (tra cui soprattutto *Roger Bacon and the «Secret of Secrets»*, in J. HACKETT (ed.), *Roger Bacon and the Sciences*, Leiden, 1997, 365-94), cfr. ora S. WILLIAMS, *The «Secret of Secrets»*. *The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, 2003.

129. *Secretum*, cit., 88-89.

130. Questa per ora è solo però un'impressione, dovuta alla mia lettura troppo frettolosa dei commenti di Bacone.

131. *Secretum*, cit., 30, 64.

... et sepulta», ma che è indegno che restino celati alla clemenza di Alessandro¹³², frutto di rivelazione divina nonché di accurate prescrizioni (secundum ordinem et artem') che in vario modo i ,Retardanda' recuperano. E' sempre nel *Secretum* che questi rimedi si unificano e culminano nella confezione del nono eccezionale farmaco, ,Gloria inestimabilis',¹³³ «de thesauris philosophorum huius mundi». E come il *regimen* —si è visto— è principio/inizio necessario per l'efficacia dei farmaci che ne sono a loro volta il fine, questa panacea,¹³⁴ in un progressivo crescendo di potenza e semplificazione, nel *Secretum* «est finis cuiuslibet medicinalis intencionis.»¹³⁵ Chi ne sia stato l'inventore, neppure ,Aristotele' sa dirlo: «Ego siquidem nunquam percepi nec veraciter novi quis eam invenerit».¹³⁶

Come si sa, Bacone è un entusiasta estimatore del contenuto e della stessa complessiva impostazione del *Secretum* (una serie di ammaestramenti morali-politici e scientifici, operativi e utili, che il sapiente-filosofo offre al potente) e ne fa una edizione con commento. Su alcuni punti del *Secretum* che qui si

132. *Ibid.*, 98.

133. Cfr. *Secretum*, cit., 98, 105; *ibid.* (*Tractatus brevis et utilis...*), 23, 31-32; nei *Consilia* di Taddeo Alderotti (ed. G.M. NARDI, Torino, 1937), in quelli finali, dedicati all',aqua vite' (235-42) viene introdotta, a proposito dell'acquavite semplice, la qualifica di «gloria inestimabilis, omnium medicinarum mater et domina» (236). A sua volta lo Ps.LULLO nel *Testamentum* definisce l'elixir medicale «matrem et imperatricem omnium medicinarum» (ed. cit., 414).

134. L'elenco delle sue molte e straordinarie proprietà è in *Secretum*, cit., 104: tra l'altro, vale ,ad senectutem retardandam', ,ad quiescendas omnes molestias et egretudines apparentes et occultas'; ,impedit naturales infirmitates et humectare facit corpus»; ,generat gaudium et letificat» e ha «specialem proprietatem ad generandum intellectum et ad nutriendum cerebrum»: sicché il Filosofo può concludere: «O Alexander, ideo non oportet te aliquo tempore aliam medicinam sumere, set hac utaris».

135. *Ibid.* 103; cfr. qui nota 124.

136. *Secretum*, cit., 98. ,Aristotele' avanza però delle ipotesi (pp. 98-99): «Quidam asserunt quod Adam fuit eius inventor. Alii dicunt Esculapius, et Hermogenes medicus... gloriosi philosophi... quibus datum est noscere secreta scienciarum que latebant omnes homines... Quidam siquidem volunt et affirmant quod Enoch novit hoc secretum per visionem. Volunt enim dicere quod iste Enoch fuit magnus Hermogenes quem Greci multum commendant et laudant et ei attribuunt omnem scienciam secretam et celestem». Questo passo, con quello di Morieno secondo cui Dio affidò il segreto dell'alchimia ai filosofi sui fedeli e devoti, sarà spesso usato in seguito per designare gli ,inventori' del ,lapis' alchemico, trasmutatorio o medicale (cfr. ad es. Pietro BONO, *Pretiosa Margarita* cit., 30, 32). Quanto ad Arnaldo, non sono in grado per ora di precisare quanto usi il *Secretum* nella sua intera produzione; certo una allusione sull'utilità del ,pranzo vespertino' è consonante col *Secretum*, che dunque è considerabile tra le fonti implicite del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*: cfr. ed. cit., 433, l'introduzione di Gil Sotres cit., e soprattutto J.A. PANIAGUA, *El «Regimen sanitatis ad regem Aragonum» y otros pseudos ,regimina' arnaldianos*, 1980, 69, ora in ID., *Studia arnaldiana*, Barcelona, 1994. Inoltre un testo quasi certamente identificabile col *Secretum* faceva parte della biblioteca di Arnaldo (ringrazio Sebastià Giralt per questa preziosa segnalazione): cfr. R. d'ALÒS-MONER, *De la marmessoria d'Arnau de Vilanova*, in «Miscel·lània Prat de la Riba» (Barcelona), I (1923), 304: «Item quoddam scriptum supra compotum et secreta Aristotilis in simul scriptum in pergamenò et latino»; S. GIRALT, *Arnaldus astrologus? La astrología en la medicina de Arnau de Vilanova*, in «Medicina e historia», (Barcelona), 2 (2003), 2.

sono enucleati si sofferma più viva la sua attenzione. Così è innanzitutto per l'esaltazione della medicina *Gloria inestimabilis*, che «excellit omnes medicinas... in conservacione sanitatis et virium custodia, tam in anima quam in corpore» (aggiunge Bacone);¹³⁷ sempre a proposito di questo farmaco mirabile, dove il *Secretum* afferma solo che ritarda la vecchiaia, Bacone rafforza il suo potere, per cui «extenditur vita usque ad ultimos terminos vite naturales quos Deus constituit». Se i rari ingredienti che la compongono sono ignoti ai mediocri medici latini e difficili da reperire in Inghilterra, ci si rechi alle fiere di Francia, o a Montpellier.¹³⁸ Bacone rileva poi in più punti —coniugando *Secretum* e Scrittura— che certo a ottimi risultati scientifici sono giunti gli antichi, e in particolare i sapientissimi Ebrei, che ricevettero da Dio non solo ,omnes sciencias' ma la possibilità di vivere «multos centenarios annorum... ut experirentur eas»;¹³⁹ la longevità è dunque già stata conseguita, Dio stesso la concede, ed è anzi strumento per il progredire della conoscenza. E con ciò siamo già nel cuore del discorso baconiano sul prolungamento della vita, insistentemente ripreso in quasi tutte le sue opere.¹⁴⁰

Benchè «Mundo senescente omnia tabescunt»,¹⁴¹ anche dopo il Peccato l'uomo ha conservato —secondo Bacone— una certa ,aptitudo'¹⁴² all'immortalità:¹⁴³ anzi, per la specie umana ,naturalis est immortalitas'. Adamo ha prima goduto dei frutti ,equilibrati' del ,lignum vite'; poi ha certo perso la estrema longevità, ma ha fruito di una vita assai più lunga della nostra attuale, giacchè egli e i suoi discendenti furono gratificati da Dio di ,sapientia magna' per la quale «excogitaverunt omne regimen sanitatis et medicinas secretas quibus senectus retardabatur».¹⁴⁴ La morte precoce, o meglio la eccessiva ,festinatio ad mortem' che attualmente ci perseguita è dunque contro natura, è accidentale, come anche la Scrittura conferma.¹⁴⁵ Questa vita così breve è il risultato secolare di un degrado —anche qui fisico e morale insieme— del regime di vita, degrado che si trasmette, aggravandosi, lungo le generazioni:¹⁴⁶ è l'esito, come sempre per Bacone, di un errore morale dell'uomo, dato che non fu certo

137. *Tractatus brevis et utilis ad declarandum...*, in *Secretum*, cit., 23.

138. *Ibid.*, 105.

139. *Ibid.*, 63.

140. Vedi qui nota 34.

141. *Opus maius*, 204.

142. *Epistola de secretis operibus*, 542; *In libro sex scientiarum*, 181.

143. Il motivo dell',aptitudo' è presente in alcuni commenti teologici: cfr. ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.

144. *Opus minus*, p. 373: si tratta dei due livelli di intervento (regime e farmaci) di cui parlano anche i *Retardanda*.

145. *Part of the 'Opus tertium'*, cit., 45: il brutale calo di durata è da mille a ottant'anni, secondo i dati ricavabili dalla Bibbia.

146. *In libro sex scientiarum*; *Tractatus brevis et utilis*; *Opus maius*, 205: «Et ideo patres corrumpuntur, et generant filios corruptos, et habentes dispositiones ad mortis festinationem... Et sic currit de patre in filios corruptio complexionis, usquequo festinatio facta sit ultimata, sicut accidit his temporibus».

Dio o la natura a promuovere la ‚corruptionem regiminis’ ma solo la ‚stultitia’ umana. Da questo quadro, Bacone ricava che il prolungamento della vita non solo è possibile (con rimedi opportuni – ‚secundum artem naturalem’ – si potrà ovviare, certo con i dovuti tempi e tramite non pochi sforzi scientifici, ai danni prodotti da secolari deviazioni di regime); esso è anzi necessario, ed è un compito/dovere, perché consente di avvicinarsi già ora il più possibile alla ‚aequalitas’, cioè all’incorruttibilità che sarà propria dei corpi gloriosi dopo la Resurrezione: «Necesse est etiam quod sit possibilitas huius corporis equalis, quoniam corporum in resurrectione non possunt habere incorruptionem et immortalitatem nisi per hoc corpus».¹⁴⁷ Si nota subito che questo raccordo tra fisiologia e teologia escatologica è assai diverso da quelli già visti: per Bacone non si tratta tanto di capire e chiarire come e se Adamo abbia goduto di lunga vita, o di una condizione simile a quella dei beati, ma di proporre concrete vie e rimedi per ottenere praticamente – qui e ora – la più lunga vita possibile per gli uomini decaduti.

Come? Naturalmente si tratterà di rettificare il ‚regimen’; ma decisiva sarà la scoperta e l’uso di farmaci eccezionali, diversi dalla solita farmacopea.¹⁴⁸ La ‚gloria inestimabilis’ del *Secretum*, nell’interpretazione di Bacone, è – più accentuatamente che nei ‚Retardanda’ – l’oro, alchemicamente trattato perché consegua la massima ‚aequalitas’ che sarà poi in grado, quale elixir,¹⁴⁹ di conferire anche al corpo di chi ne farà uso. E’ qui che si innesta la valorizzazione da parte di Bacone dell’alchimia¹⁵⁰ non solo come scienza speculativa generalissima circa ogni tipo di generazione dagli elementi; non solo come arte trasmutatoria dei metalli, ma come alchimia medicale,¹⁵¹ cioè una scienza prati-

147. In *libro sex scientiarum*, cit., 184; cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., specie 340-45.

148. Si sarà notato come sia in Bacone che nei ‚Retardanda’ e nel *Secretum* venga riproposta (inconsapevolmente?) – nella prescrizione del corretto ‚regimen’ e in quella dei mirabili farmaci, entrambe essenziali – la dualità dei frutti degli alberi paradisiaci: gli uni destinati al regime alimentare per il sostentamento nutritivo adeguato di Adamo (che, per es., Giacomo da Viterbo ritiene andasse comunque attentamente seguito: cfr. *op. cit.*, 63-66 e ZIEGLER, *Medicine and Immortality*, cit.; ID., ‚*Ut dicunt medici*’, cit.); gli altri, più straordinari e speciali, frutti di un albero eccezionale, destinati alla restaurazione del suo umido radicale.

149. Cfr. al riguardo M. PEREIRA, *Teorie dell’elixir nell’alchimia latina medievale*, in «*Micrologus*», 3 (1995), 103-48; EAD., *Un tesoro inestimabile: elixir e ‚prolongatio vitae’ nell’alchimia del ‘300*, in «*Micrologus*», 1 (1993), 161-187.

150. Cfr. F.M. GETZ, *To Prolong Life and Promote Health: Baconian Alchemy and Pharmacy in the English Learned Tradition*, in *Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, New York, 1991, 135-44; EAD., *Roger Bacon and Medicine: The Paradox of Forbidden Fruit and the Secret of the Long Life*, in HACKETT, *op. cit.*, 1997, 337-64; W. NEWMAN, *An Overview of Roger Bacon’s Alchemy*, *ibid.*, 317-36; ora soprattutto A. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone e l’alchimia di lunga vita. Riflessione sui testi*, in *Alchimia e medicina*, cit., 33-54.

151. Si potrebbe, a mio parere, legittimamente ritenere che il *Secretum* sia di fatto l’‚incunabolo’ dell’alchimia medicale: qui infatti si trova il nesso tra un preparato artificiale alchemico e la salute e lunga vita per l’uomo; qui è riportata una versione della *Tabula smaragdina*; e allora Bacone realizzerebbe – conoscendo il *Secretum* e almeno due testi di prolungevity – la con-

ca in grado di perfezionare con i suoi preparati il corpo dell'uomo.¹⁵² Per questo ne ritroviamo le lodi nelle trattazioni baconiane della 'scientia experimentalis', e la vediamo essere al centro della collaborazione interdisciplinare e operativa di più esperti (astrologo, farmacologo, alchimista, medico, per-spettivista) che, sotto la coordinatrice guida del 'magnificus experimentator', sapranno produrre un corpo temperatissimo e 'stellificato', in grado di por rimedio al disequilibrio dell'organismo umano.¹⁵³

4.4. Bacone e il suo modo organico di affrontare il tema del prolungamento della vita risultano essere il perno intorno a cui alchimia, teologia, medicina e filosofia naturale si coordinano in un disegno strutturato e coerente, dotato di forte potenza suggestiva. Non a caso, allora, il nome di Bacone si ritrova collegato ad altri—in primo luogo a quello di Arnaldo da Villanova, anch'egli, benchè in modo diverso, impegnato in ambito medico e religioso-teologico—in un intreccio di testi e manoscritti relativi al prolungamento della vita con procedimenti alchemici che costituiscono quasi una rete inestricabile di rinvii tra 'Arnaldo', 'Lullo', 'Bacone'. Questi sono i nomi (si noti: di personaggi francescani o comunque legati a movimenti del francescanesimo, e tutti e tre impegnati in iniziative di 'renovatio' diverse ma di grande respiro) che saranno connessi ai testi dell'alchimia nel Trecento. Così il *De retardatione* è attribuito nei manoscritti a Lullo, ad Arnaldo in molti codici di tradizione italiana, e in pochi casi di origine inglese a Bacone;¹⁵⁴ il più tardo *De vita* dello pseudo Arnaldo è una copia del *De conservatione iuventutis* pseudo-baconiano, con alcuni significativi inserti dal *De vinis* del medico Arnaldo: è anche però attribuito a Lullo;¹⁵⁵ i tre capitoli finali della baconiana *Epistola de secretis operibus*—nettamente precettistici, operativo-alchimistici—sono di incerta paternità. Di più: il *De humido radicali* di Arnaldo si trova nello stesso codice che contiene il *De conservatione* in almeno due

nessione esplicita tra i 'Retardanda' e il *Secretum*. Non si può però sottostimare che questi elementi solo nella unitaria prospettiva di Bacone trovano coerenza, nessi filosoficamente validi e finalizzazione 'totale', cioè in vista non del benessere di un solo potente o di pochi ma dell'intera 'Christianitas'.

152. Non solo, però: per Bacone l'alchimia, dati i suoi fini e la sua portata, è complessivamente 'strumentum salutis' (cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone, Bonifacio VIII*, cit., 346). Questa svolta nell'alchimia latina introdotta da Bacone e portata avanti nei testi alchemici dello Pseudo Lullo e dello pseudo Arnaldo da Villanova è stata più volte analizzata: cfr., oltre ai saggi già cit., i vari studi di M. PEREIRA e il suo *Oro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, 1991, specie cap. IV. Come è emerso chiaramente dalla discussione, importante a questo punto sarebbe riuscire a ricostruire—impresa ardua e non a caso mai tentata—le forme dell'influenza di Ruggero Bacone nel pensiero successivo, alchemico, scientifico e filosofico-teologico.

153. Cfr. *In libro sex scientiarum*.

154. Cfr. PARAVICINI BAGLIANI, *Il mito della 'prolongatio vitae'*, cit.

155. Con il titolo di *Liber de conservatione vitae humanae* (cfr. M. PEREIRA, *The alchemical Corpus attributed to Raymond Lull*, London, 1989, 75).

casi,¹⁵⁶ e il *De vita philosophorum* dello pseudo-Arnaldo è preceduto dal *De humido radicali* di Arnaldo almeno in un codice,¹⁵⁷ a segnalare la coerenza di un progetto. Insomma: nel suo trattato sull'umido radicale Arnaldo ne ha chiarito la natura, ha risolto gravi perplessità che la tradizione aveva stratificato, ha mostrato soprattutto che l'umido radicale si può restaurare, anche se non indefinitamente; su questa base, e senza certo discuterla o approfondirla nei suoi termini dottrinari, 'editori', lettori e autori dell'alchimia medicale¹⁵⁸ (che ritengono di aver trovato il preparato o le procedure con cui questo restauro si può effettuare meglio e più a lungo) non considerano affatto contrapposte le rispettive tesi, ma anzi accostano i due testi come l'uno propeudeutico epistemologicamente rispetto all'altro.¹⁵⁹

E del resto –per tornare alla rete di nomi e attribuzioni– nel sec. XV il vero Arnaldo medico e lo pseudo Arnaldo alchimista e le loro opere non sono affatto distinti, o sospette, agli occhi di un ignoto 'Solemnis medicus', che le usa indifferentemente, come testi dotati di uguale, massima autorevolezza, nel suo *Tractatus* sull'efficacia dell'oro potabile;¹⁶⁰ e un altro studioso del ruolo dell'oro anche per prolungare la vita –il medico e giurista Guglielmo Fabri¹⁶¹– stabilirà una sorta di ordine 'storico' tra questi nomi/personaggi così intrecciati: Arnaldo (per lui anche autore del *De vinis seu de elixir*, cioè di un'opera alchemica) è stato maestro di Lullo per quanto riguarda le competenze alchemiche; con successo i due hanno lavorato insieme, e con Giovanni Dastin, presso e con il re Edoardo d'Inghilterra: ma, solitario e isolato, «prima di loro ci fu Ruggero Bacone».

156. Nel codice citato alla nota seguente, e in Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Pal. Lat. 1180.

157. Si tratta del ms. London, Wellcome Institute Medical Library, 167: ai ff. 199-201 riporta il *De vita philosophorum*, ai ff. 197-99 il *De humido radicali* di Arnaldo da Villanova, abbreviato; nello stesso codice sta anche il *De conservatione* (cfr. Paravicini Bagliani, *loc.cit.*, 304, n.90); anche il manoscritto Dresden, Sächsische Landesbibliothek, C 278, riporta il *De humido* di Arnaldo, tagliato; inoltre il manoscritto Praha, Universitní Knihovna, XXIII D 132 (Lbok. 249) (XV sec.), appartenuto a Nicola Cusano, contiene, tra l'altro, il testo sull'umido radicale di Arnaldo, il *Testamentum* dello ps.Lullo e un 'Tractatus secundus' che «docet humidum radicale servare et... senectutem retardare» attribuito ad Arnaldo: dall'incipit (f.131r), dovrebbe trattarsi del *De vita* (ringrazio per alcune informazioni McVaugh e Pereira).

158. Cfr. CALVET, *Mutations*, *cit.*, dove si accenna anche alle attribuzioni varie di testi, all'umido radicale, e al *Tractatus* relativo di Arnaldo.

159. Questo nesso nei manoscritti, nonché la trattazione nel *De vita*, sembra essere il segno più perspicuo del rapporto tra umido radicale, alchimia, 'Arnaldo': infatti, nei testi alchemici pseudo-arnaldiani, benchè siano di orientamento medicale e propongano un elixir che anche prolunga la vita e mantiene la salute, la tematica dell'umido radicale (da restaurare o rinnovare) non pare così rilevante come invece è nell'opera dello ps.Lullo e specie nel *Testamentum* (vedi qui §5).

160. Cfr. C. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro: alcuni testi tra i secc. XIV e XV*, in *Alchimia e medicina*, *cit.*, 217-45; cfr. anche M. PEREIRA, 'Mater medicinarum'. *La tradizione dell'elixir nella medicina del XV secolo*, in «Annali Dipartimento Filosofia Università Firenze», 9 (1993), 5-51.

161. Cfr. CRISCIANI, *Il Papa e l'alchimia*, *cit.*; M. PEREIRA, *La leggenda di Lullo alchimista*, in «Estudios lullianos», 77 (1987), 145-63; EAD., *The alchemical corpus cit.*

All'inizio del sec. XIV, tuttavia, questo reticolo di attribuzioni, di apocrifi e di scambi di nomi sta appunto cominciando a intrecciarsi nei testi che sviluppano l'alchimia medicale. Restano infatti aperti –dopo la svolta filosofica più che teorico-dottrinarica di Bacone– non pochi problemi concreti, che richiedono non tanto tentativi pratici casuali quanto complessive disamine teoriche e dottrine specialistiche: su quale sia la natura e su come produrre il mirabile farmaco esaltato da Bacone, cioè quali siano le sue caratteristiche, le fasi effettive della sua preparazione, e quali gli opportuni ingredienti e procedure; sul rapporto tra arte e natura in questo processo di confezione del preparato eccezionale; su come renderlo digeribile e in quale forma propinarlo; infine: come agisce nel corpo dell'uomo, cioè su quali parti o fluidi dell'organismo risulta incidere più efficacemente per ottenere il risultato voluto? Tutti problemi e aspetti che alchimisti e medici-alchimisti –non esplicitamente consapevoli di muoversi nella linea aperta dall'incisività della proposta di Ruggero Bacone– affronteranno con notevole originalità e impegno teorico dal Trecento in poi.

5. *Alchimisti e medici-alchimisti: elixir e umido radicale*

5.1. Tra questi spicca, con il suo *Testamentum*, lo ps. Lullo, l'ancora anonimo filosofo scienziato, certamente formatosi in medicina, probabilmente a Montpellier,¹⁶² forse tra gli allievi di Arnaldo medico, ritenuto poi discepolo di 'Arnaldo' alchimista.¹⁶³ Attorno a questo nome e a questo fondamentale testo si aggrega un corpus stratificato e complesso, di grande e duratura influenza: le prospettive che 'Lullo' avanza infatti sono molto articolate teoricamente, impegnative da un punto di vista filosofico, dettagliate e puntuali per quanto riguarda la parte operativa. Con il *Testamentum* –opera di singolare ampiezza– prende forma (nella teoria e nella pratica) proprio quella sintesi tra alchimia metallurgica, alchimia medicale, proposte farmacologiche di prolungità, pratiche metallurgiche e distillatorie che –si è visto– si intrecciano nella seconda metà del sec. XIII.

Benchè certo qui non sia il caso di indagare la complessità dell'alchimia pseudo-lulliana,¹⁶⁴ qualche cenno è necessario per coglierne la rilevanza, così durevole. Nel *Testamentum* è innanzitutto presentata una vera e propria filosofia naturale, che tien conto degli apporti, delle categorie e del lessico aristo-

162. Cfr. M. PEREIRA, *Introduzione* a M. PEREIRA-B. SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo*, Firenze, 1999 (nel seguito si farà riferimento a questa edizione).

163. Rinvio all'intervento qui di A. Calvet per la trattazione dell'alchimia ps.arnaldiana, in cui però (mi pare) non viene dato all'umido radicale il peso straordinario che il *Testamentum* gli conferisce.

164. Si vedano i saggi citati di M. Pereira.

telici ma si configura con una fisionomia anche diversa, debitrice in parte alle prospettive autenticamente lulliane e in parte a vedute ermetiche. Lo scopo delle ricerche è quello di preparare un elixir con ingredienti minerali (oro e argento, 'semi di perfezione', opportunamente trattati), che sia in grado di perfezionare la materia tutta: i metalli vili (che diventeranno oro e argento), i vegetali (che più rapidamente e fruttuosamente si svilupperanno), il corpo dell'uomo (cui verrà conferita salute e lunga vita). Si è di fronte dunque a prospettive e impegni 'totali' sia per quanto riguarda l'impianto filosofico-teorico, sia nei confronti degli obiettivi pratici previsti. In questo quadro, analizzare il ruolo dell'umido (radicale e non) è impresa che richiederebbe una ricerca a parte, proprio per la prospettiva unitaria ma estremamente articolata in cui l'umido (ed altri componenti della filosofia della natura lulliana, del resto) rientra: e non solo perché 'Lullo' adotta una esasperante tecnica di dispersione testuale. Infatti le sfaccettature del concetto e dell'ingrediente in questione cambiano, giustamente, nella parte teorica, in quella operativa e in quella propriamente precettistica del *Testamentum*: in tutti questi ambiti, tuttavia, l'umido radicale è alla base del discorso in quanto, nella realtà, «è il fondamento di tutti i corpi» in questa visione unitaria della natura organica e inorganica¹⁶⁵ (che va molto oltre, e più esplicitamente, rispetto alla concezione della presenza di 'humiditates' in tutti gli enti per garantirne solo la materiale coesione: tesi già sostenuta da Alberto, da Bacone e da altri). La difficoltà interpretativa è simile a quella riscontrata in Alberto: molteplicità di umidi con diverse funzioni; attribuzioni nominative equivocate e polisemiche anche per lo spostamento (dalla medicina all'alchimia) dello sguardo disciplinare; scambi a volte analogici tra i significati alchemici e medici del concetto;¹⁶⁶ linguaggio e termini necessariamente 'nuovi' o con 'nuovi' significati, data la indubbia novità e originalità della concezione che esprimono. Nonostante la difficoltà (dovuta anche –io credo– ad una certa prolissità foriera di confusione del *Magister Testamenti*, la cui indubbia impostazione razionale, pur fin troppo strutturata e prodiga di definizioni, poco concede a forme di tradizionale sistematicità), si può però innanzitutto rilevare che nel *Testamentum* l'umido radicale è sia al centro dei procedimenti operativi descritti, sia il loro prodotto. E inoltre: da un lato, esso svolge una funzione euristica e analogica, è comunque uno strumento teorico indispensabile per l'interpretazione della natura e dell'opus' e per l'elaborazione di concezioni generali, regole di corrispondenza, definizioni; d'altro lato, costituisce un componente

165. EAD., *L'oro dei filosofi*, cit., 216.

166. Al riguardo cfr. C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica: teorie, similitudini, immagini*, in «Micrologus», 1 (1993), 189-223: particolarmente significativa è l'adozione non dell'analogia quanto della struttura stessa della 'digestio' in termini medici per identificare alcune tappe della formazione del 'lapis': cfr. *Testamentum*, 52 sgg., dove 'Lullo' mostra perfetta conoscenza del processo fisiologico in questione; analoga constatazione si può fare per la 'generatio' (ad es. *Testamentum* 1.7); per la 'nutritio' (ibid. II, 24, rr. 20-30, 360).

concreto, visibile, e materialmente mescolabile o isolabile, comunque fattivamente manipolabile nelle procedure operative dell'alchimista-filosofo: ciò è possibile innanzitutto perché, appunto, l'umido radicale è, nella natura stessa, un componente essenziale di tutti i misti.¹⁶⁷ Per quanto riguarda poi più specificamente le teorie della formazione e trasformazione dei metalli: anche per essi vale il fatto che l'umido radicale ne è la struttura costitutiva, nella forma di argento vivo col suo zolfo incorporato.¹⁶⁸

Da qui prende inizio la lavorazione del ,lapis'-elixir: «Fili, vis scire finem, qui est perfectio nostri magisterii cum paternali doctrina?»¹⁶⁹ «Sed bene credas quod totum procedit ab argento vivo»,¹⁷⁰ che è dotato di un'umidità radicale sottile. In analogia col processo di generazione e nutrimento del bambino (analogia molto usata nel *Testamentum*), «ut ipsum crescat, augmentetur et perfecte nutriatur, indiges ut habeas et scias exuberare dictam humiditatem ... Quia in hoc faciendo est magisterium et perfectio tocius secreti alti istius digne artis»;¹⁷¹ massima cura si avrà, nella lavorazione, nel tener conto che il «calor nature debet semper attemperari per humidum radicalem, ut vapor calidus per suam magnam accionem non habeat cremare et comburere materiam nostri cari infantis». ¹⁷² Una volta ,cresciuto' e ,svezzato', secondo i ritmi che la natura detta e che vanno devotamente rispettati, il ,lapis' sarà perfetto. Con

167. Cfr. *ibid.*, 176-78: «... dicta virtus est influxa in humidis radicalibus... in partibus essentialibus rerum compositarum mercuriosarum et elementalium purarum et non purarum. Quoniam ex dicto humido constant omnes dicte partes essentielles omnium mercuriorum et tocius quod in mundo est; et per illud omne, quod habet crescere et nutriri, ab illo crescit tantummodo et nutritur»; 218: «... quod humiditas radicalis, in qua calor invalescit, est multum unctiosa, et ideo sua separacio est in difficultate et per consequens sua equalitas. ... Et ideo natura desiderat semper stare in esse perpetuali in suis individujs sub conservacione sue speciei. Propter quod natura sapiens ordinavit istud humidum mercuriale unctuosum multum subtile, quod tenet in se materiam terre unite in nutrimento caloris naturalis. Et per separationem talis unctuositatis permanentis tibi reveletur creacio nostri lapidis, qui fit ex aqua post separationem spiritus unctuarii». Più semplicemente, nel *Tractatus parabolicus* attribuito ad Arnaldo, si afferma: «Et pone sol in medio, id est humidum radicale et fontale quod est in materia vegetabili et in omni corpore elementato» (ed. A. CALVET, in «Chrysopoeia», 5 (1992-96), 166).

168. Cfr. *Testamentum*, 174: «Ideo necesse est quod ista humiditas extrahatur a metallis perfectis, videlicet a sole et luna. Quoniam inde venit terminacio nostre perfeccionis...»; 184: «Quare dico quod illud humidum radicale non est nisi substancia argenti vivi impregnati a calore sulphuris. Et iste calor sulphuris est causa congelationis humidi mercurii et sue terminationis in metallum perfectum»; 192: «Apparet ergo quod nostrum argentum vivum est substancia materialis et humidum radicale omnium corporum liquabilium... ». Cfr. analoghe constatazioni sull'umidità speciale dell'argento vivo anche in altri testi, tra cui il contemporaneo trattato *Pretiosa Margarita Novella* del medico Pietro Bono, ed. cit., specie p.72ab.

169. Cfr. *Testamentum*, 358.

170. *Ibid.*, 360: viene qui affermata la teoria tipica dell'alchimia latina del sec. XIV, condivisa e anzi sviluppata in testi ps.arnaldiani, cioè quella della centralità del ,mercurio solo' per l'elaborazione dell',opus'.

171. *Loc. cit.*

172. *Testamentum*, 270.

questo 'elixir completum' si trasmuteranno innanzitutto i metalli in oro e argento.¹⁷³ Di più: questo è quel 'lapis summus'¹⁷⁴ che può portare calore, perfezione, vitalità anche alle piante e all'uomo: poiché è «omnia reducens ad summam equalitatem», è più efficace di ogni medicina, sana ogni infermità di qualunque natura, «conservat sanitatem et confortat virtutem et eam multiplicat, in tantum quod de sene facit iuvenem...». Questa medicina – a torto reputata quasi miracolosa e frutto invece della collaborazione tra le forze della natura 'sagax' e le sapienti manipolazioni dell'artefice filosofo – è certamente un 'thesaurum perdurabilem': infatti, in sostanza, essa è «calor naturalis infusus in suo humido radicali»: è cioè il principio stesso della vita e della sua durata, estratto dai corpi, isolato e concretato¹⁷⁵ con le procedure attente¹⁷⁶ cui si è accennato, reso visibile, disponibile, manipolabile, proiettabile, coi suoi effetti vitali, su minerali, piante, organismi umani. Questi ultimi non più avranno bisogno di medici – o meglio: è l'alchimista il vero medico, il medico perfetto –¹⁷⁷ visto che nell'elixir consiste 'totum regimen sanitatis'.¹⁷⁸ Dunque, anche la distinzione tra regime e farmaci mirabili – presente nel *Secretum* e soprattutto nei 'Retardanda' – è stata superata, e il corpo umano, da semplicemente sanabile, è diventato più propriamente perfezionabile.

5.2. Questo basti – molto sommariamente – per quanto riguarda l'umido radicale visto come presente negli enti della natura e trasferito nella sua vitalità dalla materia al 'lapis', altrettanto materiale e concreto. Quali effetti più precisi ha però sull'uomo? O, meglio, sul suo calore e umido radicale, giacché questa azione perfezionante e moltiplicativa non può che avere per oggetto ciò che anche nell'uomo è essenza vitale? Qui il Magister Testamenti prevede due – entrambe eccellenti – possibilità. Da un lato presenta, nella terza e più precettistica parte del *Testamentum*, un preparato che è in sostanza oro

173. *Ibid.*, 364: «Similiter, si super quolibet corporum imperfectorum proiciatur, tam cito per humidum radicalem transformabitur in verissimum argentum».

174. *Ibid.* 376: qui segue la celebre pagina sulle meravigliose prerogative e capacità del 'lapis'. Più succintamente, nel più tardo *Tractatus Secundus dell'Aurora consurgens*, si dirà (*ed. cit.*, 243) che la «gloriosa thesauraria consolatrix et adiutrix scientia» dell'alchimia tra i suoi mirabili effetti curativi «humidum radicalem augmentat» (non lo conforta, o restaura, o sostituisce: lo incrementa, semplicemente).

175. E' questa – considerare 'res' concrete e manipolabili quelle che in altri contesti filosofici si presentano come elementi della teoria o del discorso (forma, specie, elemento, quinta essenza, ecc.) – una tendenza tipica dell'alchimia occidentale, forse anche legata a influenze stoicheggianti; cfr. al riguardo alcune considerazioni di FREUDENTHAL, *Aristotle's*, cit. specie 160-91, 198-200, e M. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto nel 'Testamentum' pseudolulliano*, in *Alchimia e medicina*, cit., specie 97-103.

176. In un capitolo riassuntivo (52 e sgg.: «De gradualibus mutacionibus, ut fiat materia habilis ad creandum elixir») queste sono in primo luogo paragonate alle tre digestioni che avvengono nell'organismo umano.

177. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico*, cit.

178. *Testamentum*, cit., 422.

potabile, fatto «ex sanguine fixato per naturam ad confortandum humidum radicale» dell'uomo: il che vuol dire (come conferma del resto una più tarda ,questio' che si rifà alle teorie alchemiche del *Rosarium* di ,Arnaldo'¹⁷⁹) che l'oro è inteso come sangue, cioè elemento equilibrato e vitale, nella natura e nel preparato, e dunque —come il sangue fa nella quarta digestione di cui molte volte si è parlato— può sovvenire alle perdite dell'umido radicale. Ben più potente di questo farmaco aureo, radicale appunto, è però, secondo ,Lullo', l'azione del ,lapis'-elixir, che —si è visto— è lo stesso calore unito all'umido radicale (isolati, riuniti e concretati): l'elixir infatti non si limita a confortare, ma restaura pienamente il centro vitale dell'organismo, «quoniam natura in suo instinctu appetit multum esse in profundiori cuiuslibet elementati, ibi operatur, multiplicando calorem naturalem corporis, in centro cuius ipsa intravit, quia est communis cuilibet corpori».

E dunque: certo non è più possibile ora spiccare, con semplicità e innocenza, dal ramo del ,lignum vite' i suoi frutti restauratori; non essendo più nell'Eden, ma nella decadenza del peccato e del tempo, occorre invece —come per ottenere ogni cosa— fatica, studio, sudore, lavoro anche manuale, un'alleanza stretta con la natura e non poco ingegno per produrre l'elixir. Ma pare proprio che infine il risultato sia lo stesso: di nuovo (per tanti? tutti, o pochi ricchi e potenti?) si può avere a disposizione quel ,ricostituente' vitale che preserva da invecchiamento, malattie e morte. Ma qui forse si diparte, nell'ampio percorso dell'umido radicale, un'insidioso vicolo cieco, che ,Lullo' nel suo giustificato entusiasmo non nota (mi pare), e che neppure in seguito verrà segnalato, ma che noi possiamo scorgere, e che ha a che fare col tempo ed il moto. Il tempo della vita, che troppo veloce si affretta verso la morte, e che l'elixir rallenta, rischia di annullarsi nell'immobilità. Troppe volte, infatti, nel *Testamentum* si afferma che il ,lapis'-elixir, pur ,nato' e prodotto, è incorruttibile, non ,muore'¹⁸⁰ per la sua ottima, perfetta ,equalitas':¹⁸¹ anzi, è questo suo carattere che lo rende stabile e però (per la vitalità dell'umido radicale e del calore) anche diffusivo, capace di trasmettere ad altro questa equilibrata, viva, perfezione. Non solo: la prospettiva di ,Lullo', si è detto, è complessiva e non esente affatto da considerazioni cosmologiche ed anche escatologiche: certamente le sue intenzione e intonazione non sono ,agiografiche', ma scientifiche, come egli ribadisce:¹⁸² questo non vieta però di intro-

179. Si tratta dell'anonima *Questio an lapis philosophicus valeat contra pestem*, ed. in L. ZETZNER, *Theatrum Chemicum*, III, Argentorati, 1602, 186-87; cfr. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit., specie 230.

180. Cfr. *Testamentum*, 356: «... cum sua multiplicatio sit infinita. Quando dicimus infinita, dicimus hoc ad differentiam vite hominis et mundi»; 154: «... habebis filium, qui nunquam morietur, immo faciet reviviscere omnes illos, qui sunt mortui; et ipse veniet cum illis post mortem»; 156: il ,lapis' (di nuovo qui implicitamente analogato con Cristo) «... regnabit in mundo absque unquam mori».

181. Cfr. Crisciani, *Il corpo* cit., specie pp.222-24.

182. Cfr. *Testamentum*, 12.

durre una specifica convinzione escatologica e soteriologica. La terra intera infatti, l'universo subiranno –preconizza ‚Lullo’– un complessivo, radicale ‚perfezionamento’, di cui l’opus’ è imitazione, riproduzione in scala e preannuncio: «... quod totum hoc, quod non erit de virtute pura elementorum, cremabitur de toto et adnichilabitur; et tunc elementa remanebunt clara et multum pura et terra multum resplendens tamquam fina cristallus. Et talem purgacionem faciet Dominus creator cum igne celi, quousque mundus vertatur ad suam rem primam, scilicet elementa in eorum pura essencia... quia tunc motus summe nature remanet in celo sine aliqua corruptione. Sic necessarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur ‚minor mundus’, ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corruptione. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent insimul elementa per magnum amorem».¹⁸³ Amore, quiete, stabilità, cristallina purezza, massima ‚equalitas’: quella condizione che Simone da Castello definisce il contrario della vita, l’incorruttibilità intesa come immobile, perfetta stasi: la condizione del corpo glorioso dei beati,¹⁸⁴ ovvero la staticità della morte? Ma per ciascuno, come per il mondo, ancora la risposta sta nella volontà e nel non tempo di Dio.

Simili inquietanti considerazioni non si affacciano però alla mente di quei medici-alchimisti che, tra i secoli XIV e XV, accettata pienamente (talvolta in forma semplificata) la ricca, razionale, soddisfacente proposta ‚lulliana’, sono invece molto presi da preoccupazioni più prosaiche e concrete. Si accorgono infatti che, se non poche difficoltà comporta la realizzazione dell’elixir –che tuttavia ‚Lullo’ ha spiegato anche nei dettagli operativi (qualora lo si riesca a ben capire)– difficoltà davvero rilevanti –che invece ‚Lullo’ non ha considerato– si incontrano quando si vuole, come medici, usare di fatto il meraviglioso farmaco d’oro, propinarlo a uomini concreti: come agisce fisiologicamente questa restaurazione mirabile che l’elixir comporta? Su quali organi o fluidi in quel ‚centro’ del corpo (non meglio precisato da ‚Lullo’) di fatto inciderà? Quali le dosi e i modi di somministrazione del pre-

183. *Ibid.*, 170; vedi anche 14-16. Alla fine dell’*Apocalisse* (21.9) la discesa della ‚Caelestis Ierusalem’ è così descritta: «... et ostendit mihi civitatem sanctam Ierusalem descendentem de caelo a Deo, habentem claritatem Dei: et lumen eius simile lapidi pretioso tamquam lapidi iaspidis, sicut crystallum». In vari commenti alle *Sentenze*, la situazione corporea di Adamo è descritta in termini di ‚aequalitas’, assenza di ‚pugna’ e ‚concordia’ tra gli elementi: Bonaventura, ad es., afferma che tale equilibrio permetteva all’anima di «corpori praesidere et illud regere et elementa quasi in quadam amicitia custodire» (*In II Sententiarum*, d. 19, a.3, q.1 c (II, 470): per altri passi bonaventuriani cfr. MAURO, *op. cit.*, specie 40-41). Sono qui evidentemente in gioco, e tutte da censire e valutare, concezioni –certo diverse ma dal tono singolarmente consonante– innanzitutto di perfezione, nonché di incorruttibilità, immortalità e vita; di tempo, eternità e mutamento.

184. Perfettamente dotati di piena ‚aequalitas’, li aveva definiti, quanto al corpo, Bacone, e diversi in questo da Adamo, la cui ‚aequalitas’ non era perfetta: cfr. qui, § 1.3; la teologia contemporanea però non presenta i beati come del tutto privi di varie ‚attività’.

parato? E' intorno a questi forse banali, più circoscritti ma essenziali problemi teorici e pratici che si sviluppa la più interessante discussione medico-alchemica successiva al *Testamentum* e alla diffusione del corpus alchemico arnaldiano.¹⁸⁵ Queste disamine vedono impegnati il medico della corte di Francia Tommaso da Bologna (con il suo rischioso preparato aureo donato ai principi); il suo amico scienziato Bernardo di Treviri,¹⁸⁶ definito *secretarius naturae*; l'anonimo autore della *quaestio* sulla peste, che molto insiste sulle differenze e analogie tra elixir e tiriaca, e sul ruolo del sangue; il *Sollemnis medicus*, che scrive probabilmente nell'ambiente della curia di Avignone, e accentua invece la funzione degli spiriti; il medico e giurista Guglielmo Fabri,¹⁸⁷ funzionario di corte presso Felice V, interessato al problema anche da un punto di vista etico e *'storico'-erudito*: e forse altri nomi e prospettive si potranno aggiungere a questa lista. Questi medici-filosofi naturalisti intrecciano quasi una sorta di virtuale dibattito, in cui non sono ancora chiari l'effettiva circolazione dei temi, le reciproche influenze e gli eventuali prestiti, ma in cui è invece certa la centralità del rinvio all'autorità non tanto di *'Lullo'* quanto di Arnaldo, medico e alchimista dal prestigio indiscusso e di fondante autorità in entrambe le aree di ricerca (medicina e alchimia), e inteso da costoro, anzi, come concreta incarnazione e testuale intreccio dei rapporti tra le due discipline.

Visto dunque che –almeno in questi autori, nell'ambiente dei medici e tra la fine del Trecento e il primo Quattrocento– il riferimento ad Arnaldo nettamente prevale e, anzi, pare essere sia il vettore (non troppo fedele, per altro) delle prospettive *'lulliane'* (nelle opere alchemiche attribuite ad Arnaldo stesso); sia, senz'altro, il veicolo principale delle proposte dell'alchimia medicale; allora si pongono, di nuovo e pressantemente, non solo le domande circa i rapporti tra *'Lullo'* e *'Arnaldo'* alchimisti,¹⁸⁸ ma anche, più puntualmente, le questioni della precoce formazione della *'leggenda'* di Arnaldo alchimista e della conseguente, più tarda ma veloce, concrezione di un corpus alchemico a lui attribuito e rapidamente diffuso e accettato.¹⁸⁹

185. Cfr. CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit; M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in J. PERARNAU (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, 1995, pp. 95-174; cfr. anche C. CRISCIANI-M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, in A. PARAVICINI-BAGLIANI - F. SANTI (eds.), *The Regulation of Evil*, Firenze, 1998, 7-39.

186. Al riguardo, ora importante è D. KAHN, *Recherches sur le 'Livre' attribué au prétendu Bernard le Trévisan (fin du XVe siècle)*, in *Alchimia e medicina*, cit., 265-336.

187. Le prospettive di questi autori sono più analiticamente esaminate in CRISCIANI, *Il farmaco d'oro*, cit.

188. Cfr. ancora il tuttora indispensabile apporto di PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., cui si aggiunge ora l'ulteriore contributo di A. Calvet sull'alchimia ps.arnaldiana pubblicato in questo volume.

189. Proprio su questi interrogativi e indicazioni di lavoro si sono concentrate la conclusione del dibattito e la proposta di ulteriori ricerche nell'incontro di Barcellona (2004).

6. *Appendice. Intarsi: ovvero transiti analogici*

Arnaldo da Villanova in più punti delle sue opere mediche autentiche accenna all'alchimia, per lo più in termini scettici o negativi.¹⁹⁰ Michael McVaugh ha segnalato un passo dello *Speculum*¹⁹¹ che merita di essere riportato e messo a fianco di alcune parti del *Testamentum* dello Ps.Lullo.¹⁹² Non si ottiene così affatto un confronto di passi paralleli che indichi prestiti testuali sicuri tra i due autori —che tanto sarebbe utile per definire ancora più sicuramente il rapporto tra il Magister Testamenti e Arnaldo— ma forse si consegue qualcosa di meglio. Si coglie infatti il tipo e la forma di prestiti concettuali, e si ha un'idea soprattutto dell'amplificazione, anche dottrinarina, che un lineare processo fisiologico (che Arnaldo medico paragona, sembrerebbe con un certo distacco e come en passant,¹⁹³ al 'magisterium' alchemico —che dunque certo conosce) subisce quando è ripreso nelle volute delle procedure alchemiche non poco articolate descritte dal Magister. Si può percepire cioè una significativa differenza di stile di razionalità e di scrittura nell'uso di concetti analoghi; e la condivisione di un lessico —non senza slittamento di significato e di intenzioni—, e dunque anche, appunto, la sua amplificazione di senso e trasformazione.¹⁹⁴

Arnaldo da VILLANOVA, *Speculum introductionum medicinalium*, cap. LXVI

De Medicinis habentibus operationes similes universalibus, et primo de Generativis lactis et spermatis, in *Opera Omnia*, Basel, 1585, col.131BE.

«[...] Ostensum est igitur per convenientiam lactis et spermatis, qualiter eorum generativa conveniunt in virtute, sic quoque per oppositum innotescet

190. Cfr. CALVET, *Mutations*, cit. ed i suoi numerosi altri saggi sull'alchimia ps.arnaldiana; C. CRISCIANI, *Medici e alchimia nel secolo XIV: dati e problemi di una ricerca*, in *Medicina medievale e Scuola medica salernitana*, «Atti Congresso Internazionale» Salerno, 1994, 102-18; PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.

191. Ma era già stato sottolineato da CALVET, *Mutations*, cit., 187.

192. Che Michela Pereira mi ha segnalato, con la sua profonda conoscenza del testo e il suo prezioso indice all'edizione: ringrazio Michael e Michela, e mi limito qui a dar visibilità scritta ai loro suggerimenti per poter meglio analizzarli. Cfr. comunque PEREIRA, *L'alchimista 'medicus'*, cit. per un'analisi più puntuale anche delle pagine del *Testamentum* qui indicate.

193. A mio parere non manca, in questa notazione di Arnaldo, una buona dose di ironia sulle mirabili procedure che gli alchimisti espongono con molta articolazione e che, tutto sommato, sono riconoscibili come tappe in normali anche se complessi processi fisiologici; tuttavia Arnaldo si accorge bene —io credo, anche se forse non condivide— che quello che sta descrivendo è un processo che può essere interpretato come una 'circolazione' e trasmutazione alchemica nell'organismo umano.

194. E' quanto, del resto, mi pare dimostri, con un esame più complessivo e dettagliato, il saggio di M. Pereira in questo volume.

qualiter differant in eadem: licet nam lac et sperma conveniant in dominio caliditatis et humiditatis, differunt tamen in mensuris ipsarum. Nam lac est humidius spermate, sperma vero calidius lacte. Sic nam necessitate carnis ordinavit magistra, quae operatur sub regula sapientiae primae. Lac etenim ordinatur ad nutriendum corpus mollissimum, vel humidum reducendo in sanguinem per primam et secundam digestionem corporis nutriendi. Quapropter necessarium fuit, ut taliter sanguis in lac verteretur quando abundaret aquositate: sic nam in mamillis excoquitur, quod eius aquositas abundanter in lactis substantiam retinetur in ea mensura, qua transiens in stomachum infantis, et ulterius perveniens ad hepar ipsius, transmutationes ipsorum sequestrantes aquositatem sic patitur, quod resurgit incolumis. Et sic circulatione naturae mirabilis pervenit quod sanguis, qui prius in utero per umbilicum nutrebat infantem, transiens per organa lactis, et ipsorum exatione mirabiliter quodammodo incrudatum (sic), funditur in stomachum nati, et tandem alteratus, procedens ad thalamum hepatis, revertitur in seipsum, totum alchimiae magisterium Filiis veritatis lucidissime pandens, et insuper arguens praesumptionis alumnos, qui asserunt absolute, quod coctum incrudari non potest [...]».

Ps. Raimondo LULLO, *Testamentum*, eds. M. PEREIRA e B. SPAGGIARI, Sismel-Edizioni del Galluzzo, Firenze, 1999. III.38, 476-78:

«Fili, quando tu volueris incipere aliquod opus beneficio nostri magisterii, tu debes scire prius qualiter humana natura procedit; et secundum processum illius tu similiter te debes habere in tuo opere... Et in tali forma, fili, natura excitat suum calorem, extrahendo humorem, qui eum tenebat mortificatum vel ebetatum. Qui humor precepto nature transportatur vaporabiliter in aliam regionem, in qua obviatur cum frigido menstruali, et ibi fermentatur cum exuberato calore per viam temperancie ad nutriendum infantem, virtute cuius fermentacionis res vilis menstrualis dealbatur cum humiditate, que resolvitur ex dictis spermatibus in lac sublimatum, ad alembicos mamillares transformatur. Per hoc, fili, tibi revelatur tanquam voce viva quod, cum hec humiditas intrat propriam substantiam spermatum, illud ex toto appellavimus 'humidum radicale».

I.16, p. 56:

«Fili, humiditas istius materie una vice non fuit nisi argentum vivum proiectum ex corporibus liquefactis intus et exterius. In isto argento vivo qualitates sulphuris sunt mixte per primam et secundam digestionem, et ob hoc alterantur, sicut natura requirit per calorem suimetipsius ratione sue exuberacionis; et per conversionem sue nature convertitur et congelatur in sulphur purum. Quoniam tu potes scire et sentire per naturam quod nulla alia humiditas convertitur magis prompte in substantiam sulphuris, quam illa in quam qualitates suimet sulphuris sufficienter introducuntur per ingenium naturale, quod fit cum artificio; que humiditas est argentum vivum in forma aque clare, sicuti est lac in mamillis, sulphur, sicut est sperma in testiculis».

II. 24, p. 360:

«Tunc, fili, in similiter faciendo operi nature, tu debes habere per viam exuberacionis tale sui consimile humidum. Quoniam sicut tu vides quod, cum natura susceptiva in creacione hominis formaverit partes menstruales, alias minerales, non solum nutrimenti sufficientis ad restaurandum perditam, sed ratione ipsum portandi ad maius incrementum in suo tempore: ideo natura dictas partes formavit spongiosas, ad finem ut plus recipiant de humiditate nutritibili, quam ad quod perdicio sua ascendit. Et ob hoc, restaurata re perditam, adhuc superest et restat ad illas partes spongiosas notabilis quantitas nutrimenti, quam recipit fetus a substantia indigesta per umbelicum, quamvis multum nobilior sine comparacione sit illa, que mandatur sursum ad mamillas, propter necessitatem finis, quod est nutrire infantem post partum, donec possit comedere de pane».

II.26, pp. 364-66:

«Et illa, que per se calefaciunt humectando, sunt due res, de quibus una est sicut efficiens principium, scilicet digestio perfecta talis, qualem natura facit; et istam facimus in una hora per retrogradacionem multum cocti in sufficiens crudum et per graduacionem successivam multum crudi in sufficiens coctum. Alia est sicut alimentum medicinale, quod est aptum ad gubernandam coleram, calefaciendo et desiccando; et per consequens ad congregandum fleuma, quando humectat infrigidando, si fumi non retineantur; et propter hoc dicitur contrariari. Similiter est actum generandi humidum nutrimentalem, quod est sicut lac, quod convertitur in sanguinem. Quoniam tunc secundum temperanciam humidi exuberati ipsum per rationem frenate mutacionis calefacit et humectat argentum vivum; et propter hoc vocatur innaturale: tali modo calefacit et humectat argentum vivum, quod est sulphuris alimentum et hoc in quantum est generativum spiritualis sanguinis. Quoniam de substantia sanguinis, que est humidum exuberatum, generatur spiritus, et substantia corporis medicinalis ab illo nutrimentaliter vigoratur».

III. 22, p. 422:

«Igitur, fili, multiplica ignem in substantia subtili nostri argenti vivi; et congelabit illud totum corpus compositum. Quia natura tibi ostendit quod infans natus a papilla mamillarum non potest sumere cibum fortem, nisi per calorem matris primo digeratur, coquatur et subtilietur et in succum lactis convertatur, quod est cibum et proprium nutrimentum infantis. Et hoc requiritur, fili, generaliter in suis primis actionibus, ad nutriendum suos fetus, ad finem quod hoc, quod non poterat capere in suo cibo grosso, quod trahat et sugat in substantia lactis, quousque sit nutritus et possit sumere cibum grossum. Fili, tuum speculum sit generacio et nutritio infantis modici humanalis, ad creandum nostrum lapidem. Et hic iacet totum regimen sanitatis, ad quod omnis bonus phisicus debet multum suum intellectum applicare».

III.29, p. 444:

«Deinde adiunge ei sua elementa paulatim et paulatim, ut noster avis recuperet plumas quas perdiderat, et quod posset evolare et recedere. Et coquatur in suo igne per spacium temporis, quod requirit, nutriendo cum suo lacte sicut infans inter mamillas sue care matris».

I.7, p. 34

«[...] tamquam res menstrualis infirma et corruptibilis, de qua fermentata et dealbata cum humiditate duorum spermatum nutritur infans iuxta mamillam; quia per virtutem humiditatis dictorum spermatum sanguis menstrualis vertitur per conversionem sue nature in humidum radicale».

ALBERTO MAGNO, *De animalibus*, ed. cit., 343:¹⁹⁵

«Humiditates vero posterius generatae in corporibus animalium sunt quae pertinent non ad salutem individui, sed ad permanentiam speciei, et sunt sperma generationis, et lac quod est nutrimentum iam generati in hiis quae generant similia. Sed differentia est, quia sperma generatur ex sanguine optime digesto quarta digestionem et subtili, et ideo emittens multum de spermate pallescit et debilitatur tantum quantum debilitaretur si quadragies tantum de sanguine emitteret...Lac autem generatur non ab ultima digestionem completo sanguine, sed ex sanguine qui non est complete digestus tertia digestionem et per rivertim venam defertur in mamillas et albedine mamillarum convertitur in albedinem».

«Post haec dicendum est de generatione lactis: et in antehabitis quidem dictum est qualiter sanguis delegatus mamillis dealbatur ad speciem lactis. Sed nunc addimus, quod lac est convenientius nutrimentum quod accipere potest recenter natum et tenellum animal, eo quod ipsum inter omnia similis est sanguini menstruo quo nutritus est natus in matrice, et similis est humori spermatis, ex quo partus est formatus».

195. Anche se il cap. IX (I.I, tr.2) *De natura et dispositione humiditatis lacteae*, si presenta, a parte l'inizio, come piuttosto 'narrativo' in senso scolastico –cioè 'historialis' e descrittivo, ricco di indicazioni particolari e di 'exempla'–, merita comunque di essere riportato appunto l'inizio di questo capitolo e di quello precedente (343: *De natura et dispositione humiditatis spermaticae et determinatione dubiorum quae sunt de hac ipsa humiditate inter Stoycos et Perypateticos*), e di confrontarli coi passi precedenti di Arnaldo e dello Ps.Lullo, notando la (ovvia) maggior genericità secondo cui si esprime Alberto.

Michela PEREIRA

MAESTRO DI SEGRETI O CAPOSCUOLA CONTESTATO?
PRESENZA DI ARNALDO DA VILLANOVA
E DI TEMI DELLA MEDICINA
ARNALDIANA IN ALCUNI TESTI
ALCHEMICI PSEUDO-LULLIANI

Presentazione

In questa comunicazione, resoconto parziale di un work-in-progress dai tempi lunghi, intendo tornare sul tema dei rapporti fra i primi testi alchemici attribuiti a Raimondo Lullo e l'opera medica di Arnaldo da Villanova, a partire dalle novità (edizioni e studi) realizzate nell'ultimo decennio nei due campi. Ritengo infatti che possa essere di qualche utilità portare all'attenzione della comunità di studiosi arnaldiani alcune riflessioni che si sono articolate e precisate sia in relazione alla pubblicazione del *Testamentum*¹ sia a motivo dello sviluppo che le ricerche sul rapporto fra alchimia e medicina e sull'alchimia in Catalogna e nel sud della Francia hanno avuto ultimamente.²

Proporrò perciò in questo contesto alcune considerazioni a partire da tre delle opere del corpus pseudolulliano fra le più importanti, tuttavia per motivi molto diversi e, soprattutto, molto diverse fra loro: il *Testamentum*, il *Liber de intentione alkimistarum* e l'*Ars operativa medica*. Mentre sulla prima di esse molti elementi sono stati acquisiti e messi a disposizione in studi precedenti, e in particolare nell'edizione curata insieme a Barbara Spaggiari, il *Liber de intentione alkimistarum* è ancora pressoché inesplorato e l'*Ars operativa medica* è rimasta sullo sfondo di altri lavori dedicati al tema delle acque medicinali e della quin-

1. M.R. McVAUGH, recensione di: M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum attribuito a Raimondo Lullo. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College 244*, SISMEL-Edizioni del Galluzzo, Firenze 1999, in «Arxiu de Textos Catalans Antics» 20 (2001), 733-734.

2. *Alchimia e medicina nel Medioevo*, a c. di C. CRISCIANI e A. PARAVICINI BAGLIANI, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2003; S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale en Pays d'Oc. L'Obratge dels Philosophes, La soma et les manuscrits d'oïl*, Université Paris-Sorbonne, Centre d'Enseignement et de Recherche d'Oc, Paris 1999; M. PEREIRA, *Per una storia dell'alchimia nella Catalogna medievale*, in *La Ciència en Catalunya*, J. SAMSÓ ed. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona [in corso di stampa].

tessenza, anche per l'incertezza sull'effettivo carattere alchemico dei suoi contenuti.³

I. I SEGRETI DEL MAESTRO

Indubbiamente l'*Ars Operativa Medica* fa parte del corpus alchemico pseudolulliano, essendo inclusa nelle principali raccolte manoscritte, nei cataloghi, ed essendo fornita di un prologo che presenta alcuni aspetti di affinità con quello del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*: Raimondo viene pregato, là da un monaco, qui da «alcuni amici», di rivelare i segreti occulti dell'arte di curare le malattie; la preghiera viene esaudita in entrambi i casi con la stesura di testi che, dopo aver insegnato la preparazione di un farmaco dalle caratteristiche simili a quelle dell'elixir alchemico, elencano ricette in cui questo farmaco (la quinta essenza nel *Liber de secretis*, l'aqua vite nell'*Ars Operativa Medica*) viene utilizzato, dando indicazioni su una vasta gamma di malattie in cui i rimedi così ottenuti possono venire applicati. Tuttavia il contenuto dell'operetta non è propriamente legato a sviluppi dell'alchimia dell'elixir (ovvero alla linea elaborata nel *Testamentum* e nelle opere ad esso connesse), e nemmeno presenta materiali operativi direttamente collegabili al *Liber de secretis naturae* o al *De consideratione rupescissiano*, da cui il *Liber de secretis naturae* deriva.

La centratura dell'*Ars Operativa Medica* sul tema dell'«aqua vitae» ci invita piuttosto a guardare verso quell'ambito di elaborazione farmacologica, cui appartengono i testi di autori come Teodorico Borgognoni, Vitale da Furno, Taddeo Alderotti, Pietro Hispano, Bonaventura da Iseo, oggetto negli ultimi anni di studi che ne hanno precisato il carattere intermedio fra medicina e alchimia e hanno mostrato alcuni degli intrecci fra i vari testi in cui il tema dell'«aqua vitae» ricorre.⁴ A questo contesto possono essere accostati due testi farmacologi-

3. Nel contributo alla «I Trobada...» di studi arnaldiani (M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia: un'indagine preliminare*, in *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, vol. 2, ed. a c. di J. PERARNAU (Treballs de la secció de filosofia i ciències socials, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1995, pp. 94-174), scrivevo che l'*Ars Operativa Medica* si inserisce «in una tradizione testuale che sembra essere l'anello mancante fra la farmacologia tradizionale e quella propriamente alchemica» (132), ipotizzando per questa ragione che fosse cronologicamente fra le primissime opere pseudolulliane, all'altezza più o meno del *Testamentum*. L'analisi più ravvicinata condotta per la presente occasione induce tuttavia a pensare che questa conclusione non possa essere mantenuta, ravvisando più verosimilmente nell'*Ars Operativa Medica* un caso di anacronismo ricercato, analogo a quello del *Liber de investigatione secreti occulti*, altra operetta appartenente al corpus pseudolulliano ma con caratteristiche molto peculiari e basata su una pratica di laboratorio diversa (*Un lapidario alchemico: il "Liber de investigatione secreti occulti" attribuito a Raimondo Lullo. Studio introduttivo ed edizione*, «Documenti e Studi per la Tradizione Filosofica Medievale», 1 (1990), 549-603). Cfr. anche sotto, nota 27.

4. Sul tema delle acque medicinali, affrontato anni fa da C.A. WILSON all'interno della sua ambiziosa ricerca sulle origini dell'alchimia latina («*Philosophers, Iósis and the Water of Life*», in «Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society» Literary and Historical Section,

ci arnaldiani –testi la cui autenticità non è certa, ma che senza dubbio fanno parte della immagine tradizionale di Arnaldo⁵ e sono vicini al nucleo autentico delle sue opere mediche,⁶ sicuramente molto più vicini di quanto non lo siano i testi alchemici attribuitigli. Si tratta del *De vinis* e del *De aquis*, con i quali, sviluppando un suggerimento solo avanzato nella mia rassegna di dieci anni fa sull'alchimia arnaldiana, ho ritenuto opportuno mettere a confronto l'*Ars Operativa Medica* a partire da quanto in questo testo è esplicitamente affermato: e cioè che i segreti in esso contenuti provengono dall'insegnamento di Arnaldo, anche se sono stati trasmessi all'autore dal re Roberto, «quod ipse primo receperat ab excellentissimo peritissimoque doctore magistro Arnaldo de Villanova, qui merito fons scientie vocari meruit». ⁷ Questo non comporta, naturalmente, un giudizio sull'attribuzione ad Arnaldo da Villanova delle due opere

19, 1984, 101-219), si può vedere ora M.R. McVAUGH, *Alchemy in the Chirurgia of Teodorico Borgognoni*, in *Alchimia e medicina*, cit., 55-75; cfr. anche M. PEREIRA, *Nota su Bonaventura da Iseo e le acque medicinali*, in *Atti dell'VIII Convegno Nazionale di Storia e Fondamenti della Chimica*, Arezzo 28-29 Ottobre 1999, Accademia Nazionale delle scienze detta dei XL, Roma 1999, 59-68; sul rapporto fra acque medicinali e quintessenza, EADEM, *Materia celeste. L'idea di quintessenza in Occidente*, in *L'arte di distillare*, a c. di G. GAMBACORTA, Asclepio, Milano 2000.

5. S. GIRALT I SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista*, Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, Barcelona 2003, 77: «La figura d'Arnau, ja bifacial en el seu propi temps com a metge ortodox i reformador religiós, però esdevinguda encara més polièdrica per la tradició i pel corpus dels escrits que se li atribueixen».

6. L'articolazione fra opere mediche autentiche, opere più o meno dubbie, e opere sicuramente apocrife, è stata riproposta con chiarezza nel seminario del 1994 da diversi autorevoli contributi: J.A. PANIAGUA, *Problemática del corpus científico arnaldiano*, in «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», cit., 10-22, e in particolare le liste riportate alle 20-22; L. GARCÍA BALLESTER, *Hacia un 'canon' de las obra médicas de Arnau*, 23-29 (cfr. specialmente 29: «Los nuevos frentes abiertos en las investigaciones arnaldianas tendrán, sin duda, consecuencias en el problema de la autenticidad de concretas obras médicas de Arnau, especialmente sobre aquellas que abordan áreas tangenciales en las preocupaciones médicas y espirituales de Arnau, así como sobre la producción intelectual médica de los últimos años de Arnau, con posibles relaciones con el círculo de intelectuales en torno a la corte de Roberto de Nápoles, tan escasamente conocido; no podemos dejar de tener en cuenta las nuevas perspectivas abiertas por las investigaciones en torno a las obras alquímicas atribuidas a Arnau de Vilanova»); M. R. McVAUGH, *Two texts, one problem: the authorship of the Antidotarium and De venenis attributed to Arnau de Vilanova*, 75-96 (l'affermazione di 94, «I am arguing that it may sometimes be profitable to define 'authorship' loosely rather than strictly», per quanto riferita nell'intenzione dell'autore ai criteri operativi di inclusione/esclusione nel canone dell'edizione critica, può essere tenuta come guida anche in relazione a problemi come quelli che si affronteranno in questa comunicazione).

7. Sul rapporto fra Arnaldo e Roberto d'Angiò cfr. McVAUGH, *Two texts*, 82-83; notizia di fonte non alchemica è data da J. PERARNAU, *Noves dades biogràfiques de mestre Arnau de Vilanova*, III. *Entorn de la darrera visita d'Arnau de Vilanova a Robert d'Anjou*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», VII-VIII (1988-1989), 281-282; sulla dedica del *Rosarius G. CAMILLI*, *Il Rosarius philosophorum attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del Trecento*, in *Actes de la I Trobada*, cit., 175-208, in particolare 186-87; nel corpus pseudolulliano altre due opere appartenenti alla fase più antica, il *Compendium animae transmutationis metallorum*, e l'*Epistola accurrationis*, richiamano il nome del re Roberto (cfr. M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Warburg Institute Surveys and Texts, London 1989, Catalogue: I.12, I.20).

menzionate, argomento sul quale non sono state pubblicate ricerche ulteriori nei dieci anni trascorsi dall'incontro precedente,⁸ e che peraltro non è rilevante ai fini dell'accostamento qui proposto, per cui è sufficiente che queste opere circolassero sotto il nome di Arnaldo, come effettivamente avvenne.

Il rapporto dell'*Ars Operativa Medica* con Arnaldo, però, non risulta essere stato esclusivamente mediato dal re Roberto: l'autore, dopo aver esaltato nel prologo il Villanovano che «in omnibus scientiis pre ceteris hominibus floruit, et cuius doctrinam libenter amplector», prosegue infatti: «Ab illo enim multa archana didici quare de sua doctrina omnia que in hoc opusculo ponuntur ut ad memoriam et laudem tanti doctoris habea<n>tur et ut a filiis meis recoli possit in vita perhenni». Quest'affermazione indica con chiarezza che l'operetta pseudolulliana è stata scritta o da un discepolo di Arnaldo o da qualcuno che vuol farsi credere tale, analogamente a quanto si riscontra anche in uno dei testi alchemici strettamente legati al *Testamentum*, il *Codicillus*.⁹

I.1 - *Struttura e contenuti dell'Ars Operativa Medica*

Come già rilevavo nella mia rassegna dei testi alchemici pseudolulliani, dell'*Ars Operativa Medica* sono tramandate nella tradizione manoscritta due versioni, entrambe attestate con certezza nella prima metà del XV secolo, una più breve, di cui il testimone più antico conosciuto è il ms Yale, Mellon Coll. 12 (1450 ca.), e una più ampia, attestata dal Laurenziano Ashb. 1448, scritto nel 1434;¹⁰ la più ampia è quella passata, con qualche modifica, nelle edizioni a stampa –ricordiamo che l'*Ars Operativa Medica* fu inclusa nella *Explanatio compendiosaque applicatio artis*

8. A parte il saggio di T. GLONING, *Der Weintraktat des Arnald von Villanova und die deutsche Bearbeitung durch Wilhelm von Hirschhofen* (1478). *Neue Beobachtungen zur Textgeschichte*, in «Würzburger medizinhistorische Mitteilungen», 13 (1995), 199-208, che affronta tutt'altri problemi.

9. Cfr. quanto scrivevo nel contributo al precedente incontro di studi arnaldiani (M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in «Actes de la I Trobada», cit., 95-174: 125-127).

10. Entrambi i manoscritti hanno una qualche rilevanza anche direttamente per il corpus scientifico arnaldiano. Il ms Yale 12, scritto in Inghilterra verso la metà del XV sec., contiene un testo parallelo agli *Exempla*, segnalato in PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 162-64 (*Alchemy and the Occult. A Catalogue of Books and Manuscripts from the Collection of Paul and Mary Mellon Given to the Yale University library*, ed. by I. MACPHAIL et al., 4 voll, Yale UP, New Haven 1968-77, vol. 3, 79-91). Il manoscritto Laurenziano è un'interessante miscellanea scritta da un medico, come mostra la subscriptio al f. 155v: «Scripsi in Alamania in castro dicto Fauber dum essem pro cura illius domini 1434 die 3° februarii deo gratias. Nicolaus Rochabonella Conidanensis physicus». Contiene in apertura il *Liber de consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa, trattati di 'segreti' e 'consilia' medici; contiene inoltre il *De vinis* arnaldiano (ff. 142r-155v), con l'attribuzione a Raimondo Lullo: «In Christi nomine Incipit liber Raimundi de vinis. Sancte et semper vitoriose Regie magestati vester humilis servulus... Igitur quia instat tempus in quo medicinalia confici solent vina». L'*Ars Operativa Medica* si trova ai ff. 35r-49r; il titolo indicato sul margine superiore del f. 35r è: *Tractatus Raymundi de Aquis et Oleis*, mentre il colophon recita: «Explicit ars operativa Magistri Raymundi». Inoltre la parte di testo che inizia: «Cum a principio optimo omnia consistant et debeant regulari», è rubricata e chiaramente separata dalla precedente.

R. Lulli di Bernardo da Lavinheta nel 1523 e successivamente, insieme al *De consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa, nell'edizione curata da Guglielmo Gratarolo nel 1597. Non solo dunque fu il secondo testo della tradizione pseudolulliana edito a stampa, dopo la pubblicazione veneziana del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* nel 1514; ma fu l'unico ad essere incluso in maniera diretta in un'edizione di opere lulliane qual è, almeno per la maggior parte, la raccolta del Lavinheta: l'*Ars Operativa Medica* vi compare nella sezione medica a fianco del *Liber de regionibus sanitatis et infirmitatum*, ovvero di un testo autenticamente lulliano, che a sua volta è preceduto da alcuni excerpta del *De consideratione quintae essentiae* di Giovanni da Rupescissa; in tal modo l'eminente lullista accoglieva consapevolmente materiali medici e alchemici, autentici e pseudoe-pigrafi, convalidando il processo di 'lullificazione' dell'alchimia medica avvenuto nei due secoli precedenti. Questo riconoscimento da parte del Lavinheta, insieme alla presenza dell'*Ars Operativa Medica* nel lullismo italiano testimoniata anche dall'origine di numerosi manoscritti che trasmettono quest'opera, conferma l'interesse dell'operetta nel contesto della diffusione del lullismo alchemico.¹¹

Un confronto fra la versione breve, inedita, e la versione lunga dell'*Ars Operativa Medica* porta a rilevare quanto segue:

- a. Il prologo e la preghiera iniziale sono contenuti in entrambe le versioni, anche se in quella manoscritta seguono un ordine diverso rispetto a quella a stampa (il richiamo a re Roberto e ad Arnaldo ricorre nella sezione segnalata con asterisco).¹²

Yale Mellon Coll. ms 12

Cum ego Raimundus Lullius Alerde
existens a quibusdam amicis mei obnix
rogatus ...

Non tamen michi revelatum fuit nisi
solum 2a et 3a pars operis ... *

Oratio. Domine Jehsu Christe qui
es[t] vera salus omnium in te sperantium
...

Explanatio fol. clxxiv verso

Cum ego Raymundus Hylerde du-
dum existens rogatus affectuose a quibus-
dam meis charis ...

Oratio. Domine Jesu Christe qui es
omnium vera salus ...

Tractatus iste in quatuor partes divi-
ditur: quarum prima et quarta non fue-
runt mihi Raimundo revelate sed solum
secunda et tertia ... *

11. Sulla diffusione dell'*Ars Operativa Medica* in Italia avevo dato alcune indicazioni in *The alchemical corpus*, cit., 25-27. Ai manoscritti italiani indicati in quella sede si deve aggiungere il manoscritto monacense 10601, che contiene il *Felix* e due opere alchemiche, l'*Ars Operativa Medica* oltre ad un testo pseudolulliano in parte identico alla *Semita semitae* attribuita ad Arnaldo (cfr. *The alchemical corpus*, cit., Catalogue, II.1), e che proviene dall'ambiente del lullismo veneto quattrocentesco (D. BRANCALEONE, *Il Libro delle Bestie di Raimondo Lullo nella versione trecentesca veneziana*, in «Per Leggere. I generi della lettura» 2, (2002), 17-62, 25).

12. Rispetto al testo a stampa, nel manoscritto Laurenziano i tre brani di cui è costituito il prologo (prologo vero e proprio, preghiera, divisione del testo) sono riportati nello stesso ordine in cui compaiono nel manoscritto di Yale (prologo, divisione, preghiera). Nell'indicare la filiazione Arnaldiana delle ricette, il copista di Ashb. 1448, f. 35v, aggiunge al nome di Arnaldo da Villanova la precisazione 'comitatus Emiptiarum' (?).

- b. In entrambi i testi l'autore accosta la rivelazione ricevuta a quella ottenuta da Sant'Egidio¹³ nell'eremo, anche se nella versione breve si precisa che i contenuti rivelati sono diversi («Nonnulla istarum aquarum mihi revelate fuerunt, nonnulla inquam quia cetere santo Egidio in heremo antehac a domino Jesu tradite inveniuntur ... Non tamen michi revelatum fuit nisi solum 2a et 3a pars operis et reliquum beato Egidio», Yale f. 309v) mentre nella versione lunga è segnalata soltanto la priorità cronologica («prius fuerant revelata sancto Egidio in heremo degenti», Ed. f. clxxv recto, Ashb. f. 35r).
- c. La preghiera, che corre parallela in entrambe le versioni, fa chiaramente riferimento alle dignitates divine, introducendo nel testo un 'profumo' di filosofia lulliana: «Domine Jehsu Christe qui es<t> vera salus omnium in te sperantium tu qui dominus qui omnia in bonitate et sapiencia creasti valde bona unde indubitanter scio sine te nihil boni esse in seculo neque magnum absque tua magnitudine nec durans sine tua duratione nec potens sine tua potentia nec sapiens sine tua sapientia», ecc. (Yale f. 309v, Ed. f. clxxv recto, Ashb. f. 35v).
- d. Nella versione lunga queste parti iniziali sono seguite da un testo che grazie ad una segnalazione di Michael McVaugh può essere identificato come il trattato di Teodorico Borgognoni, contenuto nei manoscritti Vat. Reg. 198, Vienna 2466, Brit. Lib. Royal 17.A.iii, Sloane 981, che dopo il prologo (*Hec sunt verba*) inizia: «Cum a primo/principio tanquam optimo...»¹⁴ Il testo termina con questo colofon: «Iste sunt recepte de simplicis aqua vite, et de composita et de perfectissima ad exemplar originalis extracte ex diversis dictis philosophorum et auctorum medicine» (Ed. f. clxxvii recto, Ashb. f. 40v). Segue un altro ampio capitolo centrato su usi cosmetici e oculistici dell'acqua di vita, qui denominata in apertura 'aqua comburens', che si conclude con il colofon: «Et hec de aqua vite».
- e. A questo punto l'*Ars Operativa Medica* prosegue con ricette di 'acque', e riprende la corrispondenza quasi integrale fra le due versioni. Le acque di cui è descritta la preparazione sono le seguenti:

13. Sant'Egidio fa parte del gruppo dei quattordici santi protettori o 'ausiliatori', ovvero santi cui la Chiesa riconosce ufficialmente determinate facoltà di protezione; accanto a questi, venerati in tutta la cristianità, c'erano poi i santi protettori venerati in determinate zone: J. DELUMEAU, *Rassicurare e proteggere. Devozione, intercessione, misericordia nel rito e nel culto dell'Europa medievale e moderna*, tr. it. Rizzoli, Milano 1992, 221-22; cfr. G. COSMACINI, *L'Arte lunga. Storia della medicina dall'antichità a oggi*, Laterza, Bari 1997. La menzione di questo santo segnala verosimilmente il legame del testo con la Provenza (Provincia Sancti Aegidii), dove Egidio aveva fondato nel VII secolo un monastero nella località chiamata in seguito Sant'Egidio, sulla via di Santiago (D.H. FARMER, *Dizionario Oxford dei Santi*, F. Muzzio Editore, Padova 1989, 146-47).

14. Un'altra redazione di questo testo si trova nel ms London, BM, Additional 25031, ff. 26r-27v, *Isti sunt effectus aque vite secundum dicta philosophorum quos frater Terredus de ordine predicatorum transtulit in unum*.

Yale ms 12, ff. 310r-311r

Explanatio, f. clxxxviii recto - verso

Aqua prima que philosophorum aqua dicitur. Sequitur de aliis aquis et primo de aqua potabili (gli ingredienti sono quelli dell'a. pro oculis¹⁵)

Aqua secunda pro oculis

Aqua tertia que et potabilis est

Aqua quarta que et hirundinum dicitur

Aqua quinta que et zassida vocatur

Aqua sexta que et dealbationis dicitur

Aqua septima que conservativa dicitur

Aqua octava que duplicativa dicitur

Aqua salgie nona

Aqua potabilis sic fit

Aqua hyrundinum sic fit

Aqua valida sive lassativa

Aqua dealbativa

Aqua conservativa

Aqua duplicativa

Aqua salvie

f. Segue un passo in cui le acque sopra descritte sono consigliate per curare il 'male di Sant'Egidio' e altri mali diversi, e che si conclude così: «et infirmitatem quam ipsa medicina non vincat cum aliis minime curabitur. Hactenus sanctus Egidius» (Yale f. 311r).¹⁶ Quest'affermazione, richiamata dall'apertura del passo nell'altra redazione («Et est sciendum quod beatus Egidius existens in heremo probavit omnes virtutes aquarum predicatarum, et ego hunc librum compilavi»), mostra che l'apporto originale dell'autore dell'*Ars Operativa Medica* alla parte ricettaristica inizia successivamente, e dunque consiste nell',acqua vivificans et de sene iuvenem faciens', che nella versione manoscritta è attribuita esplicitamente a Raimondo Lullo¹⁷, nonché nella piccola serie di oli che costituisce la quarta

15. Nel ms Ashb. 1448, ff. 42v-47r le acque seguono lo stesso ordine: 42v *Aqua pro oculis*, 43r *Aqua potabilis*, 43v *Aqua yrundinis*, 43v *Aqua lassida*, 44r *Aqua dealbativa*, 44v *Aqua conservativa*, 45r *Aqua duplicativa*, 45r *Aqua salvie*.

16. Nel testo a stampa e nel manoscritto laurenziano il richiamo a Sant'Egidio è più ampio e coerente con la specializzazione di questo santo protettore dei lebbrosi (oltre che degli zoppi, a motivo della ferita da lui stesso subita perché colpito da una freccia scagliata dal re Wamba, al posto della cerbiatta cui il re cacciatore mirava; e delle balie, in relazione alla simbologia della cerbiatta protetta dal santo). Ad altre malattie fa invece riferimento la fonte indicata da Jean Delumeau (cfr. sopra, nota 12; Delumeau cita genericamente «un manoscritto tedesco del XIII secolo» che indica Egidio come protettore dei sofferenti di mal di testa, dei pazzi e dei posseduti): «Et est sciendum quod beatus Egidius existens in heremo probavit omnes virtutes aquarum praedictarum; et ego hunc librum compilavi dicens: Quicumque vult malum santi Egidii sanare, apponat in profunditate infirmitatis et postea ponat desuper emplastrum de cannabe in ipsa aqua intinctum, et ipsa aqua totum vulnus impleat. Et ista est perfecta medicina ut probavimus. Et isto modo curatur cancer et fistula, ita quod numquam magis ledet in illo loco. Item hec medicina curat lupum et ignem infernalem, et ignem graecorum, et ignem sodomorum. Item, si quis de ista compositione aque biberit in secundo fatali, liberabitur ab omni lepra, et paralisi et speciebus eius, de quacumque causa provenierit. Et breviter, quod hec medicina non curat, numquam curabitur». (Ed. f. clxxxviii verso-clxxix recto; Ashb. f. 45v, con alcune varianti (di rilievo particolare: ,ergo... compilavit' invece di ,ego... compilavi'; ,in sero' invece di ,in secundo fatali').

17. Alla fine della ricetta sia l'edizione Lavinheta che il manoscritto laurenziano riportano l'indicazione: ,Et sic finitur tertia distinctio (ms ,divisio') aquarum', (Ed. f. clxxix verso, Ashb. f. 47r).

parte, con cui l'edizione a stampa si conclude. Le quattro ricette riportate dopo quelle degli oli e attribuite nuovamente a Sant'Egidio compaiono solo nel ms Yale 12 (cfr. sotto).

- g. Osserviamo che l'aqua vite o ,aqua comburens' è sempre considerata dotata della qualità elementare del calore mentre la caratteristica della medicina alchemica, sia essa elixir o quintessenza, è quella di poter interagire con tutte e quattro le qualità elementari, non possedendone nessuna in proprio. E' chiaramente un fattore di arcaicità (anche se non è chiaro se sia voluto o inconsapevole) rispetto alla tradizione alchemica.
- h. L'acqua attribuita a Lullo dall'*Ars Operativa Medica* è un distillato complesso di natura calda, che include molteplici ingredienti (tremontina, miele, legni aromatici e spezie) e si può ottenere in tre gradi di raffinamento e calore crescenti: «Et scias quod quelibet istarum aquarum est calida sed ultima est calidior prima et secunda. Prima vocatur mater balsami. Secunda oleum balsami. Tercia verum balsamum artificiale vocatur», (Yale f. 311r; cfr. Ed. f. clxxix recto; Ashb. f. 47v).¹⁸
- i. La quarta parte, che nell'edizione a stampa è distinta dal titolo: *Sequitur de oleis*, contiene cinque brevi ricette la cui caratteristica saliente è l'indicazione di estrarre (,extrahe') o fare (fac) oleum ad usum laicorum.¹⁹

Yale ms 12, ff. 311v-312r

Explanatio, ff. clxxix verso – clxxx recto

1 Aqua candida

2 Candida sic fit

Sperma rute

Sperma solis sic fit

Rubrica

Rubria sic fit

Sperma pimpinelle

Sperma rute sic fit

Aqua contra flegma salsum cancrum
et fistulam

Sperma pimpinelle sic fit

Contra guttam preservativum

Laxativum

Aqua memoriam conservans²⁰

18. Il balsamo è nominato anche da altri autori come termine di confronto o nome alternativo per acque e oli medicinali; cfr. per esempio il passo di Teodorico Borgognoni sull',oleum benedictum' (in McVAUGH, *Alchemy in the Chirurgia*, 63); o la distinzione fra i tre gradi di distillazione dell',aqua mirabilis' nel *Liber de oculo* di Pietro Hispano (*Die ophtalmologie {Liber de oculo} des Petrus Hispanus*, ed. A.M. BERGER, München 1899, 44: «Et quod primum distillaverit est quasi argentum, secundario aurum, tertio balsamum»).

19. Ovvero, sembrano rinviare ad un uso tradizionale, secondo la normale accezione del termine ,laicus' = illetterato (R. IMBACH, *Dante, la filosofia e i laici*, tr. it., Marietti, Genova-Milano 2003, 16-20).

20. Nel *De vinis* di Arnaldo c'è un ,vinum ad memoriam reparandam et contra oblivionem' (col. 592B-C), ma fatto con ingredienti diversi e con metodo diverso rispetto a quello della distillazione.

1. Nel ms di Yale il testo si conclude ribadendo l'accostamento fra Lullo e Sant'Egidio: «Hic finiunt aque Sancti Egidii et Raimundi Lullii». Dunque l'autore dell'*Ars Operativa Medica* permette di distinguere con precisione le due diverse tradizioni cui ha attinto per la sua compilazione; e, secondo quanto afferma nel prologo, sono le acque attribuite a Lullo quelle da mettere in relazione con preparati arnaldiani: è appunto quest'affermazione che dobbiamo ora verificare, analizzando i testi farmacologici compresi nelle raccolte di opere mediche di Arnaldo.

I.2 - Acque e vini medicinali secondo Arnaldo da Villanova

Il *De aquis medicinalibus* è un breve trattato che espone l'uso di preparazioni indicate col nome di 'ptisane' o semplicemente di 'aque': si tratta di decotti o infusioni di sostanze vegetali in una base di acqua (per alcune di esse si consiglia di impiegare acqua piovana piuttosto che acqua di fonte, coll. 609F e 610F). Vi sono tre tipi di acque: «aquarum autem triplex est differentia: alia laxativa, alia constrictiva, alia alterativa». ²¹ Esse si suddividono poi (capp. I-III) in acque che sciolgono gli umori concentrati nella testa, nella cavità oro-faringea e in quella toracica; acque diuretiche e acque lassative in senso proprio (purganti); acque astringenti, primariamente contro diarrea, lenteria e simili (cap. IV); infine le acque 'alterative', ovvero preparati che intendono correggere squilibri umorali (contra intemperiem caliditatis ... contra siccitatem hepatis ex sola caliditate, sine humore ... contra modicum excessum frigiditatis, vel phlegmatis ... contra excessum humiditatis ecc.; cap. V). Non vi è cenno alla distillazione; talora si consiglia di mescolare i decotti a vino o altri liquidi, ²² e spesso si suggerisce di addolcirli con sostanze diverse, per renderne meno sgradita l'assunzione. Non vi sono corrispondenze di nessun tipo con le acque descritte nell'*Ars operativa medica*: non è dunque a questo trattato che l'autore del trattatello pseudolulliano può riferirsi quando riconduce ad Arnaldo da Villa-

21. Le prime due sembrerebbero permettere un richiamo alle dottrine dei 'methodici', cui forse si può riportare anche l'affermazione a proposito della «diaphoresis, quae fit ex pororum apertiore, et raritate cutis» (col. 610C); ma rimane prevalente (e presente anche nel caso citato) l'etiologia umorale. Cfr. oltre, note 53, 80, 81.

22. A proposito di un'acqua contro le malattie della cavità toracica («in asthmate, et in vitis hepatis, ut in peripneumonia, et pleuresi frigida») si suggerisce che, qualora il paziente sia molto debilitato, si deve mescolare quest'acqua a una specie di brodo: «decoque pullum, vel gallinam iuvenem pinguem, cum hordeo puro, tamdiu donec liquefiat, tunc tere pullum cum carnibus, et ossibus, et de ptisano parum infunde... si aqua ros, pullis infundatur, quasi incorporata, et mista succositare ipsius pulli detur: hoc valet ad confortandum omnes debilitates» (coll. 604G-605A). Questo preparato richiama diverse ricette di brodi di volatili in cui somministrare l'elixir alchemico, riportate in *Testamentum* III.19, ll. 9-15, 21-25 (le citazioni dal *Testamentum* provengono dall'edizione citata sopra alla nota 1, con riferimento alla parte, capitolo e linee del testo).

nova la 'rivelazione' ottenuta attraverso il re Roberto (di cui occorrerà approfondire il ruolo).

Il *De vinis* è il testo più ampio che Arnaldo, o chi per lui²³ ha dedicato alla composizione di farmaci mediante l'utilizzazione del vino, per quanto il metodo di preparazione sia ben diverso dalla pratica della distillazione e della tradizione dell'aqua vite; di questa tradizione si trovano però alcune tracce nel corpo del testo. Il prologo dell'opera, probabilmente dedicata anch'essa al re Roberto,²⁴ segnala che la tecnica di confezione di vini medicinali è considerata recente: «quia instat tempus, in quo medicinalia confici solent vina». Questa tecnica si basa sul principio della 'exvirtuatio' o 'excorporatio' delle virtù contenute nelle erbe e nelle spezie e sul passaggio di tali virtù al vino attraverso il processo naturale della fermentazione: «accipiamus mustum de vinis albis, de bono loco, et cum eo certis proportionibus, res secundum medicinae semitam exvirtuandas imponamus, et claudamus in vase boni ligni, more aliorum vinorum, conficietur et perficietur ibi quasi a natura, quod arte est comprehensum. Res autem, quae imponendae sunt musto, dum per naturalem ebullitionem ipsius musti adinvicem interius colluctantur, expoliantur a virtutibus earum, et incorporatur virtus ipsarum vino musto» (583D-E). L'estrazione delle virtù dalle sostanze, o la loro 'excorporatio', può essere effettuata in vari modi (585E-G), l'ultimo dei quali implica l'uso del fuoco ed è il più rapido di tutti, perché il fuoco effettua nelle sostanze trasformazioni che producono o portano allo scoperto ciò che normalmente non si vede («ignis autem facit detegi aut acquiri rebus, quibus applicatur, alias et alias proprietates»).²⁵

23. I dubbi sull'autenticità del *de vinis* e del *de aquis* avanzati negli studi di J.A. Paniagua (cfr. nota seguente; e sopra, nota 6) non sono stati a tutt'oggi risolti. La vicinanza del *De vinis* alla tradizione alchemica, su cui torneremo nella terza parte di questo contributo, è messa in evidenza anche dall'inserzione di un capitolo dell'opera (*Vinum extinctionis auri*: ed. Basilea 1585 coll. 590G-591F) in un trattato alchemico attribuito ad Arnaldo da Villanova, ed. in A. CALVET, *Le De vita philosophorum du pseudo-Arnaud de Villeneuve. Texte du manuscrit B.N. lat. 7817 édité et traduit*, in «Chrysopoeia» IV (1990-91), 35-79. Si ricordi poi che il medico Nicola Rochabonella, copista del manoscritto Ashb. 1448, attribuisce il *De vinis* a 'Raimondo' (cfr. sopra, nota 10).

24. J.A. PANIAGUA, *Studia Arnaldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Fundación Uriach 1838, Barcelona 1994, I.71; cfr. McVAUGH, *Two texts*, cit., p. 83: «If Arnau really had chosen to dedicate a medical work (like *de vinis*) to king Robert, it would have been a wholly understandable tribute, for Robert appears to have been an eager consumer of medical knowledge». Il sovrano angioino era forse anche curioso delle ricerche alchemiche, se prestiamo attenzione ai vari indizi convergenti su di lui dalla letteratura pseudolulliana e arnaldiana (cfr. sopra, nota 7).

25. Un ulteriore metodo di 'excorporatio' viene descritto più avanti (587G-588B): si tratta di produrre, attraverso qualcosa come un etero-innesto sulla vite, uva con le proprietà di altri frutti, per esempio delle prugne. «Et qui scit naturas et potentias rerum simplicium, et habet imaginativam fortem in opere naturae facit apparere mirabilia» (588A): questo passo non manca di suscitare ricordi baconiani, a proposito delle meravigliose operazioni che sembrano magia ma sono il frutto della conoscenza approfondita delle dinamiche naturali. Cfr. anche *Testamentum* I.72 ll. 34-38.

E' a proposito di questa tecnica, non considerata raccomandabile a motivo della difficoltà che implica (586C-D), che Arnaldo ricorda il paragone del vino col sole proposto dai 'figli di Ermete' –sul cui parallelismo con un passo del *Testamentum pseudolulliano* è già stata richiamata altrove l'attenzione.²⁶ Anche un altro elemento ci porta in direzione della tradizione delle acque distillate, indicando anzi in una sorta di anteprima quella che sarà la caratteristica della quintessenza: l'accostamento del vino alla 'theriaca magna' perché com'essa il vino «est rerum contrariarum operativum, quia calefacit corpora frigida per se naturaliter, et in frigidat calida per accidens» (584C).²⁷ Da ciò deriva «quod ipsi perscrutatores scientiae medicinae elegerunt vinum, et descripserunt de eo capitula multa, et in eo decreverunt rerum fieri excorporationem ad usum humanum utiliore» (584D). La stessa 'aqua ardens' viene ricordata in alcuni passi, mostrando la presenza contemporanea di diverse 'scuole' nell'ambito della farmacologia basata sul vino (e non solo: appena oltre i passi citati sopra, Arnaldo elenca diverse tipologie di preparazione e di applicazione dei farmaci, utilizzando da «nonnulli modernorum ... multifarie multisque modis».)²⁸

Troviamo una duplice menzione dell'aqua ardens nella descrizione del *Vinum de rore marino* (589A-590B), le cui virtù sono riportate alla tradizione araba. Il rosmarino,²⁹ 'vicarius theriacae' e capace di «renovari sicut aquilam iuventutem», è suscettibile di numerose preparazioni; fra queste l'olio, «quod est in effectum instar balsami», e l'aqua ardens seu vitae, che oltre a curare diversi malanni riesce a riportare «membrum paralyticum frequenter ad calorem». Un uso dell'aqua ardens in particolare sembra vicino ad alcuni passi dell'*Ars Operativa Medica*: per dare al vino qualsiasi odore o sapore velocemente, «res curiosa, maxime pro curiis et convivis Dominorum et Regum» (601B), si aggiunge ad esso dell'aqua vitae, quae dicitur aqua ardens, in cui sono state infuse le erbe, o le sostanze o le spezie per un giorno, «et virtus illius rei incorporabi-

26. Da ultimo in M. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto nel Testamentum pseudolulliano*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 77-108: 90-92.

27. Sulla 'theriaca' e il suo rapporto con l'elixir cfr. A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 177-216. Occorre sottolineare però qui la differenza fondamentale delle due azioni elementari esercitate dalla teriaca: l'una, 'per se naturaliter', quella opposta, 'per accidens'. L'elixir e la quintessenza producono invece entrambi gli effetti con la stessa modalità d'azione, che non è né accidentale (perché è loro propria) né può essere definita propriamente 'naturalis', essendo piuttosto 'artificialis' perché ottenuta attraverso il processo di trasformazione alchemica.

28. Dell'aqua ardens, come si ricorderà, si fa cenno nella parte iniziale dell'*Antidotarium*, quella considerata propriamente arnaldiana (McVAUGH, *Two texts*, cit., 79). Più avanti nel testo del *De vinis*, nella ricetta del *Vinum extinctionis auri*, viene esplicitamente ricordato, disapprovandolo, anche l'uso medicinale dell'oro alchemico: «Ideo falluntur in hoc alchimistae: nam etsi substantiam et colorem auri faciunt, non tamen virtutes praedictas in illud infundunt», 591F. Si noti che l'inciso «multifarie multisque modis» è l'incipit dello *Speculum alkimie* attribuito a Ruggero Bacone; e molto prima, della *Lettera (di Paolo apostolo) agli Ebrei*, 1, 1.

29. Che, fra parentesi, è una delle sostanze considerate più vicine alla quintessenza nello pseudolulliano *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*.

tur in ipsa aqua, et erit ibi sapor et odor illius, et de illa aqua imponatur vino, et erit vinum in sapore et odore illius» (601C).³⁰

1.3 – *Un magistero leggendario*

Il risultato che si può trarre dall'analisi parallela dell'*Ars Operativa Medica* e di questi testi farmacologici arnaldiani è senza alcun dubbio negativo: tanto il metodo di preparazione che le ricette dei preparati che l'autore del testo pseudolulliano si attribuisce non hanno riscontro né nel *De aquis* né nel *De vinis*. Perché allora l'indicazione nel prologo dell'ascendenza arnaldiana, con l'aggiunta della linea di trasmissione di una parte delle ricette ad opera del «serenissimo Rege Roberto sub secreto sigillo»? E' ben noto che altri testi del corpus pseudolulliano fanno riferimento al re Roberto, e anche il *Rosarius* arnaldiano è in qualche modo in relazione con il sovrano. Tuttavia né gli scritti alchemici pseudolulliani dedicati al re Roberto né il *Rosarius* contengono elementi che possano essere indicati come fonte delle ricette conservate nella seconda e nella terza parte dell'*Ars Operativa Medica*.

Dobbiamo allora concludere che il richiamo al magistero arnaldiano contenuto nel prologo è, per così dire, 'vuoto': ovvero è un mero tentativo di rendere autorevoli alcune ricette elaborate o rese note dall'autore che del resto, indicando se stesso col nome di Raimondo Lullo, tradisce –se ho ben compreso le dinamiche attributive del corpus pseudolulliano– una composizione almeno posteriore al *Liber de secretis naturae*. L'indicazione della trasmissione di questo sapere da parte di Re Roberto sotto la promessa del segreto altro non sarebbe che un elemento tendente ad avvalorare tale filiazione; ed il carattere pre-alchemico delle preparazioni, che indica l'appartenenza dell'*Ars Operativa Medica* a quella 'zona grigia' dove farmacologia e alchimia continuano a interagire a lungo, come

30. Questo tipo di utilizzazione trova più propriamente riscontro nella parte 'teodoriana' dell'*Ars operativa*, (cfr. Ed., f. clxvii recto). Non si è ritenuto utile prendere in considerazione in questo contesto opere 'arnaldiane' sicuramente spurie, come la *Nova recepta electuarii mirabilis praeservantis ab epidimia et confortantis mineram omnium virtutum* (1643F-1646E), che presenta una medicina fatta mediante la distillazione e con caratteristiche simili a quelle dell'acqua di vita, ma utilizzando come sostanza di partenza la rugiada; o come la *Epistola de sanguine humano distillato*, dove il metodo della distillazione è applicato all'elaborazione di un 'elixir vitae' (esplicitamente distinto dall'elixir alchimiae), che differisce profondamente dalle acque sia nella composizione dei farmaci sia, anch'esso, nella sostanza che viene sottoposta alla distillazione. Sicuramente più promettente sarebbe analizzare il *De aqua vitae simplici et composita*, testo alchemico correntemente attribuito ad Arnaldo (cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 136 col titolo *Aqua vitae*). In questo testo, stando ad un sintetico resoconto di Antoine Calvet, «Arnaud, après avoir expliqué selon un procédé élaboré par Teodorico Borgognoni dans le *De aqua vitae* (inc. «Aqua vitae prima simplex, secunda composita...») comment à partir du vin est fabriqué l'eau ardente, dénombre les multiples applications médicales de l'eau-de-vie à condition de respecter l'ordre des signes du zodiaque dont chacun des signes gouverne un organe» (A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'elixir et la thériaque au 14e siècle*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, cit., 177-216: 182). Ma non è stato possibile esaminare questo testo.

mostrano tanti manoscritti,³¹ potrebbe indicare tanto una scarsa inclinazione alla 'purezza' metodologica quanto una vera e propria intenzione arcaizzante come quella che a suo tempo abbiamo riscontrato nel *Liber de investigatione secreti occulti*. Quanto fin qui osservato invita dunque a riconsiderare criticamente ciò che avevo sostenuto in relazione all'antichità dell'*Ars operativa medica* e al suo rapporto col *Testamentum*, che mi era sembrato di poter affermare a partire dall'interesse di quest'ultima opera per le preparazioni medicinali³²; assieme alle caratteristiche della tradizione manoscritta dell'*Ars operativa medica*, porterebbe piuttosto a classificare questo trattatello sulle acque come una testimonianza relativamente tarda (ultimi decenni del XIV secolo o inizi del XV).³³

La domanda di fondo sull'origine del legame fra l'alchimia pseudolulliana e l'insegnamento di Arnaldo da Villanova non riceve dunque alcun lume dall'analisi dell'*Ars operativa medica*, che in conclusione possiamo solo annoverare fra le testimonianze di tale legame e del formarsi della leggenda di Lullo alchimista,³⁴ in cui la figura di Arnaldo gioca un ruolo chiave, come sappiamo da numerosissime testimonianze antiche e moderne.

II. INTENTIO ALKIMISTARUM VS. INTENTIO MEDICORUM

Per rintracciare la radice di questo legame dobbiamo pertanto tornare ancora una volta alla fonte da cui era emerso il suggerimento di indagare il possibile rapporto fra Arnaldo e lo pseudo-Lullo come, rispettivamente, maestro e discepolo nel contesto dell'insegnamento medico a Montpellier: ovvero il *Testamentum*.³⁵ A distanza di dieci anni vale la pena di riesaminare la questione alla luce di alcuni contributi di Michael McVaugh, che permettono di affinare l'indagine allora abbozzata, utilizzando inoltre come strumento l'edizione del testo pseudolulliano, nel frattempo completata.³⁶ Proprio nel recensire questa

31. Si veda, per es., P. CHERUBINI, *Lapidari, virtù terapeutiche di pietre piante e animali, scongiuri in un codice medico-alchemico tardo-medievale a Palermo*, in «Pan. Studi dell'Istituto di Filologia Latina 'Giusto Monaco' dell'Università degli studi di Palermo» 18, (2001). In questi codici, i testi e le ricette propriamente alchemici si mescolano con testi o ricette appartenenti alla tradizione medica e con 'segreti', venendo a costituire un'area di sovrapposizione fra materiali di origine e spesso anche di lingua diversa (latino e volgare). Un esempio di questo tipo di manoscritti è lo stesso Ashb. 1448 considerato in precedenza (cfr. sopra, nota 10).

32. PEREIRA-SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico*, cit., *Introduzione storica*, xxv nota 1. Il *Tractatus aquarum medicinalium* citato come proprio dal Magister Testamenti in realtà non può essere identificato con l'*Ars operativa medica*, da cui la pratica di preparazione 'lapidis dissoluti' riportata sinteticamente nei capitoli III.18-19 differisce in maniera sostanziale.

33. Forse specialmente legata al lullismo veneto, cfr. sopra nota 11.

34. Su cui v. ora C. CRISCIANI, *Il papa e l'alchimia. Felice V, Guglielmo Fabri e l'elixir*, Viella, Roma, 2002, 89-94.

35. Cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 122-123.

36. Cfr. sopra, nota 1.

edizione per «Arxiu de Textos Catalans Antics» McVaugh ha infatti segnalato tre ulteriori elementi che possono essere addotti a conferma dell'indicazione sui rapporti fra Arnaldo e il Magister Testamenti: il modo in cui quest'ultimo utilizza la nozione di 'humidum radicale' adattandola al discorso alchemico;³⁷ l'utilizzazione del termine 'colligare' nello stesso senso medico-filosofico in cui è usato nel *De dosi tyriacalium*;³⁸ il raffronto fra l'autocitazione del *De intentione alkimistarum* a proposito della dottrina dello stato neutro fra salute e malattia e il concetto di 'neutralitas' nel *De intentione medicorum*.³⁹

A proposito di quest'ultima indicazione, McVaugh sottolinea la consapevolezza filosofica sottesa alla comparsa del tema della 'neutralitas' nel *Testamentum* e suggerisce che il *De intentione alkimistarum* potesse essere stato scritto «in imitation of (or in homage to) Arnau de Vilanova's *De intentione medicorum*». Raccogliendo questo suggerimento, si è ritenuto opportuno analizzare dettagliatamente il *De intentione alkimistarum*, che ha uno status alquanto peculiare all'interno del corpus pseudolulliano: pur essendo infatti una delle poche opere citate esplicitamente all'interno del *Testamentum*, e per di più in maniera tale da essere sicuramente identificabile come uno scritto dello stesso autore,⁴⁰ questo trattatello non presenta nessuna delle caratteristiche 'lulliane' propriamente dette (alfabeto, figure, correlativi). Tuttavia nei suoi capitoli iniziali espone il nucleo di una teoria alchemica⁴¹ che inizia con una rassegna di diverse modali-

37. Cfr. ora su questo tema i contributi di Chiara Crisciani e Giovanna Ferrari. Sulla concezione dell'*humidum radicale* nel *Testamentum* v. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 97-108.

38. *De dosi tyriacalium*, AVOMO vol. 3 p. 81: 'colligantia seu complexio'. Il Magister Testamenti fa un ampio uso del termine 'colligare' e suoi derivati in relazione alla composizione naturale dei corpi elementari e a quella del misto artificiale.

39. Su questo tema in rapporto alla nozione di medio cfr. il contributo di M. Pileggi.

40. Quanto segue amplia e per qualche aspetto precisa la essenziale caratterizzazione del testo data in *The alchemical corpus*, cit. Il *De intentione alkimistarum* è nominato due volte esplicitamente nel *Testamentum*: I.97, ll. 8-12 (questa è la citazione su cui si basa l'osservazione di McVaugh appena riportata), «nos vocamus 'neutrum' secundum considerationem expressam in tractatu »De intencione alkymistarum sapientum»: non tamen in quantum sit neutrum per abnegacionem extremorum, sed per participationem unius et alterius; et omnia sua extrema dicuntur corpora et spiritus, ex quibus omnia neutra et omnia media procreantur». Cfr. II.20, ll. 77-86: «Et sic, fili, nostrum sulphur habet virtutem sigillandi et formandi simile sibi et totum, quod homo petit, et non recipiendi. Et ideo dicimus quod ipsum est pater et semen masculi, propter ignoranciam cuius multum decipiuntur stolidi alkimiste et imperiti, qui credunt sine igne nature fixare amalgamata, non respiciendo virtutem rei proprie, que habet ea portare ad perfectionem vere digestionis. Quoniam res multum cruda est argentum vivum usuale et grosse substance; quapropter necesse est, ut virtus ei fortis administretur, que habet ipsum ad perfectionem ducere. Et super hoc locuti sumus multum large in nostro libello "De intencione alkimistarum"».

41. Il testo non è disponibile in edizioni moderne né vi sono studi specificamente dedicati ad esso; si utilizza l'edizione in *Verae alchemiae artisque metallica citra aenigmata, doctrina, certusque modus* pubblicata a Basilea nel 1561 da Guglielmo Gratarolo (edizione anastatica. a c. di D. Kahn, Manucius – BIUM, Paris 2003). I capitoli 'teorici', I-III, sono seguiti da una 'practica' suddivisa in quattro 'regimina' ('dissolutio, divisio/sublimatio, reductio, fixatio') che portano alla produzione dell'«Elixir magnum et album et rubeum... primum opus perfectum» (151); ad essa seguo-

tà di realizzazione dell'opus, alcune delle quali sono giudicate con molta severità,⁴² mentre altre, che seguono il 'cursum naturae' (idea-chiave del *Testamentum*), vengono considerate affidabili.⁴³

Nel secondo capitolo la 'intentio' degli alchimisti è così delineata: «haud nitantur vel intendant solum velle facere frustum metalli sed velint tantum ac tam alte transcendere naturam, ut ipsi possint semel facere rem unam aud decies aut centies aut millies pluquam perfectam» (141). La natura, infatti, non può produrre «in suo naturali cursu» nient'altro che cose singole e formate di parti «perfectas aut imperfectas aut neutras». L'esempio della cosa più perfetta (ma inerte) è, ovviamente, l'oro, «quod est perfectum et amplius non est»; i metalli sono definiti corpi neutri ('neutra'); mentre una serie di altre sostanze (sal, alumina, aïremes [o eramenta], vitriolum, sulfur, arsenicum, sal armoniacum, mercurius) contengono in sé non uno ma due aspetti, neutralità e imperfezione, e perciò «alias dicuntur res naturales, non naturales et contra naturam». Queste sostanze possono essere portate ad uno stato di perfezione soprannaturale ('supra naturam'), solo attraverso una riduzione –considerata tecnicamente difficile– alla massima semplicità e sottigliezza, ragion per cui si raccomanda agli artefici somma prudenza nell'accingersi all'opera, «ne tempore abutantur et vita propria in rebus crassis et extraneis aut sophisticis». Essi devono invece tener salde «suas intentiones et cogitationes in rebus firmis et stabilibus, sequendo naturam per amabilem viam ut ea iis donare velit de suis gratiis» (che è quanto promette Natura personificata al Magister Testamenti).

Queste enunciazioni, ove risuonano quasi alla lettera i temi dei primi capitoli della *Theorica Testamenti*, per quanto qui esposti in forma molto rudimentale, sono seguite da un capitolo in cui viene proposta una dottrina della formazione dei metalli analoga a quella dell'opera maggiore,⁴⁴ per giustificare il fondamento del processo alchemico nella separazione dei quattro elementi: «Scias ergo quod ex omnibus rebus a quibus separare potueris terram, aquam, aerem, et ignem, poteris secure dicere quod in illis aut ex illius rebus potest creari lapis Philosophorum aut sit ex divisione elementari aut per conversionem elementarem» (142). L'autore dichiara tuttavia che le sostanze con cui è prefe-

no alcuni capitoli che ricordano da vicino il modo di procedere nella terza parte del *Testamentum*: tre diverse preparazioni dell'elixir, (*De alio Elixir per aliam viam*, *Tertium Elixir*, *Quartum regimen Elixiris*, *De alio Elixir in genere*); un capitolo *De nonnullis abbreviationibus Artis*, uno sulla 'multiplicatio' (secondo un modello numerico diverso da quello elaborato nel *Testamentum*) e il capitolo finale *De furnis et vasis*.

42. «Modeste fili, intentiones operantium in mundo sunt diversae et extraneae», ed. cit., 140. Fra queste si può individuare la posizione riprovata nel *Testamentum* II.20: «Alii congelare volunt et fixare mercium festinanter extra cursum naturae».

43. Ed. cit., 140: «Sed nos reperimus alios qui ratione naturali sequebantur cursum in suis operibus, ideo illis fides adhibui debuit».

44. Sulla dottrina della formazione dei metalli v. M. PEREIRA, *Prima materia. Echi aristotelici e avicenniani nel Testamentum pseudolulliano*, in *Aristoteles chemicus. Il IV libro dei Meteorologica nella tradizione antica e medievale*, Academia Verlag, Sankt Augustin 2002, 145-164.

ribile operare sono l'oro, l'argento e l'argento vivo, confermando sia la propria vicinanza alla pratica principale descritta nel *Testamentum*, sia la presenza di cenni che vanno in direzione della concezione rupescissiana della quinta essenza e della possibilità di estrarla da qualsiasi sostanza.⁴⁵

L'esame del trattato, che non occorre per il nostro scopo attuale condurre più dettagliatamente, non smentisce sicuramente l'opinione di McVaugh sopra riportata, che cioè l'autore volesse esplicitamente evocare nel titolo il *De intentione medicorum* di Arnaldo, ma non ci permette nessun progresso ulteriore in relazione al rapporto fra pseudo-Lullo e medicina arnaldiana. Se però, come l'esame condotto e qui appena delineato consente di affermare, i contenuti e il lessico del *De intentione alkimistarum* confermano il suo strettissimo legame col *Testamentum*,⁴⁶ altro non resta da fare che tornare, ostinatamente, su questo testo, però sotto un'angolatura cambiata rispetto all'indagine di dieci anni fa, che aveva tratto spunto dalla constatazione di una cripto-citazione dagli *Aphorismi de gradibus* nel testo pseudolulliano. Se infatti accogliamo come ipotesi di ricerca l'indicazione che il Magister Testamenti abbia tenuto in speciale considerazione il *De intentione medicorum* di Arnaldo, si può provare a verificare se in quest'opera arnaldiana vi siano elementi di risonanza con il *Testamentum*. Nulla più di questo, al momento: ma, come vedremo, questa lettura dà qualche conferma e orienta verso nuove piste d'indagine.

III.1 – La scelta di campo del 'medico perfetto'

Anche per questo passo occorre prendere le mosse dal lavoro di Michael McVaugh sul *De intentione medicorum*. Nel saggio introduttivo che accompagna l'edizione, nel volume V,1 dell'*Opera medica omnia* di Arnaldo, l'attenzione si focalizza sulle problematiche epistemologiche che l'autore affronta in quest'opera, definendo con nettezza i lineamenti del suo 'strumentalismo' medico e sottolineando più volte il carattere fondativo e la tenuta di questa sua posizione.

Questa scelta epistemologica arnaldiana è decisamente lontana dalla posizione del Magister Testamenti, che non solo intende la ricerca alchemica come una ricerca di medicina e di filosofia naturale, richiamando la posizione che Ruggero Bacone aveva esplicitamente tenuto nell'*Opus maius* e nell'*Opus Tertium*,⁴⁷ ma

45. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 93-96, 107. La struttura operativa del *De intentione alkimistarum* presenta alcuni tratti affini a quella del *Rosarius* arnaldiano: un confronto fra i due testi esula tuttavia dal proposito di questo contributo, che si è scelto di focalizzare sul rapporto fra testi alchemici pseudolulliani e testi medici arnaldiani.

46. Nel *Testamentum*, fra l'altro, il termine 'intentio' è utilizzato di frequente, sempre con significato identico o molto vicino a quello arnaldiano, che McVaugh traduce come 'theoretical standard' (cfr. 159).

47. Come avevo fatto rilevare ne *Loro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, CISAM, Spoleto 1992, 48-56. Tornando recentemente sulla concezione baconiana dell'alchimia,

su questa base ritiene anche di poter proporre l'alchimista (ovvero se stesso) come 'medicus perfectus', polemizzando contro l'ambiente medico del suo tempo.⁴⁸ Se questo ambiente era, effettivamente, Montpellier (come si è cercato di dimostrare negli studi indicati alla nota precedente e nell'introduzione storica all'edizione 1999 senza ricevere, fin qui, nessuna smentita⁴⁹), possiamo ragionevolmente ipotizzare che la critica del Magister Testamenti potesse essere suscitata dalla constatazione di quelle caratteristiche «confusing and even daunting» che Michael McVaugh rileva nell'insegnamento a Montpellier negli anni in cui veniva introdotta, ad opera di Arnaldo ed altri maestri, la 'nuova medicina', ovvero il 'nuovo Galeno',⁵⁰ e questa situazione può essere forse considerata la (o una) causa del suo allontanarsi dall'ambiente medico ove si era for-

Agostino Paravicini Bagliani rileva uno sviluppo che conduce Bacone a rapportarsi diversamente alla tradizione alchemica negli ultimi decenni della sua vita. A. PARAVICINI BAGLIANI, *Ruggero Bacone e l'alchimia di lunga vita. Riflessioni sui testi*, in *Alchimia e medicina*, cit., 33-54: p. 51, «tra il primo [*Opus maius*] e l'ultimo [*Liber sex scientiarum*] testo baconiano sulla 'prolongatio vitae' si osserva un'importante evoluzione, anzi, su alcuni punti, persino una fondamentale contraddizione. L'*Opus maius* propagandava una concezione dell'alchimia vegetale (e anche degli altri due mondi della natura) che costituiva di per sé una grande novità. Il *Liber sex scientiarum* affida la 'prolongatio vitae' a tre scienze —ottica, astronomia, alchimia, oltre che alle scienze sperimentali — e all'alchimia conferisce un ruolo centrale, perché è l'oro ormai l'unico ingrediente che permette di ottenere l',aequalitas' delle 'complexiones'. Ciò significa allora concretamente che il *Liber sex scientiarum* deve essere letto alla luce delle correnti filosofiche e scientifiche degli anni ottanta (e forse anche inizio anni novanta) del Duecento e non di quelle degli anni sessanta». A mio avviso non si può però sostenere che l'affinità fra alchimia e medicina compaia solo nell'*Opus Maius* (ivi, p. 54; meglio sarebbe dire, eventualmente, solo nelle opere del 1267: cfr. i passi citati a 55 de *L'oro dei filosofi* dall'*Opus Tertium* e dall'*Opus Minus*) perché, seppure nel tardo *Liber sex scientiarum* l'oro che conferisce il prolungamento della vita sia quello alchemico, la finalità del prodotto dell'alchimia permane quella di conferire al corpo umano vita e salute (e, si potrebbe aggiungere, che cos'altro era l',aurum per magisterium' dell'*Opus Maius*? La distinzione dall'oro degli alchimisti che ivi Bacone poneva non era in funzione dell'uso dell'oro naturale, ma di una diversa concezione della produzione dell'oro artificiale). Paravicini Bagliani mostra peraltro, in maniera decisiva, che non si può limitare la ricerca alchemica di Bacone all'alchimia 'organica', ovvero focalizzata sull'uso di sostanze vegetali e animali; così facendo, lo studioso permette di inserire Bacone nell'impressionante sviluppo della ricerca alchemica nella seconda metà del Duecento e anche di spiegare assai meglio di quanto non facesse il giudizio di Robert Multhauf, secondo cui l'alchimia baconiana non ebbe un seguito (giudizio accolto ne *L'oro dei filosofi* pp. 65-66, nonostante il tentativo di limitarne le conseguenze), la consistente impronta baconiana in un alchimista di inizio Trecento sicuramente non attardato su posizioni vecchie, anzi aggiornatissimo sugli ultimi sviluppi della ricerca, qual è il Magister Testamenti.

48. Questa posizione del Magister Testamenti, già messa in luce ne *L'oro dei filosofi*, cit., è analizzata con maggiori dettagli nel più recente *L'alchimista come medico perfetto*, cit.

49. Una indiretta conferma viene inoltre dal lavoro di D. JACQUART, *La médecine médiévale dans le cadre parisien*, Fayard, Paris 1998: né i problemi dottrinali discussi nel contesto parigino hanno riscontro nel *Testamentum*, né le dottrine alchemiche su elixir e quinta essentia suscitano echi a Parigi (cfr. in special modo p. 494).

50. Cfr. L. GARCIA BALLESTER, *Arnau de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): El Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, in «Dynamis. Acta Hispanica ad medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam» 2 (1982), 97-158.

mato, per accogliere le suggestioni alchemiche e farsi filius Hermetis.⁵¹ Ed è forse possibile spingersi a pensare che l'idea, di origine baconiana, della stretta equivalenza fra alchimia, filosofia naturale e medicina, abbia guidato la sua scelta di campo nella controversia fra medici e filosofi, sviluppatasi a partire dalla tensione fra lo status della medicina nelle opere di Galeno e la definizione di scienza vigente nella scolastica, per cui il riconoscimento arnaldiano della natura e dei limiti della certezza medica poteva anche sembrare una minaccia alla dignità istituzionale di essa.⁵²

Il fatto che lo 'strumentalismo' arnaldiano fosse generalmente condiviso nell'ambiente medico di Montpellier⁵³ non solo non escluderebbe la possibilità di una voce contraria, più o meno isolata,⁵⁴ ma renderebbe conto agevolmente del tono veramente molto aspro della polemica condotta nel *Testamentum* contro i 'medici moderni et iuvenes' e della sbandierata adesione alle 'opiniones methodicorum' che, nel *De sectis* di Galeno, erano presentati come l'ala teoreticamente oltranzista della medicina. Alla fine del '200 non risulta fossero presenti nelle facoltà mediche autori che si riferissero in maniera così esplicita alla tradizione dei 'methodici',⁵⁵ mentre sicuramente l'altro approccio criticato da Galeno, quello degli empirici, era riconoscibile nella realtà presente e, oltre ad

51. Sulle caratteristiche dell'insegnamento medico a Montpellier si veda McVAUGH, *Introduction*, in AVOMO V.1, *De intentione medicorum*, 134-135 e passim.

52. Ivi 136; cfr. 144: «The crux is again the issue of purpose or function, of 'intentio'. The natural philosopher aims at 'perfectam rerum cognitionem', at a complete understanding of things, of their nature and its causes; the physician, however, only needs to understand what will perfect his treatment of the patient ('opus')». Sulla distinzione fra 'via medicorum' e 'via philosophorum' in Bernard Gordon v. p. 194. Sulle caratteristiche della medicina scolastica P.G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy: A Study of Commentaries on Galen's Tegni*, Guerini e Associati, Napoli 1984; sulla complessità dell'integrazione del sapere medico nell'istituzione universitaria J. AGRIMI e C. CRISCIANI, *Edocere Medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Guerini e Associati, Napoli 1988.

53. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 193.

54. Sulla diffusione dell'alchimia nella regione occitanica e in Catalogna, diversi studi recenti dipingono un panorama interessante (A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier*, Texte, traduction, notes et commentaire par Antoine CALVET, CEROC IX, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1997; Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears, Barcelona 2002, in particolare 229-255; S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Oc*, cit.). Tuttavia gli elementi finora messi in luce non sono sufficienti a verificare se/quanto essa fosse diffusa negli ambienti medici, in modo da poter stabilire se il Magister Testamenti rappresenti una linea di ricerca diffusa nel contesto medico o non sia, piuttosto, un caso isolato.

55. Nonostante che la valorizzazione della medicina come scienza degli universali da parte del Magister trovi riscontro in autori come Taddeo Alderotti e Pietro d'Abano, non risulta che nella discussione scolastica sul carattere scientifico della medicina vi sia stato uno schieramento o scuola che si richiamasse alla antica scuola dei Metodici, criticata da Galeno nel *De sectis* (nello studio di OTTOSSON, cit. sopra, nota 46, non si fa cenno all'esistenza di un richiamo alla setta metodica, nemmeno nel paragrafo sugli universali nella medicina; nessuna indicazione in tal senso neppure in AGRIMI e CRISCIANI, cit. sopra, nota 46, né in JACQUART, *La médecine*, cit. sopra, nota 43). Eppure il *De sectis*, con il commento alessandrino, era sicuramente un testo conosciuto.

essere criticato da Arnaldo,⁵⁶ lo era anche dal Magister Testamenti.⁵⁷ Che nella sua critica questi potesse poi aver di mira anche la posizione e la figura stessa di Arnaldo da Villanova, oltre agli empirici, potrebbe indicarlo un passo in cui distingue la propria posizione da quella di chi scrive di argomenti naturalistici con intento teologico: «Quapropter, fili, hoc quod dicemus et iam diximus velis intelligere cum spiritu scientifico, et non ag<r>iografico nec vulgarifico, quia sic loquimur ad respectum nature, operationi cuius tu habes assimilari etiam [i]n ipso magisterio». (I.3, ll. 18-21).⁵⁸

III.2 - Il Testamentum e il Liber de intentione medicorum: *parallelismi e divergenze*

Al di là della posizione polemica, tuttavia, il *Testamentum* presenta elementi di intreccio con il *De intentione medicorum* che vanno ben oltre coincidenze puntuali, come quella segnalata a suo tempo relativamente agli *Aphorismi de gradibus*; quello che qui si riscontra è piuttosto un atteggiamento simile a quello rilevato in quei passi del *Codicillus* che agli *Aphorismi* arnaldiani fanno chiaramente riferimento rovesciandone però il senso epistemologico.⁵⁹ Fra la posizione del Magister Testamenti e quella che Arnaldo adotta nell'opera dedicata a definire le condizioni di verità della conoscenza medica riscontriamo pertanto una relazione complessa, che vede la convergenza su alcuni temi, il contrasto su altri: ma, anche quando c'è contrasto, è trasparente il fatto che entrambi gli autori stanno riflettendo su problemi identici o vicinissimi.

Abbiamo già richiamato la diversa valutazione del rapporto fra medico e filosofo naturale; nel *De intentione medicorum* il 'naturalis philosophus' o 'naturalis artifex'⁶⁰ è colui che «suam considerationem et cognitionem ad opus non ordinat sed ad plenariam comprehensionem nature corporis mobilis», mentre il medico «non profundat et elevat tantum considerationem suam ut inquirat seu faciat mentionem de principio primo et originali virtutum, sicut philosophus naturalis ... quia medicus suam cognitionem et theoricam ut supra tactum est

56. Cfr. McVAUGH, AVOMO V. 1, *Introduction*, 138, nota 30.

57. Cfr. PEREIRA, *L'alchimista come medico perfetto*, cit., 86-89.

58. Sul rapporto fra medicina e teologia in Arnaldo, J. ZIEGLER, *Medicine and Religion ca. 1300. The case of Arnau de Vilanova*, Clarendon Press, Oxford 1998, in particolare cap. 2 e conclusioni.

59. Devo ancora una volta rinviare al mio contributo nell'incontro del 1994, dove scrivevo: «si noti la meticolosità del lavoro mimetico, che però permette all'autore del *Codicillus* di andare esattamente contro la propria fonte, affermando che la 'aestimacio' dell'artista è «certa propinqua veritati», mentre Arnaldo aveva affermato solo che essa è «appropinquans veritati» ...; che la verità che si ottiene è verità 'tout court', e non «possibilem veritatem»; e che le spiegazioni che Arnaldo aggiunge «propter minores» saranno sì aggiunte, ma, da autentico alchimista, «sub mystico sermone» (PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 124-125). La vicinanza fra *Testamentum* e *Codicillus*, opera forse dello stesso autore, o quanto meno di autori sicuramente molto vicini e in collaborazione tra loro, era stata segnalata già ne *L'oro dei filosofi*, cit., 89-90.

60. *De intentione medicorum*, 107-108.

ordinat ad opus et ideo plus cognoscere in theorica sua non curat ,quam illud quod sufficit ei ad opus regulandum seu rectificandum». Anche all'inizio del *Testamentum* incontriamo un'affermazione che sembra delimitare analogamente il campo dell'alchimista: «Et cum ista pars philosophie non potest dari absque theorica et practica, dicimus quod theorica est illa pars, in qua dispositiones corporum permutabilium ad temperamentum sunt assignate et demonstrate ad essendum cognite tantum, quantum est necessarium ad perfectionem nostri magisterii. Practica vero est illa pars, in qua forma et modus recte operandi describitur, secundum exigenciam dispositionis precognite per theoricam». ⁶¹ E, a confermare la vicinanza alla riflessione medica, il capitolo successivo si centra sulla distinzione fra ,temperamentum', ,intemperamentum' e ,neutralitas' e sulla problematica della composizione delle medicine, con una puntata polemica contro la discussione scolastica sul misto che risulta dalla fermentazione. ⁶² Ma subito dopo la portata di questa polemica si precisa: non si tratta di contrapporre alle considerazioni filosofiche, definite in maniera sprezzante ,superflua fantasmata', una delimitazione di campo nel senso dello strumentalismo arnaldiano, ma una considerazione filosofica di matrice diversa, il cui primato sulla finalità pratica viene affermato senza esitazioni: «debes intelligere quod omnis filius doctrine debet considerare dupliciter omnes partes theorice, accipiendo strictius quod capi poterunt secundum naturam suorum generum. Ob hoc quoque debent considerari et intelligi per rationem secundum id, quod in se sunt, et aliquociens secundum id, quod sunt signa recta et propinquiora secundum naturam ad aliquem significabilem respectum per cognitionem in corporibus temperabilibus. Sed consideracio prima, fili, debet precedere in ordine doctrine intellectualis». ⁶³ Dopo di che, la concreta dimostrazione del primato di una teoria che abbraccia i «principia naturalia primordialia et succedencia in opere nature» è fornita dal terzo capitolo, esposizione di una cosmologia quintessenziale che dev'essere intesa «cum spiritu scientifico, et non agiografico nec vulgarifico», secondo il passo che già abbiamo messo in evidenza. ⁶⁴

Il problema che occupa Arnaldo e il Magister Testamenti è chiaramente lo stesso, ovvero l'incidenza della conoscenza teorica sulla pratica (,opus') e si deve

61. *Testamentum*, I.1, ll. 22-28.

62. *Testamentum*, I.2 ll. 16-20: «Et per hoc talis consideratio [i.e., circa temperamentum] exulat a toto suo fine, sicut ille, qui alienatur per superflua fantasmata, qui inquit, utrum temperancia per innatum ingenium nature et per voluntatem magistri in fermento acquiritur per colliganciam miscibilium in medicina constituenti unum habitum vel diversos».

63. *Testamentum*, I.2, ll. 39-44.

64. Questa affermazione è inoltre seguita da un inciso che sembra rinviare a un insegnamento orale più dettagliato o perspicuo: «et nos bene intelligas, sicut iam dictum est et non ut scribitur». La necessità di un atteggiamento ,scientificus' nell'alchimista è ribadita nella seconda parte del *Testamentum* (II. 24, ll. 60-61: «Fili, cum spiritu scientifico habes intelligere istud, quod nunc tibi dicemus...»), dove sembra riferirsi alla capacità di interpretare razionalmente le metafore presenti nei testi d'alchimia più antichi e in alcuni versi dal significato alchemico ed evangelico – capacità che nasce dalla convinzione di seguire la natura nel suo ,cursus'.

sottolineare che nel *Testamentum* questo problema viene messo in relazione con la preparazione dei farmaci, ovvero con un tema quanto mai arnaldiano. E tuttavia la risposta data nell'opera alchemica diverge al massimo dalla posizione del medico, poiché l'intreccio di teoria e pratica dell'alchimista ha di mira – e ritiene di poter ottenere – la conoscenza più profonda possibile dei segreti di natura;⁶⁵ mentre per Arnaldo è fondamentale tenere separata la conoscenza filosofica (tantum scire, 123) dall'operatio' (122, 25ss), perché per il medico è 'causa' ciò che per il filosofo è «via veniendi ad notitiam cause» (123), l'alchimista ritiene di conseguire proprio attraverso le operazioni alchemiche la conoscenza della «semita naturae».

Il Magister Testamenti però non è semplicemente un filosofo che abbia per scopo l'ottenimento di una conoscenza teorica: tutta la sua ricerca è tesa a realizzare un nuovo farmaco. Sicché la riflessione sull'elixir come farmaco è il punto in cui il Magister Testamenti mostra la massima vicinanza con le posizioni di Arnaldo: se infatti in quest'ultimo lo scopo della medicina è costantemente tenuto presente come duplice –recuperare la salute e conservarla– e la velocità dell'intervento medico/farmacologico è una delle motivazioni principali addotte per spiegare la scelta strumentalista,⁶⁶ la concezione dell'elixir come rimedio curativo e conservativo⁶⁷ e la sottolineatura della sua velocità d'azione nel *Testamentum* potrebbero ben spiegare il volgersi all'alchimia di un medico formatosi alla scuola o comunque nell'entourage arnaldiano.⁶⁸

65. Come sottolinea McVaugh a proposito del contrasto fra la posizione di Arnaldo e quella di Averroè (AVOMO V.1, *Introduction*, 144), «both would concur that there exist two branches of medical knowledge, theoretical and practical... but for Arnau both these branches have practice (operatio') as their object, while for Averroes that is true only of active and practical knowledge; theoretical knowledge wishes only "to know, not to act"». Su questo piano la posizione del Magister Testamenti collima con quella di Arnaldo, ma la conoscenza teoretica finalizzata all'operatio' ha le caratteristiche della 'scientia' com'è definita in Averroè piuttosto che dell'ars' come in Arnaldo: infatti per lui l'alchimia è sia 'scientia' che 'ars' (cfr. PEREIRA, *L'oro dei filosofi*, cit., 134-143; *Tra scienza ed esperienza*, in «KOS» (2002), 34-39. Il dibattito sul rapporto fra 'ars' e 'scientia', che a Montpellier aveva toccato la medicina a partire dagli anni '90, in ambito alchemico si presenta con molte articolazioni: cfr. C. CRISCIANI, *La 'quaestio de alchimia' fra Duecento e Trecento*, «Medioevo. Rivista di storia del pensiero medievale», 2 (1976), pp. 119-169; B. OBRIST, *Art et nature dans l'alchimie médiévale*, «Revue d'histoire des sciences», 49 (1996), 215-286.

66. *De intentione medicorum*, 109-110: «promptius festinet opus rectum». Cfr. 114, 124 dove la contrapposizione fra 'philosophus' e 'medicus' è tutta risolta nella questione della velocità dell'intervento.

67. *Testamentum*, II.30, ll. 27-33: «... elixir... habet virtutem et efficaciam super numerum omnium aliarum medicinarum, sanandi realiter omnem infirmitatem... conservat sanitatem et confortat virtutem et eam multiplicat... quamlibet infirmitatem extollit a corpore; omni veneno resistit etc...» Cfr. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 169, dove l'esplicita esigenza di un farmaco insieme conservativo e curativo è riscontrata in Pietro d'Abano. Sulla velocità d'azione dell'elixir, cfr. ivi, ll. 37-39: «Et si infirmitas sit unius mensis, ista medicina sanat in uno die; et si sit unius anni, sanat pure in duodecim diebus; et si sit a longo tempore, realiter sanat in uno mense».

68. Cfr. quanto scrive Antoine Calvet in un recente contributo: «Même si... profonde et substantielle est la différence entre les théories alchimiques et celles qu'Arnaut de Villeneuve déve-

Eppure proprio nella caratterizzazione del farmaco alchemico, che sembra compendiare miracolosamente le esigenze primarie di efficacia, si mostra un punto di contrasto altrettanto forte, se non di più, di quello fra la posizione del medico-medico e del medico-filosofo-alchimista: perché se Arnaldo lavora sulle qualità elementari manifeste dei farmaci,⁶⁹ il Magister Testamenti propugna invece la preparazione di un farmaco che agisca in virtù delle segrete vie della natura e oltre l'azione delle qualità elementari; e se l'azione reciproca fra corpo e farmaco/cibo crea problemi all'epistemologia medica,⁷⁰ l'elixir con la sua natura quintessenziale si rivela come medicina perfetta perché non subisce alcuna alterazione da parte del corpo.⁷¹ E' per questo che l'intentio' dell'alchimista converge sia con quella del filosofo naturale, che vuole ottenere la conoscenza perfetta della realtà, sia con quella del medico, che mira all'efficacia del trattamento. L'efficacia dell'elixir dipende infatti dal suo essere fatto seguendo le vie della natura perfettamente conosciute.

Se, in definitiva, nell'epistemologia arnaldiana il test del giudizio del medico orientato alla pratica (*aestimacio artificialis*) è l'efficacia del trattamento, non dobbiamo sorprenderci che un medico formatosi in questo clima potesse entusiasinarsi per le promesse dell'elixir, e forse magari anche per qualche risultato concreto: pochi secoli dopo Paracelso ottenne, com'è noto, molte guarigioni 'miracolose' utilizzando farmaci distillati e preparati in maniera affine a quelli alchemici. Dobbiamo anche considerare che l'elixir configura, sul piano farmacologico, la possibilità di realizzazione del 'medium' di cui Arnaldo nel *De intentione medicorum* asserisce l'esistenza, essendo l'elixir un farmaco che è 'come' la salute, il vero 'medium'.⁷²

loppe dans les *Aphorismi de gradibus* ou le *Speculum medicinae*, nous sommes de plus en plus incité à considérer que, d'un point de vue doctrinal, des alchimistes, issus du milieu monpellierain et barcelonais, ont tenté d'adapter les principes de l'alchimie à certaines grandes lignes de la médecine enseignées par Arnaud de Villeneuve et ses épigones» (*À la recherche de la médecine universelle*, cit., 190 n).

69. *De intentione medicorum*: 'complexionatum' cfr. 117-118; è in base a queste che stabilisce se una sostanza è cibo o medicina (110, 115-16).

70. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, 158, scrive a proposito della complessa posizione di Arnaldo sulla questione farmaco/cibo: «the physician is concerned only with manifest changes, not the occult internal changes that may indeed be true absolutely in an abstract sense»; cfr. 161.

71. Una discussione della differenza fra l'assimilazione del cibo e l'azione del farmaco alchemico si incontra in una più tarda quaestio sull'uso dell'elixir nella cura della peste (C. CRISCIANI e M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, in *The Regulation of Evil. Social and Cultural Attitudes to Epidemics in the Late Middle Ages*, ed. A. PARAVICINI BAGLIANI, F. SANTI, SISMEL - Edizioni del Galluzzo, Firenze 1998, 7-39: 28-29).

72. Su questo tema rinvio al contributo di M.A. Pileggi.

III.3 – *Un suggerimento dal passato*

Sulla vicinanza fra *Testamentum* e medicina arnaldiana troviamo un interessante riscontro nella tradizione manoscritta del testo pseudolulliano. Il ms 686 della Biblioteca de Catalunya, copiato da Ivo Salzinger, il cui interesse per le opere alchemiche pseudolulliane è ben noto, contiene l'*Apertorium magnum*, il *Testamentum* e il *Codicillus*. Sui margini del *Testamentum* (e in misura minore del *Codicillus*) si possono leggere numerose annotazioni in cui l'editore dell'*Opera omnia* moguntino opera raffronti con altri testi di Lullo o con scritti alchemici pseudolulliani o di altri autori, rinviando in genere alle edizioni di cui si serve (in molti casi il *Theatrum Chemicum*). Alcune di queste annotazioni mettono in relazione passi delle opere alchemiche pseudolulliane con alcune opere mediche di Arnaldo da Villanova.⁷³ Trascrivo di seguito questi passi, indicando il capitolo secondo la numerazione utilizzata da Salzinger e riportando in corsivo il testo equivalente dall'ed. 1999.

MS, cap. 7 = I.6 ll. 1-2: «Per hoc potes considerare quod res naturales sunt ille, que sunt necessarie ad habitudinem temperamenti secundum rationem suorum generum, que devallantur ab extremis et mediis. Et ideo dicuntur res, sine quibus nullum corpus naturaliter potest temperatum esse.»

Vid. *Spec. Med.* Arnald. de Vilanova = cap. 1 (1rB nell'ed. Lugduni 1504⁷⁴) «Res igitur naturales sunt ille que ad esse sanitatis sunt necessarie secundum rationem sui generis et ideo dicuntur res sine quibus corpus sanabile naturaliter esse non potest».

MS cap. 28 = I.27 ll. 123-127: «Et experimentum destruit omnem formam contracta de arrogancia colerica, que venit in capitibus eorum, qui presumunt esse id, quod non potest fieri, nec unquam erit. Et tales credunt deceptionem suam esse indeceptibile, quoniam ignorant discute-

73. Nell'articolata difesa dell'alchimia oggetto dei *Perspicilia lulliana philosophica*, pubblicata nel primo volume dell'edizione moguntina di Lullo, Salzinger generalizza questo confronto affermando che la medicina arnaldiana contiene in sé l'alchimia esprimendola metaforicamente, mentre il *Testamentum* contiene l'intera medicina nascosta sotto la terminologia alchemica: «Totus hic liber *Speculum Medicinæ* Arnaldi sub una continua metaphora complectitur totum alchimie et medicinæ magisterium, ut hic ipsemet Arnaldus se lucidissime pandere proficitur: unde sicut hic liber in sensu literali est medicus et in sensu metaphorico alchemicus, sic totum Antiquum Testamentum» [non, ovviamente, la Bibbia ma il *Testamentum* del 1332, così indicato per distinguere dal tardo *Testamentum Novissimum*] «quod infra probabimus esse opus B. Raymundi Lulli, in sensu literali est alchemicum et in sensu metaphorico est medicum, quasi ad literam correspondens *Speculo Medicinæ* Arnaldi, eiusque ordini ad unguem inhaerens». Cfr. PEREIRA, *The alchemical corpus*, cit., 54.

74. Il confronto è stato effettuato su questa edizione perché, come risulta evidente dall'annotazione successiva, era quella utilizzata da Salzinger.

re id, quod fantasia eorum eis representat in claro experimento, si sic est vel non».

Vide Arnaldum de Villanova, Tract. *De graduatione medicinarum*, Aphor. 36, fol. 229 v.p. = *Aph.* 37 in *AVOMO* vol. II, 197-206, 201 ll. 28-31: «*Sed causa deceptionis in talibus est arrogancia ingenii. Cum enim sint ingeniosi et perspicaces, presumunt de se plus quam sit, et subponunt quod eorum cognicio sit indeceptibilis; et ideo negligunt discutere quod presentat eis fantasia, et sic deluduntur ab ea*». ⁷⁵

MS cap. 48 = I.47 l. 1-9: «Postea, fili, tu non debes ignorare potestatem duorum argumentorum vivorum, videlicet quando coniunguntur invicem per dissolutionem cum unum sit activum et aliud passivum. Fili, ab istis duobus per differentialem concordiam, que venit de virtutibus et potentiis unitis, exeunt quattuor nature principales, que clamantur alio modo quattuor virtutes regitive nature. Sed specialiter prima vocatur natura attractiva vel appetitiva; secunda, natura retentiva aut coagulativa; tertia appellatur natura expulsiva; et quarta, hoc est natura, que incipit, et que nuncupatur natura digestiva».

Vid. *Spec. Med.* Arnaldi cap. Virtus = f. 3rB: «*Virtutes autem naturales que predictis serviunt tribus vel ministrant quattuor sunt, scilicet attractiva qua membrum attrahit id quod indiget. Retentiva qua retinet. Digestiva qua retentum transmutat ab una dispositione in aliam vel iuvativa [sic] vel minus nocitiva. Expulsiva qua expellit superfluum*». ⁷⁶

MS cap. 70 = I.69 ll. 33-36: «Et nescis, fili, quod, cum vera res est ante omnia in generali, quod quelibet materia aut quodlibet corpus aut omne membrorum in virtute illorum non debilitatur nec confortatur, nisi per amorem operationis, quam dicta virtus debet facere in consequendo. Et si postea consequitur aut non consequitur, tam cito cognoscetur tam bene per ignorantem ut per sapientem si sit perfecta aut imperfecta. Sed numquam per hoc habebit ignorans cognicionem maiorem dispositionis materie, nisi tantum sicut ille, qui videt hominem infirmum et dicit et indicat: «Iste homo sustinet egritudinem, aut habet malam dispositionem in suo corpore». Et hoc est generale ad dicendum tam bene igno-

75. In questo aforisma, come si ricorderà, Arnaldo sta sviluppando un'ampia polemica contro Averroè, che ha cercato di costruire la sua teoria dei gradi degli elementi senza base sperimentale. Il Magister Testamenti concorda, evidentemente, con Arnaldo a proposito della necessità dell' 'experimentum'. Si tratta dello stesso capitolo in cui troviamo il passo polemico contro l'utilità per i cristiani, 'populus veritatis', di studiare le dottrine degli ebrei e dei pagani, che è riprodotto nel *Testamentum*, III.29, ll. 96-102! Cfr. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; *Il Testamentum alchemico, Introduzione storica*, pp. xxiv-xxix.

76. Qui il Magister Testamenti ha ritagliato, nella complessa articolazione delle 'virtutes' presentata nel capitolo VI dello *Speculum Introductionum Medicinalium*, una parte decisamente limitata, cambiando inoltre l'ordine delle virtù. Sulla trattazione delle 'virtutes naturales' nel *Testamentum* cfr. *L'oro dei filosofi*, cit., 210-214.

ranti ut sapienti et ad cognoscendum bene per unum ut per alium. Sed numquam per hoc ignorans cognoscat proprietatem dispositionis virtuose, per quam corpus aut materia consequitur aut non consequitur suas operationes, aut bonas aut malas; et si non cognoscat, numquam habebit cognitionem confortandi aut debilitandi. Ex Arnaldo in *Speculo medicinae*.⁷⁷

MS cap. 82 = I.81 ll. 1-4: «Fili de veritate, opus est tibi quod sapias et scias istam rotam deauratam totum cordetenus, si perfecte velis intelligere et scire quomodo elementa, cum natura quam tibi dixi, vadunt rotando successive in girum, quousque finierunt circulum suum, qui est perfectio sui operis».

Vid. *Spec. Med. Arnald. cap 2 de element.* = f. 1vA: «*Et ex his patet quod medicus non diffinit elementa secundum quod sunt principia motiva ad ubi sed secundum quod sunt alterationis principium.*»⁷⁸

MS cap. 97 = I.96 ll. 4-8: «Complexio temperata est illa, in qua prime qualitates mutualiter rumpuntur, quousque veniant ad illum terminum, per quod resultat melior et potissima dispositio compositi secundum totum illum modum, qui debetur sue speciei. Nam in qualibet specie absolute habetur temperamentum, quod est tale ad suam speciem respectu sue individualitatis»

Vid. Arnald. de Villanova in *Spec. Med. De Comple.* = f. 1vB: «*est autem temperata complexio illa in qua prime qualitates mutuo se frangunt in eo termino quo resultat potissima dispositio corporis secundum omnem modum qui sue speciei debetur. Nam in unaquaque specie absolute temperamentum est quod respectu omnium individuorum sue speciei est tale.*».

Non sembra casuale che le convergenze riscontrate da Salzinger, che si è qui inteso di documentare, riguardino i capitoli dello *Speculum Medicinæ* dedicati agli aspetti più teorici, quali la definizione di elemento, complessione, 'virtus', ecc., e che il confronto confermi per lo più la modalità di rapporto che si è rilevata in relazione al *De intentione medicorum* e che era stata riscontrata nel *Codicillus* con riferimento agli *Aphorismi de gradibus*. Questi sondaggi suggeriscono che potrà essere assai proficuo isti-

77. Non è stato possibile fin qui rintracciare un parallelo a questo passo: Michael McVaugh, che desidero ringraziare per avermi aiutato nel tentativo di verifica, mi conferma che il passo segnalato da Salzinger non sembra contenere elementi inaccettabili dal punto di vista di Arnaldo, ma non risulta essere una citazione diretta (comunicazione personale del 6 maggio 2004).

78. In entrambi i testi c'è una presa di distanza esplicita dallo schema dei quattro elementi secondo la cosmologia aristotelica e un'accentuazione della loro dinamica trasformativa; ma il modo in cui questa viene espressa è indubbiamente assai diverso. Sulla ruota degli elementi nel *Testamentum* cfr. *L'oro dei filosofi*, cit., pp. 180-187.

tuire un confronto testuale sistematico fra il *Testamentum* e lo *Speculum Medicinae* arnaldiano, nel momento in cui sarà disponibile l'edizione critica di quest'ultimo testo.

III.4 – Ancora sul *De vinis*

Fra i luoghi paralleli indicati dall'editore settecentesco di Lullo, ce n'è uno che suscita particolare interesse per la vicinanza con le problematiche epistemologiche che abbiamo esaminato in rapporto al *De intentione medicorum*, e che anzi richiama quanto messo in evidenza da Arnaldo nel prologo di quest'opera dove, fra le tipologie di medici criticati, sono segnalati quelli che «in universalibus stantes ... non valent intentionem medicinalium auctorum pertingere ... Quamobrem tanquam superficietenus colorati et ignotis onerati sermonibus, ea universalia que colligunt in primitivis scientiis – utpote lima rationis et statera carentes iudicii – cum rerum experientiis non habundent».⁷⁹ In una delle sue annotazioni Salzinger segnala infatti un passo del *Testamentum*, in cui percepiamo l'eco della stessa problematica rilevata nel prologo del *De intentione medicorum*, e invita a metterlo a confronto con un passo del *De vinis*, ove si sottolinea proprio la necessità per il medico di ricondurre i particolari agli universali.⁸⁰

MS cap. 34 = I.33 ll. 53-57: «Ergo, fili, habes sequi opiniones methodicorum, quoniam tota sciencia medicine poterit esse et est reducta ad opinionem illorum, qui tantummodo habent contemplari universalitatem [en natura' scrive il testo catalano], in qua est congregacio virtutum operatorum in omni cursu nature. Qui multas particularitates scit reducere ad universalitem, dicetur melior medicus inter medicos et philosophos, quoniam in particularitatibus sunt virtutes confuse, et in universalitate sunt virtutes reales colligate in unum, sicut manifestat totus cursus nature et medicina medicinarum».

Vide Arnaldum de Villanova lib. *de vinis* §: «vinum naturaliter laxativum», fol. mihi 263 (f. 263rB: «Beatus igitur ille Medicus, cui Deus dat scientiam, et intelligentiam, et est nature socius. Et non absque causa dictum est in scientia Salomonis: honora medicum, etc. Etenim illum Deus creavit. Sed heu multi sunt vocati, pauci vero electi; quoniam scientia medicinae redacta est iam ad opinionem emotoicorum de quibus.»⁸¹

79. *De intentione medicorum*, 98.

80. Sul rapporto fra particolare e universale nel dibattito medico cfr. OTTOSSON, *Scholastic medicine*, ch. II.1 (*Universals and medicine*).

81. Si noti che il testo catalano del *Testamentum* nel manoscritto Corpus Christi College 244 indica quelli che il latino chiama *methodici* con il termine *emotobics* (lezione corretta nel testo in *methodics*, per analogia col testo latino, e segnalata in apparato, pag. 113 dell'ed. PEREIRA-SPAGGIARI). Almeno uno dei manoscritti latini del *Testamentum*, Praha Universitni Knihovna, XXIII 132, f. 20v ha il termine *emoroycorum*, l'edizione Manget (I, p.728) ha *emoroytorum*.

Emothoici autem sola universalia contemplantur. Qui enim plura singularia ad universale reduxerit, melior habetur. Ideo bene diffinit quidam dicens: medicina scientia est, que nescitur: Deus autem benedictus faciat nos scire et intelligere, et secundum suum beneplacitum operari».

Come avevamo notato a proposito delle convergenze fra *Codicillus* e *Aphorismi de gradibus*, una formulazione quasi identica (le parole sottolineate) serve a sostenere due posizioni divergenti: infatti nel *De vinis* la capacità di ricondurre i casi singoli all'universale viene contrapposta alla posizione di coloro «qui sola universalia contemplantur», mentre nel *Testamentum* proprio la riduzione all'universale è l'elemento valorizzato. Ed è non poco interessante che questa posizione sia indicata col nome di una delle scuole mediche, i 'methodici', sui quali il giudizio dei due autori, naturalmente, diverge.⁸² Si deve inoltre sottolineare che è proprio mediante l'elixir, dunque sul privilegiato piano farmacologico, che il Magister Testamenti ritiene di poter operare la 'reductio' all'universale: «non est mirum, si ista medicina super omnes medicinas alias ab homine sit merito perquirenda, cum omnes alie universaliter reducuntur ad istam.»⁸³

Meno diretto, ma altrettanto interessante, un altro elemento di vicinanza fra *Testamentum* e *De vinis* può essere riscontrato nello stesso passo del testo arnaldiano. Nella descrizione del 'Vinum naturaliter laxativum' (in cui si trovano le parole richiamate da Salzinger), l'autore insegna come si può produrre un vino naturalmente lassativo preparando il tronco della vite come si fa per un innesto e inserendo nell'incisione una sostanza lassativa («scammonea, vel de helleboro nigro, vel esula, vel alio forti laxativo»); in tal modo si produrrà uva lassativa e vino lassativo (l'insegnamento di questa tecnica è riportato a «Palladius in libro suo de agricultura»: 587G);⁸⁴ e così conclude (588B): «Et qui scit naturas et potentias rerum simplicium, et habet imaginativam fortem in opere naturae facit apparere mirabilia». L'intera procedura richiama un motivo presente nella tradizione alchemica, quello dell'innesto, connesso al parallelismo alchimia/agricoltura come indicazione della possibilità di interazione fra l'agire dell'artefice e quello della natura; la discussione sulle piante innestate è infatti, sin dall'anonimo *Liber Hermetis*, un motivo topico per dimostrare la possibilità della produzione artificiale.⁸⁵

82. Nell'ed. Basilea 1586, col. 588 C, le parole «ad opinionem emothoicorum de quibus. Emothoici autem sola universalia contemplantur» sono rese come «ad opinionem eorum, qui sola universalia contemplantur». Per quel che riguarda i 'methodici', cfr. sopra, nota 53; nonché *L'alchimista come medico perfetto*, 88 e nota 34.

83. *Testamentum*, II.30, ll. 27-42.

84. Sulla presenza di citazioni da Palladio nei testi arnaldiani v. M.R. McVAUGH, *The authorship of the Antidotarium and De venenis*, in *Actes de la I Trobada*, cit., 84 nota 26. Per un altro esempio di tecnica simile all'innesto, utilizzata a scopo medicinale, nel *De vinis* cfr. sopra, nota 25.

85. Sul rapporto fra artefice e natura nell'agricoltura ci si limita a richiamare due testi particolarmente significativi, di ROBERTO GROSSATESTA («... operatio, quae naturae sit et nostra, utpote vegetabilium plantatio...») e Ruggero BACONE («Dico ergo quod in plantis est duplex agens: immediatum, ut natura intra, agens extra ut occasio solum: est homo plantans, quod est artifex») (rispettivamente in: *Die philosophische Werke des Robert Grossatestes Bischofs von Lincoln*,

Ma quel che qui colpisce è soprattutto il fatto che la tecnica simile all'innesto insegnata nel *De vinis* trovi riscontro nel suggerimento che il Magister Testamenti dà a proposito di un possibile uso dell'elixir, di cui ha appena dichiarato le meravigliose virtù medicinali (si tratta del celebre elogio dell'elixir): «Habet adhuc plus potestatis dicta medicina, quoniam ipsa rectificat quodlibet aliud animal et vivificat omnes alias plantas tempore veris propter suum mirabile et magnum calorem. Quoniam, si de illa ad quantitatem unius grani milii dissoluti in aqua posueris in corde unius trunci vinee ad quantitatem concavitatis unius avellane, artificialiter nascentur folia et flores et producet bonos racemos in tempore magii; et sic pro qualibet alia planta. Quod, quando fit, reputatur pro miraculo contra cursum nature. Iccirco qui ignorant potenciam talis rei credunt quod sit incantamentum». (II.30, ll. 43-50).⁸⁶

Si riscontra dunque nel *De vinis* una conoscenza molto precisa della posizione dei 'figli d'Ermete' e, nel caso del para-innesto, viene suggerita una tecnica utilizzata da qualcuno che tale si definisce, il Magister Testamenti appunto. Non è inverosimile che la ricerca farmacologica, centrale nell'attività di Arnaldo e dei suoi discepoli, si incrociasse con la ricerca alchemica sull'elixir, la cui presenza era sicuramente diffusa già nei primi decenni successivi alla morte di Arnaldo nella regione catalana e occitanica,⁸⁷ e si trovasse in certo senso in concorrenza con essa, come s'intravede nel serrato dibattito fra il Magister Testamenti e i testi medici villanovani.

* * *

IV – MAGISTER PETRUS

Credo sia a questo punto inevitabile trarre la conclusione che il Magister Testamenti dovesse essere davvero molto vicino all'ambiente arnaldiano, di cui mostra di condividere le principali linee di ricerca (rapporto fra teoria e operatività, modalità d'azione dei farmaci), che però sviluppa in direzione dell'elixir

hrsg v. L. BAUR, «Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters» 9, 1912, 5; *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi* Fasc. XI, *Quaestiones supra de Plantis*, ed. R. STEELE, Clarendon Press, Oxford 1932, 252). Sull'esempio dell'innesto in ambito alchemico si veda il *Liber Hermetis*, un testo latino attribuito ad Ermete, pubblicato parzialmente in W. NEWMAN, *The 'Summa perfectionis' of Pseudo-Geber. Edition with Commentary and English Translation*, Brill, Leiden 1991, Introduction, Appendix II to Chapter I, 53-54: «Imo opera humana cum naturalibus multimode eadem sunt, ut in igne et aere, aqua, terra, mineris, arboribus et bestiis ostendemus... Immo et artificialia naturalibus potiora sunt, quod qui de mineris sciunt non contradicunt. Arbor spontanea naturalis et arbor insita artificialis utraque arbor est... Nec ars hec omnia facit, sed naturam faciendam adiuvat».

86. E' immediatamente di seguito a questo passo che ricorre la definizione filosofica dell'elixir come «calor naturalis infixus in suo humido radicali» (*Testamentum*, II.30, l. 51). Su questo aspetto si rinvia ai contributi di Chiara Crisciani e Giovanna Ferrari.

87. Cfr. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale*, cit. sopra, nota 2; M. PEREIRA, *L'alquímia als països catalans*, in *La ciència a Catalunya en l'Edat Mitjana*, in corso di stampa.

alchemico fino a rifiutare completamente l'impostazione epistemologica di Arnaldo (ci si potrebbe chiedere, del resto, se si tratti di un rifiuto preliminare o conseguente all'adesione all'alchimia), e a ritenere che solo l'alchimista sia un 'medico perfetto'. Chiuderò allora questo mio contributo mettendo in luce quello che ad oggi non può essere considerato più che un caso di omonimia, ma che potrebbe servire da punto di partenza per un approfondimento della ricerca sugli interessi alchemici nell'ambiente arnaldiano e, forse, portare anche più vicino all'identificazione del *Magister Testamenti*.

In una nota della sua introduzione al *De intentione medicorum* Michael McVaugh segnala che il 'frater' cui Arnaldo si rivolge in quest'opera è indicato come 'frater Petrus' in un ramo della tradizione manoscritta; e, per quanto con cautela, accosta questa figura ad un 'Petrus de Villanova' attestato come medico di Pietro II nel 1284, ricordando inoltre che un nipote di Arnaldo, medico anch'esso e anch'esso di nome Pietro, era a Tarragona nel 1330.⁸⁸ L'ipotesi che questo Pietro fosse figlio e omonimo di un fratello di Arnaldo non è inconcepibile, come appunto rileva McVaugh.

Ora, nella tradizione alchemica il nome di Pietro da Villanova non è ignoto: come già si era segnalato nel contributo del 1994, un 'magister Petrus' è collocato da Ludovico Lazzarelli, o meglio dal suo maestro d'alchimia Giovanni Rigaud (Ricardi), all'inizio della linea Arnaldo-Lullo; e una ricetta dal titolo di *Opus lunare* è ascritta al 'magister Petrus de Villanova' in un manoscritto quattrocentesco, Cambrai 919.⁸⁹ A queste indicazioni si deve aggiungere che un alchimista denominato Pietro o Pietro Arnaldo da Villanova figura come autore di un *Rosarius* (diverso dal *Rosarius* normalmente attribuito ad Arnaldo) in un manoscritto che alla fine del XIX secolo si trovava in una biblioteca privata (la biblioteca di D. Pablo Gil y Gil, professore dell'Università di Saragozza), secondo quanto indica José Ramón de Luanco.⁹⁰ L'erudito trascrive fra l'altro questo

88. McVAUGH, AVOMO V.1, *Introduction*, p. 138 nota 33, col rinvio (per quel che concerne il nipote di Arnaldo) a F. SANTI, *Arnau de Vilanova: l'obra espiritual*, Diputació provincial de València, València 1987, 51; cfr. inoltre, J. PERARNAU, *Estudi introductorio* all'edizione citata della *Introductio in librum de semini scripturarum*, AVOTHO III.

89. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 133-134. Cfr. anche ms. Harley 5403, f. 107v.

90. Si trattava di un volume in quarto contenente 94 fogli, che José Ramón de Luanco descrive nella sua *Historia de la alquimia en España* (Facsimile dell'ed. Barcelona, Imprenta de Fidel Giró, 1889 [tomo I], Imprenta de Redondo y Xumetra, 1897 [tomo II]), Editorial Alta Fulla, Barcellona 1998, II, 103-110). Secondo l'erudito, che dichiara di aver visto il manoscritto e ne dà un dettagliato resoconto, vi si poteva leggere il seguente titolo: *Rosario del Excelentissimo doctor Maestre Arnaldo de Villanueva sobre la piedra mayor, traduzido del latin en lengua castellana por Johan de Tovar, dedicada la traducción al illustre y muy magnífico señor el señor Don Fadrique Henrriques de Ribera, Marqués de Tarifa, Adelantado mayor de Andalucía*. Si tratterebbe di un manoscritto della prima metà del XVI, caratterizzato da iniziali decorate e da disegni a penna che raffigurano alchimisti al lavoro; ed il testo, che de Luanco riferisce di aver confrontato con due edizioni (Manget e Gratarolo) del *Rosarius* tradizionalmente attribuito ad Arnaldo, risulta essere del tutto diverso da quest'ultimo; dalla fama di esso potrebbe dipendere l'indicazione dell'autore come semplicemente 'Arnaldo' (e non 'Pietro Arnaldo', come nel corpo dell'opera) nel titolo riportato nel manoscritto castigliano. All'interno del testo si trova un richiamo a my maestro Vidal de la Peña', dichiarato ancora viven-

passo: «recapitulé aqueste Rosario sacado de los secretos de los philosophos y despues por mi solo de grado en grado et de capitulo en capitulo muchas vezes aprobado en la Ciudad de Mompeglier en mi posada que era en el Campo nuevo para reposo de mis amados hijos Arnaldo et Johan de Villanueva por ruegos et requerimiento de ciertos hijos de Philosophia en el Anno de la incarnation del señor de Mil et trezientos y treynta et seys». Troviamo un passo quasi esattamente parallelo, ma datato 1406 anziché 1336, nell'ampio *Rosaire* francese del ms Cambrai 918, datato 1426;⁹¹ questo passo (f. 1r) è così riportato da James Corbett: «j'ay encompilé cest Rosaire et lay traitiet des chozes qui estoient chachees par les dis de dautrs (?) philosophes et apres par moy Arnault de Villenove de degre en degre, chapitre apres chapitre moultes fois aprouve en la ville de Montpellier en ma propre maison asise en la plache de Camp Noef a la requeste de mes amz (?) filz Arnault et Jehan de Villenoegve qui adche priez estoient par certains filz de philosophie subs l'anee del incarnation nostre seigneur mil.iiii^c. et vi».⁹²

te, che avrebbe sperimentato una ricetta con la marcassite «en el año del señor mil ccc y uno»; la marcassite, che il maestro Vidal aveva utilizzato proveniva da «las partes de albernaya», mentre l'autore, che a questo punto si sottoscrive («prueva de my Pedro arnaldo de villa nueva»), dichiara di averne trovato molta «en una altura del monte que esta junto cabe nra Señora de podio et daquesta marquesita hize la medecyna arryba dicha. Pero hizela por esta manera que aquy abaxo se sigue». Si noti che l'incipit dell'*Opus lunare*, contenuto nel manoscritto Cambrai 919, corrisponde all'incipit del capitolo della traduzione castigliana che segue immediatamente questo passo: si confronti J. CORBETT, *Catalogue des manuscrits alchimiques latins, II – Manuscrits des Bibliothèques Publiques des Départements Français*, Union Académique Internationale, Bruxelles 1951, 39 (ff. 126-127, *Sequitur opus quoddam lunare a P. de Villanova ut dicitur. Inc.* «Probatio mei Petri de Villanova: recipe marchassitam albam et tritutam [sic] eam bene subtiliter») con de Luanco II, 107 («Prueva de my Pedro arnaldo de villa nueva», folio 54). – Il nome 'marcassite', attualmente indicante il solfuro di ferro, nella tradizione alchemica, è utilizzato con significati diversi, fra cui quello di 'magnesia bianca': da qui il titolo della ricetta latina di *Opus lunare*. Il medesimo manoscritto Cambrai 919 contiene un testo intitolato *Incipit Liber Philosophicus de omnium membrorum totius corporis sanitate mediante aqua philosophica ab angelis Dei magnifestata pro pauperibus evangelicis* (ff. 145r-161v), ovvero il *Liber de aqua vitae simplici et composita* attribuito ad Arnaldo da Villanova (cfr. sopra, nota 30).

91. CORBETT, *Catalogue...* II, n° 10, pp. 24-32. Il testo del ms Cambrai 918 inizia con questo titolo: *Ici commenche le petit Rosaire de Maistre Arnault de Ville Nove sur la Rose fait et compose d'alquimie translate de latin en franchois par J.B. de G^a*. Come osserva CORBETT, *Catalogue* II, 29, questo testo è troppo ampio (ff. 1-200 del manoscritto, il cui formato è in 8°) per essere la traduzione del *Rosarius* arnaldiano, come aveva affermato L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. III, 671.

92. CORBETT, *Catalogue* II, 25. Cfr. l'altra subscriptio, al f. 201v del medesimo manoscritto (ivi, 30): «Moy Ernault de Villenoeve demourant des maintenant en la ville de Montpellier le droite composition de naturelle philosophie resplendant par le quelle toute chose diminuee a vray solifice et lunifice est parfaite et secret et souverain de tous les philosophes soubz entier et petit parlement a casun del filz de philosophie en compilation et ordennant declare et manifeste par cest petit tractie. Et est appelle c'est libret: Fille du Grant Secret. Pour ce que briefment par moy l'effect souverain multes fois a trouve par son vray approuvement des livres aux philosophes ay aprins et translate». Chiaramente, tutti questi testi dovranno essere portati alla luce e studiati, confrontandoli in primo luogo con la tradizione del *Rosarius* arnaldiano, del *Rosari* edito da A. Calvet (e con il testo francese in appendice a questa edizione), nonché con la serie dei *Rosari* alchemici segnalata da THORNDIKE, *A History*, vol. III, 55-61.

L'esistenza di un *Rosario* alchemico, il cui autore è indicato come Pietro da Villanova, fratello di Arnaldo, era segnalata nell'opera di erudizione ermetica compilata nel XVIII secolo da Nicholas Lenglet-Dufresnoy.⁹³ Esaminando le diverse attestazioni di questo Pietro alchimista, si constata che la notizia deve provenire da fonti indipendenti l'una dall'altra,⁹⁴ e dunque è improbabile che si tratti della pura e semplice ripetizione di un motivo leggendario.

Senza voler formulare ipotesi premature, desidero soltanto sottolineare che a questo punto ci si dovrebbe almeno chiedere se le indicazioni filtrate nella tradizione alchemica non siano indizio dell'esistenza di un Villanova (fratello? nipote? o semplicemente quasi omonimo?) attivo a Montpellier in una data incerta,⁹⁵ curioso o praticante dell'alchimia, nella quale avrebbe cercato o creduto di trovare la risposta ad alcuni dei problemi centrali della ricerca medica e farmacologica praticata nell'ambiente del Villanova più celebre, Arnaldo, affrontandoli però secondo un'impostazione e con risultati radicalmente diversi.

Siena, 11 giugno 2004

POSTILLA

Riconsiderando i temi affrontati alla luce della discussione e delle considerazioni conclusive della II Trobada, due precisazioni devono essere aggiunte alle ricerche presentate nel contributo.

1. L'*Ars Operativa Medica* può essere annoverata fra le testimonianze della diffusione della leggenda alchemica di Arnaldo da Villanova e della sua fama di grande sapiente (*fons scientiae*, come viene chiamato nel testo), oltre che della ormai acquisita attribuzione a Raimondo Lullo di scritti alchemici. In relazione all'accostamento fra alchimia pseudolulliana e pseudoarnaldiana, sarebbe opportuno progettare una ricerca sistematica delle tracce che accostano i due

93. N. LENGLET DUFRESNOY, *Histoire de la philosophie hermétique*, Paris 1742 (reprint Hildesheim 1975), vol. III, 326: «Petri Villanovani, fratris Arnaldi, Rosarium» (verosimilmente è questa la fonte della notizia riportata da C.G. Jung, di cui riferivo in *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, 134, nota 172).

94. Lazzerelli dà solo il nome 'Petrus' e non segnala un rapporto di parentela ma di magistero rispetto ad Arnaldo da Villanova; il manoscritto Cambrai 919 riporta solo parte dell'opera, con un titolo diverso da quello di cui dà notizia de Luanco; Cambrai 918 attribuisce ad Arnaldo un *Rosario* diverso; quanto alla notizia di Lenglet Dufresnoy, è verisimile che provenga da un manoscritto francese, che potrebbe anche essere lo stesso Cambrai 919; ma si deve notare che nessuna delle testimonianze manoscritte parla di Pietro come 'fratello' di Arnaldo.

95. La data indicata dal manoscritto descritto da de Luanco sarebbe molto vicina sia a quella in cui è attestato vivente Pietro nipote di Arnaldo da Villanova (1330), sia a quella della dedica del *Testamentum* (1332). Tuttavia va evidentemente considerata con molta prudenza, dal momento che non coincide con quella indicata nel ms Cambrai 918.

autori nella tradizione manoscritta, nelle attribuzioni testuali e nelle dossografie alchemiche tanto latine che volgari almeno fino a tutto il XV secolo.

2. Il *Testamentum* pseudolulliano va invece considerato una rilevante testimonianza di quello che Francesco Santi ha proposto di definire 'post-arnaldismo', ovvero gli esiti alchemici legati all'opera medica e/o profetica di Arnaldo. La ricerca sul possibile rapporto con l'opera profetica è tutta da fare, e apre una prospettiva stimolante. Le significative indicazioni di Josep Perarnau in relazione alla *Introductio in De semine scripturarum* (v. in particolare la segnalazione aggiunta alla nota 78) così come, più in generale, l'accostamento della figura dell'alchimista a quella del profeta e l'idea dell'alchimia trasmutatoria come mezzo per eliminare dal mondo la povertà, possono essere messe in relazione con la già rilevata presenza di temi escatologici nel *Testamentum* stesso e nell'alchimia del primo Trecento: è quasi superfluo, fra l'altro, ricordare che uno dei primi a presentare Arnaldo come alchimista è lo spirituale, profeta e alchimista Giovanni da Rupescissa. Per quel che riguarda l'opera medica occorre invece precisare che, se possiamo ragionevolmente ritenere che il Magister Testamenti abbia avuto come orizzonte o come punto di partenza teorico le dottrine mediche, epistemologiche e farmacologiche di Arnaldo da Villanova, non necessariamente questo implica l'inverso, ovvero che le dottrine del Magister Testamenti fossero quelle cui Arnaldo poteva fare riferimento nell'interessarsi (o nel disinteressarsi) all'alchimia. A partire dagli anni '60 del Duecento e fino alla metà del secolo successivo le ricerche alchemiche e quelle distillatorie, ponte fra alchimia e farmacologia, ebbero sviluppi e trasformazioni consistenti, come hanno sottolineato anche gli studi recenti di Michael McVaugh e di Agostino Paravicini Bagliani; il *Testamentum* si colloca quasi alla fine di questo periodo di crescita e mutazione dell'alchimia, ed appare pertanto più verosimile pensarlo come l'opera di un discepolo (su posizioni di critica e di distacco nei confronti del maestro) che non come quella di un interlocutore del Villanova. Rimane aperta la questione della diffusione delle ricerche alchemiche nella regione catalana ed occitanica al volgere del XIII secolo, per cui è indispensabile il proseguimento delle indagini sui manoscritti scientifici tanto latini che romanzi.

Maria PILEGGI

LE MEDIUM NEUTRUM: UNE POSSIBLE LIAISON
ENTRE LA MÉDECINE ARNALDIENNE
ET L'ALCHIMIE PSEUDO-LULLIENNE*

Beaucoup d'écrits alchimiques anonymes attribués au philosophe majorquin Raymond Lulle, le plus important corpus de la tradition alchimique médiévale, associent le nom d'Arnaud de Villeneuve à l'alchimie.¹ D'un côté, le résultat des enquêtes réalisées jusqu'à présent dans le domaine de l'histoire de la médecine ou dans celui de l'histoire de l'alchimie, ne nous assure pas de l'engagement du plus illustre maître de l'École de Médecine de Montpellier avec le grand art.² De l'autre, les arguments jusqu'à maintenant présentés au profit de la thèse qui nie l'attribution à Arnaud de Villeneuve de l'une de plus longues collections alchimiques médiévales, ne sont pas suffisants pour expliquer que plusieurs alchimistes aient réservé à Villeneuve un rôle de telle importance dans la tradition alchimique.³ L'intérêt que les alchimistes ont porté

*. Avec tous mes remerciements à mes collègues pour leurs suggestions et commentaires lors de la «II Trobada Internacional D'Estudis sobre Arnau de Vilanova» (Barcelone, 30 septembre - 3 octobre 2004). Je remercie tout particulièrement les professeurs M. Pereira et M. McVaugh, pour leurs conseils avisés.

1. Malgré la considération incertaine à propos de l'adhésion d'Arnaud à l'alchimie, R. HALLEUX note que: «En fait, la tradition indirecte qui fait d'Arnaud un adepte repose presque exclusivement sur le témoignage du corpus lullien». R. HALLEUX, *Les textes alchimiques* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 32), Turnhout, 1979, 105. Et en particulier, les auteurs des plus anciens traités attribués à Raymond Lulle, *Ars operativa medica* et *Codicillus* citent Arnaud, et mentionnent, surtout, le *Rosarius* et son enseignement médical. Voir: M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull* (The Warburg Institute Surveys and Texts, 18), London, 38.

2. Sur la controverse autour de l'authenticité de l'oeuvre alchimique arnaldienne, M. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia, Un'indagine preliminare*, dans lequel l'auteur vérifie tout particulièrement l'absence d'un critère valable pour l'analyse de la tradition alchimique arnaldienne dans «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Vol. 2, J. PERARNAU, éd., (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, XIX), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1995, 96-114. Sur le 'status quaestionis' voir J. A. PANIAGUA, *En torno de la problemática del corpus científico arnaldiano*, dans «Actes de la I Trobada», cit., 19-22. Encore sur le 'status quaestionis', et spécialement sur l'authenticité du traité *Rosarius Philosophorum*, principal oeuvre du corpus arnaldien, la contribution de G. CAMILLI, *Il Rosarius Philosophorum attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del Trecento*, dans «Actes de la I Trobada», cit., 175-179. Voir aussi A. CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVème siècle. À propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dans «Micrologus», 3 (1995), 185-188.

3. Parmi les auteurs non convaincus de la liaison d'Arnaud avec l'alchimie, un des meilleurs spécialistes de la médecine arnaldienne, M. R. McVaugh considère que la notoriété d'Arnaud, l'alchimiste' s'explique par son attitude hétérodoxe. Sur cet aspect voir: *Arnald of Villanova*, dans «Dictionary of Scientific Biography», vol. 1 (1970), 280-291.

à l'ouvrage médical d'Arnaud, ainsi que l'adhésion d'Arnaud lui-même aux principes de l'alchimie, rendent probable son rôle dans la tradition alchimique, surtout si l'on prend en considération le contexte des XIIIème et XIVème siècles. Il s'agit d'une période marquée par l'éloquent dialogue entre l'alchimie et la médecine. Cette période est marquée par une alchimie tournée vers la recherche de l'élixir, et par l'engagement de quelques-uns de ses plus importants adeptes, les 'philosophes' lulliens, pour introduire dans l'alchimie les principes de la philosophie naturelle aristotélicienne.⁴

Concernant la question du rapport d'Arnaud de Villeneuve à l'alchimie, on s'accorde sur l'influence de la connaissance médicale arnaldienne dans la formulation théorique alchimique pseudo-lullienne. M. Pereira considère que la non participation d'Arnaud dans la recherche alchimique n'exclut pas que les alchimistes aient été intéressés par l'utilisation du produit alchimique comme 'pharmaco', comme c'est le cas du *Magister Testamenti*⁵; et qu'ils puissent avoir cherché et trouvé dans son oeuvre pharmacologique des principes à développer.⁶

C'est dans cette même perspective, de mise en relief de la relation entre la connaissance médicale pharmacologique arnaldienne, et l'oeuvre alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve que s'inscrivent les contributions de A. Calvet.⁷

Mais, si d'un côté, la présence de quelques concepts ou principes de la pharmacologie arnaldienne dans l'alchimie pseudo-lullienne révèle une forte proximité intellectuelle entre Villeneuve et quelques auteurs du corpus pseu-

4. À propos de la contribution des alchimistes lulliens, en particulier de l'auteur du *Testamentum*: M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 94-101; et, EADEM, *L'oro dei Filosofi: Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, 1992, 43-70. Sur l'importance unanime du *Testamentum*: EADEM, *Fermentum, medicina, quinta essentia nel Testamentum attribuito a Raimondo Lullo*, dans «Atti del III Convegno Nazionale di Storia e Fondamenti della Quimica», Consenza, Brenner 1991, 29. Également engagé à inscrire l'alchimie dans le système général des 'scientiae' comme discipline qui s'occupe des «choses, métaux, compositions de matière et en processus de transformation», Pietro Bono da Ferrara, dans *Pretiosa Margarita Novella*, essaye selon C. Crisciani et M. Pereira pour «normalizzare decisamente le doctrine e la struttura epistemologica del discorso alchemico nella forma il più possibile mimetica e rispettosa dei criteri scolastici.» C. CRISCIANI et M. PEREIRA, *L'Arte del sole e della Luna: Alchimia e Filosofia nel medioevo*. Spoleto, 1996, 29. Encore sur cette question, C. CRISCIANI, *The Conception of Alchemy as Expressed in the Pretiosa Margarita Novella of Petrus Bonus of Ferrara*, dans «Ambix», 20, 166-68.

5. Désormais, à l'image de ce qu'a fait M. Pereira, on va adopter le surnom de *Magister Testamenti*, pour désigner l'auteur inconnu du *Testamentum*, le plus important écrit du corpus pseudo-lullien. M. PEREIRA, *L'oro dei Filosofi*, 94.

6. M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimondo Lullo, Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College 244*, Firenze, 1999, XIX et suites. Les proximités entre les écrits médicaux d'Arnaud et le corpus pseudo-lullien, particulièrement entre les oeuvres médicales arnaldiennes *Aphorismi de gradibus*, *Speculum medicinae*, et le *Testamentum* pseudo-lullien ont été déjà relevées par Ivo Salzinger. Cf., *Ibid*, XI, n. 8.

7. A. CALVET, *Mutations*, 185-209; et IDEM, *À la recherche de la médecine universelle. Questions sur l'élixir et la thériaque au 14e siècle*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, C. CRISCIANI et A. PARAVICINI-BAGLIANI, eds., Firenze, 2003, 177-216.

do-lullien, de l'autre, les recherches récentes ont montré que, dans la construction des théories pseudo-lulliennes les concepts arnaldiens sont utilisés d'une façon qui s'éloigne très nettement des idées originales d'Arnaud. Selon l'observation perspicace de M. Pereira, ces concepts finissent par présenter une connotation différente de celle adoptée par Arnaud, contraire aux fondements de son enseignement médical.⁸

On pense ainsi que notre étude sur la notion de 'medium neutrum' dans l'ensemble de la médecine arnaldienne et la vérification de l'éventuelle proximité avec la notion de 'medium neutrum' exprimée par le Magister Testamenti, apporte une contribution au débat sur les rapports entre Arnaud et les alchimistes pseudo-lulliens.⁹ Cette étude est fondée essentiellement sur l'analyse des oeuvres médicales arnaldiennes, *De intentione medicorum*, *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum* et *Testamentum* alchimique pseudo-lullien. Ce dernier consiste en le plus ancien et le plus important écrit du corpus alchimique attribué à Raymond Lulle, qui a été dédié à la recherche d'un élixir qui puisse rendre la perfection à l'humanité, thème autour duquel a été élaborée une complexe théorie.¹⁰ Le concept de 'medium neutrum', déjà présent dans les autres oeuvres d'Arnaud de Villeneuve, comme *Speculum medicinae*, *Parabolae medicationis*, entre autres, est tout particulièrement défini dans *De intentione medicorum* et *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*.¹¹ Le premier consiste en

8. Michela Pereira dans sa *Introduzione Storica* au *Testamentum*, observe que, bien que le Magister Testamenti exerce une forte domination et emploie avec beaucoup d'adresse les connaissances et les concepts particulièrement développés par Arnaud pendant son magistère à Montpellier, comme la notion de 'humidum radicale', les connaissances relatives au champ de la pharmacologie, et surtout à l'étude des médicaments composés, thèmes traités par Villeneuve, respectivement dans les oeuvres *De humido radicali*, *Aphorismi de gradibus*, le Magister Testamenti change la position adoptée par Arnaud sur ces thèmes respectifs. L'auteur signale que les deux fondements de base dans la construction de l'idée de l'élixir par le Magister Testamenti, la notion d'une composition unique qui puisse prolonger indéfiniment la vie, sont expressément et explicitement niés par Arnaud dans les écrits ci-dessus cités. Voir M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *op. cit.*, XI.

9. Pour une approche préliminaire sur le 'medium neutrum' dans le domaine de la médecine arnaldienne et de l'alchimie pseudo-lullienne cf. notre étude, M. A. PILEGGI PERASSOLLO, *Considerações acerca da noção de 'medium'/neutro na tradição médico-alquímica medieval*, dans «Atas do III Encontro Internacional de Estudos Medievais» (julho de 1999), M. do A. T. MALEVAL, éd., Rio de Janeiro, 2001, 499-505.

10. M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum*, ouvrage, dont les références seront désormais indiquées comme *Testamentum*, suivent des références relatives aux chapitres, pages et lignes de la présente édition. La recherche de l'élixir a constitué le principal objectif de l'alchimie pseudo-lullienne, comme de la pseudo-arnaldienne, élément qui a permis de l'associer à la tradition baconienne. Sur cette question, voir M. PEREIRA, *Un tesoro inestimabile: elixir e 'prolongatio vitae' nell'alchimia del '300*, dans «Micrologus» 1 (1993), 161-187. Sur l'idée de l'élixir, le médicament universel, dans Roger Bacon, F. M. GETZ, *To Prolong Life and Promote Health: Baconian Alchemy and Pharmacy in the English Learned Tradition, Health, Disease and Healing in Medieval Culture*, New York, 1992, 141-51.

11. On vérifie la présence de la notion de 'medium' dans les divers écrits d'Arnaud de Villeneuve, comme, par exemple, dans ses *Medicationis Parabolae*: «Antequam innotescant egritu-

un traité de nature théorique, probablement écrit entre les années 1291-1292. Son élaboration a été certainement stimulée par le vif débat qui a donné naissance à la mise en place d'une médecine scolastique, et qui a exigé d'Arnaud et de ses contemporains un effort pour traiter différents domaines, parfois antagoniques comme la médecine et la philosophie aristotélicienne.¹² L'*Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*, écrit médico-pharmacologique¹³ élaboré quelques années plus tard, quoiqu'il traite d'un contenu de nature théorique, est ainsi fortement orienté vers l'application pratique.

Ainsi, en ce qui concerne la controverse sur la définition de la médecine et sur l'admission de l'idée du 'medium neutrum', Arnaud de Villeneuve se montrant fidèle à la tradition galénique, considère que cette divergence s'explique par les différentes finalités des connaissances médicale et philosophique. Alors que le savoir philosophique ('via speculativa') cherche la parfaite connaissance des choses, le médecin a, à son tour, comme but, d'agir, d'opérer ('via operativa').¹⁴ Ainsi, contrairement à la définition aristotélicienne, en *Catégories et Topiques* qui explique que l'existence d'un 'medium' entre les opposés serait rendue possible uniquement lorsque se produit la privation des états extrêmes, c'est-à-dire, par 'abnegationem duorum extremorum'.¹⁵ Arnaud de Villeneuve observe dans *De intentione medicorum*:

dinis species ac proxime cause, temperatis aut neutris regendus est patiens», Arnaldi de VILLANOVA, *Opera Medica Omnia* VI, 1: *Medicationis Parabola*, (Arnaldi de Villanova, *Opera Medica Omnia*, désormais AVOMO), Barcelone, 1990, 33. Voir aussi: AVOMO IV: *Tractatus de considerationibus operis medicine*, Barcelone, 1988, 211.

12. Sur le débat autour de l'idée de 'medium neutrum', voir: M. McVAUGH, *Introduction* dans AVOMO I: *Tratatus de intentione medicorum*. Barcelone, 2000, 162-169 ; P-G. OTTOSSON, *Scholastic Medicine and Philosophy*, Napoli, 1982, 166-75; T. JOUTSIVUO, *Scholastic Tradition and Humanist Innovation: The Concept of Neutrum in the Renaissance*, Saarijärvi, 1999, 45-74.

13. La séquence chronologique suggérée M. McVaugh nous permet d'avoir une idée du moment de l'élaboration de ces travaux par Arnaud. Selon M. McVaugh: «I have elsewhere proposed the following sequence: *De intentione medicorum*, *De malitia complexionis diversa*, *De dosi tyriacalibus*, *De considerationis operis medicinae*, *Aphorismi de gradibus*, and finally *De Humidum radicali*, *De parte operativa*, and *The comment on the "Vita brevis"* (the last name of these works was composed in 1301.)», M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 138, n. 29.

14. «Philosophus autem, cum suam considerationem non ad opus ordinet sed ad scire tantummodo et perfectam comprehensionem cuiusque scibilis, (...) Philosophus enim, cum ordinet considerationem suam perfectam rerum cognitionem, sermonibus utitur in inquisitione sua quibus complete res et cause rerum comprehendere valent ab intellectu». L'opus medicum' a comme but d'agir, d'opérer ('via operativa'). Ainsi «(...) medicus autem considerationem suam principaliter ad opus ordinans, in doctrina sua solum sermonibus hiis est contentus quibus facilius artifex ad recte operandum dirigitur», AVOMO I, 121 [6-7], 122 [25-28], 122 [28-31].

15. On rappelle ici l'exemple classique de la couleur grise donnée par Aristote comme 'medium' par privation des couleurs noir et blanc, utilisées par Averroès dans son commentaire sur les *Catégories* pour illustrer le 'neutrum' «medium dicitur per abnegationem duorum extremorum» (ARISTOTELIS omnia que extant opera [et] AVERROIS ... commentarii [Venice, 1562; rtp, Frankfurt, 1962] vol. 1 part, 55f), apud M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 164, n. 105

«Medicus enim, cum per operationes labore cognoscere sanabilis corporis dispositiones ad quas intendit, illam dispositionem in qua mediocriter fit recessus a vero medio ‚neutrum‘ appellat». ¹⁶

Il réaffirme cette idée avec plus de clarté dans son *Speculum medicinae*:

«Alia vero sunt corpora que causis ledentibus medio modo risistunt, quia nec ita fortiter ut parum lapsa nec ita debiliter ut egrotantia, et ideo dicuntur esse medium inter predictam comparationem ad corpus perfecte sanum et actu egrum quia nec tantum appropinquat ad perfecta sanum ut parum lapsa nec tantum ad actum egrum et egrotativum, et ideo etiam per respectum ad predicta extrema vocantur neutra secundum considerationem expressam in tractatus de intentione medicorum, non inquantum neutra per abnegationem extremorum sed per participationem utriusque» ¹⁷

Quelques années plus tard, ¹⁸ l'auteur du *Testamentum*, en se rapportant à la disposition intermédiaire, attire l'attention du lecteur sur la signification particulière du ‚medium neutrum‘, en adoptant presque la même expression employée par Arnaud dans le *Speculum medicinae*:

«Nos vocamus ‚neutrum‘ secundum considerationem expressam in tractatu *De intentione alkymistarum sapientum*: ¹⁹ non tamem in quantum sit neutrum per abnegationem extremorum, sed per participationem unius et alterius; (...) Et ideo dicitur neutrum sicut sanum et infirmum, et ideo habet indifferenter per suam proprietatem operare et reddere corpora infirma, nec egra nec sana, quousque virtus sanitatis ei integretur (...)». ²⁰

16. AVOMO I, 122 [6-9]. Dans sa critique à l'édition récente du *Testamentum*, M. McVAUGH souligne la référence à la doctrine médicale sur le ‚neutrum‘ entre maladie et santé dans cet importante ouvrage du corpus lullien avec une langage identique à celui utilisé par Arnaud dans *De intentione medicorum*. M. McVAUGH, critique à: M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *Il Testamentum alchemico attribuito a Raimundo Lullo*, dans «Arxiu de Textos Catalans Antics», XX (2001), 733-734.

17. Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicine*, dans *Opera Arnaldi* (Lyon, 1520), ff. 1-36, apud M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 167, n. 113. On a vérifié la notion de ‚neutralitas‘ également dans son traité *De considerationibus operis medicine*, dans la partie suivante: «Id autem generalissimum in opere medicine – scilicet regimen humani corporis inquantum sanabile – tres habet primas differencias absolute et simpliciter consideratum, secundum quod tria sunt que ipsum constituunt vel in quibus consistit, scilicet dieta, medicacio et operacio manualis. Nec intelligendum quod omnia hec tria conveniant omni corpori scilicet tam sano quam egro quam neutro (...)», AVOMO IV, 211 [17-22].

18. On se réfère à la date qui figure dans le colophon du *Testamentum*, 1332. Voir M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA, B. SPAGGIARI, *op. cit.*, XIV.

19. Le *Liber de intentione alchimistarum* est une des deux oeuvres citées par le Magister Testamenti dont il est l'auteur. Écrit, probablement en langue vernaculaire, ce traité réunit des connaissances surtout pratiques, recueillies par l'auteur. Voir: M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 8 et 9.

20. *Testamentum* I. 97, 302 [5-11] et 304 [16-19].

La ressemblance entre ces deux passages démontre clairement la convergence entre les idées d'Arnaud de Villeneuve et le Magister Testamenti. Cette similarité nous amène encore à réfléchir sur la possible influence d'Arnaud sur le Magister en ce qui concerne la question du *'medium neutrum'*, et ceci, non pas seulement à partir des considérations présentées dans *De intentione medicorum*, mais plutôt, à partir du *Speculum medicinae*.²¹

Ce concept, probablement d'origine stoïcienne,²² a été selon le commentateur de Ali ibn Ridwan traduit par quelques-uns comme un état de transition, c'est-à-dire comme un mouvement entre la santé et la maladie et viceversa. Cette interprétation a encore permis l'assimilation avec l'idée aristotélicienne de nature (*'physis'*).²³ On constate aussi qu'au-delà de la notion de *'neutrum'*, ces passages suscitent le débat sur la définition tripartite de la médecine galénique.

Cette interprétation particulière de la médecine galénique adoptée par Arnaud, et probablement acceptée par le Magister Testamenti, au lieu de soutenir l'existence d'une distinction rigide entre maladie et santé, admet le lien entre ces opposés par l'intermédiaire du neutre. En outre, V. Boudon explique que le concept de disposition neutre a été nécessaire pour la compréhension de la santé. Il a quasiment servi de modèle dans le système médico-galénique. Ce vaste champ situé entre la parfaite santé et la maladie est, par sa propre nature, ambigu et indéfini, et offre ainsi aux êtres humains d'innombrables possibilités de combinaisons selon lesquelles ils peuvent être considérés comme sains ou, comme nous espérons le démontrer par la suite, guérissables.²⁴ Ainsi le positionnement *'médical'* d'Arnaud dans le débat sur le *'neutrum'* et son acceptation de l'existence d'un *'medium per participationem'* entre maladie et santé, à laquelle correspondrait une réalité tangible (les corps débiles et conva-

21. Comme l'a déjà souligné M. Pereira, Ivo Salzinger, dans son étude sur l'oeuvre lullienne note une grande proximité entre le *Speculum medicinae* et le *Testamentum* comme en témoigne la citation suivante: «Totus hic Liber *Speculum Medicinae Arnaldi* sub una continua metaphora complectitur totum alchemiae et medicinae magisterium, ut hic ipsemet Arnaldus se lucidissime pandere profitetur: unde sicut hic liber in *'sensu literal'* est medicus et in *'sensu metaphorico'* alchemicus, sic totum Antiquum Testamentum, quod infra probabimus esse opus B. Raymundi Lulli, in *'sensu literal'* est alchemicum et in *'sensu metaphorico'* est medicum, quasi ad litteram correspondens *Speculo Medicinae Arnaldi*, eiusque ordini ad unguem inhaerens», *Perspicillia lulliana philosophica*, 217, apud M. PEREIRA, *The alchemical corpus*, 53, n. 23.

22. Per Gunnar Ottosson, suggère la probable origine stoïcienne du *'neutrum'*: 'This idea is probably of stoic origin, and can be regarded as a medical application of stoic idea of *'ta adia-phora'*, namely, the things which are conceived of as neither good nor bad for men', P-G. OTTOSSON, *op. cit.* 166-167.

23. À ce propos voir, T. JOUTSIVUO, *op. cit.* 59-60.

24. Sur cette définition galénique de la santé attribué par Galien à Hérophile, voir l'analyse éclairante de Véronique BOUDON, *Les définitions tripartites de la médecine chez Galien*, dans *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Teilband II: 37:2, Berlin / New York, 1994, notamment, 1470-1473 et 1487 et suites. Voir encore, H. von STADEN, *Herophilus: The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge, 1989, 89-114.

cents) à l'inverse de la position négative et assez distincte, soutenue par les adeptes de la ‚via speculativa‘ nous permet par exemple, de voir dans la notion du ‚neutrum‘ un point de divergence clair et incontournable entre Arnaud et Averroès.²⁵

Outre le fait de contenir une disposition intermédiaire, la notion de ‚medium neutrum‘ comporte une autre signification, qui apparaît tantôt dans les écrits d'Arnaud, tantôt dans le *Testamentum*. Celui-ci, dans notre compréhension, est encore plus important pour l'histoire de l'alchimie; il a une relation avec le domaine de la pharmacologie et concerne les médicaments ‚neutres‘. En effet, parallèlement à l'idée d'une disposition corporelle intermédiaire, on constate dans les écrits de ces auteurs, la notion d'un médicament de nature également intermédiaire, doué de qualités semblables à l'état neutre corporel.

Les médicaments ‚neutres‘ peuvent être trouvés dans quelques études d'Arnaud,²⁶ mais sa définition théorique semble être plus précisément expo-

25. À propos des divergences entre les deux médecins, on doit, tout d'abord souligner le manifeste et profond antagonisme qu'Arnaud révèle dans ses *Aphorismi de gradibus* par rapport à Averroès: «Et talis fuit auctor iste, specialiter in medicinalibus consideracionibus, nam in omnibus erravit in quibus invecus est contra Galienum; et ideo contra eum specialiter scriptissimus tractatum *De intencione medicorum*, et tractatum *De consideracionibus operis medicine*, ac *Epistolam de dosi tyriacalium medicinarum* (...)», AVOMO II, *Aphorismi de gradibus*, 201 [32-37]. M. McVaugh, qui nous apporte les principales contributions sur cette question, pense toutefois que les divergences entre les deux médecins se réfèrent plutôt à ses différentes conceptions de la médecine. Selon McVaugh, Arnaud dans son *De intencione medicorum* s'est opposé à la conception de la médecine comme ‚savoir‘ et à la perspective rationaliste soutenue par Averroès contre laquelle il élabore une conception plutôt instrumentaliste. Sur l'analyse de M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO I, 139-150 et 166-168; et IDEM, *The nature and limits of medical certitude at early fourteenth-century Montpellier*, dans «Osiris», 6 (1990), 62-84. Un point de vue similaire était adopté pour L. GARCÍA-BALLESTER, F. SALMÓN, E. SÁNCHEZ SALOR, *Tradición manuscrita y autoría: sobre la posible autenticidad arnaldiana del comentario de Arnau de Vilanova al De Morbo et accidenti de Galeno*, dans «Actes de la I Trobada», cit. 43-56.

26. On vérifie la mention des substances (aliments et médicaments) de nature conservatrice et fortifiante, caractéristiques, à notre avis, des ‚médicaments neutres‘, par exemple, dans son *Commentum super quasdam parabolas: Antequam innostescant*: «Quia canon precedens obligat medicum ad prohibendum egro nociva et iniungendum usum iuvantium prout natura morbi requirit et est possibile, sicut in morbis occultis et maxime compositis, cum medicus in primis visitationibus egri nequeat ipsum morbum secundum species aut causas eius exquisite cognoscere, propterea docet in tali casu regere patientem meliori modo quo regi potest secundum artem vel rationem. (...) Ut igitur utrique provideatur convenienter expedit ut regatur patiens causis neutris. (...) Propter hoc igitur talia possunt secure quocunque tempore quibuscumque corporibus applicari, maxime quando per tales causas neutras virtus conservatur aut confortatur, sicut per cibos temperatos et per medicinas que a proprietate conferunt virtutibus regitivis, scilicet vitali, animali et naturali.» AVOMO VI. 2. *Commentum super quasdam parabolas et alias aphorismorum series: Aphorismi particulares, Aphorismi de memoria, Aphorismi extravagantes*, Barcelona, 1993, 162 [27]-163 [26]. Sa prescription, comme nous pouvons le constater et comme l'a déjà signalée J. A. PANIAGUA, était surtout conseillée lorsque le médecin ne pouvait pas faire un diagnostic précis. J. A. PANIAGUA, *Introducció* dans AVOMO VI. 2, 139. Voir aussi le commentaire de J. A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova médico*, dans «Cuadernos Valencianos de Historia de la Medicina y de la Ciencia», vol. III, Serie A (Monografías), Valencia, 1969, 29.

sée dans sa *Epistola de dosi tyriacalium medicinarum*.²⁷ Ce travail, d'une nature théorique, et bien qu'il soit davantage tourné vers la détermination des doses des thériaques, est centré sur la définition de ce que Arnaud appelle les 'médécines thériacales'.²⁸ La thériaque, un composé de plus de soixante médicaments d'origine végétale, minérale et animale dans lequel on retrouve, par exemple, la viande de vipère, en plus d'être un anti-venin essentiel, servait à soigner de nombreuses maladies et apparaissait comme une vraie panacée.²⁹ Bien que déjà utilisée par les praticiens, la thériaque a été perçue au XIIIème siècle comme une nouveauté. Comme l'a observé l'historien de la médecine Luke Demaitre, elle n'a pas eu un champ d'application spécifique dans le curriculum général de l'École de médecine. Ceci a été le sujet de débats philosophiques marqués par la 'dubitatio' scholastique.³⁰

On verra dans la suite que la substance est de nature et propriétés semblables aux élixirs alchimiques.³¹ Villeneuve expose sa conception du médi-

27. Au vu des principaux motifs à leur élaboration théorique, citons la récente traduction du *Tractatus de tyriaca* d'Averroès et la probable préoccupation scolastique d'Arnaud pour apporter un traitement théorique philosophique à la thériaque, thème encore restreint au champ empirique. Sur cette question, voir M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 27.

28. Selon M. McVaugh, Arnaud aurait repris le terme 'medicina tyriacalis' employé par Avicenne dans *De viribus cordis* pour désigner la notion générique d'antidote. *Ibid*, 63.

29. Parmi les nombreuses études sur la thériaque, ne signalons ici que celles que nous avons consulté et les plus récents: R. KHOURI, *La Thériaque: Médicament Universel*, dans «Bulletin de la Société Libanaise d'Histoire de la Médecine», vol. III, n. 4 (1993), 85, ss. Voir l'étude de M. McVAUGH, *Theriac at Montpellier 1285-1325*, dans «Sudhoffs Archiv», 56, 2 (1972), 113-144; V. BOUDON, *La thériaque selon Galien: poison salutaire ou remède empoisonné?* dans F. COLLARD et É. SAMAMA, eds., *Les corps à l'épreuve. Poisons, remèdes et chirurgie: aspects des pratiques médicales dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, Langres, 2002, 45-56; F. COLLARD, *Pharmaca aut venena, pharmaca sive venena. Réflexions sur les perceptions d'une contiguité durant le Moyen Âge latin*, *Ibid.*, 105-122; A. CALVET, *À la recherche de la médecine universelle*, 177-216. J. ARRIZABALAGA, *Facing the Black Death: perceptions and reactions of university medical practitioners*, dans *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, L. GARCÍA-BALLESTER, (et alii.) eds., Cambridge 1994, 280-285.

30. L. DEMAITRE, *Doctor Bernard de Gordon: Professor and Practitioner*. Toronto, 1980, 72. Sur l'intérêt des médecins pour la thériaque et particulièrement sur l'importance de l'approche théorique d'Arnaud de Villeneuve, voir encore l'étude de M. McVAUGH, *Theriac at Montpellier*, 113-129.

31. La thériaque est nettement associée à l'élixir dans l'un des plus importants écrits du corpus jâbirien, le *Liber misericordiae*, mais sa présence devient plus emphatique dans la tradition hermétique à partir du moment où l'alchimie est intégrée à la médecine. Sur la présence de la thériaque dans le *Liber misericordiae*, M. PEREIRA, *Teorie dell'elixir nell'alchimia latina medievale*, dans «Micrologus» 3, 141. C. Crisciani souligne l'importance d'approfondir l'analyse comparative des médicaments alchimiques. À propos de ses suggestions voir C. CRISCIANI, *Medici e alchimia nel sec. XIV: dati e problemi di una ricerca*, dans «Atti del Congresso Internazionale su Medicina e Scuola medica salernitana, (1993)», Salerno, 1994, 111-112. Voir encore C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies. Some Remarks on Alchemy and the Plague*, dans *The Regulation of Evil. Social and cultural attitudes to epidemics in the Late Middle Ages*. A. PARAVICINI-BAGLIANI et F. SANTI, eds. Turnhout, 1998, notamment, 36-39. En analysant la relation entre la médecine arnaldienne et la alchimie pseudo-arnaldienne, A.

cament neutre par son commentaire de la définition plus connue jusqu'alors en ce qui concerne les thériaques. Il part de l'affirmation de Galien contenue dans le *De simplicibus medicinis*, selon laquelle ce médicament contre l'empoisonnement serait le 'medium' entre le poison et le corps endommagé par le venin.³² Il ajoute, néanmoins, que le terme 'medium' ne devrait pas être vu ici comme un terme équidistant entre les extrêmes: les corps endommagé et le venin, mais par rapport à la forme, une vertu ou une puissance naturelle.³³

Il avertit encore que les 'médecines thériacales', malgré leur oscillation par rapport aux éléments du corps et par rapport au venin, ne sont ni complètement ressemblants, ni complètement différents, du corps et du venin. Au contraire, il servirait d'aliment ou corromprait le corps, comme le font tous les venins. Il en conclut, de cette façon que, bien que le 'médicament théria-cal' ait une ressemblance avec ses opposés (le corps curatif et le venin), il n'est aucun des deux, mais bien le véritable neutre.³⁴

Son argumentation très détaillée paraît être destinée non seulement à ses disciples, mais aussi aux partisans d'Averroès. En effet, le médecin valencien, très anti-averroïste, est en total désaccord avec l'interprétation du médecin cordouan sur la définition galénique. Arnaud affirme que Averroès présente une mauvaise interprétation de Galien, selon laquelle le médica-

Calvet met en évidence le débat autour de la thériaque dans le milieu scholastique de l'École de médecine de Montpellier, et la présence dans le corpus médical arnaldien de la thériaque. Cette dernière est un médicament universel dont la dite propriété d'éloigner le poison du cœur est décrite tant dans *Rosarius philosophorum* que dans *De vita philosophorum*, traités alchimiques attribués à Villeneuve. A. CALVET, *Mutations*, 205. Dans une étude récente, Calvet, compare l'élixir et la thériaque. Sur cette question voir: *À la recherche de la médecine universelle*, 177-195.

32. «Testatur Galienus, 5 *De simplicibus medicinis*, quod medicina que tota sui substantia seu proprietate liberat a veneno media est inter membrum sive corpus lesum a veneno et ipsum venenum.» AVOMO III, 77 [3-5].

33. «Est igitur advertendum (...) quod in proposito medium non accipitur quo ad situm sed quo ad formam: illa autem forma non est nisi virtus seu potentia naturalis per quam extremis comparatur sub ratione similis vel dissimilis seu contrarii», AVOMO III, 77 [14-17].

34. «Potentialiter ergo tyriacalis medicina non est omnino similis nec omnino dissimilis/sanabili corpori; similiter autem nec veneno. Quod patet ex eo quoniam nihil potentialiter omnino est simile corpori nisi cibus, et proinde inquantum cibus est absolute conservat naturam sanabilis, sicut *De complexionibus* est ostensum; similiter autem nihil ei absolute vel omnino dissimile, ut patet ibidem, nisi venenum, per quod absolute corrumpens; quorum neutrum est medicina tyriacalis. Comparatur etiam similiter ad venenum, nam si omnino similis esset ei, absolute corrumpere ut venenum; si vero absolute dissimilis, absolute conservaret, ut cibus; quorum neutrum verum est». AVOMO III, 78 [10-17]-79 [1-2]. Arnaud dans ses écrits laisse apparaître encore dans le champ de la 'dubitatio' scolastique. Bien qu'il considère que les 'médecines thériacales' représentent le 'verum neutrum', il ouvre la discussion en se demandant si celles-ci s'intègrent dans cette même définition. «Cum autem istarum medicinarum duplex sit natura, quoniam quedam liberat attrahendo venenum ad se (...), quedam vero pelendo (...), rationaliter poterit dubitari utrum ambabus conveniat univoce et equaliter nomen medii.», AVOMO III, 77 [5-11].

ment libérateur du venin serait un ‚medium’ entre le venin et le médicament.³⁵ Ses critiques acerbes contre Averroès se résument en deux points clés: tout d’abord, l’impossibilité pour Villeneuve de considérer médicament et venin comme des éléments opposés, et ensuite, et c’est peut-être plus pertinent, la croyance arnaldienne dans une notion de ‚medium’ totalement distincte de celle d’Averroès. La notion de ‚medium’ exprimée par Arnaud représente, comme on l’a vu, une substance matérielle, de nature ambiguë et indéfinie, qui oscille entre les extrêmes opposées: corps guérissable et venin. Cela nous permet d’identifier les thériaques comme substances intermédiaires, présentées par Arnaud dans *De intentione* II. 2, des substances qui conjuguent deux natures opposées, la nature des aliments et des médicaments dans lesquelles Arnaud inclut les venins.³⁶ On note, par conséquent, une correspondance entre le corps humain neutre ‚medium per participationem’ entre les extrêmes corps sain et malade et, le médicament neutre, ‚medium per participationem’ entre les extrêmes, aliments et médicaments.³⁷

Arnaud s’accorde avec Averroès sur le fait que cette condition intermédiaire de la thériaque, devait sa composition très complexe à sa substance entière

35. «Fuerunt etiam nonnulli formam predictae similitudinis ignorantes qui, volentes effugere inconueniens, posuerunt quod medicina liberans a veneno media sit inter venenum et medicinam: et hic fuit Averrois, qui tractatu suo *De tyriaca* refert illud auctoritate Galieni». AVOMO III, 82 [16-19]. Il faut souligner que ce qui est en jeu ici c’est plutôt le ‚Galien’ d’Arnaud, les controverses entre les deux provenant de différentes interprétations de la pensée galénique. Encore sur cette question l’opinion de M. McVaugh, qui ne semble pas très convaincu que de grandes divergences opposent Arnaud à Averroès. Il suggère aussi que d’autres raisons de ce fort antagonisme se situent au-delà de la connaissance médicale. Il considère que l’*Epistola* d’Arnaud accepte presque les enseignements d’Averroès sur la thériaque. M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 61.

36. «Ex quo patet quod id quod a medico iudicatur medicina tantum corrumpens est seu excellenter alterans manifeste humanum corpus optime compositionis – quod venenum appellatur, maxime quantum ad communem usum, si mixtum fuerit et non simplex; quod vero manifeste alteratur et vincitur ut nutriat et conservet corpus humanum optime compositionis absolute cibis appellatur a medico. Id autem quod in predicto corpore vel ei propinquo per unicum assumptionem notabilis quantitatis manifeste alterat et manifeste nutrit, quia utrumque extremorum proprietates observat, ideo nomen eius tanquam utrumque respicientis, sicut medium per participationem, nominibus eorundem componitur, ut videlicet nominetur cibus et medicina (...)», AVOMO I, 113 [21-31]-114, [1]

37. Dans son étude sur la définition galénique de la médecine, mentionnée ci-dessus, V. Boudon souligne une autre perspective pour interpréter la forme tripartite de médecine que Galien, dans *Introductio sive medicus*, attribuée à Hérophile. Au lieu de s’adresser aux corps, cela se rapporte aux choses saines, malsaines et neutres, lesquelles comprennent tous les remèdes administrés lors des maladies, ainsi que leur matières. À ce propos voir V. BOUDON, *Les définitions tripartites*, 1476 et particulièrement sur le probable développement de la classification hérophiléenne par Galien, 1479. Sur ces aspects de la médecine d’Hérophile voir H. von STADEN, *op. cit.*, 89-114.

(*ex tota substantia*'), c'est-à-dire à une forme spécifique que la substance acquiert lors de sa composition, pendant le processus de fermentation.³⁸

Selon cette conception, que l'on retrouve chez Galien et Avicenne, certaines compositions acquièrent une propriété spéciale –*vertus secrètes*–, lors de son processus même de composition, et cette propriété diffère des propriétés de chacun de ses constituants; elle serait le résultat du lent processus de fermentation. Cette opération produirait la transformation de divers simples en une unique substance médicinale, dont les effets pourraient seulement être connus par l'expérience.³⁹ L'appartenance au domaine de l'empirique, constitue une particularité supplémentaire qui les '*médicaments thériacaux*' rapproche du corps humain neutre.

Laissons pour l'instant la médecine arnaldienne et intéressons-nous à l'alchimie où le terme '*medium*' a un rôle très important. Tout particulièrement dans le *Testamentum* pseudo-lullien, le terme '*medium*' est aussi défini comme '*neutrum*'. Celui-ci représente l'instrument qui donne la possibilité à l'alchimiste de passer d'un extrême de la matière à l'autre, et ainsi, de participer au processus de génération et de corruption, mouvement qui ne s'arrête jamais. En même temps le '*medium*' constitue la principale finalité de l'opus, l'élixir ou la pierre philosophale, substance qui correspond à la propre perfection de la nature, l'unité divine.⁴⁰

38. «Quod si aliquis dicat quod comparatio predicte medicine ad medicinam fit non ad regulandum in applicando sed ad regulandum in cognoscendo, dicemus quod iste dupliciter deliquit: primo quia cum actor predictus doceat comparare supponitur iam quod cognita sit, quod enim incognitum est alii non comparatur; secundo quoniam medicina tyriacalis operans a tota substantia solo experimento et non ratione cognoscitur, ut idem Averroys in predicto bene ostendit.» AVOMO III, 84 [7-14].

39. Arnaud se réfère, dans *De dosi tyriacalium* à une '*forma colligantie seu complexionis*' à propos de certaines '*forme mixtionis*': «Omnium autem istorum effectuum naturalium causa est difformis respectu mixtorum ad invicem, que difformitas seu diversitas causatur in eis ex diversitate mixtionis; hec autem diversitas oritur ex diversa quantitate miscibilium et diversa forma colligantie seu complexionis ipsorum, quam collam vocavit Empedocles.» AVOMO III, 81 [7-11]. Comme l'a déjà signalé M. McVaugh, le même sens medico-philosophique était employé par l'auteur du *Testamentum*. Voir McVAUGH, critique à: M. PEREIRA et B. SPAGGIARI, 734. On doit signaler encore qu'Arnaud aborde aussi la notion de forme spécifique ou substantielle dans son *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, 213-214. À propos de ce sujet voir particulièrement les études de M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 61; et IDEM, *The Development of Medieval Pharmaceutical Theory* dans AVOMO II, 117-119.

40. Bien que les études à propos de l'authenticité de l'oeuvre alchimique attribuée à Raymond Lulle aient mis en évidence son mépris pour l'art de la transformation des métaux, nous notons dans l'un de ses travaux, le *Liber contemplationis*, une notion intermédiaire – '*forma mitjana*' – qui offre la possibilité à l'homme d'intervenir dans le processus naturel. Cette notion intermédiaire est absente de ses écrits postérieurs et, dans certains d'entre eux, Lulle s'oppose explicitement à la transformation artificielle des métaux, idée qui acquiert une grande importance dans la tradition pseudo-lullienne. M. PEREIRA, *Filosofia naturale e alchimia. Con l'inedito epilogo del Liber de secretis naturae seu de quinta essentia*, dans «Rivista di storia della filosofia», n. s. 41 (1986), 749.

L'instrument fondamental pour la transformation, le 'medium' est ainsi décrit par le Magister Testamenti:

«Cum igitur per istam doctrinam tu potes intelligere naturaliter quod non sit transitus ab extremo ad extremum nisi per suum medium (...).»⁴¹

Le medium entendu comme substrat des éléments est aussi défini dans le *Testamentum* comme condition neutre. Comme le Magister Testamenti l'explique:

«(...) Sic, filii, extrahimus nostrum lapidem ab extremis, in quibus sunt media confusa, ut non unum nec alterum, sed medium aut neutrum inter extrema, ex quibus materialiter exivit. (...) Nos vocamus 'neutrum' (...) non tamen in quantum sit neutrum per abnegacionem extremorum, sed per participacionem unius et alterius; (...) Et ideo dicitur neutrum sicut sanum et infirmum, et ideo habet indifferenter per suam proprietatem operare et reddere corpora infirma, nec egra nec sana, quousque virtus sanitatis ei integretur (...)»⁴²

Comme M. Pereira l'a déjà signalé dans diverses études, le maître du *Testamentum* emploie une conception du medium très différente de la conception aristotélécienne, qui n'est qu'une abstraction logique. Le Magister Testamenti identifie le 'medium' comme une substance réelle et matérielle, comme le font la plupart des alchimistes. Dans le *Testamentum*, les 'media' peuvent tantôt signifier les degrés intermédiaires qui permettent à la matière d'atteindre la perfection, tantôt un facteur d'union entre les éléments, un état sensible de la matière, indéterminé et confus, doué de qualités, et constituant une forme équivalente à la substance primordiale.⁴³

On estime que le Magister Testamenti approche cet état confus, indéterminé et sensible de la matière, que constitue la pierre philosophale, de l'état neutre corporel. En effet, on note qu'en se référant à la nature neutre de la pierre philosophale, le Magister Testamenti fait allusion au 'neutrum' comme disposition corporelle.⁴⁴ Le Magister Testamenti semble ainsi tirer de cet état

41. *Testamentum*, I. 14, 50 [1-2]. Le 'medium' en tant qu'instrument (position) est présent également dans les *Aphorismi de gradibus* d'Arnaud de Villeneuve. Celui-ci, en étudiant les trois différentes subdivisions de degrés de médicaments ('mansiones sive mete') considère dans l'*Aphorismus* 16, que: 'Racio autem huius necessitatis est quia quicquid est latum habet rationem superficiali, et sic per consequens habet duas extremitates et medium; et hec quidem ratio sumpta est ab uno extremo similitudinis. Sed ex parte alterius, scilicet ipsarum qualitarum, est alia ratio, scilicet quod omne quod intenditur et remittitur movetur a diminuto ad auctum et e converso, et omne quod movetur transit de extremo ad extremum per medium.' AVOMO II, 158 [6-12].

42. *Testamentum*, I. 97, 302 [5-11] et 304 [16-19].

43. M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi*, 181-182.

44. D'autres auteurs comparent la thériaque au corps humain. Dans le chapitre sur la thériaque et le poison de son traité *Pretiosa Margarita Novella*, Pietro Bono da Ferrara compare le corps humain à la thériaque en témoigne l'extrait suivant: "Perchè gli antichi filosofi assegna-

morbide un modèle pour la médecine. On croit ainsi qu'il s'agit d'une probable utilisation d'un concept clé de la médecine galénique relatif au corps humain matériel pour caractériser la nature d'autres corps matériels. C'est le cas de l'élixir ou de la pierre philosophale.⁴⁵

On suspecte que cette interprétation du neutre en tant que corps dynamique et 'guérissable', est fondamentale pour l'intégration dans la formulation théorique de l'élixir conçue par le Magister Testamenti. La catégorie théorique du medium neutrum garantit la légitimité à la réalité matérielle, dynamique et ambiguë, de l'élixir, de définition difficile. Dans notre vision, le 'medium neutrum' représente néanmoins un élément qui facilite l'assimilation de la connaissance alchimique dans l'univers de la scolastique, l'un des principaux objectifs du Magister Testamenti.⁴⁶ D'origine médicale, le 'medium neutrum' semble s'intégrer de manière cohérente dans la théorie alchimique formulée par le Magister Testamenti et correspondre à la réalité tangible⁴⁷ à laquelle elle se rapporte, c'est-à-dire, à une médecine unique pour la 'prolongatio vitae'.⁴⁸

ro nella composizione della sua pietra il veleno e la teriaca, et essa a questi ugualiarono over per il contrario, sì come il veleno e la teriaca, al corpo umano, e questi sono de termini occultissimi di quest'arte, [e] non puossi far perfetta nè finirsi la pietra, (...) senza la di loro cognizione.' Pietro BONO DA FERRARA, *Pretiosa Margarita Novella*, C. CRISCIANI, éd., Firenze, 1976, 173. William de Brescia, dans ses *Questiones de tiriaca* observe les similitudes entre les thériaques qui expulsent le venin du corpus et le corps humain, en affirmant que "Per inductionem autem sic: nam cum grana citri, smaragdus, et similia, cum hoc quod sunt tyriacalia pellentia venenum sunt et cordialia, indubitanter rationem medii non habent inter venenum et corpus vel inter venenum et medicinam curativam, sed rationem habent contrarii et extremi respectu veneni; respectu autem corporis et iuvantium corpus rationem habent convenientis et similis." WILLIAM DE BRESCIA, *Questiones de tiriaca*, apud M. McVAUGH, *Tberiac at Montpellier*, 142 [534-539].

45. Sur l'adoption des théories et des concepts relatifs au corps humain dans le projet dans les discours alchimiques, voir la précieuse analyse de C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica: teorie, similitudini, immagini*, dans «Micrologus», 1, 189-233.

46. À ce propos, voir les études de M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, notamment, 87-112; EADEM, *Fermentum, medicina, quinta essentia nel Testamentum attribuito a Raimondo Lullo*, 29; EADEM, *Medicina in the alchemical writings attributed to Raimond Lull (14th-17th centuries)*, dans *Alchemy and Chemistry in the 16th and 17th centuries*, P. RATTANZI et A. CLERICUZIO, éd., Dordrecht, 1994, 3.

47. La probable origine stoïcienne et la nature réelle, matérielle du 'medium neutrum' coïncident avec l'origine et la nature des principes fondamentaux de l'alchimie, comme les concepts de 'pneuma' ou de 'matière première' d'origine platonique et aristotélicienne, réinterprétés, cependant, par les stoïciens. A propos de l'interprétation matérialiste des principes platoniques et aristotéliciens développée par les stoïciens: B. OBRIST, *Les débuts de l'imagerie alchimique*, Paris, 1982, 24 et suites.

48. Sur la 'prolongatio vitae' voir les études de A. PARAVICINI BAGLIANI, *Il mito della 'prolongatio vitae' e la corte pontificia del Duecento: il "De retardatione accidentium senectutis"*, dans IDEM, *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi nel Duecento*, Spoleto, 281-326; et IDEM, *Ruggiero Bacone, Bonifacio VIII e la teoria della 'prolongatio vitae'*, dans *Ibid.*, 327-361. Particulièrement à propos des éléments conceptuels du corpus baconien sur l'alchimie son récent étude *Ruggiero Bacone e alchimia di lunga vita. Riflessioni sui testi*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, pp 33-54. Voir aussi F. M. Getz, *op. cit.*, pp. 135-144. M. PEREIRA, *L'elixir nella tradizione medico-filosofica*

Si le principal objectif de l'opus alchimicum' du Magister Testamenti est l'élixir pour le corps humain⁴⁹ tel qu'il a été cité dans le chapitre 13 de la partie théorique du *Testamentum*:

«Iste lapis dicitur sulphur et materia approximata perfecte nature metalli, propter quem natura tenetur pro re multum digna, ex quo sapientes phisici faciunt medicinam maxime solempnem; et illam vocant ,elixir' ad argentum, et nos illam vocamus ,elixir vitae', quoniam ipsa est ultima consolacio tocius corporis humani. Et pro ista intencione dabimus doctrinam ad cognoscendum totam suam facturam et compositionem (...)»⁵⁰

Le ,medium neutrum' est selon nous l'élément qui permet au Magister Testamenti d'établir l'analogie entre le corps, en tant que ,dispositio' neutre (macrocosme), et l'élixir, en tant que médecine (microcosme)⁵¹, comme en atteste le passage suivant du *Testamentum*:

«Sic [nece]ssarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur ,minor mundus', ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corrupcionem. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent in simul elementa per magnum amorem».⁵²

On s'aperçoit aussi dans les écrits d'Arnaud qu'il existe des similarités entre la nature du corps humain neutre, (débile et convalescent), le corps dans sa forme dynamique, et la nature neutre des ,médecines thériacales'.

Il nous semble ainsi que le Magister Testamenti comme Arnaud de Villeneuve trouvent, tous deux, dans la condition neutre du corps humain, l'expression théorique d'une réalité matérielle et dynamique, un modèle possible pour leurs médecines.

occidentale, dans *Exaltatio essentiae. Essentia exaltata*, F. CARDINI, M. GABRIELE, édés., Pisa, 1992. *Idem*, *Un tesoro inestimabile: elixir e .prolongatio vitae nel alchimia del 300*, «Micrologus», 1, 161-187. *IDEM*, *L'Oro dei filosofi*, pp. 56-62; *Idem*, *Fermentum, medicina...* 29-43. *IDEM*, *Mater medicinarum. La tradizione dell' elixir nella medicina del XV secolo*, «Annali del Dipartimento di Filosofia dell'Università di Firenze», 9, 3-31. *IDEM*, *Medicina in the alchemical writings*, 1-15.

49. M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, 142. *EADÉM*, *Medicina in the alchemical writings*, 4. La thèse selon laquelle le principal objectif du Magister Testamenti serait d'obtenir un médicament pour le corps humain est encore plus réaffirmée par M. Pereira, dans l'une de ses récentes études, *L'alchimista come medico perfetto nel Testamentum pseudolulliano*, dans *Alchimia e medicina nel medioevo*, 82-90.

50. *Testamentum* I. 13, 48 [11-16].

51. L'analogie entre le '*lapis*' et l'homme se trouve dans le *Liber Morienus* ou *Testamenti Morieni*, l'un des écrits fondamental de l'alchimie latine et l'une des sources du Magister Testamenti. À ce sujet, encore l'étude de C. CRISCIANI, *Il corpo nella tradizione alchemica*, 196. Sur la présence du *Testamentum Morieni* dans le *Testamentum* pseudo-lullien, voir: M. PEREIRA, *Introduzione Storica*, dans M. PEREIRA et B. SPAGGIARI, *op. cit.*, p. XVIII, n. 5.

52. *Testamentum* I. 52, p. 170: [29-32].

On voit désormais d'autres éléments qui permettent les analogies et les similarités, et qui peuvent rapprocher l',elixir vitae' décrit par l'auteur du *Testamentum*,⁵³ des médecines thériacales. Au-delà de la similarité entre mélanges⁵⁴ et l'idée de substrat déjà signalée ci-dessus, sous-jacente aux ,médecines thériacales' et à l',elixir vitae', on note l'importance fondamentale de la fermentation. Ce processus permet à chacun de ces corps mixtes de se transformer en un corps vivant, doué d'une vertu dynamique qui rapproche le corps de la perfection. On a déjà remarqué ci-dessus, dans le cas des ,médecines thériacales', que la fermentation est le processus par lequel ces mélanges acquièrent de ,nouvelles vertus'. La fermentation dans l',opus' alchimique possède aussi un rôle primordial. Le Magister Testamenti décrit un processus par lequel la chaleur artificielle et naturelle (,ignis non naturalis et ignis naturalis') appliquée à la matière, lui permet d'initier le mouvement de la génération d'un nouveau corps. La génération d'une forme plus parfaite est conséquence d'une corruption/putréfaction, occasionnée par la chaleur ou par le feu (,per ignem'). Ainsi, selon le Magister Testamenti:

«Et ideo tibi existat revelatum, quod duae operationes certae sunt tibi necessariae, scilicet, corruptio, quae facta sit sub suae formae conservatione, et per ignem contra naturam fit, cum ignis elementalıs excitatione adiutorio naturalitatis nominis (,ignis non') naturalis. Alia operatio est generatio, quae fit cum igne naturali, multiplicatio ab igne non naturali et contra naturam»⁵⁵

Ce mouvement de génération/corruption semble intrinsèque à la disposition neutre corporelle. Il nous semble qu'il s'agit d'un mouvement de génération naturelle conséquence d'une corruption occasionnée par le venin. Cet élément déclenche les processus de génération naturelle dans le corps humain, corps doté d'une forme spécifique, ou de certaines vertus qui lui permettent de reprendre la vie naturelle (,generatio'). En effet, on pourrait considérer la condition neutre comme une vertu que le ,malade' porte en lui pour lui permettre de guérir, et qui pourtant se rapproche de la nature de l'antidote. En

53. On s'appuie sur les éléments déjà bien définis par M. Pereira dans diverses études sur le *Testamentum*, et plus particulièrement dans son oeuvre *L'oro dei filosofi*.

54. Arnaud dans son *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, compare le ,medium' à une forme dynamique bien comme à la forme de mélange: «Si tamen intelligemus per intencionem transmutacionem corporis, litera non eget alio intellectu sed proprio, ut dicamus quod tota illa transmutacio non est nisi via exuendi, in qua corpus exit a dispositione naturali ad dispositionem etc. Et est, inquam, talis via ,commixta', sive ,communis', sive ,media', inter hec duo, scilicet «inter dispositionem que vere est natura», id est, naturalis complexio, ,eius', scilicet corporis quod transmutatur vel alteratur supradicto modo, et «inter dispositionem que est a natura penitus egressa».», AVOMO XV: *Commentum super tractatus Galieni de malicia complexionis diverse*, Barcelona, 1985, 226 [9-17].

55. *Testamentum*, I.33, dans J. J. MANGET, *Bibliotheca Chemica Curiosa* (Géneve, 1702), vol. I, 729, apud M. PEREIRA, *L'oro dei Filosofi*, 164, n. 19.

fait on pense que derrière la notion de ‚neutralitas’ se trouve l’idée de conservation inhérente au corps humain neutre.

C’est ce que nous suggère aussi l’interprétation de la notion de ‚neutralitas’ diffusée parmi les médecins médiévaux et soulignée par García-Ballester: une étape intermédiaire où le patient était considéré comme plus facilement guérissable.⁵⁶ Il nous semble que la croyance dans une qualité naturelle et particulière du corps neutre de se conserver est aussi partagée par le pseudo-lilien Magister Testamenti, dans les lignes suivantes:

«Neutralitas aut mediocritas est dispositio in qua per modum medium actiones sui subiecti habituantur cum conservacione sue speciei quantum ad iudicium experientie sensus».⁵⁷

La ‚coincidentia oppositorum’ se vérifie avec clarté dans les ‚médecines thériacales’, substances qui s’approchent tantôt du corps curable (génération), tantôt du venin (corruption). On voit de cette façon s’établir entre corps sain/disposition neutre/corps malade, ou encore, entre corps guérissable/‚médecines thériacales’/venin, la même structure trinitaire qui s’articule autour du ‚medium neutrum’ décrit dans la philosophie alchimique du Magister Testamenti et qui est identifiée avec une matière indéterminée, et appelée ‚sel’.⁵⁸ Comme l’expose le Magister:

«Quapropter, fili, si nos intellexisti, dicimus tibi quod nostrum argentum vivum nunquam est sine sulphure, sicut iam scis, cum in illud convertitur; nec sulphur potest stare sine natura salis, quod est principale et firmum medium [informativum], per quod natura transit ad faciendum et complendum suas generationes. Fili, si natura non haberet argentum vivum in sua operatione, partes sue materie non possent continuari, nec ipsa salvare posset unquam formas in humi-

56. En traitant des objectifs de médecins médiévaux, L. García-Ballester souligne: «The third aim was to achieve a return to an acceptable level of health when this had been lost through illness (praeternatural things). Whenever possible it was best to undertake the latter process in the intermediate phase between health and illness, before the latter had fully gained hold, that is to say, in the period that medieval physician called neutralitas. According to them it was easier to return to health from that stage than to seek to do so when health had been definitively lost». L. GARCÍA-BALLESTER, *Galen and galenism: Theory and medical practice from Antiquity to the European Renaissance*, Cap. VI: *Artifex factivus sanitatis: health and medicine care in medieval latin galenism*, (Variorum Collected Studies Series), Vermont/ Hampshire, 2002, 137-138.

57. *Testamentum*, I,10 [32-34].

58. Sur l’identification du ‚medium’ avec la propriété alchimique du sel et le caractère indéterminé de cette substance, voir l’analyse de M. PEREIRA, *L’Oro dei filosofi*, 181-82. Notons qu’il apparaît de façon évidente dans ce triple modèle corps guérissable/‚médecine thériacale’/venin, que le mouvement des éléments en direction de la perfection parcourt un sens circulaire, suivant une échelle ronde, qui ne s’élève pas vers le haut mais qui tourne sur elle-même, formant un cercle se réalisant dans sa propre dimension corporelle. À propos de cet aspect incontournable de la conception alchimique de la matière, *Ibid.*, 181-82.

do radicali. Et si non haberet sulphur, non posset constringere et congelare partes/humidas, que habent formari. Et si non habere<n>t sal, non possent penetrari partes, que habent congelari per defectum acuitatis. Ideo appellamus istud sal ,sal honoratum', ,sal animatum', quia est preciosum, alias prope, de natura calida, que penetrat et expanditur, ut impellitur.»⁵⁹

Il nous semble que les ,media' décrits par Arnaud, comme le ,medium sal' représentent une forme concrète et opérationnelle du ,principe dynamique de la nature'. Le ,medium sel' est l'élément qui rend possible l'union des contraires, impensable dans le domaine de la philosophie aristotélicienne et scolastique, dont elle a été tributaire. On voit apparaître ainsi dans la notion de ,medium neutrum', ébauchée par Arnaud de Villeneuve, la définition d'un troisième principe qui émane de la ,coincidentia oppositorum', comme on l'a vu dans le *Testamentum*.⁶⁰

La constitution ambiguë et dynamique, propre des antidotes, empêche leur application en suivant rigoureusement les principes de la théorie humorale. C'est peut-être à cause de cela qu'Arnaud indique que l'application des thériaques doit se faire selon la qualité de ses composants, mais aussi à partir de ,tota substantia'. De cette façon imprévisible et plus empirique, les ,médecines thériacales' ont comme principale propriété la purification. Cette action, Arnaud de Villeneuve, cherche à la comparer à un aimant.⁶¹ Les ,médecines thériacales' soignent en exerçant un effet attirant ou répulsif sur le venin, selon la nature de chaque composition. Au delà, ces médicaments ont des vertus conservatrices et fortifiantes, réparatrices de la force vitale. Comme on l'a déjà dit ci-dessus, ces propriétés dans leur ensemble se trouvent représentés dans les ,médecines thériacales' qui ressemblent ou se rapprochent davantage du corps humain, et qui ont comme propriété de repousser le venin comme on le constate dans le passage suivant.

«Si autem medicina tyriacalis fuerit pellens aut quomodolibet aliter venenum sua proprietate corrumpens, constat quod comparatione predicta tam sanis quam egris corporibus securius applicatur. Sed perfecte quidem sana corpora medicina

59. *Testamentum* III. 42, 494 [19-39].

60. A propos du 'troisième principe' et de son introduction dans l'alchimie avant Paracelse, voir: M. PEREIRA, *L'Oro dei filosofi*, p. 171 et p. 196 ; S. COLNORT-BODET, *Eau de vie logique et Banqueroutiers du Saint-Esprit*, dans *Culture, science et développement. Mélanges en l'honneur de Charles Morazé*, Toulouse, 1979, 298.

61. Arnaud compare l'action des ,médecines thériacales' avec un aimant dans son *Speculum medicinae*: «Quod manifestat eius experientia in caseo recenti cum toxicatur et nigrescit; nam tyriaca uni extremitati casei applicata pellit sensibiliter toxicum, ita ut a parte tyriace usque ad oppositam extremitatem paulatim videatur reparari albedo et demum caseus comestibilis remanet, cum tamen ante fuisset perniciosus ob toxicum; similiter et magnes transmutatione non eget, sed sola remotione prohibentis ad attrahendum ferrum», Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicinae*, cap. 18, dans *Opera* [Venice, 1505], fol. 8r, apud, M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 64, n. 22.

non indigent, et idcirco eis applicare non convenit. Si vero a perfecta sanitate fuerint lapsa, contemplandum est utrum illi lapsui possit medicina tyriacalis per aliquam sui potentiam obviare, quecumque sit illa. Et hoc ideo dictum est quoniam omni mixto preter proprietatem, plures alie virtutes et per consequens operationes conveniunt (...) Similiter autem et de tyriaca convenit iudicare. Ipsa namque preter proprietatem quam habet obviandi veneno, constat quoniam habet potentiam consumendi frigidas superfluitates et rectificandi malitiam frigide complexionis et humide, propter quod cunctis nervosis membris que sepius hac mala complexione leduntur peculiaris existit. Putrefactionem etiam humorum prohibet, et claudicantem digestionem confortat. (...) Ex quibus iam manifestum est quod corpora que ex generatione lapsa sunt in frigiditate et humiditate convenienter utuntur et musco et tyriaca, non solum ad conservationem sanitatis iuxta tolerantiam lapse complexionis sed ad precavendum etiam lapsus ultiores, et multo fortius corpora, in quibus membra lapsa humores generant venenosos, qualis est humor causans epilepsiam aut suffocationem aut sincopim. Perfecte vero sanis corporibus nullo modo convenit medicina in conservatione sanitatis nisi fuerit medicina proprietatem habens conservandi ipsum et temperamentum humanæ complexionis, ita ut nullius virtutis habeat excellentiam qua corpus valeat in aliquod latus inequaliter expellere, sicut de auro dicitur et iacinctis (...).⁶²

En parcourrant ces lignes, on vérifie la présence d'éléments qui nous semblent importants pour la compréhension de la pensée médicale arnaldienne, et de certains aspects que nous suggèrent des proximités avec la pensée alchimique. En effet, tout d'abord la mention de la célèbre question sur l'utilisation de la thériaque pour les sains. Au-delà de sa réponse affirmative, Arnaud nous révèle encore au cours de son argumentation une distinction entre le corps en parfaite santé qui n'a pas besoin de médicament et le corps sain qui correspond à notre avis au corps neutre, le corps qui aurait souffert d'un affaiblissement mais pourrait encore être considéré comme sain, et qui doit être différencié du corps tout à fait malade. L'idée du corps neutre qui est au cœur

62. AVOMO III, 85 [8-14] – 86 [15-21] – 87 [7-17]. Ces propriétés ont été encore plus accentuées dans la définition générale de 'médecine thériacale' que nous trouvons dans *Speculum medicinae*: "Proprie tyriacalis medicina contrariatur veneno a tota specie, propterea liberat venenatum a periculo mortis, quia venenum corrumpit vel a corpore eiicit; et ideo spiritus et sanguinem ac mineras ipsorum non solum a corruptione tuetur sed etiam corrigit in eis vestigia corruptionis. Et ex hoc patet differentia inter tyriacalem proprie sumptam et confortativam, quoniam omnis tyriacalis est confortativa sed non econverso. Tyriacalis enim stricte sumpta confortat solum impugnando debilitans quod est venenum, sed confortativa simpliciter impugnat quodcumque debilitans, sicut supra fuit elucidatum. Quandoque tamen omnis confortativa largo vocabulo dicitur tyriacalis», Arnaldi de VILLANOVA, *Speculum medicinae*, cap. 72, in *Opera* [Venice, 1505], fol. 23 [misnumbered 17] rb), apud, M. McVAUGH, *Introduction*, dans AVOMO III, 63, n. 21. Dans ce passage, nous retrouvons le terme 'mineras', terme récurrent dans les textes relatifs à la peste noire comme le *Liber de vinis* d'Arnaud de Villeneuve. En accord avec M. Pereira et C. Crisciani, le terme 'mineras' correspond au cœur et a pour origine le *De viribus cordis* d'Avicenne, comme l'observent les auteurs, œuvre traduite par Arnaud de Villeneuve. C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, 39.

de sa conception tripartite de la médecine conduit Arnaud à s'éloigner de la conception averroïste.

Outre les qualités déjà citées, on note encore dans le passage ci-dessus, une nette allusion à la remarquable et célèbre vertu qu'a la thériaque pour faire disparaître ou éloigner les humeurs venant du cœur (*venena declinat a corde*), conception présente dans divers écrits alchimiques attribués à Arnaud.⁶³ On observe, aussi, une référence à l'équilibre parfait de l'or, qui dans notre compréhension représente une référence évidente à la notion d'*aequalitas*. Comme on l'a vu, Arnaud suggère que l'or, du fait de son excellente composition, a la vertu de préserver et d'attribuer au corps humain l'équilibre (*complexio*) parfait.⁶⁴ On observe surtout que les *'médicaments thériaux'*, de par leur similitude avec le corps, préservent sa partie saine, agissant ainsi comme un aliment, et enlèvent ce qui leur est étrange par une action thérapeutique.⁶⁵ Ces médicaments ont, comme on l'a déjà mentionné ci-dessus, la même nature et les propriétés que les composés de nature intermédiaire, situés entre aliments et médicaments.

Les *'médicaments thériaux'* réunissent ainsi, à notre avis, les trois principales vertus thérapeutiques de l'*elixir vitae* citées dans le *Secretum secretorum naturae* pseudo baconnien: antidote purgatif, médicament préservatif, et reconstituant de la force vitale. Ces vertus ont été, selon M. Pereira, reproduites presque littéralement dans les *Rosarii* d'Arnaud et de Dastin et, notamment dans un extrait du *Testamentum*,⁶⁶ à savoir:

«Iste lapis dicitur sulphur et materia approximata perfecte nature metalli, propter quem natura tenetur pro re multum digna, ex quo sapientes phisici fa-

63. Comme l'a déjà souligné A. Calvet, l'expression *'venena declinat a corde'* se retrouve dans les écrits sur l'alchimie, *Rosarius Philosophorum*, et dans *De vita philosophorum*, tous deux attribués à Arnaud de Villeneuve. A. CALVET, *Mutations*, 205.

64. La croyance dans la possibilité d'obtenir une composition unique grâce au processus de fermentation, composition dans laquelle tous les éléments se fondent dans une seule forme équilibrée et harmonieuse, nous rapproche de la notion d'*aequalitas* (d'ascendance avicennienne) introduite par Roger Bacon dans l'alchimie. Cette notion offre la possibilité de retrouver la *'vertu'* dynamique, le mouvement de génération et de corruption présent dans les choses naturelles, en le dirigeant vers la perfection. Ainsi, le médicament équilibré ou l'*aequalitas* permettra à l'humanité de retrouver la perfection perdue ou absente. Roger Bacon, dans son *Opus minus* définit *aequalitas* comme l'équilibre parfait de qualités élémentaires, que nous pouvons trouver dans les corps mixtes et lesquelles pourraient transmettre la perfection au corps humain. Voir M. PEREIRA, *Fermentum*, 37. L'idée de salut comme réparation des imperfections, implicite dans la vision baconnienne, représente selon C. Crisciani une composante importante du néoplatonisme tardif-antique. A ce propos, voir: C. CRISCIANI, *Labirinti dell'oro*, dans «aut aut», 1981, 129.

65. L'analogie: corps humain (neutre) / thériaque (médicament neutre) aurait pu justifier le surnom «*medici analogici*» aux médecins qui selon John of Saxony défendaient l'utilisation d'un médicament unique comme la thériaque. À ce propos voir C. CRISCIANI, M. PEREIRA, *Black Death and Golden Remedies*, 36.

66. M. PEREIRA, *Teorie dell'elixir*, 141.

ciunt medicinam maxime solempnem; et illam vocant ‚elixir ad argentum’, et nos illam vocamus ‚elixir vitae’, quoniam ipsa est ultima consolacio tocius corporis humani. Et pro ista intencione dabimus doctrinam ad cognoscendum totam suam facturam et compositionem omni filio doctrine in secunda parte, in qua et per quam concludemus totum cursum medicine, in conservando locucionem per modum medium, ut melius intelligamur per modum et mediam viam nature (...) Si vero lapis, quem tibi diximus, fuerit rubeus clarus et cum illo sit vis simplicis ignis non urentis, erit res multum bona, de qua poteris facere elixir ad aurum, quod est medicina conservans omnia accidencia nature humane et restaurans vires diminutas per suum defectum» (...) «Sic [nece]ssarium est tibi, fili, quod assimiles tuum opus, quod vocatur minor mundus, ad purgacionem maioris mundi, tantum quod suus motus maneat sine corrupcione. Tunc non dubitabit ignem in aliquo, immo requiescent insimul elementa per magnum amorem».⁶⁷

On pense avec ce bref parcours de l'oeuvre médicale arnaldienne et du *Testamentum* pseudo-lullien, avoir mis en évidence des éléments qui suggèrent une étroite proximité intellectuelle entre le Magister Testamenti et Arnaud de Villeneuve. L'idée de ‚medium’ neutrum, qui semble constituer une pièce importante de la construction théorique élaborée par le Magister Testamenti, se trouve, comme on l'a déjà vu, définie très clairement dans les écrits de Villeneuve. Revenant sur la question qui est à l'origine de cette étude, si les alchimistes intéressés par l'utilisation du produit alchimique comme médicament ont cherché dans Arnaud de Villeneuve des principes à développer, on trouve là deux réponses à l'utilisation du ‚medium neutrum’ par le Magister Testamenti.

D'un côté, on comprend que les alchimistes ont trouvé dans l'oeuvre médicale d'Arnaud des principes à développer. Et on croit avoir démontré que le Magister Testamenti interprète la notion de ‚medium neutrum’ de façon très similaire à Arnaud de Villeneuve, dans *De intentione medicorum*, mais aussi dans sa version pharmacologique exprimée dans l'*Epistola de dosi teryacalium medicinarum*. En effet, si l'on considère les éléments suivants, l'intérêt du Magister Testamenti pour l'oeuvre arnaldienne semble encore plus probable. Tout d'abord, on observe l'intense dévouement avec lequel Arnaud de Villeneuve a enseigné des années à l'École de médecine de Montpellier. Durant ces années il a oeuvré pour l'incorporation du «Nouveau Galien» dans le processus d'actualisation du curriculum médical et a manifesté une remarquable autonomie intellectuelle concernant les relations difficiles entre philosophie naturelle et médecine, parmi lesquels le ‚medium neutrum’. Ensuite il faut considérer le rôle important d'Arnaud de Villeneuve pour le traitement rationnel des thériaques,⁶⁸ et l'engagement du Magister Testamenti pour donner un support théorique et philosophique à l'alchimie.

67. *Testamentum* I. 13, 48 [11-28] et I. 52, 170 [29-32].

68. Dans les études qu'on a pu consulter sur la médecine galénique en ce qui concerne la thériaque et le neutre, et mentionnés ci-dessus, on n'a pas trouvé quelque liaison, établie par

Par ailleurs, même si Arnaud utilise le principe médical ‚medium neutrum’ dans le domaine de la pharmacologie, ce dit principe peut avoir acquis une connotation et une dimension différente dans le contexte de la théorie alchimique élaborée par le Magister Testamenti. On pense que l’idée de ‚medium neutrum’, élément privilégié de sa philosophie alchimique, serait composé à côté d’autres éléments importants, d’une riche mosaïque construite par l’alchimiste pseudo-lullien. Dans sa nouvelle mosaïque alchimique, le Magister Testamenti associe ainsi le ‚medium neutrum’ à la conception de ‚mediocris substantia’, élément central de la théorie corpusculaire de Paul de Tarente (pseudo-Geber).⁶⁹ Il associe également le ‚medium neutrum’ aux notions de composition unique, d’‚aequalitas’ (d’ascendance avicennienne, introduite à la théorie baconienne de l’élixir) et de fermentation, issue de la théorie baconienne.

On aimerait signaler, pour finir, que ce bref colloque entre Arnaud de Villeneuve et le Magister Testamenti autour du ‚medium neutrum’ que l’on a ici cherché à promouvoir, nous a fait réfléchir sur le besoin de ré-envisager certains aspects de la médecine arnaldienne. Il nous semble qu’à partir de la conception tripartite de la médecine et de la notion du ‚medium neutrum’ ou ‚neutralitas’, on découvre chez Arnaud de Villeneuve une autre perspective qui nous permettra d’envisager une conception particulière de la médecine et de la matière, cohérente avec la pensée alchimique.

Galien, entre la thériaque et la notion du ‚neutrum’. Dans la mesure où ni Avicenne ni Averroès n’acceptent la réalité matérielle du corps neutre, on pourrait considérer l’hypothèse que cette liaison était établie par Arnaud, comme un développement de la médecine galénique.

69. À propos de l’influence de la *Summa Perfectionis* de Paul de Tarente dans la construction théorique de l’élixir élaborée par le Magister Testamenti, voir: W. NEWMAN, *Summa Perfectionis of Pseudo-Geber: a critical edition*, Leiden, 1991, 193-208; M. PEREIRA, *Teorie dell’elixir*, 141-143; G. CAMILLI, *Scientia mineralis e prolongatio vitae nel Rosarius philosophorum*, dans «Micrologus», 3, 217-225.

Antoine CALVET

QU'EST-CE QUE LE CORPUS ALCHIMIQUE ATTRIBUÉ À MAÎTRE ARNAUD DE VILLENEUVE?

I. *État de la Question*

Dans une communication datant de 1990, je posais déjà la question que sous-tend toute étude sur le corpus alchimique d'Arnaud de Villeneuve: «Ses traités alchimiques sont-ils des faux, oui ou non?»¹ Dans la première partie de mon article (paru en 1993), j'observais que, jusqu'aux Lumières, Arnaud de Villeneuve fut tenu pour un grand auteur d',alchimica' et pour un authentique alchimiste, tout le monde ou presque admettant qu'il réalisa en son temps (1301), devant un aréopage de cardinaux, une transmutation ,ad solem'. Même un Martín del Río (1551-1608)² reconnaissait qu'il était difficile de nier les à-côtés alchimiques du médecin Arnaud de Villeneuve sans qu'on pût pour autant l'accuser de commerce avec les démons.

À partir du XVIIIe siècle, le doute s'installe, cependant personne n'ose encore contester à Arnaud de Villeneuve (Arnau de Vilanova) la paternité de certains textes alchimiques comme entre autres le *Rosarius philosophorum* («Iste namque liber»). Par exemple, un érudit moderne, grand connaisseur de l'oeuvre médicale d'Arnaud, je veux parler de Paul Diepgen (1878-1966), l'authentifie ainsi que le *Flos florum*, l'*Epistola super alchymia ad regem Neapolitanum* et la *Semita semitæ*.³

Lynn Thorndike (1934),⁴ s'il ne suit pas Diepgen dans toutes ses conclusions sur cette question, partage son opinion, celle d'ailleurs du plus grand nombre des critiques arnaldiens comme Barthélemy Hauréau († 1896), à savoir qu'Arnaud de Villeneuve conçut quelques-uns des ,alchimica' qui lui sont attribués. Il faut attendre les travaux de J.-J. Payen, plus précisément sa thèse sur la version provençale du *Rosarius philosophorum* (1957), introuvable à ce jour, et surtout l'article fondamental du père Juan-Antonio Paniagua (1959)⁵ pour qu'enfin, le mythe d'un Arnaud de Villeneuve alchimiste soit

1. Cf. A. CALVET, *L'alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, dans *Terres médiévales*, Paris 1993, 21-33.

2. Cf. *Disquisitionum Magicarum libri*, éd. Louvain, 1599-1601.

3. P. DIEPGEN, *Arnald und die Alchemie*, dans «Archiv für die Geschichte der Medizin», III (Leipzig 1910), 269-395.

4. L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, III, New-York, 1928-1956, 52-84, 654-678 (liste de manuscrits).

5. J.-A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dans «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 406-419.

dévoilé et dénoncé comme tel. Le père Paniagua remarquait en commençant son article qu'«Arnaud de Villeneuve est plus connu comme alchimiste que comme médecin», que, même aux yeux des historiens du XIXe siècle (Hofer, Henschel, Berthelot), il apparaissait comme un précurseur de la chimie moderne ayant découvert rien moins que l'alcool éthylique, l'acide chlorydrique, etc. L'auteur en quelques lignes réduisait à néant ces affirmations du siècle positiviste rappelant qu'en ce qui concerne la pharmacopée et les acides, Arnaud n'avait rien inventé ou même entrepris des recherches qui n'aient été déjà menées à leur terme et transmises aux Occidentaux par les Arabes. Si le père Paniagua reconnaissait à l'alchimie de s'accorder somme toute à une vision du monde qui était celle du Moyen Age, s'il n'ignorait pas que des autorités aussi considérables que Roger Bacon, Thomas d'Aquin, Robert Grosseteste, j'ajouterais Maître Eckhart⁶, avaient admis le principe transmutatoire, du moins en théorie; pour lui, les textes alchimiques relevant des sciences occultes demeuraient obscurs et mystérieux. Puis Paniagua, examinant une par une les œuvres alchimiques généralement attribuées à Arnaud de Villeneuve: *Rosarius philosophorum*, *Flos florum*, *Semita semitæ*, etc., s'appuyant sur les recherches de Payen, s'acharnait à démontrer (le plus souvent avec succès) qu'elles n'appartenaient à son corpus que de manière frauduleuse. Ainsi la *Semita semitæ* se révélait un plagiat du *Flos florum*, ce dernier dépendant d'un texte français du XIe-XIIe siècle⁷, de la *Turba philosophorum*, etc. Quant au *Rosarius philosophorum*, dont le succès éditorial ne s'était pas démenti jusqu'en 1702, l'année à laquelle parut la *Bibliotheca curiosa chemica* de J.-J. Manget, il ne semblait guère plus authentique, ni plus original que les *Flos florum* ou *Semita semitæ*, bien au contraire! Pis, placé sous le microscope de Payen, il apparaissait pour ce qu'il était finalement: un centon de textes alchimiques d'origine arabe et latine. Établissant un parallèle entre Raymond Lulle et Arnaud de Villeneuve, si proches par leurs origines, par leurs existences, par les lieux qu'ils fréquentèrent, et leurs

6. Par exemple dans le *Commentaire à la Génèse*, par. 132. Cf. Alain de LIBÉRA, Edouard WÉBER, Émile ZUM BRUNN, *L'œuvre latine de maître Eckhart*, t. I, Paris 1984, 409.

7. Cf. art. FRATI, *Guiglielmo Arcivescovo di Rouen ed Arnaldo da Villanova*, dans «Archivum Romanicum», 5 (1921), 260-263. Selon Lodovico Frati, Guillaume de Rouen, l'auteur de cette version française du *Flos florum*, ne serait autre que Guillaume, archevêque de Rouen, décédé en février 1110. Le savant en venait à supposer que cette dernière pourrait se révéler la version originale du *Flos florum*, par la suite traduite en latin, placée sous le nom d'Arnaud de Villeneuve et adressée à Jacques II d'Aragon. L'intérêt de Guillaume pour l'alchimie expliquerait, toujours selon Frati, pourquoi il fut suspendu «a divinis» pendant quelques années. Suivent, ajoute Frati, dans le manuscrit bolognais n° 458 (lat. 271), IX, n. 2, XIVe siècle, une version française des *Questiones* posées par l'Archevêque et résolues par Guillaume. Ladite version française consolide l'opinion de Frati qui voit dans cet archevêque un auteur d'«alchimica», oeuvrant au XIe siècle. On rappellera simplement que l'histoire de l'alchimie en Occident débute en 1144 avec la traduction du *Morien* par Robert de Ketton et que les grandes traductions des ouvrages arabes se déroulent au XIIIe siècle.

8. Cf. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, dans «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIV (1995), 94-174: 117-118.

interrogations religieuses et philosophiques, le père Paniagua en déduisait que, de même que le caractère apocryphe des traités alchimiques soi-disant lulliens constituait «un fait scientifiquement prouvé», de même l'alchimie attribuée à Arnaud de Villeneuve. Pourtant, cela ne l'empêchait de mentionner le témoignage de Giovanni d'Andrea (1346-1347)⁸, faisant état d'une transmutation alchimique publique réussie par Arnaud de Villeneuve durant son séjour à Rome de mai à octobre 1301. Toutefois, il remarquait que les documents historiques, recueillis et commentés par le grand historien Heinrich Finke (1855-1938)⁹, ne disaient rien de supposées expériences alchimiques. Une telle rumeur avait si peu de fondement, ajoutait Paniagua, que même Philippe IV le Bel, le roi de France, et ses juristes, quand ils instruisirent le procès posthume de Boniface VIII cherchant à salir sa mémoire, l'ignorèrent. De plus, Nicolas Eimeric († 1399), énumérant les erreurs de maître Arnaud de Villeneuve, ne mentionnait pas ses travaux alchimiques.

Il y avait par conséquent, pour le père Paniagua, de fortes probabilités pour que la légende alchimique d'Arnaud de Villeneuve prît forme et consistance dans la seconde moitié du XIVe siècle, triomphant au XVe siècle; à preuve les témoignages de Jean de Roquetaillade (vers 1350)¹⁰ et celui, moins connu, de Guillelme de Perissa dont nous aurons à reparler. Le père Paniagua, poursuivant son étude, tordait ensuite le coup à une idée avancée par P. Diepgen exposant qu'il existerait une étroite relation entre la médecine médiévale et l'alchimie et qu'Arnaud de Villeneuve aurait ainsi mené de front deux recherches par ailleurs auxiliaires l'une de l'autre. Sur ce point, la position du père Paniagua est sans ambiguïté. À ce sujet, on peut dire, écrit-il, que le résultat de notre investigation fut ,totalement négatif'. Il apparaît en effet qu'entre les oeuvres médicales et les livres alchimiques se dessine une frontière infranchissable. Tout les oppose: le style, l'exposition des causes et des concepts (scolastique dans le premier cas, hermétique dans l'autre), les exemples choisis; en outre, rien de précis, rien d'avéré, rien de concordant, dans les ,alchimica', ne renvoie aux oeuvres médicales. Certes, dans le *Speculum medicine* (vers 1298), une oeuvre majeure, Arnaud de Villeneuve admet implicitement que les métaux soient un composé de mercure et de soufre comme l'a défini l'alchimie arabe; mais c'est là une idée largement diffusée dans les cercles savants de l'Occident latin (Albert). De même, dans ses livres pharmaceutiques, s'il reconnaît le caractère occulte de certaines médecines et de leurs vertus, si parfois il peut utiliser le terme d'alchimie pour illustrer tel processus de transformation à l'intérieur de l'organisme,¹¹ cela ne relève que de la

9. H. FINKE, *Arnald von Vilanova als Leibarzt und Alchimist Bonifaz' VIII*, Münster 1902, 200-227.

10. Cf. R. HALLEUX, *Les ouvrages alchimiques de Jean de Rupescissa*, dans *Histoire Littéraire de la France*, vol. 41 (Paris 1881) 278-284: 266-267.

11. L'analogie entre les deux circuits, l'un alchimique, l'autre corporel, fit déjà l'objet d'une relation, non pas cette fois-ci dans un ouvrage de médecine mais dans un ,alchimum'

théorie pharmaceutique et de la seule technique de comparaison (pour mieux saisir la réalité du phénomène), sans que l'on puisse sérieusement envisager un rapport avec les mystères de la Pierre philosophale. Maître Arnaud est par ailleurs le premier à dénoncer les alchimistes dont le produit (l'élixir), dit-il en substance, n'acquerra jamais les vertus médicales du véritable or. De plus, dans le *Speculum medicine* cap. 31, il recommande vivement aux alchimistes de ne plus se mêler de médecine, car la médecine applicable aux métaux (l'élixir) ne saurait valoir pour le corps humain comme ces insensés d'alchimistes (,fatui') semblent le croire. Un tel homme aussi clairement prévenu contre les dangers de l'élixir des métaux (la Pierre des alchimistes) abusivement prise pour une médecine; un tel homme, interroge Paniagua, peut-il compter, en même temps, comme l'un de ses praticiens les plus illustres? Même l'inventaire de la bibliothèque d'Arnaud de Villeneuve, dressé par notaire après sa mort, ne correspond pas à l'idée que l'on se fait ordinairement de celle d'un alchimiste confirmé comme l'aurait été Arnaud de Villeneuve, si l'on donne du crédit à cette légende.

Michela Pereira (1995) exposa ici-même ce qu'elle appela une «recherche préliminaire» de l'alchimie prétendument arnaldienne.¹² Michela, dans sa communication, après s'être livrée à une radiographie de l'article de Paniagua; après avoir cité le professeur McVaugh lequel supposa que l'hétérodoxie religieuse d'Arnaud laissa une empreinte si profonde aux XIVe et XVe siècles qu'il n'est guère étonnant qu'un corpus entier d',alchimica' portât son nom; après avoir évoqué l'intuition de Garcia-Font induisant une relation possible entre les ,alchimica' arnaldiens et son interprétation des rêves du roi Frédéric; Michela, donc, à la fin de sa «rassegna» distinguait trois points essentiels de la problématique en jeu.

- 1) l'insertion de textes alchimiques dans le Canon des *Opera* d'Arnaud.
- 2) l'exclusion de ces textes du corpus, chez Payen et Paniagua, lequel provenait en grande partie de leur préjugé anti-alchimique
- 3) la transmutation alchimique d'Arnaud à la Cour pontificale était à replacer dans le contexte d'une intense curiosité scientifique pour le thème de la ,prolongatio vitæ', introduit par Roger Bacon.

Michela estimait que se prévaloir d'une méfiance toute scientifique à l'égard de l'alchimie, un art de réputation sulfureuse, transmis dans une langue absconse, pour refuser à Arnaud de Villeneuve le crédit d'un quelconque intérêt pour celle-là et ne reconnaître parmi ces oeuvres alchimiques mises

d'origine arabe, le *Livre de El-Habib*. Dans ce dernier cas, c'est le processus alchimique qui est comparé à celui du sang devenant lait pour nourrir l'enfant et non le contraire. Cf. M. BERTHELOT, *La Chimie au Moyen Age*, III, Paris 1893, 79,

12. Cf. supra, note 8.

sous ce nom aucun texte authentique; cela, dit-elle, ne suffisait plus aujourd'hui au regard des travaux actuels qui apportaient un nouvel éclairage.

Sans entrer dans le détail d'un article si riche où plusieurs pistes sont explorées, on retiendra son idée centrale d'une 'médecine universelle' prolongeant la vie humaine, dont l'importance scientifique fut reconnue à la Curie romaine. Une idée qui se retrouve dans certaines œuvres médico-chimiques attribuées à Arnaud de Villeneuve. En outre que le canoniste Giovanni d'Andréa ait considéré Arnaud comme un alchimiste témoigne du fait irrévocable qu'au tournant du XIVe siècle la renommée d'Arnaud alchimiste était bien établie et que cette réputation provenait justement de cette Curie romaine où étaient appréciées les recherches sur 'l'or potable', sur la 'médecine universelle' garantissant aux êtres nobles une vie prolongée; ce genre de vie longue, sans maladies, ni infirmités et sans corruption que souhaitait pour lui-même le pape Boniface VIII.

Enfin, pour Michela Pereira, le plus important n'est peut-être pas de savoir si Arnaud de Villeneuve a véritablement conçu et écrit des 'alchimica' que de déterminer pourquoi et dans quel milieu l'on s'est plu à placer des textes alchimiques sous les noms d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle, deux personnalités hétérodoxes.

II. L'HISTOIRE DU CORPUS IMPRIMÉ DES 'ALCHIMICA' ATTRIBUÉS AU MÉDECIN ARNAUD DE VILLENEUVE

Les éditions humanistes (+ XVIIe siècle)¹³

Le premier éditeur des *Opera* d'Arnaud de Villeneuve, le gènois, Thomasso Murchi¹⁴, ne sélectionna que 4 œuvres alchimiques, éliminant tout le reste: le *Rosarius philosophorum*, le *Novum Lumen*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum*. En comparaison de cette première édition imprimée, la liste, que transmet le manuscrit du Vatican, BAV, Barberini lat. 273 (XVIe siècle), faisait état, celle-ci, de 24 titres attribués au célèbre médecin. Dans sa préface, Murchi semblait tenir Arnaud de Villeneuve pour un artisan de la 'véritable alchimie'; il disait, aussi, plus loin que ses œuvres avaient été choisies sur des critères de style. Il y a fort à parier que l'aide du médecin lyonnais Michel Chapelle (cité dans la préface) fut précieuse pour ne garder, en fait, que des œuvres à la doctrine sûre et confirmée, tant dans le domaine de la médecine que dans celui de l'alchimie. Car, de toute évidence, les textes alchimiques de ces *Opera* formaient un ensemble homogène expo-

13. Sur le sujet, voir maintenant S. GIRALT I SOLER, *Arnaud de Vilanova en la impremta renacentista*, Barcelone 2002.

14. *Hec sunt opera Arnaldi de Villanova*, Lyon, 1504.

sant tous la même théorie, celle dite du 'mercure seul', une théorie transmutatoire prenant pour modèle la nature dans ses oeuvres souterraines. En outre, que trois de ces textes se présentent comme des lettres adressées à de hauts personnages, un prélat anonyme (*Novum Lumen*), le roi d'Aragon (*Flos florum*), le roi de Naples (*l'Epistola super alchimia*) fut très certainement un argument supplémentaire pour les inclure dans les *Opera*. Reste le *Rosarius*, mais il paraissait difficile de ne pas retenir un traité aussi célèbre et, depuis la fin du XIVe siècle, le plus souvent attribué à Arnaud de Villeneuve.

Quoiqu'il en fût de ses critères de sélection, le choix de Murchi fut également celui des autres éditeurs des *Opera* arnaldiennes, avec quelques ajouts. En 1520, Symphorien Champier († v. 1539)¹⁵ intercalait le *De lapide philosophorum* (= *De secretis naturæ*) entre le *Flos florum* et l'*Epistola super alchimia*; et en 1586, Antoine Tardif publiait en plus la *Cathena aurea philosophorum* et le *Testamentum*, un opuscule de quelques lignes¹⁶.

En 1561, G. Grataroli († v. 1568)¹⁷ rassembla dans une collection plusieurs traités alchimiques, dont ceux d'Arnaud de Villeneuve. S'il changea peu de choses au choix de Murchi, éditant en sus la *Practica ad quemdam Papam*, il, eut le mérite de publier des copies manuscrites différentes de celles mises en lumière par le Gênois. Avec la parution de ces grandes collections de traités alchimiques, évoluant dans un milieu marqué par l'influence de Paracelse (1493-1541), des éditeurs comme Pietro Perna ou Conrad Waldkirch, son gendre, augmentèrent le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve de quelques textes qui leur étaient conseillés¹⁸. Ainsi sont publiés avec les 4 classiques de Murchi, les *Semita semitæ*, *Quæstiones tam essentielles quam accidentales* et le *Novum Testamentum*. Le strasbourgeois Lazare Zetzner (1613) ajouta à la liste des 'alchimica' arnaldiens déjà imprimés le *Speculum alchimie*¹⁹ et des opuscules comme les deux *Testamentum*, et un poème (*Carmen*). Par la suite, pas plus Mylius (1622)²⁰ que Manget (1702) n'éditeront rien qui n'ait déjà été imprimé²¹.

Les temps modernes

Il ressort donc de notre étude du corpus au XVIe et XVIIe siècles que les 4 premiers traités édités (1504) en constituent le noyau fondateur auquel

15. *Arnaldi de Villanova (...) opera nuperrime revisa*, Lyon 1520.

16. *Arnaldi Villanovani, (...) Tractatus varii exoterici ac chymici*, Lyon 1586.

17. *Verae alchimie artis que metallice*, Bâle 1561.

18. Voir le détail des oeuvres et des recueils qui les rassemblent dans GIRALT, *Arnau de Vilanova*, 132.

19. Première impression à Francfort en 1603, chez Hieronymus Megiser (avec les *Rosarius*, *Flos florum* et *Novum lumen*). L. ZETZNER, *Theatrum chemicum*, IV, Strasburg 1613.

20. Cf. GIRALT, *Arnau de Vilanova*, 133.

21. *Ibid.*

s'agrègent d'autres textes au gré des occasions offertes aux éditeurs d'en produire de nouveaux, en particulier ceux qui se sont ensuite avérés des extraits du *Flos florum*. Nonobstant les collections de Lazare Zetzner et de ses héritiers, de Manget, le corpus des 'alchimica' attribués au médecin Arnaud de Villeneuve se résume à quatre traités régulièrement publiés, tant dans les *Opera* (de 1504 à 1586) que dans les recueils de textes alchimiques. En fait, Zetzner et Manget n'ont fait que réunir ceux qui, bien qu'éparpillés, semblaient correspondre au contenu des quatre traités de base. D'une part, la *Semita semitæ*, la *Practica ad quemdam Papam*, sont apparentées au *Flos florum*; d'autre part, mais nous aurons l'occasion d'y revenir plus en détail, les thèses et les thèmes exprimés dans le premier traité, le *Rosarius*, à savoir celles du 'mercure seul', de l'analogie de la pierre philosophale avec la génération humaine, ou l'influence de la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, etc., se retrouvent, à différents degrés il est vrai, dans chacun des textes sélectionnés par les éditeurs des XVIe et XVIIe siècles.

À l'aube du XVIIIe siècle, les 'alchimica' reconnus pour être d'Arnaud de Villeneuve sont: le *Rosarius philosophorum*, le *Novum Lumen*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia*, la *Practica ad quemdam Papam*, le *Speculum alchimiae*, les *Quaestiones*, la *Semita semitæ*, le *Novum Testamentum*; auxquels on ajoute le *De philosophorum lapide* (Lyon, 1520), la *Cathena aurea philosophorum* (Lyon, 1586), quelques opuscules (2 *Testamentum*, *Carmen*) et... le *De sanguine humano destillato* (Zurich, 1552)²², un traité relevant plutôt de la médecine distillatoire que de l'alchimie proprement dite, ainsi que le *De aqua vitae simplici et composita* (Venise, vers 1477-1480)²³. Donc 14 traités. Nous sommes loin de ce que les manuscrits des XIVe, XVe et XVIe siècles ont transmis, si l'on s'en tient, seulement, à la liste dressée par Michela Pereira (53 traités).

L'étude de Barthélémy Hauréau, le premier à porter un regard scientifique sur le corpus des œuvres données d'Arnaud de Villeneuve, se référait en priorité à l'édition de Thomasso Murchi (1504)²⁴. Il y ajoutait l'étude des textes édités par Symphorien Champier (1520) et ignorés de Murchi, quelques opuscules publiés en 1586 (dans *Praxis medicinalis* et *Tractatus varii exoterici*), ceux, enfin, imprimés dans les collections de Zetzner et de Manget qui n'avaient pas encore été examinés ainsi que des textes, inédits ou perdus, parfois découverts sous d'autres noms que celui d'Arnaud de Villeneuve en des recueils et dans des manuscrits, souvent sujets à caution.

Hauréau acceptait sans sourciller l'aspect alchimiste d'Arnaud de Villeneuve. C'est ainsi que le *Rosarius philosophorum*, le plus étendu de tous ses traités de chimie, le *Novum Lumen*, pour lui un indubitable traité du même, le *Flos*

22. *Ibid.*, 56, 98.

23. *Ibid.*, 96.

24. HAURÉAU, *Arnaud de Villeneuve*, dans *Histoire Littéraire de la France*, t. XXVIII, Paris 1881, 26-186. L'étude de ses œuvres imprimées, inédites ou perdues se trouve aux pages 56-186.

florum, dans sa version adressée au roi d'Aragon (à laquelle il manque le prologue), l'*Epistola super alchimia*, ne lui paraissaient pas des apocryphes.

De manière générale, Hauréau évitait de se prononcer sur l'authenticité des 'alchimica' même si pour certaines oeuvres il exprimait son septicisme. En fait, Hauréau, admettant, à l'instar des éditeurs de la Renaissance, qu'Arnaud de Villeneuve avait effectivement écrit des 'alchimica', n'était pas pour autant disposé à tout lui attribuer. Là encore, l'autorité des quatre écrits découverts et publiés par Thomasso Murchi n'était pas contestée. Dans leur sillage, Hauréau authentifiait le *De vita philosophorum*, les *Questiones*, le *Testamentum*, la *Rosa novella*; il doutait en revanche (et à juste titre) de toute une série d'opuscules. Mais là n'est peut-être pas le plus important; car, avec l'étude d'Hauréau, on tient un premier essai d'investigation du corpus selon des critères objectifs et non plus sur de simples impressions ou sur des arguments d'autorité. Des manuscrits, des éditions, des recueils sont cités, des textes mis en parallèle, des bibliographies dépouillées. De ce point de vue, son travail reste d'actualité. Cependant, son étude se cantonnait à cataloguer les oeuvres alchimiques sans établir de lien entre ses différents textes, de quelque ordre qu'il soit: doctrinale, historique, encore moins, philologique. Ce à quoi s'emploiera un Lynn Thorndike (1882-1965) dans le chapitre de son *Histoire de la Magie* consacré à ce sujet²⁵. Or, ainsi que l'énonce Michela Pereira, l'opinion de Thorndike sur maître Arnaud, et sur l'alchimie qui lui est attribuée, reste, malgré tout, sujette à l'importance qu'il accordait à la liste des 'alchimica' livrée dans le manuscrit du Vatican, BAV, Barberini lat. 273 (XVIe siècle) et aux travaux de Paul Diepgen; lequel considérait l'alchimie d'Arnaud de Villeneuve comme l'expression de ses propres expériences et de sa grande connaissance des sources arabes. Diepgen authentifiait le *Rosarius* et, parce compatibles avec ce dernier, le *Flos florum* et ses différentes variantes (*Semita semitæ*, *Practica*, *Perfectum magisterium*), l'*Epistola super alchimia*, les *Questiones*; il rejetait, pour la raison contraire (incompatibles avec le *Rosarius*), le *Novum Lumen*, le *Speculum* et le *Testamentum*.

Comme Diepgen (et comme Murchi), Thorndike (1882-1965) inclinait à penser qu'Arnaud de Villeneuve conçut et écrivit des ouvrages alchimiques, sans pour autant s'engager plus avant dans l'authentification de certains titres, même si les adresses à de hauts personnages, que le maître en médecine fut effectivement amené à rencontrer et à servir, lui paraissaient des indices valables. Comme tout le monde avant lui, il imputa au célèbre médecin le *Rosarius philosophorum* où la théorie du 'mercure seul' était développée, mais il n'en dit guère plus. Michela Pereira observe fort justement que l'étude de Thorndike apporte plus de confusion qu'elle ne résout les problèmes posés par un tel corpus²⁶.

25. THORNDIKE, *A History*, III, 52-84, 654-678.

26. PEREIRA, *Arnaldo* (cf. n. 8), 100-101.

Il n'en demeure pas moins que Thorndike reste celui qui tenta d'en définir exactement la substance, même si les éléments communs aux textes qu'il déterminait avec peine ne se retrouve, 'in fine' que dans le *Flos florum* et les *Questiones*. C'est lui, enfin, qui le premier repéra la filiation entre le *Tractatus parabolicus*, un texte prophétique du corpus, et le *Liber lucis* de Jean de Roquetaillade.

Dans sa contribution à la question, Michela Pereira, dont nous avons repris plusieurs analyses et certaines de ces intuitions, estime quant à elle que la réputation d'Arnaud de Villeneuve comme alchimiste ne peut être dissociée de son travail médical et, plus globalement, d'une ambiance générale favorable aux travaux sur la 'prolongatio vitæ' (en particulier à Montpellier et à la Curie romaine) qui transparaît dans des travaux auxquels sont mêlés les noms d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle. De plus, le lien entre ces deux auteurs, établi dans certains traités où il est rapporté qu'Arnaud enseigna un Lulle avide de secrets alchimiques, semble induire l'idée que, dans un milieu donné, entre Catalogne et Languedoc, des hommes se sont mis à réaliser des ouvrages alchimiques attribués à ces deux savants de même origine (et non plus placés sous le nom d'un philosophe arabe tels que Geber, Avicenne ou Rhazès); des textes se rattachant peu ou prou à des thèmes et à des concepts (abécédaire lullien, panacée, 'aqua ardens', ...) repris des travaux authentiques d'Arnaud de Villeneuve et de Raymond Lulle. Bref, il y aurait eu une école alchimique s'enracinant à Montpellier et essaimant à Naples ou ailleurs.

Disons pour l'instant que loin de contester les intuitions de Michela Pereira en ce domaine, notre propos est avant tout non pas de dégager, du moins dans un premier temps, un 'selettore fondamentale' (celui de Michela, la 'médecine une' nous paraissant éminemment recevable) mais de poursuivre l'œuvre entreprise par Hauréau et Thorndike et de dresser pour commencer une liste (revue et corrigée) des oeuvres alchimiques s'inscrivant dans un ensemble de textes relevant du nom d'Arnaud de Villeneuve, puis d'essayer de comprendre comment ce corpus de textes s'est constitué et pour quelles raisons. Nous avons déjà vu que la thèse du 'mercure seul', de toute évidence, servit de fil directeur aux Humanistes de la Renaissance pour attribuer des textes alchimiques à Arnaud de Villeneuve. Cela fût-il véritablement une caractéristique d'identification probante au Moyen Âge? La question, encore maintenant, reste ouverte.

Au départ de notre étude, nous n'avions pas d'idée préconçue, puis nous avons cru possible, sinon probable, l'intérêt d'un Arnaud de Villeneuve pour cette science auxiliaire de la médecine; au fil du temps, il nous apparut que rien dans l'oeuvre d'Arnaud de Villeneuve ni dans sa vie ne le prédisposait à ce qu'ensuite un si grand nombre d'opuscules, de lettres, de poèmes, de dialogues philosophiques, de traités lui fût attribué. Bien au contraire! Et pourtant, il fallait bien se rendre à l'évidence, les relations, les témoignages (ceux de Giovanni d'Andrea, de Jean de Roquetaillade, de Chaucer) étaient là et il

semblait nous indiquer que malgré tout l'alchimie arnaldienne n'était pas l'un de ces mirages d'Orient que décrivait Gervais de Tilbury²⁷. Et quand j'approchais de «cette fenêtre où apparaissent les dames» (les manuscrits du corpus), contrairement à ce que conte Gervais à l'Empereur, la vision ne s'évanouissait pas complètement, ne redevenant pas, du moins pas entièrement, 'une fiction'. En somme, les textes et leurs dédicaces avaient survécu et il fallait en tenir compte. Et pour nous en assurer, dans un premier temps, nous nous devons d'examiner les premières traces manuscrites de ces traités.

III. ÉTUDE DES MANUSCRITS

Le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve prend forme au XIVe siècle dans un petit nombre de manuscrits, dont ci-après nous récapitulons les données en les classant de manière chronologique.

[1332-1333]

Londres, Welcome Historical Medical Library, ms. 523, 1430, ff. 72-100v. Titre: *Liber de aquis* (= *Liber de aqua vitae simplici et composita*). Inc.: *Humanum corpus cum sit compositum...* Expl.: *...in infirmitatibus suis abbreviaret vitam suam. Finis libri de aquis doctissimi viri magistri Arnaldi de Villanova Aquis anno Domini 1333 et die mensis vigesima secunda aprilis. Et hic libellus inceptus fuit die 28 octobris anni Domini 1332.*

Commentaire: Donc, cette version du *De aqua vitae simplici et composita* ou *Liber de aquis*, aurait été commencée à la date du 28 octobre 1332 et achevée en avril 1333. De plus, le manuscrit de Londres, Welcome Historical Medical Library, ms. 523, forme avec les manuscrits n° 418 et 707 un volume comportant des traités alchimiques rédigés en latin, en français et en langue d'oc copiés à Aix entre 1400 et 1430.

Bibliographie: S.A. J. MOORAT, *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Welcome Historical Medical Library. Mss. written before 1650 A. D.*, Londres 1962, 367-368.

[ap. 1323]

1) Palerme, Biblioteca Comunale, 4° Qq A 10, ff. 420-422, ap. 1323. Titre: *Liber magistri Arnaldi de Villanova Deflorationes quorundam philosophorum* (= *Defloratio philosophorum*). Inc.: *Incipientes autem ab Hermete...* Expl.: *...et plumbum filius Saturni. Explicit liber magistri Arnaldi de Villanova. Deo gratias, Amen.*

27. Gervais de TILBURY, *Le Livre des Merveilles*, Paris 1992.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit aux ff. 349v-350v): «Item liber magistri raynaldi de villanova qui incipit Incipit liber deflorationis philosophorum».

Voir sur ce manuscrit, ce qu'en dit CICCARELLI: «Il CARINI, que studio il codice prima di tale data, prendendo atto del fatto che Tommaso d'Aquino in alcuni trattatiè detto frate o beato ed in altri santo (fu canonizzato nel 1223), pensa che il ms. sia stato composto tra la fine del sec. XIII e il primo trentennio del sec. XIV...». Au moins, deux mains. Le texte attribué à Arnaud de Villeneuve relève de la main du XIVe siècle.

2) *Idem*, ff. 328-331v. Titre: *Liber novi testamenti*, dédié au roi de France, Philippe IV le Bel (= *Novum Testamentum*). Anonyme. *Inc.*: Nobilissimo et excellentissimo principi Philippo... Incipit liber novi testamenti qui dividitur in tres partes principales... *Expl.*: ...et super adde ei tantumdem mercurii et refri... (manque dernière partie).

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenu dans le même manuscrit aux ff. 349v-350v): «Item liber novi testamenti qui incipit Excellentissimo principi ac nobilissimo Philypo».

3) *Idem*, ff. 352v-355v. Titre: *Epistola cardinalis Albi de toto magisterio* (= *Errores alchimiae*). Ici attribué au cardinal Blanc. *Inc.*: O venerande pater, gratias ago Deo... *Expl.*: ...augmentationem tantam cuius utilitas maior est quam possit percipere ratione. Opus cardinalis albi.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit au folio 349v-350v): «Item epistola magistri Alamanni de Bononia ad dominum Bonifacium quartum, qui incipit Venerande pater nunc aures tuas huc inclina». À quelques variantes près, il s'agit bien du même texte, donné ici d'Alamannus de Bononia, un familier du pape auquel il aurait envoyé un traité sur la pierre philosophale. Ce personnage est peut-être le véritable auteur du présent traité apparenté du *Flos florum*, à moins qu'il ne s'agisse du cardinal blanc, Jean de Toletto († 1275).

Bibliographie: A. CALVET, *Quelques versions du Flos florum du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 208-218.

4) *Idem*, ff. 359v-368v. Titre: *Liber cuiusdam philosophi qui optime et aperte tractavit de hoc magisterio. Aliqui dicunt eum Librum Saturni* (= *Speculum alchimiae*). Anonyme. *Inc.*: Ut ad perfectam scientiam pervenire... *Expl.*: ...Laus Deo qui dat sapientiam sapientibus. Amen. Explicit liber Saturni.

Commentaire: Cité dans la liste de fr. Dominique (contenue dans le même manuscrit au folio 349v-350v): «Item liber cuiusdam philosophi qui incipit In nomine Domini amen ut ad perfectam scientiam pervenire, etc.».

5) *Idem*, ff. 423v-424v. Titre: *Probemium libri Lucidarii* (= *Elucidarium*). Anonyme. *Inc.*: Quoniam rogasti me... *Expl.*: ...per quod sol et luna corpus unum efficiuntur.

Commentaire: N'est pas cité dans la liste de frère Dominique.

Bibliographie: I. CARINI, *Sulle scienze occulte nel medio evo*. Palerme 1872; D. CICCARELLI, *Catalogo dei manoscritti filosofici nelle biblioteche italiane*, vol. 4, Florence 1993, n° 100, 97-105.

[ap. 1361]

París, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 2872, après 1361. Titre: *Ci commence le rosaire de maistre Arnauld de Villeneuve sur la fleur d'alkemie...* [plus loin, on lit] *approuvées par moi vivent Arnauld de Villeneuve. Inc.:* Et ycest livre s'appelle rosaire... *Expl.:* ...Le tres hautisme Conservateur soit garde de vostre royau magesté en suppeditant vos ennemiz. Explicit.

Commentaire: Version française du *Rosarius philosophorum*. J. MONFRIN dit de París, Arsenal 2872 «qu'il constitue à lui seul une véritable bibliothèque de traités de sciences naturelles, d'astronomie, d'astrologie et d'alchimie (...) Ce gros recueil [ajoute-t-il] est postérieur à 1361; il paraît antérieur aux premières années du XVe siècle. Il constitue un document de grand intérêt sur la diffusion à la cour de France de l'activité scientifique parisienne pendant le second tiers du XIVe siècle».

Bibliographie: J. MONFRIN, *La place du Secret des secrets dans la littérature française médiévale*, dans W. F. RYAN and C. BURNETT, *Pseudo-Aristotle the Secret of Secrets. Sources et Influence*, Londres 1982, 73-113, ici 84; A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier, Lo Rosari*, París 1997, XXI-XXII, 65-113.

[1380-1400]

Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria, ms. E IV 22, 1380-1400, ff. 2-22v. Titre: *Liber abbreviatus aprobatu verissimus thesaurus thesaurorum Rosarius philosophorum*, dédié au roi Robert de Naples († 1343). Anonyme. *Inc.:* Iste liber nempe nominatur Rosarius... *Expl.:* ...ut merito merearis dici et esse de numero sapientium antiquorum. Vale! Amen.

Commentaire: Cette copie du *Rosarius*, datable de la fin du XIVe siècle, faite pour un ecclésiastique au vu des miniatures qui l'ornent (celles du commentateur et de la représentation du livre par son auteur au roi Robert), provient de l'école avignonnaise (fin XIVe siècle).

Bibliographie: Isabella MASSABO RICCI, Marco CARASSI, Luisa Clotilde GENTILE, *Blu, rosso e oro. Segni e colori dell'araldica in carte, codici e oggetti d'arte*, Milan 1998, 263 a, b.

[XIVe siècle, sans précision de date]

Londres, British Library, Harley 3703, ff. 25-94, XIVe siècle. Anépigraphe (*errores alchimie*). Anonyme. *Inc.:* Venerande pater gratias... *Expl.:* ...Explicit tractatus qui dicitur venerande pater.

Oxford, Bodleian Library, Ashmole 1384, ff. 79v-83v., milieu XIVe siècle. Titre: *Dialogus inter Magistrum et Discipulum de secretis naturae* [= *De secretis naturae*]. Anonyme. *Inc.*: Scito, fili, quod in hoc libro loquar... *Expl.*: ...Jam igitur complevi intentionem meam in hoc libro.

Bibliographie: A. CALVET, *Le De secretis naturae du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 155-206.

Idem, ff. 76-79. Titre: *De dictis obscuris Philosophorum de natura et opere lapidis, libellus, discipuli ad magistrum* [= *De erroribus alchimiae*]. Anonyme. *Inc.*: O venerande pater, gratias ago Deo... *Expl.*: ...cujus utilitas est maior quam arte vel ingenio poterit estimari.

Bibliographie: A. CALVET, *Le De secretis naturae du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, dans «Chrysopoeia», 6 (1997-1999), 155-206.

Prague, Universitní knihovna, ms. 1984 (X.H.6), ff. 17v-20, XIVe siècle. Titre: *Cardinale et bonum secretum philosophorum* (= *Semita semitae*). Anonyme. *Inc.*: Reverende pater aures inclina et intellige...

Commentaire: le texte intitulé *Cardinale et bonum secretum philosophorum* est cité par Thorndike et Kibre comme témoin manuscrit de la *Semita semitae*.

Bibliographie: J. TRUHLÁR, *Catalogus codicum manuscriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur*, t. II, codices 1666-2752, Prague 1906, 106; L. THORNDIKE et P. KIBRE, *A Catalogue of Incipits of Mediaeval Scientific Writings in Latin*, Cambridge (Mass.) 1963 (TK), 1355.

Idem, ms. 1765 (IX.E.9), ff. 40-58v, XIVe siècle-XVe siècle. Titre: *Rosarius* (= *Rosarius philosophorum*). Anonyme. *Inc.*: Incipit quidam liber Rosarius appellatus... *Expl.*: ...quamvis intelligentibus sint satis proluxa.

Idem, ff. 68-82, XIVe siècle-XVe siècle. Anépigraphe (*Semita semitae*). Anonyme. *Inc.*: Nunc pater et domine reverende, audiat... *Expl.*: ...quam possit percipi ratione. Deo gratias.

Bibliographie: J. TRUHLÁR, *Catalogus...*, t. I, 24-25.

Londres, British Library, Sloane 2479, XIVe siècle. Titre: *Theorica alkanamiae a magistro Arnaldo de Villa Nova*. *Inc.*: Compilata cuius anima sua duo principaliter considerat... *Expl.*: ...et combustum et excoarantur cum post... (*ex abrupto*).

Commentaire: La *Theorica alkanamiae*, que j'ai pu consulter à la British Library, m'a semblé un traité fort différent de la famille de textes dans laquelle l'a rangée D. W. Singer. En fait, il s'agit du *De naturis metallorum* attribué à Roger Bacon, c'est-à-dire d'un extrait du *Breve breviarium* du pseudo-Roger Bacon.

Bibliographie: D. W. SINGER, *Catalogue of Latin and vernacular alchemical manuscripts in Great Britain and Ireland dating from before the XVI century*, Bruxelles 1928 (DWS), n° 226, n° 191, V; TK, 142.

Commentaires: Le manuscrit de Palerme (Palerme, Biblioteca comunale, 4° Qq A 10), datable du milieu du XIVe siècle, transmet une liste d'oeuvres alchimiques dont plusieurs se retrouvent dans le manuscrit. C'est le cas du *Defloratio philosophorum* attribué, sans que le doute soit permis (dans le titre et dans l'explicit) à maître Arnaud de Villeneuve. Si, comme le pense I. Carini, le scribe et le possesseur des livres alchimiques décrits dans la liste sont bien la même personne²⁸, savoir le frère Dominique du monastère San Procolo à Bologne, on suppose que, dans les premières décennies du XIVe siècle, la réputation d'Arnaud de Villeneuve comme alchimiste était déjà établie. Cependant, ce témoin, auquel s'ajoute le vidimus du manuscrit de la Wellcome (*Liber de aquis*), constitue l'unique preuve de cela.²⁹ Les autres témoins sont en général anonymes, les attributions à Arnaud apparaissant après 1360. Si cette courte étude montre que certains des textes alchimiques parmi les plus significatifs du corpus (*Flos florum*, *Speculum alchimiae*, *Novum testamentum*) appartiennent à ces premières décennies du XIVe siècle, elle met en évidence le caractère fluctuant d'un texte comme le *Flos florum* (c'est-à-dire *Errorres alchimiae*, ou *Semita semitae*), placé dans le manuscrit de Palerme sous la paternité du Cardinal blanc et d'Alamannus de Bologne et par la suite copié sans attribution. Elle confirme, cependant, l'hypothèse posant que dès le début du XIVe siècle s'affirma la légende d'un Arnaud de Villeneuve alchimiste. Il est possible que cette dernière ait même débuté du temps du grand professeur de médecine.³⁰ Les témoignages de Giovanni d'Andrea (1346-1347), de Jean de Roquetaillade (vers 1350)³¹ corroborent l'hypothèse, celle d'une 'fama' alchimique liée à maître Arnaud. Comme ceux-là renvoient, l'un et l'autre, aux années 1300-1330, pour le premier à l'époque du pontificat de Boniface VIII, pour Roquetaillade à celui de ses études toulousaines où il étudia Aristote, l'alchimie et rencontra les Spirituels, probablement dépositaires de son enseignement religieux, je pense par conséquent que la légende s'enracina dans ses années-la, la figure de maître Arnaud de Villeneuve, médecin

28. CARINI, *Sulle scienze occulte*, 97.

29. Citons, malgré tout, les recettes de l'*Anonyme de Zuretti*, datable vers 1300, attribués dans la table à Arnaud de Villeneuve. Cf. éd. A. COLINET, *L'Anonyme de Zuretti ou l'art sacré et divin de la crysopée per un anonyme*, Paris 2000, § 89, § 90, 167-170. Cependant, il n'est pas certain que la Table ait été écrite par le scribe du manuscrit. Un doute demeure.

30. Lui-même, dans le *Raonament d'Avinyó*, se plaint d'être dit tantôt 'fantàstich' par les uns, tantôt 'nigromàntich' par les autres. Cf. M. BATLLORI, *Arnaud de Vilanova. Obres catalanes*. t. I, 215. Rappelons que, parfois, l'alchimie est associée à la nigromancie, par exemple dans le *Picatrix*. Cf. éd. D. PRINGREE, *Picatrix*, Londres 1986, II, 2,5.

31. HALLEUX, *Les ouvrages alchimiques* (cf. n. 10), 267.

et hérésiarque, homme véritablement omniscient touchant à toutes les sciences, ne cessant de grandir après sa mort.³²

Mais revenons maintenant à la question du corpus alchimique en tant que tel.

- Bien décidé à établir une liste à peu près complète et vérifiée de ce qui compose le corpus selon quelques critères fiables, j'ai été amené à reprendre le travail qu'avait accompli B. Hauréau. Et comme lui, j'ai commencé par éliminer les œuvres placées sous le nom d'Arnaud de Villeneuve dans quelques manuscrits, voire dans un seul témoin, ou simplement notées dans des recueils bibliographiques des XVIe et XVIIe; des œuvres relevant traditionnellement d'une autre école, celles du pseudo-Aristote, d'Artefius, du pseudo-Rhazès, du pseudo-Albert-le-Grand, de Roger Bacon.
- En outre, j'ai rejeté du corpus les différents intitulés sous lesquels circulent la même œuvre découpée en tranches. Le *Flos florum* en offre un exemple remarquable: pas moins de sept formes de ce traité ont été relevées sous des titres différents.³³ De même, le *Rosarius philosophorum* qui s'intitule parfois *Totum continens*, ou n'est transmis que de manière abrégée ou encore réduite à un chapitre. De même, le *De secretis naturæ*.

Donc ce premier travail réalisé, j'ai compté, compte tenu qu'évidemment certaines attributions peuvent encore m'échapper, j'ai donc compté 19 textes et 9 recettes composant le corpus alchimique du pseudo-Arnaud de Villeneuve; soit 28 traités.

De quoi est fait ce corpus?

Premièrement, d'un noyau de textes transmettant tous la même doctrine alchimique, 'la véritable alchimie' ainsi que l'écrivait Thomasso Murchi, celle communément admise et reconnue sous le syntagme de théorie du 'mercure seul'. Ces textes sont des traités ou des dialogues entièrement consacrés à la science alchimique. Les plus réputés sont le *Rosarius philosophorum*, dédié dans une version au roi Robert de Naples (celle de Turin, Biblioteca Nazionale Universitaria, ms. E IV 22), le *Flos florum* et ses diverses variantes, les *Quæstiones tam essentielles quam accidentales*, l'*Epistola super alchimia*, dans une moin-

32. On va jusqu'à lui attribuer, dès le XVe siècle, la fabrication d'un homunculus. Sur ce point, voir William R. NEWMAN, *Promethean Ambitions: Alchemy and the Quest to Perfect Nature*, Chicago 2004.

33. Cf. CALVET, *Quelques versions du Flos florum*, art. cit.

dre mesure le *Novum Testamentum* (un résumé des différentes doctrines) et le *Speculum alchimiae*.

Le corpus comporte également des textes dits prophétiques, à cause du style et du ton qui les caractérisent. Il s'agit du *De secretis naturæ*, du *Tractatus parabolicus*, et de la *Cathena aurea*.

De même des textes médico-alchimiques: le *De vita philosophorum*, l'*Epistola ad Jacobum de Toletum de maximo secreto medicinali* (ou *De sanguine distillato*, la Lettre sur la sang alchimique), le *De aqua vitæ simplici et composita*.

De même, des recettes métallurgiques, 'ad solem' ou 'ad lunam', en général des recettes de transmutation mais transmettant aussi différentes opérations sur les acides, sur les vitriols, les borax, etc.

Enfin, un traité intermédiaire mêlant recettes et récit merveilleux d'initiation alchimique: le *Defloratio philosophorum*.

Voilà, en résumé, de quoi se compose le corpus alchimique du pseudo-Arnaud de Villeneuve.

Comment le définir?

La doctrine, transmise par les textes du 'noyau dur', ce noyau d'opuscules, de traités alchimiques assurant à Arnaud de Villeneuve une place aussi dominante que celle généralement accordée, par sa postérité, à Raymond Lulle. Cette doctrine, c'est, donc, celle du 'mercure seul'. À savoir que la transmutation des métaux n'est rendue possible que parce qu'au préalable on a réduit le métal de base (qui peut être l'or) à sa matière première, c'est-à-dire, selon la minéralogie arabe au mixte du mercure et du soufre, plus précisément à un mercure purifié contenant un soufre également purifié. Aucun autre élément ne doit être introduit pendant le magistère alchimique: ni végétal, ni animal. Rien d'autre que le métal de base transformé, revenu à l'état de matière première, distillé (séparation en les 4 éléments), pilé, de manière à obtenir une teinture (l'éllixir) qui, projeté sur un métal, le multiplie en or à l'infini. Pareille thèse alchimique, initié par le pseudo-Geber (peut-être Paul de Tarente), si elle doit son origine à l'alchimie arabe (école de Jâbîr) s'est surtout forgée à partir de théories et de spéculations théoriques provenant de la scolastique³⁴, en particulier celles dites 'per minima'³⁵, celles des 'elementata' (les 'élémentés' de Guillaume de Conches), de la 'Generatio et corruptio' d'Albert-le-Grand, etc. C'est cette doctrine qui est déclinée sous différentes formes (exposés savants, dialogues, lettres) dans des titres comme le *Rosarius philosophorum*,

34. Cf. CALVET, *Recherches sur le platonisme médiéval dans les oeuvres alchimiques attribuées à Roger Bacon, Thomas d'Aquin et Arnaud de Villeneuve*, dans «Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques», 87 (2003), 457-498.

35. Sur l'origine de cette thèse corpusculaire, cf. NEWMAN, *The Summa Perfectionis of pseudo-Geber*, Leyde 1991, 168-187.

les *Questiones*, le *Flos florum*, l'*Epistola super alchimia*, etc. On remarquera que des textes comme le *Rosarius philosophorum* et le *Flos florum*³⁶ semblent, du point de vue théorique, les plus importants. Le point de convergence de tous ces textes semble être de toute façon la réception, à différents stades, des 4 thèmes à l'œuvre dans la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, conçue à la fin du XIIIe siècle³⁷.

Si cet élément doctrinal constitue effectivement un critère important pour, en dehors du nom attaché à un texte alchimique, déterminer le corpus, il en est d'autres qui renvoient plus directement à la biographie d'Arnaud de Villeneuve. Parmi ces derniers, arrêtons-nous sur ces textes que nous avons qualifiés de 'prophétiques'. Le *De secretis naturæ* et le *Tractatus parabolicus* ont ceci de particulier qu'ils exposent le régime alchimique fondé sur le 'mercure seul' en comparant son déroulement à la Passion christique; laquelle inspira les écrits mystiques du véritable Arnaud. Le mercure est donc semblable au Christ: il doit avant d'être glorifié subir des épreuves, connaître l'abandon total des autres substances, être brisé, frappé, torturé, mis en croix. Ces textes, en particulier le *Tractatus parabolicus*, même si nous n'avons pu établir de concordances exactes, ne manquent d'évoquer les exégèses d'un Ubertain de Casale, un spirituel franciscain, un contemporain d'Arnaud de Villeneuve³⁸. L'influence du *Tractatus parabolicus* sur les travaux de Jean de Roquetaillade est connue. Des allusions à la religion chrétienne et au Christ affleurent dans quelques autres textes du corpus, dans des recettes par exemple³⁹.

Un autre point de contact entre les traités du corpus et le véritable Arnaud de Villeneuve est bien évidemment ces textes de médecine mêlés d'éléments alchimiques. Le plus important de ces textes est le *De vita philosophorum*, une compilation du XVe siècle où est traitée la question de l',or potable'. En fait, il ne s'agit que d'un recueil comprenant des extraits d'un célèbre régime de santé faussement attribué à Roger Bacon,⁴⁰ du *De vinis* d'Arnaud de Villeneuve et de deux lettres alchimiques dont l'une apporte la preuve d'un

36. Cependant, si le *Rosarius philosophorum* semble l'héritier direct de la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber, bien que fondé sur la thèse du mercure seul, le *Flos florum* appartient à une autre tradition. Par exemple, la thèse corpusculaire ('per minima' ou 'per intima') en est absente; de plus, le *Flos florum* ignore les applications médicales de l'élixir présentes dans le *Rosarius*.

37. Sur ces dernières, voir NEWMAN, *L'influence de la Summa perfectionis du pseudo-Geber*, dans *Alchimie et Philosophie à la Renaissance*, Paris 1993, 65-77.

38. Cf. CALVET, *Le Tractatus parabolicus du pseudo-Arnaud de Villeneuve*, présentation, édition et traduction, dans «Chrysopeia», 5 (1977), 145-171.

39. Voir l'*Opus magistri Arnaldi de Villanova destinctum per capitula* 13, ms. Paris, BNF, nouv. acq. lat. 1293, fol. 40-51.

40. Cf. A.G. LITTLE, E. WITHINGTON, *Fratri Rogeri Bacon, De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus*, Oxford 1928, 120-143. Sur ce sujet, voir A. PARACELSUS-BAGLIANI, *Medicina e scienze della natura alla corte dei papi*, Spoleto 1991, 283-326.

intérêt de certains cardinaux pour cette technique médicale, l'or potable qui, passé par l'alambic, est ingéré par le patient. Ce texte, dès les premiers temps de sa circulation, du moins dans sa première partie, celle du régime de santé, a été attribué au médecin Arnaud de Villeneuve; preuve s'il en est de sa réputation de médecin et d'alchimiste à la cour des Papes. Il est cependant assuré que ce texte n'est pas de lui.

Il est un deuxième traité mis sous le nom du médecin catalan: l'*Epistola ad Jacobum de Toletum de maximo secreto medicinali* (ou *De sanguine distillato*, la Lettre sur le sang alchimique), une formule appréciée, en son temps, de Roger Bacon, mais rejetée par l'alchimie qui s'est développée sous le nom d'Arnaud de Villeneuve. Toutefois, un témoin manuscrit provient de Montpellier⁴¹, où vécut Arnaud.

Quant au *De aqua vitae composita et simplici*: il est peut-être le seul texte que nous puissions authentifier⁴².

Enfin j'ai retenu, comme dernier critère de sélection, l'origine des manuscrits (ou même une simple indication dans la tradition) qui parfois peut présenter un rapport avec des cités arnaldiennes telles que Montpellier, Valence, Naples. Il apparaît alors que, outre le traité sur le sang distillé sont associés à ces villes des textes aussi divers que le *Flos florum* (Montpellier), les *Quæstiones* (Montpellier), l'*Epistola super alchimia* et l'inévitable... *Rosarius*, adressé dans une version du XIVe siècle à Robert de Naples. Bref, tous ces textes, qui constituent le noyau originel, celui-là même que sélectionna Murchi, proviennent, appartiennent à une aire géographique et culturelle familière à l'illustre médecin.

Je rappelle, donc, les axes principaux de ma recherche:

- une communauté de textes tous à des degrés divers influencés par la *Summa perfectionis* du pseudo-Geber
- des textes médico-alchimiques attribués à Arnaud de Villeneuve, proches du milieu arnaldien (Montpellier) mais sans rapport apparent avec la thèse gebérienne du mercure seul (en revanche, voisins des considérations contenues dans les travaux de Roger Bacon sur l'alchimie)⁴³
- le fait que quelques-uns de ces textes (ceux du premier groupe) ressortissent à des centres arnaldiens où le souvenir d'Arnaud était vivace comme médecin mais aussi comme Spirituel.
- des textes dits 'prophétiques', évoquant, même de loin, les engagements spirituels d'Arnaud de Villeneuve.

41. Le Londres, British Library, Sloane 3124, XVe siècle, ff. 187v-191. Cf. THORNDIKE, *A History*, III, 671.

42. Notre intention est d'en proposer une édition moderne.

43. Par exemple, extraction de l'élixir par distillation du sang (= *De sanguine distillato*).

IV. COMMENT DONC S'EST FABRIQUÉ CE CORPUS? HYPOTHÈSES ET PREMIÈRES PISTES

Nous savons qu'Arnaud de Villeneuve s'entoura de nombreux disciples, non seulement comme médecin mais aussi en tant que 'compagnon de route' des Spirituels, et comme grand personnage, ami des princes et des papes. En somme, il était une autorité respectée, et écoutée.

Il est indéniable qu'autour de lui, de son vivant mais, surtout, après sa mort, des élèves, des partisans de ses idées, des amis, des protecteurs ont entrete nu la flamme. N'oublions pas que maître Arnaud fréquenta les plus grands: les rois d'Aragon, le roi de France, trois papes, Boniface, Benoît et Clément, le roi de Naples (1309-1343), des noms illustres qui se retrouvent dans les dédicaces aux textes alchimiques qui portent son nom.

1) Au départ, il y a certainement un intérêt des médecins de Montpellier pour la distillation et la recherche des panacées. À Montpellier comme à la Curie romaine. Son neveu, Petrus de Vilanova (Pierre de Villeneuve) ou supposé tel, laissa une recette alchimique⁴⁴. On présume que le *De aqua vitae composita et simplici* est issu de ce premier cercle.

2) Le secrétariat. Arnaud de Villeneuve disposa de plusieurs secrétaires dont le nom de l'un d'entre eux est parvenu jusqu'à nous⁴⁵.

Guillaume de Perissa serait l'auteur d'un *Liber experimentorum*, que, lui, Guillaume de Perissa attribue à Arnaud de Villeneuve. Dans le prologue à ces *Experimenta* rédigés en langue d'oc (et non en catalan), Guillaume de Perissa raconte un véritable petit roman où le vrai se mêlait au faux. Il se présente, alors, comme le secrétaire de maître Arnaud dont il prétendait détenir un livre, un seul, ces *Experimenta*, qu'il aurait traduit en oc pour le compte d'une aristocrate, madame de Réalville. C'est cette même traduction qu'il propose à la suite du prologue. Ces *Experimenta*, après lecture, se sont révélés un recueil combinant des recettes de magie, d'astrologie médicale et d'alchimie, bref un ensemble de formules que devait fort priser un public de cour⁴⁶. Il est plus ou moins acquis que Guillaume de Perissa fut l'auteur de ce traité et que, peut-être (c'est du moins mon hypothèse), authentique secrétaire d'Arnaud, plaçant tout naturellement son ouvrage sous son patronage, il en attendait quelques retombées. On voit alors comment un apocryphe, un faux, a pu se former à partir de son secrétariat ou encore de disciples d'Arnaud se targuant

44. L'*Opus lunare*, contenu dans le manuscrit de Cambrai, Bibliothèque Municipale 919 (818), XIVe/XVe siècle, fol. 121-127, transmet une recette attribuée à Petrus de Villanova.

45. Cf. PANIAGUA, *Notas* (cf. n. 5), 414.

46. CALVET, *Le Liber experimentorum attribué à Arnaud de Villeneuve: le Parisinus, 7349, déb. XVe siècle*, f. 115-118, à paraître.

d'un enseignement oral⁴⁷, de réflexions, de commentaires tombées de la bouche du maître. À Naples, en particulier, où phosphoraient des foyers arnaldiens, ont été fabriqués des oeuvres comme le *Rosarius philosophorum*, il est vrai attribué à Arnaud de Villeneuve, relativement tardivement (milieu XIVe siècle).

Avant de conclure j'aimerais lever le voile sur un échantillon de textes, extraits du corpus alchimique d'Arnaud, dont nous pouvons affirmer, au terme de notre enquête, qu'il ne ressortit pas de ses oeuvres légitimes. Revenons par exemple aux 4 traités édités par Thomasso Murchi (1504), dont nous parlions au début.

1) Le *Rosarius philosophorum* a, selon nous, été composé pour le compte du roi Robert d'Anjou, roi de Naples en 1309, dans les premières années de son règne. C'est-à-dire à une époque où, si Arnaud de Villeneuve était encore vivant († 1311), il atteignait un âge avancé et n'avait nul besoin de solliciter auprès du roi Robert une reconnaissance quelconque et une quelconque protection; comme, pourtant, on peut le constater à travers la dédicace qui commence ce texte dans le manuscrit de Turin E IV 22 (dédicace illustrée par une miniature). Pour cette raison et pour d'autres (l'absence d'attribution à Arnaud dans ce même témoin: le nom de l'auteur a été gratté ou laissé en blanc), nous pensons que le *Rosarius* n'a jamais été composé ni écrit par le médecin catalan mais qu'il l'a peut-être été par un frère mineur – celui-là même que l'on peut voir dans la miniature, à genoux remettant son livre au prince, barbu et revêtu d'un froc marron – un frère empreint de l'enseignement alchimique du pseudo-Geber (alias Paul de Tarente, autre franciscain), peut-être un de ces Spirituels que soutenait le roi Robert. On conviendra aisément que le caractère apocryphe de ce traité, le plus célèbre et le plus souvent cité, continûment attribué à Arnaud à partir du XVe siècle, démonte l'ensemble du corpus, du moins en ce qui regarde sa (possible) valeur authentique.

2) Le *Novum Lumen* n'est imputé à Arnaud qu'une fois dans toute la tradition manuscrite. Le plus souvent, il est placé sous le patronage d'un certain Matthieu de Sicile. Cependant, en raison d'une indubitable communauté doctrinale avec le *Rosarius* et l'*Epistola super alchymia* dont il semble proche, le *Novum Lumen* a été retenu par Murchi. L'originalité de ce traité consiste dans l'importance qu'il accorde à l'observation des signes (changement des couleurs) annonçant les différentes transformations du composé alchimique.

47. Guillelme de Perissa emploie par exemple un mot typique d'Arnaud de Villeneuve: 'musar'. Sur l'importance de ce terme dans l'oeuvre spirituelle d'Arnaud, voir J. PERARNAU, *L'«Alia Informatio Beguinorum»*, Barcelone 1978, 78, lín. 457.

3) Le *Flos florum*, même attribué à Arnaud de Villeneuve et adressé à son ami Jacques II, le roi d'Aragon (dans la version imprimée de 1504), ne contient de telles références que dans des témoins du XVe siècle, les manuscrits du XIVe siècle attribuant cet 'alchimicum' tantôt au Cardinal Blanc, tantôt à Alemannus de Bohemia.

4) L'*Epistola super alchymia* est un résumé, bien écrit, du *Flos florum*, plutôt qui résume le propos du *Flos florum* sans citation textuelle. Il s'agit d'un texte théorique, une communication savante envoyée à une personne lettrée et intéressée par la science et ses progrès. Le roi de Naples, ainsi que l'indique l'adresse, en serait le destinataire. Pourquoi pas? En revanche, l'attribution à Arnaud de Villeneuve n'apparaît que tardivement, au XVe siècle.

On s'en tiendra là, mais, ce rapide aperçu laisse entrevoir quelques pistes. D'une part, aucun de ces textes n'est l'œuvre d'Arnaud de Villeneuve. D'autre part, il est indéniable que, véhiculant les mêmes thèmes, ils présentent des analogies de doctrine et parfois de vocabulaire, à un détail près: les différences marquées entre le *Rosarius* et les autres textes, en particulier l'assimilation de l'élixir avec la panacée inscrite dans le *Rosarius* et absente des *Flos florum*, *Novum Lumen*, etc. De plus, la théorie corpusculaire ('per minima'), présente dans le *Rosarius* et le *Speculum alchimiae*, est, semble-t-il, le plus souvent ignorée des autres traités. Cela dit, les ressemblances l'emportent sur les divergences. On peut, donc, je pense, envisager l'hypothèse d'un groupe d'alchimistes relativement homogène maniant les mêmes concepts et œuvrant dans l'espace où Arnaud de Villeneuve exerça son magistère autant spirituel que scientifique.

En conclusion, nous rappellerons les différents aspects du problème:

– Premièrement une évidente renommée, précoce, d'alchimiste liée à certaine guérison miraculeuse à la cour de Boniface VIII, l'intérêt puissant de cette cour pour la question de l'or potable et de la longue vie.

– Deuxièmement, des secrétaires, des disciples exploitant un domaine, absent de l'œuvre médicale authentique où Arnaud prend plutôt position contre l'alchimie (son emploi médical, précisons). Et l'exploitant parce qu'Arnaud de Villeneuve, professeur à Montpellier, sollicité par les uns et par les autres, je pense par exemple aux disciples de Pierre Olivi, a peut-être écrit une lettre sur l'eau-de-vie et ses applications au corps humain.

Une transition qui nous amène à poser l'hypothèse de centres arnaldiens où se fabriqueraient des 'alchimica' placés sous son nom. À preuve, ces traces dans la tradition manuscrite de lieux comme Montpellier, Naples ou Valence.

Reste enfin le cas du premier texte attribué à Arnaud de Villeneuve, le *Defloratio philosophorum* qui, selon nous, pourrait correspondre à un traité

découvert dans la bibliothèque d'Arnaud de Villeneuve: le *Flossophorum* (Carreras i Artau)⁴⁸ ou *Philosoforum* (Chabás)⁴⁹, peut-être pour *Flos philosophorum*.

Au risque de se répéter, une seule certitude, le corpus alchimique attribué à Arnaud de Villeneuve est apocryphe. Cependant, il n'est pas totalement étranger à ce haut personnage et doit sa composition, du moins pour quelques traités (le *Rosarius*, des recettes, le *De secretis naturæ*, le *Tractatus philosophorum*, les œuvres prophétiques du corpus) à des secrétaires, des élèves, des disciples; les autres à sa réputation (erronée) d'alchimiste; et, avec le temps, à la force de l'habitude.

48. Cf. CARRERAS I ARTAU, *La llibreria d'Arnau de Vilanova*, dans «*Analecta Sacra Tarracoenensia*», IX (1935), 18.

49. R. CHABÁS, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, dans «*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*», III/IX (1903), 189-203, ici n° 350, p. 190.

Suzanne THIOLIER-MÉJEAN

CONTRIBUTION À LA LÉGENDE D'ARNAUD:¹
ARNAUD DE VILLENEUVE COMME 'AUCTORITAS'
DANS L'OEUVRE DE BERTRAN BOYSSET D'ARLES

Pour reprendre l'expression de Michela Pereira dans l'un de ses articles, nous traiterons ici de la légende d'Arnaud de Villeneuve, de la présence du savant dans le traité d'arpentage de Bertran Boysset, et de ses raisons d'être.² La question de l',auctoritas' ne concerne donc pas seulement les œuvres alchimiques d'Arnaud, mais aussi un traité d'arpentage à lui attribué à la fin du XIVe siècle. On savait, bien sûr, le rayonnement de Maître Arnaud en Provence. Mais le traité de Bertran Boysset permet de s'interroger plus précisément sur l'idée qu'un Provençal lettré pouvait avoir d'Arnaud et sur les raisons qui motivèrent son choix.

Et d'abord, qui était ce Bertran Boysset?

Bertran Boysset, un enfant d'Arles

Ce fils de pêcheur, «sans doute pêcheur lui-même»,³ et devenu arpenteur, est né vers 1350;⁴ marié en 1372, il eut 11 enfants en 21 ans de mariage et semble n'en avoir perdu que 3 entre 1373 et 1414. Sa femme meurt en 1428, après lui; lui-même serait mort avant 1416, soit vers l'âge de 66 ans.⁵

1. Cf. Michela PEREIRA, *Arnaldo de Villanova e l'alchimia. Un indagine preliminare*, dans «Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova», Barcelone, 1995, 2 vol.; ici t. 2, p. 172.

2. On se reportera au numéro spécial de «La France latine» intitulé *Bertran Boysset et ses manuscrits*, n° 125, 1997, 290 pp.; cf. dans le même numéro notre article, *Bertran Boysset d'Arles, l'arpenteur de Dieu*, p. 183-228.

3. Louis STOUFF, *Arles à la fin du moyen âge*, Publications de l'université de Provence, Aix-en-Provence, 1986, 2 vol., p. 390. Voir aussi l'étude ancienne mais toujours utile de Paul MEYER, *Les manuscrits de Bertran Boysset*, dans «Romania», 21 (1892) [p. 557-580], ici p. 569, n. 2, et «Romania», 22 (1893), p. 87-126.

4. On peut se référer maintenant à l'excellente présentation de Bertran Boysset par Hans-Christian HAUPT, in *Le Roman d'Arles dans la copie de Bertran Boysset*, Francke, Tübingen et Bâle, 2003, p. 3 et note 12.

5. *Ibid.*, p. 3 et note 13. Le premier enfant de Boysset, Marie, est né en 1373.

Seul Frédéric Mistral l'a longuement décrit dans son poème historique *Nerto*, sous le nom de *Mestre Bouisset*.⁶ Il fut pourtant un esprit curieux et un vrai touche à tout.⁷

Plus près de nous, l'historien Louis Stouff, qui a utilisé la *Chronique* de Bertran pour son étude, a été sensible à cette personnalité:

«Bertran Boysset, fils de pêcheur, sans doute pêcheur lui-même, esprit curieux, arpenteur chargé de réformer les mesures d'Arles, notable qui a pour parrains de ses enfants des gens importants...»⁸

Son originalité prend toute sa mesure si on compare son œuvre à celles de ses contemporains, comme par exemple Peire de Serras: ce dernier nous a légué, comme Boysset, un manuscrit autographe au contenu fort divers, pour ne pas dire totalement hétéroclite.⁹ Or, nous le verrons, tel n'est pas le cas pour Bertran Boysset, dont les manuscrits présentent, bien au contraire, une profonde homogénéité; c'est que tous attestent au plus haut point de ses préoccupations religieuses.

Les manuscrits

Sous le mot 'destra', dans son *Tresor d'ou Felibrige*, Mistral a signalé non sans approximation l'existence d'un seul manuscrit:

«À la bibliothèque d'Aix-en-Provence existe un manuscrit intitulé *Libre qu'ensenha de destravar*. C'est un traité d'arpentage attribué à Arnaud de Villeneuve».

Il s'agit de celui de la Méjanès, n° 84 du catalogue de Rouard, datant de la première moitié du XVe siècle, mais il est incomplet et d'une autre main que celle de Boysset.¹⁰

6. *Nerto*, édit. Pierre Rollet, Avignon, 1966, Chant IV, *Le Lion*, p. 188 et sv.:

«Maître Boysset, vous qui des Arlésiens

Au dire d'un chacun êtes

Le plus lettré, contez-nous vite ...».

7. Robert CAILLET, *Le Traité d'arpentage de Bertrand Boysset, Manuscrit de la Bibliothèque Inguimbertaine*, dans «Les trésors des Bibliothèques de France», V, (1935), Paris, p. 140.

8. *Op. cit.*, p. 390.

9. Le manuscrit encore inédit de Peire de Serras marchand d'Avignon, écrit entre 1353 et 1356, contient tout à la fois une table des mesures des cierges, quelques folios de son livre de raison, des vies de saintes, des paraphrases du *Credo* et du *Pater*, la copie d'une lettre de Maître Ermengaud à sa sœur, le *Doctrinal* de Raimon de Castelnou et, enfin, quelques recettes médicales. Ms. conservé à Florence, Bibl. Laur., Ashburnham 40, ms. b, f° 1-8v.

10. Anciennement, ms. 323; cf. P. MEYER, *op. cit.*, 1893, p. 97 et note 1: «il faut noter que dans le ms. de Carpentras Boysset a ajouté diverses matières plus ou moins en rapport avec le sujet de ses deux traités ...».

En revanche, le deuxième ms., conservé à Carpentras à l'Inguimbertaine, n° 327,¹¹ est complet et entièrement autographe, mais, comme l'a déjà montré Paul Meyer, il n'a pas été écrit d'un seul jet.¹² L'essentiel est représenté par les deux grands traités de Boysset, celui du 'destrar' et celui de l'atermenar'.

Le *Traité* du 'destrar', ou l'art de «mesurer», d'arpenter les terrains, occupe les f° 30 à 64v du ms. Il est daté du 15 décembre 1401.

Le *Traité* d'atermenar', ou l'art de «délimiter», de borner les terrains, occupe les f° 99 à 315v; il est daté du 8 janvier 1405.

Lorsqu'il a rédigé ces deux traités, Boysset n'était pas un débutant: il avait entre 51 et 55 ans, et devait avoir derrière lui presque une vingtaine d'années de pratique. Il faut donc les considérer comme l'expérience aboutie d'un homme à l'âge respectable.

On a déjà eu l'occasion de dire que l'ambition de Boysset dépassait le seul aspect technique de ses deux traités. Certains l'avaient remarqué en leur temps.¹³

«Il pouvait écrire en latin; il mit en provençal vulgaire plusieurs œuvres des anciens troubadours; il couchait sur son livre de raison les événements remarquables dont il était le témoin.»¹⁴

Arles et la Provence

Arles est le vrai centre de ses manuscrits. Boysset a laissé, outre une *Chronique* copiée par ses soins, mais non pas œuvre originale, et couvrant la période de 1365 à 1414, le *Roman d'Arles*, fondation mythique de la ville, directement liée à la légende du bois de la Croix.¹⁵ Il ne s'est contenté ni de la *Chronique* ni de la fondation d'Arles: il a aussi copié une *Vie de sainte Madeleine*, liée à la tradition provençale,¹⁶ le *Livre de Sidrac ou fontaine de toutes sciences*,¹⁷ de nombreux

11. «C'est d'Aix que ce manuscrit est venu à Carpentras en 1745, lors de l'achat par Mgr. d'Inguibert de la bibliothèque des Thomassin de Mazaugues; il est à supposer qu'il dut faire partie, au XVIIe siècle, de la collection de Peiresc, ce grand érudit si curieux de sciences pures et appliquées», Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 145.

12. In «Romania», 22 (1893), p. 96.

13. Cf. Paul MEYER, *op. cit.* (1892), p. 557; voir aussi la suite en 1893, p. 87-126.

14. Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 140. Reprise des renseignements donnés par Paul PANSIER, *Le Traité de l'arpentage de Bertrand Boysset*, dans «Annales d'Avignon et du Comtat» (1926), p. 5-36.

15. Cf. H.-Ch. HAUPT, *op. cit.* Cf. aussi A. COVILLE, *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380 à 1435*, Slatkine 1974 [Paris 1941], ch. XI, *La bourgeoisie*, p. 497; l'étude consacrée à B. B. occupe les p. 493 à 505.

16. Le texte en a été édité par Michael ROUTLEDGE, in «La France latine», n° 125, *op. cit.*, p. 9-89. Faut-il rappeler que, selon la légende, Madeleine mourut à la Sainte-Baume?

17. Cf. Sylvie-Marie STEINER, *Un témoignage de la diffusion encyclopédique au XIIIe siècle, le Livre de Sidrac* [version d'oïl], Doctorat d'Université 1984, 2 vol. déposé au CEROC. L'auteur a égale-

ses 'coblas' de Bertran Carbonel, troubadour moraliste de Marseille,¹⁸ et une rédaction de *l'Enfant sage*, texte de sensibilité franciscaine.¹⁹ Cet ensemble traduit la profonde religiosité de Bertran, voire des liens possibles avec le courant franciscain et les Béguins.²⁰

Nous discernons dans sa démarche un intérêt et un lien communs entre des œuvres apparemment très disparates: c'est la Provence, et la Provence spirituelle, qui est au centre de ses préoccupations. Cela apparaît encore avec le choix qu'il fit de Maître Arnaud de Villeneuve comme autorité, puisque Arnaud honora de sa présence et de son enseignement Avignon et Montpellier.²¹

Maître Arnaud de Villeneuve se voit donc accorder une place privilégiée, non seulement dans quelques poésies de Boysset, mais aussi dans ses miniatures.

Au f° 6, puis au f° 22 dans un assez long poème, Arnaud de Villeneuve se présente, à la 1re personne, en tant qu'auteur du *Traité d'arpentage*, dédié à son vénéré seigneur Robert d'Anjou, dit le Sage, roi de Naples. Comme l'écrivait déjà le cher Docteur Pansier:

«L'hypothèse que les traités de l'arpentage et du bornage soient le résultat de la collaboration du roi Robert et d'Arnaud de Villeneuve, est une plaisanterie qui ne vaut pas la peine d'être discutée».²²

Certes, nous ne prétendons nullement revenir sur cette condamnation sans appel. Au reste, Boysset lui-même reconnaît n'avoir eu connaissance de cette autorité scientifique que par le truchement d'un autre maître Arnaud, du Puy

ment édité la version provençale, due à Bertran Boysset, composée en 1373 (ms. n° 63 du musée Paul Arbaud, Aix-en-Provence), in «La France latine», n° 125 (1997), p. 91-182 (*La traduction provençale du Livre de Sidrac d'après la copie de Bertran Boysset d'Arles*).

18. Il exerça son activité littéraire entre 1252 et 1265.

19. Là encore, c'est une tradition provençale: le manuscrit principal des *Évangiles de l'Enfance* (B.N., fr. 1745) a été composé dans le diocèse d'Agde au XIVe siècle, cf. Giovanni CARAVAGGI, *Vangeli provenzali dell'infanzia*, Mucchi, Modène, 1963, p. 39. Il est tout à fait vraisemblable que Boysset ait été sensible au courant franciscain.

20. Voir «Cahiers de Fanjeaux», n° 10, *Franciscains d'Oc. Les Spirituels ca 1280-1324*, Toulouse, Fanjeaux, Privat 1975.

21. Cf. les ouvrages déjà anciens de Marc HAVEN, *La Vie et les œuvres de Maître Arnaud de Villeneuve*, Chamuel, Paris, 1896; de Lynn THORNDIKE, *A History of Magic and experimental Science*, New York, 1923, t. II, p. 841-861 (p. 842-846 pour ses voyages et la date de sa mort); et de René VERRIER, *Études sur Arnaud de Villeneuve 1240(?) - 1311*, III *Le Breviarium Practicæ*, IV *L'Étudiant de Naples*, Brill Leiden 1949. Voir plus récemment le P. Miquel BATLLORI, *Arnaud de Vilanova, Obres catalanes*, t. I, *Escrips religiosos*, t. II, *Escrips mèdics*, introd. J. CARRERAS I ARTAU, Editorial Barcino, Barcelone, 1947, t. I, p. 32-33; maintenant in *Arnaud de Vilanova i l'arnaldisme*, dans «Obra Completa», II, València, Eliseu Climent editor. On peut lire aussi Gareth ROBERTS, *The Mirror of Alchemy. Alchemical Ideas and Images in Manuscripts and Books from Antiquity to the Seventeenth Century*, The British Library, Londres 1994, p. 37. Pour une présentation générale très éclairante d'Arnaud, nous renvoyons à l'étude de Martí de RIQUER, in *Història de la Literatura catalana*, par RIQUER/COMAS/MOLAS, Edicions Ariel, Barcelone, 1993, t. I, p. 353-372.

celui-là (*del Puey* ou *de Podio*),²³ qui, selon Chabaneau, était un notaire d'Arles vivant vers 1380-1400.²⁴ L'identité des prénoms a pu faciliter l'entrée en scène d'Arnaud de Villeneuve.

En revanche, il ne nous a pas semblé inutile de nous interroger sur la figure emblématique d'Arnaud, sur son rôle d',auctoritas', qui, lui, n'est guère contestable, et sur la façon dont Boysset présente cette autorité, puisqu'il en fait le héros de son ouvrage.

*Arnaud de Villeneuve, un itinéraire provençal*²⁵

Nous ne referons pas la biographie d'Arnaud: d'autres, infiniment plus compétents, s'en sont chargés.²⁶ Nous rappellerons simplement ses séjours méridionaux, car ils restèrent dans la mémoire collective.

Après ses études à Aix-en-Provence, et, vers l'âge de vingt ans un séjour à Paris d'environ dix ans, il fut professeur de médecine à Montpellier de 1289 à 1299, et c'est là qu'il composa l'essentiel de ses traités.²⁷ Entre 1308 et 1309 il se trouve en Provence, invité par Frédéric III de Sicile à lui interpréter un songe.²⁸ Cette présence à Avignon a son importance, comme nous l'avons vu naguère pour le texte de la *Soma* de Bernat Peyre.²⁹

Trois faits, dans cette existence riche et tumultueuse, se détachent donc pour la présente étude.

1. Tout d'abord un fait géographique: la présence avérée d'Arnaud en terre languedocienne et provençale, à Montpellier, où il exerça et laissa une empreinte profonde, mais aussi à l'abbaye Saint-Victor de Marseille, où

22. *Op. cit.*, p. 8.

23. Au f° 140 v, en date du 8 janvier 1405, Boysset renvoie à un certain 'Arnaut del Puey' ou 'de Podio'. Voir aussi Robert CAILLET, *op. cit.*, p. 142.

24. E. CHABANEAU, *Le Roman d'Arles*, dans «Revue des langues romanes» (1888), 4e série, II, 473 et sv.

25. Né vers 1238 / 1240, mort en 1311; cf. John F. BENTON, *New light on the "Patria" of Arnald of Villanova*, in «Viator», 13 (1962), p. 245-257.

26. Il n'est que de voir l'impressionnante bibliographie de ces dernières années, recueillie par Jaume MENSA I VALLS et Sebastià GIRALT, *Bibliografia arnaldiana (1994-2003)*, in «Arxiu de Textos Catalans Antics», XXII (2003), 665-734.

27. Il étudia aussi la médecine, vers 1260, à Naples; il se maria à Montpellier avec Agnès de Blasi. Voir la très bonne notice de Geneviève BRUNEL-LOBRICHON, *Arnaut de Villeneuve*, dans *Dictionnaire des Lettres françaises. Le Moyen Âge*, Livre de Poche, Paris, 1992, p. 92-93. Pour l'école médicale de Montpellier et le domaine alchimique, voir Michela PEREIRA, *L'Oro dei Filosofi. Saggio sulle idee di un alchemista del Trecento*, Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spolète, 1992, 115 et sv.

28. *De Somniorum Interpretatione - Raonament d'Avinyó*, dans P. Miquel BATLLORI, *Arnau de Villanova*, *op. cit.*, 69.

29. Cf. S. THIOLIER-MÉJEAN, *Alchimie médiévale en pays d'oc* (Collection du CEROC, n° 10), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999, 486 p.

il comptait des amis.³⁰ Ceci explique largement que l'auteur du *Rosari* se soit placé sous la tutelle du Maître catalan et que le rédacteur de la *Soma* n'ait ignoré ni le *Rosarius* ni Arnaud. Cette fascination exercée par le Maître, qui durera par-delà les siècles, ne concerne pas seulement les alchimistes et leurs lecteurs.³¹ Car la tradition d'une longue présence d'Arnaud en Provence explique en partie le choix de Bertran Boysset.

2. Ensuite le fait que, au sein des très vivantes communautés juives provençales du XIVe siècle, des traducteurs se soient occupés de quelques-unes de ses œuvres a largement contribué à la pérennité de son souvenir. C'est une preuve supplémentaire du rôle d'Arnaud en Provence.

En 1327, c'est à Avignon qu'un certain Israel Caslari traduit en hébreu le *Regimen Sanitatis* d'Arnaud;³² cet indice nous porte à croire que les Caslari étaient eux-mêmes d'origine provençale. Un autre Caslari, Crescas Caslari, l'auteur du *Roman d'Esther*, nouvelle d'inspiration biblique, était écrivain et médecin, incontestablement érudit, sachant l'hébreu, le grec et le latin.³³ De plus, Abraham Abigdor, contemporain de Boysset, et, comme lui, habitant d'Arles, traduisit en 1381 un traité de médecine d'Arnaud.³⁴ Il est peu vraisemblable que Boysset, lettré à l'esprit curieux, l'ait ignoré.

3. Le troisième fait important dans la vie d'Arnaud, mais aussi pour le personnage de Bertran Boysset, est dû à ses liens de sympathie avec les Spirituels, liens nés de leur conviction commune qu'il fallait réformer l'Église et que la venue de l'Antéchrist n'était pas loin.³⁵

Or un argument supplémentaire à ce lien entre Arnaud et les Franciscains nous est peut-être fourni par la *Soma*; son auteur, Bernat Peyre, qui mentionne justement Arnaud et le *Rosari*, pourrait bien être, à notre avis, un frère mineur, voire un béguin marseillais.³⁶ Or, on sait l'importance du béguinage de Mar-

30. Cf. les *Denuntiationes Massilienses* du ms. Vat. lat. 3824, ff. 180-204 (renseignement dû à l'obligeance de Josep Perarnau). On sait que d'aucuns attribuèrent à Arnaud la rédaction à Marseille, en 1306, de l'*Expositio super Apocalypsi* (cf. Martí de RIQUER, *Història...*, op. cit., t. 1, p. 360).

31. A. CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier*, Paris, PUPS 1997, XX.

32. Cf. le P. Miquel BATLLORI, op. cit., t. 2, p. 48-49.

33. Cf. l'introduction de A. NEUBAUER à l'édition déjà bien ancienne de P. MEYER, *Le Roman provençal d'Esther par Crescas du Caylar médecin juif du XIVe siècle*, dans «Romania», XXI (1892), p. 194-227.

34. Alfred COVILLE, op. cit., p. 541, cité aussi par Marie-Claude LEONELLI dans son article *Les manuscrits de Bertran Boysset*, dans *Bertran Boysset, un Arlésien au Moyen Âge*, Arles, Archives municipales, 1985, 22-42; ici 22.

35. Arnaud sera donc l'ami de Pierre Jean-Oliu (dit aussi Oliu ou Olivi), et de ses disciples; cf. David FLOOD, *Pierre Jean-Olivi et la règle franciscaine*, dans «Cahiers de Fanjeaux», n° 10, *Franciscains d'Oc*, op. cit., 139-154; dans le même numéro voir aussi Yves M. J. CONGAR, *Les Positions ecclésiologiques de Pierre Jean-Olivi d'après les publications récentes*, p. 155-165.

36. Voir notre étude, *Alchimie médiévale*, op. cit., 58-60.

seille pour la spiritualité dont il a témoigné;³⁷ il a pu aussi jouer un rôle auprès de Bertran Boysset.

De plus, Bernat Peyre, qui se disait lui-même 'menor' et dédiait son œuvre au Fils de Marie,³⁸ témoignait sans doute d'une sensibilité particulière au culte marial qui, tout en étant largement répandue en son temps, pouvait être aussi la marque d'une spiritualité d'origine franciscaine, étant donné l'importance du culte marial chez les disciples de saint François.³⁹

Enfin, en choisissant le mot *Rosaire* dans les versions vernaculaires, en oc *Rosari*,⁴⁰ pour désigner son ouvrage alchimique, Bernat établissait un lien supplémentaire entre l'alchimie et les pauvres du Christ. En effet, à partir du XIIIe siècle, et sous l'impulsion des Franciscains, fervents défenseurs du culte marial dans le monde laïc,⁴¹ le mot 'rose', qui désigne également la rosée, l'eau du ciel, utilisée par les alchimistes, s'enrichit d'une symbolique supplémentaire en représentant Marie, tout comme le rosaire (ou 'couronne de roses'), ou même le rosier: «Marie est rose et rosier».⁴² De façon habituelle, l'expression, 'roza ses es-

37. Cf. Édouard BARATIER, *Le mouvement mendiant à Marseille*, in «Cahiers de Fanjeaux», n. 8 (1973 = *Les mendiants en pays d'Oc au XIIIe siècle*), 177-191; on sait aussi qu'Hugues de Digne conseilla sainte Douceline, «la mère des Dames de Roubaud», cf. R. GOUT, *La vie de sainte Douceline. Texte provençal du XIVe siècle*, Paris 1927, 20-27; voir aussi André VAUCHEZ, *La spiritualité du moyen âge occidental. VIIIe-XIIe siècles*, Paris, PUF 1975, 142-144; Michel CLÉVENOT, *Au cœur du Moyen Âge*, Paris, Nathan 1986, 185-194; et John MOORMAN, *A History of the Franciscan Order from its origins to the year 1517*, Oxford, At the Clarendon Press 1968, 259.

38. «Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius», Paris, BN, fr. 19960, f. 52v; cf. notre édition, 294.

39. Voir Francis RAPP, *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, Paris, PUF 1971, 150-151; voir aussi «Cahiers de Fanjeaux», loc. cit. n°. 8, et John MOORMAN, *op. cit.*, 268-270.

40. Édité par A. CALVET, *op. cit.*, 65-113. À noter que *Rosari* signifie bien 'rosaire' et non 'rosier' (qui se dirait 'rosier'); phonétiquement, 'rosari' et 'rosier' dérivent tous deux de 'rosariu', le suffixe '-ariu' ayant un double résultat en '-aire' (français)/'-ári' (oc), et en '-ier' (cf. P. FOUCHÉ, *Phonétique historique du français*, Paris, Klincksieck, 1958, t. II, 415, Remarque III). La version d'oïl s'intitule également *Rosaire*. Lynn THORNDIKE, *op. cit.*, t. III, 1934, 55-65, avait déjà fait naguère le relevé (et l'analyse) de tous les textes latins au titre fleuri, de la *Flos florum* au *Lilium*, passant en revue toutes les roses et les rosaires; mais, mise à part une remarque sur le fait que la *Flos florum* a aussi désigné un traité mystique (p. 61), il n'y a pas d'analyse du sens des termes 'rose', 'rosaire' ou 'lys'.

41. Cf. Georges DUBY, *L'esprit franciscain et l'éducation de la sensibilité européenne*, in «Cahiers du Sud», 1982, 173-181; voir aussi Gérard GROS, *Le poète, la Vierge et le Prince du Puy*, Paris, Klincksieck 1992: on connaît le sentiment des franciscains en faveur de l'*Immaculata* (ibid., 113, et note 4). Voir aussi Francis RAPP, *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Âge*, Paris, PUF 1971, 150.

42. Cf. TOBLER-LOMMATZSCH, *Altfranzösisches Wörterbuch* (fasc. 77), Wiesbaden, Franz Steiner 1971, 1478-1479 et 1489; cf. aussi Anne WINSTON-ALLEN, *Stories of the Rose: making of the rosary in the Middle Ages*, Penn. State University Press, 1997, 224 pp.; ici, 164.

pina' désigne la Vierge chez les poètes d'oc.⁴³ Rappelons aussi que la première pièce récompensée aux 'Jeux Floraux' de Toulouse en 1324 fut une poésie mariale d'Arnaut Vidal de Castelnau-dary. Quant à la pratique même du 'rosaire', elle se forma au cours du XIIIe siècle, prenant le nom de 'Psautier de la Vierge', de 'patenôtres', couronnes de grains enfilés sur un lien, ou de 'rosaire'.⁴⁴ Au XIVe siècle un 'rosarius' désignait aussi un manuscrit contenant des poésies mariales.⁴⁵ À la même époque, le choix de ce nom, au moment où le mot se réfère aux cinquante salutations à la Vierge, n'a rien d'anodin et nous semble, au contraire, très révélateur.⁴⁶

Qu'importe, pour notre propos, que le *Rosaire* soit, ou non, d'Arnaud.⁴⁷ Il suffit que les lettrés du XIVe siècle finissant le lui aient attribué, élisant de cette façon un maître à penser et désirant, en somme, mettre leurs pas dans les siens.⁴⁸

Dans ces conditions, on comprendra qu'Avignon et la Provence avaient été le centre d'événements trop importants liés à la personnalité d'Arnaud pour qu'un lettré de la deuxième moitié du XIVe siècle n'en ait pas conservé le souvenir. Arnaud y avait définitivement laissé l'image d'un grand érudit à l'esprit suffisamment curieux et ouvert pour nourrir une tradition savante.

43. Voir Lanfranc CIGALA, in *Oi, mair'e filla de Dieu*, v. 6, et PEIRE DE CORBIAN, in *Dona dels angils rebina*, v. 9, tous deux cités par Francisco J. OROZ ARIZCUREN, *La lírica religiosa en la literatura provenzal antigua*, Pamplona 1972, 326 et 370.

44. On enfila les *Ave Maria* comme autant de roses formant la couronne, ou 'chapelet', de la Vierge, cf. Anne WINSTON-ALLEN, *op. cit.*, note 12, 164. Voir aussi Jean CHÉLINI, *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris, Armand Colin 1968, 318; pour l'auteur, «une tradition non fondée voulait que saint Dominique fût l'initiateur», *ibid.*; l'attribution du rosaire à Dominique ne fait donc pas l'unanimité, comme il ressort du débat rapporté dans l'article de Bernard MONTAGNES, *L'Historiographie de saint Dominique en pays toulousain de Rebac à Touron (1640-1740)*, in «Cahiers de Fanjeaux», n° 36 (2001: *L'Ordre des Prêcheurs et son histoire en France méridionale*), 446-478, ici 471-472. En fait, la pratique du 'rosaire' ne prend sa forme quasi définitive qu'au XVe siècle, «sous l'impulsion des Chartreux et des Dominicains», Francis RAPP, *op. cit.*, 150.

45. Cf. le ms. Paris, BNF, fr. 12483, du XIVe siècle et la notice d'A. JEANROY, *Bibliographie sommaire des chansonniers français du Moyen Âge*, Paris, Champion 1965, 27; voir aussi Gérard GROS, *Le poète marial et l'art graphique*, Caen, Paradigme 1993, 19.

46. Voir aussi Pierre LASZLO et Robert HALLEUX, *Représentations anciennes du savoir chimique et alchimique*, catalogue de l'exposition de la Bibliothèque générale de l'Université de Liège, décembre 1980, 196 pp. [dactyl.].

47. J. Payen a contesté cette paternité: «cet autre traité pseudo-arnaldien», dans «*Flos Florum et Semita Semite. Deux traités d'alchimie attribués à Arnaut de Villeneuve*» in «Revue d'Histoire des Sciences», 12, 1959, p. 289-300; ici p. 298. Pour un état de la question arnaldienne, cf. A. CALVET, *L'Alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, in *Terres Médiévales*, «Sapience 8», Klincksieck, Paris, 1993, 21-34, ainsi que l'introduction à son édition du *Rosari*, *op. cit.*; Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia. Un'indagine preliminare*, in *Actes*, *op. cit.*, t. II, 115 et sv.

48. Le *Rosari* et le *Rosaire* sont tous deux de la fin du XIVe siècle, cf. A. CALVET, *op. cit.*, XVI-XVII et p. XXI.

Quel Arnaud? L'ajout de Boysset

Au début du traité du 'destrar', commencé en 1401, Boysset nomme celui qui lui donna un ouvrage dont il s'inspira directement.⁴⁹ Paul Meyer avait bien relevé que ce passage contenait un ajout, de la main même de Boysset, dans lequel apparaît Arnaud de Villeneuve.⁵⁰ Or cet ajout, placé en bas de page avec signe de renvoi, mérite d'être étudié de plus près.

[f° 33] «Aysi acomensa la siensa del destre, e la declara quapitol per quapitol, la qual fon dechada a mi Betran Boysset per lo venerable savi e discret senhor maistre Arnaut del Puey, not[ari], en siensa de destar et d'atermenar trasque sufesient et entendut, e d'alcun libre del davant dig **maistre Arnaut**, [la qual libre e quapitols foron scriz e dechatz per lo trasque exselent prinse lo rey Robert [de] bona memoria, rey de Jherusalem e de Sesilia, e per **maistre Arnaut** de Vilanova, doctor e maistre en **medesina**], en la qual es tota la siensa del destar et d'atermenar (quapitol per quapitol escrig). En aquest libre o ay trailatat et escrig quapitol per quapitol, per la forma e per la maniera que en lo libre desus dig atrobot escrig, l'an M.IIIc. e .J., lo jorn .XV. de desembre, la qual acomensa lo permier quapitol aysins con s'ensiec de la siensa de destar tan solamens, quar apres aquesta eschicha, si siec la siensa, quapitol per quapitol, d'atermenar, con veser e legir la podes en lo fueelh .IIIj.xx. e .xj».⁵¹

Malgré l'opinion de Pierre Portet, éditeur du traité *De destar*, il n'est pas sûr que l'ajout de Boysset ait été fait longtemps après la rédaction de ce traité et que Bertran ait donc songé, après coup, au choix d'une 'auctoritas' pour son œuvre.

«Plus tard Bertrand rajoute dans la marge un renvoi [...] Ainsi, au moment de la rédaction du poème, sûrement réalisée après celle de *La siensa de destar*, Bertrand rectifie-t-il ses attributions pour les mettre en conformité avec le dernier état de son imagination».⁵²

Il suffit, pour s'en persuader, de considérer la disposition du folio concerné (f° 33) et la façon dont Boysset effectue l'autre renvoi: le 'y' suivi de 'en l'es-turment' signale que l'ajout doit s'insérer dans la ligne entre 'mens' et 'per so'. On peut penser simplement que l'auteur a corrigé après la relecture de sa feuille: ni l'encre, ni l'écriture ne sont différentes.

49. Carpentras, Bibliothèque municipale Inguimbertaine, ms. 327, f° 33; rédaction commencée le 15 décembre 1401 d'après Boysset lui-même.

50. «Les mots la qual... medesina, sont ajoutés au bas de la page en renvoi, de la main de Boysset», P. MEYER, *op. cit.*, 1893, 110, note 2.

51. *Ibid.*, 110. Le texte entre parenthèses droites apparaît au f° 33 en bas de page, début de ligne après un T souligné. Voir *infra*, 30.

52. Voir le résumé de la thèse dactylographiée de l'auteur, qui a édité et commenté les deux traités de Boysset, sur le site internet suivant:

<http://palissy.humana.univ-nantes.fr/cete/txt/boysset/1pch3.htm>, p. 2/9.

Ces deux renvois se présentent donc comme un oubli réparé dans la foulée. Celui qui nous intéresse suggère, à y regarder de près, la correction d'un relecteur (Boysset en l'occurrence) face à un scribe qui eût commis une sorte de ,saut du même au même': on aura remarqué, en effet, que l'expression ,maistre Arnaut' désigne à la fois le notaire et Villeneuve. Peut-être la similitude des prénoms a-t-elle aidé Bertran dans le choix d'Arnaud, mais il est évident que cet argument ne suffit pas. Quant à parler d'«imagination» pour qualifier ce choix, c'est aller trop vite en besogne.

Enfin, lorsque Boysset achève en 1405 son deuxième traité qui fait suite au ,destrar', le traité d',atermenar', il fait référence à nouveau au maître Arnau en ajoutant quelques précisions.

«Anno Domini .M. iiij^o. quinto, die .viiiij. mensis januarii fuit scriptus iste liber per me Bertrandum Boysseti de Arelate, destratorem et aterminatorem arelat', in quo est omnis sciencia destrandi et atermenandi pro quapitulis scriptis, quas sciencias extracsi et translatavi de quodam [f° 141] libro magistri Arnaudi de Podio, not[arii], magistri in dicta sciencia destrandi et atermenandi exsellentissimi, et hoc de verbo ad verbum, sicut et prout in eodem libro reperii, qui quidem liber fuerat, ut in eo legitur in fine ejusdem libri, nobilis et eminentis viri domini Arnaudi de Vilanova in utroque jure doctoris et magistri exsellentissimi in pluribus scienciis, et specialiter in dicta sciencia atermenandi et destrandi. Et hec scripsi ego supranominatus Bertrandus Boysseti anno et die supradictis, et marca mea qua utor in relationibus meis destrandi et atermenandi aposui, ut sequitur». ⁵³

Quel crédit donner à ces informations? Soyons prudents avant d'accorder une confiance absolue mais aussi avant de crier à l'affabulation! Comme l'écrivait Paul Meyer, qui n'avait pourtant pas tous les éléments en main:

«On ne voit pas dans quel intérêt Boysset aurait inventé une fable aussi compliquée, et on conçoit très bien qu'il ait pu tenir d'un certain Arnaud du Puy, d'ailleurs inconnu, un ouvrage perdu qui portait indûment le nom d'Arnaud de Villeneuve». ⁵⁴

L'existence d'un notaire ,Bernardus de Podio' étant attestée,⁵⁵ on peut penser qu'il existait une famille ,de Podio' et peut-être aussi, comme il arrive si souvent, une tradition notariale familiale. Que ce notaire ait donné à Bertran un livre technique en latin n'aurait rien d'extravagant et on peut sans risque en créditer l'auteur. Boysset s'est-il contenté de le traduire, comme il l'affirme? Étant arpenteur, comme il le dit lui-même, il a forcément utilisé son propre savoir; mais que celui-ci ait été dû en partie à ses lectures, il n'y a là rien d'étonnant.

53. F^o 140v et 141; passage déjà transcrit par P. MEYER, *op. cit.* (1893), 115-116.

54. P. MEYER, *op. cit.*, 1893, 123.

55. «Magister Bernardus de Podio auctoritate regia notarius in Arelaten.» apparaît dans des actes de 1371 et 1372, comme l'a fort judicieusement relevé Marie-Claude LEONELLI, *op. cit.*, 41 et note 21.

Cet ouvrage, qui lui aura à tout le moins servi de base, pouvait-il comporter à la fin, et comme Bertran le précise, le nom d'Arnaud de Villeneuve? Tant d'œuvres ont été attribuées faussement à Maître Arnaud! Se peut-il qu'il faille ajouter à cette longue liste un traité technique latin de la fin du XIVe siècle, peut-être de tradition arithmétique italienne? Nous n'avons pas la réponse. Mais ce qui est sûr, en revanche, c'est que, pour Boysset, Arnaud est une autorité incontournable, celui qui donnera à sa technique de l'arpentage le lustre nécessaire pour en faire une œuvre incontestable et indispensable à la vie de la cité d'Arles.

Auctoritas et senhal

Nous ne discuterons pas du bien-fondé de l'appellation de Pseudo-Arnaud accolée à tant de textes, malgré son caractère moralisateur, 'pseudo' évoquant aussitôt l'idée d'un faux.⁵⁶ Or il s'agit moins de falsifier que d'avancer caché, comme masqué par un 'senhal' protecteur et illustre. Il faut remarquer que, dans la poésie médiévale d'oc, le troubadour ne désigne pas seulement sa dame par un 'senhal' dissimulateur, qui doit éviter toute indiscretion et préserver la bienséance, mais également le plus souvent son propre patron qui joue, pour tant, le rôle de mécène, et qui pourrait tirer quelque gloire d'être nommé dans les envois.

C'est probablement l'humilité du poète qui explique ce choix: il se présente avec une certaine hardiesse comme l'ami du seigneur auquel il s'adresse, mais tempère cette audace en choisissant un 'senhal'. Ainsi il se place sur un plan d'égalité poétique, mais non sociale: au-delà de l'apparente familiarité, la hiérarchie est sauve, puisque nul n'est censé savoir qui se cache exactement derrière des surnoms comme 'Belh Amic', 'Belhs Cavaliers' ou encore 'Mon Thezaur'. Le 'senhal' est un masque poétique qui permet quelques audaces et, notamment, celle d'avoir pour ami un supérieur hiérarchique.

Mais quel pouvait être l'état d'esprit d'un lettré ou d'un scientifique du moyen âge, choisissant d'écrire sous un nom d'emprunt? Sans doute était-il guidé en cela par deux sentiments. Tout d'abord, le désir de revendiquer une filiation littéraire, scientifique ou spirituelle, et de se mettre ainsi sous l'autorité d'un prédécesseur illustre, qui devient caution et garant de la validité de la recherche. C'est le principe bien connu de l'*'auctoritas'*.⁵⁷ L'autorité est l'origine et la pierre angulaire de tout savoir, et l'université en est le garant:

56. Pour les questions soulevées par la pseudépigraphie on se reportera à la très pénétrante étude de Robert HALLEUX, *Les textes alchimiques* (coll. Typologie des sources du moyen âge occidental, fasc. 32), Brepols, Turnhout, 1979, 97-109.

57. Cf. A.J. MINNIS, *Medieval Theory of Authorship. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*, Scholar Press, Aldershot, 1988, 323 p. [VII-XXV].

«Authentica et magistralia», ce fonctionnement à deux niveaux de l'autorité est tout à fait typique de l'enseignement médiéval». ⁵⁸

Comme l'a écrit Robert Halleux:

«L'autorité qui approuve l'ouvrage, garantit par le fait même l'efficacité du procédé». ⁵⁹

L'œuvre s'inscrit alors dans une tradition, ce qui augure bien de son sérieux, car les maîtres anciens sont les meilleurs garants du savoir. Ce procédé apparaît aussi en poésie, notamment morale, comme les *Disticha Catonis* et les *Isopets* ou fables d'Ésope; ⁶⁰ Marie de France composant un recueil de *Fables* invoque au début de son œuvre le nom du grand Ésope:

«Si comencerai la premiere
Des fables ke Esopus escrist,
Que a sun mestre manda e dist». ⁶¹

Le pouvoir de cette autorité est tel que l'auteur médiéval, le plus souvent, s'en contente et qu'il reste pour nous un anonyme ⁶². C'est qu'il n'a pas, comme nos contemporains, le sens de la propriété littéraire: son œuvre sera copiée, recopiée, mais aussi améliorée et modifiée; elle lui échappe et cela, pour le poète du moins, dès sa création. Quant à l'auteur, il aura fait son devoir, qui est de transmettre un savoir. Son identité pouvait être bien connue de son public, mais il lui importait peu, sans doute, de la transmettre aux siècles futurs. En tout cas, tout se passe comme si, le plus souvent, une telle ambition lui était inconnue. Mais elle se manifestera, évidemment, pour d'autres, plus oublieux des préceptes de Salvien et de Sulpice Sévère mettant en garde les auteurs contre la *vanitas terrestris*. ⁶³

Le désir de revendiquer une *auctoritas* s'accompagne d'un sentiment d'humilité et de déférence envers les maîtres, qui conduit à s'effacer devant eux; comme le disait Bernard de Chartres, les maîtres du passé sont des géants, et, grâce à eux, le clerc médiéval, monté sur leurs épaules, peut voir plus

58. Jacques VERGER, *Condition de l'intellectuel aux XIIIe et XIVe siècles*, dans *Philosophes médiévaux des XIIIe et XIVe siècles* (Bibliothèque médiévale), Éditions 10/18, Paris, 1986, p. 39.

59. Robert HALLEUX, *Les textes ...*, *op. cit.*, p. 98.

60. Cf. *Dictionnaire des Lettres françaises*, *op. cit.* s.v. *Caton (Distiques de)*, p. 227-228, et s.v. *Isopets*, p. 716-718.

61. Vers 38-40 du *Prologue des Fables*, édition Harriet SPIEGEL, University of Toronto Press, Medieval Academy of America, 1994, p. 30.

62. Voir notre analyse p. 31 in *Une Belle au Bois dormant médiévale, Frayre de Joy et Sor de Plaser* (Coll. du C.E.R.O.C., n° 8), Publications de l'Université de Paris-Sorbonne, 1996.

63. Voir à ce sujet les remarques, toujours pertinentes, de Ernst Robert CURTIUS, *La littérature européenne et le moyen âge latin*, Paris, PUF 1956, 624.

loin.⁶⁴ Sentiment sans doute très étranger à bon nombre de nos écrivains modernes! Cette humilité sincère paraît tout à fait naturelle chez un auteur aussi pieux que Boysset, sans doute assez proche des Franciscains ou des Bégains provençaux.

Pourtant une telle démarche n'est pas servilité aveugle. Comme le disait aussi le franciscain Gilbert de Tournai, successeur à Paris de saint Bonaventure,

«Ceux qui écrivirent avant nous ne sont pas pour nous des seigneurs mais des guides. La vérité est ouverte à tous, elle n'a pas encore été possédée tout entière.»⁶⁵

Les dénominations d'Arnaud chez Boysset

Le plus souvent Arnaud est simplement présenté comme «Maistre Arnaut de Vilanova». Mais Boysset lui donne également ses titres, notamment de docteur en médecine et en théologie:

«Doctor en leis et en decrets
Et en siensa d'estrolomia
Et en l'art de medesina
Et en la santa teologia».

(Docteur en lois et en décrets et en science d'astronomie et en l'art de médecine et en la sainte théologie).

Boysset donne aussi leur équivalent en latin:

«Magister Arnaudus de Vilanova, legum doctor».⁶⁶

Docteur ès lois, le fait est d'importance, l'arpenteur étant aussi un légiste. Il est, avec plus de détails encore:

«in utroque jure doctoris et magistri exsellentissimi in pluribus scienciis».

On ne prête qu'aux riches, puisque Arnaud n'avait pu se donner tant de titres qu'il ne possédait pas.⁶⁷ Mais le fait nous révèle le désir profond de Boys-

64. Cité par Colette BEAUNE, *Éducation et cultures du début du XIIe siècle au milieu du XVe siècle*, SEDES, 1999, 49, d'après le *Metalogicon* de JEAN DE SALISBURY (1159).

65. Cité par Jacques VERGER, *Condition de l'intellectuel ...*, *op. cit.*, 37.

66. F^o 26v.

67. Voir Joaquim CARRERAS I ARTAU, introduction à *Arnau de Vilanova, Obres catalanes*, *op. cit.*, p. 16: «No passà mai per la Facultat d'Arts ni per la de Teologia ...», contrairement à Marc HAVEN, *op. cit.*, 28, qui l'avait fait «maître ès arts» après son long séjour à Paris.

set de faire de l'arpenteur l'équivalent du notaire et de revendiquer un statut social comparable; dans le monde méridional, où le légiste avait pris l'importance que l'on sait depuis le XIIIe siècle,⁶⁸ on comprend qu'un lettré comme Boysset, souvent en butte aux problèmes d'argent les plus aigus, ait jugé profondément injuste le maintien de son métier dans une position subalterne. Revendiquer pour son maître Arnaud le titre de juriste permet à Boysset de mettre sur le même plan l'arpenteur et le 'notàri'.

Ailleurs, Arnaud est de façon plus vraisemblable:

«Maistre Arnaut de Vilanova doctor e maistre en medesina».⁶⁹

Le titre de 'docteur' donné par Boysset est un anachronisme: il n'apparaît à Paris qu'en 1450 et à Montpellier qu'en 1485. Avant Arnaud et de son temps, c'est la maîtrise que l'on va chercher à Paris, et non le doctorat. Ce fait permet d'affirmer que, si le nom d'Arnaud fonctionne à l'évidence comme 'auctoritas', si même la science de l'arpentage a pu l'intéresser (mais nous n'en avons pas de preuve), en revanche il ne peut évidemment être l'auteur du *Traité*.

Enfin, d'après certains, Arnaud se serait difficilement réclamé du titre de docteur en astrologie.⁷⁰ Mais il faut faire la distinction, avec Isidore de Séville, entre une astrologie «superstitieuse» et une astrologie «naturelle», cette dernière étant un digne sujet d'étude;⁷¹ on sait aussi qu'en langue d'oc le même mot désigne à la fois l'astronomie et l'astrologie.⁷² On trouve dans le poème de Boysset une courte présentation de l'astronomie ('estrolomia') qui ne serait rien sans l'aide de l'arithmétique et de la géométrie, mais qui, en même temps, ouvre l'infini du ciel comme champ d'étude et de mesure. Sans doute Bertran est-il ici tout autant influencé par Brunetto Latini que par Arnaud.⁷³

68. Cf. Gérard GIORDANENGO, s.v. *notaire*, dans «Dictionnaire du Moyen Âge» sous la direction de Claude GAUVARD, Alain de LIBERA et Michel ZINK, Paris, Quadrige/PUF 2002, 1002-1003; voir Henri GILLES, *L'Enseignement du droit en Languedoc au XIIIe siècle*, in «Cahiers de Fanjeaux», n°. 5 (1970 = *Les universités du Languedoc au XIIIe siècle*), 204-229; voir aussi Olivier GUILLOT, Albert RIGAUDIÈRE et Yves SASSIER, *Pouvoirs et institutions dans la France médiévale*, 2 vol., Paris, Armand Colin 1999, t. I, 303 et suiv., et t. II, 166 et suiv.

69. F^o 33.

70. Marc HAVEN, *op. cit.*, p. 18.

71. *Etymologiae*, 3, 25, cité par Jacques FONTAINE, *Isidore de Séville. Genèse et originalité de la culture hispanique au temps des Wisigoths*, Brepols, Turnhout, 2000, 321. Rappelons seulement le cas de Michel Scott (c. 1175-1235), attaché au service de Frédéric II, traducteur d'Aristote à Tolède et d'Averroès à Palerme; cf. Étienne GILSON, *La philosophie au Moyen Âge*, Paris, Payot 1962, p. 386 et 557. Voir aussi Kurt SELIGMANN, *Le miroir de la magie*, Éditions du Sagittaire, Paris, 1961, 143, et Richard KIECKHEFER, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 2000, p. 125-131.

72. Cf. RAYNOUARD, *Lexique roman*, s.v. *estrolomia*, *estronomia*, t. II, p. 138.

73. Cf. la belle étude de Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Bertran Boysset et la science*, in «Cahiers de Fanjeaux», n°. 35 (2000 = *Église et culture en France méridionale XIIe et XIVe siècles*), 261-285; l'auteur fait très judicieusement le rapprochement entre certains passages de l'encyclopédie du maître de Dante et les analyses de Boysset, 272.

Surtout le Pseudo-Arnaud présente ces sciences, ainsi que celle de l',esquartabont', du ,rapporteur', comme nécessaires à la préparation du traité d'arpentage.⁷⁴ Aussi est-il montré au milieu de ses élèves en plein exercice:

«Aquestos son los escolas o dels escolas de Maistre Arnaut de Vilanova, que aprenon de destrair en sa presensia».⁷⁵

La vie d'Arnaud d'après Boysset

En choisissant Arnaud comme ,auctoritas', en lui attribuant la paternité de son travail, Bertran Boysset continue une tradition et fait de lui un maître scientifique et un guide spirituel, dont la figure domine et le texte et les miniatures. Dans ces conditions, il importe peu, là encore, qu'Arnaud ne soit pas l'auteur de ce traité d'arpentage, puisque ce qui compte c'est l'idée qu'avait un lettré de la fin du XIVe siècle de la gloire d'Arnaud et du pouvoir qu'elle aurait de rejaillir sur lui. Boysset va donc faire de «Maistre Arnaut de Vilanova» le héros du récit en lui donnant la parole: Arnaud s'exprime alors en vers et en provençal à la première personne.⁷⁶

Ainsi la poésie, qui met en scène Arnaud, a pour but d'authentifier les deux traités de l',atermenar' et du ,destrair' comme étant l'œuvre du Maître; c'est une signature ou la marque de son autorité scientifique et morale. Et Arnaud se nomme, à la première personne, sans ambiguïté:

«E per mi Arnaut ulhas preguar,
Que de Vila Nova soy apellat»,

74. Pour ce qui est des sciences invoquées, celle de l',esquartabont' appartient plutôt au domaine de la technique. L',esquartabont' serait, d'après ce qu'avait compris Meyer, un cercle gradué, hypothèse reprise par WARTBURG, cf. *F.E.W.*, s.v. **exquartare*, «escartabont', demi-cercle gradué, rapporteur», sans indication de source. Mais il pourrait aussi bien s'agir d'une règle pliante à deux branches comme la connaissaient les ,gromatici', munie d'une lamelle latérale à échancrure pour assurer la rigidité de l'instrument, selon la description qu'en ont donnée Gérard CHOUQUER et François FAVORY, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, Paris, Errance 1992, 73, avec représentation photographique, 74 d'un instrument retrouvé à Pompéi). Pour Patrick GAUTHIER DALCHÉ, *op. cit.*, il s'agirait d'une équerre (270), mais nous pensons plutôt à un secteur, règle permettant d'exécuter les calculs à partir de la théorie des triangles semblables; en écartant les branches graduées on lisait les longueurs sur les échelles radiales gravées: l'instrument serait alors le descendant de la règle des ,gromatici'. Le mot lui-même, formé à partir d',esquart', est à rapprocher de l',escart long', jonction de deux bordages en marine: cf. *T.D.F.* s.v. *escart*; voir notre communication, *Un Traité d'arpentage à l'aube du XVe siècle. Bertran Boysset d'Arles*, in «Colloque de l'Université de Paris-Sorbonne, le 29 novembre 1996, *Les relations de proximité au moyen âge*, PUPS (sous presse).

75. F^o 29.

76. Cf. notre article: *Bertran Boysset d'Arles, l'arpenteur de Dieu*, dans «La France latine», n° 125 (1997), p. 183-228, comprenant l'édition des poésies religieuses placées par Boysset sous le nom d'Arnaud.

précisant deux fois qu'il est d'origine catalane, ce que personne ne conteste plus, mais ce qui indique clairement une connaissance certaine de la part de Boysset:

«De Quataluenha nadieu fuy» (v. 10)

et:

«Et en Quataluenha soy nat». (v. 76)

Bertran, malgré son nationalisme provençal, n'annexe donc pas Arnaud comme d'autres l'avaient fait, et cela malgré la proximité de Villeneuve-lès-Avignon.⁷⁷

S'ensuit une sorte de biographie mêlant des faits connus, comme le séjour d'Arnaud à la cour du roi Robert d'Anjou, dit le Sage, et la commande imaginaire du traité d'arpentage par ce même roi Robert.⁷⁸ Ce fait remarquable explique et justifie toutes les recommandations d'Arnaud à l'encontre du futur arpenteur qui devra conserver pieusement un tel ouvrage:

«Quar las siensas son sotils
De destrair e d'atermenar,
Quar davans que acses trobat
Un autre libre aytrestal,
Mot gran penna aurias trag». (v. 53-55)

(Car les sciences de l'arpentage et du bornage sont subtiles, et vous auriez bien du mal avant de trouver un livre comme celui-ci).

Le roi Robert est mentionné comme étant son protecteur:

«al rey Robert mon senhor».

Et le séjour à la cour du roi de Naples,

«Et a Napol yeu mi mudiey;
Al servise del rey Robert estiey»,

(J'allai à Naples, j'étais au service du roi Robert),

77. Cf. la mise au point de Martí de RIQUER, in *Història ...*, *op. cit.*, p. 354.

78. Robert d'Anjou, roi de Naples, de 1309 à 1343; 3e fils de Charles le Boiteux, il se fit reconnaître roi à la mort de son père grâce à la protection papale et au détriment de Charobert, fils de son frère aîné, déjà roi de Hongrie; mais en 1343 lui succède Jeanne Ire avec André de Hongrie. Il accueillit à sa cour Pétrarque et Boccace, défendit les papes contre l'empereur Henri VII et fut, après la mort de l'empereur, nommé par Clément V vicaire de l'Empire en Italie en 1313.

s'appuie bien évidemment sur un fait connu. Arnaud aurait séjourné deux fois à Naples d'abord entre 1267-1276, puis en 1310-1311, puisqu'il finit sa vie, semble-t-il, entre Catane, Messine et Naples.⁷⁹ Devenue capitale en 1266, sous Charles Ier, époux de Béatrice de Provence, elle restaurait durant ce temps son université. Enfin on a attribué dès la fin du XIVe siècle à Arnaud l'*Epistola ad regem Napolitanum*, dédicace d'un texte alchimique, ce qui suppose au moins que Boysset avait connaissance de cette tradition.⁸⁰ Celle-ci lui était d'autant plus accessible qu'Arnaud s'était vu attribuer très tôt le célèbre *Rosarius* alchimique,⁸¹ or ce *Rosaire* est aussi dédié, dans la version du ms. de Turin, au roi Robert, ce qui désigne ce manuscrit:

«comme une copie officielle de la rédaction latine du *Rosarius* à la fin du XIVe siècle».⁸²

Un jalon chronologique plus précis nous est donné par Boysset. Le *Traité d'arpentage* aurait été composé à Naples durant la quatrième année du couronnement de Robert d'Anjou:

«En Napol la granda sieutat,
L'an quart que fon coronat
Lo rey Robert en son regnat
Que Sesilia es apelat,
Et autre titol li es donat
De Jerusalem eysament».

(À Naples la grande cité, la quatrième année du couronnement du roi Robert en son royaume qui est appelé Sicile,⁸³ et un autre titre lui est également donné, celui de Jérusalem).

Mais Robert d'Anjou ayant été couronné en 1309, ceci reporterait la composition de l'ouvrage à 1313, soit deux ans environ après la mort d'Arnaud.⁸⁴ Il est vrai que Boysset, à quelques mois près, a pu ignorer cette mort. Remar-

79. Voir le P. Miquel BATLLORI, *op. cit.*, t. 1, p. 32-33 et 82-84.

80. Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova... op. cit.*, t. 2, p. 95-174; voir p. 139 l'incipit: «Scias o tu, Rex». On se reportera aussi à notre édition de *L'Obratge dels Philosophes*, dans *Alchimie en pays d'Oc*, *op. cit.*

81. Cf. l'édition d'Antoine CALVET, *op. cit.*

82. A. CALVET, *op. cit.*, XIX. Il s'agit du ms. E, IV, 22; cf. Giuliana CAMILLI, *Il Rosarius philosophorum*, in «Actes de la I Trobada...», *op. cit.*, 175-208; ici 188.

83. On sait qu'en fait les deux royaumes de Naples et de Sicile ont été séparés à partir de 1282, l'année des Vêpres Siciliennes. Naples appartient alors à la maison d'Anjou et la Sicile, sous le nom de 'Trinacria', à la maison d'Aragon (voir M.-N. BOUILLET, *Dict. univ. d'Hist. et de Géogr.*, Paris, 1895, s.v. *Sicules*).

84. En septembre 1311, cf. le P. Miquel BATLLORI, *op. cit.*, t. I, p. 32-33; Gareth ROBERTS, *The Mirror of Alchemy*, *op. cit.*, p. 37.

quons qu'au f° 23 la représentation de Robert en roi couronné est datée de 1310.⁸⁵ Or on sait qu'Arnaud fut au service de Robert en 1310-1311.⁸⁶

Quant à la mention du titre de roi de Jérusalem, elle témoigne d'une bonne connaissance de la part de Boysset des intérêts d'Arnaud pour cette affaire. Robert d'Anjou avait été couronné en Avignon, le 3 août 1309, comme roi de Sicile et de Jérusalem;⁸⁷ or ce deuxième titre avait été négocié par l'entremise d'Arnaud à la cour pontificale d'Avignon, car Robert voulait s'en prévaloir pour diriger la croisade en Terre sainte:

«Aquest afer del títol de rei de Jerusalem interessarà Arnau fins al començament del 1311».⁸⁸

Un autre élément glané dans le poème ne manque pas non plus d'attirer notre attention. Arnaud, qui tient à préciser qu'il est appelé maître par tous (ce qui est contraire à la légendaire humilité du véritable Arnaud), n'ose cependant comparer sa science à celle de Robert, d'où deux ou trois vers qui semblent avoir embarrassé Paul Meyer:

«E cresie saber en gran partida,
Mas al rey Robert mon senhor
Non era ges de comparar
Per noblesa ni-n bel parlar».

(Et je croyais savoir beaucoup, mais je ne pouvais me comparer au roi Robert mon seigneur, ni pour la noblesse ni pour le beau langage).

On lui accorde volontiers qu'il n'est pas question de se comparer à Robert pour ce qui est de la noblesse; mais pour ce qui est du beau langage? Or justement, dans un texte attribué à Arnaud, le *Breviarium*,⁸⁹ l'auteur fait allusion à son langage campagnard: «vel rustico sermone». Il importe assez peu ici qu'il s'agisse d'une topique du discours⁹⁰ et que le texte ne soit pas d'Arnaud. Boysset en revanche a pu connaître le *Breviarium*, ou, à tout le moins, ce trait particulier d'Arnaud qui trouve un écho dans un texte peu contestable celui-là, le *De Conservanda Juventute*, où il se présente en «practicus rusticanus». L'emploi de cet adjectif de la part d'un homme à qui on attribuait un immense savoir n'aura pas manqué de frapper Boysset.

85. Voir *Annexe I iconographie*.

86. Cf. R. HALLEUX, *Les textes ...*, *op. cit.*, p. 106.

87. Josep PERARNAU I ESPELT, *Problemes i criteris d'autenticitat d'obres espirituals atribuïdes a Arnau de Vilanova*, in «Actes...», *op. cit.*, t. I, p. 68-69.

88. Joaquim CARRERAS I ARTAU, introduction à *Arnau de Vilanova, Obres catalanes*, *op. cit.*, p. 82-83.

89. *Ibid.*, *op. cit.*, t. II, p. 24-25.

90. E.R. CURTIUS, *op. cit.*, 104.

Pourquoi avoir choisi Arnaud?

Le lien entre Boysset et Arnaud est à la fois d'ordre scientifique et spirituel.

Le lien scientifique nous est donné par le goût de l'un et de l'autre pour la science des proportions. La géométrie pratique, titre ultérieurement donné au manuscrit 327 de Carpentras, nous renvoie justement à la notion de 'practica', tout aussi importante, finalement, que la 'theorica', que ce soit en médecine, en alchimie ou dans d'autres savoirs.

L'image du médecin Arnaud, si sensible aux mesures, aux comptes dans l'élaboration de ses remèdes, convenait parfaitement à l'arpenteur, maître du compas et de l'abaque. L'observation, le respect de l'exactitude dans les poids et proportions, qualités nécessaires en médecine comme en alchimie, ne le sont pas moins en arpentage; prendre des mesures, calculer des distances, lever un plan, trouver l'aire d'un terrain (ce que, du reste, Bertran ne fait pas) toutes ces opérations s'appuient sur un savoir que Boysset est fier de posséder, d'écrire et de transmettre. Cette 'practica' exige des qualités intellectuelles non moins grandes que celles nécessaires à la 'practica' médicale. L'honnêteté, la rigueur morale sont également, et dans les deux cas, indispensables. Arnaud devient ainsi le garant du savoir de Bertran et le patron d'une science honorable. Ainsi Boysset, sans être lui-même juriste, acquiert-il le statut d'homme de l'art et d'homme de loi: il fait de l'arpentage, grâce au patronage d'Arnaud et à la mise en écrit de ses connaissances, une science véritable au même titre que celles enseignées à l'université. Grâce à l'écrit, au livre, l'arpentage devient une science sûre et transmissible, et l'arpenteur l'égal, ou peut s'en faut, de l'illustre Arnaud.

Faut-il, pour autant, supposer qu'Arnaud se serait intéressé à la mathématique pratique? Il n'est pas impossible, surtout, que les séjours d'Arnaud en Italie, évidemment connus de Boysset, aient contribué à faire de lui le représentant de la mathématique italienne, s'il est vrai que celle-ci ait influencé Boysset, comme elle influencera le niçois Francés Pellos.⁹¹ Cette imprégnation italienne, Pierre Portet l'a bien mise en évidence en montrant que Boysset avait traduit dans *La siensa d'atermenar* deux chapitres de Brunetto Latini.⁹² Il est également remarquable que l'Italie du Sud nous ait livré bon nombre de traités abondamment illustrés, consacrés à l'hippiatrie, à la fauconnerie, à l'astrologie, à la médecine, et souvent enluminés à Naples. Cette tradition n'a pu que renforcer l' 'auctoritas' d'Arnaud sur un lettré provençal vivant au contact de l'Italie.⁹³

91. Voir Pierre PORTET, résumé de thèse sur site internet, p. 3/9: «[...] Boysset qui a utilisé une source géométrique d'origine italienne pour composer *La siensa de destrav*». Cf. Fr. PELLOS, *Compendion de l'abaco*. Texte établi d'après l'édition de 1492 par Robert LAFONT, Éditions de la Revue des Langues Romanes, Montpellier, 1967, 252 pp.; ici voir p. 248 le commentaire de Guy TOURNIER: «les règles du calcul à l'italienne».

92. Pierre PORTET, site internet cité, p. 3/9.

93. Faut-il rappeler que Boysset est né durant le pontificat de Clément VI? Si le premier départ de la papauté pour Rome (Urbain V) a lieu en 1367, la fin de la résidence des papes en Avignon date de 1403 (Benoît XIII).

Il faut dire que cet arpentage était l'un des nombreux domaines techniques où entrent l'arithmétique et le calcul exact, comme l'art des fortifications ou la balistique, toutes sciences d'application pratique qui se développent entre le XIVe et le XVIe siècle.⁹⁴

Mais délimiter c'est aussi, évidemment, dire le droit. Là encore, Arnaud, 'legum doctor', comme le dit Boysset, peut être l'arpenteur idéal, celui qui joint à son grand savoir une profonde spiritualité. La science permet de mieux appréhender la création divine, idée certes bien souvent exprimée dans la philosophie médiévale,⁹⁵ mais qui inspire toute l'œuvre de Boysset.

Le lien spirituel qui unit Arnaud et Boysset est donc très fort. Pour l'arpenteur, sa science revêt un caractère sacré. Le fait de découper l'espace a sans doute conservé quelque chose de ses origines: qui ne se souvient du sillon de Romulus ouvrant la terre et délimitant la ville de Rome? L'étymologie du mot 'templum' rappelle cette valeur sacrée.⁹⁶

Or, quand on sait l'importance de la possession de la terre au moyen âge (et même à travers tous les siècles de notre civilisation), on comprend volontiers qu'il n'est pas inutile, non seulement d'invoquer l'aide de Dieu – ceci est banal – mais, plus encore, de reconnaître que Dieu seul est véritablement habilité à donner la mesure du monde. C'est là, nous semble-t-il, le fond de la démarche de Boysset. La science du compas nous renvoie au Créateur de toute chose, souvent représenté mesurant le monde,⁹⁷

«car tout y est déterminé par le nombre et la mesure, ainsi que l'exprime le verset de *Sagesse*, 11,21.»⁹⁸

Et, comme le dogme de la Trinité est le fondement de la foi, Boysset, profondément spirituel dans sa démarche, fonde la science de l'arpentage sur le nombre sacré: le monde est gouverné par le chiffre trois. Il compose donc un

94. Cf. les communications de Jacques BEAUROY, *La représentation de la propriété privée de la terre. Land Surveyors et Estate Maps en Angleterre de 1570 à 1660*, 79-101, et de Pierre PORTET, *La mesure des champs au Moyen Âge (France, Catalogne, Italie, Angleterre). État des lieux et voies de recherches*, 243-266, dans *Terriers et plans-terriers. Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, Mémoires et documents de l'École des Chartes, 62, Paris.

95. Voir, pour le XIIIe siècle et la pensée franciscaine, É. GILSON, *op. cit.*, le ch. intitulé: *D'Alexandre de Hales à Raymond Lulle*, 436-467.

96. 'Templum' renvoie à la racine indo-européenne 'tem-', signifiant 'couper': le 'templum' est l'espace délimité par le geste de l'augure coupant à la fois dans le ciel et sur la terre; cf. F. MARTIN, *Les mots latins*, Hachette, 1941, 263, a-b.

97. Voir la miniature du Christ au compas reproduite dans *Couleurs du Moyen Âge. 1 Image du Monde*, par Régine PERNOUD, Genève-Paris, Clairefontaine 1987, 85.

98. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *Le temps et l'espace*, dans *Le Moyen Âge en lumière*, sous la direction de Jacques DALARUN, Fayard Paris, 2002, 35-63; ici, 63.

petit traité sur l'étymologie ternaire du mot 'terme'⁹⁹ et représente le Christ portant les trois 'agachons' dans la main.¹⁰⁰

Le choix d'Arnaud par Boysset est, à notre avis, dicté très largement par la sympathie qu'éprouvait notre arpenteur envers les Spirituels, l'ensemble de son œuvre témoignant de sa profonde religiosité. On en trouve un trait supplémentaire dans le fait que Boysset, pour donner une explication du monde, emprunte son schéma circulaire des sphères (f° 170v) au *Breviari d'Amor* de Matfre Ermengaud, moins célèbre que Maître Arnaud, mais également lié aux franciscains.¹⁰¹

Arnaud, maître reconnu, longtemps répandu à Montpellier, Avignon ainsi qu'en Italie, continue d'imposer son image d'autorité, sa référence et sa légende à la fin du XIVe siècle auprès d'un érudit bourgeois d'Arles, désireux de donner à son ouvrage tout le lustre nécessaire.

La tradition qui fait d'Arnaud un alchimiste, confortée par l'existence de textes vernaculaires, à lui attribués dès le XIVe siècle en terre d'oc, ne pouvait manquer de renforcer cette 'auctoritas'.

Arnaud, savant universel, est représenté par Boysset dans ses dessins comme le maître de la 'schola', en écho à l'école de médecine de Montpellier.

Mais il est aussi désigné comme un expert ès mathématiques, auteur d'une 'practica' composée en Italie à la cour du roi Robert. Et, là encore, la réputation de la science italienne, entre Naples et Palerme, devait servir de caution à Boysset, connaisseur de l'œuvre encyclopédique d'un Brunetto Latini.

Enfin Boysset, si évidemment préoccupé de spiritualité, dialoguant directement avec le Christ dans une série de poèmes appartenant à son traité, trouvait chez Arnaud, comme chez le poète Matfre Ermengaud, la représentation du maître idéal, de sensibilité franciscaine, qui, grâce à son savoir, conduit ses disciples sur le chemin de la sagesse.

99. Ce traité s'étend du f° 128 (anc. CXIII) au f° 141 (anc. CXXVI) et l'auteur y énumère vingt-quatre raisons qui expliquent le choix de ce mot.

100. Raynourad définit ainsi l'agachon: «témoin, pierre, brique, etc., cassée en deux ou plusieurs morceaux enterrés autour d'une borne, et servant à attester par leur rapprochement que cette borne n'a pas été déplacée».

101. Cf. Patrick GAUTIER DALCHÉ, *op. cit.*, 63.

ANNEXE I

ICONOGRAPHIE

LA REPRÉSENTATION DU ROI ROBERT

De grandes enluminures, aux f° 23, 23v-24, mettent en scène le roi de Naples, donné par Boysset comme le protecteur d'Arnaut de Villeneuve, et dont l'*'auctoritas'* relève de la topique du discours¹. Arnaut lui-même est présenté comme l'auteur des traités, aux pieds de son vénéré seigneur Robert d'Anjou, à qui il présente le *Traité d'arpentage* (f° 23); le philactère indique:

«Syensa de destriar e d'atermenar».

Le roi est représenté de trois-quarts, tenant le sceptre de la main gauche et au-dessus du trône on lit:

«Lo rey Robert. 1310».

Arnaut est ainsi représenté offrant son traité d'arpentage selon le schéma traditionnel des miniatures médiévales, mais réservé soit aux ouvrages de théologie ou de piété, soit aux grandes œuvres littéraires et scientifiques, commandités par un mécène. Boysset, comme on l'a dit, revendique de cette façon pour l'arpentage le statut de science véritable.

Aux pieds du roi, les nobles de la cité, à droite, les autorités représentant le vaste peuple d'Arles, qui occupe à lui seul le f° 24 avec, au premier rang, l'arpenteur Boysset. Ce dessin est comme une préfiguration de la tenue des États de Provence par Louis II le 15 janvier 1415, qui eut lieu en Arles pour la seule fois de son histoire².

Le philactère du roi, sous la forme d'un rouleau déployé, porte ces mots:

«Nos volem et avordenam que aquest libre valha e tengua tostemps may. Robertus rex».

(Nous voulons et ordonnons que ce livre ait désormais valeur effective. Robert roi).

Sur celui de la noblesse est écrit:

«Nos autres, dux, contes e barons, e los autres que son aysi an nos, consentem e confermam tot quant per vos es avordenat».

1. Cf. E. R. CURTIUS, *op. cit.*, 64 et 105.

2. Cf. Louis STOUFF, *op. cit.*, t. I, p. 167-176. Rappelons cependant qu'il ne peut s'agir d'un souvenir de Boysset puisque ses deux traités datent de 1401 et 1405.

(Nous, ducs, comtes et barons, et ceux qui sont ici avec nous, consentons et confirmons tout ce que vous avez ordonné).

Les autorités déclarent:

«E nos autres, que em aysi mandats ad aquest consel general, avoam e confermam tot quant es per lo rey Robert avordenat».

(Et nous, qui avons été convoqués à ce conseil général, nous reconnaissons et confirmons tout ce qui a été ordonné par le roi Robert).

Au f° 24, sur le premier philactère de gauche on lit:

«Et o tenem trastot per scrig³ tot quant tu as avordenat.

(Et nous tenons par écrit tout ce que tu as ordonné).

Le philactère central, tenu par Boysset, est le plus long:

«Et oy, rey Robert mon senhor, lo pobol que es aysi an nos consent en so que as avordenat d'aquest libre e quapitolat per destrair e atermenar».

(Oui, roi Robert mon seigneur, le peuple qui est ici avec nous consent à ce que tu as ordonné pour ce livre et mis en chapitres afin de mesurer et de borner).

Boysset se présente ainsi comme l'intellocuteur privilégié du roi, et le représentant du pouvoir communal. Il faut y voir non point revendication, mais bien l'affirmation d'un pouvoir de représentation de la part de Boysset, soucieux d'affirmer l'importance de son rôle dans la communauté urbaine.

Comme un écho à droite, le peuple reprend:

«Et nos, senher, tots o volem».

(Et nous, seigneur, tous le voulons).

Ces deux illustrations, qui mettent en scène les trois groupes incarnant la puissance arlésienne, affirment la force numérique et politique du peuple présenté comme une masse compacte, tous regardant dans la même direction. C'est une image de la cohésion et de l'organisation du pouvoir communal d'Arles⁴ que Boysset nous livre avec fierté. On notera au passage la cambrure de la taille de ces personnages à la poitrine bombée. C'est un élément dynamique du dessin qu'on rattache au XIVe siècle:

«La cambrure se rattache d'autre part au hanchement sans lequel elle est difficilement concevable. Or, cette attitude apparaît dès 1260, à Notre-Dame-de-Paris sur la fameuse vier-

3. Pour 'escrig': haplographie relevée dans ses chartes par A. GRAFSTRÖM, *Étude sur la morphologie des plus anciennes chartes languedociennes*, Stockholm, 1968, 144, § 69, avec une forme relevée à Narbonne.

4. Pour le pouvoir communal des villes de Provence à la fin du XIVe siècle, cf. E. BARATIER, *Rois angevins et papes d'Avignon (XIIIe-XIVe siècles)*, dans *Histoire de la Provence*, Toulouse, Privat 1969, 198.

ge qui orne le trumeau du portail du cloître... la coupure logique... se place non vers 1300, mais vers 1270»⁵

LA REPRÉSENTATION D'ARNAUD

Les autres dessins nous représentent maître Arnaud en robe longue, celle qui était encore au temps de Boysset la marque des notables et des clercs:

«Alors que, au cours de la seconde moitié du XIVe siècle la mode avait progressivement raccourci les robes des hommes, les notables et les clercs portaient toujours à la fin du siècle en signe de respectabilité, des vêtements frôlant les chevilles,⁶

avec le chapeau pointu du savant, tantôt seul, muni du ,destre d'Arles' de 16 empan (palms) de long,⁷ tantôt en compagnie d'assistants surveillant ses élèves au f° 28, 28v et 29. Au f° 28, le texte est le suivant:

«Aquestos son escolas de Maistre Arnaut de Vilanova que si asajan de destrrar, hoc, e d'atermenar segon la forma que lur declara[n] los capitols».

On y voit deux apprentis, l'un muni du ,destre', l'autre plaçant l'un des ,agachons'. Au f° 28 v, dans la colonne de gauche:

«Maistre Arnaut de Vilanova an sa companhia que regarda la maniera consi sos escolas sabran destrrar».

En haut:

«Mot es sotil siensa, leis, decrets e la sancta teologia. Mas ben es mot sotil la siensa de destrrar e d'atermenar. Mot i coven bona testa e sotilesa grant. E qual que sien remplit de bon sens natural».

Au f° 29:

«Aquestos son los escolas o dels escolas de Maistre Arnaut de Vilanova, que aprenon de destrrar en sa presensia».

L'aspect technique de ces dessins est également intéressant pour l'étude de l'arpentage. Boysset a scrupuleusement dessiné l'arpenteur et ses aides ainsi que ses instruments et les éléments principaux du paysage et des bâtiments. L'opinion a été très critique à l'égard de ces dessins:

5. Joseph BILLIoud, *Très anciennes Heures de Thérrouanne à la bibliothèque de Marseille*, in *Trésors des Bibliothèques de France*, V, Paris 1935, 178.

6. Marie-Claude LEONELLI, *op. cit.*, 24.

7. L'empan ou ,pan' du Midi a 25 cms. Mais le ,destre' pour mesurer les vignes est plus court (13 empan). La ,cana' d'Arles a 8 empan, tandis que la ,cana' d'Avignon est plus petite.

«Ceux-ci sont enfantins; on les croirait exécutés par un très jeune élève d'école primaire. Mais, à ces naïvetés, l'artiste ajoute un parti pris de stylisation dans le sens géométrique...

«Les maisons, les tours, les portiques ignorent la perspective et décèlent une main inexpérimentée.»⁸

Pourtant, la stylisation un peu maladroite, mais géométrique des ces représentations ne leur ôte pas tout intérêt, tant s'en faut, car ces illustrations s'inscrivent pour nous dans la longue tradition des vignettes gromatiques. Elles représentent de la même façon instruments, paysages réduits aux seuls éléments nécessaires à la démonstration, philactères explicatifs.

Certains dessins ne manquent pas de piquant. La miniature illustrant le 'pas d'Hercule' au f° 150, et dont il est dit qu'il fut: «Lo pros e sage Ercoles en tot asag fort e laugier», montre ce personnage vêtu à la mode du temps, cotte de mailles et baudrier, 'heaume à terre', cheveux mi-longs et barbe à deux pointes, tel qu'en lui même Robert Caillet l'a minutieusement décrit dans son article.⁹ Or Hercule, dont la légende rapporte que sa course donna la mesure du stade, exprima par son pas la vérité de cette mesure qui devint la référence à partir de laquelle on détermina le mille et la lieue. On retrouve ici l'attention portée à l'exactitude, qui est une constante de Boysset.

UN DESSIN ALCHIMIQUE

On peut légitimement se demander si Boysset ne connaissait pas non plus la réputation d'alchimiste d'Arnaud de Villeneuve. Bien qu'aucune allusion n'apparaisse dans ses textes, il est difficile de penser qu'il n'en ait rien su.

Grâce à l'obligeance amicale de Marie-Rose Bonnet, nous avons pu observer un folio du journal de Boysset, conservé dans le ms. dit des Trinitaires¹⁰; dans ce folio se trouve un dessin, qui avait attiré l'attention de la chercheuse, mais pour lequel une interprétation lui paraissait bien difficile. Or il nous semble que ce dessin s'explique si on tient compte de la connaissance qu'avait Boysset du personnage d'Arnaud et de sa légende alchimique.

Le dessin représente un oiseau aux pattes palmées, au long cou, au bout duquel pend une petite croix, et à la poitrine bombée; dans un contexte différent il pourrait s'agir d'un cygne et d'une symbolique chrétienne; elle n'est pas à exclure, du reste.

Mais l'entourage révèle autre chose. À côté de l'oiseau se trouve un grand croissant, dans lequel est écrit 'luna', et au-dessous «.XXX.d[ies]»¹¹; il surmonte un arbre à trois branches, portant des fruits ronds comme des pommes; la branche centrale est coupée et il s'en échappe trois gouttes; la base des branches représente une tête humaine.

8. Robert CAILLET, *op. cit.*, 143.

9. *Op. cit.*, 144.

10. F° 33 du ms. E II, 18, Bibliothèque Universitaire de Gênes, daté de 1375-1400.

11. La lune ne symbolise pas seulement l'argent mais aussi le mercure, cf. Mark HAEFFNER, *The Dictionary of Alchemy. From Maria Prophetissa to Isaac Newton*, Aquarian Press, Londres, 1991, pp. 230-231.

L'oiseau tient un philactère où est écrit ,VERBA I'; il s'agit en fait d'un pélican, représentation symbolique habituelle de l'ustensile portant le même nom et appartenant au laboratoire alchimique¹². Quant à l'arbre, symbole du mercure¹³, on le retrouve dans la représentation du bain des philosophes, où il est associé à la lune. L'arbre aux pommes pourrait être celui des pommes d'or des Hespérides, mais il symbolise aussi le soufre.¹⁴

12. Voir une représentation semblable du pélican dans Gareth ROBERTS, *op. cit.*, p. 76 (fig. 39), 85 (fig. 45), 110 (fig. 71) et 112 (fig. 76).

13. Voir Robert HALLEUX, *L'Alchimie*, dans *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, Heidelberg, 1988, vol. VIII/1, p. 345.

14. Pour le bain des philosophes, voir Gareth ROBERTS, *op. cit.*, 102 (fig. 59); pour l'arbre aux pommes, voir 112 (fig. 76) et 113, s.v. *sulphur*: «figured as ... golden tree (Petrus BONUS 1894; 238)»; cf. aussi Mark HÄFFNER, *op. cit.*, 229.

ICONOGRAPHIE

RÉFÉRENCES ICONOGRAPHIQUES

Carpentras, Bibliothèque Inghimbertaine, ms. 327 (BI):

p. 484 = f. 140v; 485 = f. 141; 486 = f. 33; 487 = . 23; 488 = ff. 23v-24; 489 = f. 26v; 490 = f. 29v; 491 = ff. 28v-29; 492 = f. 65v; 493 = f. 98v; 494 = f. 21; 495 = f. 127v; 496 = f. 25; 497 = f. 170v; 498 = ff. 168v-169.

Lyon, Bibliothèque Municipale, ms. 1351 (BM):

p. 499 = f. 38: Matfre Ermengaud, *Breviari d'amor*

Gênes (Gènova), Biblioteca Universitaria, E II, 18 (BU):

500 = f. 33; 501 = f. 33.

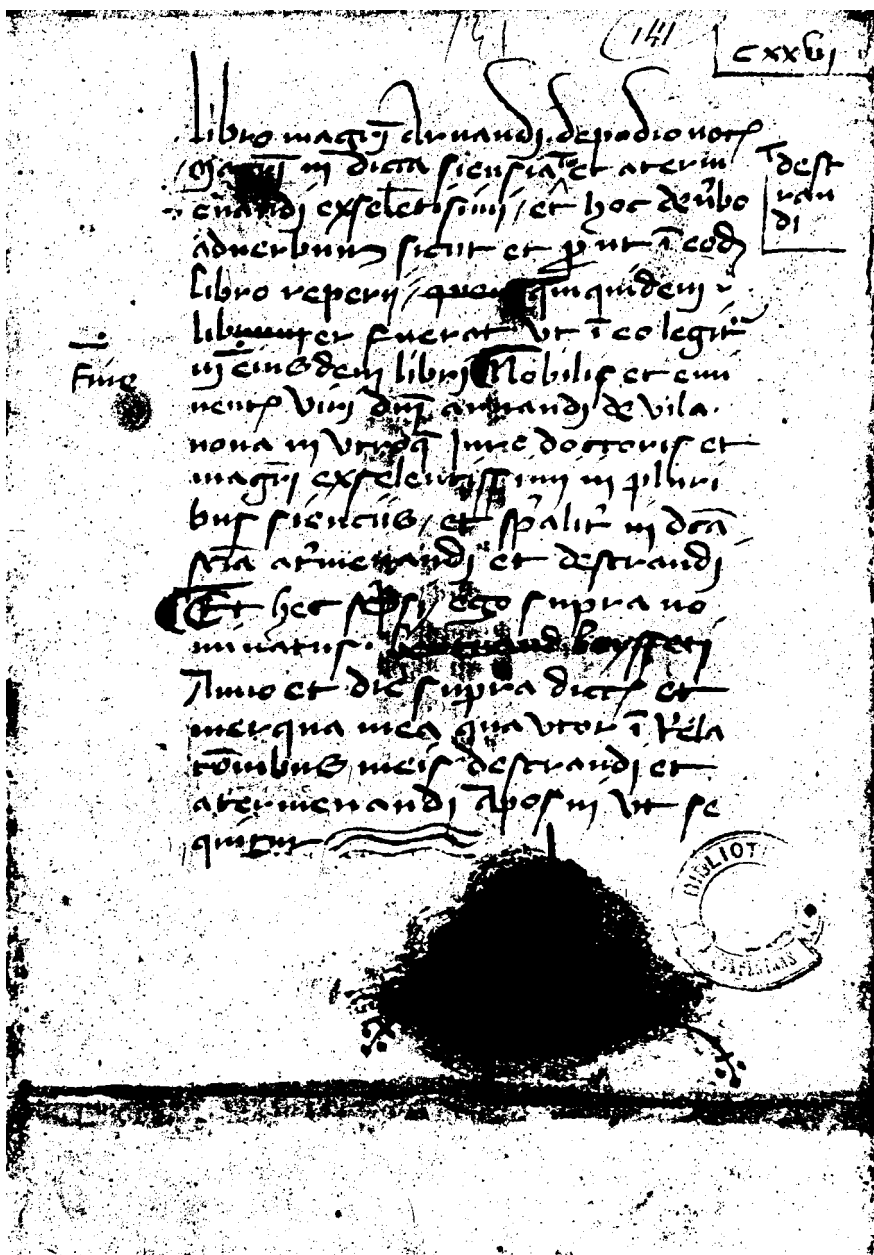
Nous remercions Mesdames et Messieurs les conservateurs de ces bibliothèques qui ont bien voulu mettre leurs clichés à notre disposition.

cy boles ben hpar. in supramens in
 samra boles ben despar hoc. in
 manar ptois generalmeis. in
 p danc paplato enonnaro

Finis libro sit laus et gloria xpo
 Qui scripsit scribat semper in
 domino Amen
 Vinat in pely. [redacted]
 cum domino felix

o o o o o o o o

Anno dñi .m. quingentesimo die. lñ.
 mensis. i. ianuarii. in pñ.
 pre liber per me
 de avelare de pñtorem et avelu
 narorem avelare in quo est omne
 scientia de pñtore et avelu narore
 p quapitillio pñtore. Ena pñtore
 extingui et nuplarum de quodam

Carpentras, BI, ms. 327, f. 26^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 29v

Carpentras, BL, ms. 327, ff. 28^v-29: Représentations d'Arnaud

Carpentras, BI, ms. 327, f. 65^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 98^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 21

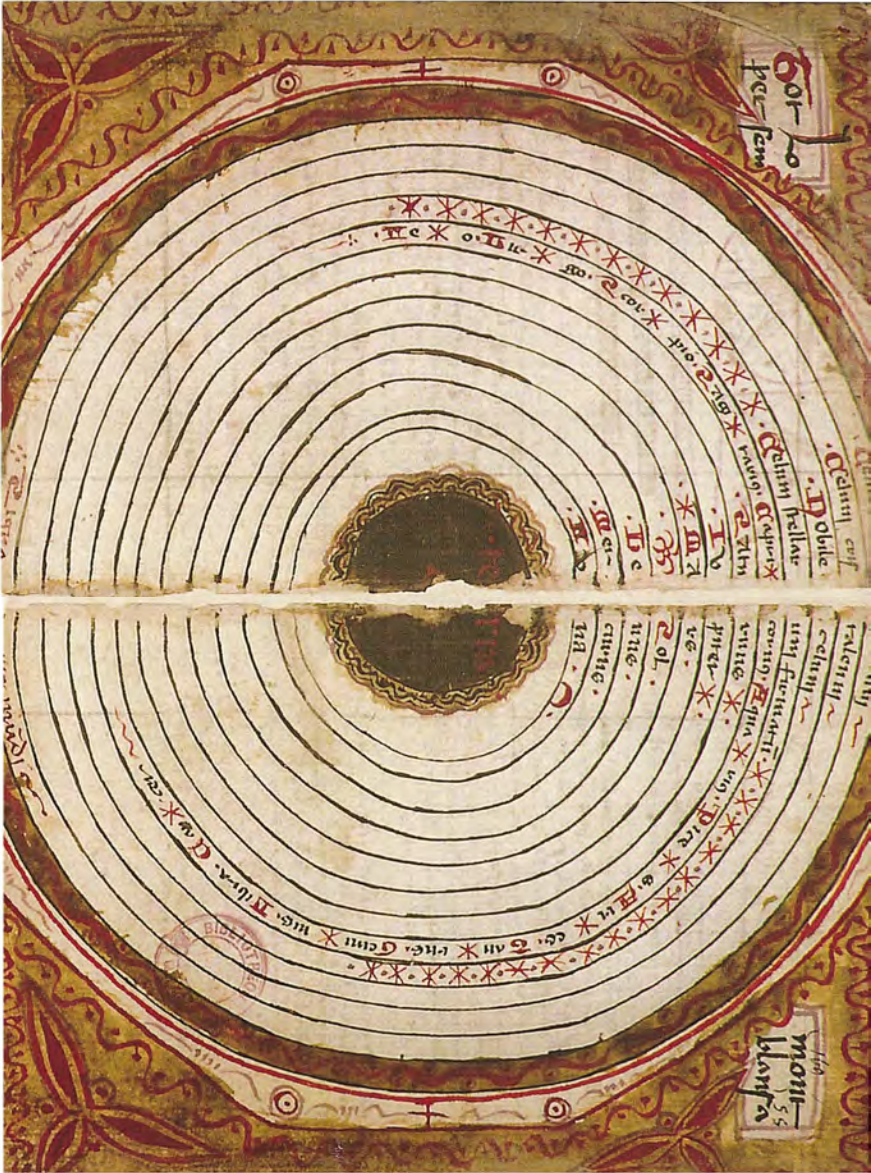
Carpentras, BI, ms. 327, f. 127^v

Carpentras, BI, ms. 327, f. 25

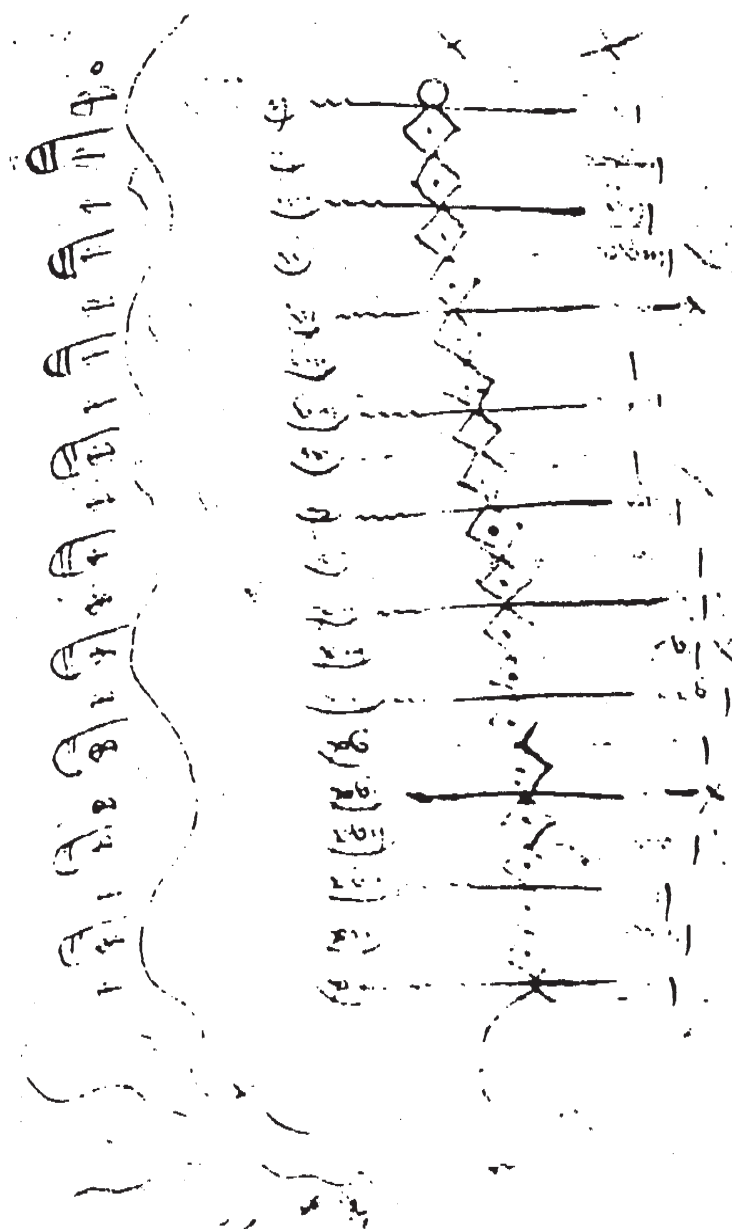
Carpentras, Bl, ms. 327, ff. 168^v-169: Représentation de l'univers

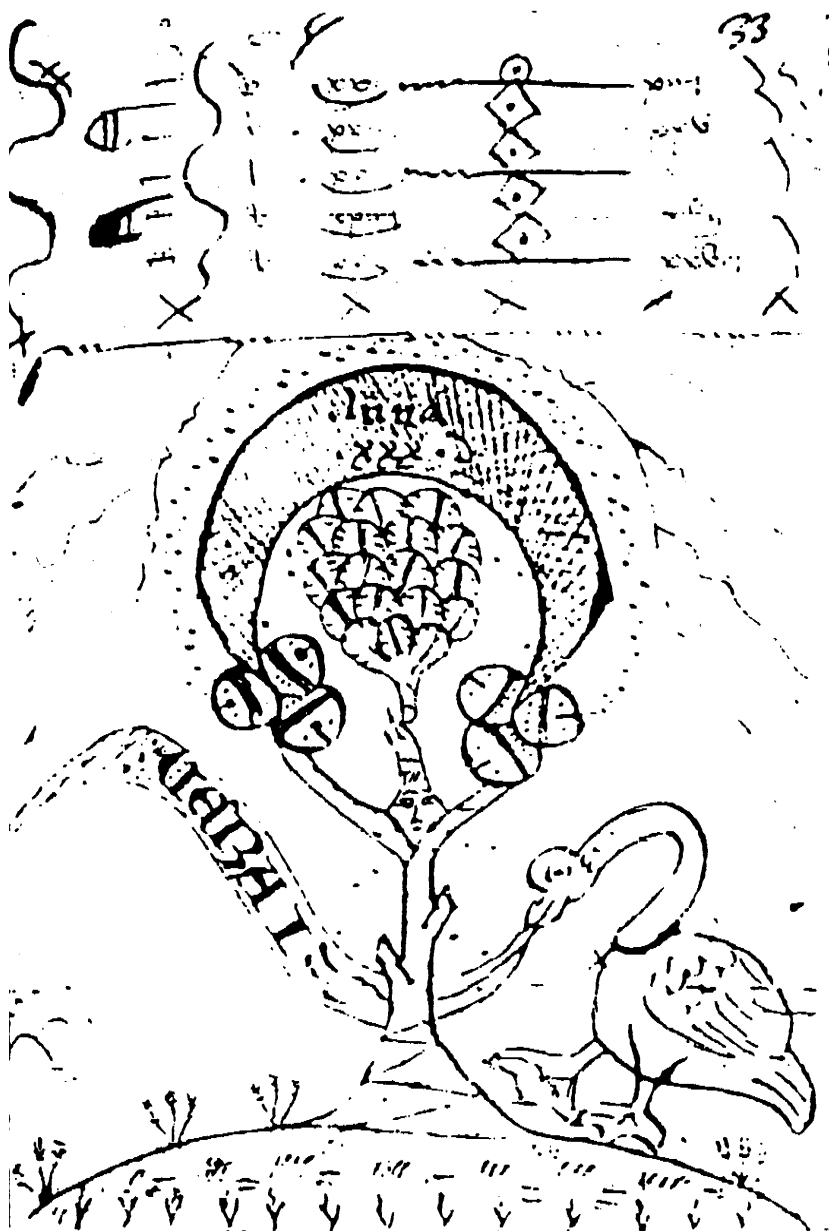
En horas engal al ser.
 ntrian lauton e de prim ver.
 as luna: un del temps estival.
 n lo iorn artificial.
 voluerz horas. xiiii.
 n. solamen en la muiog.
 ma: m diuerm non ha lo iorn.
 as. vi. horas dedins son torn.
 y vii. la muiog esana.
 i com mostra les scriptura.
Entaula p salter lo nombre de las
 horas del iorn e de la muiog.

De la natina de la semana.
 Apiatz cert quel temps es piaz.
 Segon que les scriptura diet.
 p iasos viuas e neras.
 Segon lo cors de las planetas.
 on. vii. iorns la semana rer.
 uar dels planetas ha. vii.
 oclh. luna. mars. mercuri.
 iupiter. venus. saturni.
E qualcun dels iorns son nom pren.
 un dels planetas issamen.
 uar lo diuenge lo sapiatz.
 s iorn del solelh apiaz.
 egon lan ppiamen.
 ilus de luna lo nom pren.
 del planeta nommar mars.
 cept nom lo iorn de diuars.
 del mercuri lo sapiatz.
 s lo mercuri ausi nommar.
 o diuons lo digz nom conquer.
 el planeta digz iupiter.
 i diuientes de la venus.
 i di sapde del saturnus.
E ncaras deuert mai salter.
 Segon que es puilar p rier.
 n lart dels astronomas.
 ue qualcun dels digz planetas.
 enba sus el comensamen.
 el iorn que de lui lo nom pren.
 oes en loza pmieta.
 aquel iorn e puiens atiera.
 ora segonda. lo seguen.
 a terca loters issamen.
 a quarta lo quart atressi.
 ausi un entola fi.
 uar quan tot. vii. ne son passar.
 o premier cobra son regnar.
 neis tot: los autres loz cors fan.
 tal orde coma danan.
 to complir han fisen loz torn.
 as. xxiii. horas del iorn.

Gênes (Gènova), BU, ms. E II, 18, f. 33: table

Gênes (Gènova), BU, ms. E II, 18, f. 33: dessin alchimique

ANNEXE II

ÉDITION ET TRADUCTION DES POÈMES
ATTRIBUÉS À ARNAUD DE VILLENEUVE

PREMIER POÈME

- Et oy, senhos mieus e maistres, (f° 21 v)
 Sapias tots per veritat
 Que yeu Arnaut de Vilanova,
 Doctor en leis et en decrets
 5 Et en siensa d'estrolomia
 Et en l'art de medesina
 Et en la santa teologia,
 Enquaras mais en las .VII. arts
 Maistre per tots suy apelats.
 10 De Quataluenha nadieu fuy,
 Et a Napol yeu mi mudiey;
 Al servise del rey Robert estiey
 Mot longuamens sensa partir.
 Et estant a son servise,
 15 En sa quambra am lo rey estant,
 En son estudi e velhant,
 An .II. ensems, e nos fesem
 Aquest libre veraiamens
 On es tota la siensa scricha
 20 De destrair e d'atermenar,
 Et es tota quapitolada
 E noblamens avordenada.
 Mon senhor lo rey la dechava
 E yeu l'escrivie e l'avordenava
 25 Per la forma que-l rey agradava
 Ni-l rey Robert mi comandava,
 Quar font era de tota siensa.
 E so sapias tots de sertan
 Que nos siam maistre apelats
 30 Generalmens per pluros, (f° 21 bis)¹
 En todas las siensas que son;
 E cresie saber en gran partida,
 Mas al rey Robert mon senhor
 Non era ges de comparar

1. Ce f^o, qui porte deux autres numérotations (la plus ancienne étant 4, puis 6), est numéroté 21 bis et le suivant 21 bis v.

- 35 Per noblesa, ni-n bel parlar
 Mas per siensa tant solamens;
 Quar se yeu volie recontar
 La gran siensa qu'en luy era,
 De .C. ans non ho aurie contat,
 40 Per que de tot m'en laisaray;
 Mas lo libre ulhas gardar
 Que mot es noble per sertan;
 E-l rey Robert lo bateget,
 Lo nonnet e l'apelet,
 45 E volc que aysins agues non
 «Lybre noble e sotil».
 E, si ben o voles notar,
 Lo rey l'anet ben nomnar
 E per son dreg nom apelar;
 50 Per que ulhas lo ben gardar,
 Quar las siensas sson sotils
 De destrair e d'atermenar,
 Quar davant que acses trobat
 Un autre libre aytrestal,
 55 Mot gran penna aurias trag.
 Per que ulhas lo ben gardar (f° 21 bis v)²
 Et en bon luoc tenir sarat,
 E non vangua per totas mans:
 Se si perdie serie gran dan,
 60 Quar an gran penna es stat fag
 E trag de pons e de mesuras
 E de sens natural eysament.
 Per que, bonas gens, escoutas,
 Et entendes so que ieu diray;
 65 E Dieus del sel ulhas preguar
 Que-l rey Robert velha salvar
 En aquest mont per ben a far,
 E puesqua vieure longuamens;
 E tals hobras li lais Dieus far
 70 Que, cant venra a sos jorns redies,
 La sieu' arma sie presentada
 Davant la santa Trenitat,
 On ara tostemps veray repaus.
 E per mi Arnaut ulhas preguar,
 75 –Que de Vilanova soy apellat
 Et en Quataluenha soy nat–
 A la santa Trenitat
 Que mi perdone mos peccatz
 E que mi meta el regne sieu
 80 Quant venra a mos jorns redies.

2. Ou 6 v.

- Car mot gran penna a agut
 Lo rey Robert, e yeu an luy, (f° 22)
 Per trobar aquestats siensas
 De destrair e d'atermenar.
 85 Davant que fos capitolada
 Ny de tot fos avordenada
 Mot gran temps an .II. i ponhem,
 E per miels atrobar la vertat
 Nos ho volgüem tantost proar
 90 La maniera con si deu far
 Destrar et atermenar,
 E presem tantost poncs e mesuras
 E siguentmens nos retornem
 A la siensa de jaumetria
 95 E a la siensa arismetica,
 Enquaras mais d'estrolomia,
 Quar totas .III. usan ensems.
 Mas la siensa d'estrolomia
 Petit serie s'avansament
 100 Si non era l'ensenhament
 De la siensa de jaumetria
 E de la siensa arismetica,
 Quar d'aquestas .II. pren aponchament
 La siensa d'astrolomia.
 105 E-l rey Robert e nos eysament
 Sus aquestas .II. siensas presem
 Nostres poncs e nostras mesuras.
 Encara mais sus la siensa (f° 22 v)
 Que esquartabont es apelada,
 110 Alcuna partida presem
 De sos poncs veraiamens
 Tant de destrair quant d'atermenar.
 Et apres nos quapitolem
 Aquest libre coma veses,
 115 On es tota la siensa scricha
 De destrair e d'atermenar;
 Et an razon natural
 Nos atrobem nostre fag,
 Ni mais ni mens, con si deu far,
 120 Don son las leis totas partidas.
 Et atrobem la veritat
 Per la forma qu'es quapitolat
 En aquest libre et escrig.
 Lo qual libre fon aquabat,
 125 Escrig et avordenat
 En Napol la granda sieutat
 L'an quart que fon coronat
 Lo rey Robert en son regnat
 Que Sesilia es apelat,

- 130 Et autre titol li es donat
 De Jerusalem eysament
 A present plus non en diray (f° 23)
 Mas que Dieus en sie lauzat
 E sa maire aytrestal,
 135 E la santa Trenitat
 E tota la cort selestial.
 AMEN.

Apparat critique

19 corr. siesa 31 corr. la 35 ni-n, corr. non 56 ulhas, cf. note à la traduction
 58 vangua, pour vagua, cf. note à la traduction 124 lo, corr. la

TRADUCTION

Oui, mes seigneurs et maîtres, sachez tous en vérité que moi, Arnaud de Villeneuve, docteur en lois et en décrets, en science d'astronomie et en l'art de médecine et en la sainte théologie, et plus encore, tous m'appellent maître dans les sept arts. Je suis natif de Catalogne, et je suis parti pour Naples; je suis resté très longtemps au service du roi Robert sans en partir. Alors que j'étais à son service, me trouvant avec le roi dans sa chambre et veillant dans son étude, nous fîmes en vérité tous deux ensemble ce livre où est écrite toute la science de l'arpentage et du bornage, où elle est mise en chapitres et noblement ordonnancée. Mon seigneur le roi la dictait, et moi je l'écrivais et la mettais en ordre selon la forme qui plaisait au roi et que le roi Robert me demandait, car il était source de toute science. Et sachez tous en vérité que nous sommes généralement appelé maître par beaucoup dans toutes les sciences qui existent; et je croyais en savoir une grande partie, mais je ne pouvais me comparer au roi Robert mon seigneur ni pour la noblesse, ni³ pour le beau langage, mais seulement pour la science; car si je voulais dire toute la science qui était en lui, je n'en aurais pas terminé en cent ans, c'est pourquoi je m'en garderai. Mais veuillez⁴ considérer le livre qui est assurément très noble; le roi Robert l'a baptisé, nommé et appelé, et il voulut qu'il ait pour nom: *Livre noble et subtil*. Et, si vous voulez bien le remarquer, le roi l'a bien nommé et appelé de son juste nom, c'est pourquoi vous devez bien le considérer, car arpenter et border sont sciences subtiles, et vous auriez bien du mal avant de trouver un livre comme celui-ci. Donc considérez-le bien et rangez-le en un bon endroit, afin qu'il n'aille pas entre toutes les mains⁵: ce serait grand dommage s'il se perdait, car il a été fait avec beaucoup

3. Non n'ayant pas de sens, comme l'a relevé P. MEYER, *op. cit.*, 105, n. 1, nous proposons *ni-n*, soit *ni en bel parlar*.

4. *Ulhas* pour *vulhas*: Paul MEYER, dans *op. cit.*, 87-126, a noté 124 l'amuïssement de *v-* initial suivi de *-u-*.

5. *Vangua* pour *vagua*, à rapprocher de *nengun* pour *negun* (P. MEYER, *ibid.*, p. 124); pour la présence de ce *-n-* inorganique devant *-g-*, voir Fr. ZUFFEREY, *Recherches linguistiques sur les chansonniers provençaux*, Droz, 1987, 124, § 31, ms. R., 150, § 31, ms. C, etc.

de difficultés, grâce aux points (géométriques) et aux mesures et aussi grâce au bon sens naturel. Donc, bonnes gens, écoutez et comprenez ce que je dirai; priez le Dieu du ciel afin qu'il veuille sauver le roi Robert pour le bien qu'il doit faire en ce monde, et pour qu'il puisse vivre longtemps; que Dieu lui laisse accomplir des œuvres telles que, lorsqu'il viendra à ses derniers jours, son âme soit présentée à la sainte Trinité auprès de qui elle aura repos éternel. Et veuillez prier la sainte Trinité pour moi, Arnaud, qui suis appelé de Villeneuve et qui suis né en Catalogne, afin qu'elle me pardonne mes péchés et me mette dans son royaume quand viendra mon dernier jour. Car le roi Robert, et moi avec lui, avons eu grande peine pour trouver les sciences de l'arpentage et du bornage. Nous y avons passé beaucoup de temps avant qu'elles fussent mises en chapitres et complètement ordonnancées; et, pour mieux trouver la vérité, nous voulons aussitôt démontrer la façon dont on doit arpenter et borner, et nous présentons aussitôt points et mesures, et ensuite nous retournons à la science de géométrie et à la science arithmétique, et aussi à l'astronomie, car nous les utilisons ensemble toutes les trois. Mais la science astronomique serait bien peu avancée s'il n'y avait l'enseignement de la science de géométrie et de la science arithmétique, car la science astronomique prend son appui sur elles deux. Et le roi Robert et nous-même prenons appui sur ces deux sciences pour nos points et mesures⁶. Mais plus encore sur la science qui est appelée *secteur*, nous prenons en vérité une partie⁷ de ses points, tant pour arpenter que pour borner; et⁸ ensuite, comme vous le voyez, nous mettons en chapitres ce livre où est écrite toute la science de l'arpentage et du bornage, et nous trouvons notre œuvre, comme on doit le faire, ni plus ni moins, grâce à la raison naturelle d'où sont sorties toutes les lois. Et nous trouvons la vérité selon le procédé qui est mis en chapitres et écrit dans ce livre. Lequel livre fut achevé, écrit et ordonnancé à Naples la grande cité, la quatrième année du couronnement du roi Robert en son royaume qui est appelé Sicile, et un autre titre lui est également donné, celui de Jérusalem. Je n'en dirai pas plus, sinon que Dieu en soit loué, et aussi sa Mère et la sainte Trinité et toute la cour céleste.

Amen.

DEUXIÈME POÈME

Arnaud entame ensuite un autre discours qui s'adresse directement à ses disciples qu'il appelle «Escolas e fils mieus»:

«Escolas e fils mieus, entendes, (f° 27, anc. XX)
 La siensa del destre aprenes
 E d'atermenar eysament,
 Que mot son noblas veramens.
 5 Aquestas .II. veraiamens
 De destrrar e d'atermenar
 Home entendut vol atrobar,

6. C'est à tort que P. Meyer a lu *nostra* au sg. et corrigé en *nostra[s]*, car le groupe *as* est bien suscrit.

7. P. MEYER, *op. cit.*, p. 106, v. 110, lit à tort *alcumna*.

8. De même, il faut lire *Et* et non *E* seul avec P. M., *op. cit.*

- E de sotil entendement.
 Per que avertes y vos tots ensemens;
 10 Non ulhas aver lo cor van,
 Si la siensa de destrrar
 Voles apenre, e d'atermenar;
 Entendes ben so que decharay
 A vos autres tots ensemens,
 15 Et estudias ben soven
 En vostres libres que tenes
 Von es escricha la siensa
 De destrrar e d'atermenar;
 E tota i es quapitolada
 20 La siensa, et avordenada,
 De destrrar e d'atermenar;
 Per que ulhas la ben notar
 Et aquela ben decorar,
 Et aures en honor e laus,
 25 Si ben en voles usar
 Ni faire si con vos decha
 La siensa d'atermenar, (f° 27 v)
 Hoc, fhils mieus, e de destrrar. -
 – Et hoy, maistre Arnaut de Vilanova,
 30 Nos saben tots sertanamens,
 Sensa dengun defalhimen,
 Qu'en la siensa de destrrar
 E d'atermenar eisament
 Es maistre mot exselent
 35 E mot aptes et entendut.
 Per que nos em a vos venguts
 Que vos plasa a nos dechar
 La siensa, si a vos play,
 De destrrar e d'atermenar,
 40 Quar nos desiram trop saber
 La siensa veraiamens
 De destrrar e d'atermenar.
 Plus que la nos aves bailada
 En escrig et avordenada,
 45 E ben tota quapitolada,
 Plasa vos que la nos declares
 Que nos la entendam claramens
 Sensa dengun defalhiment,
 Quar nos vos contentarem
 50 De tot a vostre voler;
 Sol demandas que volres,
 Qu'en ren non defalhires».

TRADUCTION

«Mes élèves, mes enfants, comprenez, apprenez la science de l'arpentage et du bornage, car ces deux-là sont vraiment nobles. Un homme expert et à l'intelligence subtile veut trouver ces deux sciences en vérité, de l'arpentage et du bornage. Songez-y tous ensemble; n'ayez pas l'esprit léger, si vous voulez apprendre la science de l'arpentage et du bornage; comprenez bien ce que je vous dicterai à tous ensemble, et étudiez bien souvent dans les livres que vous avez, où est écrite la science de l'arpentage et du bornage, car la science de l'arpentage et du bornage y est toute mise en chapitres et en ordre; veuillez donc bien la noter et bien l'apprendre par cœur; et vous en aurez honneur et louange si vous voulez bien en user et appliquer de façon convenable la science du bornage, oui, mes fils, et de l'arpentage. — Oui, maître Arnaud de Villeneuve, nous savons tous exactement, sans aucune défaillance, qu'en la science du bornage et de l'arpentage vous êtes un très excellent maître, très apte et expert. C'est pourquoi nous sommes venus vers vous, afin qu'il vous plaise de nous enseigner la science du bornage et de l'arpentage, s'il vous plaît; car nous désirons tout à fait savoir véritablement la science du bornage et de l'arpentage. Puisque vous nous l'avez donnée par écrit, et mise en ordre et en chapitres, puisse-t-il vous plaire de nous l'apprendre afin que nous la comprenions clairement sans aucune défaillance⁹, car nous vous contenterons en tout selon votre volonté; demandez seulement ce que vous voulez et rien ne vous manquera.»

9. Il faut lire *defalblement* avec *-t* final, contrairement à P. M., *op. cit.*, p. 109.

Barbara SPAGGIARI

DUE TRATTATI ALCHEMICI IN LINGUA D'OC.
RIFLESSIONI IN MARGINE AD UNA NUOVA EDIZIONE¹

Rispetto al titolo piuttosto generico in copertina, quello usato nel frontespizio² permette di farsi un'idea più precisa sul contenuto del volume di Suzanne Thiolier-Méjean, che si iscrive nel progetto di studio sull'alchimia medievale in area occitana, promosso nell'ambito del CEROC. Dando qui un primo saggio di edizione di due testi alchemici 'minori' in lingua d'oc, l'A. non si esime dall'espore, in un'ampia introduzione (pp.5-65), gli obiettivi a lungo termine di questo progetto, che si propone di sondare un campo ancora in gran parte inesplorato.³

La principale acquisizione, aldilà dello specifico contenuto alchemico di cui potranno giovare gli specialisti della materia, è senza dubbio legata all'aspetto linguistico. È infatti innegabile che, per un complesso di motivi (inerenti, fra l'altro, alla storia della disciplina e all'attività editoriale), le nostre conoscenze della lingua d'oc si concentrano essenzialmente, per il Medio Evo, sul vocabolario cortese, e in particolare, sul 'corpus' della lirica trobadorica, che ci è stato trasmesso da un numero cospicuo di manoscritti, tutti però posteriori all'epoca di composizione delle poesie, e spesso di origine geografica distante dai centri di produzione.⁴

I lessici disponibili offrono dunque un'immagine forzosamente parziale della realtà linguistica riconducibile al Sud della Francia, nei secoli XII-XIV. Lo stesso accade, del resto, per ogni 'koiné' letteraria, la quale, per vocazione propria, esclude ampie zone di lessico e seleziona rigorosamente i registri linguistici da utilizzare.

A questo si aggiunge l'abitudine, consolidata nella lessicografia non solo occitana, di lemmatizzare i vocaboli non a partire dai manoscritti, bensì

1. Cf. Suzanne THOLIER-MÉJEAN, *Alchimie Médiévale en pays d'Oc*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999, 489 pp.

2. *L'alchimie Médiévale. «L'obratge dels Philosophes», «La Soma» et les manuscrits d'oïl*. Édition critique, traduction, notes et glossaires par Suzanne THOLIER-MÉJEAN (Université de Paris-Sorbonne. Centre d'Enseignement et de Recherche d'Oc, N° 10).

3. Sono appena tre, a tutt'oggi, i testi alchemici in lingua d'oc disponibili in edizione: Clovis BRUNEL, *Recettes médicales alchimiques et astrologiques du XVe siècle en langue vulgaire des Pyrénées*, Toulouse, 1956; Dominique LESOURD, Bernat Peyre, *Soma*, in «Anagrom», 7 e 9, 1976; Antoine CALVET, *Le Rosier alchimique de Montpellier. Le Rosari (XIVe siècle)*, Publications de l'Université de Paris-IV, 1997 (CEROC, n°9).

4. Rimane, in questo ambito, obbligatorio il rinvio a d'A.S. AVALLE, *I manoscritti della letteratura in lingua d'oc*, a c. di L. LEONARDI, Torino, Einaudi, 1993.

attingendo alle edizioni più o meno critiche di cui si disponga.⁵ Ne risulta, com'è ben noto, una sostanziale disomogeneità dei reperti, dovuta sia alla diversa affidabilità delle edizioni,⁶ sia, più in generale, al principio ecdotico che si chiama «distribuzione disuguale della verità» (Contini).⁷ Questa procedura lessicografica è, per altro verso, responsabile del sistematico depauperamento del nostro già limitato patrimonio, nella misura in cui essa ignora programmaticamente il tesoro di varianti relegate negli apparati critici (Bédier, Contini): testimonianze preziose, e talvolta uniche, di una realtà linguistica destinata a rimanere inerte, proprio perché, da un punto di vista meramente ecdotico, ritenuta non utilizzabile.⁸

In un ambito tradizionalmente negletto come quello della prosa, non possiamo dunque che salutare con favore l'edizione dei due brevi trattati d'alchimia in lingua d'oc, per il loro apporto documentario rispetto ad una lingua che, secondo l'A., doveva «logiquement se situer à mi-chemin de la langue savante, latine,⁹ et de la langue un peu fruste des *vidas*».¹⁰

Prima dell'edizione vera e propria, l'A. dedica svariate pagine ad una panoramica sull'alchimia meridionale tra Catalogna e Provenza, con tre schede relative ai suoi principali protagonisti (veri o presunti),¹¹ Arnau de Vila-

5. Questo è notoriamente il limite anche dei progetti migliori, come la *COM* diretta da Peter RICKETTS.

6. Si va dall'edizione diplomatica, o semi-diplomatica, all'edizione critica fatta secondo metodologie differenti, e con esiti non sempre felici. Anche il criterio, spesso adottato dai lessicografi, di utilizzare sempre l'edizione più recente non è assolutamente condivisibile: esistono casi conclamati di 'recentior' sicuramente 'deterior'. Edizioni come quella ventadoriana di Carl Appel sfidano indenni il passare del tempo.

7. S'intende con questo che, anche in un testo breve, il grado di garanzia (rispetto all'originale perduto) può variare da parola a parola, perché dipende dalle testimonianze disponibili e dalla possibilità di razionalizzare i dati della tradizione.

8. Il celebre discrimine tra 'variantes de forme' e 'variantes de fond', introdotto da Gaston Paris, ha funzionato, il più delle volte, come incentivo ad escludere - anche dall'apparato - varianti considerate come solo formali. Ora, tra queste varianti, si celano non di rado lezioni 'difficiliores', non comprese come tali dall'editore, o, comunque, varianti fonetiche e morfofonetiche di grande rilievo, essenziali, ad es., per localizzare il comportamento grafico-linguistico dello scriba.

9. Nella trattatistica di epoca medievale, il latino era largamente dominante (lo sarà, del resto, ancora in epoca rinascimentale); ma, nel caso di opere destinate ad un pubblico meno erudito, o per materie che prevedevano - come l'alchimia - applicazioni eminentemente pratiche, il volgare si affianca al latino e può con esso alternarsi all'interno di uno stesso codice (è il caso, per es., del ms. Oxford, Corpus Christi College 244, che trasmette il *Testamentum* pseudolulliano: i volgari, nella fattispecie, sono addirittura due, il catalano e l'anglonormanno; cf. infra, nota 19).

10. L'A. allude alle biografie che hanno veicolato notizie più o meno leggendarie sui *troubadours d'oc* e sugli episodi o le occasioni all'origine (*razos*) dei vari componimenti (*chanços*). Nel 'corpus' delle *vidas* si riconosce generalmente il risultato di un'operazione culturale promossa da Uc de Saint Circ, nell'ambito delle corti dell'Italia settentrionale, fra il 1220 e il 1230.

11. Per il problema della pseudepigrafia si veda oltre.

nova, Ramon Llull e Giovanni di Rupescissa. Nonostante un certo schema-tismo, probabilmente dettato da scopi didattici, risaltano chiaramente dall'esposizione i due elementi principali che collegano fra loro questi 'nomi-na sacra' dell'alchimia medievale: da un lato, il contatto diretto, o almeno la vicinanza, con l'ambiente universitario e para-universitario di Montpellier; dall'altro, se non proprio l'appartenenza al movimento degli Spirituali, certo la simpatia e l'affinità ideologica con il loro ambiente (i 'pauperes evangelici' o 'pauperes Christi' di Pietro Olivi).

Ugualmente volto a scopi eminentemente didattici è il successivo pron-tuario per neofiti dell'alchimia (*Rudiments alchimiques*, pp.36-44), che riassu-me le principali operazioni destinate a condurre, per tappe successive, alla pietra filosofale, ossia: «le lavage (*lavar*), la cristallisation ou congélation (*con-gelar*), l'évaporation ou sublimation (*sublimar*), la distillation (*distillar*)». Si incontrano termini di etimo trasparente, come 'nigredo' e 'albedo', accanto ad altri più opachi (uno per tutti: 'coppellazione')¹², per arrivare infine alla teo-ria dello zolfo e del mercurio.

LA PSEUDEPIGRAFIA

Un apposito capitolo dell'introduzione è dedicato alla pseudepigrafia (*Pseudo, pseudonyme et 'auctoritas'*, pp.11-13): si tratta di un fenomeno noto, e assai diffuso nel Medioevo, per cui un autore, che vuol restare anonimo, na-sconde la propria identità dietro un altro nome, attribuendo la propria opera ad un personaggio in genere famoso.

Di fatto, la confezione di uno scritto medievale risponde a criteri ben lon-tani dai nostri, anche in rapporto al cosiddetto paratesto; spesso i dati conte-nuti nella *rubrica*, o nella *subscriptio*, non sono fededegni. E questo non sor-prende soprattutto in ambiti, come quello alchemico, più di altri sensibili dal punto di vista della circolazione e della ricezione del testo. Secondo l'A., per la pseudepigrafia alchemica «il s'agit moins de falsifier que d'avancer caché, comme masqué par un *senhal* protecteur et illustre».

L'accostamento, che l'A. fa, tra pseudepigrafia e *senhal* trobadorico, pur essendo suggestivo, si presta nondimeno a qualche riserva. L'uso del *senhal* risale, com'è noto, alle origini stesse dell'esperienza trobadorica (sec. XII), mentre la pseudepigrafia alchemica, in area provenzale, non sembra anteriore alla metà del XIV secolo. Diverse ne appaiono anche la funzione e la tipolo-gia: per il trovatore, si trattava di utilizzare un appellativo, allusivo e simbo-lico al tempo stesso, da usare esclusivamente nelle sue canzoni; insomma, una sorta di firma in codice che, pur nascondendo l'identità del poeta, era con

12. Cf. M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi. Saggio sulle idee di un alchimista del Trecento*, Spoleto, CISAM, 1992, p.12.

tutto ciò perfettamente leggibile e decifrabile all'interno dell'ambiente cortese in cui egli operava. Nel caso, invece, dei trattati alchemici, l'autore vuole nascondersi dietro un nome che è non solo vero, ma anche illustre, come quello di Lull, o di Arnau de Vilanova; e cancella del tutto la sua identità dietro questo «nom d'emprunt».

Sostanzialmente da condividere sono, invece, le giustificazioni addotte per spiegare il fenomeno della pesudepigrafia. L'A. mette in primo piano il desiderio dell'anonimo di rivendicare una filiazione letteraria, o addirittura spirituale, mettendosi sotto l'autorità di un predecessore famoso, che diviene per ciò stesso la sua cauzione morale e scientifica (secondo il noto principio dell'*'auctoritas'*). L'A. allude ancora alla mancanza, propria del Medioevo, di qualunque «sens de la propriété littéraire» o intellettuale, nell'ottica di una trasmissione del sapere che deve rendere accessibile la maggior quantità di informazione possibile. A questo dovrà ricondursi anche, a nostro avviso, la tendenza ad apportare nuovi materiali, e dunque ad interpolare, che è riconoscibile come uno dei tratti pertinenti nella tradizione manoscritta di opere in prosa di ispirazione manualistica o enciclopedica.¹³

Se le motivazioni addotte dall'A. sono di per sé accettabili, sia pure con differenti gradi d'importanza e di probabilità, sembra tuttavia opportuno richiamare l'attenzione sulla condizione di marginalità che da sempre caratterizza l'alchimia, nei confronti di scienze 'rispettabili' e ufficiali come la filosofia da un lato, e la medicina dall'altro.¹⁴ L'alchimia poteva giustificarsi, dal punto di vista teorico, quale mezzo per trovare il rimedio universale che avrebbe assicurato a tutti, dunque anche ai più poveri, la prosperità (l'oro dei filosofi) e la salute (l'*elixir*). Ma, dal punto di vista pratico, per quanto i laboratori fossero di solito collegati ai conventi o ai grandi palazzi, l'attività dell'alchimista era comunque marcata da una connotazione negativa, a metà fra magia e necromanzia. Del resto, le persecuzioni ufficiali e la prigionia sovente inflitta agli esponenti di spicco della disciplina non potevano che incitare ulteriormente gli adepti a restare nell'ombra, e a far circolare i risultati delle ricerche, proprie o altrui, sotto etichette protettive e rassicuranti. E, soprattutto, sotto il nome (illustre) di personaggi già scomparsi.

Quanto alla scelta del «nom d'emprunt», per un alchimista del sec. XIV, di origine catalana o provenzale, Arnau de Vilanova costituiva senz'altro un candidato ideale, a maggior ragione se, come sembra, almeno una parte degli scritti alchemici attribuitigli non è apocrifa. Resta invece da capire perché una straordinaria quantità di trattati spuri abbia trovato riparo sotto il nome

13. A conclusione del paragrafo, l'A. allude infine ad «un sentiment d'humilité et de déférence envers les maîtres, qui conduit à s'effacer devant eux», soprattutto quando gli autori appartengono agli ordini minori, come pare sia il caso per i due trattati in questione.

14. Sugli inutili tentativi, svolti proprio nel corso del XIII e XIV secolo, per dare all'alchimia lo statuto di scienza riconducibile all'ambito della filosofia naturale, si rinvia alle pagine fondamentali di M. PEREIRA, *L'oro dei filosofi...*, cit.

di Lull, conoscendo l'esplicita riprovazione dell'alchimia che è contenuta nei suoi scritti autentici.¹⁵

L'OBRATGE DELS PHILOSOPHES E LA SOMA DE BERNAT PEYRE

Dalla p. 46 inizia il capitolo dedicato al primo, e più esteso, dei due trattati alchemici di cui si presenta qui l'edizione, l'*Obratge dels Philosophes*. Composto agli inizi del '400,¹⁶ probabilmente nella regione di Montpellier, da un autore anonimo, l'*Obratge* è stato trascritto da un copista francese, come denuncia la patina oitanica depositata sull'originale. Il titolo che, con tutta evidenza, è traduzione del corrispondente latino *Opus philosophorum*, rivela l'aspirazione dell'anonimo autore a fornire un manuale, in lingua volgare, che veicoli la parte sperimentale dell'opera alchemica, cioè quella 'practica' che tradizionalmente fa seguito alla 'theorica' nei trattati alchemici (a partire, almeno, dal *Testamentum* pseudolulliano). Si tratta, dunque, di un prontuario per il lavoro di laboratorio, nel cui contenuto l'A. rintraccia elementi comuni piuttosto all'alchimia di matrice lulliana,¹⁷ che non al pensiero di Arnau de Vilanova e al suo *Rosari*.¹⁸

Profondamente diverso il quadro offerto dal secondo trattato, la *Soma* di Bernat Peyre, la cui dipendenza dal *Rosari* e dalle dottrine arnaldiane sembra invece acclarata. Non si tratta più di un anonimo che scrive agli inizi del Quattrocento, ma di un autore che si firma e data la sua opera nel colofon: «la qual acabiey en mo veray proposit lo primier jorn d'octobre l'an M.CCCIX.» (p.57). Se l'A. non considera possibile identificare con certezza questo Bernat Peyre, ritiene però plausibile l'ipotesi che si tratti di un frate legato agli Spirituali provenzali, forse marsigliesi (pp.58-59). Ma la situazione non è così limpida, come del resto l'A. stessa ammette.

Il problema maggiore risiede, paradossalmente, proprio nella datazione. La distanza fra l'anno indicato nel colofon (1309) e l'epoca di trascrizione del manoscritto che trasmette l'opera (inizi sec.XV), non rappresenterebbe di per sé un ostacolo, perché esistono altri casi, anche illustri, di copie effettuate ad intervalli di un secolo, o più, dall'originale, in cui l'amanuense esem-

15. Cf. M. PEREIRA, *The alchemical corpus attributes to Raimond Lull*, London, 1989, pp.1-2, nota 6.

16. Come sottolinea l'A., la datazione proposta ne fa automaticamente uno dei testimoni più antichi dell'alchimia meridionale.

17. Sono evidenziate corrispondenze dirette con tre opere del 'corpus' alchemico pseudolulliano, l'*Apertorium*, la *Potestas Divitiarum* e il *Testamentum* (per le quali si rimanda a M. PEREIRA, *The alchemical corpus...*, cit., pp.64-96, nn. I.63, I.2 e I.56).

18. L'assenza di Arnau de Vilanova, come fonte implicita o esplicita dell'*Obratge*, non cessa di essere clamorosa, visto non solo il parallelo, che lì si propone, fra le pratiche alchemiche e la medicina, ma anche considerando l'ipotesi, avanzata dall'A., che l'anonimo compilatore del trattato sia originario proprio di Montpellier.

pla senza alcuna modifica i dati dell'explicit, così come compaiono sul suo antigrafo.¹⁹

In realtà, l'incongruenza della datazione deriva piuttosto da altri elementi, interni al testo: Bernat Peyre cita, fra gli altri, un Ortolanus (Ortholanus, Hortulanus), cui è attribuito un trattato sulla pietra filosofale che si fa normalmente risalire al 1358. A rigore, dunque, o la data del 1309 è scorretta,²⁰ o la citazione dell'Ortolanus è un'aggiunta posteriore, cioè un'interpolazione, rispetto all'originale di Bernat Peyre. Ma l'A., escludendo questa seconda eventualità, preferisce tentare la via, per la verità piuttosto rischiosa, della retrodatazione, nel tentativo di riportare la composizione del trattato dell'Ortholanus alla fine del sec.XIII.²¹ Si tratterebbe dunque di una retrodatazione di oltre mezzo secolo, per la quale, tuttavia, gli elementi a sostegno non sembrano caratterizzati da una sufficiente solidità: si limitano infatti alla presenza della forma volgarizzata del nome, *Ortolan*, in luogo del latino *Ortholanus*; e al fatto che, nella *Soma*, si accenna ad un glossatore che avrebbe confutato gli argomenti di Ortholanus (per cui, secondo l'A., «il faut supposer un certain laps de temps entre les travaux d'Ortholanus et les gloses qui ont pu en être faites», *ibid.*).

A questa incongruenza cronologica, posta in rilievo dall'A., dovremo poi aggiungere, sulla scorta di Didier Kahn, altre due citazioni problematiche.²² A p.300, r.26, si menziona un «*Beatus Thomas de Aquino in Libro de Esse et Essencia*»; ora, anche se l'attribuzione è falsa,²³ resta il fatto che la canonizzazione di Tommaso d'Aquino avvenne solo nel 1323. In vari luoghi, poi, è indicato, come fonte della *Soma*, «lo text» o «lo test d'alquimia», che Kahn

19. È quanto accade nel già citato ms. Oxford CCC 244, che porta la data 1455 e la firma dal suo compilatore-editore, John KIRKEBY; nonostante risalga alla metà del sec.XV, il ms. di Kirkeby è l'unico testimone che trasmette il *Testamentum* pseudolulliano secondo la redazione catalana trecentesca (del 1330 o 1332); cf. M. PEREIRA – B. SPAGGIARI, *Il «Testamentum» alchemico attribuito a Raimondo Lullo*. Edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244, Firenze, SISMEL, 1999 (*Introduzione storica*).

20. Impossibile dire se sia un falso volontario, o invece un semplice errore di trascrizione. L'A. ha difficoltà a prendere in considerazione quest'ipotesi, nonostante le contraddizioni in cui finisce inevitabilmente per cadere, nel tentativo di sostenere l'autenticità della datazione al 1309. In fondo, l'unico argomento avanzato dalla Thiolier-Méjean, è l'assenza, nella *Soma*, di qualunque citazione esplicita dell'opera alchemica lulliana (che, essendo apocrifa, dovette essere composta dopo il 1315, anno della morte del maiorchino). Questo costituirebbe, per l'A., il termine 'ante quem' per datare il trattato di Bernat Peyre.

21. «Si, comme on est porté à le croire, la date de 1309 est acceptable, alors, selon toute vraisemblance, Ortholanus aurait composé à la fin du XIIIe siècle», p.63.

22. Cf. Didier KAHN, *Recherches sur le Livre attribué au prétendu Bernard le Trévisan (fin du XVe siècle)*, in *Alchimia e medicina nel Medioevo*, a c. di Chiara CRISCIANI e Agostino PARAVICINI BAGLIANI, Firenze, Sismel, 2003 («Micrologus' Library», 9), pp.265-336: alla p.316.

23. Si tratterebbe, secondo KAHN, del *De essentiis essentialium*, composto fra il 1296 e il 1309 da un domenicano di nome Thomas, cappellano di Roberto d'Angiò, re di Napoli, cui il trattato è dedicato.

propone di identificare col *Textus alkimie*, datato 1325, e, per l'appunto, riccamente glossato. Sono dunque, con certezza, precedenti alla *Soma* due trattati alchemici che risalgono, rispettivamente, al 1325 e 1358: il che costituisce un solidissimo 'post quem' per la data di composizione dell'opera di Bernat Peyre.

Alla luce dei dati fin qui presi in esame, acquista piena autorevolezza la testimonianza della *subscriptio* latina, che precede una delle versioni in oïl della *Soma*. Nel manoscritto, risalente alla fine del XV secolo,²⁴ la *Soma* è esplicitamente datata, per due volte, all' «anno. 1366.», anche se il giorno esatto oscilla fra 1° ottobre e 1° dicembre:

subscriptio: «*Incipit Somma colecta ex libris philosophorum et dictis eorum super parte philosophiae secreta per venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem, majorem per antifrasm dictum, quia stature*²⁵ *minoris est, completa anno 1366 prima decembris*».²⁶

[F°50] «Je, Bernard Pierre, alias appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme, que j'estoie bien petit, speculant es livres des philosophes, laquelle je acheve en bon et vray propos le premier jour d'octobre de l'an .1366.»

I due luoghi esemplati dal ms. francese, oltre al problema della datazione, permettono di affrontare l'altro, solo apparentemente più semplice, che concerne l'identità dell'autore della *Soma*. Anche qui le divergenze fra le versioni d'oc e d'oïl non mancano, e investono non soltanto il nome (Bernat Peyre → *Bernardus Petrus Treverensis*), ma tutta la parte esordiale del trattato.

Anche se non è stata finora messa nel giusto valore, la principale differenza tra le due versioni riguarda proprio il cappello che precede la dichiarazione di autoria. Nella redazione d'oc, un'invocazione latina al Cristo (f.52 *Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius*) funge da intestazione alla pagina: nella versione francese, tale appello alla clemenza divina viene sostituito con l'ampia *subscriptio* incipitaria, in latino, che abbiamo appena citata.²⁷ Ma non basta: tutto il paragrafo che segue viene riprodotto, nella versione d'oïl, espungendo accuratamente ogni allusione al divino, e orientando piuttosto il dettato in senso filosofico. Sono infatti soppressi i due passaggi *per inspiration*

24. B.N., lat. 11201, cf. pp.154-155.

25. Il compilatore della rubrica latina mostra di intendere alla lettera l'aggettivo *menor*, riferendolo alla bassa statura di Bernardus; ma cf. infra.

26. Abbiamo modificato, qui e nel passo successivo, la punteggiatura dell'ed. Thiolier-Méjean, separando l'inciso *quia stature minoris est* da *completa*, che è, come il precedente *colecta*, apposizione di *Somma*. Nel brano francese, si è ugualmente racchiuso tra virgole il segmento *que j'estoie bien petit*.

27. Come visto, la subscriptio indica il titolo (*Somma*), l'argomento (*super parte philosophiae secreta*), il nome dell'autore (*venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem*), il suo soprannome (su cui torneremo), e la data esatta del compimento del trattato (*anno 1366 prima decembris*).

divinal (p.294, r.10) e *et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu* (r.25), mentre si aggiungono specifiche aggettivazioni alle due frasi sui filosofi: *libres dels philosophes* (r.16) → *livres bons des philosophes* (oïl); *lo veray entendement dels philosophes* (rr.21-22) → *le vray entendement des philosophes, et non pas sophisticque* (oïl).

Dopo tale premessa (*Per so/Pour ce*), che serve a giustificare la necessità dell'opera intrapresa, segue la dichiarazione di autoria vera e propria, espressa in prima persona:

«Per so, ieu, Bernat Peyre, menor entre los fils de l'art secreta, volen seguir la doctrina dels philosophes, las conclusios dispersas en moltz diverses libres, per .vii. entencios al present libel, per memoria, vuell complir et compilar brevement, tot en aysi com lo mien frevolh entendement a pogut comprendre; et qui ben lo volra seguir conseguira son obtat et complira sa ententa sens fallir» (294-6).

Ecco il brano corrispondente nella redazione francese:

«Pour ce, je, Bernard Pierre, le moindre entre les filz de l'art secreite, voulant ensuivre la doctrine des philosophes et les conclusions diverses en moult divers livres, .7. intencions en ce present libelle par memoire acomplir et compiller briefvement [f°45] tout ainsi que mon frivol entendement a peu comprendre; et qui bien le vouldra suivre consuivra son desir et complira son entente et volenté» (366).

Nel manoscritto d'oc, il testo prosegue, al foglio seguente, ripetendo la stessa invocazione in latino che figura in apertura del trattato ([F° 53] *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius*); com'era accaduto per la precedente, anche questa risulta soppressa nella versione d'oïl, a conferma della volontà del copista/redattore francese di eliminare allusioni troppo dirette alla sfera religiosa.

L'invocazione al Cristo ripetuta due volte segnala, d'altra parte, in modo inequivocabile quello che è, in realtà, un raddoppio della parte esordiale del trattato: senza soluzione di continuità, alla prima dichiarazione di autoria («Per so yeu, Bernat Peyre...»), ne segue un'altra, in cui al nome si aggiunge il soprannome e, come già visto, la data in cui l'opera è stata conclusa:

«Aquesta Soma fezi ieu, Bernat Peyre, autrament lo Grant Bernat, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes, la qual acabiey en mo veray propos lo premier jor d'octobre l'an M.CCCIX» (296).

[F°50] «Je, Bernard Pierre, alias appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme que j'estoie bien petit speculant es livres des philosophes, laquelle je acheve [?] en bon et vray propos le premier jour d'octobre de l'an .1366.» (366).

Rispetto all'edizione Thiolier-Méjean, abbiamo aggiunto nel testo occitano una virgola dopo ,petit', per motivi sintattici oltre che logici; e, nella versione francese, trascriviamo ,alias' in luogo di ,autres', conforme la lettura del ms. rivista da Kahn. Si tratta, in effetti, dei due punti più sensibili nella presentazione dell'autore, che conducono a modificarne l'interpretazione in maniera sostanziale rispetto a quella proposta dall'A.

Esaminiamo, per il momento, la versione occitana. Bernat Peyre si definisce prima «*menor* entre los fils de l'art secreta», per poi specificare che il suo soprannome è «lo Grant Bernat», proprio in virtù della sua piccolezza di fronte alla speculazione dei filosofi e alle difficoltà implicite nell'arte segreta.

Nel primo caso, siamo in presenza del ,topos' esordiale della modestia, in cui l'autore dichiara la propria inadeguatezza rispetto al compito che lo attende (motivo che percorre gran parte della letteratura antica e ne costituisce un tradizionale sigillo).²⁸ Nel secondo caso, assai più interessante, abbiamo a che fare con il paradigma, ben noto ai medievisti, del ,cognomen per antiphrasim': nell'onomastica del Medioevo esiste un vasto paradigma di nomi, o meglio, di soprannomi, di tipo antifrastico, che rovesciano programmaticamente la connotazione di base.²⁹

La perfetta corrispondenza delle due versioni (,autrament = alias') non lascia dubbi al riguardo: «Bernat Peyre, *cognomine* lo Grant Bernat» è, in fondo, una rinnovata dichiarazione di modestia da parte dell'autore.³⁰ Quest'interpretazione viene ulteriormente suffragata dall'explicit della versione francese:

«Hic finit Summa sive Tractatus magistri Bernardi Petri Treverensis philosophi qui aliter gallice fuit dictus le grand Bernard per antiphrasim.»

Possiamo, a questo punto, tirare le conclusioni. Il trattato alchemico intitolato *Soma* (con un calco dell'omonimo latino *Summa* 'compendio'), fu composto nel 1366 da un Bernat Peyre, conosciuto col soprannome di *Bernardus Magnus*, Bernat lo Gran, o le grand Bernard, a seconda del contesto linguistico.³¹

28. Il rinvio d'obbligo è al classico lavoro del Curtius. Secondo l'A., che evita di valorizzare questo aspetto topico, *menor* alluderebbe alla condizione di 'frate minore' di Bernat Peyre. Su questa sola base, l'ipotesi non sarebbe ovviamente da prendere in considerazione.

29. Basti qui il rinvio a Dante, *Inferno* XX 118, che reca in rima *Asdente* 'sdentato, privo di denti', soprannome antifrastico e spregiativo riferito a Mastro Benvenuto da Parma, che aveva per l'appunto denti grossi e irregolari. Siamo nel cerchio ottavo, e nella quarta bolgia, fra gli indovini: la condanna di Dante nasce dal fatto che Benvenuto ha abbandonato il suo mestiere di calzolaio («inteso al cuoio e a lo spago», ib. v.121; e cf. *Com.* IV, xvi, 6 «lo calzolaio di Parma») per esercitare attività divinatoria e profetica.

30. Dichiarazione, nella fattispecie, incompresa dall'A., che interpreta nel testo occitano ,autrament' come ,autrement [que]', con una forzatura sintattica che ne rovescia il senso.

31. Sulla possibile identificazione di Bernat Peyre con Bernard de Trèves, cf. KAHN, art.cit., p.319.

Si conferma dunque la metà del XIV secolo come epoca su cui convergono i vari indizi di un'attività alchemica in area catalano-provenzale. Dal punto di vista del contenuto alchemico, la *Soma* presuppone come già avvenute le tappe rappresentate nel *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* pseudolulliano, che è a sua volta posteriore al *Liber de consideratione quintae essentiae* di Rupescissa (ca. 1351).³²

IL CODICE/I CODICI

Il nome *Lullius* figura sul dorso della rilegatura ottocentesca del ms. B.N. f.fr. 19960, che trasmette i due trattati in oggetto, l'*Obratge* e la *Soma de Bernat Peyre*. Manoscritto cartaceo e composito, di piccolo formato (21 × 16,3 cm.), contenente appena 56 ff. (con una lacuna meccanica tra f.44 e f.52), il volumetto raccoglie un «mélange d'alchimie», cioè tre testi diversi «par la langue, la datation et l'origine» (67). Il primo è la celebre *Epistola de accurtatione lapidis* pseudolulliana (per cui cf. Pereira, *Alchemical corpus*, cit., 71, n° I.20), che occupa i primi cinque fogli; segue, da f.7 a f.44, l'*Obratge* e, dopo la lacuna, da f.52v a f.56v, la *Soma de Bernat Peyre*.

La datazione dell'insieme risale al XV secolo («Comme les deux textes qui l'entourent, l'un avant lui, l'autre après, et qui sont du XVe siècle, l'*Obratge* au vu de son écriture semble bien de la même période», 69). L'accurato studio delle filigrane (69 e 74) conferma la data proposta per la trascrizione dei testi.

Altri manoscritti sono però in gioco, perché una delle caratteristiche che accomunano i due trattati non è solo la loro contiguità nel testimone fr.19960, ma anche il fatto che entrambi siano stati oggetto di una traduzione in lingua d'oïl, a dimostrazione che l'interesse per la materia alchemica si spostava dal Midi verso il nord della Francia. Va poi osservato che, in tutti e due i casi, la versione francese sembra essere esemplata non sul testo in oc del ms. fr.19960, ma su una redazione differente (benché «très proche»): se l'ipotesi è vera, allora bisogna ipotizzare, per l'*Obratge* come per la *Soma*, una traduzione e una diffusione più ampie di quanto l'attuale testimone unico farebbe immaginare.

Per il primo trattato, la versione oitanica è trasmessa, sotto il titolo *L'Œuvraige des Philosophes*, in un ms. databile, secondo il catalogo di Corbette, al 1533 (ma forse anteriore, cf. p.142), che è interamente attribuito a *Raymundus Lullius* (B.N. f.fr.2018). Il volume si apre con la traduzione francese

32. Come precisa Michela Pereira, che qui ringrazio, «nella *Soma* si tratta delle sostanze da cui si estrae più facilmente lo spirito della quintessenza, indicando quelle contenute nella figura *individuorum* del *Liber de secretis naturae seu de quinta essentia* pseudolulliano, scritto dopo il testo rupescissiano, di cui costituisce una versione 'lullificata'».

dell'*Obratge* (ff.2-28), preceduta dal titolo *L'art de Raymundus Lullius en françois* (f.1), e continua con una serie di trattati pseudolulliani ugualmente tradotti in francese. La lingua dello scriba dell'*Œuvraige*, analizzata minuziosamente alle pp.143-145, porta a concludere per una localizzazione «dans la zone Champagne-Ardenne à la fin du XVe siècle»; ma non si può escludere che si tratti di uno scriba originario della Piccardia o della Champagne (p.142), che potrebbe aver operato a Parigi intorno al 1515 (il che, sia detto per inciso, meglio si accorderebbe con la data proposta da Corbette).³³

La traduzione francese della *Soma* è invece trasmessa da due mss., rispettivamente B.N. lat. 11201, ff. 44-60v, e B.N. fr. 1330, ff. 65-68. Il primo (siglato *Sa*) è un ms.cartaceo, composito, di piccolo formato, databile «à la fin du XVe siècle»; la versione oitanica della *Soma* è l'unico testo francese del volumetto, che per il resto trasmette opere latine tutte esplicitamente attribuite a *Bernardus Trevirensis*. Alla luce di questo dato, non meraviglia che la 'subscriptio' latina che precede la versione francese della *Soma*, indichi nel «venerabilem philosophum Bernardum Petrum Treverensem» l'autore del trattato. L'attribuzione (e dunque la data del 1366, per cui cf. supra) trovano un apparente sostegno nel contesto del ms. Dall'analisi della lingua di *Sa*, 156-158, di nuovo emerge una chiara patina piccarda o lorena per lo scriba (o gli scribi ?, cf. 158), quindi il Nord-Est come zona di origine del traduttore/trascrittore. La filigrana, 155, è ugualmente riconducibile al Nord o all'Est, e data della fine del XV secolo.

Rispetto alla versione di *Sa*, molto più completa (tanto che in certi punti integra il testo d'oc), l'altra traduzione francese trasmessa dal ms. fr.1330 (sigla *Sb*) è solo parziale. Anche il ms. si presenta meno coerente: «il s'agit d'un ensemble disparate de traités alchimiques en français, écrits sur papier de mains très différentes des XVe, XVIe et XVIIe siècles» (158); il frammento della *Soma*, ai ff. 65-68, corrisponde al f. 53 della versione *Sa*, da cui differisce «sur des points secondaires». Lo specimine meno esteso offre scarsi appigli per l'analisi linguistica, ma l'A. avanza comunque l'ipotesi che lo scriba provenga «du centre ou de l'Ile de France». L'estensione ridotta e il titolo che precede il frammento in *Sb* (*S'ensuyt les secretz du Roy Haly d'Arabye*) sembrano «confirmer l'idée d'un passage interpolé». Nulla si dice sulla datazione della mano (XV sec. ?).

LA LOCALIZZAZIONE

L'edizione vera e propria dell'*Obratge* e della *Soma*, condotta sul manoscritto unico B.N. fr.19960 introducendo il minimo di interventi possibi-

33. Le filigrane, caratteristiche di una regione del Nord o dell'Est, sono documentate dal 1477 (per la zona di Troyes) fino al 1515 (per Parigi).

le,³⁴ è accompagnata da un sobrio apparato di note, ed occupa le pp.161-323. Segue la trascrizione integrale delle rispettive versioni francesi, sotto il titolo cumulativo *Les manuscrits d'oil*. «*L'Œuvraige des Philosophes*» et «*La Somme*» (pp.325-380). Il volume è ancora arricchito da due annessi, che esemplano i luoghi paralleli fra il testo occitano dell'*Obratge* e due compilazioni più recenti, dovute rispettivamente a Guglielmo Gratarolo (*Veræ alchimie artisq[ue] metallicæ citra ænigmata doctrina...*, Basilea, 1561),³⁵ e a Jean Jacques Manget (*Bibliotheca chemica curiosa*, Genève, 1702).³⁶

La parte conclusiva dello studio di Suzanne Thiolier-Méjean torna sugli aspetti linguistici dei due trattati alchemici, con un doppio glossario, l'uno relativo ai testi d'oc (441-458), l'altro alle loro versioni francesi (459-461); ed è un vero peccato che l'A. non si dia la pena di segnalare quanti e quali dei lessemi che qui si registrano siano già documentati nei dizionari esistenti, in modo da quantificare così l'apporto di questa edizione sul piano propriamente lessicografico.

Ben più dettagliata è l'analisi linguistica vera e propria (*Étude de la langue*), che occupa rispettivamente le pp.77-116 (*L'Obratge*) e 117-139 (*La Soma*). Basandosi essenzialmente sullo studio di Zufferey relativo al canzoniere provenzale *f*, l'A. ritiene la lingua dell'*Obratge* «assez représentative du languedocien, plus proche sans doute de celui de Montpellier ou de ses environs que de celui de Toulouse» (55), e arriva alla seguente conclusione: «Le texte n'est pas plus catalan que celui de Bernat Peyre. Il s'agit d'une copie languedocienne, voire provençale, effectuée par un scribe d'origine française (...). Le texte a été copié sur une source occitane, provenant elle-même d'un original catalan» (116).

Sensibilmente vicina la conclusione cui l'A. giunge per il secondo trattato: «L'étude de la langue de la *Soma* révèle qu'une grande majorité des formes relève du domaine toulousain-albigeois et, de façon plus large, du Languedoc occidental». Ma, nonostante la limitata estensione del campione, i dati non sono omogenei: tratti che rinviano al Languedoc orientale si affiancano ad evoluzioni tipiche del limosino o del perigordino; e ancora «plus troublante» è l'esistenza di qualche elemento tipico delle Landes o del Bordelais. Con encomiabile prudenza, appoggiandosi anche allo studio della filigrana del

34. Cf. p.71: «Nous n'avons corrigé le manuscrit qu'avec beaucoup de parcimonie, malgré les négligences du copiste, ses erreurs, ou encore l'intervention de quelques passages» (a proposito dell'*Obratge*) e p.74 «Nous sommes intervenue le moins possible et uniquement lorsque le sens l'exigeait absolument» (a proposito della *Soma*).

35. L'A. osserva che il testo copiato da Gratarolo rappresenta «une tradition qui, pour être sans doute plus savante que celle de la version vernaculaire (...) n'en est pas très éloignée; et il offre le plus souvent un parallèle suffisamment proche du manuscrit d'oc pour qu'on puisse en retrouver les étapes» (pp.382-383).

36. Il raffronto dei passaggi paralleli, in oc e nel Manget, permette di concludere che quest'ultimo trasmette «un état de la tradition point trop éloigné de notre manuscrit et même, assez souvent, bien plus proche que la version de Gratarolus» (p.401).

codice, l'A. avanza quindi l'ipotesi che il testo sia stato composto a Tolosa, o nei dintorni, da uno scriba forse landese o bordelese, nella prima metà del XV secolo. Non sarà del resto un caso che la *Soma* citi più volte un Jacme de Sant-Serin (o Sernin), «auteur toulousain».

L'AUTORE/IL COMPILATORE/IL COPISTA

Le conclusioni cui l'A. giunge sulla localizzazione dei testi inducono ad un'ulteriore riflessione. Se nel caso dell'*Obratge* è evidente la superfetazione di una patina oitanica sul testo provenzale, per la *Soma* gli indizi di ordine linguistico non sono univoci. E il fatto non deve sorprendere: non sempre, infatti, è agevole distinguere la mano del copista da quella dell'autore, a maggiore ragione quando si tratta di testi in prosa (la poesia, e particolarmente la lirica, obbedisce a strutture formali di tipo ovviamente più rigido), e di libri a carattere manualistico o enciclopedico. In altri termini, se possiamo porci legittimamente la questione dell' 'originale' e dell' 'autore' per una canzone trobadorica del sec.XII, il quadro appare molto più sfumato nel caso di un trattato alchemico trecentesco, che intende veicolare un sapere essenzialmente pratico. In assenza di specifici vincoli formali, e di strumenti sicuri che permettano di identificare eventuali interpolazioni, il confine stesso tra ,originale' e ,copia' appare estremamente fluido. Ogni volta, dunque, dobbiamo esaminare la trasmissione di un testo alchemico sotto varie angolazioni. Per quanto attiene all'autore materiale del codice che possediamo, occorre domandarsi se il copista abbia agito da semplice amanuense, se abbia invece funzionato da compilatore, o addirittura da vero e proprio editore (com'è il caso di Kirkeby, citato sopra). Per quanto invece riguarda la veste linguistica, è opportuno porsi la questione se il testo sia stato riprodotto rispettando la lingua dell',exemplar', o se sia stato ,tradotto', sia in senso letterale (dal latino ad una lingua vernacolare), sia in senso più lato (da un dialetto ad un altro dialetto, magari della stessa area).

I trattati alchemici non sembrano sfuggire, infatti, alla norma di comportamento che marca la trasmissione testuale nel Medio Evo romanzo. I testi medievali, com'è noto, sono spesso stati oggetto di travestimenti linguistici: nei loro spostamenti all'interno della Romània, hanno subito inevitabili adattamenti sul piano linguistico (oltre che stilistico), per adeguarsi ad un nuovo pubblico, ad una utenza diversa da quella della zona di origine.

In casi come quello che risulta dall'analisi linguistica della *Soma*, per esempio, la non univocità dei dati disponibili potrebbe spiegarsi con uno di questi fenomeni di trasmissione, e dunque di 'traduzione', dall'area linguadociana occidentale alla zona fra Bordeaux e Limoges. Ancor meglio, potremmo dire che la compresenza di esiti riconducibili all'area ora catalana, ora albigese-tolosana, ora bordelese-limosina, non potendo, di tutta evidenza,

coincidere con una data 'coupe' sincronica, rinvia ad una tipica situazione di varianti diatopiche, suscettibile di essere analizzata sulla base di metodi più propriamente stratigrafici: ciò che è un'ulteriore conferma dell'interesse dei testi in oggetto, e dunque, dell'utilità di poterli finalmente usufruire in un'edizione moderna.

POST-SCRIPTUM

Dal punto di vista filologico e critico-testuale, vorrei attirare l'attenzione sulla necessità di stabilire dei criteri, il più possibile ampi e uniformi, da utilizzare per l'attribuzione delle opere alchemiche pseudo-arnaldiane.

Sul piano oggettivo, abbiamo a disposizione i seguenti dati:

I. la tradizione manoscritta: sec.XIV-XVI, con 53 trattati alchemici attribuiti a Arnau;

II. la tradizione impressa: 'editio princeps', Lyon, 1504, costituitasi attorno a un nucleo basilico di 4 trattati.

Nella nostra ipotesi di lavoro, l'indagine attributiva dovrebbe procedere attraverso tappe ben precise, verificando, nell'ordine, il sussistere delle seguenti condizioni:

I. Relativamente al 'contenente', cioè al manoscritto

1. Presenza/assenza di attribuzione nei mss. anteriori alle stampe (ante 1504):

- attribuzione unica in testimone unico;
- attribuzione unica, a fronte di altri mss. che trasmettono il testo anonimo;
- attribuzione controversa;
- mancata attribuzione, o attribuzione tardiva (cioè testo anonimo nei mss. più antichi, attribuito ad Arnau solo nei più recenti).

1a. In presenza di attribuzione, saranno da verificare sul piano strettamente codicologico i dati seguenti:

- se il nome dell'autore (e l'eventuale titolo) sono di mano del copista, o del rubricatore, sono cioè solidali al testo copiato, o se si tratta –al contrario– di aggiunte (contemporanee o posteriori);
- nel primo caso (nome dell'autore e/o titolo di mano del copista e/o del rubricatore), se l'autore e/o il titolo compaiono solo all'inizio, o solo alla fine, o sia all'inizio che alla fine del testo: 'incipit' e/o 'explicit';

- se esiste una rubrica attributiva che precede l',incipit', essendo magari scritta in una lingua diversa rispetto al testo (latino vs. romanzo); se esiste un'analogia ,subscriptio' finale.¹
- 2. Confezione del codice:
 - di una sola mano;
 - di mani diverse, ma della stessa epoca;
 - composito.
- 3. Datazione:
 - del codice nel suo insieme;
 - della sezione che contiene il testo in oggetto.
- 4. Contenuto del codice:
 - quali opere, di quale autore, in quale ordine (la sequenza, anche parziale, può essere un indizio importante).
- 5. Attribuzione ,esterna' o testimonianza ,indiretta':
 - se l'opera è attribuita ad Arnau de Vilanova (e/o ad altri autori) in cataloghi antichi, repertori e affini;
 - se l'opera è attribuita ad Arnau de Vilanova (e/o ad altri autori) in testi letterari o storici, contemporanei o posteriori.
- 6. Relazione fra i codici che trasmettono opere attribuite ad Arnau:
 - origine del ms. / dei mss.;
 - ,stemma codicum', o comunque grafico delle relazioni fra codici, che resta essenziale anche a fini attributivi (Contini).²

II. *Relativamente al ,contenuto', cioè all'opera alchemica di dubbia attribuzione*

1. Se si tratta di:
 - compendi o estratti di opere maggiori arnaldiane (o pseudo-arnaldiane), che hanno un proprio titolo e una circolazione autonoma;
 - centoni di trattati alchemici preesistenti;
 - opere ,originali' (sotto forma di trattato, dialogo, epistola).
2. Nel caso di opere ,originali' (cioè, non elaborate a partire da opere preesistenti):

1. Il punto 1a. corrisponde in larga misura ai criteri adottati da Agostino PARAVICINI-BAGLIANI, nel volume *Le Speculum Astronomiae, une énigme ? Enquête sur les manuscrits*, SIS-MEL, Edizioni del Galluzzo, 2001 (Micrologus'Library, 6).

2. Sul piano teorico, è inverosimile che esista una tradizione indipendente per ogni testo.

- contenuto (alchemico) compatibile con le teorie esposte da Arnau nelle opere autentiche;
- contenuto non-compatibile/anacronistico;
- maggiore o minore affinità con le opere pseudolulliane.³

3. Lingua/forma/stile:

- latino (a fronte di eventuali volgarizzamenti);
- romanzo (cat., prov., altro);
- compresenza di elementi linguistici (romanzi) contraddittori.

La griglia di lavoro qui proposta rappresenta una base di discussione, ovviamente aperta a modifiche e integrazioni. L'intento è quello di elaborare una sorta di protocollo a cui attenersi nelle future indagini sui manoscritti che trasmettono il corpus alchemico pseudo-arnaldiano: perché qualunque discussione (medica, teologica, filosofica o alchemica) deve poggiare su solide basi codicologiche e filologiche.

* * *

Problemi di attribuzione e datazione non sono certo esclusivi delle opere alchemiche pseudo-arnaldiane, ma non per questo cambiano i metodi da utilizzare per affrontarli. A questo proposito, vorrei tornare sul trattato alchemico in lingua d'oc, edito da Suzanne Thiolier-Méjean (STM), che è stato oggetto del mio intervento nella «II Trobada...»: la *Soma* attribuita, nella sua versione occitanica, a un certo Bernat Peyre.

Il manoscritto unico (Paris, B.N. fr.19960), genericamente datato al XV secolo, trasmette il testo in lingua d'oc, a partire dal f.52v, nella forma seguente:

La soma de Bernat Peyre

[f. 52v] «*Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius.*

Sobiran ben est d'aquel que es creator de tot lo mon, que es Dieus tot poderos que a creadas todas las causas al servisi [?] del home, et entre las autras causas a ja creada una causa fort excellent et maravilhosa, de la qual ageron noticia los philosophes per inspiracion divinal, et d'aquela parlan los philosophes divulgan la en diversas specias en seguen la doctrina dels antichx philosophes, la qual doctrina coven que lo pratic la entenda ben, autrament falaria tostemps ni jamay non seria filh de la sciencia.

Et ayssi meteys tot hom que vulha gausir d'aquesta sciencia deu premier veser pro de libres dels philosophes, et aquels ben entendre a quala fin tendon, et aytan be que se esforce de ben entendre las verayas conclusios et trebalhar per verayas operacions et praticas.

3. Suggerimento di Michela Pereira.

Et a tot filh d'aquesta sciencia li covenon tres causas.

Premier deu notar et ben saber lo veray entendement dels philosophes; segondament, ben et deligenment deservir ad obrar, tersament que aia entencion envays Dieux de secourir a son prosme et de lauzar et honorer Dieux sus tot quant es, et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu; et amb aquest prepaus perdurable Dieux te prosperara. //

Per so ieu, Bernat Peyre, menor entre los fils de l'art secreta, volen seguir la doctrina dels philosophes, las conclusios dispersas en moltz diverses libres, per .VII. entencios al present libel, per memoria, vuellh complir et compillar brevement, tot en aysi com lo mien fevolh entendement a pogut comprendre; et qui ben lo volra seguir conseguira son obtat et complira sa ententa sens fallir.

[f. 53] *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius.*

Aquesta *Soma* fezi ieu, Bernat Peyre, autrament lo Grant Bernat, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes, la qual acabiey en mo veray proposit lo premier jorn d'octobre l'an M.CCCIX.

La entencio de la peyra ...

[f. 56v] *Laudetur Iesus Christus Amen.*»

La redazione francese della *Soma*, trasmessa per intero da un solo ms. (Pari-gi, B.N. lat.11201), ugualmente datato al sec.XV, propone il brano iniziale, con la doppia ‚firma d'autore' e la data, nella forma seguente:

[f. 44] «Souverain est celluy qui est createur de tout le monde [...]; et en ce propos pardurable Dieu luy aidera et prosperera.

Pour ce, je, Bernard Pierre, le moindre entre les filz de l'art secreite, voulant ensuivre la doctrine des philosophes et les conclusions diverses en moult divers livres, .7. intencions en ce present libelle par memoire acomplir et compiller briefvement [f. 45] tout ainsi que mon frivol entendement a peu comprendre; et qui bien le voudra suivre consuivra son desir et complira son entente et volun-té.

[f. 50]⁴ Je, Bernard Perre, aliter appellé le Grant Bernard, fiz ceste presente somme, que j'estoie bien petit, speculant es livres des philosophes, laquelle je achevit en bon et vray propos le premier jour d'octobre l'an .1366.»

Rispetto alla versione in oc, la redazione francese del trattato è, inoltre, incorniciata da un ‚incipit' e da un ‚explicit', entrambi in latino, della stessa mano del copista, che riproduciamo qui di séguito:

«Incipit Somma colecta ex libris philosophorum et dictis eorum super parte philosophiæ secreta per venerabilem philosophum Bernardum Petri Treverensem, maiorem per antifrasm dictum, quia stature minoris est, completa anno .1366. prima decembris».

4. Grazie alla riproduzione del f.50 del ms., gentilmente fornita da STM, è possibile correggere tre errori di lettura: *Perre* (non *Pierre*), *achevit* (non *acheve*), e soprattutto *aliter* (non *autres*, come stampa STM, né *alias*, come suggerisce D.Kahn).

«Hic finit Summa sive Tractatus magistri Bernardi Petri treverensis philosophi qui aliter gallice fuit dictus le grand Bernard per antiphrasim».

* * *

Applicando al caso specifico i criteri sopra esposti per l'escussione dei testi pseudo-arnaldiani, pur in assenza di un'indagine di prima mano,⁵ alcune conclusioni s'impongono.

1. Nella redazione in oc, il prologo del trattato è volto ,al divino': lo attestano non solo la duplice invocazione latina,⁶ che si ripete quasi alla lettera all'inizio dei due fogli (f. 52v *Jesus Marie filius sit mihi clemens et pius*; f. 53 *Jesus Marie filius sit nobis clemens et pius*), ma anche due successivi passaggi, di cui non c'è traccia nel testo oitanico: «per inspiracion divinal» (ed. STM, 294, r. 10) e «et aver bon cor de complir los mandamens de Dieu» (*ibid.*, r.25). Di analoga impronta devota anche la ,subscriptio' finale in lode a Cristo, al f. 56v (*Laudetur Iesus Christus Amen*).

2. Nella redazione in oil, dove mancano queste allusioni al divino, l'accento è posto –al contrario– sugli aspetti filosofici: ai «libres dels philosophes» (oc', ed. STM, 294, r. 16) corrispondono i «livres ,bons' des philosophes» (oil', ed. STM, 365, r. 11), e «le vray entendement des philosophes» è ulteriormente specificato: «et non pas sophisticque» (oil', ed. STM, p. 365, r. 18).

3. La data 1366 è ripetuta, identica, per due volte nella redazione francese: nell',incipit', e nel secondo passaggio dove compare il nome dell'autore (f. 50 «Je, Bernard Perre, aliter appellé le Grant Bernard...»).

4. Che in ,lo Grant Bernat/le Grant Bernard' sia da vedere un ,cognomen per antiphrasim' è confermato, e perfino giustificato nella sua etologia, dalla redazione francese, che torna sull'argomento per ben tre volte: nell',incipit', nell',explicit', e al f. 50 (*ibid.*).

5. «menor entre los fils de l'art secreta» (oc') = «le moindre entre les filz de l'art secrete» (oil') non può essere che una dichiarazione di modestia, come tale appartenente alla topica esordiale.⁷

6. «lo Grant Bernard, quar era ben petit, speculan en los libres dels philosophes» (oc') rappresenta un altro tópos usitato: l'autore proclama la sua pochezza, cioè la sua inferiorità, non solo di fronte all'opera che sta per intraprendere, giudicata superiore alle sue forze, ma anche di fronte ai suoi prede-

5. Oltre ai dati forniti da STM, abbiamo a disposizione solo riproduzioni parziali dei mss.

6. Tanto questo raddoppio, quanto la doppia firma d'autore che segue, l'uno e l'altra funzionalmente equipollenti, farebbero pensare alla giunzione di due prologhi distinti, operata da un copista.

7. Ricordiamo che STM appoggia, su questo solo passaggio, la sua ipotesi che Bernat Pere fosse un frate minore (,menor').

cessori, in questo caso i filosofi, tanto più grandi di lui (insomma, siamo dei nani sulle spalle di giganti etc.).⁸

In nessun caso ,petit' può riferirsi all'età (tutt'al più, può riguardare la statura).⁹ Sempre sul piano linguistico, ,speculan(t)' –a norma grammaticale– non può essere che un gerundio del verbo ,speculare', tanto in oc che in oïl; sicuramente non è un sostantivo.¹⁰ Dunque, ,ben petit' deve essere tradotto ,molto modesto', ,ben poca cosa': cioè, «io ero ben poca cosa» quando pretendeva di speculare sui libri dei filosofi, per divulgarne la dottrina; perché occorre leggerne molti, e comprenderli bene, e intendere il loro vero pensiero, e conoscerne la vera spiegazione. Solo allora, conclude l'autore, si può essere in grado di divulgare correttamente la dottrina (alchemica) a chi vuol essere ,figlio di questa scienza'.¹¹

8. Si veda, del resto, «tot en aysi com lo mien frevolh entendement a pogut comprendre» (oc', STM, p. 296, r. 1).

9. Questo spiega il fraintendimento della versione francese, che si sente in dovere di spiegare l'opposizione ,grant/petit' («majorem per antiphrasim dictum») aggiungendo «quia stature minoris est».

10. STM suggerisce di tradurre ,petit speculant', simple observateur'.

11. Le espressioni ,fils de l'art secreta' e ,filh de la sciencia', usate nella *Soma*, ricordano ,filh de doctrina', stereotipo ricorrente nel *Testamentum* pseudolulliano. Nella *Soma* si accenna inoltre alle ,paraulas de Hermes' come fondamento stesso della dottrina alchemica (STM, 296, r. 12); e, in chiusura del trattato, il nome di Hermes precede quello di Arnau de Vilanova: «Et ayssi as .III. elemens et as lo sperit de Hermes que es dit ,avis'. Segont Arnau de Villa Nova aquesta terra sublimada deu esser noyrida de son sperit rubificat et altra vetz sublimada. Et ayso que sublimada sera sofre blanc non urent, et so que romandra al fons sera dit solfre vermelh et foch de la peyra, los quals solfres fermentatz fan las operacios maravilhosas, et aysi as .4. elemens» (*ib.*, pp. 315-6).

TAULES

TAULA DE FONS MANUSCRITS¹

AIS DE PROVENÇA Bibliothèque Méjanès Manuscrits 458	BOLOGNA Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio 105, 436 Biblioteca Universitaria Manuscrits 143
ALCALÁ DE HENARES Universidad. Biblioteca de Historia 102, 104, 106, 107, 108, 118, 119	BRESLAU (= WROCLAW)
ASSISI Biblioteca Comunale Manuscrits 155, 315	BRUGES Bibliothèque Municipale Manuscrits 155
BAMBERG Staatliche Bibliothek Manuscrits 155	BRUXELLES Bibliothèque Royale Manuscrits 155
BARCELONA Biblioteca de Catalunya 102 Manuscrits 403, 404, 405, 406 Cedulari Bohigas 142 Biblioteca de la Universitat de Barcelona 102, 113 Biblioteca Pública Episcopal 113 Institut Botànic 115	CAMBRAY Bibliothèque Municipale Manuscrits 409, 410, 411, 453
	CAMBRIDGE Corpus Christi College Manuscrits 145 ?? 155
BETHESDA National Library of Medicine 102, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 121	CARPENTRAS Bibliothèque Inghimbertaine Manuscrits 459, 465, 475, 483
BETHLEHEM Lehigh University Mss. 134, 136, 144-147	CHALONS SUR MARNE Bibliothèque Municipale Manuscrits 155
	CIUTAT DEL VATICÀ Biblioteca Apostolica Vaticana Barb. lat. 439, 442, 444-448

1. En aquesta taula i en particular en la seva segona part no figuren les pàgines en les quals és esmentat el nom d'Arnau de Vilanova; tampoc les que fan referència a ,Arnau de Vilanova, pseudo'.

En els estudis ací publicats són esmentats títols; en la segona de les presents taules els dits títols són reportats de la manera que es troben en els estudis; això no vol dir que cada títol correspongui a un text completament divers del que hi pot haver sota un títol semblant o no; o, dit d'altra forma, un sol text pot haver-se presentat en el curs del temps sota noms diversos i aquests aparèixer en els diferents estudis d'aquest volum.

- Borgh. 178, 179
 Pal. lat. 369
 Reg. lat. 386
 Vat. lat. 152, 154, 155, 158, 162, 163, 164, 166, 167, 177, 180, 182, 195, 192, 271, 316, 357, 462
- DRESDEN
 Sächsische Landesbibliothek
 Manuscrits 271, 369
- EDINBURGH 124
- ERFURT
 Amplonianische Bibliothek
 Sèrie CA: manuscrits 265, 266, 357
- FLORENCIA
 Biblioteca Nazionale Centrale
 Manuscrits: Sèrie C. 342
 Manuscrits: Sèrie G. 342
 Biblioteca Laurenziana
 San Marco: manuscrits 272
 Ashburn. mss. 384, 385, 386, 387, 388, 390, 393, 458
- GENOVA (GENÈVE)
 Bibliothèque Universitaire
 Manuscrits 473
- GRAZ
 Universitätsbibliothek
 Manuscrits 155, 158, 167, 175-176, 177, 179
- LEIPZIG
 Universitätsbibliothek
 Manuscrits 152, 154, 155, 256
- LONDRES
 British Library 93, 95, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124
 Royal 386
 Addit. 271, 386
 Harley 345, 409, 446
- Sloane 54, 142, 184, 386, 447, 452
 National Library of Medicine 95
 Welcome Institute, Historical Medical Library 102, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 114, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 271, 369, 444, 447, 449
- LYON
 Bibliothèque Municipale
 Manuscrits 483
- MADRID
 Biblioteca Nacional
 Manuscrits 146, 272, 306, 346, 348
- MILÀ
 Università degli Studi 104
 Biblioteca Trivulziana 116
- MONTPELLIER
 Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine 276
- MUNIC
 Bayerische Staatsbibliothek 104, 106, 109, 111, 114, 115, 120, 121, 124, 148
 Codices latini Monacenses 271, 272, 385
- NÀPOLS
 Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele 144,
 Manuscrits 271
- OVIEDO
 Biblioteca Universitaria
 Manuscrits 142
- OXFORD
 Bodleian Library
 Ashmole 447
 Corpus Christi College
 Manuscrits 131, 406, 414, 510, 514
 Merton College 107

- New College
Manuscripts 136
- PÀDUA
Biblioteca dell'Università
Manuscripts 155
- PALERM
Biblioteca Comunale
Manuscripts 393, 444-446, 448
- PARÍS
Bibliothèque Nationale 93, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 110, 112,
113, 115, 116, 118, 119, 125
lat. 143, 271, 276, 277, 284, 361,
390, 453, 515, 519, 525
fr. 463, 464, 518, 519, 524
esp. 140, 147
nouv. acq. latines 260, 451
Bibliothèque de l'Arsenal 53
Manuscripts 446
Bibliothèque de la Sorbonne 357
Bibliothèque Interuniversitaire de Mé-
decine 106, 113, 115, 116, 118,
119
- PRAHA/PRAGA
Universitní Knihovna 155, 369, 406,
447
- ROMA
Biblioteca Nazionale Centrale 104,
110, 112, 113
- Biblioteca Casanatense 106
- SANTANDER
Biblioteca Menéndez y Pelayo 143
- TARRAGONA
Antiga biblioteca del metropolità An-
toni Agostí 141
- TORÍ
Biblioteca Nazionale Universitaria
Manuscripts 359, 446, 449, 454,
573
- TOURS
Bibliothèque Municipale
Manuscripts 155
- WIEN
Österreichische Nationalbibliothek
Manuscripts 271, 272, 386
- WISCONSIN-MADISON
University. Duveen Collection 117
- WROCLAW
Universitätsbibliothek
Manuscripts 152, 154, 155, 157,
158, 163
- YALE
University Library
Mellon Collection Mss. 384, 385,
386, 387, 388, 389

TAULA D'ANTROPÒNIMS I D'OBRES ANÒNIMES

- Abano, Pietro d' 37, 39, 41, 52, 53, 55, 56, 85, 92, 269, 274, 293, 296, 297, 301, 303, 312, 316-331, 333, 335, 339, 341, 342, 347, 355, 356, 358, 398, 401
- Abbreviatio praesentationis factae Burdegalliae* 175, 176-177, 177, 179,
- Abigdor, Abraham 462
- Abû-l-Salt 150
- Acronius Phrysius, Iohannes 73
- Adam 212, 336, 337, 339, 340, 342, 344, 360, 365, 366, 367, 375
- Additiones ad Speculum Iudiciale* 40, 275
- Aforismi* 357
- Agostí, Antoni 35, 141
- Agrimi, Jole 140, 329, 398
- Agustí d'Hipona, s. 160, 194, 197, 339, 340, 344
- Alamannus de Bononia 445, 448
- Alanyà, Josep 19, 27
- Albalat, Guerau d' 37, 40, 270, 276
- Albert el Gran 44, 45, 68, 69, 103, 104, 145, 146, 149, 196, 296, 297, 299, 301, 310-316, 322, 338, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 371, 380, 437, 450
- Albert el Gran, pseudo 149, 449
- Alberto de Zancari 357
- Albubetri = Rhasis
- Alchabitius 39, 274, 277, 280
- Alderotti, Taddeo 355, 356, 365, 382, 398
- Aldobrandino della Toscanella 342
- Alemannus de Bohemia 455
- Alessio, F. 355
- Alexandre el Gran 195, 364, 365
- Alexandre d'Afrodísia, 296-297, 313
- Alexandre de Hales 338, 340, 341, 476
- Alfons IV Trastámara 130, 144
- Alí ibn Ridwan 146, 292, 293, 322, 326, 343, 363, 418
- Aliae quaedam annotationes ex variis auctoribus* 108
- Alkindi 299
- Allegoriae sapientum supra librum Turbae* 146
- Alliney, G. 338
- Allocutio christini de hiis quae conveniunt homini...* 180
- Allocutio de significatione nominis tetragrammaton* 10, 18, 21, 156, 159, 163, 164, 166, 170, 174, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 189, 193
- Alonso, Manuel 306, 346
- Alòs-Moner, Ramon d' 61, 103, 365
- Alphabetum catholicorum* 183
- Alphidius 144
- Althof, J. 333
- André d'Espagne 272
- Andreu d'Hongria 472
- Anonyme de Zuretti* 448
- Anselm, s. 22
- Antidotarium* 35, 36, 38, 150, 239, 240, 243, 244, 249, 252, 253, 254, 257, 258, 383, 391, 407
- Antidotarium Nicholai* 240, 259
- Antidotum contra venenum effusum per fratrem Martinum de Atheca* 176, 177
- Apertorium* 513
- Apertorium animae et clavis scientiae occultae* 91
- Apertorium magnum* 403
- Aphorismi de gradibus* 282, 283, 299, 300, 396, 399, 402, 405, 407, 416, 414, 415, 419, 424
- Aphorismi de memoria* 35, 150, 419
- Aphorismi extravagantes* 270, 419
- Aphorismi particulares* 37, 270, 419
- Apocalipsi* 157, 166, 193, 203, 232, 375
- Apologia de versutiis atque perversitatibus pseudotheologorum...* 175, 176, 178,
- Appel, Carl 510
- Aquila 153
- Aquila, Angelo d' 41, 276, 277
- Arisley 144
- Aristòtil 22, 95, 99, 144, 146, 195, 279, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293, 296, 297, 298, 300, 303,

- 304, 306, 311, 314, 315, 317, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 328, 329, 333, 337, 338, 339, 345, 346, 348, 351, 356, 370-371, 373, 395, 416, 418, 424, 429, 448, 470
- Aristòtil, pseudo 364, 449
- Arnau de Brussel·les 143, 144, 147
- Arnau del Puey 460-461
- Arnaldi de Villanova opera theologica omnia* 11, 19,
- Arnaldi vita* 67, 330, 331
- Arnoldi praefatio in tractatum de philosophorum lapide* 88, 105
- Arrizabalaga, Jon 14, 15, 27, 420
- Ars catholicae philosophiae* 316
- Ars lulliana* 345
- Ars operativa medica* 47, 79, 106, 381, 382, 383, 384-389, 391, 392, 393, 411, 413
- Art de Raymundus Lullus en français* 519
- Art intel·lectiva* 34, 137
- Artefius 449
- Articella* 292, 355
- Artis auriferae* 89, 90, 91, 92, 95, 107, 108
- Artur 78
- Astarius 146
- Astrologia* 38, 270, 273
- Astronomica* 273
- Asua, Miguel de 345, 346, 347, 351,
- Aubry, Jean 108
- Aurora consurgens* 340
- Ausécache, M. 342
- Avalle, A. S. 509
- Ave Maria* 464
- Avenoza, Gemma 134
- Avenzoar 257
- Averrois 297, 313, 317, 321, 322, 327, 328, 329, 401, 404, 416, 419, 420, 422, 423, 470
- Avicenna 43, 68, 80, 244, 245, 246, 259, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 297, 301-303, 310, 311, 319, 320, 323, 324, 326, 329, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 346, 352, 353, 362, 363, 395, 420, 423, 430, 443
- Azareus 270
- Bacon, Roger 43, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 90, 152, 153, 182, 184, 195, 196, 258, 291, 323, 337, 342, 347, 350, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 391, 396, 397, 407, 408, 415, 425, 431, 436, 438, 449, 450, 451, 452
- Bacon, pseudo 343, 361, 363, 451
- Badia, Lola 27, 330
- Bédier, 510
- Baker, George 94, 119
- Balasch, Esther 141
- Baldo degli Ubaldi 275
- Baratier, Édouard 463, 479
- Baraut, Cebrià 155, 160, 161
- Bariston 41, 277
- Barr, J. 339
- Barracano, Maurizio 115
- Barthélemy, Pascale 27, 143
- Basili de Rubí 12
- Batl·lori i Munné, Miquel 11-13, 19, 154, 174, 181, 184, 448, 460, 461, 462, 473
- Baur, L. 408
- Beatriu de Provença 473
- Beatus, Romanus 85
- Beaune, Colette 469
- Beauroy, Jacques 476
- Becker, Matthäus 85, 111
- Beltran, Vicenç 134
- Benet XI 23, 316, 453
- Benet XIII 475
- Benton, John 461
- Benvenuto da Parma 517
- Benzing, Josef 70, 71, 76, 85
- Berger, A. M. 388
- Bernard de Chartres 468
- Bernard le Trevisan 514, 518-519
- Bernardo di Angrarra 305, 357
- Bernardo di Treviri 376
- Bernardus Trevirensis = Bernard le Trevisan/Bernardo di Treviri
- Berthelot, M. 436, 438
- Bertucci, Nicolò 357
- Bertuccius de Bononia 357
- Beullens, P. 348
- Bianchi, Massimo 65
- Biblia* 86, 194, 200, 366, 403

- Biller, Peter 263, 335, 337, 341
 Billioud, Joseph 480
 Blanc, Jacme 54
 Blasi, Agnès de 461
 Blasi, Ermengol 284
 Blasi, Joan 184
 Blassius, Ioannes Sebastianus 114
Blume aller Blumen 121
 Boccaccio, Giovanni 472
 Bodenstein, Adam von 29, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 104, 105
 Boeci 197, 299
 Bofill i Mates, Jaume 12
 Bohigas i Balaguer, Pere 141, 142, 145
 Bonaventura di Bagnoregio, s. 52, 338, 339, 344, 375
 Bonaventura da Iseo 328, 383
 Bonifaci IV 445
 Bonifaci VIII 23, 37, 40, 44, 50, 53, 175, 270, 272, 275, 276, 299, 316, 330, 337, 364, 368, 425, 437, 439, 449, 453, 455
 Bonner, Anthony 86
 Bonnet, Marie-Rose 481
 Bono di Ferrara, Pietro 41, 55, 69, 96, 103, 104, 278, 344, 365, 372, 414, 424, 425, 482
 Borgnet, August 196, 312
 Borgnet, Emile 196, 312
 Borgognoni, Teodorico 133, 382, 383, 386, 388, 392
 Borrichius, Olaus 92
 Botam, Joan 27
 Boudet, Jean-Patrice 272
 Boudon, Véronique 418, 420, 422
 Bouillet, M.-N. 473
 Boureau, A. 341
 Boyle, Robert 91
 Boysset, Bertran 50-51, 457-508
 Boysset, Maria 457
 Braccresco, Giovanni 344
 Bracciolini, Poggio 273
 Brancalone, D. 385
 Brathering, Joachim 111
 Braun, Johann Friedrich 96, 123
 Braunschweig-Wolfenbüttel, Julius de 75
 Bresciano, Giovanni 144
Breviarium 474
Breviarium practicae 64, 460
Breviarus 101
 Brewer, J. S. 152, 323, 342
 Bridges, John Henri 153, 342
 Brockliss, Laurence 66
 Brunel, Clovis 509
 Brunel-Lobrichon, Geneviève 461
 Brunetto Latini 470, 475, 477
 Brunn, Philibert 114
 Bruno de Longoburgo 245, 246, 249, 252
 Brunswig, Hieronymus von 68
 Burch, Jacme del 143
 Burger, Walter 163
 Burkard, H. 155
 Burnett, C 446
 Busard, H. L. L. 299
 Busqueta, Joan Josep 141
 Buzzetti, D. 358
 Bynum, 337, 338, 341
 Caballero, Carmen 142
 Cabré, Miriam 146
 Cabré, Montserrat 27
 Cadden, J. 350, 351, 352, 356
 Caifas 192, 193
 Caillet, Robert 458, 459, 461, 481
 Calça roja, Martí de (Martinus de Caliga rubea) 241, 242
 Calero, F. 273
 Calid 90
 Calvet, Antoine 26, 49-50, 61, 62, 67, 69, 71, 72, 80, 83, 84, 90, 91, 131, 132, 133, 140, 236-237, 244, 258, 344, 361, 362, 369, 370, 372, 376, 377, 390, 391, 392, 398, 401, 410, 413, 414, 420, 421, 431, 435-456, 462, 463, 464, 473, 509
 Camilli, Giuliana 132, 383, 413, 473
 Campanella, Tommaso 66
 Campano da Novara 299
 Campbell, Eldridge 245, 246
 Campesii, Johannes Antonius 107, 113
Canon medicinae 283, 286, 288, 290, 295, 302, 303, 310, 323, 336, 337, 346, 353, 357
Cantilena 148

- Carassi, Marco 446
 Caravaggi, Giovanni 460
 Carbonel, Bertran 460
 Cardanus, Hieronymus 106
 Cardinal blanc = Joannes de Toletó
 Cardini, F. 360, 426
Cardino de veritate 117
 Carini, Isidoro 445, 448
 Carles I d'Anjou, rei de Nàpols 473
 Carles el Coix 472
Carmen 85, 88, 92, 99, 100, 111, 113, 115, 122, 124, 440, 441
 Carobert d'Anjou 472
 Carotti, S. 354
Carpinatio poetriae theologi deviantis 176, 170
 Carreras i Artau, Joaquim 19, 151, 174, 175, 184, 193, 316, 456, 460, 469, 474
 Casagrande, C. 341
 Caslari, Crescas 462
 Caslari, Israel 462
Cathena aurea 28, 67, 100, 450
Cathena aurea philosophorum 237, 440, 441
 Cazzaniga, G. M. 337
 Chabaneau, E. 461
 Chabàs, Josep 27
 Chabàs, Roc 270, 331, 456
 Champier, Symphorien 67, 68, 85, 330, 331, 440, 441
 Chapelle, Michel 439
 Charlo, L. 71
 Chaucer, Geoffrey 443
 Chauliac, Guiu de 41, 277
 Chélini, Jean 464
 Cherubini, P. 393
Chirurgia magna 41
Chrysorrhoas 76
 Ciccarelli, D. 445, 446
 Cifuentes i Comamala, Lluís 26, 32-35, 55, 129-150, 398
 Cigala, Lanfranc 464
 Cirillus 175
 Claren, Lutz 69
 Claren, Angelo 182
Clavicula Raymundi Lulli 84
 Clericuzio, A. 63, 65, 425
 Clévenot, Michel 463
 Climent IV papa 195
 Climent V papa 23, 55, 176, 177, 260, 265, 266, 453, 472
 Climent VI papa 475
Codicillus 384, 399, 403, 405, 407, 413
Coelum philosophorum 28, 68, 69, 78, 107
 Colinet, A. 449
 Collard, F. 420
Collectanea 78
Colliget 317, 320, 322
 Colnort-Bodet, S. 429
 Colomer i Pous, Eusebi 13-14
 Colonna, cardenals 155
 Colton, James 245, 246
Commenti alle Sentenze 342, 352, 375
Commentum super quasdam parabolas 419
Commentum super 'Vita brevis' 416
Commentum supra de longitudine et brevitate vitae 327
Commentum supra librum Galieni de morbo et accidenti 282
Commentum supra tractatum Galieni de malicia complexionis diverse 282, 283, 288, 301, 304, 423, 427
Commentum supra Technè Galilei 292
Compendium animae transmutationis metallorum 383
 Concheff, Beatrice 134
Conciliator differentiarum philosophorum et medicorum 296, 301, 316, 317, 335, 341, 342, 355, 356
Concordantia de' filosofi 117
Confessio Ilerdensis 176, 179
 Congar, Yves M. J. 462
Consiglio contro la pestilenza 64
 Constança de Hohenstaufen, reina de Sicília 153, 156
 Constantino Pisano 55
 Contini, 510, 523
 Contreras Mas, Antoni 130
 Corbett, James 276, 410
 Corbette, 518, 519
 Corduba, Ferdinandus de 152
 Coroleu i Inglada, Josep 130
 Coromines, Marcel 19
Correctio fatuorum 40, 275
 Corvian, Pèire 464

- Cosmacini, G. 386
 Cova, Luciano 44, 45, 335, 336, 338, 341, 348
 Coville, A. 459
 Crawford, Michael H. 141
 Crisciani, Chiara 26, 40, 41, 44-47, 55, 69, 133, 140, 247, 254, 275, 278, 279, 281, 291, 301, 310, 316, 317, 323, 326, 328, 329, 330, 333-380, 381, 393, 394, 398, 381, 393, 394, 398, 401, 402, 408, 414, 420, 425, 426, 430, 431, 514
 Cruz Pontes, J. M. da 345
 Curtius, Ernst Robert 468, 474, 478, 517
 Cusa, Nicolau de 13, 369
- Dancia illustris regis Aragonum* 180
Daniel 168, 169, 173, 193, 207, 208, 209
 Dante Alighieri 341, 470, 517
 Dastin, John 34, 134, 135, 136, 146, 369, 431
 Daucius 146
De adventu antichristi 330
De alchimia opuscula 29
De aluminibus et salibus 286
De anima 286, 298, 311
De animalibus 298, 306, 311, 312, 314, 345, 346, 348, 351, 353, 354
De aqua vitae simplici et composita 28, 50, 67, 100, 103, 236, 248, 392, 441, 450, 452, 453
De aquis 383, 390, 392
De aquis medicinalibus 47, 389
De arte chymica 90
De causis longitudinis et brevitatis vite 346
De causis sanitatis et aegritudinis et necessitatis mortis 294
De coelo 286
De complexionibus 285, 286, 421
De compositione lapidis philosophorum... 146
De congelatione et conglutinatione lapidum 293
De conservanda iuventute et retardanda senectute 43, 291, 351, 361
De conservatione iuventutis 368, 474
- De consideratione quinte essentie* 78, 79, 382, 384, 385
De considerationibus operis medicine sive de flebotomia 43, 281, 282, 283, 416, 417, 419
De demonstrationibus 286
De destruar 465
De differentiis februm 285, 288, 294
De doctrina compositionis medicine ad rubeum super argentum preparatum 146
De dosi tyriacalium medicinarum 394, 416
De duodecim imaginibus Hermetis 38, 39, 271, 272, 273, 276
De erroribus alchimiae 447
De erroribus medicorum 361
De essentiis essentiarum 514
De ethica 294, 295
De facultatibus naturalibus 285, 286
De fine medicinae 286
De generatione 345
De generatione animalium 286, 289, 298, 322, 324
De generatione et corruptione 285, 286, 293, 296, 297, 311, 313, 314, 321, 339, 354
De graduatione medicinarum 404
De historia animalium 286
De homine 312, 313, 314
De humido radicali 26, 43, 55, 257, 281-331, 335, 346, 348, 355, 368, 369, 416, 415
De imaginibus 270
De intentione alkimistarum 47, 394, 396, 417
De intentione medicorum 43, 47, 49, 50, 185, 262, 263, 282, 283, 286, 287, 288, 302, 328, 394, 396, 398, 399, 402, 405, 406, 416, 415, 416, 417, 418, 419
De intentionibus 362
De iuventute et senectute 285, 293
De lapide philosophorum 440, 441
De lapidibus 270
De l'arbre de la vie et de l'arbre solaire 345
De longitudine et brevitate vitae 285, 306, 328
De magistro 24
De malitia complexionis diversae 416

- De marasmo(de)* 285, 303, 304, 305, 317, 320, 326, 347
De marcore 285
De medicinis habentibus operationes similes universalibus 282
De medicinis simplicibus 35, 150
De membris 282
De methodo medendi 285
De mineralibus 351
De morbo et accidenti 419
De morte et vita 306, 313, 346
De mysterio cimbalarum ecclesiae 176, 178
De mundo 328
De mundo ad Alexandrum 335
De non esu carniū in Carthusia 180
De nutrimento et nutribili 351
De parte operativa 37, 39, 259, 270, 273, 416
De philosophorum lapide 28, 66, 67, 68, 69, 75, 78, 82, 100, 108, 114
De prudentia catholicorum scolarium 176, 178, 183
De ratione conficiendi lapidis philosophici 80
De regimine sanitatis 324
De remediis maleficiorum 83
De remediis secretis 28, 68, 69
De retardanda morte 54, 55
De retardatione mortis 56
De retardatione accidentium senectutis 43, 291, 337, 343, 361, 362, 368, 425, 451
De sanguine humano distillato 69, 441, 450, 452
De sanitate tuenda 297
De secretis naturae 69, 236, 237, 286, 440, 447, 449, 450, 451, 456
De secretis naturae ad Monteum 343
De sectis 398
De semine scripturarum 24, 36, 186, 191, 192, 195, 201, 237
De sigillis 38, 62, 82, 271, 331
De simplicibus medicinis 254, 421
De somniorum interpretatione 83, 303, 461
De spermate 286,
De symptomatum causis 285
De tabe 285, 317, 320, 325, 326, 329
De temperamentis 285
De tempore adventus antichristi 173-174, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 186
De transmutationibus corporum 286
De Tournes, G. 115
De Tournes, S. 115
De vinis 47, 50, 55, 94, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 266, 369, 383, 384, 388, 390, 391, 392, 406, 407, 408, 409, 430, 451
De viribus cordis 259, 420
De virtutibus naturalibus 323
De virtutibus rosmarini 103
De vita libri tres 64
De vita philosophorum 43, 291, 361, 362, 368, 369, 390, 421, 431, 442, 450, 451
Debus, Allen G. 64, 65, 66, 68, 85, 94, 97, 99
Decker, Bruno 197
Definitiones medicae 286
Defloratio(nes) philosophorum 444, 445, 448, 450, 455
Delarun, Jacques 476
Delumeau, J. 386, 387
Demaitre, Luke 281, 282, 285, 286, 288, 298, 303, 305, 317, 320, 326, 333, 334, 357, 360, 420
Demòcrit 108
Denhan, Henrie 119
{*Denuntiatio coram Benedicto XI*} 176
Denuntiatio Gerundensis contra fratrem Bernardum de Podio Cercoso 176, 177, 178, 316
Denuntiationes Massilienses 462
Despars, Jacques 342
Dialogus de elementis catholicae fidei 176, 177, 178
Dicta XII philosophorum 146
Dictats dels filòsofs segons Grasiano Cons-tansi... 149
Die Composition des Steins der Weisen 123
Diepgen, Paul 435, 437, 442
Dietzel, Kaspar 113
Dioscòrides 343
Disticha Catonis 468
Dolcelina de Digna 462
Domènec de Guzmán 464
Domínguez Reboiras, Fernando 348

- Donat(us)* 159
 Dorn, Gerhard 29, 66, 71, 84, 87, 108, 110
 Duby, Georges 463
 Duhem, Pierre 342
 Duns Escot 22, 334
 Duran, Estanislau 103, 104, 106, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 116
 Duran, Eulàlia 184
 Durand, Guillaume 40, 267, 275
 Durling, R. 333

 Echarte, M. J. 273
 Eckardt, 436
Eclesiàstic 333
 Eduard d'Anglaterra 369
 Eimeric, Nicolau 21, 437
 Eiximenis, Francesc 161
Electuarii mirabilis praeservantis ab epide-mia 114
Elementa 299
 Elia da Cortona 147
 Eloy, 72, 76, 91
Elucidarium 445
 Empèdocles 298, 423
Enfant sage, l' 460
 Enoch 365
 Enric de Gant 316
 Enric VII emperador 472
Epistle of Arnoldus de Villanova of mans blood dystilled 119
Epistola accurtationis 383, 518
Epistola ad Jacobum de Toletu 450, 452
Epistola ad regem Aragonum 73
Epistola cardinalis Albi de toto magisterio 445
Epistola de dosi teryacalium medicinarum 49, 415, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 432
Epistola de elementis 281
Epistola de sanguine humano distillato 29, 62, 69, 79, 80, 94, 99, 100, 106, 108, 109, 392
Epistola de secretis operibus 342, 366, 368
Epistola nova super alchimia 114, 119
Epistola super alchimia ad regem Neapolitanum (alias Flos regis) 28, 31, 67, 68, 73, 78, 80, 85, 89, 91, 92, 93, 95, 99, 100, 106, 108, 111, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 144, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 449, 451, 452, 454, 455, 473
 Erastus, Thomas 81, 84
Erklärung über Commentarium Hortulani 121, 122, 123, 124
 Ermengaud, Matfre 458, 477
Erroris alchimiae 445, 446, 448
 Ersenmenger, Iohannes Christophorus 114
 Escolapi 365
Esop 468
 Esquer, Tomàs 147
Ethica Nicomachea 287
 Euclides 286, 299
 Eugeni III papa 175
Eulogium de notitia verorum et pseudoapostolorum 176, 178
 Eustatia 144
Evangelii de Joan 193
Evangelii de Lluç 168, 208
Evangelii de Mateu 158, 165, 166, 168, 169, 171, 188, 202, 205
 Evangelista de Montagut 12
Évangiles de l'enfance 460
 Evans, Robert J. W. 66
Exempla 344, 384
 Eximenus 146
Experimenta 30, 92, 100, 116, 453
Experimenta Arnaldi 275
Experimenta seu secreta 265
Expositio super Apocalypsi 462
Expositiones super Parva naturalia 306
 Ezequiel 169, 185, 186, 191, 199, 209

 Fabri de Dye, Guillaume 41, 275, 278, 344, 345, 369, 376, 393
 Facca, D. 297
 Faes, Barbara 357
 Falcucci, Nicolò 356
 Faraó 167
 Farmer, D. H. 386
 Fauser, Winfried 196
 Fava, Mariano 144
 Favier, Jean 276
 Federici Vescovini, Graziella 55, 345, 359

- Felip IV de França, el Bell 18, 239, 252, 259, 437, 445
 Felip, duc de Bogonya 147
 Fèlix V (anti)papa 275, 343, 344, 376, 393
 Felix de Gennasio 68, 107
 Felsecker, Adam Jonathan 123
 Ferguson, John 96, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125
 Ferran I Trastámara de Nàpols 144
 Ferrari, Giovanna 26, 43-44, 281-331, 333, 335, 337, 339, 340, 346, 350, 353, 355, 394, 408
 Ferre, Lola 284
 Ficino, Marsilio 47, 55, 64, 66, 79, 90, 344, 361
 Fichman, Martin 68
 Figala, Karin 65, 84, 85
 Figulus = Töpfer, Benedikt
Fille du gran secret 410
 Finke, Heinrich 177, 175, 270, 276, 437
 Fioravanti, 337, 339
 Fiore, Gioacchino da 64, 344
 Flamel, Nicolas 84, 87, 118, 119
 Fleischer, Johann Friedrich 124
 Flood, David 462
Flor d'alquímia primera 148
Flos florum 28, 29, 31, 62, 67, 68, 69, 78, 80, 85, 87, 91, 92, 93, 95, 98, 100, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 124, 132, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 445, 448, 449, 451, 452, 455, 463
Flos medicine Salerni 23
Flos sanitatis 23
Flos sophorum 456
 Fludd, Robert 66
 Foix, Josep Vicenç 61
 Font i Sagué, Norbert 130
 Fontaine, Jacques 470
 Fontaine, Jean de la 118
 Forni, A. 116
 Förster, E. 361
 Fouché, D. 463
 Fowler, B. 247
 Fr. Dominique 445, 448
 Fradin, François 125
 Francesc d'Assís, s. 463
 Frater Petrus 409
 Frater Terredus 386
 Frati, Lodovico 436
Frayre de Joy et Sor de Plaser 468
 Frederic II Hohenstaufen 153, 470
 Frederic III de Trinàcria 85, 92, 438, 461
 Freudenthal, G. 305, 309, 333, 335, 337, 339, 345, 350, 354, 373
 Friedlein, Roger 330
 Friedrich von Wüttemberg 87
 Fugger, Anton 29, 72, 104, 105
 Fugger, Johann Jakob 29, 72, 104, 105
 Fugger, Georg 29, 72, 104, 105
 Fugger, Ulrich 29, 72, 104, 105
 Fussenegger, Geroldus 175
 Gabiano, Balthazard de 125
 Gabriele, M. 360, 426
 Galè 16, 44, 48, 99, 184, 239, 263, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 293, 296, 297, 300, 303, 304, 306, 313-314, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 333, 339, 343, 352, 357, 361, 397, 398, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 428, 432, 433
 Galè, pseudo 293
 Galileo Galilei 24
 Galvano da Lavanto 344
 Gambacorta, G. 383
 García Ballester, Lluís 15-17, 63, 282, 283, 288, 292, 304, 360, 383, 397, 419, 420, 428
 García Font, Juan 130, 439, 440
 Gauchez, Sieur 94, 119
 Gautier Dalché, Patrick 470, 476, 477
 Gauvard, Claude 470
 Geber 33, 78, 80, 133, 139, 141, 144, 146, 147, 443
 Geber, pseudo 408, 433, 441, 450, 451, *Gedichte des Arnaldi de Villa Nova* 122, 124
 Geldner, F. 155

- Gènesi* 167, 194, 212, 324
 Gentile da Foligno 356
 Gentile, Luisa Clotilde 446
 Gerhard, Johann 114 454
 Gerolamo di Giovanni 342
 Gervais de Tilbury 444
Gesamtkatalog der Wiegendrucke 93, 103, 117
 Gesner, Conrad 28, 68, 69, 95, 108, 119
 Getz, F. M. 367, 415, 425
 Geusio, Adamus 109
 Giacomo d'Arezzo 338
 Giacomo da Siena 144
 Giacomo da Viterbo 367
 Gil (Aegidius), s. 386, 388, 389
 Gil Aristu, J. L. 66
 Gil de Roma 337
 Gil y Gil, Pablo 409
 Gil Sotres, Pedro 15, 270, 281, 282, 360
 Gilbert de Tournai 469
 Gilles de Corbeil 342
 Gilles, Henri 470
 Gillispie, Ch. C. 68, 72
 Gilly, Carlos 67, 71, 72. 76, 77, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 89
 Gilson, Étienne 476
 Giordanengo, Gérard 470
 Giovanni d'Andrea 40, 53, 56, 267, 275, 276, 437, 439, 443, 449
 Giovanni (Mercurio) da Correggio 345
 Giovanni di Napoli 341
 Giovanni di San Gemignano 344
 Giralt i Soler, Sebastià 10, 26, 28-32, 39, 61-128, 133, 142, 260, 265, 270, 271, 273, 365, 383, 439, 440, 461
 Girard, J. 118, 119
 Giulio Cesare 360
Gladius iugulans thomatistas 176, 179
 Gloning, Thomas 94, 384
Gloria inestimabilis 365
Glossa 340
 Godefridus Altissiodorensis 172
 Gohory, Jacques 66
 Goldstein-Préaud, T. 348
 Gomà Civit, Isidre 188
 Gordon, Bernat de 44, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 285, 297, 298, 301, 303-306, 309, 317, 320, 326, 329, 347, 355, 357, 398, 420
 Goseno di Colonia 283
 Gout, R. 463
 Grafström, A. 479
 Grammaticus (Gramàtic) = Priscià
 Grant, E. 359
 Grantye, Petrus de 108
 Grataroli (Gratarolo), Guglielmo 29, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 105, 106, 107, 344, 385, 394, 409, 440, 520
 Gregori papa 272
 Greifus, Fredericus 114
 Grell, Ole Peter 65, 85
 Grill, L. 172
 Grim, Johann Andreas 96, 123
 Grmek, M. D. 65, 360
 Gros, Gérard 463, 464
 Grosseteste, Robert 52, 53
 Gruman, G. J. 360
 Grundmann, Herbert 152, 153, 154, 155, 158
 Guillard, Guillaume 93, 118
 Guillaume d'Auvergne 340
 Guillaume de Conches 460
 Guillaume de Perissa 453, 454
 Guillaume de Rouen 146, 436
 Guillelmus archiepiscopus Remensis = Guillaume de Rouen
 Guillelmus de Brescia 425
 Guillot, Olivier 470
 Gulielmus de Moerbeke 298
 Gurtl, 72, 76, 84, 91
 Hackett, J. 364, 367
 Haeffner, Mark 481, 482
 Hain, Ludwig 103, 329
 Halbrecht, Isaac 88, 89
 Hali 519
 Hall, S. P. 245, 337
 Hall, T. S. 284, 285, 303, 333
 Halleux, Robert 62, 63, 350, 413, 437, 448, 464, 467, 468, 474, 482
 Halsmayr, Adam 87
 Haly = Alí ibn Ridwan
 Haupt, Christian 457, 459
 Haureau, Barthélemy 435, 441, 442, 443, 449

- Haven, Marc 460, 469
 Heber 157, 207
 Heidegger, Martin 14
 Heigel, Karl-Theodor von 154
 Heimpel, Hermann 153, 154
 Hellwig, Christoph von 96
 Henricpetri, Sebastian 76, 79, 94, 105
 Henrriques de Ribera, Fadrique 409
 Henschel, 436
 Hèrcules 481
 Herlitz, David 96, 122, 124
 Hermes Trismegistus 33, 55, 65, 76, 78, 115, 121, 133, 144, 145, 146, 258, 277, 331, 371, 391, 398, 408, 527
 Hermògenes 365
 Heròfil 418, 422
 Herold, Basilius Johannes 79, 105
 Hessen-Kassel, Moritz von 30, 90, 91
 Hesus, Iohannes Andreas 114
 Hieronymus, s. 175
 Hieronymus, Frank 71, 72, 76, 81, 94
 Hildegard von Bingen, s. 175
 Hill, Thomas 94, 119
 Hillgarth, Jocelyn N. 147, 348
 Hipòcrates 99, 242, 283, 296, 352
 Hippodamus Cherusus, Iohannes 95, 120, 124
 Hirnkofen, Wilhelm von 94, 384
 Hirsch, Rudolf 63
 Hirsch-Reich, Beatrix 154, 155, 158
 Hissette, R. 296
Historia animalium 300
Historia plantarum 286
 Hofer, 436
 Holmyard, E. Y. 293
 Horoscopus 175
 Hortulanus = Iohannes de Garlandia
 Huber, Joachim 69-70
 Hubicki, Włodzimierz 85
 Hug de Digna 463
 Huser, Johann 82, 86
 Huyon, Guillaume 126

 Jennis, Lucas 113
Imago vitae 148
Imatge de vida 148
 Imbach, Ruedi 388

In commentarios Hortulani expositio 79, 87, 94, 100, 107
In libro sex scientiarum 361, 366, 368
Index thomisticus 196
 Inghibert, 459
 Innocent papa 40, 275
Instrumentum alterum appellaltionis ad Apostolicam Sedem... 183, 184
Introductio in librum De semine scripturarum 10, 19, 36, 151-235, 263, 409, 412
 Isaac 362
 Isaac Israeli 289
Isagoge in Rosarium 29
Isaïes 167, 204
 Isidor de Sevilla, s. 470
Isopet 468

 Jâbir 450
 Jack, U. R. 350
 Jacme de Sant-Ser(n)in 143, 521
 Jacobus de Sancto Saturnino = Jacme de Sant-Ser(n)in
 Jacquart, Danielle 40, 41, 43, 274, 276, 277, 280, 281, 293, 343, 354, 355, 397, 398
 Jakob, Cyriacus 29, 69, 70, 104
 James, E. O. 344
 Jammy, P. 351, 352
 Jaume I de Catalunya-Aragó, el Conqueridor 54
 Jaume II de Catalunya-Aragó 240-242, 259, 270, 436, 440, 442, 453, 455
 Jean de la Rochelle 338
 Jean de Salisbury = John of Salisbury
 Jean de Seville 272
 Jeanroy, A. 464
 Jebb, 195
 Jennis, Lucas 90
Jeremies 236
 Jesús de Nazaret 53, 156, 157, 163, 165, 166, 171, 172, 173, 182, 188, 190, 203, 211, 236, 237, 341, 386, 463, 515, 516
 Joachim de Flore 152, 153, 154, 156, 159-161, 162, 169, 170, 175, 182, 195, 212, 213, 216
 Joachim de Flore, pseudo 152, 155
 Joan I de Catalunya-Aragó 130

- Joan XXI papa 306
 Joan XXII papa 135
 Joan (Oliu), Pèire 156, 175, 178, 182, 337, 344, 455, 462, 511
 Joana I de Nàpols 472
 Joannes de Corceo 323
 Joannes de Garlandia 79, 105, 106, 121, 123, 147
 Joannes de Saxonia 431
 Joannes de Toletò 445, 448, 455
 Joannes Quidort 330
Job 324, 335
 Johannitius 252, 306
 John of Salisbury 469
 John of Saxonie = Joannes de Saxonia
 Joly, Bernard 63
 Joly, Gabriel 237
 Jones, Colin 66
 Jordan, E. 155
 Jordan, Mark 44, 341
 Jordanus da Turre 358
 Jordi I d'Anglaterra 92, 116
 Josten, C. H. 135
 Joutsivuo, T. 416, 418
 Jung, C. G. 411
 Jung, Johannes Friedrich 86

 Kahn, Didier 61, 84, 237, 376, 394, 514, 517
 Kallid 95
 Kampers, Franz 154
 Kant, Imanuel 14
 Kay, S. 360
 Kern, Anton 175
 Khouri, R. 420
 Kibre, Pearl 72, 148, 149, 196, 447
 Kieckhefer, Richard 470
 Killy, Walther 85
 Kirkeby, John 514, 521
 Klaassen, F. 271
 Königs, Ludwig 95, 120
 Kopf, Peter 109
 Kraus, Johann Paul 95, 124
 Kühn, 285, 294, 320, 322, 326

 Lacinio, Giano 69, 78, 96, 103, 104, 123
 Lafont, Robert 475

 Lain Entralgo, Pedro 64, 65
 Lambertini, Roberto 357
 Lange, Hanne 172
 Lange, Johann 95, 122, 124
La obra e tractat de Macer 148
La siense d'atermenar 475
Lapis philosophorum per sol et lune 148
 Laporte i Salas, Josep 10
Las cuatro palabras de los filósofos antiguos 149
 Laszlo, Pierre 464
 Lauraeus Amofortis, Stephanus 78, 106
 Lavinheta, Bernat de 385, 387, 388
 Lawn, B. 281
 Lazzarelli, Ludovico 409, 411
 Le Blévec, D. 270
 Le Lièvre, Jean 277
Le livre de Roussinus 62
 Le Myésier, Thomas 348
 Leonardi, Claudio 509
Le Parnasse assiéé 99
Le rosier sur la fleur d'alkemie 446
Le sentier des sentiers 119
Le trésor des alchimistes 144
Leben des Arnaldus de Villa Nova 122
 Lechler, Iohannes 109
 Lee, Harold 152, 161, 173-174, 179, 184
 Lee, Sidney 94
 Lenglet-Dufresnoy, Nicholas 411
 Leonelli, Marie-Claude 462, 466, 480
 Lesourd, Dominique 509
 Lewry, O. P. 360
 Libau, Andreas 84, 85, 109
Libellus de alchimia 196
Libellus septem propositionum 34, 135
Liber aggregationis 149
Liber canonis 337
Liber chaos 348
Liber de aqua vitae simplici et composita 410, 444
Liber de aquis 444, 448
Liber de conservatione iuventutis 43, 291, 343
Liber de conservatione vite humane 368
Liber de consideratione quinte essentie 518
Liber de intentione alkimistarum 47, 281
Liber de investigatione secreti occulti 382, 393

- Liber de lapide philosophorum* 344-345
Liber de oculo 248, 388
Liber de regionibus sanitatis et infirmitatum 385
Liber de secretis naturae seu de quinta essentia 382, 391, 392, 518
Liber de spiritu et respiratione 354
Liber electionum secretorum superiorum 38, 271
{Liber epistolarum christini} 176
Liber experimentorum 50, 453
Liber februm 289
Liber figurarum 273
Liber formarum duodecim imaginum 38, 271
Liber Hermetis 407, 408
Liber iste 342
Liber lucidarii 445
Liber lucis 443
Liber misericordie 420
Liber Morienus 426
Liber montis 147
Liber novi testamenti 445
Liber perfecti magisterii 62
Liber philosophicus de omnium membrorum totius corporis sanitate 410
Liber Saturni 445
Liber secretorum ad Monteum 286, 293
Liber secretorum de virtutibus herbarum 149
Liber sex scientiarum 397
Liber trium verborum 149
Libera, Alain de 436, 470
Libro chiamato magistero 118
Lignum vitae 344
Lilium 463
Lilium abbreviatum 147
Lilium medicine 249
Lishaut, Arnaldus 144
Little, A. G. 342, 343, 451
Livre de El-Habib 438
Livre de Sidrac ou fontaine de toutes sciences 459, 460
Lladonosa i Pujol, Josep 147
Lleó de la Tribu de Judà = Jesús de Nazaret
Lletra als Corintis 195
Lletra als Hebreus 391
Lletra als Romans 263, 333
Llibell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal 33-34, 134, 146
Llibre de Enric Alamany 149
Llibre del gran magisteri...de la pedra filosofal 35, 140-143, 149
Llibre de les virtuts de Albert 149
Llibre dels dotze capítols 34, 136-137, 140, 141, 146
Llibre del gran magisteri i de les preparacions i regiment de la pedra filosofal 35
Lluís II d'Anjou 478
Lluís i Font, Pere 13
Llull, Ramon 9, 10, 13, 14, 17, 24, 47, 51, 55, 56, 63, 64, 65, 68, 69, 80, 84, 85, 86, 90, 91, 92, 94, 98, 99, 103, 104, 106, 108, 114, 130, 132-133, 137, 330, 345, 348, 349, 355, 403, 411, 413, 418, 423, 425, 436, 439, 443, 450, 476, 511, 512, 513, 518-519
Llull, Ramon pseudo 33, 145, 148, 343, 344, 365, 368, 369, 370, 371, 374, 375, 376, 377, 378-380, 381-412, 413-433
Lo Bello, Rosario Andrea 154
Lo Rosari 132
Locatelli, Benedetto 125
Lohr, Charles 348
Long, R. J. 336
López, M. 364
López Picó, Josep M. 12
López Piñero, Josep M. 16, 131
Lotter, Johann Jakob 93, 117
Luanco, José Ramon de 130, 141, 142, 149, 409, 410, 411
Lucentini, P. 271, 278
Lugo, S. 64
Lumen iuvenis experti 88, 89
Lumen luminum 78
Lumen novum 28, 31, 67, 68, 69, 78, 80, 85, 89, 90, 92, 93, 95, 99, 100, 107, 114, 116
Lustrach, Jaume 33, 133, 146
Luther, Martin 86
Lycosthenes, Conrad 82
MacPhail, I. 384
Macrobius 257

- Magister Petrus 408
 Magister Testamenti 371, 373, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 408, 409, 412, 414, 415, 417, 418, 424, 425, 426, 427, 428, 432, 433
 Maier, Anneliese 178
 Maimònides 257
 Maldigny, Jean Jacob 29, 30, 92, 98, 116, 117
 Maleval, M. de A. T. 415
 Mandeville, D. C. 293
 Mandosio, J. M. 277, 278, 280
 Manfred Hohenstaufen 153
 Manfredi, Girolamo 274
 Manger, Jean-Jacques 30, 31, 91, 92, 97, 98, 166, 237, 278, 344, 406, 409, 427, 436, 440, 441, 520
 Manilius 39, 273, 274
 Manselli, Raoul 151, 156, 158, 173
 Manuzio, Aldo 69
 Manzaleouni, Mahmond 135
 March, Josep M. 191
 Marchetti, Pietro Maria 117
 Margolin, J.-C. 64, 84
 Maria profetessa 95
 Marie de France 468
 Marne, Claudius de 108
 Marquet, Jean-François 84
 Marsili d'Inghen 297, 334
 Martels, Z. R. W. M. von 65, 305, 335
 Martí I l'Humà 146
 Martí de Barcelona 12
 Martí, Ramon, fra 14, 159, 163, 191
 Martin, F. 476
 Martínez de Bujanda, Jesús 83
 Mas, Jaume 147, 148
 Massabo Ricci, Isabella 446
 Matthaues de Sicilia 454
 Matteo Plateario 342
 Matton, Sylvain 61, 62, 64, 68, 84, 90, 345
 Mauro, L. 338, 375
 Mayer, Marc 141
 Mazaugues, Thomassin de 459
 McLean, Adam 90
 McVaugh, Michael R. 15, 16, 18, 26, 36-37, 47, 62, 133, 184, 239-264, 265-267, 270, 276, 277, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 292, 287-299, 304, 319, 328, 330, 333, 334, 337, 346, 350, 358, 362, 369, 377, 381, 383, 386, 388, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 405, 407, 409, 412, 413, 416, 417, 419, 420, 422, 425, 429, 430, 438
 Medea 309, 360
Medicationis parabole 18, 239, 240, 243, 252, 253, 259, 261
 Megiser, Hieronymus 30, 85, 88, 95, 110-111, 113, 440
 Mehirinos, J. F. 345
 Melchior de Basilea 79, 105
 Menahem 130
 Mendelsohn, E. 333
 Menéndez y Pelayo, Marcelino 142
 Mensa i Valls, Jaume 10, 19, 27, 154, 175, 461
 Merian, Matthieu 90
 Merlí 152
 Mestre, J. M. 71
Metaphysica 286, 324
Meteorologica 286, 295, 324
 Methodius 175, 237
 Meung, Jean de 118, 119
 Meyer, Paul 457, 459, 462, 465, 466, 474, 505, 506
 Michael Scorus 298, 470
 Millàs Vallicrosa, Josep M. 184
 Minnis, A. J. 341, 467
 Miquel d'Esplugues 12
 Mistral, Frederic 458
 Mondeville, Henri de 250, 251, 252, 254, 255
 Monfrin, Jacques 446
 Monjo de Michaelsberg 154, 169
 Montagnes, Bernard 464
 Monumenta Germaniae Historica 153, 154
 Moorman, John 463
 Moorat, S. A. J. 444
 Moran, Bruce T. 66, 70, 85, 87, 90
 Morazé, Charles 429
 Morel-Fatio, Alfred 140
 Morgenstern, Philipp 95, 96, 120, 121, 124, 125

- Morienus* 436
 Morienus Romanus 90, 146, 147, 365
 Mulholland, J. A. 350
 Müller-Jahncke, Wolf-Dieter 65, 85
 Multhauf, Robert P. 68, 94, 397
 Muntaner i Bujosa, Joan 130
 Murchi, Tomaso 56, 67, 125, 275, 439, 440, 441, 442, 449, 452, 454
 Murdoch, J. E. 359
 Mylius, Johann Daniel 29, 30, 90, 113, 440
 Myt, Jacques 126

 Nadal i Cañellas, Joan 151
 Nagel, Sílvia 306, 345, 347
 Nardi, B. 316, 317, 327, 328, 329, 330, 355, 365
 Naumans, Johann 96, 121
 Navarro, Víctor 131
 Nazari da Soriano, Giovanni B. 93, 117, 118
 Neubauer, A. 462
 Newman, William R. 367, 408, 433, 449, 450, 451
 Nicolaus de Occam 315, 316, 340, 358
 Nichomacus de Gerasa 286, 299
 Nicoud, M. 360
 Niebyl, P. H. 294, 333
Nova epistola super alchimia ad regem Neapolitanum 109, 112
Nova recepta electuarii mirabilis 392
 Nova villa, Gerardus de = Vilanova, Gerardus de
 Nova villa, Petrus de = Vilanova, Petrus de
Novum lumen 68, 69, 78, 80, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 439, 440, 441, 442, 454, 455
Novum testamentum 81, 90, 92, 101, 113, 440, 441, 448, 450
 Nummedal, Tora E. 72, 75

 Obertello, L. 299
 Obrist, Barbara 130, 278, 401, 425
Obratge dels Philosophes 51, 509, 513-519, 520, 521

 Occam, Nicolaus = Nicolaus de Occam
 Ockham, William 24, 45, 337
 Odo de Marimondo 172
 Oechslein, Nicolaus 81, 82, 126
 Ogrini, W. H. L. 130
 Oporinus, Johann 66, 71, 79
Opus de arte maiori 97, 101, 123
Opus epistolarum christini 176, 178, 179, 180
Opus et magisterium de lapide philosophorum... 146
Opus lunare 409, 410, 453
Opus magisterii 62
Opus mag. Arnaldi de Villanova distinctum per capitula 13 451
Opus minus 323
Opus philosophorum 513
Opus praeclarum de imaginibus astrologicis 39
 Oroz Arizcuren, J. 464
 Ortenburg, Ferran d' 76, 105
 Ortolanus/Ortulanus/Ortholanus/Hortulanus = Joannes de Garlandia
 Osiander, Andreas 75
 Ottheinrich 71, 72, 80, 90, 104
 Ottosson, P. G. 361, 398, 406

 Pagel, J. L. 251, 253
 Pagel, Walter 64, 65, 71
 Palingenius Stelatus, Marcellus 78
 Palladius 257, 286, 407
 Paniagua Orellano, Juan Antonio 15, 27, 40, 49, 63, 82, 83, 132, 239, 241, 242, 251, 256, 270, 275, 281, 282, 283, 330, 331, 360, 365, 383, 390, 413, 419, 435, 436, 437, 438, 453
 Pansier, Paul 459, 460
 Paolo di Taranto 433 (cf. Geber i Pseudo Geber)
Paràbola del sembrador 168
Parabola super lapide philosophorum 146
Parabola medicationis 415, 416
 Paracels 29, 30, 31, 48, 64, 65, 66, 71, 76, 79, 81, 82, 84, 86, 87, 89, 94, 97, 99, 237, 402, 429, 440
 Paravicini-Bagliani, Agostino 37, 54, 56, 133, 247, 258, 270, 274, 275, 291, 299, 337, 344, 360, 361, 364,

- 367, 368, 369, 376, 381, 397, 402, 412, 414, 420, 425, 451, 514, 523
- Pardo Tomás, José 66
- Parés i Farràs, Ramon 131
- Paris, Gaston 510
- Park, K. 358-359
- Pars tertia de scientia divina abbreviata* 113
- Parva Naturalia* 44, 345, 347, 351, 353
- Parvum rosarium* 62
- Paschetto, E. 330, 355
- Pascual, J. 71
- Pastore, A. 76
- Pau apòstol 167, 195, 205, 212, 215
- Pau III papa 361
- Paulus de Taranto 450, 454
- Payen, Jacques 62, 132, 435, 436, 438, 464
- Peiresc, 459
- Pellós, Francès 475
- Peña, Vidal de la 409, 410
- Perarnau i Espelt, Josep 9, 10, 11, 13, 17-19, 21, 26, 36, 54, 55, 61, 62, 148, 151-218, 237, 263, 316, 330, 376, 382, 383, 409, 412, 413, 454, 462, 474
- Pere apòstol 163, 213
- Pere II de Catalunya-Aragó, el Gran 153, 156, 409
- Pere III de Catalunya-Aragó, el Cerimoniós 130
- Pere Hispà 297, 301, 306-310, 312, 313, 322, 345, 346, 347, 348, 251, 354, 355, 356, 382, 388
- Pere Llombard 196, 315, 338, 339, 341
- Pereira, Michela 5, 9, 17, 23, 26, 28, 44 47-49, 54, 55, 62, 63, 68, 77, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 141, 142, 144, 145, 146, 148, 247, 248, 258, 260, 261, 267, 333, 334, 343, 348, 367, 368, 370, 373, 376, 377, 378-380, 381-412, 413, 414, 415, 417, 418, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 436, 438, 439, 442, 443, 457, 461, 464, 473, 511, 512, 513, 518, 524
- Perfectum magisterium* 62, 78, 442
- Periochae et paraphrases capitum Rosarii* 109
- Perissà, Guillem de 50
- Perna, Pietro 29, 30, 31, 54, 71, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 283, 440
- Pernoud, Régine 476
- Perrone Compagni, V. 271, 278
- Peset, José Luis 16
- Petitiones et responsiones facte per Agadinum a spiritu* 145
- Petrarca, Francesco 472
- Petreius, Johann 75, 76
- Petri, H. 29, 75, 76, 79
- Petrus Apponensis = Abano, Pietro d'
- Petrus de Villanova 409
- Petrus Hispanus = Pere Hispà
- Peter of Bonn 265
- Peyre, Bernat 51, 461, 462, 509, 513, 514, 515, 516, 520, 524, 525, 526
- Pfeiffern, Michael 96, 121
- Philater, Evonymus = Gesner, Conrad
- Philosophia catholica et divina* 165, 176, 178, 316
- Picatrix* 448
- Pileggi, Maria Aparecida 26, 49, 256, 394, 413-433
- Pilet, P. E. 68
- Pingree, D. 271
- Pinto de Caneto, Filippo 286, 293
- Pitagoras 78
- Plinius 147
- Plotí 63, 79
- Plusquamcommentum* 357
- Podio, Bernardus de 466
- Portet, Pierre 465, 475, 476
- Portmann, Marie-Louise 91
- Potestà, Gian Luca 340
- Potestas divitiarum* 513
- Pouille, Emmanuel 144
- Practica ad quendam papam* 29, 62, 78, 80, 87, 92, 99, 101, 106, 107, 110, 113, 115, 116, 440, 441, 442
- Practica ipsius Arnaldi* 142
- Practica scripta domino pape Clementi* 266
- Practica summaria* 260, 265-267
- Practica viatici* 266
- Praesentatio facta Burdegaliae* 18, 175, 177, 178, 179, 180, 185
- Praxis* 28, 83, 87, 98

- Pretiosa margarita novella* 69, 344, 372
 Priesner, Claus 65, 84, 85
 Principe, W. H. 336
 Pringree, D. 448
 Priscià 159, 193
Protestatio coram Benedicto XI 181, 316
Protestatio facta Burdegaliae 178, 179, 180
Protestatio Perusiae coram Camerario 178, 179, 180, 316
 Puig i Oliver, Jaume de 9-57
 Puigcercós, Bernat de 21, 22
 Pumfrey, Stephen 65, 85

Qualiter fit aqua fortis et virtutes eius 145
Quaestio an lapis philosophicus valeat contra pestem 374, 376
Quaestiones de animalibus 306
Quaestiones de tyriaca 425
Quaestiones disputatione de traductione humanae naturae... 315
Quaestiones super Articella 346
Quaestiones super de animalibus 313, 347
Quaestiones super Isagoge, Tegni... 306,
Quaestiones tam essentielles quam accidentales 76, 81, 86, 87, 88, 92, 101, 112, 113, 115, 116, 146, 440, 441, 442, 443, 449, 451, 452
 Querol San Abdon, Jordi 136
Quomodo Mercurius convertitur in veram lunam 146

 Rainini, Marco 186
 Ramón y Cajal, Santiago 15
 Randolph Daniel, Emmet 152
 Rangoni Giannotti, Tommaso 361
Raonament d'Avinyó 448, 461
 Rapp, Francis 463
 Rapundi, Dino 41, 276
 Rasés = Rhasis
 Rattansi/Rattawzi, P. 63, 65, 425
 Raynouard, 470, 477
Recepta electuarii mirabilis praeservativa ab epidimia 28, 67, 68, 101, 108
 Realville, madame de 453
 Reeves, Marjorie 237
Regimen 41
Regimen et ex quibus componi debet lapis philosophorum 145

Regimen sanitatis 35, 150, 462
Regimen sanitatis ad regem Aragonum 241, 259, 360, 365
Regule generales curationis morborum 23
 Reho, Cosimo 19
 Reichling, D. 93, 103, 117
Relatio de philosopho Mauro et de fabro Erario aurifabro 145
Repetitio super canonem 'Vita brevis' 239, 253, 283
 Reusner, Hieronymus 94
 Reynolds, Philip R. 301, 302, 310, 311, 312, 314, 315, 335, 337, 338, 339, 344, 351, 356
 Rhasis 55, 69, 80, 103, 104, 145, 244, 245, 247, 283, 284, 286, 363, 443
 Riba, Carles 12
 Ribemont, Bernard 131
 Ribí, Alfred 84
 Ricardus Anglicus 40, 275
 Ricardus de Mediavilla 336
 Ricci, Seymour 134
 Rickets, Peter 510
 Riddle, J. M. 350
 Rigaud, Boveist 93, 118
 Rigaud (Ricardi), Giovanni 409
 Rigaud, Pierre 93, 119
 Rigaudière, Albert 470
Rigmi (!) in ydiomate Cathalano circa compositionem lapidis... 146
 Ringysen, Gabriel 104
 Río, Martín del 435
 Ripley, George 90
 Riquer i Morera, Martí de 460, 462, 472
 Robert d'Anjou, rei de Nàpols 47, 51, 261, 383, 384, 385, 390, 392, 446, 449, 452, 453, 454, 455, 460, 464, 472, 473, 474, 477, 478-479, 514
 Robert de Ketton 436
 Robert Grosseteste 407, 436
 Roberts, Gareth 460, 473, 483
 Roberts, L. D. 359
 Rocabertí, Felip Dalmau de 136
 Rocabonella, Nicolaus 384, 390
 Rocatalhada, Joan de 33, 46, 55, 56, 64, 65, 68, 78, 79, 94, 106, 146, 148,

- 236, 258, 267, 344, 351, 382, 384,
385, 412, 437, 443, 449, 451, 511,
518
- Rodrigo de Passera, Gonzalo 142
- Roes, Alexander von 153, 154, 155,
156, 182
- Rogent, Elies 103, 104, 106, 107, 109,
110, 112, 113, 114, 115, 116
- Rollet, Pierre 458
- Roman d'Arles* 459
- Roman d'Ester* 462
- Romano, David 130
- Romero, Xavier 19
- Ròmul 476
- Rosa novella* 442
- Rosaire sur la rose* 410
- Rosari, lo* 462, 463, 464, 509, 513
- Rosarium* 374
- Rosarium chimicum* 72, 73
- Rosarius abbreviatus* 34
- Rosarius de maiori lapide* 409
- Rosarius philosophorum* 28, 29, 30, 31,
50, 53, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 76, 78,
80, 84, 85, 89, 90, 92, 93, 95, 98,
101, 104, 105, 107, 109, 111, 112,
114, 116, 117, 120, 122, 123, 124,
132, 149, 267, 276, 383, 392, 396,
413, 421, 431, 433, 435, 436, 439,
440, 441, 442, 446, 447, 449, 450,
451, 454, 455, 456, 473
- Roselles, Pere de 144
- Rosiano Costansi 149
- Rosinus 144
- Roth-Scholtz, Friedrich 96, 123
- Rotondò, 76, 79, 81
- Rottweil, Adam de 67
- Rouard, 458
- Routledge, Michel 459
- Roville, Guillaume 197
- Rubies, C. 65
- Rubin, M. 360
- Rubió i Lluch, Antoni 130, 131, 241
- Rufus 257
- Ruiz Simon, Josep M. 348
- Rupescissa, Johannes/Giovanni de =
Rocatlhada, Joan de
- Ruska, J. 350
- Ryan, W. F. 446
- Sacquespée, Jacques 276, 277
- Salmón Muñiz, Fernando 15, 27, 262,
263, 306, 346, 347, 355, 419
- Salomó 99
- Salteri* 213
- Salvianus 468
- Salzinger, Iu 403, 405, 406, 407, 418
- Samama, É. 420
- Samsó, Julio 27, 131, 381
- Sánchez Salor, Eustaquio 63, 282, 283,
288, 304, 419
- Sandoval y de Rojas, Bernardo de 83
- Santi, Francesco 19, 27, 53, 54, 56, 258,
316, 336, 342, 402, 409, 412, 420
- Sarton, George 135
- Sassier, Yves 470
- Savonarola, Michael 106
- Scala fidei* 342
- Schatz aller Schätze und das Rosarium phi-
losophorum* 121, 125
- Schatzmiller, Joseph 273
- Schott, Heinz 71
- Schröter, Johann 121
- Schumm, W. 265, 266
- Schwann, Balthasar 90
- Scoto, Ottaviano 125, 126
- Scotus, Michael 69, 103, 104
- Scotus, Sidonius 91
- Secreta naturae* 34, 136
- Secrets de los secrets* 149
- Secrets dels filòsofs* 148
- Secretum* 362
- Secretum philosophorum = Semita semitae*
- Secretum secretorum* 55, 135, 149, 342,
343, 364, 365, 366, 367, 368, 373
- Secretum secretorum naturae* 431
- Sedacer, Guillem 143
- Seligmann, Kurt 470
- Semita semitae* 29, 62, 69, 80, 91, 92, 94,
95, 99, 101, 104, 109, 112, 113, 116,
121, 125, 132, 385, 435, 436, 440,
441, 442, 448
- Sententiarum libri IV* 338, 339, 341, 345
- Serras, Pèire de 458
- Sesto 153
- Sextus Empiricus 39, 273
- Shahar, S. 360
- Sheehan, M. M. 360

- Short, Peter 94
 Sibil·la 152, 157, 158
 Sigerist, Henry E. 94, 261
 Silvino, S. 344
 Simone da Castello 359, 375
 Singer, Dorothy W. 142, 448
 Siraisi, N. 316, 355, 356, 357, 358
 Soberanass i Lleó, Amadeu 141, 145
 Solemnis medicus 369, 376
 Soler i Llompарт, Albert 330
 Solervicens, Josep 184
 Soma 51, 461, 462, 509, 513, 514, 515-519, 520, 521, 524, 525, 527
 Sömmering, Philipp 75
 Spaggiari, Barbara 26, 50, 51, 53, 131, 133, 135, 136, 148, 343, 370, 378-380, 381, 393, 414, 415, 417, 426, 509-527
Speculum alchimiae 30, 31, 85, 86, 88, 92, 95, 99, 101, 111, 113, 115, 116, 122, 440, 441, 442, 445, 448, 450, 455
Speculum astronomiae 269, 270, 273, 523
Speculum introductionum medicinalium 377-378, 404
Speculum medicine 36, 37, 240, 241, 242, 243, 251, 252, 253, 257, 259, 261, 270, 282, 331, 402, 403, 405, 406, 414, 415, 417, 418, 429, 430, 437, 438
Spiegel der Alchimiae 124
 Spiegel, Harriet 468
 Spiess, Johann 95, 120
 Staden, H. von 418, 422
 Stadler, H. 311, 350
 Steel, C. 348
 Steele, Robert 184, 343, 408
 Stegmüller, Friedrich 155
 Steiner, Sylvie-Marie 459
 Stephen, Leslie 94
 Stolberg, M. 303, 333, 337
 Stollen, Wolfgang Georg 96, 123
 Stouff, Louis 457, 458, 478
 Stratius, Jean 126
 Strauss, Johann Paul 95, 125
Studium Curie 337
 Sturlese, Rita 86, 88, 89
 Suavius, Leo = Gohory, Jacques
Succosa carmina 29, 78, 80, 95, 101, 106, 120
 Sulpicius Severus 468
Summa Halensis 339, 340
Summa medicinalis 357, 358
Summa perfectionis 408, 433, 441, 451, 452
 Sutor, Cornelius 87, 110, 142, 145
 Sylla, E. 359
Tabula Antidotarii 284
Tabula Smaragdina 79, 96, 147, 277
 Tardif, Antoine 126, 440
 Taurellus, Nicolaus 282
 Tavani, Guiseppe 184
Techne 292, 322, 343, 346, 361, 398
 Teilhard de Chardin, Pierre 14
 Telle, Joachim 69, 70, 84
 Teodorico Borgognoni 247, 248, 249, 250, 252
 Terricabras, Josep M. 11, 19, 20-26
 Teruzzi, V. 361
 Teske, R. J. 340
Testament attribué à Arnauld de Villeneuve 118, 119
Testamentum 9, 28, 47-48, 49, 51, 54, 55, 57, 67, 84, 87, 91, 92, 101, 108, 110, 112, 114, 115, 116, 131, 132, 343, 365, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378-380, 381, 382, 384, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 411, 412, 414, 415, 417, 418, 419, 423, 424, 425, 426, 440, 441, 442, 510, 513, 514, 527
Testamentum antiquum 418
Testamentum Hermetis 147
Testamentum novissimum 403
 Tester, S. J. 273
Textus alkimie 515
 Thabit 270
Theatrum chemicum 30, 87, 88, 89, 92
 Theisen, Wilfried R. 135
 Theobaldus Lingoniensis 172
 Theodoricus de Cervia 245, 246
 Theophrastus 283, 284, 285, 286
Theoria alkanomie 142

- Theoria et practica ad sanctissimum patrem* 142
Theorica alkanamiae 447
Theorica testamenti 395
 Thioliér-Méjean, Suzanne 27, 50-51, 381, 398, 408, 457-508, 509, 514, 515, 517, 520, 524
 Thomas, capellà del rei Robert 514
 Thorndike, Lynn 65, 84, 93, 133, 135, 136, 144, 148, 149, 316, 410, 435, 442, 443, 447, 460, 463
 Ticinensis, Johannes 85
 Tobler-Lommatzsch, 463
 Tomàs d'Aquino 22, 94, 196, 197, 336, 337, 436, 445, 450, 514
 Tommaso da Bologna 376
 Tommaso dal Garbo 352, 357, 358, 359
 Töpfer, Benedikt 87, 88, 89
 Torrella, Jeroni 39, 41, 42, 272, 274, 279, 280
 Torrigiano, Pietro 343, 355, 356
 Tournier, Guy 475
 Tovar, Johan de 409
Totum continens 449
Tractatus aquarum medicinalium 393
Tractatus aureus 237
Tractatus bonus De longitudine et brevitate vitae 306, 307, 308, 309, 310
Tractatus chemicus 101, 120
Tractatus de considerationibus operis medicinae 416
Tractatus de gradibus 253
Tractatus de marasmode 44
Tractatus de prophetis dormientibus 180
Tractatus de restauratione humidi radicalis 357
Tractatus de tyriaca 420, 422
Tractatus magistri Arnaldi de Villanova supe lapidem philosophorum 142
Tractatus mirabilis aquarum 248
Tractatus parabolicus 55, 236, 372, 443, 450, 451
Tractatus philosophorum 456
Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus... 55, 154, 174, 175, 180, 181
Tractatus secundus de Aurora onurgens 373
Traité d'arpentage 460, 473, 478
Translatio libri Albuzale de medicinis simplicibus 15
 Trevisanus, Bernardus 84, 90, 108
 Trias Teixidor, Anna 63
 Truhlar, J. 447
 Tuñí, Josep O. 11, 19, 20
Turba philosophorum 108, 350, 436
 Tyorinoja, R. 336
 Ubertino da Casale 340, 344, 451
 Uc (Hug) de Sant Circ 510
 Ulstadt, Phillip von 28, 68, 78, 107, 113
Una recepta per a congelar lo mercuri 149
 Unguru, S. 335
 Urbà V papa 475
 van der Lugt, Maitke 44, 45, 46, 341
 Vath, Giovanni 348, 354
 Vather, M. E. 247
 Vauchez, André 463
 Vecchio, S. 341
 Vela, Joan Josep 141, 147
 Vela Palomares, Susanna 27
 Ventura, Lorenzo 80, 106
Verae alchemiae artisque metallica... 29, 76, 77, 80
Verba Arnaldi de Villanova super artem 276
 Verger, Jacques 468, 469
 Vernet, Joan 131
 Verrier, Paul 460
 Vesalius 71
 Vescovini-Federici, Graziella 27
 Vespres Sicilianes 153, 154, 184
 Vidal de Castelnaudary, Arnaut 464
Vie de sainte Madeleine 459
 Vilanova, Arnau (Arnaut) de 410
 Vilanova, Geraldus 54, 183
 Vilanova, Johan de 410
 Vilanova, Pere de 50, 54, 56, 184, 409, 410, 411, 453
 Vilanova, Pere Arnau de 409, 410
 Vincent, Barthélemy 69, 108
 Vincent de Beauvais 80, 106, 197, 241
 Vinciguerra, Gianni 27
Vinum extinctionis auri 390, 391
 Virgili 344

- Visio senis* 146
Vita Arnaldi de Villanova 111, 115
 Vitale da Furno 382
 Vlacich, Matija 79
 von Hellweg, Christoph 123
 von Heyden, Christof 113

 Waldkirch, Konrad 29, 30, 31, 71, 81, 82, 84, 86, 98, 108, 109, 110, 112, 126, 275, 283, 440
 Walker, Daniel P. 66
 Wamba, rei 387
 Warancore, Amaury 93, 118
 Wéber, Edouard 436
 Weill-Parot, Nicolas 27, 37-43, 269-280, 331
 Weisheipl, J. A. 310, 350
 Wendehorst, A. 155
 Wenzel, S. 344
 Wickersheimer, E. 276, 277
 William de Brescia = Guillelmus de Brescia
 Williams, C. J. F. 339
 Williams, S. 364
 Wilson, C. A. 382
 Wilson, William J. 134, 135, 136, 143, 144, 146
 Wimmer, F. 284
 Wimpfen, Johann Albert von 66
 Winston-Allen, Anne 463, 464
 Withington, E. 343, 451

 Wolf, Gaspar 108
 Wolff, Georg 95, 122, 145
 Wolf, Hans Kasper 69
 Wolfgang Eberhard von Heussenstam 111
 Württemberg, duc de 115

Ymage de vie 149
Ymagen de vida 149
Ymages signorum contra infirmitates corporis 38, 271
 Young, James 96
 Ypma, E. 338

 Zacharias, Dionisyus 108
 Zanier, G. 297, 314
 Zarka, Y. C. 337
 Zentzer, Eberhard 89, 115
 Zentzer, Lazar 29, 30, 31, 76, 86, 87, 88, 89, 92, 98, 110, 112, 115, 374, 440, 441
 Ziegler, Joseph 28, 44, 45, 263, 265-267, 280, 296, 315, 316, 323, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 344, 348, 366, 367, 399
 Zinguer, Ilana 71
 Zink, Michel 470
 Zufferey, Fr. 505, 520
 Zum Brunn, Émile 436
 Zwinger, Theodor 29, 66, 68, 71, 80, 82, 83, 91

TAULA GENERAL

INFORMACIÓ PRÈVIA	5
CRÒNICA	7
Jaume de PUIG I OLIVER, <i>Crònica de la «II Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova»</i> (Barcelona, 30 IX - 3 X 04)	9-57
ESTUDIS	59
Sebastià GIRALT, <i>Un alquimista medieval per als temps moderns: les edicions del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova en llur context (c. 1477-1754)</i>	61-128
Lluís CIFUENTES, <i>Les obres alquímiques 'arnaldianes' en català a finals de l'Edat Mitjana</i>	129-150
Josep PERARNAU I ESPELT, <i>L'autor d'un tractat alquímic podia trobar en l'obra autèntica d'Arnau de Vilanova alguna raó per a atribuir-lo a ell? i Antoine CALVET, Lettre à Josep Perarnau, 13 X 2004</i>	151-237
Michael McVAUGH, <i>Chemical medicine in the medical writings of Arnau de Vilanova; i Joseph ZIEGLER, Alchemy in Practica summaria: A footnote to Michael McVaugh's contribution</i>	239-267
Nicolas WEILL-PAROT, <i>Arnaud de Villeneuve et les relations possibles entre le sceau du Lion et l'alchimie</i>	269-280
Giovanna FERRARI, <i>Il trattato De humido radicali di Arnaldo da Villanova</i>	281-331
Chiara CRISCIANI, <i>Aspetti del dibattito sull'Umido radicale nella cultura del tardo Medioevo (secoli XIII-XV)</i>	333-380
Michela PEREIRA, <i>Maestro di segreti o caposcuola contestato? Presenza di Arnaldo da Villanova e di temi della medicina arnaldiana in alcuni testi alchemici pseudo-lulliani</i>	381-412
Maria PILEGGI, <i>Le Medium neutrum: une possible liaison entre la médecine arnaldienne et l'alchimie pseudo-lullienne</i>	413-433
Antoine CALVET, <i>Qu'est-ce que le corpus alchimique attribué à maître Arnaud de Villeneuve?</i>	435-456
Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, <i>Contribution à la légende d'Arnaud: Arnaud de Villeneuve comme 'auctoritas' dans l'oeuvre de Bertran Boysset d'Arles</i>	457-508
Barbara SPAGGIARI, <i>Due trattati alchemici in lingua d'oc. Riflessioni in margine ad una nuova edizione</i>	509-528
TAULES	529
Taula de fons manuscrits	531-533
Taula d'antropònims i de títols	535-554

